A. I. Szolzsenyicin

EGYÜTT II.

Oroszok és zsidók a Szovjetunióban

WWW.ALLPRINT.HU

A fordítás alapjául szolgáló mű:
А. И. СОЛЖЕНИЦИНА
Двести лет вместе
Русский Путь Москва, 2001 (2. kötet)

Fordította Palásthy M. György

Tartalomjegyzék

II. OROSZOK ÉS ZSIDÓK A SZOVJETUNIÓBAN

TISZTÁZÓ BEVEZETÉS

Bármilyen módon is elemezzük a zsidók jelentős szerepét a szétszóródásuk által érintett országok és népek életében – mint ahogy könyvünk is teszi –, a vizsgálat elkerülhetetlenül ebbe a kérdésbe torkollik: „Ki zsidó?”, „Kit tekintsünk zsidónak?” Amíg a zsidók más népek közepette elkülönülten éltek, ez a kérdés fel sem merült. De az asszimilálódás során vagy egyszerűen azáltal, hogy a zsidók nagyobb mértékben kezdtek bekapcsolódni környezetük életébe, a kérdés megjelent, és élénk vita tárgyává vált, legfőképpen a zsidók között. Nyilvánvaló, hogy a forradalom utáni Oroszországban is – a zsidó kivándorlás kezdetéig vagy még azon túl is – a válaszok egyre csak változtak, változtak, és csokorba szedésük megkísérlése már csak ezért sem lehet teljesen haszontalan. És már itt, bármily furcsa, már a kezdetektől fogva is nagy ellentmondásokba és vitákba botlunk, de a nézetek tarkasága és sokfélesége nem hagyhat bennünket hidegen.

A forradalom előtti *Zsidó Errciklopédia* a „Zsidó” szócikkében semmiféle meghatározást sem közöl. Csupán rámutat arra, hogy „a zsidó kifejezés, mint az izraelita megjelölése az egyiptomival szemben már a Tóra[1] legősibb részeiben is előfordul”, és felsorolja ennek a szónak az etimológiájára vonatkozó különböző feltevéseket. [1] A modern *Zsidó Enciklopédia* pedig a következő nagyvonalú magyarázattal intézi el a kérdést: „A zsidó néphez tartozó személy.” [2]

Amint látjuk, azonban ez a meghatározás nem sokakat elégített ki. „Kit tekintsünk zsidónak? Ki a zsidó?”, vagy emígy: „Mi a zsidósság?” – ez manapság még a zsidók számára is nehéz kérdés. Íme, mit írnak az orosz-zsidó szerzők a „zsidó” fogalomról: „Sem Izraelben, sem külföldön nincs semmiféle egyetértés maguk a zsidók között sem ennek a fogalomnak a mibenlétéről. Minél közelebb kerül hozzá az újonc, annál elmosódottabbá válik számára ez a megfoghatatlan kép” [3]; „74 évvel az oroszországi forradalom és 43 évvel Izrael állam újjászületése után a zsidó meghatározása igazi rejtvénybe illő feladat”. [4]

---

[1] Tóra (héber): Mózes öt könyve.

A feladat mindazonáltal a vallásos zsidók számára sosem volt bonyolult. Az ortodox rabbik[2] meghatározása: „Zsidó az, aki zsidó anyitól született vagy a Gálách szerint áttért az izraelita hitre.” [5] (Gálách a zsidók vallásos életszabályai: „a Tórában, a Talmudban[3] és a későbbi rabbinikus irodalomban[4] található törvények összessége”. [6])

„Mi adott és mi ad nekünk most is erőt az életben maradáshoz, és miben áll ennek az életnek az értelme? *Ez is, az is a vallással kapcsolatos kérdés*.” [7] Arthur Koestler: „A zsidó megkülönböztető jegye... nem az, hogy ehhez vagy ahhoz a fajhoz, kultúrához vagy nyelvhez tartozik, hanem a vallása.” [8] De manapság is olvashatunk ilyen gondolatot izraeli folyóiratban: „A zsidó nemzeti lét teljessége csak vallásos életmód közepette lehetséges.” [9]

De már az antik világban is megfigyelhető volt, hogy a közösség nem annyira vallásos, mint inkább nemzetiségi indíttatású. Sz. Ja. Lurje az „esszénusok” példáját hozza. Ez „zsidó szekta volt, amely a megváltást nem a nemzeti, hanem az egyéni öntökéletesítésben látta. Az esszénusok a »világ szolgái« voltak”, és a helyi uralkodók, tiszteletben tartva nézeteiket, nem kötelezték őket katonai szolgálatra. „Mindazonáltal, amikor a legfőbb zsidó világközpont került veszélybe, ők – annak ellenére, hogy fenntartással viseltettek a templom és az áldozatok szentsége iránt – erőteljes antimilitarizmusuk ellenére önkéntesként beálltak a harcoló zsidók közé... A nemzeti-hazafias töltet annyira erős volt bennük, hogy erősebbnek bizonyult egész életük művének tekintett meggyőződésüknél.” [10]

Nos, még a XIX. században is elhangzott az a vélemény, hogy „a zsidók megelőzik a judaizmust”, „folyamatosan bővítenünk kell a »zsidósság« értelmezését”, „kiszakadni a Gálách-judaizmus korlátai közül a tágabb világba”. [11]

A vallástól elfordult XX. században a vallásos felfogás persze hogy megrendült, és még homályosabbá vált. G. Szliozberg (forradalom utáni) elmélkedéseiben a vallásos

---

2 *Ortodox rabbi*: a rituális szabályokat mereven betartó rabbi.

3 *Talmud (héber)*: a zsidó hagyományok és bibliamagyarázatok szent iratként elismert gyűjteménye.

4 *Rabbinikus irodalom (héber-latin)*: izraelita, zsidó irodalom.

motívum háttérbe szorul: „Mi a zsidó nemzetiség ismérve? Éppen zsidóságunk volt évezredeken keresztül nemzeti mivoltunk lényege. Ez pedig a sajátságos zsidó kultúra folyamatos láncolata, a különböző országokban élő minden zsidó egységes szellemisége.” [12]

Hanna Arendt már a XX. század közepén figyelmeztetett: „A judaizmus zsidósággá fajult, a világnézet pszichológiai jellemvonásokká.” [13] Szinte ugyanazt hangsúlyozza Amosz Oz izraeli író is: „Beindult valami tragikus csúsztatási hajlam, felváltani a judaizmust egy bizonyos, világszerte »jiddiskeit«-nek nevezett lelkiállapottal... ez pedig a judaizmusnak csupán csak kinövése, egy ágacskája, egy hajtása.” [14]

A XX. század második felében az egyik legtekintélyesebb zsidó entellektüel mondotta: „Tisztelem a vallásos meggyőződést... de... ragaszkodom hozzá, hogy a zsidó-mivolt nem kapcsolódik okvetlenül a valláshoz, hogy amikor a zsidóságról beszélünk, valami mást értünk ezalatt. Hogy mi is az a »más«, rendkívül nehéz meghatározni. Valamiféle közös értékek? Feltétlenül. Közös történelem? Feltétlenül. Közös személyiségi jegyek? Feltétlenül.” [15]

Izrael Igazságügyi Legfelsőbb Bírósága egy konkrét ügyben 1958-ban az alábbi döntést hozta a rabbinikus irodalomra való hivatkozással: „Gálách szempontjából a más vallásra tért zsidó mindazonáltal zsidó marad... A zsidó zsidó marad, még ha meg is sérti a zsidó törvényt.” [16] A zsidó számára az „áttérés... más vallásra lényegében lehetetlen”. [17]

Szolomon Schwartz, az ebben a könyvben többször is említett kiváló mensevik[5] kijelenti magáról (1966), hogy ő „világi, nem vallásos zsidó”, de: „mélyen átérzem saját zsidóságomat, és senkinek sem adatott meg, hogy elszakítson tőle. És ami sokkal fontosabb: ilyen világi, nem vallásos zsidóból sok százezer vagy talán sok millió van... Sokan vannak az úgynevezett zsidó vallású amerikaiak között is, amelyek többsége számára a zsidó valláshoz tartozás egyszerű szertartásossággá vált.” [18]

---

[5] *Mensevik (orosz):* kisebbség. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt.

Annál határozottabban hangzanak manapság az elvilágiasodást kifejező kijelentések: „Nem… kapcsolható össze egyértelműen és közvetlenül a szétforgácsolt, és se egyetemleges hitszemlélettel, se egységes világi kultúrával, se közös ideológiával nem rendelkező modern zsidóság szerepe és szándékai az ígéret földjének ősatyáik által történő elfoglalásáról szóló legendával, és a háromezer ével ezelőtti erkölcseikkel.” [19]

Igaz, ami igaz: elég messzire mentek. Manapság „az ortodox zsidók a világon élő zsidók csupán töredékét teszik ki”. [20]

Korunkban már mint magától értetődő dologról mondják: „A zsidó probléma megoldása, *vagyis* a zsidók mint etnikai közösség megőrzése.” [21] (Kiemelés tőlem. – A. Sz.)

Az *etnikai közösség* fogalmában azonban benne rejlik valamiféle *vér szerinti közösséggé* való elnagyolási hajlam. Az *Orosz Zsidók Könyve* ezt már egyszerűen hozza: „Nyikolaj Metner (akinek ereiben zsidó vér csörgedezett)”. [22] A *Kis Zsidó Enciklopédia* szócikkeiben bátran felsorolja az átkeresztelkedett zsidókat is; vagy mint Ilja Mecsnyikov földbirtokos gárdatiszt fia „édesanyja zsidó származásáról elég későn szerzett tudomást” [23], de ez már elég alappal bír a *Kis Zsidó Enciklopédiá*ba való felvételéhez. Még azokat is beválogatták, akik egész életükben távol álltak a zsidóságtudattól, nos, tehát a zsidóság meghatározása már – *vér szerint?* – nem szellemiség alapján történik?

Ju. Karabcsijevszkij jogosan háborgott, hogy „a mindenféle tiszteletreméltó és neves külföldi zsidók jegyzékében találkoztam Borisz Paszternák nevével. Ugyan, miféle zsidó ő? Saját magát zsidónak nem érezte, és többször is aktívan elzárkózott az őt nyilvánvalóan bosszantó zsidó közösségtől.” [24] Valóban így van. Evangéliumi verseinek mélységes hitelessége pedig nem hagy kétséget afelől, hol talált lelke menedékre.

Oroszországban az *Orosz zsidók Enciklopédiája* 1994-től jelenik meg. Éppenséggel az életrajzi kötetekkel, vagyis a személyek kiválogatásával kezdődött. És rögtön a bevezetőben meg is magyarázza: „Zsidónak tekintjük azokat a személyeket, akiknek szülei vagy egyik szülőjük zsidó

származású volt, függetlenül vallási hovatartozásuktól.” [25]

Vagy például a „makkabiádén”, az izraeli nemzetközi sportversenyen „csak zsidók vehetnek részt” [26] – úgy értsük, hogy itt is –, vér szerintiek?

Akkor pedig minek oly hevesen és vádlón a szemére vetni mindenkinek a „vér szerinti számvetést”? Ideje már tisztán látva látni a zsidó nacionalizmust is.

Louis Brandeis például az amerikai cionizmus[6] vezetője, és 1916-tól az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának tagja így beszélt: ha bármi okból „zsidó származású emberek szenvednek, ösztönösen együtt érzünk velük és segítünk nekik, bármely országban is éljenek, nem kérdezvén hitük vagy hitetlenségük színezetét”. [27] Amosz Oz még hozzáteszi: „Zsidónak lenni azt jelenti, hogy ha bárhol üldöznek és kínoznak egy zsidót, úgy érzed, hogy téged üldöznek és kínoznak.” [28] (éppen ez az érzés segíti ki a zsidókat annyi bajból! Hej, ha mi is!) A zsidóságnak ezen a bensőséges kapcsolatán, kölcsönös segítésükön és együvé tartozásukon csodálkozott nem kevéssé és nem ritkán sok szerző számos országban, különböző évszázadok során. Közöttük persze oroszok is. Sz. Bulgakov: a zsidók rendelkeznek „egy különleges szerves összefogással, amely ilyen mértékben egyetlen más népnek sem sajátja... a zsidóság nemzeti érzésén és összeforrottságán nem tud erőt venni, és azt nem tudja szétforgácsolni a többi nép nemzeti vetélkedése és szembenállása”. [29]

A zsidók azonban nem volnának zsidók, ha fogalmaik és magyarázataik ilyen nyilvánvalóan egyszerűek volnának. Nem, hát! A meggondolások itt is szerteágazóak.

Vegyük megint Amosz Ozt: „»Mit is jelent zsidónak lenni a modern – a XX. század utolsó harmadában – vallástól elfordult társadalomban?« Ha ez nem »zsinagógát« jelent... akkor ugyan mit? Ha pedig *nem csak* »zsinagógát«, akkor

---

[6] *Cion (Sion)*: annak a dombnak és hegyi erődnek a neve, melynek bevétele által Dávid Jeruzsálemet meghódította. A XIX. század végén létrejött zsidó nacionalista mozgalom, a cionizmus a világon szétszórva élő zsidóságot egységes nemzetnek hirdeti, és célul tűzte ki, hogy a világ zsidósigát „ősi hazájában”, Palesztinában telepítse le. Ennek jegyében jött létre 1948-ban Izrael Állam.

ugyan mi ez?” [30] „Az én szótáramban a zsidó az, aki zsidónak tartja magát vagy zsidóságra kárhoztatott. A zsidó az aki hajlandó zsidónak lenni. Ha ő nyíltan vállalja zsidóságát, akkor választása szerint zsidó. Ha csak magának vallja be, akkor kényszerzsidó vagy a körülmények összejátszása folytán zsidó. Ha nem ismer el semmilyen kapcsolatot maga és a zsidóság között, akkor ő… nem zsidó, akkor sem, ha a vallási szabályok szerint mégúgy annak számítana... Zsidónak lenni tehát részt venni a zsidó jelenben... a zsidóknak mint zsidóknak a cselekedeteiben és eredményeiben; és osztozni a felelősségben a zsidók mint zsidók által elkövetett igazságtalanságokért (a felelősségben, nem a vétkességben!).” [31]

Nos, ezt a megközelítést gondolom a leginkább helyesnek: egy néphez való tartozást a *szellemiség* és a *tudat* határozza meg. Én is így tartom, így gondolom.

I. Bickerman pedig egyáltalán nem akarja meghatározni a zsidósság fogalmát: „Egyetlen népet, különösen pedig kultúrnépet sem lehet egyetlen képletbe belesűríteni.” [32]

Hasonló véleményen van Ny. Bergyajev is: „Valójában a nemzet fogalma nem engedelmeskedik semmiféle ésszerűnek tűnő meghatározásnak... A nemzet létét nem határozza meg, de nem is meríti ki sem a faj, sem a nyelv, sem a vallás, sem a terület, sem az állami önállóság, habár ezek a tulajdonságok mind kisebb vagy nagyobb mértékben lényegesek a nemzeti létezés számára. Leginkább azoknak adok igazat, akik a nemzetet mint történelmi sorsközösséget határozzák meg... De a történelmi sorsközösség maga a racionalitáson túli titok… A zsidó nép mélyen átérzi ezt a titokzatos történelmi sorsközösséget.” [33] Ez ejtette ámulatba M. Gersenzont is: „Bámulatos a zsidó történelem következetessége. Olybá tűnik, mintha valamely személyes akarat valósítana meg benne egy messzire nyíló tervet, melynek célja ismeretlen számunkra.” [34]

Ez azonban eléggé megfoghatatlan. Gyakorlati meghatározást pedig muszáj találni, ezért is keresik. „A diaszpórában, ahol a zsidók szétszóratásban élnek, mozgékonyak és változékonyak... az egyetlen módszer”,

hogy azokat tekintsük zsidónak, „akik maguk is zsidónak tartják magukat”. [35] „A legbiztosabbnak az látszik, ha csak azt tekintjük zsidónak, aki nemcsak származása szerint volt az, hanem saját környezetében is annak számított.” [36] „A zsidó az az ember, akit más emberek zsidónak tartanak, ez az egyszerű igazság, amiből kiindulhatunk.” [37] Nem is oly egyszerű azonban ez az igazság. Hisz a „bennszülöttek” alapvetően jövevényként érzékelték a zsidókat, kapcsolatukba oly gyakran belekeveredett az elidegenedés. És az, aki fogékony erre az érzékelésre, nem állja meg keserűség nélkül: *„A zsidó nem nemzetiség, hanem társadalmi szerep*. Az idegen szerepe. Aki nem olyan, mint mindenki más.” [38]

Idegen népek között élni azt is jelenti, hogy idegen *államokban* élni. *„Ez a zsidókérdés lényege*” – emelte ki Bickerman piros színnel: „hogyan szűnhetünk meg idegennek lenni azokban az államokban, amelyekben élünk, és élni fogunk a jövőben is? Nem, hogy a körülöttünk lévők ne tekintsenek bennünket idegennek, hanem hogy lényegét tekintve ne legyünk azok... Ez a »zsidó kérdés« nem másokkal, hanem éppen magunkkal szemben támaszt elvárásokat.” [39] Grigorij Landau: „függjünk bár a környező népektől”, de „bizonyos tekintetben mi magunk teremtjük saját sorsunkat, cselekedeteinkkel és állapotunkkal predesztináljuk környezetünk magunkhoz való viszonyát... Elháríthatatlan feladatunk az önmegismerés: erőnk és gyengeségeink, hibáink és bűneink, bajaink és betegségeink megismerése. Ezzel... tartozunk népünknek és jövőjének.” [40]

Homlokegyenest ellenkező véleményen van a szerző kortársa, a kiemelkedő és sokak által elismert publicista, Zsabotyinszkij[7]. „A magamfajta emberek számára a dolog lényege egyáltalán nem az, hogyan viszonyulnak a zsidókhoz más népek. Ha szeremének, imádnának, ölelgetnének, akkor is hajthatatlanul az »elhatárolódást«

---

[7] *Zsabotyinszkij, Zeev (Vlagyimir) (1880-1940)*: odesszai születésű cionista vezető. Tanulmányait Svájcban és Rónában végezte. 1903-tól radikális cionista propagandát folytat. Egyik megalapítója az első világháború alatt az angol hadseregen belül szenezett zsidó légiónak, mely Palesztina törökök alóli felszabadításáért harcolt. 1920-ban zsidó önvédelmi csoportokat szervezett. Ezt követően haláliig a világot járta, agitált és cionista szervezeteket hozott létre.

követelnénk.” Vagy szintúgy ő: „Olyanok vagyunk, amilyenek. Magunknak jók vagyunk, mások nem leszünk, és nem is akarunk lenni.” [41]

No, és Ben-Gurion, a visszaemlékezések szerint, egyszer mintegy „az egész világnak odamondta: »Az a lényeg, hogy a zsidók mit csinálnak, nem pedig az, hogy mit tartanak erről a gojok[8]„«. [42]

Bergyajev a zsidóknak ezt az érzését a következőképpen magyarázta: „Ha egy nemzet elveszíti országát, önállóságát és szuverenitását, ez nagy szerencsétlenség, súlyos, a nemzet lelkét eltorzító betegség. Az, hogy a zsidó nép... teljes mértékben megfosztatott országától, és kósza néppé vált a világban, megtörte és megnyomorította a zsidó nép lelkét. Ellenérzés támadt benne minden, saját országában élő nép iránt”, és az internacionalizmus iránti hajlama „csupán beteges nacionalizmusának visszája”. [43]

Vlagyimir Szolovjov: „A végsőkig gerjesztett nacionalizmus megöli az abba esett népeket, az emberiség ellenségévé teszi azokat, habár az emberiség mindig erősebb lesz, mint az egyes népek.” Bár ezt az orosz nacionalistáknak szánta figyelmeztetésül, de – a zsidók iránti mély elkötelezettsége ellenére – elismeri: „Saját küldetése kizárólagosságának hangoztatása, saját népének istenítése – ősi zsidó álláspont.” [44]

Ezek pedig Adin Steinsalz mai jeruzsálemi rabbi gondolatai. A zsidók állandóan két mozgatóerő hatása alatt állnak. Az egyik „elképesztő alakváltoztatási, alkalmazkodási képességünk, mely lehetővé teszi, hogy hasonlítsunk azokra, akik között élünk... A bennünket körülvevő kultúra asszimilálásának... képessége... A mi alkalmazkodásunk benső átalakulás. Az idegen nép nyelvével együtt magunkba fogadjuk annak évszázados álmait, életmódját és gondolkodását. Nem egyszerűen majomkodunk, hanem ennek a népnek a részévé válunk.” Sőt, még ezen is túlmegy: „képessé válunk arra, hogy ezt a népet jobban megértsük, mint az önnönmagát”. Ettől pedig „a népeknek az az érzésük támad, hogy a zsidók nemcsak a

---

[8] *Goj (héber)*: idegen nép, átvitt értelemben nem zsidó bármely más, nem zsidó felekezethez tartozó személy.

pénzüket veszik el, hanem rafinált módon elorozzák a lelküket is, és ezáltal válnak nemzeti költőkké, dramaturgokká, művészekké, bizonyos idő elteltével pedig népük szájává és agyává”. [45]

Valóban, a zsidók, miközben csodálatos módon egyesítik magukban a törzsi hűséget és az univerzalizmust, tehetségesen átveszik a környező népek kultúráját. De a befogadásnak ezen a magas fokán, amikor a modern értelmiségi zsidók magukat a világkultúrával mint szellemi szülőföldjükkel azonosítják, nem tekinthetünk el attól, hogy ez a körkörös adaptáció sohasem merülhet már le a nép gyökereihez, a hagyomány és a történelem legmélyére. A zsidók különleges tehetsége nem kétséges. Íme, egy komoly gondolat, amit Norman Podgorec, a *Commentary* amerikai zsidó konzervatív folyóirat sok éven át volt szerkesztője mondott (M. Wartburg kifejtésében): „A zsidók az idegen kultúrákban mindig a törzsökös népek »vállán álltak«, megszabadítva ezáltal saját szellemüket a gazdasági, katonai, politikai és egyéb »köznapi« gondoktól, amelyek minden normális nemzetet foglalkoztatnak, és amelyek elvonják saját kollektív géniuszának oly jelentős részét.” [46]

Steinsalz folytatja a két mozgatóerőről szóló gondolatait. Az első erő a zsidókból „bármely viszonyok közepette túlélésre képes különleges képességű embereket” formál. Folyamatosan munkál azonban a második erő is: „Lelkünkben folyamatosan csendül egy tekintélyt parancsoló hang”, amely az alkalmazkodás ellen szól, „van bennünk egy benső mag”, amely változhatatlan és éppen ezért nem oldódnak fel véglegesen a zsidók a környező népekben. A zsidó olyan nép, „amelyet darabokra lehet tépni, de ezek a darabok életben maradnak és kisarjadnak”. Vagy például: a zsidók „rugalmasabbak, engedékenyebbek, mint bármi a világon. Ugyanakkor pedig keményebbek vagyunk az acélnál.” És „ezek a jellemző vonások annyira mélyen gyökereznek bennünk, hogy nem tudunk tőlük egyszer csak, hirtelen, saját akaratunkból megszabadulni”. [47]

Hiszen a zsidó népnek még a születése is „földönfutók bolyongása közepette történt a Sínai-sivatagban. ...titkon nomád népnek ismerte önnönmagát... A hazátlanság

veleszületett”; „a zsidó szétszóratás egész történetén végigvonul egy fura ellentét: minél jobban szétforgácsolódik fizikailag, annál jobban összeforr bensőleg”. [48]

Végsősorom a zsidók nem is saját hazájukban, hanem a diaszpórában maradtak életben. Éppen a szétszóratásban „hozták létre azt a sajátságos kulturális, vallási és társadalmi életüket, amelyet zsidó civilizációnak nevezünk”. [49] „Sok társadalom pusztult el és pusztul el ma is egyedül államisága elvesztése folytán... a zsidóság pedig mint társadalmi rendszer megkapó példája az elképesztő túlélőképességnek, és a mindent felperzselő katasztrófák utáni újjáéledésnek... A zsidóság a közösség egészen újfajta alapját hozta létre... a szellemi egységet.” [50]

Igen, ez kétségtelenül így van.

A zsidó közösség értékelése pedig tisztán ösztönös megérzésen alapul. G. Szliozberg írja le a Pétervárra 1914-ben érkezett Herman Kohen professzornak, a Marburgi Filozófiai Iskola alapítójának benyomásait a helyi zsidókkal való találkozásáról: „Ennyire valóságos zsidó szellemmel átitatott gyűlést sehol a zsidók lakta világon nem lehetett volna megrendezni, csak Oroszországban, és éppen Szentpétervárott.” Hanem aztán a „litván Jeruzsálemben nehezen tudott kiszakadni abból a színtiszta zsidó légkörből, amely Vilniuszban körülvette”. [51]

Ez a benyomás teljes hitelességével győz meg, amit meg lehet érteni és át lehet érezni. De hát mit is, tulajdonképpen? Íme, Amosz Oz fél évszázaddal később: „Egy futó pillantás is elég, hogy meggyőződjünk róla: itt minden ember zsidó. Ne kérdezzék tőlem, mi is az a zsidó. Rögtön látszik, hogy zsidók vesznek körül... És ez varázslatos. Ez kihívás, ez nagy csoda.” [52]

Ezt a „kihívást”, ezt a „csodát” érzékelte M. Gersenzon is, aki még az orosz forradalom éveiben így írt: „A zsidó nép maradék nélkül szétporladhat a világban..., de a zsidóság szelleme ettől csak megerősödik.” És még: „Ki a zsidó? Akiben munkán a zsidóság népakarata. Hogyan tudhatjuk ezt meg? Ezt nem lehet megtudni... A zsidó királyság nem evilágból való.” [53]

Misztikusan látta a problémát Dosztojevszkij is: „Nem teljesedett még be *a nap és az óra*, az eltelt negyven évszázad ellenére, és nem hangzott még el az emberiség végső szava erről a nagy törzsről.” [54]

Nem mondhatnánk, hogy az imént hallottak túlontúl megvilágosították volna a helyzetet, a bemutatott meghatározásokat azonban használni fogjuk.

Hogyne jegyeznénk azonban meg ehelyt, hogy éppen azokról a zsidóból a legnehezebb *össznemzeti* véleményt mondani, akiknek ezt a könyvet szenteltük. Nincs valószínűleg a Földön még egy ennyire differenciált, ilyen sokféle jellemmel és típussal rendelkező náció. Ritka az olyan nép, amely a típusok, jellemek és vélemények ekkora sok-féleségét tudná felvonultatni az emberiség lángelméitől a sötét machinátorokig. És bármilyen szabályt is állítsunk fel a zsidókról, bármilyen összegző véleményt is alkossunk róluk, ők azonnal és joggal nyilvánvaló és meggyőző kivételeket fognak felsorolni.

A zsidó nép Istentől való kiválasztottsága annyira ismert az Ószövetségből, hogy nem igényel semmiféle ismétlést. Számtalan ortodox és egyszerű hívő zsidó tudóst mindmáig ez az eszme vezérel.

No meg vallási alap nélkül vajon értelmezhető-e a zsidók példátlan kitartása a szétszóratásban?

Igaz, a vélemények ebben is megoszlanak. Perec Szmolenszkin, az oroszországi palesztinofil[9] mozgalom szülőatyja úgy gondolta, hogy „a zsidóság nem a vallásnak köszönhetően maradt meg, a vallás maga is csupán a nemzeti önfenntartási törekvés terméke”. [55] És az izraeli kortárs tudós azt kérdezi: Hogy is értsük ezt a kiválasztottságot? „Ki teremtett kit: a Tóra a zsidókat vagy a zsidók a Tórát? A Tóra megtanította a zsidókat. De más nép nem tartotta volna meg a Tórát a 613 parancsolatával, és igen bonyolult szertartásaival.” [56]

A. V. Kartasev, az ismert pravoszláv teológus, egyháztörténész írta 1937-ben: „A zsidóság egy hatalmas világnemzet. Ehhez az állításához a teológusnak, a

[9] *Palesztinofil*: palesztint kedvelő, palesztinbarát.

történésznek elég csupán az, hogy Biblia adatott a világnak, és három monoteista világvallás született. Egy nemzet, amely statisztikai kisebbségéhez képest aránytalanul hatalmas szerepet játszik a világgazdaságban, a világpolitikában és a világ kultúrájában; olyan nemzet, amely minden más nemzetet meghaladott nemzeti önmegvalósításával a szétszóratás évezredei ellenére… Ha nem is területileg, de a maga módján nagyhatalom. Nem tárgya a filantróp[10] együttérzésnek, de egyenrangú alanya a nagy nemzetek világvetélkedésének." [57]

Bergyajev: „A zsidó kérdés… a tengely, amely körül forog a vallástörténet. A zsidók titokzatos történelmi sorsa… Egyetlen nép a világon sem élt volna túl ilyen hosszan tartó szétszóratást, és bizonyára elvesztette volna arculatát, és feloldódott volna a többi nép közegében. Isten kifürkészhetetlen akarata által azonban ennek a népnek fenn kell maradnia az idők végezetéig. Természetesen, aligha lehetne megmagyarázni a zsidóság történelmi sorsát a materialista történelemszemlélettel." [58]

„A zsidók feloldhatatlansága… (Sz.) Bulgakov számára annak a jele, hogy az isteni kiválasztottság azon a zsidóságon nyugszik, amely be sem fogadta Krisztust" [59], maga Bulgakov pedig azt írta, hogy „Izrael szellemi sorsával titokzatosan és szétválaszthatatlanul összefügg a keresztény világ sorsa is". [60]

Egyetlen keresztény sem vitathatja, hogy Isten emberi megtestesüléséhez, de legalábbis az eredeti kinyilatkoztatáshoz éppen *ezt* a nemzetet választotta, amely – már csak ezért is – *kiválasztott*. A „Feszítsd meg! Feszítsd meg!" – a közönséges, sötét és fanatizált csőcselék szokásos elkerülhetetlen felbőszülése volt fényes prófétája ellen. Hiszen sosem feledjük, hogy Krisztus valamiért a zsidókhoz jött, habár mellettük éltek a tisztaeszű hellének, valamivel távolabb pedig a mindenható rómaiak.

Hogy ne lehetne belátni a vallásos kiválasztottság ezen rejtélyét?!

Vegyük Pál apostol egyik érzelmi kitörését: „Mert kívánnám, hogy én magam átok legyek, elszakasztva a Krisztustól, az én atyámfiaiért, akik rokonaim test szerint.

---

[10] *Filantróp (görög)*: emberbarát, jótékonykodó személy.

Akik izraeliták…”, azonban „nem mindnyájan izraeliták azok kik Izráeltől valók… nem a testnek fiai az Isten fiai; hanem az ígéret fiait tekinti magul” (Rom 9:3-4, 6, 8).

A különleges rendeltetés, a történelmi kiválasztottság tudata segített a zsidóknak épségben túlélni a példátlanul hosszú szétszóratást. De a kiválasztottságnak ugyanezen érzése veszítette össze a zsidókat a környező népekkel is. A Messiás sok évszázados várása, és vele együtt a világraszóló diadal várása természetszerűleg büszkeséggel töltötte el a zsidókat, ugyanakkor azonban el is idegenítette őket más népektől. „Alapvető szerepet játszott ebben saját szellemi elsőszülöttségük tudata, amit minden zsidó érzett bárhol is élt, és bármely szokást is vett át.” [61]

Pedig mennyivel szelídebb lenne így: m i n d e n nép az egy Isten gyermeke, és minden népre valamilyen célból szükség van.

Gerson Shalom neves izraeli történész, a zsidó misztika szakértője figyelmeztet: a zsidók számára „a világiasság lehetetlen… ha a zsidók csak a történelem alapján próbálnák magukat magyarázni, elkerülhetetlenül az önmegsemmisüléshez, a teljes összeomláshoz jutnának el. Mivel ez esetben eltűnne mindenféle késztetés a zsidók létezésére mint nemzetre.” [62]

Ahogyan azonban a földtani folyamatokban lenni szokott, amikor az egyik kőzet kioldódik, és helyét egy másik foglalja el, de nagyobbrészt a korábbi kőzet alakzatainak megőrzésével (pszeudomorfózis), ugyanígy a zsidóknál is az elvilágiasodás évszázadaiban az isteni kiválasztottság eszméjét is a történelmi és emberi különlegesség eszméje váltotta fel.

Ezt sem lehet vitatni.

A zsidó nép különlegessége, egyedisége kétségtelen, mindenki számára látható. De maguk a zsidók ezt különbözőképpen értelmezik, ítélik és élik meg.

Előfordul az is, hogy „pszichológiai védelmet keresnek saját rémisztő különlegességük ellen”. [63] „Egyetlen más nép sem járta ki a gyötrelem ezen iskoláját… egyetlen más nép sem ismerte a lélek ilyetén feszültségét baj közepette, a rémületet, amely átjárta az elkerülhetetlen pusztulás puszta

gondolatát.” [64] „A zsidók csak egyféle értelemben képeznek kivételt: a világ kiválasztotta őket a megkülönböztetettségre.” [65] (A zsidók) „egy része... szívesen megszabadulna egyediségétől”.[66]

A legtöbb zsidó azonban népének egyedi voltát nem szerencsétlenségként, hanem büszkeségeként éli meg. „Zsidónak lenni továbbra is inkább dicsőség, mint átok.” [67] „Az emberek nem akarnak megszabadulni... a különválasztottság érzésétől, nem akarják bármi másra »cserélni«... Saját megjelöltségünkről lemondani olyan, mintha valami komoly és értékes dolgot veszítenénk el.” [68] „A mi anomáliánk: mind az államtól, mind a néptől és mind a mozgalomtól való különállás... lemondjunk-e az ezzel a különlegességgel kapcsolatos méltóságról és szenvedésről, vagy – ellenkezőleg – tudván az árát, minden erőnkkel erősítsük azt? Egy különösfajta jellegzetességgel van dolgunk, amelyet nem hogy egyetlen balta sem képes kivágni, de semmiféle történelmi vagy filozófiai elmélet sem képes megmagyarázni.” [69] „Akarva-akaratlanul minden sikerünk és vereségünk, valamint bűnünk és érdemünk világtörténelmi jellegű és jelentőségű... A zsidók jövőéért vívott küzdelem egyben a világ többi részének ilyen vagy amolyan hegjelenéséért vívott küzdelem is.” [70] „Sajátságosság, amelyhez hasonló nincs a világtörténelemben”, vagyis az, hogy a zsidók egyesíteni tudták magukban a nemzetiségi és az egyetemes princípiumot[11]; ez „a nép, amely rendkívül nemzeti és kozmopolita[12] egyidejűleg... ennek a két princípiumnak (önmegvalósítás és hasonulás) az ellentmondásos egysége a zsidó lét legfőbb törvényét képezi”. [71] „A mi öntudatunk teljes egészében kozmopolita és elit[13] is volt.” [72]

Ami az emberiség elközelgő jövőjét illeti – a nemzetit és az egyetemes emberiséget önmagában közös nevezőre hozva –, talán a legszükségesebb (és a leggyőzedelmesebb) tulajdonság az új évszázadok számára. Csak kívánni tudom mind a magunk, oroszok számára, mind pedig minden nép számára.

---

[11] *Princípium (latin)*: alapelv; vezérelv, ősok.
[12] *Kozmopolita (görög-latin)*: világpolgár.
[13] *Elit (francia)*: válogatott, előkelő társaság, valaminek a színe-java.

Az egyediség érzése azonban meggondolatlansággal is felruházhatja tudatunkat.

Azt, hogy bármely nép magasabbrendű ideálra törekszik, keresi a fentről jövő, puszta fizikai létén túlmutató elhivatottságot, nem vethetjük a szemére, mert ez a törekvés bármely népet a lélekhez emel. Ha nem is messianizmus[14] ez közvetlen isteni elrendelésre, de valamiféle saját küldetés keresése és tudata. No de: m i f é l e küldetést is keressünk?

Esetleg olyat, amit a fiatal izraeliek (Nathan Scsaranszkij) gondolnak: a kiválasztottság „egyetlen egy módon vállalható magasabbrendű erkölcsi felelősségtudatként”. [73] Vagy 60 évvel őelőtte: „A felelőtlenség nem lehet... biztos alapja a mi zsidó létünknek, a világon szétszórt kicsiny nép életének... Könnyű vagy sem, minden erőnkkel azon kell lennünk, hogy magunkat megismerjük, és másokat megértsünk.” [74]

A második világháború küszöbén, 1939-ben a *Na pereputyje (Keresztúton)* című zsidó (jiddis nyelvű) gyűjtemény szerkesztősége az alábbi kérdéssel fordult több európai kimagasló értelmiségihez: „Vegyenek e a zsidók aktívan részt az általános politikai életben, vagy inkább korlátozzák részvételüket a zsidó politikára?” [75]

Erre a kérdésre Stefan Zweig – híres író, kozmopolita és asszimilálódott osztrák zsidó – így válaszolt. Mi, ahogy bárki más is, már nem tehetjük meg, hogy nem veszünk részt a politikai életben. A kérdést ki kell javítani: „Törekedjenek e a zsidók *vezető pozíciókra* a politikai és a társadalmi életben?” Mi már semmiképpen nem tudjuk félredobni „a mi nemzetközi, nemzetek feletti hozzáállásunkat az általános emberi kérdésekhez”. Ugyanakkor „véleményem szerint nem kevésbé veszélyes... hogy a zsidók bármiféle politikai vagy társadalmi mozgalom *vezetői* legyenek... Miközben másokéval azonosak a jogaik, a zsidóknak másokéval korántsem összemérhető a felelősségérzete”, hanem „százezerszer” nagyobb. „*Szolgálni* lehet, de csak a második, ötödik, tizedik sorban, és sohasem az első sorban, látható helyen. (A zsidó) köteles feláldozni nagyravágyását az egész zsidó nép érdekében.”

14 *Messianizmus (héber-latin)*: hit a Messiás, a Megváltó eljövetelében.

(Ez tanulságos lecke az egyes zsidók erkölcsi kapcsolatáról népük sorsával.) „Nagyszerű kötelességünk az önkorlátozás nemcsak a politikai életben, de minden más téren is... A zsidók osztályrészéül jutott tragikus lecke egyetlen haszna, egyetlen levonható tanulsága, belső nevelésük. Csak akkor... lenne legalább valamiféle értelme páratlan szenvedéseinknek, ha azok arra sarkallanák a zsidókat, hogy ne zajos, hanem valóban nagyszerű tetteket vigyenek véghez." [76]

Micsoda emelkedett, csodálatos, szavak, aranymondások zsidók és nem zsidók, minden ember számára. Az önkorlátozás ugyan mi mindent gyógyít! De éppen az a kínos, hogy pont az önkorlátozás sikerül az emberelnek a legnehezebben.

Max Brod meggyőződéses cionista, és – első ránézésre – Zweig szöges ellentéte, szinte szó szerint ugyanazt válaszolta: „A zsidóknak nagyon veszélyes beavatkozni más népek politikai életébe... Az ebben való részvétel bennünket feltétlenül széttipor és elpusztít." A zsidó „korlátozza magát, legyen tartózkodó... Tartózkodjon, de ne álljon félre! Tartózkodónak lenni azt jelenti: ne törekedj vezető szerepre vagy kitüntetésekre az idegen politikában, de cselekedj felelősségtudattal, nyíltan, világosan, egyáltalán nem titokban, a színfalak mögött." [77]

És ez az utolsó kiegészítés megint csak remek. (És ismét csak őszintén szólva: bármely embernek vagy zsidónak milyen nehéz is ezt betartani.)

A mai Izraelben a bölcsen gondolkodó zsidók egyértelműen kijelentik: „A mi beavatkozásunk más népek ügyeibe mindig rosszul végződött az érintett népek, de a zsidó nép számára is." [78] Mi „az újkori történelem során többször... felfedeztük az igazságtalanságot a fennálló társadalmak alapjában; felelőtlenségünk pedig, a kisebbség felelőtlensége hozzájárult új, sokkal rosszabb igazságtalanság létrehozásához". Mi voltunk „az örökös tanácsolgatók". [79]

Mai zsidó szerző a szétszóratásból, szigorúan körültekintve a szovjet[15] évtizedek után így vélekedik:

---

[15] *Szovjet (orosz)*: tanács. A szovjetek eredetileg államhatalmi-népképviseleti szervek az orosz cári hatalom 1917-es felbomlása után,

„Természetesen, ez a (zsidó) történelem olyan volt, mint más népeké: nemcsak a jámboroké, hanem a lelkiismeretleneké is, nemcsak a védteleneké és a halálba hurcoltaké, hanem a fegyvereseké és a halált hozóké is, nemcsak az üldözötteké, hanem az üldözőké is. Ebben a történetben vannak olyan lapok, amelyeket remegés nélkül nem lehet felnyitni. És éppen ezeket az oldalakat szorították ki rendszeresen és tudatosan a zsidók tudatából.” [80]

E. Renan szerint Izrael népének kezdettől fogva az a sors rendeltetett, hogy a világ *kovásza* legyen. Ez a gondolat, egyetértve, vagy polémikusan[16] megismétlődik kortársainknál: „Erjesztő közegévé váltunk a nem zsidóknak, akik között éltünk.” [81] „…Állítólag a zsidó nép kiválasztottsága éppen abban áll, hogy örökös szétszóratásban éljen. »Élesztők vagyunk… feladatunk az, hogy megerjesszük az idegen tésztát«.” [82]

És sok történelmi példa alapján is, meg az általánosan elterjedt megközelítés szerint is be kell látnunk, hogy itt nagyon jól el van kapva a lényeg. Még modernebbül szólva: katalizátor. A vegyi reakcióhoz nem is kell sok katalizátor, mégis az egész anyagra hat.

Amit ehhez még hozzátehetünk, az nemcsak a kétségtelenül rugalmas észjárás, az „értelembe vetett bizalom, és az a tudat, hogy konstruktív erőfeszítéssel minden problémát meg lehet oldani” [83], hanem az idők áramlatai iránti nagyfokú érzékenység is. Az egész történelem során a zsidóknál éberebb nincs a világ népei között. A bomlásnak még csak az első molekulái áramlanak ki az állam vagy a társadalom testéből és a zsidók máris elfarolnak tőle, még ha addig hívei is voltak, rögvest megtagadják. És éppen hogy csak kihajt valahol a leendő hatalmas törzs első hajtása, a zsidók máris meglátják, dicsérik, fényes jövőt ígérnek, védelmezik. „A vérmérsékletnek ilyetén vonása, miszerint a zsidók mindig a

---

amelyek közigazgatási funkciókat töltöttek be. kezdetben nem feltétlenül álltak a Lenin vezette bolsevik párt oldalán. Személyi összetételüktől függően voltak munkás-, paraszt- és katonatanácsok. Az 1917. novemberi bolsevik hatalomátvétel után a szovjetek egyre inkább a bürokratikus, teljesen hierarchizált kommunista központi hatalom végrehajtó szerveivé váltak, alulról építkező, önigazgató és önkormányzati jellegüket egyszer s mindenkorra elveszítették.

[16] *Polémikus (görög-latin)*: vitás, vitatott, vitázó, vitatkozó.

»leghaladóbb eszmék« oldalára kerülnek… igencsak jellemző miránk, zsidókra.” [84]

A vélemények fentiekben felsorakoztatott sokfélesége bizonyos mértékig átfogó ismeretekkel ruháznak fel bennünket, amelyekkel felkészültebben folytathatjuk a könyv olvasását.

1.
A FEBRUÁRI FORRADALOM

A zsidó nép oroszországi, jogegyenlőséget mellőző alattvalóságának 125 éves története (Katalin cárnő 1791. évi rendeletétől számítva) a februári forradalommal ért véget.

Érdemes visszatekinteni azoknak a februári napoknak a légkörére. Milyen állapotban érkezett a társadalom az egyenjogúsághoz?

A petrográdi forradalmi események első hetében a lapok nem jelentek meg. Utána pedig nagy csinnadrattával, korántsem az állam sorsa feletti aggódás vagy a kivezető utak keresése következett, hanem inkább a lapok egymás szavába vágva szidalmaztak minden múltbéli dolgot. Páratlan hevületében a kadétpárti *Recs (Szózat)* így harsog: ezután „az egész orosz életet gyökerestül meg kell változtatni”. [1] (Ezeréves múlt! – ugyan miért kell csak úgy hirtelen „gyökerestül”?) A *Birzsevije vedomosztyi (Tőzsdei Közlöny)* pedig akcióprogramot közöl: „Kitépni, kiszaggatni minden gazt! Nem kell aggódni amiatt, hogy közöttük esetleg haszonnövények is lehetnek, inkább legyen teljes a gazolás, akár elkerülhetetlen áldozatok árán is.”[2] (17 vagy 37 márciusában vagyunk?) Hajbókolgat az új külügyminiszter, Miljukov is: „Eddig pirulnunk kellett szövetségeseink előtt a kormányunk miatt... Oroszország holt súlyként nehezedett a szövetségesek ügyeire.” [3]

Azokban az első napokban ritka volt az értelmes szó arról, mi is most úgy egyáltalán a teendő Oroszországban? Petrográd utcáin káosz, több száz rendőr lakat alatt, a városban nem szűnik a szórványos lövöldözés, de mindent elönt az össznépi mámor. Bár minden konkrét kérdésben a gondolatok és a vélemények tökéletes zűrzavara tarkállik. Az egész sajtó és a társadalom majdhogynem egyetlen kérdésben ért egyet: halaszthatatlanul ki kell hirdetni a zsidók jogegyenlőségét. Ékesszólóan írt erről Fjodor Szologub a *Birzsevije vedomosztyi*ben „A polgári szabadság

leglényegesebb kezdete, amely nélkül a földünk nem lehet megszentelt, a nép nem]ehet igazhívő, az össznépi hőstett nem válhat szentté... a felekezeti és faji korlátozások eltörlése.”

A zsidók egyenjogúsága terjed, méghozzá igen gyorsan. Március elsején (a régi naptár szerint), egy nappal a cár trónról való lemondása, néhány órával a hadsereget szétbomlasztó, pusztító hatású hírhedt „1. számú napiparancs”[17] előtt, V. Maklakov és M. Adzsemov; a Duma[18] bizottságának az igazságügy minisztériumba küldött komisszárjai[19] minisztérium belső utasítást bocsátanak ki, miszerint minden ügyvédhelyettesi rangban lévő zsidó átsorolandó az ügyvédi karba. „Már március 3-án... M. Rodzjanko, az Állami Duma elnöke és G. Lvov herceg, az ideiglenes kormány elnök minisztere nyilatkozatot írtak alá, amelyben hangsúlyozzák, hogy az új hatalom egyik legfontosabb célkitűzése »minden rendi, felekezeti és nemzetiségi korlátozás eltörlése.«.” [4] Majd március 4-én Gucskov hadügyminiszter javaslatot terjeszt be, amely megnyitotta a zsidóknak a tiszti ranghoz vezető utat. Manujlov közoktatási miniszter pedig javasolta a zsidó fejkvóta eltörlését. Mindkét javaslat fennakadás nélkül átment. Március 6-án Konovalov kereskedelmi és ipari miniszter nekilátott a „nemzetiségi korlátozások felszámolásának a részvénytársaságokról szóló jogszabályokban”, vagyis megszüntette a zsidó igazgatósági tagokkal rendelkező társaságok földvásárlási tilalmát.

Ezeket az intézkedéseket igen gyorsan hajtották végre. Március 8-án Moszkvában ügyvéddé nyilvánítottak 110, március 9-én Petrográdban 124 [5], március 8-án Odesszában pedig 60 [6] zsidó „helyettest”. Március 9-én a kijevi városi duma rendkívüli határozatával a következő választásokat be sem várva öt zsidó tanácsnokot nevez ki. [7]

És íme, „március 20-án az ideiglenes kormány elfogadta a 4. Állami Duma zsidó képviselői mellett működő

[17] *„1. számú napiparancs”*: a régi naptár szerint március 1-jén kiadott dekrétum, amellyel a végrehajtó bizottság valójában minden hatalmától megfosztotta az ideiglenes kormányt s ezzel a tisztikart.

[18] *Duma (orosz)*: tartománygyűlés; népképviseleti testület.

[19] *Komisszár (orosz):* politikai biztos, népbiztos.

politikai iroda tagjai által kidolgozott, és A. Kerenszkij igazságügy-miniszter által beterjesztett határozati javaslatot... Ez a törvényerejű rendelet (közzétéve március 22-én) eltörli „az orosz állampolgárok jogainak bármiféle felekezeti, vallási vagy nemzetiségi alapon történő korlátozását”. Lényegében ez volt az ideiglenes kormány első lényegesebb törvényerejű rendelete. „A (zsidó képviselők mellett működő) politikai iroda kérésére a határozatban nem említették meg a zsidókat.” [8]

Ahhoz azonban, hogy „megszűnjön a zsidók számára előírt összes korlát a teljes törvényhozásunkban, hogy gyökerestül kiirtsuk... a zsidók egyenjogúságának hiányát” – emlékszik vissza G. B. Szliozberg –, „össze kellett állítani a korlátozások teljes listáját... A zsidókra vonatkozó korlátozásokat tartalmazó eltörlendő törvények jegyzékének összeállítása nagy óvatosságot és tapasztalatot igényelt” (és ennek a dolognak látott neki Szliozberg és L. M. Brahmson). [9] A Zsidó Enciklopédia közli: a rendelet „felsorolta az orosz törvények azon cikkelyeit, amelyek hatályukat veszítették a határozat hatálybalépésével; szinte az összes cikkely (mintegy 150) valamiféle zsidóellenes korlátozást tartalmazott. Megszüntetésre került többek között az összes tiltás, amely a letelepedési határra vonatkozott; gyakorlatilag így nyert jogszabályi alapot ennek az 1915-ben gyakorlatilag már bekövetkezett felszámolása.” [10] A korlátozásokat rétegről rétegre hántották le: lakóhely elhagyása, lakóhely kijelölése, oktatási intézmények, az önkormányzatok munkájában való részvétel, tulajdon- és vagyonszerzés Oroszország területén, közbeszerzésekben és részvénytársaságokban való részvéte], más vallású személyzet, dolgozók és intéző felfogadásának joga, állások betöltése állami vagy katonai szolgálatban, gyámság, gondnokság. Szem előtt tartva az Egyesült Államokkal kötött megállapodás felbontásinak okát, ezeket a korlátozásokat eltörölték az „Oroszországgal hadban nem álló államok polgárai” esetében is, vagyis alapvetően a bevándorló amerikai zsidók esetében.

A rendelet közzététele számtalan érzelmi töltésű felszólalást eredményezett. N. Friedman, az Állami Duma képviselője: „Az utóbbi 35 évben az oroszországi zsidóságot üldözték és megalázták, még a sokat szenvedett népünk

történetében is hallatlan és elképzelhetetlen módon... Mindent... fel kellett áldozni az állami antiszemitizmus[20] oltárán.” [11] O. O. Gruzenberg ügyvéd; „Ha a forradalom előtti orosz államot elképesztően hatalmas börtönnek tartjuk is... akkor is a legbűzlőbb, legkegyetlenebb zárka, a kínzókamra a. miénk volt, a hatmilliós zsidó népé... Életében először a „kvóta” kiuzsorázó fogalmát a zsidó gyermek... az állami iskolában ismerte meg... Mint a börtöntöltelékek átszállításuk közben, úgy a zsidók is a megvető elidegenedés láncára voltak felfűzve... Atyáink és anyáink vérének cseppjei, fivéreink és nővéreink vércseppjei hulltak lelkünkre, felszítva és fellobbantva benne az olthatatlan forradalmi lángot.” [12]

Roza Georgijevna, Vinaver felesége így emlékszik vissza: „Ez az esemény egybeesett a zsidó húsvét megünneplésével. Olyan volt, mint a második kivonulás Egyiptomból. A szenvedések milyen hosszú, hosszú útját jártuk be, és milyen gyorsan lezajlott minden. Egy nagy zsidó tömeggyűlést hívtak össze”, amelyen felszólalt Miljukov: „Lemostuk végre Oroszország szégyenfoltját, és az ország végre bátran beléphet a civilizált népek közé.” Vinaver pedig azt „javasolta a gyűlésnek, hogy ezen esemény emlékére épüljön Petrográdban egy nagy zsidó nemzetiségi ház, amelyet a »szabadság házának« fognak nevezni”. [13]

Az Állami Duma három képviselője: M. Bomas, I. Gurevics és N. Friedman közzétették „A zsidó néphez” címzett kiáltványukat: ezentúl „harctéri sikertelenségeink helyrehozhatatlan szerencsétlenséget jelentenek a még erőre nem kapott szabad Oroszország számára... A szabad zsidó harcosok... új erőt merítenek szívós küzdelmükhöz, megtízszereződött energiával folytatván haditetteik sorát.” No és a magától értetődő terv: „a zsidó nép haladéktalanul megkezdi erőinek megszervezését. Ősközösségi létünk réges-rég idejétmúlt formáit meg kell újítani... szabad, demokratikus alapokon.” [14]

Az író-újságíró David Ajzman az egyenjogúsági rendeletre felhívással válaszolt: „Hazánk! Szülőföldünk! Ők is bajban vannak. Szívünk minden hevületével...

[20] *Antiszemitizmus (német)*: a zsidókkal szemben mesterségesen szított vallási és „faji” gyűlölet.

szülőföldünk védelmére kelünk... A templom védelme óta nem volt számunkra ennél szentebb hőstett.”

Szliozberg így emlékszik vissza: „Micsoda boldogság megérni a zsidók egyenjogúságának kihirdetését Oroszországban, attól a jogtalan állapottól való megszabadulást, amely ellen erőmhöz mérten három évtizedig küzdöttem; ez mégsem töltött el a természetszerűleg elvárható örömmel”, mert rögtön megkezdődött az összeomlás. [15]

És hetven évvel később az egyik zsidó szerző még kétkedésének is hangot ad: „Megváltoztatta-e ez a formális jogi aktus a valóságos helyzetet abban az országban, amelyben bármiféle jogi norma rohamosan veszít erejéből?” [16]

Válaszunk: azért így, távolról, mégsem szabadna lekicsinyelni az elért eredményeket. Akkor a rendelet felszabadította a zsidókat, ugrásszerűen javított helyzetükön. Az pedig, hogy ugyanakkor az egész ország az azt benépesítő népekkel együtt a szakadékba zuhan, az már a történelem mindent átható lehelete.

A leggyorsabb és legszembeötlőbb változásokra a bíróságokon került sor. Amíg korábban Batyuséin vesztegetési bizottsága vizsgálatot folytatott a nyilvánvalóan szélhámos D. Rubinstein ügyében, most minden megfordult: a Rubinstein-ügyet megszüntették, és ő máris a Téli Palotában ülésező rendkívüli nyomozati bizottságnál kijárja, hogy vizsgálat induljon a Batyuskin-bizottság ügyében. És lám, márciusban már le is tartóztatják Batyuskin tábornokot, Rezanov ezredest és a többi vizsgálótisztet, áprilisban pedig megindul a vizsgálat és kiderül, hogy valószínűleg igen jelentős vesztegetési összegeket zsaroltak ki bankároktól és cukorgyárosoktól. Erre felnyitják a volga-kámai, a szibirszki és a Junker Bank széfjeit, amit még Batyuskin pecsételt le és a bankok visszakapják irataikat. (Szimanovics és Manusz dolgai nem alakultak ily sikeresen. Szimanovicsot mint Raszputyin titkárát tartóztatták le, a fogolykísérőknek 15 ezer rubelt ajánlott, ha azok engedélyeznek egy telefonbeszélgetést, de azok „a kérés teljesítését, természetesen megtagadták”. [17]

Manusz pedig, alt azzal gyanúsítottak, hogy Koliskov német ügynökkel folytatott machinációkat, tűzharcba keveredett az elhárítással. Először letartóztatták, később külföldre szökött.) Az ideiglenes kormány rendkívüli nyomozati bizottságánál kialakult helyzetet világosan nyomon követhetjük a késő márciusi kihallgatási jegyzőkönyvek alapján. Protopopovot kérdezik, hogyan nevezték ki belügyminiszternek, válaszában utal körlevelére – „jelentős mértékben bővítettem a zsidók lakhatási lehetőségeit" Moszkvában; és általában mik a legfontosabb feladatok? – „először is az élelmiszer-ellátás, (utána pedig) a haladó mozgalom: a zsidó kérdés van soron...". A. T. Vasziljev, a rendőrségi ügyosztály igazgatója nem felejtkezett meg arról, hogy segített a (zsidó) cukorgyárosok védelmében: „Guzenberg felhívott reggel a lakásomon, és megköszönte a segítséget"; „Rosenberg... eljött, hogy megköszönje a közbenjárásomat." [18] A kihallgatottak így keresték az enyhítés lehetőségét.

A márciusi hetek figyelemreméltó eseménye az ismert és hírhedt judofóbok[21] elleni határozott fellépés. A legelső letartóztatott február 27-én Scseglovitov igazságügyminiszter. Azzal vádolták, hogy kifejezetten ő adott utasítást a Bejlisz-ügy elfogult kivizsgálására. A következő napokban letartóztatták a Bejlisz-ügy közvádlóit: Vipper ügyészt és Csaplinszkij szenátort. (Konkrét vádat azonban nem emeltek ellenük, és 1917 májusában Vippert egyszerűen elbocsátották a szenátus büntetőügyi semmisségi ügyosztályának vezetői állásából. A megtorlás később következett, a bolsevikok[22] alatt.) Maskevics bírósági nyomozót utasították, hogy mondjon le, mert a Bejlisz-ügyben nemcsak a rituális gyilkosságok létezése elleni szakértői vizsgálatot engedélyezte, hanem másodjára az azok mellettit is. A Bejlisz-ügyben a kijevi körzeti bíróságtól minden ügyiratot Kerenszkij igazságügy-

---

[21] *Judofóbia*: zsidóellenes érzés/fóbia = beteges irtózás, viszolygás, iszony valamitől.

[22] *Bolsevik (orosz)*: többség(i). Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt forradalmi (kommunista) szárnyának, illetve tagjainak elnevezése. A párt II. kongresszusán (1903) Londonban a párt szervezeti szabályzatának kérdésében tartott vita sorín a forradalmi irányvonal képviselői, a bolsevikok Lenin vezetésével többségi támogatást kaptak a kisebbségben maradt mensevikek („kisebbség") platformjával szemben.

miniszter rendelt magához [19], és várható volt a szenzációkat ígérő újratárgyalás, ám 1917 viharos hónapjai alatt erre nem került sor. Letartóztatták Dubrovin dr.-t is, az Orosz Népi Szövetség[23] elnökét, levéltárát is lefoglalták; letartóztatták Glinka-Jancsevszkijt és Polubojarinovát, szélsőjobboldali újságok kiadóit; a Monarchia Szövetség könyvesboltjait egyszerűen felgyújtottak. Két hétig keresték letartóztatás végett a szökésben lévő N. Markovot és Zamiszlovszkijt (Petrográdon és éjszakai házkutatások Kijevben, valamint Kurszkban). Zamiszlovszkijt a Bejlisz-ügyben vállalt aktív részvételéért, Markovot pedig – valószínűleg – az Állami Dumában mondott képviselői beszédeiért. Puriskevicset azonban nem bántották, feltételezhetőleg a novemberi dumabeli forradalmi beszédeiért, és Raszputyin meggyilkolásában való részvételéért cserébe. Primitív mese kap lábra arról, hogy Sztolipin részt vett volna Iollosz meggyilkolásában, és Kremencsugban éppen a Sztolipin utcát nevezték át Iollosz utcára.

Egész Oroszországban százszámra fogdosták össze az embereket, most már korábbi beosztásukért vagy korábbi *hangulataikért*.

Hangsúlyoznom kell, hogy a zsidó egyenjogúság kihirdetése egyetlen pogromot[24] sem váltott ki. Ezt nemcsak az 1905. évi eseményekkel való összehasonlítás végett mondom, hanem azért is, mert egész márciusban és egész áprilisban a fő hírekben az ömlött a különböző újságokból, felszólalásokból, hogy készülnek, készülnek, sőt, már valahol vannak is zsidópogromok.

Március 5-én kezdték híresztelni, hogy vagy a Kijev vagy a Poltavai Kormányzóságban zsidópogrom-veszély van, Petrográdban pedig valaki kézzel írott zsidóellenes röplapot ragasztott ki. Válaszul a Munkás- és Katonaképviselők Tanácsának Végrehajtó Bizottsága (MKKT VB) létrehoz egy különleges „vidéki bizottságot a más helységekkel való kapcsolattartásra...” Feladata: „komisszárok kiküldése különböző városokba, elsősorban azokba a járásokba, ahol a

---

[23] *Orosz Népi Szövetség*: 1905 októberében Dubrovin és Vlagyimir Puriskevics által alapított nacionalista tömegszervezet.

[24] *Pogrom (orosz)*: pusztítás, fosztogatás. Oroszországban különösen a zsidóüldözéseket nevezték így.

régi rezsim kiszolgálója, a fekete százak[25] nemzetiségi ellentéteket próbál szítani a lakosság körében”. [20] Az *Izvesztyija (Hírek)* című lapban megjelent a „Pogromos agitáció” c. cikk: „Hatalmas, bűncselekménynek is beillő hiba volna, ha szemet hunynánk a letaszított dinasztia újabb kísérlete felett...” – hát persze, hogy mindig a dinasztia ügyködik... „A Kijevi és a Poltavai Kormányzóságban a lakosság kevéssé fejlett, maradi rétegeiben jelenleg is folyik a zsidók ellen irányuló agitáció... A zsidók bűnéül róják fel hadseregünk vereségét és az oroszországi forradalmi mozgalmat, valamint az abszolutizmus bukását is... Régi trükk..., ami annál veszélyesebb..., hogy éppen most alkalmazzák... Halaszthatatlanul határozott intézkedéseket kell foganatosítani a pogromos agitátorok ellen.” [21] Ezután Hodorovics tábornok, a kijevi katonai körzet parancsnoka napiparancsban rendeli el, hogy az összes katonai egység tegyen meg mindent az esetleges zsidóellenes zavargások megelőzése érdekében.

És aztán még sokáig, még áprilisban is, a különböző lapokban két-három naponta újabb híresztelések jelennek meg zsidópogromok előkészítéséről [22] vagy legalábbis „pogromra buzdító irodalom” nagy tételben való szállításáról vasúton. A legkitartóbb híresztelések mégis a készülőben lévő kisinyovi pogromról szóltak március végén, éppen a zsidó és a pravoszláv húsvét között, 1903 mintájára.

---

[25] *Fekete százak*: (Az óorosz „csornaja szotnya” a középkori városok kereskedő-kézműves lakossága és a szabad parasztok elnevezése.) Hivatalos verzió szerint a „fekete százak” szélsőjobboldali szervezetek tagjai Oroszországban 1905-1917-ben, akik a monarchizmus, a nagybirodalmi sovinizmus és antiszemitizmus jelszavait hirdették (Orosz Népi Szövetség, Mihály Arkangyal Szövetsége, Orosz Emberek Szövetségei stb.). Vezetőik és ideológusaik: A. I. Dubrovin, V M. Puriskevics, N. E. Markov. Az 1905-1907. évi forradalom idején támogatták a kormány elnyomó politikáját, pogromokat szerveztek, meggyilkoltak több politikust. Valójában ennek a szervezetnek a célja a „pravoszláv Oroszország és a monarchia védelme” volt, de nem erőszakos eszközökkel. Amíg az egyéb oroszországi terroristaszervezetek 1917-ig mintegy 17 ezer embert gyilkoltak meg, addig a „fekete százak” számlájára 3 gyilkosságot írnak. Antiszemitizmusa erősen túlzás, mivel vezetésében is, tagságában is számos zsidó volt, az orosz ideológusok között pedig több ismert filoszemita volt. A szervezetnek a pogromokkal való kapcsolata pedig nem bizonyítható.

Sok elszórt hír keringett ebben az időben (még olyan is, hogy a pogromot a mogiljovi rendőrök készítik elő a főhadiszállás mellett), de egyetlen egy sem igazolódott be.

Ismerkedjünk meg azoknak a hónapoknak az eseményeivel, érezzük át a „februári” légkört. Szétzúzott jobboldal, ujjongó baloldal, micsoda meghökkenés és zavartság uralkodik az egyszerű nép körében, és ne állítsuk rögtön a küszöbről, hogy akkoriban éppen a zsidópogromok kitörése volt teljességgel kizárható. Ugyan hogyan is felejthetné el az egyszerű kijevi vagy odesszai zsidó polgár a 12 évvel azelőtti borzalmas napokat? Érthető a bizalmatlansága, hogy minden mocorgásra felkapja a fejét.

Egészen más tészta a jól tájékozott lapok. A lapok a liberálisok tájékozott és a szocialista[26] tábor félintelligens vezetői által kiáltottak riadót, a félrevert harangokat nem minősíthetjük másnak, mint politikai provokációnak. Szerencsére, ezek csütörtököt mondtak.

Az egyetlen valóságos esemény Kijevben történt, a Besszarabszkij piacon április 28-án: egy kislány zsidó szatócsboltból szalagot lop és futásnak ered, a segéd utoléri és verni kezdi. A tömeg meg akarta lincselni a kereskedősegédet is, a szatócsboltost is, de a rendőrség megvédte őket. No meg a rogacsevszki járásban az árdrágulásra feleletképpen a nép elkezdte sorban szétverni a boltokat, amelyek között sok zsidó is volt.

Hát ha valaki és valahol valóban ellenségesen fogadta a zsidó szabadságot, az a legendásan forradalmi Finnország, és hatalmas szövetségesünk, Románia. Finnország már korábban is tiltotta a zsidók letelepedését, 1858-tól pedig azt csak a Finnországban, a krími háborúban „itt szolgált zsidó katonák utódainak” engedélyezte. „Az 1862. évi útleveltörvény... megerősítette a zsidókra vonatkozó beutazási tilalmat”, habár „a helyi kormányzó belátása szerint engedélyezheti az ideiglenes tartózkodást”. A zsidók nem lehettek finn állampolgárok; házasságkötéshez a zsidóknak ki kellett utazniuk Oroszországba; korlátozva volt a zsidók tanúskodása a finn bíróságokon. A könnyítés vagy az egyenjogúság kivívására

---

[26] *Szocialista*: a szocializmus híve, szocializmus = a termelőeszközök közösségi tulajdonára épülő társadalmi rendszer.

irányuló néhány kísérlet kudarcot vallott. [23] Most pedig, hogy Oroszországban beköszöntött a zsidó egyenjogúság, Finnország, amely még ki sem hirdette teljes függetlenségét, nem is terjesztette az országgyűlés elé a zsidó egyenjogúságról szóló töménytervezetet. Sőt, az engedély nélkül az országba bejutott zsidókat nem is napos, hanem órás határidővel a legelső vonattal toloncolta ki. (Példa a március 16-i eset, amely nagy port vert fel az orosz sajtóban.) Finnországot azonban mindig magasztalták a forradalmároknak nyújtott segítségért, ezért mind a Liberális, mind a szocialista körök feszengtek. Csak a Bund[27], az (igen befolyásos) finn szocialistáknak küldött táviratában ostorozta, hogy mindeddig nem törölték el a szabályokat, amelyek Finnországban a középkorból maradtak vissza. A Bund, „Oroszország zsidó proletariátusának pártja szilárd meggyőződéssel hiszi, hogy önök el fogják távolítani a szabad Finnország eme szégyenfoltját". [24] A Bundnak ez a szilárd meggyőződése nem jött be.

Nagy izgalom uralkodott a februárt követő sajtóban a romániai zsidóüldözések miatt, sőt, azt is megírták: Iaşiban tilos a zsidó nyelv használata a gyűléseken és az utcán. Erre a Gehover, az össz-oroszországi cionista diákkongresszus határozatban mondja ki, hogy „hevesen tiltakozunk a világ zsidóságát sértő, a világdemokráciát megalázó zsidó jogfosztottság ellen a szövetséges Romániában és Finnországban". [25] Románia jelentős katonai vereségei miatt gyenge lábakon állt. Áprilisban Bratianu miniszterelnök Petrográdban magyarázkodik, hogy „a Romániában élő zsidók nagyobb része... odaköltözött" Oroszországból, és ez „indította a román kormányt arra, hogy korlátozzák a zsidók politikai jogait", de az egyenjogúságot megígéri. [26] Májusban azonban ezt olvassuk: „ténylegesen ebben az irányban nem történt semmiféle elmozdulás". [27] (Szintén májusban közölte az ottani kommunista Rakovszkij: „Kibírhatatlan... a zsidók helyzete" Romániában, őket okolják az ország vereségéért, valamint a németekkel való lepaktálással vádolják az ország

---

[27] *Bund (jiddis)*: unió, a litván, lengyel és az orosz zsidó munkások általános szövetsége, 1897-ben alapították Vilniuszban, 1898-1903-ig a szociáldemokrata párttal rokon, majd 1906-1918-ig mensevizmus közeli. 1921-ben feloszlatják.

megszállt részében. „Ha a román kormány nem félne (a szövetségesek véleményétől), akkor a zsidók életét is félteni kellene.” [28])

Világszerte a szövetségesek reakciója a februári forradalomra a mély megelégedettség volt, sokaknál a lelkesedés, de ezt rövidlátó számítás vezérelte: most végre Oroszország legyőzhetetlenné válik a háborúban. Nagy-Britanniában és az USA-ban tömeges tüntetések zajlanak a forradalom és az oroszországi zsidók jogai mellett. Amerikából hamarosan felajánlják, hogy elküldik Oroszországnak a szabadságszobor mását. (Oroszország dolgai azonban félresiklottak, mielőtt még a szoborküldés megvalósult volna.) Március 9-én az angol parlament alsóházában a külügyminiszternek az oroszországi zsidókkal kapcsolatos kérdést tettek fel: tervez-e konzultációt az orosz kormánnyal az orosz zsidóknak a jövőben biztosítandó garanciákról, és a múltért járó kártérítésről? A válasz a brit kormánynak az új orosz kormány iránt érzett teljes mértékű bizalmát tükrözte. [29] A Nemzetközi Zsidószövetség elnöke Párizsból gratulációt küld Lvov hercegnek, aki ezt válaszolja: „Mostantól fogva a szabad Oroszország tisztelni tudja majd népeinek vallását és szokásait, akiket a hazaszeretet vallása egyesít.” A *Birzsevije vedomosztyi*, a *Recs* és más lapok közölték Jakob Schiffnek[28], „az Oroszországgal ellenséges észak-amerikai körök ismert vezetőjének” együttérzését: „Mindig is ellensége voltam az orosz önkényuralomnak, amelyik kíméletlenül üldözte hitsorsosaimat. Most azonban engedjék meg, hogy gratuláljak... az orosz népnek a nagyszerű tettért, amelyet oly csodálatosan vitt véghez.” [30] Ezek után „meghívta az új Oroszországot Amerikába, széleskörű hitelműveletek megkötésére”. [31] És tényleg, „akkoriban lényeges hitellel kívánta támogatni Kerenszkij kormányát”. [32] Majd később, a kitelepülés idején, a jobboldali orosz sajtóban vizsgálatok jelentek meg, melyek megkísérelték bebizonyítani, hogy Schiff aktívan finanszírozta magát a forradalmat. Nincs kizárva, hogy

[28] *Schiff, Jakob (Jacob) (1847-1920)*: német zsidó származású amerikai bankár. 1865-ben az Egyesült Államokba emigrált. 1875-ben, amikor feleségül vette Solomon Loeb lányát, igazgatói állást kapott a New York-i Kuhn, Loeb & Company Banknál. 1880-tól haláláig az Amerikai Zsidó közösség, 1906-tól az Amerikai Zsidó Bizottság vezetője.

osztotta a nyugati körök rövidlátó reményeit, miszerint az orosz liberális forradalom megerősíti Oroszországot a harctéren. Egyébként Schiff ismert és nyílt, az orosz önkényuralom iránt mindig ellenséges lépései talán nagyobb súllyal estek a latban, mint egy ilyen forradalom valamiféle esetleges rejtett patronálása.

Maga a februári forradalom pedig gyakran és tudatosan könyörgött segítségért a zsidókhoz, mint rabságba döntött nemzethez. És számtalan bizonyítéka van annak, hogy az oroszországi zsidók lelkesen fogadták a februári forradalmat.

Vannak azonban ellenbizonyítékok is. A Vityebszki Munkásképviselők Tanácsát (később ide lépett be Je. V. Tarle, a leendő történész is) létrehozó és azt vezető szocialista Grigorij Aronszonnál olvassuk. A legelső napon, amint a forradalmi hír elérte Vityebszket, a városi dumában ülésezett az újonnan létrehozott biztonsági tanács, ahonnan Aronszont rögtön a zsidó hitközség (nyilvánvalóan tekintélyes) képviselőinek ülésére invitálták. „Valószínűleg szükségét érezték, hogy megállapodjanak velem, mint az új eljövendő korszak képviselőjével arról, hogy mit tegyenek és mi legyen a továbbiakban... Idegennek éreztem ezeket az embereket, az érdeklődési körüket, és azt a – mondhatom – eléggé feszült légkört, amely rátelepedett erre a gyűlésre... Olyan érzésem volt, hogy a hitközség alapvetően a valahová a múltba vesző régi világ része.” [33] „Végül is nem sikerült megszüntetni a valahonnan előkerült kölcsönös elhidegülést. Azoknak az emberelnek az arcán, akikkel munkám révén is, meg a magánéletben is kapcsolatban voltam, semmiféle emelkedettség és hit nem tükröződött. Időnként úgy tűnt, hogy ők, ezek az önzetlen közéleti személyiségek bizonyos mértékben a régi rend elemeinek érzik magukat.” [34]

Ez nyilvánvaló tanúbizonyság. Ilyen értetlenség, óvatosság és habozás jellemezte a vallásos konzervatív zsidókat, természetesen nem csak Vityebszkben. A megfontolt, idős zsidóság, a nehéz megpróbáltatások sok évszázados tapasztalatainak terhével valószínűleg meg volt hökkenve a monarchia villámgyors bukásától, és aggódó előérzeteket táplált.

Az egész XX. század szellemének megfelelően azonban minden nép – közöttük a zsidó nép is – dinamikus tömege már elvilágiasodott, nem kötötték a hagyományok, és feltartóztathatatlanul rohant a „szép újvilág”-ot építeni.

A Zsidó Enciklopédia megemlíti „a zsidóság politikai cselekvési kedvének jelentős erősödését, amely még az Oroszországot 1917 februárja után hatalmába kerítő viharos társadalmi lelkesedés mellett is szembeötlő”. [35]

Én magam is, miután több éven keresztül dolgoztam fel a „februári” sajtót, és február kortársainak visszaemlékezéseit, többször találkoztam a „jelentős erősödés” jeleivel. Azokban a – különböző szemtanúktól és résztvevőktől származó – anyagokban hemzsegnek a zsidó nevek, a zsidó téma pedig állhatatos, többszólamú. Rodzjanko, Balk tartományi polgármester, Globacsov tábornok és sokan mások visszaemlékezései szerint a forradalom legelső napjaitól kezdve szembeötlő volt a Tavricseszkij Palotában – a városparancsnokság és a számonkérő bizottság tagjai, brosúraárusok – a zsidók nagy száma. És a zsidókhoz jóindulattal viszonyuló V. D. Nabokov így ír: március 2-án a Duma előtti Tavricseszkij tér bejáratánál „hihetetlen tolongás uralkodott, kiáltások hangzottak; a bejárati kapunál zsidó kinézetű ismeretlen fiatalemberek faggatták az arra járókat”. [36] Balk szerint pedig az Astoriát február 28-án éjjel romboló tömeg „fegyveres… katonákból, matrózokból és zsidókból” [37] állt. Megengedem, van ebben némi késői áttelepült ingerlékenység, hogy hát „mindent a zsidók buheráltak meg”. De még a külső szemlélő is, dr. Symons amerikai metodista lelkész, aki már tíz évet élt Petrográdban, ezt válaszolta 1919-ben az amerikai szenátus bizottsága előtt: „Nem sokkal az 1917. éri márciusi forradalom után mindenütt (Petrográdban) zsidó csoportokat lehetett látni, amint padokra, szappanos ládákra stb. felmászva szónokolnak… A zsidók lakhatási joga Petrográdban korlátozott volt; a forradalom után azonban tömegestül sereglettek a fővárosba, és az agitátorok többségéről kiderült, hogy zsidó… (ezek) hitehagyott zsidók voltak.” [38] Néhány nappal a 60 tiszttel való véres leszámolás (előzetes listák alapjain) előtt érkezett Kronstadtba, és a kronstadti „forradalmi mozgalom bizottságának” kezdeményezőjévé és

elnökévé lépett elő a bizonyos „Hénokh-diák”. (A bizottságok utasítása: a tiszteket mint[egy szálig letartóztatni és bíróság elé állítani. „A hamis információkat valaki gondosan elindította”, ami leszámolásokhoz vezetett először Kronstadtban, majd Sveaborgban, miközben „a helyzet annyira bizonytalan, hogy bármely koholmány valódi ténynek tűnik”. [39] A továbbiakban a kronstadti véres stafétabotot egy tanulmányait félbehagyó ideg- és elmegyógyász, bizonyos „Rosal doktor veszi át. (Sz. G. Rosal az októberi fordulat után Gatcsina parancsnoka, novemberben kinevezik az egész román front komisszárjává, ahol is megérkezésekor megölik. [40]) – Megalakítják a Vasziljevszkij-sziget forradalmi milíciáját, amelynek nevében prédikál Szolomon és Kaplun (Zinovjev leendő véreskezű segédje). A petrográdi ügyvédi kar „különbizottságot hoz létre, a forradalom idején őrizetbe vett személyek letartóztatása helyességének vizsgálatára” (Petrográdban több ezer ilyen ember volt), vagyis hogy bíróság nélkül döntsenek sorsuk felől, és minden egykori csendőr és rendőr sorsa felől, a bizottság elnöke Goldstein ügyvéd. Ugyanakkor Tyimofej Kirpicsnyikov altiszt elképesztő elbeszélését is ugyanannak az 1917. érmek a márciusában jegyezte fel és őrizte meg a számunkra a történelem szerelmese, Jakob Markovics Fishman. (Hálával gondoltam rá, amikor a *Vörös kerék*ben[29] erre a feljegyzésre építettem.)

Nos, összegzi a *Zsidó Enciklopédia* „a zsidók az orosz történelem során először foglaltak el magas posztokat a központi és a helyi közigazgatásban”. [41]

Odafenn, az országot láthatatlanul irányító Munkás- és Katonaképviselők Tanácsának Végrehajtó Bizottságában két vezető – Nahamkisz-Sztyeklov és Himmer-Szuhanov – kitett magáért: március 1-jéről 2-ára virradó éjszaka az elvakultan önelégült ideiglenes kormánynak olyan programot adtak, amely eltörölte a kormány hatalmát fennállásának egész időszakára.

A megfontoltan gondolkodó G. A. Landau a következő átfogó-általános törvényszenűséggel magyarázza, miért csatlakoztak a zsidók a forradalomhoz: „Oroszország

[29] *Vörös kerék*: A. Szolzsenyicin könyve.

szerencsétlensége – és az orosz zsidóság szerencsétlensége – abban állt, hogy az első forradalom eredményei még nem voltak megemésztve, még nem álltak össze új rendszerré, még nem nőtt fel az új nemzedék, amikor kitört a hatalmas és erőnkön felüli háború. És amikor bekövetkezett a széthullás pillanata, olyan nemzedék állt ott, amely az elejétől kezdve bizonyos értelemben az előző forradalom fáradt olaja volt. A túlhaladott szellemiség tehetetlensége állt ott, amely híján volt a szerves kapcsolatnak a pillanattal, és amit a szellemi maradiság a régi időszakhoz láncolt. Így vált a huszadik század elejének szerves forradalmisága a hadi időszak mechanikus „permanens forradalmiságává”. [42]

A többéves, aprólékos történelmi munkám során rám jutott a februári forradalom és a zsidók benne játszott szerepe értelmezésének feladata. Azt szűrtem le és most megismételhetem: nem, a februári forradalmat nem a zsidók tették orosszá, a forradalmat kétségtelenül maguk az oroszok hajtották végre. Úgy gondolom, hogy ezt elég érthetően mutattam be a *Vörös kerék*ben. Mi magunk hajtottuk végre ezt az összeomlást: felkent cárunk, az udvari körök, a tehetségtelen legfőbb tábornokok, a megkövült tisztviselők és velük együtt az ellenség is – a kiválasztott értelmiség, az októbristák[30], a zemcek[31], a kadetok[32], a forradalmi demokraták, szocialisták és forradalmárok, valamint a tartalékosok siserehada. A pusztulás éppen ebben rejlett. Az értelmiség persze már jócskán zsidókból állott, de ez nem szolgáltat alapot ahhoz, hogy a forradalmat zsidó forradalomnak nevezzük.

A forradalmakat fő mozgatóerőik szerint osztályozni lehet, és akkor a februári forradalmat oroszországinak, sőt még pontosabban orosznak kell megítélni, ha pedig aszerint

---

[30] *Októbristák*: orosz nagypolgári-monarchista párt, amely az 1901-i októberi cári kiáltvány után, annak megvalósítása céljából alakult.

[31] *Zemec*: a zemsztvo által delegált, azt képviselő személy. Zemsztvo: a földesurak, a városi ingatlantulajdonosok, és kisebb részt a faluközösségek képviselőiből álló helyi választott önkormányzati rendszer Oroszországban, amit az 1864. évi reform vezetett be. A zemsztvók hatásköre kiterjedt az oktatásra, az egészségügyre, az útépítésre stb. Ellenőrző jogkört felettük a belügyminisztérium és a kormányzók gyakoroltak. 1918-ban a szovjet kormány szüntette meg a zemsztvo-rendszert.

[32] *Kadetok*: az Alkotmányos Demokrata Párt (kadet) tagjai.

ítéljük meg, ahogy ez a materialista szociológusok körében dívik – ki nyert a forradalom által a legtöbbet, vagy a leggyorsabban, vagy a legbiztosabban, a legtovább –, akkor másképpen is nevezhetnénk (zsidónak? vagy németnek? Vilmos császár ugyanis kezdetben igencsak nyert rajta). Az orosz lakosság teljes fennmaradó része pedig majdhogynem a kezdetektől fogva csak a kárát és a pusztítását látta, ez azonban még nem teszi a forradalmat „orosztalanná”. Az oroszországi zsidó társadalom teljes mértékben megkapott a februári forradalomtól mindent, amiért küzdött, és az októberi államcsínyre aztán már csakugyan semmi szüksége sem volt. Hacsak nem a zsidó ifjúság elvilágiasodott fenegyerekeinek, akik orosz internacionalista testvéreikkel együtt heves gyűlölettel töltekeztek fel az orosz államrend iránt, és a forradalom „elmélyítésére” törekedtek.

Nos, mindezt tudomásul véve, ugyan hogyan is kellett volna továbblépnem *Tizenhét márciusában*[33], majd *„áprilisában*[34]„? Szinte óráról órára leírva a forradalom történéseit, a forrásokban egyre-másra számtalan zsidó témájú epizódra, beszélgetésre bukkantam. Helyesen jártam volna-e el, ha mindezt ilyen formában a „március” lapjaira zúdítom? A könyv és az olvasó – sokadszor a történelem során – könnyű pikáns kísértésbe eshetett volna : mindent a zsidókra, tetteikre és eszméikre kenni, és bennük láthatta volna az események fő okát, ezáltal pedig a kutatás eltávolodott volna a valóban fontos szempontoktól.

És hogy az oroszok önáltatását megelőzzem, a *Vörös kerék*ben következetesen, az egész elbeszélés folyamán jelentős mértékben tompítottam a tisztán zsidó vonalat, legalábbis ahhoz képest, ahogy ez annak idején a sajtóban szerepelt, s a levegőben lebegett.

A februári forradalmat orosz kézzel, orosz ostobasággal hajtották végre. Ideológiájában azonban jelentős, meghatározó szerepet játszott a történelmileg kialakult orosz hatalom iránti engesztelhetetlen gyűlölet, amire az oroszoknak nem, a zsidóknak pedig volt számottevő okuk. És az orosz értelmiség a magáévá tette ezt a szemléletet. Különösen élesen megnőtt a kibékíthetetlenség a Bejlisz-per, valamint a zsidók 1915. évi

[33] *Tizenhét márciusa*: A. Szolzsenyicin 4 kötetes könyve.
[34] *Tizenhét áprilisa*: A. Szolzsenyicin 2 kötetes könyve.

tömeges kitelepítése után. És a kibékíthetetlenség felülkerekedett a mérsékelt nézeten.

Egészen másképp álltak a dolgok azonban a Munkás- és Katonaképviselők Tanácsának Végrehajtó Bizottságában, amely a forradalom legelső *óráiban* szerveződött. Ez a végrehajtó bizottság – a liberális ideiglenes kormányt minden valóságos hatalmától megfosztó kemény árnyékkormány – bűnös módon nem ragadta a hatalmat nyíltan, egyenesen magához. Az „1. számú napiparancs"-csal a végrehajtó bizottság elragadta a hatalmat a tisztikartól, és a felbomlasztott petrográdi helyőrségre támaszkodott. Éppen a végrehajtó bizottság – és nem az ügyvédi kar, nem a faiparosok, és nem a bankárok – volt az, amely a legrövidebb úton vezette a pusztulásba az országot. Joszif Goldenberg, a VB tagja 1917 nyarán ezt a magyarázatot adta Claude Anet francia diplomatának: „Az »l. számú napiparancs« nem tévedés, szükségszerűség volt... Azon a napon, amelyen megkezdtük a forradalmat, rájöttünk, hogy ha nem pusztítjuk el a régi hadsereget, akkor az agyonnyomja a forradalmat. Választanunk kellett a hadsereg és a forradalom között, és nem haboztunk: az utóbbit választottuk..., és ki merem mondani, hogy zseniális csapást (mértünk)." [43] Hát így, teljesen tudatában lévén annak, hogy mit tesz, a végrehajtó bizottság a háború tetőfokán szétbomlasztotta a hadsereget.

Szabad-e megtudakolnunk, kik voltak azok az ennyire sikeres és sorsfordító egyének, akik a VB-t alkották? Szabad: legalábbis akkor, amikor a vezetők cselekedetei meredeken megváltoztatják a történelem menetét. Meg kell mondanom, a végrehajtó bizottság összetétele 1917-ben is ugyancsak izgatta mind a közvéleményt, mind a sajtót. Amíg a VB számos tagja álnév mögé rejtőzött és két hónapig bujkált a nyilvánosság elől, isten tudja, ki irányította Oroszországot. Később aztán kiderült, hogy a VB-ben volt egy tucat közkatona, az eseményektől távoltartott együgyű látszatember. A többi, ténylegesen tevékenykedő három tucat több mint a fele zsidó-szocialista volt. Voltak oroszok is, kaukázusiak, lettek és lengyelek is. Az oroszok a negyedét sem tették ki a testületnek.

A mérsékelt szocialista W. Sztankevics hangsúlyozza, hogy „a bizottság személyi összetételében megdöbbentő

(volt) az idegen elemek nagy szalma..., ami teljességgel különbözött mind petrográdi, mind országos létszámarányuktól”, és felteszi a kérdést: „Ez talán az oroszközvélemény zavaros tajtékja volt...? Vagy az idegen elemeket erőszakosan a balos pártokba taszító régi rendszer bűneinek a következménye? Vagy ez egyszerűen a szabad verseny eredménye...?” Akkor pedig „nyitva marad a kérdés, ki a hibásabb, azok az idegenek, akik ott voltak, vagy azok az oroszok, akik nem voltak ott, de ott lehettek volna”. [44]

Egy szocialista számára ez talán h i b a. A józan ész szerint pedig jobb bele sem merülni ebbe a buja koszos áradatba, se nekünk, se önöknek, se nekik.

2.
AZ 1917-ES ESZTENDŐ

Az ideiglenes kormány 1917 áprilisának elején, miután csodálkozva megállapítja, hogy Oroszország – amúgy sem rendben lévő – pénzügyei a forradalom egy hónapja alatt erősen szétzilálódtak, zajosan, és a lelkes hazafiság fellángolásában bízva bejelenti a „Szabadság-kölcsön" jegyzését.

A kölcsönről szóló híresztelések már márciusban lábra kaptak, és Tyerescsenko pénzügyminiszter közli a sajtóval, hogy *már* „érkeznek" a még meg sem hirdetett Szabadság-kölcsön „sokmilliós jegyzéséről szóló értesítések" bankároktól, „főképpen zsidó bankároktól, amit nem lehet elválasztani a felekezeti és nemzetiségi korlátozások felszámolásától". [1] És úgy is történt: meghirdették a kölcsönt, és feltarkállottak az újságokban a nagy összegű jegyzésekről – kifejezetten a zsidók általi jegyzésekről – szóló közlemények. A címoldalon elhelyezett fejlécfelhívások efférék: „Zsidó polgártársak! Jegyezzetek Szabadság-kölcsönt!" „Minden zsidónak legyen Szabadság-kölcsönkötvénye!" [2] A moszkvai zsinagógában az egyik alkalommal 22 millió rubel értékű kölcsönt jegyeztek. Tiflisz zsidó lakossága az első két napon másfél milliót, a minszki zsidóság az első héten félmilliót, a szaratovi közösség 800 ezret jegyzett. Kijevben Brodszkij örökösei egymilliót, Klára Ginzburg is egymilliót. Csatlakoztak ehhez a nyugati zsidók is: Schiff Jakob egymilliót, a londoni Rothschild szintén egymilliót jegyzett. Párizsban meg „Ginzburg báró javaslatára... az orosz zsidók elhatározták, hogy aktívan részt vesznek... A jegyzésből már több millió született." [3] Létrejött a „a Szabadság-kölcsön sikerét elősegítő zsidó bizottság" is, nagy ívű felhívással. [4]

Egy hónap múltán azonban kiderült, hogy a jegyzés mélyen alulmúlta az ideiglenes kormány várakozásait. Ezért először május elején, majd június elején és még július végén is az újságok – ösztönzésképpen – hozzák azon személyek listáját, akik több mint 25 ezret jegyeztek (és ugyanakkor:

„Szégyen!” azokra a gazdagokra, akik nem jegyeztek). [5] Ezeken a listákon nem is annyira a zsidó nevek sokasága ötlik szembe (második helyen talán az eloroszosodott németek álltak, akik nehéz helyzetbe kerültek a német háború idején), mintsem a moszkvai kereskedőcéh néhány vezető tagjától eltekintve az orosz nagypolgárság hiánya.

A politikai küzdőtéren pedig „heves burjánzásnak indultak a baloldali és a centrista pártok[35], sok zsidó kapcsolódott be az ország politikai életébe”. [6] Februárt követően a fővárosi lapokat megtöltötték a zsidó pártok magántüntetéseiről, gyűléseiről és üléseiről szóló közlemények. Leggyakrabban a Bund szerepel, majd a Poalej Cion[36], a sima cionisták, a cionista-szocialisták, a cionista-territorialisták, majd a SZERP (orosz rövidítés, *sarló*) (Szocialista Zsidó Munkáspárt). Már március 7-től kezdve olvashatunk alapokban az össz-oroszországi zsidó kongresszus közelgő összehívásáról. Ez a gondolat, amelynek Dubnov már „jóval a forradalom előtt” hangot adott, most „széles körű elismerést” arat. A „cionisták és a Bund-tagok közötti éles nézeteltérés” miatt azonban a kongresszusra 1917-ben nem került sor (1918-ban sem került sor „a kitört polgárháború és a bolsevik hatalom ellenállása miatt”). [7] „Petrográdban újjáalakult az M. Vinaver vezette zsidó népi csoport” [8], nem szocialisták, hanem liberálisok. Először abban reménykedtek, hogy szövetségre léphetnek a zsidó szocialistákkal. Vinaver kijelenti: „A Bund a forradalmi mozgalom élcsapatában halad, és mi üdvözöljük ezt a pártot.” [9] A szocialisták azonban csökönyösen elzárkóztak.

Petrográdban a zsidó pártok szemmel látható megélénkülése közvetve arra mutat, hogy a forradalom idején a városban jelentős létszámú és energiájú zsidó lakosság élt. Amiből viszont Petrográdban szinte alig volt, az a „zsidó proletariátus”, ezért különösen meglepő a Bund sikere. Errefelé a Bund fejlődött a leghatározottabban: állandóan összejöveteleket tartott, petrográdi szervezetének gyűlését hol az ügyvédi klubban (moszkvai

---

[35] *Centrista párt*: középen elhelyezkedő politikai párt.

[36] *Poalej Cion (héber)*: Cion munkásai. Az 1905-ben Lengyelországban alakult Zsidó Szocialista Munkáspárt elnevezése. A marxista elveket valló szociáldemokrata cionista zsidók szervezete volt.

szervezetének gyűlését magában a nagyszínházban tartotta), hol április 1-jén a Tyenyisevszki-tanodában, hozzá még egy hangversennyel egybekötött tüntetést a Mihajlovszki Színházban. „Április 14-19-én Petrográdban tartották a Bund össz-oroszországi tanácskozását, amelyen ismét elhangzott a követelés: nemzeti és kulturális önállóságot a zsidóságnak Oroszországban.” [10] [A beszédek végén pedig az összejövetel összes résztvevője elénekelte a Bund indulóját, a „Di Schwue”-t (Az esküt), az Internacionálét és a Marseillaise-t. [11] Egyébként, a korábbiaknak megfelelően, a Bundnak egyensúlyban kellett tartania nemzeti és forradalmi álláspontját. Míg 1903-ban még nemzetiségi önállóságát védelmezte az Oroszországi Szociál-Demokrata Munkáspárt (OSzDMP) (különösen Lenin) ellenében, mindazonáltal 1905-ben rohant, hogy megzavarja az egységes összoroszországi forradalmat, de ugyanígy járt el most is, 1917-ben: a bundisták foglalták el a MKKT végrehajtó bizottságának tekintélyes helyeit, majd hasonlóképp tettek a kijevi szociáldemokratáknál is. „Az országban 1917 végére közel 400 Bund-alapszervezet működött, amelyek mintegy 40 ezer embert fogtak össze.” [12]

A Poalej Ciont sem lehet fejcsóválás nélkül említeni. Rögtön április elején összehívta össz-oroszországi konferenciáját Moszkvában. Egyfelől határozatba foglalta: összehívandó az össz-oroszországi zsidó kongresszus, megvitatandó a Palesztinába irányuló kivándorlás problémája. Másfelől meg, ugyanazokban a hetekben a Poalej Cion odesszai tanácskozásán kibékíthetetlen osztályharcos program hangzott el: „A zsidó forradalmi demokrácia erőivel, a burzsoázia jobbról jövő és a Bund balról jövő ellenállása ellenére... A zsidó nép sorsának alakítását kitéptük a »jómódú és megtelepedett« zsidók piszkos kezéből... Ne hagyjátok, hogy a polgári pártok a régi rend szemetjét hozzák vissza... Ne adjatok szót a képmutatóknak, akik nem küzdöttek, hanem térden állva könyörögtek ki néhány jogot a népnek, az antiszemita miniszterek fogadószobában... nem hittek a tömegek forradalmi cselekvésében.” A pártszakadás 1917 áprilisában következik be: A „radikális szocialista” Poalej Cion a cionistákhoz csatlakozik, elszakad a szervezet meghatározó részét képező „szociáldemokrata” Poalej

Ciontól [13],amely a későbbiekben majd belép a Harmadik Internacionáléba[37]. [14]

A SZERP Párt szintén megtartotta össz-oroszországi tanácskozását, amelyen egyesült a cionista-szocialistákkal az Egyesült Zsidó Szocialista Munkáspárt (OESzRP vagy „Fareinikte") keretében, s elbúcsúzott a „»területen kívüli« zsidó nemzet", a saját szejm és a „nemzeti-perszonálautonómia" létrehozásához fűződő reményeitől. „Az OESzRP az ideiglenes kormányhoz fordult azzal a kéréssel, hogy nyilvánítsa ki a nyelvek egyenlőségét, és hozza létre a nemzetiségiek ügyeivel foglalkozó tanácsot", amely – többek között – „finanszírozná a zsidó iskolákat és közintézményeket". Ugyanakkor a „Fareinikte" „szorosan együttműködött" az eszerekkel[38]. [15]

Mindazonáltal „a zsidó közegben a legbefolyásosabb politikai erővé a cionista mozgalom vált". [16] A petrográdi cionista gyűlésnek már március első napjaiban kelt határozatában ez áll: „Az orosz zsidóságot felhívjuk, hogy minden eszközzel támogassa az ideiglenes kormányt, valamint dolgozzon élénken, fogjon össze és szervezkedjen a zsidó népélet felvirágoztatása érdekében Oroszországban, valamint a zsidó nép nemzeti és politikai újjáélesztése érdekében Palesztinában." Ráadásul, micsoda egybeesés a lelkesítő történelmiséggel: az angol csapatok éppen 1917 márciusában közelítették meg Jeruzsálemet! Már március 19-én az odesszai cionisták felhívásában ez állt: elkövetkezett „az a korszak, amikor az államok nemzetiségi alapokon újjászerveződnek. (Oroszország pedig éppen fordítva. – A. Sz.) Jaj nekünk, ha kihagyjuk ezt a történelmi pillanatot." Áprilisban a cionistákat erősen megtámogatta Jakob Schiff nyilvános bejelentése, miszerint mostantól ő is a cionizmushoz csatlakozik, „cselekedetét a zsidóság beolvadása miatti aggodalmával magyarázta, amihez a zsidók polgári egyenjogúsága vezethet Oroszországban. Úgy gondolta, hogy Palesztina az a központ, ahonnan a zsidó kultúra terjesztheti ideáljait." [17] Május elején a petrográdi értéktőzsde termében nagyszabású cionista

37 *Internacionalizmus (latin)*: nemzetköziség, a népek barátságának, szabadságának, együttműködésének és egyenlőségének elve.

38 *Eszerek*: Oroszországban 1901-ben alakult Szociálforradalmi Párt. Az értelmiség körében erős befolyással bírt. A terrort hirdette. 1905 után kettészakadt.

gyűlésre került sor, amelynek során többször is elhangzott a Cionista Induló. Május végén pedig a petrográdi konzervatórium a 7. összoroszországi cionista konferenciának ad otthont, ahol a cionisták feladatai a következőképpen kerültek megfogalmazásra. „A zsidó nép kulturális újjáélesztése... szociális fordulat a gazdasági létformában, vagyis a szatócsok és kézművesek népe váljon a földművesek és munkások népévé”; fokozni a Palesztinába történő kivándorlást és „mozgósítani a zsidó tőkét a telepesek tevékenységének támogatására”. Megvitatásra került Zsabotyinszkij terve is zsidó légió létrehozásáról a brit hadsereg kötelékében, valamint I. Trumpeldor terve is, miszerint „állíttassék fel Oroszországban zsidó hadsereg, amely a Kaukázuson keresztül elindul az *Erec Iszraél (Izrael földje)* felszabadítására a török elnyomás alól”. A két utóbbi javaslatot elvetették: a Cionista Világszervezet semleges álláspontot képviselt a világháborúban. [18]

Ugyanez az összejövetel határozatba foglalta: a soron következő önkormányzati, majd alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon azokra a pártokra kell szavazni, amelyek „nem állnak a népi szocialistáktól jobbra”, meg kell vonni a támogatást még a D. Paszmanyik-féle kadétoktól is. Ez utóbbi később panaszkodott: „Valami egészen értelmetlen dolog alakult ki: mintha az egész orosz zsidóság – nagy- és kispolgárságával együtt – szocialista volna.” [19] Értetlensége több mint megalapozott.

Magától értetődő, hogy április elején Petrográdban Oroszország 25 városából és minden egyeteméről érkezett küldöttekkel megtartották a „Gehover” cionista diákszervezet kongresszusát. Határozatuk: a zsidók nem azért szenvedtek, hogy Oroszországban egyenjogúságot szerezzenek, hanem, hogy a zsidó nép újjászülessen hazájában, Palesztinában. És határozatot hoztak arról, hogy most azonnal Oroszországban légiókat toboroznak Palesztina meghódítására. „1917 nyarán és őszén az oroszországi cionista mozgalom tovább erősödött: szeptemberre tagjainak száma elérte a 300 ezret.” [20]

Kevéssé ismert, hogy 1917-ben a zsidó „ortodox egyesületek is nagy népszerűségnek örvendtek, csupán a cionistákat engedve maguk elé, de megelőzve a szocialista

pártokat” (mint „az újjászervezett zsidó hitközségek irányítótestületi választásain” is). [21]

Tömeggyűlések („A gyűlöletben is, a szeretetben is a zsidók eggyé olvadtak a népi demokratikus Oroszországgal!”). Előadások („A zsidó kérdés és az orosz forradalom”). „A középiskolai zsidó diákok gyűlése” (az általános gimnáziumi gyűléseken túl) Petrográdban (meg más városokban is). Széthullt sok vidéki „a háborús áldozatok megsegítésére” (zsidó menekültek és kitelepítettek) létesült bizottság: „a demokratikus elemek most célszerűbbnek tartják a szélesebb körű társadalmi tevékenységgel való foglalatoskodást”. Áprilisra azonban ennek megsegítésére létrejön a Központi Zsidó Bizottság. Május elején megalakul a Zsidó Népi Szövetség, valamint az Össz-oroszországi Zsidó Szövetség minden zsidó erő egyesítése, és az alkotmányozó nemzetgyűlési választások előkészítése érdekében. Május végén újabb kísérlet történik: a Zsidó Demokratikus Egyesülés szervezőbizottsága összehívja Oroszország minden zsidó demokratikus csoportjának gyűlését. Továbbra is élénk vita zajlik az összoroszországi zsidó kongresszus összehívása körül (a Bund ezt is ellenzi: ez ellenkezik a programjával; a cionisták pedig a kongresszus programjába bele akarják verni a palesztinai kérdést és ekkor már *őket* utasítják el); júliusban Petrográdban zajlik a zsidó kongresszus előkészítésével foglalkozó össz-oroszországi konferencia. [22] A közéleti hangulat és a fellendülés lehetővé teszi, hogy Vinaver bejelentse: megérett a különböző országokba szétköltöztetett egységes zsidó nemzet gondolata, és a Romániában vagy a Lengyelországban élő zsidók helyzete sem lehet közömbös az oroszországi zsidók számára. A kongresszus időpontját decemberre tűzik ki.

Micsoda határozott áradata a nemzetiségi cselekvési kedvnek! Még a mi Tizenhetedik évünk viharos forgatagából is kitűnik a zsidó társadalmi és politikai tevékenység sokrétűségével, rámenősségével, ugyanakkor módszerességével is. Megélénkül a zsidó kultúra és az egészségügy is. Számukra „1917 februárja és novembere közötti időszak a felvirágzás időszakává vált”. Az *Oroszország Zsidói* mellé, Petrográdra települ a *Zsidó Hét* kiadója is, jiddis nyelven megjelenik a *Petrograd-Togblat*, és

ezekhez hasonló kiadványokat adnak ki más nagyvárosokban is. A Tarbut-Társaság és a Kultúr-Liga „több tucat (ivrit[39], illetve jiddis nyelvű) óvodát, alapfokú és középiskolát, valamint tanárképző főiskolát"]étesít. Kijevben megnyílik a zsidó fiúgimnázium. Áprilisban Moszkvában megtartják a zsidó kultúrával és iskolával foglalkozó első össz-oroszországi kongresszust. Jelszava: a zsidó iskolákat a költségvetés tartsa el. Moszkvában pedig megnyílik a Gabima Színház, „a világ első ivrit nyelvű hivatásos színháza", [23] áprilisban pedig a zsidó festőművészek kiállítása. Szintén áprilisban a zsidó lakosság egészségvédelmével foglalkozó társaság összejövetele.

Mindez 1917-ben különösen mély benyomást kelt az egész Oroszországra jellemző állami, gazdasági és kulturális zavarodottság közepette.

Ezekben a hónapokban a zsidó élet jelentős eseménye: engedélyezték a fiatal zsidóknak, hogy az orosz hadsereg tisztjeivé váljanak. Ez azonnal széles körű mozgalommá válik: áprilisban a petrográdi katonai körzet vezérkara közvetlen utasítást ad a gárdaegységeknek: az alakulatok parancsnokai m i n d e n izraelita hitű egyetemistát haladéktalanul küldjenek át a Nyizsnyij Novgorodban lévő oktatózászlóaljba a tisztképző intézményekbe való beiskolázásuk végett [24], vagyis szinte tömegesen bővítsék velük a tiszti kart. „Már 1917 júniusának elején a kijevi Konsztantyinovszki Katonaiskolát gyorsított eljárásban elvégző 131 zsidót avattak tisztté; 1917 nyarán Odesszában 160 zsidó hadapród kap tiszti rangot." [25] Június folyamán Oroszországban 2.600 zsidót avattak zászlóssá.

Bizonyítékok vannak arra, hogy helyenként a katonaiskolai növendékek nem fogadták repesve az újonnan bekerülő zsidókat, például az Alekszandrovszki Katonaiskolán (ahova több mint háromszáz zsidót soroltak be). A Mihajlovszki Katonaiskolán pedig a növendékek egy része az alábbi szövegű határozattervezetet terjesztette elő: „Semmi kifogásunk sincs általában a zsidók ellen, elképzelhetetlennek tartjuk azonban, hogy az orosz hadsereg parancsnoki állományába kerüljenek." A

[39] *Ivrit (újhéber)*: a héber nyelv mai formája.

katonaiskola tisztjei elzárkóztak ettől a határozattól, a junker-szocialisták[40] csoportja (141 növendék) pedig „rosszallását fejezte ki”, ugyanis „szégyellni valónak tartotta a zsidóellenes kijelentéseket a forradalmi hadseregben” [26], és a határozat nem került elfogadásra. Amikor a zsidó zászlósok az ezredekhez érkeztek, a katonák általában bizalmatlanul, rosszindulatúan fogadták őket. A zsidó tiszti szerepben az orosz katona számára teljességgel szokatlan, rendkívüli dolognak számított. (Aki azonban az újdonsült tisztek közül át tudta venni a forradalmi viselkedés hangnemét, az gyorsan népszerűvé vált.)

Másfelől, meglepő volt az odesszai katonaiskola zsidó növendékeinek megnyilvánulása is. Március végén az intézménybe 240 zsidó újonc került. Csupán 3 hét múlva, április 18-án (a régi naptár szerint) tartották Odesszában a május elsejei díszszemlét, és a hadapródok tüntetőleg óhéber dalokat énekelve meneteltek. Tudatában voltak-e annak, hogy az orosz katonákat ezzel nem fogják fellelkesíteni? Így pedig ugyan kinek a tisztjeivé akartak válni? Talán csak az önálló zsidó zászlóaljakban felelt volna meg ez a megnyilvánulás. Mindazonáltal, ahogy Gyenyikin[41] tábornok megjegyzi: 1917 folyamán, annak ellenére, hogy a nemzetiségi ezredek (lengyel, ukrán, kaukázusontúli nemzetiségiek, lett ezredek pedig már korábban is voltak) kialakítása igen sikeres volt, „csak egyetlen nemzetiség nem folyamodott önrendelkezésért a katonai szolgálat viselésének körülményeit illetően, a zsidó. És minden alkalommal, amikor – válaszul a panaszokra (mármint, hogy milyen rosszul fogadják a hadseregben a zsidó tiszteket) – előterjesztették az önálló zsidó ezredek létrehozására vonatkozó javaslatot, ez a javaslat a zsidó és a baloldali körökben viharos felháborodást keltett, és aljas provokációnak minősült.” [27] (Az újságok azt írták akkoriban, hogy az önálló zsidó ezredek gondolata Németországban is megjelent, azonban ott is elvetették.) A valamilyen formában való nemzetiségi egyesülés

---

[40] *Junker-szocialisták*: szocialista érzelmű nagybirtokos nemes (junker = porosz nagybirtokos nemes).

[41] *Gyenyikin, Anton Ivanovics (1872-1947)*: az orosz cári hadsereg tábornoka. A polgárháború időszakóban a dél-oroszországi forradalomellenes csapatok főparancsnoka. A fehérgárdisták Moszkva elleni hadjáratának vezetője 1919-ben, 1920-ban Angliába települt.

szükséglete az újdonsült zsidó tisztekben valószínűleg mégiscsak megvolt. Augusztus 18-án Odesszában a zsidó tisztek gyűlése határozatot hozott egy, a frontok közötti kapcsolatot biztosító híradórészleg felállításáról, „a zsidó tisztek harctéri helyzetének megvilágítása céljából”. Augusztusban „létrejöttek a zsidó katonaszövetségek, októberben ezek a szövetségek már minden fronton és sok helyőrségben működtek. A kijevi tanácskozáson – 1917. október 10-15-én – létrehozták az Össz-oroszországi Zsidó Katonaszövetséget”. [28] (Némely bértollnok azonban az új „forradalmi hadsereg” idején is régi megszokás szerint megtartotta a tisztekkel, magukkal a tiszti váll-lapokkal szembeni ádáz gyűlöletét, így A. Alperovics a *Birzsevije vedomosztyi*ban még május 5-én is a tiszti kar ellen uszít. [29])

Különböző forrásokból tudjuk, hogy közlegénynek még az 1917. évi sorozáskor sem mentek szívesen a zsidók; feltártak eseteket, amikor beteg személyek más néven mentek az egészségügyi alkalmassági vizsgálatra, ugyanis néhány járási sorozóbiztos elrendelte, hogy a zsidók arcképes személyi azonosítóokmánnyal menjenek a sorozásra (amit mások esetében nem követeltek meg, azok együgyűsége miatt). Heves tiltakozás támadt, hogy ez ellentmond a nemzetiségi különbségek eltörlésének, és a belügyminisztérium lemondott a fényképek alkalmazásáról.

Április elején az ideiglenes kormány táviratban utasított a kémgyanú miatt száműzött zsidók felmentésére, egyéni ügyfelülvizsgálat nélkül. Sok száműzött kért engedélyt az európai Oroszország városaiba költözéshez. Petrográdba különösen sok zsidó költözött, 1917-ben a város zsidó lakossága „mintegy 50 ezret tett ki”. [30] Hasonlóképpen „1917-ben a Moszkvában lakó zsidók létszáma ugrásszerűen megnőtt (60 ezerre)”. [31]

Nem is annyira létszámában, mint határozottságában volt jelentős az oroszországi zsidóság külföldről érkezett erősítése. Az ellenséges Németországon keresztül érkezett két híres vonat utasai – 30 fő Lenin[42] vonatában, és 160 fő

---

[42] *Lenin, Vlagyimir Iljics (Uljanov) (1870-1924)*: orosz politikus, az 1917-es októberi forradalom egyik szellemi előkészítője és vezére, a szovjet állam létrehozója és vezetője, a kommunizmus ideológiájának kidolgozója. A szociáldemokrata Munkáspárt 1903-ban Londonban

Natanszon[43] és Martovéban[44] – között a zsidók többségben voltak, és szinte valamennyi zsidó pártot képviselték (a „területen kívüli vasúti kocsikban” utazók névjegyzékeit elsőként V. Burcev tette közzé). [32] E közül a majd 200 ember közül serlőre se várt jelentéktelen szerep Oroszországban.

Egyre nagyobb létszámban, több százával kezdtek érkezni Oroszországba a zsidók az Egyesült Államokból. Egykori kitelepülők, forradalmárok vagy katonai szolgálat elől bujkálók. Őket most „forradalmi harcosoknak” és „a cárizmus áldozatainak” nevezték. Kerenszkij utasítására az államokban működő orosz nagykövetség fennakadás nélkül kiadta az orosz útlevelet bárkinek, aki két tanút hozott magával az utcáról. (Különleges helyzetben volt a Trockij[45] körüli aktív csoport, akiket először Kanadában vettek őrizetbe a németországi kapcsolatok fenntartásának alapos gyanújával. Trockij azonban nem holmi orosz útlevéllel, hanem amerikaival utazott, amit érthetetlen módon kapott

---

tartott második kongresszusán a többséget képviselő bolsevik platform vezetője. A világháború kitörésekor meghirdette, hogy a munkásosztálynak a háborúból a polgárháborúba való átmenetet kell elérnie. A cár lemondása után társaival hazatért az emigrációból, és fokozatosan vezető szerepre tett szert. A polgári-szocialista ideiglenes kormány megbuktatása után megalapította a kommunista tanácsköztársaságot, melynek népbiztos-elnöke lett. 1918-ban a breszt-litovszki békét segítette elő, majd Trockijjal és Zinovjevvel kidolgozta a szovjet alkotmányt. 1922-ben kezdeményezte az új gazdaságpolitika (NEP) bevezetését.

[43] *Natanszon, Mark Andrejevics (1850-1919):* oroszországi szociálforradalmár politikus.

[44] *Martov, Juliusz Oszipovics (1873-1923)*: orosz szociáldemokrata politikus, Lenin barátja. A szociáldemokrata Munkáspárt 1906-ban Londonban tartott második kongresszusán a párt szerezeti szabályzatának kérdésében tartott vita során a forradalmi irányvonal képviselői a bolsevikok Lenin vezetésével többségi támogatást kaptak a Martov vezette kisebbségben maradt mensevikek („kisebbség”) platformjával szemben. 1920-ban külföldre menekült, Németországban halt meg.

[45] *Trockij, Lev Davidovics (Bronstein) (1879-1940)*: orosz bolsevik forradalmár, pártvezető. 1917-ben a Forradalmi katonai Bizottság elnöke, majd hadügy népbiztos. A párt vezetésével a pártdemokrácia védelmében folytatott vitája miatt 1925-ben előbb leváltották népbiztosi beosztásáról 1926-ban kizárták a politikai bizottságból, 1927-ben pedig a pártból is, és száműzték. Törökországban, Franciaországban, Norvégiában, végül Mexikóban élt. 1940-ben egy szovjet ügyök brutális módon meggyilkolta.

rövid idejű államokbeli tartózkodása során, no meg nagy összegű apanázzsal, aminek forrására a nyomozás nem tudott fényt deríteni. [33])

Július 26-án az egzaltált „New York-i orosz tüntetésen” (P. Rutenberg elnökletével, aki először irányította, majd megölte Gapont[46]) Abraham Kagan, a *Vorwärts* zsidó lap szerkesztője az alábbi szavakkal fordult Bahmetyev orosz nagykövethez „az Észak-amerikai Egyesült Államokban élő kétmillió orosz zsidó nevében”: „Mindig is szerettük hazánkat; mindig úgy éreztük, hogy a testvériség kötelékei fűznek minket Oroszország egész lakosságához... Szívünk telve hűséggel az orosz felszabadulás vörös zászlaja és a szabad Oroszország háromszínű nemzeti lobogója iránt.” Hozzátette még, hogy a narodovolecek[47] önfeláldozása „közvetlenül következett az erősödő zsidóüldözés tényéből”, és hogy „az olyan emberek, mint Zundelevics, Deutsch, Gerschuni, Lieber és Abramovics a legbátrabbak közül valók voltak”. [34]

És a *visszatérők* valószínűleg nem csak New Yorkból indultak, mert augusztusban az ideiglenes kormány utazási kedvezményeket vezetett be az Amerikából Vlagyivosztokon keresztül visszatérő „politikai menekültek” számára. Július végén Londonban, a Whitechapelle-ben tartott gyűlésen (miután már többen visszatértek Oroszországba) „megállapították, hogy egyedül csak Londonban 10 ezer zsidó jelentette be visszatérési szándékát Oroszországba”, és határozatban megállapították: örvendetes, hogy „a zsidók visszatérnek, hogy az új szociális és demokratikus Oroszországért küzdjenek”. [35]

A forradalomba siető visszatérők közül soknak igen figyelemre méltó sors adatott Oroszországban az oroszországi események menetében való szorgos részvétellel. Közöttük volt a jól ismert V. Volodarszkij, M. Urickij, Ju. Larin, „a hadikommunizmus[48] gazdaságának”

---

[46] *G. Gapon (1870-1906)*: pap és a titkosrendőrség ügynöke, a szentpétervári tüntetők lemészárlásának (1905. január 9.) egyik felelőse.

[47] *Narodovolecek*: a Narodnaja Volja neve szervezet tagjai, kezdettől fogva a terrorista cselekmények hívei.

[48] *Hadikommunizmus*: az orosz polgárháború idején (1918-1921) Lenin által bevezetett hadigazdálkodás megnevezése. Jellenzői: piac- és pénzviszonyok megszüntetése, központi termékelosztás, jegyrendszer,

majdani alkotómestere. Kevésbé ismert, hogy közöttük volt Szverdlov testvére, Venjamin (igaz, ő sosem emelkedett a vasútügyi népbiztos-helyettességnél és a Népgazdasági Legfelsőbb Tanács [36] elnökségi tagjánál magasabbra, de ez sem számított kevésnek). Közöttük volt Moiszej Haritonov; Lenin emigrációbeli munkatársa, aki vele egy vonaton utazott, és aki már 1917 áprilisában Petrográdban botrányos hírnévre tett szert, miután az anarchistákat segítette nagy értékű rablásaik elkövetésében; később az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt, az OKbP permi, szaratov, szverdlovszki kormányzósági bizottságainak titkára, és a KB urak irodájának titkára. Szemjon Dimanstein is a párizsi bolsevik csoport tagja, akinek megadatott, hogy irányítsa a nemzetiségi ügyek népbiztossága mellett működő zsidó biztosságot, majd pedig az Össz-oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság (ÖKVB) mellett működő zsidó ügyosztályt, és összességében kezelje a zsidó problémákat. (Megdöbbentő az is, ahogy 18 évesen egy esztendőn belül „letette a rabbivizsgát” és belépett az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártba.) [37] Közöttük volt az a csoport, amelyet Trockij magával vonzott New Yorkból, mégpedig magas posztolya. Az ékszerész G. Melnyicsanszkij, a könyvelő Frieman, a szedő A. Minkin-Menzon (ők nemsokára a szovjet szakszervezetek, a *Pravda*, a bankjegy- és értékpapír-szállítás vezetői), a mázoló Gomberg-Zorin (a petrográdi forradalmi törvényszék elnöke).

A februári forradalom más visszatérőinek neve feledésbe merült, pedig kár: a legfontosabb munkaterületeken kapcsolódtak be a forradalmi események menetébe. Így például Ivan Zalkind a biológia doktora jelentős részt vállalt az októberi államcsínyben, majd – Trockij idején – lényegében a külügyi népbiztosságot vezette. Szemjon Kogan-Szemkov 1918 novemberétől „az Izsevszki Fegyvergyár és Acélöntöde politikai biztosa”, vagyis, büntetőbiztos az izsevszki munkások 1918 októberében levert széles körű felkelése [38] helyén (itt az áldozatok száma több ezer, egyedül csak Izsevszk Szobornaja terén 400 munkást lőttek agyon [39]). Tobinszon-Krasznoscsokov a továbbiakban az egész szovjet

---

politikai és gazdasági terror.

Távol-Kelet vezetője (a KB távol-keleti irodájának titkára, kormányfő). Girschfeld-Sztasevszkij, Verhovszkij néven a német hadifoglyokból és katonaszökevényekből álló csapat parancsnoka lesz, vagyis lerakta a bolsevik erők nemzetközi csapatainak alapjait; később a nyugati front hírszerzési főnökévé nevezik ki (1920), a beköszönt „békeidőben” pedig „a VCSK testületének megbízásából... hírszerző hálózatot szervez nyugat-európai országokban”, később „tiszteletbeli csekista[49]„ kitüntetésben részesül. [40]

A csatlakozók között voltak egyáltalán nem bolsevikok is, de Lenin és Trockij pártja őket is szívére ölelte. Habár Jakob Fischman az októberi államcsíny katonai-forradalmi bizottságának (KFB) tagja volt, és 1918 júliusában részt vett a baloldali eszerek zendülésében, mégis befogadták az OKbP-be, és évekre rábízták a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg felderítési részlegének vezetését. Jefim Jarcsukot, habár anarchoszindikalistaként[50] tért vissza, a petrográdi városi tanács megbízta a kronstadti tanács megerősítésével, októberben egy csapat ottani matrózzal részt vesz a Téli Palota ostromában. Vszevolod Volin-Eichenbaum (az irodalomkutató testvére) 1917-ben visszatérvén Oroszországba kitartóan vall felforgató, államellenes nézeteket, Mahno[51] mozgalmának ideológusa, majd Mahno katonai-forradalmi tanácsának elnöke. Mint ismeretes, Mahno inkább segített a bolsevikoknak, mint ártott, és Volint egy tucat anarchistával együtt békésen külföldre száműzték. [41]

---

[49] *CSEKA*: Az ellenforradalom, szabotázs és spekuláció elleni harcra szervezett Össz-oroszországi Rendkívüli Bizottság rövidítése (VCsK, Cseka). F. E. Dzerzsinszkij hozta létre 1917 decemberében. A VCsK helyi – kormányzósági, járási szervei 1918-ban alakultak meg (ezeket 1919-ben megszüntették). A VCsK-ból 1922-ben alakul meg a GPU.

[50] *Anarchoszindikalista*: anarchoszindikalizmus a munkásmozgalom és a szakszervezeti mozgalom anarchista elveket követő, tömegsztrájkokkal és szabotázzsal operáló irányzata a XIX-XX. század fordulóján.

[51] *Mahno, Nyesztor Ivanovics (Mihnenko) (1889-1934)*: ukrán szegényparaszti családból származó anarchista forradalmár és gerillahadvezér. 1917-ben Délkelet-Ukrajnában földműves szakszervezetet, szabad községet és parasztanácsot alakított, 1918-ban forradalmi katonai egységeket szervezett, amelyek egyszerre harcoltak a megszálló központi hatalmak (osztrák, német és magyar) csapatai és a fehérek, majd a központi bolsevik kormány ellen. 1921-ben emigrált, Párizsban halt meg.

A visszatérők reményei teljességgel megalapozottak voltak: azok a hónapok sok oroszországi zsidót magasítottak jelentős pozícióba. „Nincs már többé zsidó kérdés Oroszországban.” [42] (Habár D. Ajzman irodalmi riportjában Szura Alperovics, a Minszkből Petrográdra áttelepült kereskedő felesége még kételkedik: „Most a rabszolgaságot eltörölték, és ez minden?” És mi van azzal, hogy „a tegnapi Nyikolaj megcsinálta nekünk Kisinyovot”? [43]) Azokban a napokban még maga David Ajzman is így fűzi tovább a gondolatot: „A forradalom vívmányait a zsidóknak minden áron meg kell védeniük… ebben nincs és nem is lehet semmiféle kétség. Bármilyen áldozatot is kívánjon az ügyünk – azokat meg kell hozni… Itt van minden kezdet és minden vég: (különben) elpusztul minden… Még a zsidó tömeg legsötétebb rétegei számára is világos mindez.” Hogy mi lesz a zsidókkal, „ha diadalmaskodik az ellenforradalom”, „vitán felül áll”. Biztos benne: tömeges kivégzések. És ezért „az ocsmány fajzatot szét kell taposni, még mielőtt csírájában megjelelnie. Pusztulnia kell még az írmagjának is… A zsidók meg tudják védeni szabadságukat.” [44]

Csírájában széttaposni… sőt *még az írmagját is*… Már egészen bolseviki program, csak ótestamentumos nyelvezettel. És kit kell csírájában? Kinek az írmagját? A monarchistákat? Már nem is mozognak, az aktív tagok megszámolásához még az egy kéz is soknak tűnik. Tehát azokról van szó, alak ellenálltak a tanácsok, bizottságok és az esztelen tömeg fékevesztett viselkedésének; akik meg akarták állítani az élet széthullását, vagyis a józan kispolgárok, egykori hivatalnokok és mindenekelőtt a tisztek és nemsokára a katonatábornok Kornyilov[52] is. Ezek között az ellenforradalmárok között voltak zsidók is, de leginkább és legnagyobbrészt ez az *elem* egybeesett az orosz nemzetiséggel.

Elhagyván a nemzetiségi és a zsidó témát, nem felejtkezhetünk el a sajtóról. Tizenhétben erősödött a sajtó. Egyben befolyása is, a kiadványok s a munkatársak száma is. A forradalom előtt a katonai szolgálat alóli mentességet

---

[52] *Kornyilov, Lavr Georgijevics (1870-1918)*: az első világháború népszerű tábornoka. Tekintélyét azzal alapozta meg, hogy megszökött a német fogságból.

csak néhány lap korlátozott számú munkatársa kaphatott, és csak azon lapok (és nyomdák) esetében, amelyeket még a háború előtt alapítottak. (Ezeket „honvédelmi célú üzemeknek” tekintették akkor is, ha szenvedélyesen küzdöttek a kormány és a katonai cenzúra ellen.) Áprilistól a kiadók közbenjárására a lapoknak biztosított kedvezmények köre kibővült. A katonai szolgálat alóli mentességet élvező munkatársak száma is. A kedvezmények kiterjednek a továbbra is alakuló politikai lapokra is (ezek időnként talmi[53] kiadványok: elég, ha legalább két hétig jelennek meg 30 ezres példányszámmal); no meg a fiatal korosztályoknak biztosított kedvezmények és a „politikai menekültek”, meg a „száműzetésből kiszabadultak” kedvezményei, mindez a nagyszámú baloldali újságokat támogatja. Ugyanakkor bezárták a jobboldaliak újságjait – a *Malenkaja gazetá*t *(Kis Újság)* és a *Narodnaja gazetá*t *(Népi Újság)*, mert azok német kapcsolatokkal vádolták a bolsevikokat. Amikor pedig májusban számos lap lehozta a fenséges asszony hamis táviratait (hamisítvány, persze, de hisz ez csupán a „távírász kisasszony könnyed tréfája”, amiért őt nyilvánvalóan felesleges volt felelősségre vonni), aztán persze mégiscsak meg kellett azokat cáfolni, és a *Birzsevije vedomosztyi* nagy nehezen kinyögte: „Kiderült, hogy sem a posta- és távirdaügyi főigazgatóságon, ahol az udvari táviratokat őrzik, sem a katonai cenzori hivatalban, sem a főtávirda gépeiben nincs nyoma ennek a levelezésnek.” [45] Vagyis: lehet, hogy táviratok mégis voltak, de a *nyomokat* valami ügyes kéz eltüntette. Ó, te csodálatos szabad sajtó!

*

A megfontolt Vinaver már kora márciusban figyelmeztette a petrográdi zsidó klubban összegyűlteket: „Nemcsak a szabadság szeretetére van szükség, hanem önuralomra is... Nem kell befurakodnunk a tekintélyes és díszes helyekre... Ne siessetek jogaink érvényesítésével.” [46] A források szerint Vinavernek (valamint Dannak, Liebernek és Brahmsonnak) „többször is ajánlottak fel miniszteri tárcát, de mindnyájan visszautasították úgy gondolván, hogy a zsidóknak nem illik az orosz kormány tagjaivá lenniük”. De amit a jogász Vinaver természetesen

[53] *Talmi*: ál, hamis valótlan.

nem tudott visszautasítani, az a szenzációs kinevezése a szenátusba, ahol (G. Blumenfeld, O. Gruzenberg és I. Gurevics mellett) egyike lesz a négy zsidó szenátornak. [47] Közvetlenül a miniszterek között egyetlen zsidó sem volt, de volt négy befolyásos miniszterhelyettes – V. Gurevics Akszentjev a belügyminiszter mellett, Sz. Lurje a kereskedelmi és ipari tárcánál, Sz. Schwarz és A. Ginzburg-Naumov a munkaügyi minisztériumban; P. Rutenberget is ide sorolhatjuk. Aztán meg A. Galpern, az ideiglenes kormány hivatalának vezetője (V. Nabokov után júliustól) [48], a külügyminisztériumban meg A. N. Mandelstam, az 1. főigazgatóság vezetője. Júliustól a moszkvai katonai körzet parancsnokának segédtisztje Scher alhadnagy; májustól A. Michelson a vezérkar külföldi hadtáp-igazgatóságának vezetője. A létesítményfőnökségen az ideiglenes kormány biztosa Naum Glazberg; néhány zsidót Csernov májusban bevisz a földügyi főbizottságba, amely a parasztoknak juttatandó földdel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott. A legtöbb beosztás persze nem kulcsfontosságú, és szinte súlytalan ahhoz a meghatározó befolyáshoz képest, amellyel az országban az eseményekre nézve azokban a hónapokban rendelkezett a végrehajtó bizottság, amelynek nemzetiségi összetétele izgalomban tartotta a közvéleményt.

Az augusztusi állami tanácskozás témaíja az ország aggasztó helyzete. Ezen a tanácsi, pírt- és vállalati listákon bekehült résztvevők mellett a nemzetiségek képviseletei is külön helyet kaptak, 8 helyet a zsidók, melyben részt vett G. Szliozberg, M. Lieber, N. Friedman, G. Landau, O. Gruzenberg.

A legkedveltebb jelszó 1917-ben „A forradalom elmélyítése”. Éppen ezzel foglalkozott minden szocialista párt. I. O. Levin írja: „Minően kétséget kizáró tény, hogy a bolsevik pártban, valamint a többi, a forradalom úgynevezett elmélyítését számottevően szolgáló – mensevik, eszer stb. – pártban jelenlévő zsidók száma mind létszám, mind a rájuk jutó vezető pozíciók tekintetében semmiképpen sem felelt meg az ország lakosságához viszonyított arányuknak. Ez vitán felüli tény, amit meg kell magyarázni, azonban értelmetlen és céltalan volna tagadni”, annak meggyőző „bemutatása, hogy a márciusi forradalom előtt Oroszországban a zsidók jogfosztottak

voltak… nem meríti k-i a kérdés lényegét”. [49] A szocialista pártok KB-inak összetétele ismert. Ráadásul 1917 folyamán a mensevikek, a jobboldali eszerek, a baloldali eszerek és a felforgatók vezetésében jóval több volt a zsidó, mint a bolsevikokéban. „A forradalmi szocialista pártnak az 1917 májusának végén, júniusának elején megtartott kongresszusán a 318 küldöttből 39 volt zsidó; a kongresszuson választott központi bizottság 20 tagja közül pedig hét. Az eszer jobboldali frakciójának egyik vezetője A. Gotz, a baloldali frakcióé M. Nathanson.” [50] (És milyen szánalmasan végezte Nathanson, a „bölcs Márk”, az orosz narodnyik mozgalom szülőatyja: a világháború idején külföldön pénzügyi támogatást fogadott el Németországtól; 1917 májusában Németországon keresztül utazott; Oroszországban azonnal Lenin támogatásába fogott, és saját tekintélyével megáldotta az ideiglenes kormány elzavarásának gondolatát, sőt, elsőként mondta ki, habár Lenin ezt – persze – nélküle is felfogta.)

A helyi önkormányzati választások 1917 nyarán zajlottak le. Általában a szocialista pártok győztek, és „a zsidók hathatósan bekapcsolódtak a helyi és az önkormányzati munkába a letelepedési határon kövül eső számos városban is”. Így például „az eszer O. Minort választják a városi duma elnökének Moszkvában, A. Weinstein (Rahmiel), a Bund központi bizottságának tagja pedig Minszkben, a mensevik I. Polonszkij Jekatyerinoszlávban, a bundista D. Csertkov Szaratovban”, G. Schreider „Petrográdban főpolgármester, A. Ginzburg-Naumov pedig Kijevben polgármester-helyettes”. [51]

Nevezett személyeket azonban nagyobbrészt elsöpörte az októberi államcsíny, és nem ők döntötték el a további események menetét Oroszországban, hanem olyanok, akik sokkal alacsonyabb vezetői beosztásban voltak, különösen a tanácsokban, mint L. Hincsuk, a munkásküldöttek moszkvai tanácsának vezetője, vagy az irkutszki tanácsban Naszimovics és M. Trilisszer (október után a szibériai tanácsok központi VB-jében az egyik legtekintélyesebb csekista). [52]

Még a vidéki „munkás- és katonaküldöttek tanácsaiban (is) a zsidó szocialista pártok mindenütt bőségesen képviseltették magukat”. [53] Még a szeptemberi

demokratikus tanácskozáson is, amely annyira felbosszantotta Lenint, hogy követelte az Alekszandrinszkij Színház bekerítését, és az egész tanácskozás letartóztatását. (Nasatir elvtárs, a színház politikai biztosa saját bőrén tapasztalhatta volna meg a lenini fenyegetés hatását, ha Trockij meg nem védi.) És még az októberi államcsíny után is a *katonaképviselők* moszkvai tanácsában – ahogy Buharin mondta –, vannak „fogorvosok, gyógyszerészek stb., vagyis olyan személyek, akik ugyanannyira közel állnak a katonákhoz, mint a kínai császárhoz”. [54]

És mindeneknél magasabban, egész Oroszország felett, tizenhét tavaszától őszéig vajon az erőtlen és akaratgyenge ideiglenes kormány állt? Nem, hanem a petrográdi szovjet uralkodó és sorait szorosra záró végrehajtó bizottsága, majd később, június után a központi végrehajtó bizottság (KVB), amely átvette tőle az össz-oroszországi teljes hatáskört. Íme, hát ezek a szervezetek voltak Oroszország valódi irányítói. Bár külső megnyilvánulásaikban összeforrottak, de belül nem egységesek, ellentmondásoktól és pártideológiai zűrzavartól marcangoltak. A petrográdi MKKT VB először (ahogy olvastuk is) nagy egyetértésben jóváhagyta az „1. számú napiparancsot”, majd sokáig ingadozott a háború kérdésében: szétzüllessze a hadsereget vagy megerősítse? (És eléggé váratlan határozottsággal megtámogatta a „Szabadság-kölcsönt”, felháborítva ezzel a bolsevikokat, de ismét egyetértésre jutva velük, és többek között a liberális zsidókkal is abban, hogy a társadalomnak kedvezményeket kell biztosítania a kölcsön számára.)

Az első össz-oroszországi MKKT KVB (Oroszország első tanácsi irányítása) elnöksége 9 emberből állt. Köztük volt az eszer A. Gotz, a mensevik F. Dan, a bundista M. Lieber, az eszer M. Gendelman. (Márciusban Gendelman és Sztyeklov a tanácsi értekezleten az uralkodócsalád szigorúbb elzárásalt követeli, és az összes nagyherceg utólagos letartóztatását, így magabiztosabban éreznék magukat a hatalomban.) Ugyanebben a KVB elnökségben találjuk az egyik legtekintélyesebb bolsevikot, L. Kamenyevet, meg a grúz Csheidzét, az örmény Szaakjánt, a talán lengyel Krusinszkijt és a talán orosz Nyikolszkijt. Micsoda arcátlan

összetételű testület irányította Oroszországot abban a válságos helyzetben!

A munkás- és katonaküldöttek KVB-jétől függetlenül létezett a szintén össz-oroszországi, május végén választott testület, a parasztküldöttek tanácsának végrehajtó bizottsága. A végrehajtó bizottság 30 tagjából három volt paraszt, ezt az olcsó látszatkeltést alkalmazták már a bolsevikok előtti hatalomban is. A 30 tag között D. Paszmanyik zsidókat is – hetet – talál: „szomorú jelenség ez, és éppen a zsidó érdekek szempontjából nézve… a vízcsapból is zsidók folynak". [55] És ez a *parasztanács saját soraiból* küldötteket állít a közeljövőbeni alkotmányozó nemzetgyűlésbe: nászvendégek listája, mely Kerenszkijjel kezdődik, de ott van a hangoskodó Ilja Rubanovics, aki éppen, hogy hazatolta a képét a párizsi száműzetésből, a terrorista Abram Gotz, az alig ismert Gurevics… [56] (Ugyanabban az újságjegyzetben egy hír, hogy M. Golman zászlóst letartóztatták dezertálás[54] miatt, pedig ő a mogiljevszki kormányzósági *parasztanács* elnöke. [57])

Magától értetődő, hogy a végrehajtó bizottságok lépései nem magyarázhatóak csupán nemzetiségi összetételükkel, ó, nem! (Sokan azok közül a hatalmasságok közül visszavonhatatlanul elhagyták szülőközösségüket, már az ösvényt is elfeledték, amelyen beállíthatnának egy kis vidéki vendégeskedésre.) Ott mindenki mélységesen hitte, hogy tehetségénél és forradalmiságánál fogva éppen ő fogja a legjobban rendbe tenni a munkások, katonák és parasztok dolgait. Egyszerűen képzettségénél és rá termettségénél fogva gyakorlatiasabban fogja elintézni az ügyeket, mint a lomha pórnép.

Az orosz emberek tömegeiben azonban, a pórnéptől fel akár a tábornokig, meghökkentő benyomást keltett – a szónokoktól a gyűlések és tüntetések szervezőiig – a vezetők vagy irányítók ábrázatának váratlan, szemet szúró kicserélődése.

Íme egy példa V. Sztankevicstől, a végrehajtó bizottság egyetlen szocialista tisztjétől: „ez a tény (a zsidók bősége a VB-ben) magában véve is hatalmas a mértékben

[54] *Dezertál (francia)*: elhagyja a csapatot, a zászlót, megszökik, átpártol az ellenséghez.

befolyásolta a közhangulatot és a közösség szimpátiáját... Mellesleg amikor Kornyilov először járt a bizottságban, egészen véletlenül úgy foglalt helyet, hogy minden oldalról zsidók vették körül, vele szembe pedig a bizottság két nemhogy nem tekintélyes, hanem egyenesen jelentéktelen tagja került, akikre csak azért emlékszem, mert karikatúraszerűen zsidós arcvonásaik voltak. Ki tudja, hogyan befolyásolta ez Kornyilov viszonyát az orosz forradalomhoz.” [58]

Na és az új hatalom vajon hogyan viszonyul az orosz dolgokhoz? augusztus vége, „Kornyilov végnapjai”. Oroszország a szemünk láttára pusztul, elveszti a háborút, a hadsereg elzüllött, a hátország széthullott. Kornyilov tábornok, akit Kerenszkij ügyesen becsapott, lelki egyszerűségében felkiált, szinte felvonít a fájdalomtól: „Oroszok! Nagy hazánk haldoklik. Közel a végórája... Mindenki, akiben orosz szív dobog, mindenki, aki hisz Istenben, templomba! Könyörögjetek az Úr Istennek, hogy adjon nekünk csodát, szülőföldünk megmenekülésének legnagyszerűbb csodáját!” [59] Himmer-Szuhanov, február ideológusa, a végrehajtó bizottság egyik vezető tagja erre felvihog: „ügyetlen, buta, tartalmatlan, politikailag és irodalmilag gyenge... micsoda kisstílű talmi szuzdalkodás.[55]„ [60]

Igen, pátoszos, ügyetlen; igen, hiányzik a világos politikai álláspontja: a politikához Kornyilov nem szokott hozzá. De vérzik a szíve. És Szuhanov érzi-e ezt a fájdalmat? Ő nem ismeri az élő kultúra és az ország fennmaradásának igényét, ő az ideológiát, az Internacionálét szolgálja, ez pedig számára csupán holmi tartalmatlanság. Igen, epésen válaszol. Szemrehányása, hogy „talmi”, de több is annál, „szuzdalkodás”, Vagyis valami okból ideráncigálja az orosz történelmet a szentséget és az ősi művészetet. Nos, az orosz kultúra iránt érzett ilyen mély megvetéssel vezették a februári forradalmat Szuhanov és pajtásai – az internacionalizmus habja – a gonosz emlékű végrehajtó bizottságból.

Itt most nem is Szuhanov és a többiek nemzetiségéről van szó, hanem éppen a nemzetiségtelen, oroszellenes és

---

[55] *Szuzdalkodás*: Szuzdal, ősi orosz város nevéből.

konzervatizmusellenes hangulatukról. Hiszen az ideiglenes kormánytól elvárható, hogy legalább valamikor és valamiben utat enged az orosz életérzésnek. Ehhez képest egy tapodtat sem. A legátfogóbb és „leghazafiasabb” megnyilvánulása: vezetni Oroszországot megkezdődött összeomlása útján (már a Kronstadti Köztársaság is, és nem csak az egyedül, „elszakadt Oroszországtól”) a katonai győzelem felé! A katonai győzelem felé bánni áron! A szövetségesek iránti hűség felé. (Nógattak is a szövetségesek, a kormányok is, a közvéleményük is, a pénzembereik is. Májusban a lapok a washingtoni *Morning Post*ot idézik: „Amerika az orosz kormány értésére adta”, hogy különbéke esetén az Egyesült Államok „azonnal felbont minden pénzügyi megállapodást Oroszországgal”. [61] Ugyanitt Lvov herceg: „Az országnak ki kell adnia a parancsot, és harcba kell küldenie hadseregét.” [62]) Hogy milyen következményekkel jár a háború folytatása Oroszországra nézve, ki törődik azzal. És ez a képtelenség, a nemzeti önfenntartási ösztön teljes elvesztése megjelenik az ideiglenes kormány szinte minden ülésén.

A dolgok a nevetségesig fajulnak. Miközben sok millió rubelt költ jobbra és balra, és még véletlenül sem hagyja finanszírozás nélkül „a nemzeti kisebbségek kulturális szükségleteit”, április 6-i ülésén (a fehér héten) az ideiglenes kormány elutasítja a régóta ismert „V. V. Andrejev nagyorosz zenekarának” kérését, hogy kaphassanak fizetést, mint régen, „őfelsége saját kancelláriájának hiteleiből” (azokból a hitelekből, amit az ideiglenes kormány már elkobzott). Hisz kérni is csupán évi 30 ezer rubelt kértek az egész zenekar számára, három miniszterhelyettes fizetését. „Elutasítani!” (Akár fel is oszlathatják a „nagyorosz” zenekarukat, micsoda elnevezés!) Valószínűleg, félreértésről van szó? Andrejev ismételt kérvényt nyújt be. Ám ez az egyébként bágyadt kormány a tőle egészen szokatlan határozottsággal április 27-i ülésén [63] azt másodszor is elutasítja.

Soha egyetlen orosz nemzeti hang sem hallatszott ebben az évben az orosz miniszter és történész Miljukov szájából. De Kerenszkijt, „a forradalom legfőbb alakját” sem lehet a legkisebb mértékben sem megvádolni a nemzeti szellem jelenlétével. Viszont állandó óvatoskodó

felborzolódást igen mindenféle konzervatív körökkel, főképpen orosz nemzeti körökkel kapcsolatban. És utolsó, október 24-i előparlamenti beszédében – miközben Trockij alakulatai házról házra foglalják el Petrográdot, miközben lángol a Mariinszkij-palota padlója – Kerenszkij meggyőződéssel bizonygatja, hogy az általa betiltott bolsevista *Rabocsij puty (Munkások Útja)*, *Pravda* és a jobboldali *Novaja Rusz (Új Oroszország)* azonos irányvonalat követő orgánumok...

A végrehajtó bizottság „átkozott névtelensége” persze nem maradt megfejtetlen. A VB két hónapig próbálta tartani a titkot, de májusban színt kellett vallania, addigra szinte az összes álnevet megfejtették (Sztyeklov-Nahamkisz egyelőre őrizte a titkát, de Borisz Oszipovics Bogdanov, a tanács erélyes állandó vezetője változatlanul hagyta nevét, megkettőzve Bogdanov-Malinovszkijra). Ez az idegesítő és érthetetlen titkolózás fokozatosan felingerelte az egyszerű embereket is. Ha például májusban a tanács ülésén elhangzott: javasoljuk Zinovjev és Kamenyev elvtársakat!”, akkor a teremből bekiabáltak: „Mondják meg a valódi nevüket!”

A nevek eltitkolása nem fért az akkori egyszerű ember eszébe: neveiket csak a tolvajok rejtik el vagy cserélik ki. Borisz Katz miért szégyelli a nevét, és lesz belőle „Kamkov”? Lurje miért rejtőzik „Larin” néven? Mandelstam „Ljadov?” Sokan azonban a földalatti mozgalomban vettek fel álnevet, mivel rejtőzniük kellett, de a tomszki szoc.-dem. Schotman már 1917-ben vált Danyilovvá, és nem ő az egyedüli. Vajon miért?

Egy dolog vitán felüli: a forradalmárnak, aki álnevet vett fel, valakit tévedésbe kellett ejtenie, de lehet, hogy nem csak a rendőrséget és a kormányt? Hiszen így a közembereknek sincs lehetőségük megtudni és kitalálni, kik is új vezetői.

A februári forradalom első hónapjainak büntetlen feloszlatásaiba belefeledkezve számos zsidó szónok nem látta meg vagy nem vette észre, hogy éppen az ő gyakori felbukkanásadu-a a szónoki emelvényeken és a gyűléseken néznek értetlenül és ferde szemmel. A februári forradalom

időpontjában semmiféle „népi antiszemitizmus” sem lehetett belső Oroszországban. (Ugyanaz az Abraham Kagan 1917-ben megtehette, hogy kijelenti: „Szerettük Oroszországot, az összes szorongattatás ellenére, amiben részünk volt a régi rendszerben, mivel tudtuk, hogy a szorongattatásokban nem az orosz nép a bűnös”, hanem csakis a cárizmus. [64]) A februárt követő néhány hónap alatt azonban a zsidókkal szemben érzett ingerültség éppen a nép között lobban fel és elindul Oroszország-szerte, hónapról hónapra jobban duzzadva. Még a februári rezsim lapjai is megemlítették, például a durvulást a városi sorban állásnál. Minden az alatt az örök pillanat alatt változott meg, amely a régi és az új Oroszország között fekszik. De a legjobban a „kígyózó sorok” változtak meg. Fura ügy. Miközben minden „elbalosodott”, a sorállások jobbosodtak. Ha esetleg... „a fekete százak féle hírverést akarja hallani... csatlakozzon a sorban állók közé”. Ott lehet hallani, hogy: „A sorban bezzeg egyetlen zsidó sincs, minek is, hiszen elegendő kenyeret spájzoltak be.” A sor másik végéből pedig „elindult a kenyeret rejtegető zsidókról szóló legenda... a sorban állások az ellenforradalom legveszélyesebb fészkei”. [65] Moszkva, ősz; a zsidóellenes szóbeszéd a legélénkebb támogatásra mindig is a forradalmi éhes sorokban lelhetett: „Nézd a mocskokat! Mindenhova befurakodtak! Nézd csak, autóra tettek szert, rázzák a rongyot... Lám csak, egyetlen bibsi[56] sem áll sorba... Várjatok csak, majd jól a kezünk közé kaparintunk benneteket!” [66]

És egyébként is minden forradalom felszakítja a népben a gonoszság, az irigység és a harag forrásait. Ugyanez játszódott le a keresztény hitében régóta meggyöngült orosz népben is. És a zsidókra – akik nagy számban emelkedtek fel, és megjelentek ott, ahol korábban nem voltak, ráadásul nem titkolták forradalmi örömüket, viszont nem osztoztak a sorban állás nincstelenségében – zúdult a nép ingerültségének hulláma.

Az 1917-es újságokban számtalan ilyen epizód jelenik meg: a Szennaja téren és az Aprakszin piacon árukészleteket fedeztek fel zsidó kereskedőknél, „kiáltások hallatszottak... »Verjük szét a zsidó üzleteket!«,mivel »a

---

[56] *Bibsi, biboldó*: a zsidó barátian gunyoros megnevezése.

mocskos zsidók a hibásak mindenben«... a »mocskos zsidó« ott van minden ajkon”. [67] Egy poltavai (valószínűleg zsidó) kupecnél liszt- és szalonnakészleteket találtak. Elkezdték szétverni a boltját és máris a zsidók szétverésére buzdít valaki. Kiszálltak az MKT tagjai, hogy megnyugtassák a tömeget, és köztük Drobnisz – megverték. [68] Szeptemberben Jekatyerinoszlávban a katonák „Üsd a burzsujt! Üsd a zsidót!” kiáltásokkal verik szét a boltokat. Kijevben, a Vlagyimirszkij piacon egy kisfiú mérlegsúllyal fejbe vág egy, a lisztsorba befurakodó asszonyt. Azonmód kiabálni kezdtek: „A mocskos zsidók verik az oroszokat!” és haddelhadd. (És mindez Kijevben, ahol már amúgy is az „Éljen a szabad Ukrajna, zsidók és polákok nélkül!” a jelszó.) Most már minden utcai verekedésnél, még Petrográdban is, gyakran nyilvánvaló ok nélkül is fel-felhangzik: „Üsd a zsidaját!” Például a petrográdi villamoson két asszony „az MKT elzavarására buzdított, amelyben elmondásuk szerint, amúgy is csak »németek és zsidók« vannak. Mindkettőt letartóztatták és felelősségre vonják.” [69]

A *Russzkaja Volja (Orosz Akarat)* írja: „Szemünk előtt születik újjá és terjed az antiszemitizmus, annak is a legprimitívebb formája... Elég (Petrográdban) belehallgatni a beszélgetésekbe a villamoson, a különböző boltok és üzletecskék előtt kígyózó sorokban, és a számtalan röpgyűlésen, ami már minden sarkon és kereszteződésben összegyűlik... A zsidókat vádolják azzal, hogy eluralkodtak a politikában, elfoglalták a pártokat és a tanácsokat, és majdhogynem szétzüllesztették a hadsereget... hogy fosztogatnak, és elrejtik az árut.” [70]

Számtalan zsidó szocialistának, a fronton harcoló csapatoknál működő agitátornak volt határtalan sikere az év tavaszi hónapjaiban, amikor a „demokratikus békére” lehetett felszólítani, és nem kellett harcolni. Akkor senki sem rótta fel nekik, hogy zsidók. Akkor azonban júniusban a VB irányvonala megváltozott, támogatni az előrenyomulást, sőt buzdítani rá, akkor hangzott fel, „Üsd a zsidaját!”, és azok a zsidó rábeszélők sokszor kerültek ám a féktelen katonák ökleinek kereszttüzébe.

Magáról a petrográdi végrehajtó bizottságról pedig sokszor mondták, hogy „elfoglalták a zsidók”. Ez a

vélemény már júniusra széles körben megszilárdult a petrográdi helyőrségben és a gyárakban, éppen ezt kiabálták a katonák a VB-s Vojtinszkinek, aki a gyalogos ezredbe látogatott, hogy lebeszélje a katonákat a bolsevikok által gerjesztett, június 10-i fenyegető tüntetésben való részvételről.

V. D. Nabokov, akit sehogy sem lehet antiszemitizmussal vádolni, viccesen elmondja, hogy az előparlament vezetőinek tanácskozását (1917 októbere) „nyugodtan lehetett volna szinhedrionnak[57] nevezni": „Résztvevőinek túlnyomó része zsidó volt. Az oroszok közül csak Avkszentyev, én, Pesehonov, Csajkovszkij volt jelen..." Erre a mellette ülő Mark Visnyák hívta fel a figyelmét. [71]

Őszre összegződtek a hatalmon lévő zsidók aktivitásáról kialakult benyomások úgy, hogy még az *Iszkri (Szikrák)*, a végtelenül lágy *Russzkoje szlovo (Orosz Szó)* képes melléklete is, amely a korábbi közhangulatnak megfelelően sose mert volna ilyet tenni, október 29-i, vagyis már a moszkvai októberi harcok idején kiadott számában élesen zsidóellenes karikatúrát közölt.

Az MKKT VB határozottan küzdött az antiszemitizmus ellen. (Nem zárom ki, hogy 1917 áprilisában azért utasították el kegyetlen módon az érdemekkel rendelkező Plehanovnak[58] a végrehajtó bizottságba való bekerülésére vonatkozó kérését, hogy így válaszoljanak Plehanovnak a Bund-ellenes „Gad[59] törzsére" tett kijelentésére, amit Lenin idéz. [72] Hát lehet ezt még másképp magyarázni?) Június 21-én a tanácsok I. kongresszusa felhívásban szólít fel az antiszemitizmus elleni harcra („szinte az egyetlen határozat, amelyet a kongresszus egyhangúlag, mindenféle ellenvetés és vita nélkül fogadott el" [73]). Amikor pedig június végén (28-29-én) ülésezett a KVB újsütetű irodája, és hallgatták a beszámolót „az antiszemita agitáció

---

[57] *Szinhedrion*: zsidó törvényszék a második templom fennállása (Kr. e. 516-tól Kr. e. 79-ig) alatt.

[58] *Plehanov, Georgij Valentinovics (1886-1918)*: orosz marxista szociáldemokrata, a Népakarat vezető tagja. 1880-ban emigrál. A mensevik párt vezetője.

[59] *Gad*: az oroszban egyaránt jelenti a bibliabeli József fiának nevét, de főnévként jelentése: „féreg, aláváló gazember". Gad törzse a tizenkét zsidó törzs egyike. Plehanov és Lenin vitáját a szerző az I. kötet 6. fejezetéhen idézi.

fokozásáról… főként az északi és a délnyugati” kormányzóságokban, akkor azonnali döntést hoztak: a helyszínre küldik a KVB 15, különleges hatáskörrel felruházott tagját [74], és beosztják őket az „ellenforradalom elleni osztály”-hoz.

A bolsevikok pedig, miközben a „Le a tőkés miniszterekkel!” jelszóval folytatták küzdelmüket, nem hogy küzdöttek volna az áradat ellen, de nem is szégyellték fokozni azt (az anarchistákkal karöltve, habár azoknak Bleichman volt a vezetőjük), úgymond: a végrehajtó bizottság azért tanúsít ekkora rendkívüli mérsékletet a kormány iránt, mert már mindent elfoglaltak a tőkések és a zsidók. (Felismerhető a narodovolecek módszere 1881-ből...)

És amikor eljött július 3-4., a bolsevik felkelés ideje, akkor az már lényregében nem az erőtlen ideiglenes kormány ellen irányult, hanem a vetélytárs, a VB ellen, vagyis a bolsevikok suttyomban szintén a katonák zsidóellenes dühére számítottak: ott, a vébében, látod, hogy bevették magukat!

Amikor pedig már a bolsevikok döntő felkelésére kehült sor, akkor a KVB által október 19-re összehívott helyőrségi gyűlésen „a 176. gyalogos ezred egyik képviselője, zsidó” figyelmeztet: „Ott lent (az utcán) azt kiabálják, hogy mindenben a zsidók a hibásak.” [75] Gendelman beszéli el a KVB-ban az október 25-re virradó éjjel történteket: napközben ő a Péterpál-erődben szónokolt, megkísérelvén eltántorítani a helyőrséget a felkelésben való részvételtől, de azok ezt kiáltozták: „Ja, Gendelman, tehát zsidó fajzat és jobboldali.” [76] Október 27-én a Baltyijszkij pályaudvaron, amikor Gotz küldöttség élén Gatcsinába készül Kerenszkijhez, a matrózok majdnem felkoncolták és szidalmazták, hogy „a tanácsok is a zsidók kezére kerültek”. [77] És a petrográdi borospincepogromok közben amire a bolsevikok fényes győzelme után került sor megint csak azt kiáltozták: „Üsd a zsidaját!”

Ennek ellenére az egész 1917. évben egyetlen *zsidó*pogromra sem került sor. A Katusán és a Ternopolon végigsöprő pogrom a visszavonuló és a parancsnoklás alól kiszabadult részeg forradalmi katonák megvadult

garázdálkodási volt, mindent pusztítottak, ami a kezük ügyébe került, sorban minden boltot és üzletet, a legtöbbjük pedig zsidó kézben volt, így kelt szárnyra a „zsidópogrom”. Hasonló pusztításra került sor azokban a napokban Sztanyiszlavovban is, ahol jóval kevesebb zsidó élt, és azt nem nevezték zsidópogromnak.

Már 1917 közepén (márciussal és áprilissal szemben) megjelent a feldühödött lakosok vagy a részeg katonák részéről fenyegető veszély, ám ennél összehasonlíthatatlanul nagyobb veszély fenyegette a zsidókat a pusztuló ország részéről. Elképesztő, hogy a zsidó közvélemény és a vele nagyobbrészt megegyező sajtó mintha nem tette volna a magáévá tizenhét rettenetes tapasztalatait, mintha nem tanult volna belőle, hanem csak a szétszórt „pogromszerű jelenségek-e” figyelt és reagált, de nem a reális veszélyre. Ugyanígy viselkedett a végrehajtó hatalom is. A Ternopol melletti német áttörés napjaiban, július 10-re virradó éjjel sor került az MKKT KVB és a PKT VB kétségbeesett együttes ülésére. Belátták, hogy pusztul a forradalom (ez az első) és az ország (ez a második), kikiáltják az ideiglenes kormányt a „forradalom megmentésének kormányává”, és kiáltvánnyal fordulnak a néphez: „A sötét erők ismét arra készülnek, hogy szétmarcangolják sokat szenvedett hazánkat. A tömegeket ráuszítják a zsidókra.” 178]

Július 18-án az állami Duma tagjainak magánértekezletén (jelentéktelenül kicsi, satnya csoportocska) alighogy Maszlennyikov képviselő felszólalt az ideiglenes kormány ellen, és megnevezte tagjainak valódi neveit, még aznap este a VB frakcióülésén félreverték a harangot: íme, egy nyilvánvaló *ellenforradalmi* megnyilvánulás, amellyel szemben Cereteli belügyminiszter frissen leadott rendelete alkalmazandó! (A rendeletet a bolsevik felkelés nyomán adták ki, de a bolsevikokkal szemben nem alkalmazták.) Egy nap múlva Maszlennyikov már a *Recs* hasábjain mentegetőzik: igen, megnevezte Sztyeklovot, Kamenyevet és Trockijt, de eszébe sem jutott uszítani az egész zsidó nép ellen, „és minden alkalommal, amikor őket támadta, távol állt tőle még a gondolat is, hogy a zsidó népet okolja tetteikért”. [79]

Végül eljön szeptember közepe, a februárizmus egész építménye már visszafordíthatatlanul romhalmaz; az immár elkerülhetetlen bolsevik puccs előestéjén Ja. Kantorovics a *Recs* hasábjain figyelmeztet a veszélyre: „A résekből és hasadékokból előmásznak Oroszország sötét és gonosz erői, hogy ujjongó körtáncuk közepette feketemiséken áldozzanak...” Igen, nemsokára így lesz. Csak miféle misékről is van szó? „Az állati hazafiság és a pogromos »valódi orosz« államiság” [80] miséiről. Októberben Petrográdban Trumpeldor megszervezi a zsidó önvédelmet a pogromok elleni védekezés céljából, de ez feleslegesnek bizonyul.

Megzavarodtak az oroszok, de a zsidók is.

Néhány ével a forradalom után, bánatosan tűnődve annak menetén, G. Landau így ír: „Ám abban valami megdöbbentő önpusztítási vágy, ahogy a zsidók részt vesznek az orosz zavargásokban; most nem kifejezetten a bolsevizmusban való részvételről beszélek, hanem a forradalomról, annak egész folyamán. Itt nem is csak a hatalmas számú aktív pártemberről, szocialistáról és forradalmárról van szó, akik részt vettek; inkább a széles körű együttérzésről, amellyel fogadták... Hisz a borúlátó várakozások – részben a pogromok várása – nagyon és nagyon sok embertől nem álltak távol, mindazonáltal ezek egybeolvadtak a minden bajt és pogromot előidéző zűrzavar elfogadásával. Amint a lepkét is vonzza a végzetes láng, a pusztító tűz... Nyilvánvaló, hogy komoly indítékok sarkallták a zsidókat erre az oldalra, de ugyanennyire nyilvánvaló azok önpusztító jellege is... Igaz, a zsidók ezzel semmiben Bern különböztek az orosz értelmiség többi részétől, az orosz társadalomtól... De nekünk különbeknek k e l l e t t volna lennünk... nekünk, a polgárok, kereskedők, kézművesek, értelmiségiek ősi népének, a föld és a hatalom népétől, a parasztoktól, földesuraktól és csinovnyikoktól[60].” [81]

Ne feledjük el azokat sem, akik különböztek. Állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy a zsidóság mindig nagyon különböző, hogy az irányzatok skálája nagyon széthúzódik hangulata és tettei szerint. Így 1917-ben az orosz zsidóságon belül – vidéken egyértelműen, de még a

[60] *Csinovnyik (orosz)*: tisztviselő.

fővárosban is – megmaradtak a józan szemléletű körök, és a hónapok előrehaladtával, október felé ezek egyre bővültek.

Figyelemre méltó ebben az összefüggésben a zsidók Oroszország egységével kapcsolatos álláspontja azokban a hónapokban, amikor Oroszországot nemcsak más nemzetek, hanem még a szibériaiak is darabokra akarták tépni. „A forradalom teljes ideje alatt a nagyhatalmi Oroszország eszméjének leghevesebb védelmezői – a nagyoroszok mellett – a zsidók voltak.” [82] Most, amikor a zsidók egyenjogúságot kaptak Oroszországban, ugyan mi egyesíthette a zsidókat a távol élő nemzetiségekkel? Az egységes ország önálló részepe való szétesése szétszakította volna a zsidóságot is. Júliusban a kadetok IX. kongresszusán Vinaver és Nolde nyíltan érveltek a nemzetiségek területi széttagolása ellen, Oroszország egysége mellett. [83] Hasonlóképpen szeptemberben a demokratikus értekezlet nemzetiségi szekciójában a zsidó szocialisták – mint centralisták – Oroszország föderatív[61] berendezkedése ellen foglaltak állást. Ha még azt is megírja egy izraeli folyóirat, hogy Trumpeldor zsidó csapatai „az ideiglenes kormány oldalán harcoltak, és még Kornyilov lázadását is sikerült meghiúsítaniuk”. [84] Lehetséges, habár sokat tanulmányozva 1917-et, mégsem találtam ezt alátámasztó adatokat. De, ellenkezőleg, 1917 kora májusában a mennydörgően hazafias, lényegében forradalomellenes „fekete-tengeri küldöttségben” ki volt a legnépszerűbb szónok, aki Oroszország védelmére szólított fel? Batkin, a zsidó matróz. Hát csak ennyit.

D. Paszmanyik közzétette Sulim Bezpalov milliomos hajótulajdonosnak Sahovszkij kereskedelmi és ipari miniszterhez még 1915 szeptemberében írott leveleit: „A nagyiparosok és kereskedők túlzott profitja hazánkat az elkerülhetetlen pusztulásba fogja kergetni”, azt javasolja, fogadjanak el törvényt a nyereség 15%-ban való maximálásáról, és azonnal félmillió rubeles adományt ad az államnak. Akkor, sajnos, ez az önkorlátozás nem történt meg: a szabadságra törekvő haladó körök, mint Konovalov és Rjabusinszkij is, a háború idején nem szégyellték akár száz százalékos nyereséget is elkönyvelni. De lám, most Konovalovot nevezik ki kereskedelmi és ipari miniszternek,

[61] *Föderatív (latin)*: szövetségi.

és Sulim Bezpalov már neki írja 1917. július 5-én: „A nagyiparosok túlzott profitja a szemünk láttára pusztítja hazánkat, és most az összes ingatlan és vagyon értékének 50 százalékát kellene elvenni”, és készen is áll arra, hogy odaadja. Konovalov most sem kap észbe. [85]

Augusztusban a moszkvai állami tanácskozáson O. O. Gruzenberg (a közeljövőben az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja) kijelenti: „Ezekben a napokban a zsidó népet... egyként járja át a hazája iránti hűség érzése, egyként azon van, hogy megvédje épségét, és a demokratikus vívmányokat”, és kész a védelem céljára feláldozni „minden anyagi és szellemi értékét, odaadni a legdrágábbat, színe virágát, egész ifjúságát”. [86]

Ez annak tudatában hangzott el, hogy a februári rezsim a legkedvezőbb az oroszországi zsidóság számára, és az ígér neki gazdasági sikereket, politikai és kulturális felvirágzást. És ez akkor megfelelt a valóságnak.

Minél közelebb jutott az októberi államcsínyhez, minél nyilvánvalóbb volt a bolsevik veszély erősödése, a zsidóságot annál jobban áthatotta ez a tudat, és annál ellenzékibb lett a bolsevizmussal szemben. Ez már beáramlott a szocialista pártokba is, és sok zsidó szocialista az októberi államcsíny napjaiban aktívan ellene volt, habár szocialista tudatuk erőtlenné tette őket: ellenzésük tárgyalásokban meg újságcikkekben merült ki, amíg a bolsevikok be nem zárták azokat a lapokat.

Egyértelműen meg kell mondanunk, hogy az októberi államcsíny mozgatói *sem* a zsidók voltak (habár a parancsokat Trockij osztogatta, Grigorij Csudnovszkij határozottan végrehajtotta azokat: az ideiglenes kormány letartóztatását is és a Téli Palota védőinek kivégzését is). Egyébként, helyesen vetik a szemünkre: ugyan, hogy tudott egy kicsiny zsidó kisebbség betaszigálni egy 170 milliós népet a bolsevizmusba? Igen, igaz: 1917-ben mi magunk kotyvasztottuk össze saját sorsunkat, saját buta fejünkkel februárral kezdődően, és október-decembert sem hagyva ki.

Az októberi államcsíny Oroszország megsemmisítő vízválasztójává vált. De az *előtte* való állapot sem ígért sok jót a népnek. Egész felelős államiságunkat addigra már elvesztettük, és bőségesen kinyilvánítottuk is ezt 1917

folyamán. A legjobb, ami várhatott volna Oroszországra, valami ügyetlen, satnya, rendetlen áldemokrácia, a fejlett jogtudattal és gazdasági önállósággal rendelkező *állampolgárokra* való támaszkodás nélkül.

Az októberi moszkvai harcok utáni fegyverszüneti tárgyalásokon részt vettek a Bund és a Poalej Cion képviselői, de nem a junkerek vagy a bolsevikok oldalán, hanem mint önálló harmadik fél. Habár sok zsidó volt a Téli Palotát október 25-én védelmező hadmérnöki katonaiskolások között is; Szinyegubnak, a palota egyik védelmezőjének emlékirataiban állandóan zsidó nevek bukkannak fel, én is ismertem leég a börtönből az egyik ilyen mérnököt. Már novemberben az odesszai városi duma választásain is zsidó tömörülés lépett fel a bolsevikokkal szemben, és le is győzte őket, igaz nem sokkal.

Az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokon „Oroszország zsidó lakosságának több mint 80%-a voksolt" a cionista pártokra. [87] Lenin írja: 550 ezren a zsidó nacionalistákra. [88] „A legtöbb zsidó párt létrehozott egy egységes nemzetiségi listát, amelyről hét képviselőt választottak meg, hat cionistát" és Gruzenberget. „A cionisták sikerét" elősegítette Balfour angol külügyminiszter (a választások előtt nem sokkal közzétett) nyilatkozata is (a zsidók „nemzeti otthonának" létrehozásáról Palesztinában), „amit az oroszországi zsidók nagyobb része lelkesedéssel fogadott (Moszkvában, Petrográdban, Odesszában, Kijevben és más nagyvárosokban ünnepi felvonulással, gyűlésekkel és istentiszteletekkel köszöntötték a hírt)". [89]

Az októberi államcsínyig a bolsevizmus nem volt túlságosan vonzó áramlat a zsidók körében. De közvetlenül az államcsíny előtt Nathanson, Kamkov és Steinberg a bolsevik Trockijjal és Kamenyevvel harci egyezményt írtak alá a baloldali eszesek nevében. [90] És néhány zsidóból a legelső bolsevik győzelmek idején bolsevik, sőt kiemelkedő bolsevik vált. A 12. hadsereg sokat magasztalt lett ezredeinek – a bolsevik puccs számára oly sokat tett – komisszárja Szemjon Nahimson volt. Jelentős szerepet játszottak a hadsereg zsidó tagjai a fegyveres felkelés előkészítésében és lebonyolításában 1917 októberében Petrográdban és az ország más városaiban, valamint a

későbbiekben az új szovjethatalom elleni zendülések és fegyveres megmozdulások elfojtása során.” [91]

A szovjetek kongresszusának „történelmi” ülésén, október 27-re virradó éjszaka – mint ismeretes –, elfogadták a „békéről” majd a „földről szóló határozatot”. Nem került azonban bele a történelemkönyvekbe, hogy a „békedekrétum” után, de a „földdekrétum” előtt határozat születik, amely kijelenti, hogy „a helyi tanácsok lelkiismereti kötelessége megakadályozni a zsidó és mindenféle egyéb pogromokat a sötét erők részéről”. [92] (A vörös-világos erők részéről pogrom nem volt várható.)

Még itt, a munkás- és parasztküldöttek kongresszusán is – a zsidókérdés – hányadszorra már! – megelőzte a parasztkérdést.

3.
BOLSEVIKOK KÖZÖTT

Zsidók a bolsevikok között, meglehetősen elcsépelt téma. Erről aztán sokat írtak! Akinek a forradalom nem orosz vagy „idegenszívű” eredetét kellett bizonyítania, a zsidó nevekre és mozgalmi nevekre mutat rá, igyekezvén ezzel lemosni az oroszokról a tizenhetes forradalom bűnét. A zsidó szerzők pedig – azok, akik korábban tagadták a zsidók tömeges részvételét a bolsevik hatalomban, meg azok is, akik soha sem tagadták – mindnyájan egy szívvel és egy lélekkel azon vannak, hogy nevezettek *szellemük* szerint nem voltak zsidók. Ők inkább *szakadárok*[62] voltak.

Mi elfogadjuk ezt. Az emberekről *szellemük* szerint ítélhetünk. Igen, azok a zsidók szakadárok voltak.

Másfelől az orosz vezető bolsevikok szintén nem voltak oroszok szellemük szerint, gyakran inkább oroszellenesek voltak, pravoszlávellenesek pedig biztosan. Őbennük a sokrétű orosz kultúra torzulva tört meg a politikai doktrína[63] és a számítások prizmáján.

Másképpen kellene feltenni a kérdést: hány véletlenszerű szakadár szükséges ahhoz, hogy már korántsem véletlenszerű irányzatot képezzenek? Saját nemzetük mekkora hányada? Az orosz szakadárokról tudunk: a bolsevikok közt lehangolóan, megbocsáthatatlanul sok volt belőlük. Vajon mennyire széles körű és aktív volt a zsidó szakadárok részvétele a bolsevik hatalom megerősítésében?

És még egy kérdés: a nép viszonya szakadámihoz. A nép sokféleképp reagálhat a szakadárokra, átkozhatja vagy dicsérheti őket, félrehízódhat vagy csatlakozhat hozzájuk. És ez a megítélés, ez a viszony pedig alapvetően a néptömegek – legyen szó oroszokról, zsidókról vagy lettekről – tetteiben ölt testet. Elsősorban életükben, és

---

[62] *Szakadár*: pártból, szervezetből hűtlenül – általában bomlasztó szándékkal – kivált személy.

[63] *Doktrína (latin)*: tan, elmélet, elv, rendszer.

csak csekély mértékben – visszatükröződésként – a történészek eszmefuttatásaiban.

Vajon megtagadhatják-e a népek saját szakadáraikat? És van-e értelme az ilyen kitagadásnak? Emlékezzen-e a nép vagy ne emlékezzen szakadámira, jussanak e eszébe a testéből származó pokolfajzatok? *Erre* a kérdésre minden kétséget kizáróan: igen, emlékezzen a felelet. És emlékezzen minden nép, emlékezzen mint sajátjaira, mi mást is tehetne.

Leninnél talán nem is találhatnánk kiválóbb példát a szakadárokra. Másrészt: nem tekinthetjük Lenint másnak, mint orosznak. Igen, undorítónak és visszataszítónak találta az orosz ősiséget, az egész orosz történelmet. Az ortodoxiát még annál is inkább; az orosz irodalomból talán csak Csernisevszkijt és Szaltikov-Scsedrint sajátította el és kacérkodott Turgenyev liberalizmusával és Tolsztoj leleplező stílusával. Nem mutatott különösebb kötődést a Volga iránt sem, amelynek partján egész ifjúsága telt (saját birtokán élő muzsikjaival még perre is ment tilosban legeltetés miatt), sőt kíméletlenül taszította muzsikjait 1921 rettenetes éhínségébe. Ez kétségtelen. Másfelől mi, oroszok hoztuk létre azt a környezetet, amelyben Lenin felnőtt. Ráadásul gyűlölettel eltelve. És éppen mibennünk gyengült meg az a pravoszláv hit, amelyben felnőhetett volna. Ugyan ki a szakadár, ha nem ő? Mindazonáltal ő orosz, és mi, oroszok vagyunk felelősek érte. Ha pedig Lenin etnikai származását taglalnánk, nem változtat a dolgon az sem, hogy ő félvér, a legkülönbözőbb nemzetiségek keveréke: apai nagyapja, Nyikolaj Vasziljevics kalmük és csuvas származású, nagyanyja, Anna Szergejevna Szmirnova kalmük; másik nagyapja, Izrail (a keresztségben: Alekszander) Davidovics Blank zsidó, másik nagyanyja, Anna Johannovna (Ivanovna) Großschopf pedig német apától és Anna Beata Estedt svéd anyától származott. Ez azonban nem jogosít fel bennünket arra, hogy kitagadjuk Oroszországból. Úgy kell elfogadnunk őt, mint egyrészt teljes mértékben *oroszországi* szüleményt, mivel minden, benne testet öltött nemzetiség az Orosz Birodalom történelmének részese, másrészt pedig mint orosz szüleményt. Annak az országnak és közhangulatának a szülöttét, amelyet mi, oroszok építettünk. Habár ő nemcsak

Oroszországtól idegenedett el, de időnként élesen oroszellenes szelleme szerint is. Így számunkra ő valóban idegen szülemény. Mégsem tagadhatjuk ki őt, semmiképp.

Na és a zsidó szakadárok? Amint láttuk, 1917-ben a zsidók nem különösképpen vonzódtak éppen a bolsevikokhoz. A zsidók aktív vonzódása a forradalmi megmozdulásokhoz azonban ekkor is megnyilvánult. Az azt megelőző legutolsó, igaz, a mensevikekkel közös, OSzDMP- (Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt) kongresszuson (London, 1907) a 302-305) küldöttből a zsidók létszáma sokat ígérően meghaladta a 160-at, vagyis többségben voltak. Az áprilisi összejövetel eredményeként (1917, éppen hogy elhangoztak Lenin kirobbanó „áprilisi tézisei") a bolsevikok új központi bizottságának 9 tagja között találjuk G. Zinovjevet, L. Kamenyevet, Ja. Szverdlovot. (Az OSzDMP-ból átnevezett) OK(b)P [Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt] nyári VI. kongresszusa megválasztotta a KB 11 tagját, köztük Zinovjevet, Szverdlovot, Szokolnyikovot, Trockijt és Urickijt. [1] Aztán 1917. október 10-én a „történelmi értekezleten" a Karpovkán (Himmer és FIaxerman lakásán), az értekezleten, amely döntést hozott a bolsevik államcsínyről, a 12 résztvevő között van Trockij, Zinovjev, Kamenyev, Szverdlov, Urickij, Szokolnyikov. Ugyanott választották meg az első, a jövőben annyira fontos politikai bizottságot, és 7 tagja között megintcsak megtaláljuk Trockijt, Zinovjevet, Kamenyevet és Szokolnyikovot. A számok önmagukért beszélnek. D. Sz. Paszmanyik erről érthetően így vélekedik: „Semmi kétség, a zsidó szakadárok régen túlléptek százalékos arányukon... és túl sok helyet foglaltak el a bolsevik komisszárok között." [2]

Mindez persze jellemzően a bolsevizmus vezető köreiben történt, és korántsem a zsidók tömeges irányultságát mutatja. No meg a politikai bizottságbeli zsidók sem léptek fel csoportként. Kamenyev és Zinovjev például éppen hogy ellenezték az államcsíny mihamarabbi megtartását. Trockij azonban, mint az októberi államcsíny teljhatalmú irányító géniusza, nem túlzott, amikor az *Október tanításai*ban ecsetelte szerepét. A gyáván bujkáló Lenin semmi lényeges dologgal sem járult hozzá az államcsínyhez.

Végül is Lenin, internacionalizmusa szellemében, no meg a Bunddal 1903-ban folytatott vitája okán azt a nézetet vallotta, hogy „zsidó nemzetiség”-nek léteznie sem szabad, meg nincs is, ez tulajdonképpen a forradalmi erők gyengítésére kreált reakciós koholmány. (Lenin nótáját fújta Sztálin[64] is, aki a zsidókat „papíron létező nemzetnek” tekintette, és elkerülhetetlen beolvadásukat jósolta.) Ebből következőleg Lenin az antiszemitizmust is a kapitalizmus fortélyának, az ellenforradalom ügyes fogásainak tartotta, és semmi életszerűt nem látott benne. Lenin azonban nagyon is jól látta, mekkora a zsidókérdés mozgósító ereje az ideológiai harcban. És természetesen mindig kész volt a zsidók további és különös keserűségét felhasználni a forradalom céljai érdekében.

És a forradalom legelső napjaitól kezdve Lenin kénytelen volt ezt a lehetőséget két kézzel megragadni ! Amennyire sok mindent nem látott előre az állam dolgaiban, ugyanannyira nem látta előre azt sem, hogy a zsidók művelt, de nagyobbrészt mégis félművelt, a háború következtében már egész Oroszországban szétszóródott rétege hogyan fogja megmenteni Lenin államát a döntő hónapokban és években, kezdve a bolsevizmus ellen tömegesen sztrájkoló orosz közalkalmazottak leváltásával. Ez volt a zsidó határ menti kitelepülők azon rétege, amely a háború után nem tért vissza szülőföldjére. (Például a háború idején kitelepített zsidók közül a forradalom után nagyobbrészt csak a „kisvárosi elemek” tértek vissza Litvániába; a litván zsidók „urbanizált része” pedig, és „a fiatalság az oroszországi nagyvárosokban maradt”. [3].

És éppen „a letelepedési határ 1917. évi megszüntetése után történt a zsidók nagy lerajzása azokról a vidékekről Oroszország belsejébe”. [4] Ez a kivonulás már nem a menekültek és a kitelepítettek kivonulása, hanem az áttelepülőké. Tegyük az 1920. évre vonatkozó szovjet

---

64 *Sztálin, Joszif Visszarionovics (1879-1953)*: Grúz származású szovjet diktátor, generalisszimusz. Fiatalon bekapcsolódott a munkásmozgalomba, 1901-től kezdve csak forradalmi tevékenységgel foglalkozott. 1917-ben részt vett az októberi forradalomban. Az azt követő polgárháborúban katonai parancsnok. Lenin halála után az SZKP KB főtitkára, mely tisztséget haláláig betöltötte. A háború után egyre növelte hatalmát, újabb és újabb bűnökkel, a terror fokozott alkalmazásával igyekezvén azt megszilárdítani.

adatokat: „egyedül csak Szamarában az utóbbi években több tízezer menekült és kitelepített zsidó telepedett le”, Irkutszkban pedig „a zsidó lakosság száma 15 ezerre nőtt... nagy zsidó települések jöttek létre Oroszország központi részén és a Volga mentén, valamint az Urálban”. De: legtöbbjük „továbbra is a társadalombiztosító és különböző emberbarát szervezetek segélyeiből él”. És az *Izvesztyija* felszólít: „A pártszervezetek, a párt és a nemzetiségügyi népbiztosság zsidó osztályai és részlegei folytassanak igen széles körű agitációt annak érdekében, hogy (a zsidók) Szovjet Oroszországban térjenek át a termelőmunkára”. [5]

Képzelje csak bele magát egy kicsiny bolsevik csoportocska bőrébe, amely magához ragadta a hatalmat, de még eléggé törékeny: kiben, kikben bízhatunk? Kit hívhatunk segítségül? Szemjon (Simon) Dimanstein, aki kora gyermekkorától bolsevik, 1915 januárjától pedig a nemzetiség-ügyi népbiztosság mellett létrehozott zsidó biztosság vezetője az alábbiak szerint tolmácsolja Lenin hozzá intézett szavait: „Nagy szolgálatot tett a forradalomnak – többek között – az a tény, hogy a háború miatt a zsidó értelmiségi középosztály jelentős része az orosz városokba került. Ők törték le azt az általános szabotázst[65], amellyel rögtön az októberi forradalom után szembetaláltuk magvukat, és amely rendkívül veszélyes volt számunkra. A zsidó elemek, bár nem mindenki, ellehetetlenítették ezt a szabotázst, és ezzel kisegítették a forradalmat abban a nehéz órában.” Lenin „nem tekintette célszerűnek különösebben hangsúlyozni ezt a sajtóban... kiemelte azonban, hogy az államapparátust hatalmunkba keríteni, és jelentősen megváltoztatni csak ezeknek a hozzáértő, és többé-kevésbé értelmes, józan új csinovnyikok tartalék erőivel sikerülhetett”. [6]

Vagyis a bolsevikok rögtön hatalomra kerülésük elején meghívták a szovjet apparátusba a zsidókat: kit vezetőállásba, kit pedig végrehajtói munkakörbe. És? És sokan, nagyon sokan mentek, mentek rögvest. A bolsevik hatalomnak égető szüksége volt a feltétlenül hű végrehajtóba. Sok ilyet talált a fiatal elvilágiasodott zsidók között, szláv és internacionalista testvéreikkel egyetemben.

---

[65] *Szabotázs (francia)*: a munkát szándékosan hátráltató, kártevő, romboló tevékenység.

És ezek az emberek nem okvetlenül voltak *szakadárok*, volt közöttük párton kívüli, egyáltalán nem is forradalmár, eleddig mintegy apolitikus is. Sokak esetében nem is az eszme, hanem az egyszerű életrevaló számít-ás volt a meghatározó, de jelenségként ez tömeges volt. És a zsidók már egyáltalán nem siettek a korábban tiltott és vágyott falusi vidékekre, hanem a fővárosokba. „Sok ezer zsidó özönlött a bolsevikokhoz, mivel bennük látták a forradalom leghatározottabb védelmezőit, a legmegbízhatóbb internacionalistákat”, és „a párthierarchia alsóbb szintjei bővelkedtek zsidókban”. [7]

„A zsidó egyébként nyilvánvalóan nem a nemesek, nem a pópák[66], nem a csinovnyikok közül való ember volt, rögtön az új klán[67] élcsapatába került.” [8] És lám, a bolsevizmusban való zsidó részvétel ösztönzésére „1917 végén, amikor a bolsevikok éppen csak megkezdték intézményeik szervezését Péterváromott, a nemzetiségügyi népbiztosság zsidó osztálya már működött”. [9] Nemsokára, 1918-ban átalakították önálló zsidó biztossággá. Az OKbP VIII. kongresszusa idején, 1919 márciusában pedig előkészületben volt a Szovjet Oroszország Kommunista Zsidó Szövetségének kihirdetése, az OKbP szerves, ugyanakkor sajátos részeként. (Beléptetnék a Kominternbe[68] is, és ezáltal végérvényesen aláásnák a Bund helyzetét. Még az Oroszországi Távirati Iroda (ROSzTA) szervezetén belül is létrehozták az önálló zsidó részleget.

D. Sub magyarázó megjegyzése tehát „a zsidó ifjúság jelentős káderei[69] a kommunista párthoz húztak” a fehérek területén elkövetett pogromok következtében [10] (vagyis 1919-től kezdve), semmiképpen sem állja meg a helyét. A zsidók tömeges beáramlása a szovjet apparátusba már 1917 végén és 1918-ban megtörtént. Nem kétséges, hogy 1919 történései csak megerősítették a zsidó káderek kapcsolatát a bolsevikokkal, de semmiképpen sem azok hozták létre azt.

---

66 *Pópa*: görögkeleti pap.

67 *Klán (kelta)*: nemzetség, a agycsalád, törzs, érdekszövetség.

68 *Komintern (röv.)*: Kommunista Internacionálé, a világ kommunista pártjainak és szervezeteinek nemzetközi egyesülése.

69 *Káder (francia)*: valamely pártszervezet, intézmény v. szakszervezet aktív munkatársa(i).

Egy másik, kommunista szerző így magyarázza „a zsidó forradalmár különösen kimagasló szerepét munkásmozgalmunkban”: a zsidó munkásokban „a vezetői szerep betöltéséhez elengedhetetlen lélektani formáció bizonyos vonásai különösen fejlettek”, ám az orosz munkásokban ezek éppen csak fejlődésnek indultak – a kivételes energia, a kulturáltság, a szolidaritás és a szisztematikusság. [11]

Csak kevesen tagadják a zsidók szervezőszerepét a bolsevizmusban. D. Sz. Paszmanyik kiemeli: „maga a bolsevizmus az orosz történelem sajátosságainak eredőjeként jelent meg... a bolsevizmus s z e r v e z e t t s é g é t azonban részben a zsidó komisszárok működése biztosította”. [12] A zsidók dinamizáló szerepét a bolsevizmusban az amerikai megfigyelők is aláhúzták: „Az, hogy az orosz forradalom gyorsan kinőtte pusztító korszakát, és belépett konstruktív szakaszába, ez a zsidó Jelelégületlenség teremtő géniuszának egyértelmű megnyilvánulása.” [13] Október szárnyalásakor hány és hány zsidó mesélt bolsevizmuskorabeli tevékenységéről büszkén felszegett fejjel.

Emlékezzünk csak vissza, hogy – amint a forradalom előtt a forradalmárok és a radikális liberálisok – korántsem az irántuk érzett szeretetből, hanem politikai céljaik érdekében szívesen és aktívan felhasználták a zsidók szorongatott helyzetét, ugyanúgy az októbert követő első hónapokban, majd években a bolsevikok is előszeretettel alkalmazták a zsidókat állam- és pártapparátusukban. Megintcsak nem a zsidókkal való lelki rokonság, hanem a képességeikből, életrevalóságukból és az orosz lakosságtól való távolságtartásukból származó előnyök miatt. Hasonló módon a letteket, a magyarokat és a kínaiakat is felhasználták a maguk helyén.

Összességében a zsidók bizalmatlanul, sőt, talán ellenségesen viszonyultak a bolsevikokhoz. Miután azonban a forradalomban végre hozzájutottak a teljes s z a b a d s á g h o z, és azzal együtt jött – amint láttuk – a zsidó társadalmi, politikai, kulturális aktivitás jól szervezett felvirágzása, a zsidók nem akadályozták, hogy néhány hónap alatt éppen a zsidó bolsevikok törjenek élre. Ők aztán buzgó kegyetlenséggel éltek is a rájuk szakadt hatalommal.

A XX. század 40-es éveinek végétől kezdve, amikor a kommunista hatalom összeveszett a világ zsidóságával, a zsidóknak ezt a szilaj részvételét a kommunista forradalomban bosszankodva vagy óvatoskodva kezdték elhallgatni, elkendőzze a kommunisták is, a zsidók is. Az események felelevenítését, és néven nevezését pedig zsidó részről szélsőséges antiszemitizmusnak kezdték minősíteni.

Az 1970-1980-as években – többféle tényező hatására – a kérdéses forradalmi időszak anyagaiba már ismét szabadott betekinteni. És ekkor már nagyszámú zsidó hang szólalt meg erről nyilvánosan. Például Naum Korzsavin költő: „Ha »tabunak« minősítjük a zsidók részvételét (a forradalomban), akkor egyszerűen lehetetlen lesz róla beszélni. Volt idő, amikor erre a részvételükre büszkék voltak... A zsidók kivették részüket a forradalomból, méghozzá aránytalanul nagy számban.” [14] Vagy M. Agurszkij: „A zsidók szerepe a forradalomban és a polgárháborúban nem korlátozódott csupán az államigazgatásban való példa nélkül álló részvételre. Ez jóval több volt ennél.” [15] Vagy Sz. Cirjulnyikov izraeli szocialista: „A forradalom kezdetén a zsidók... az új rendszer alapját képezték.” [16]

Nem csekély azonban azon zsidó szerzők száma sem, akik ma is tagadják a zsidók hozzájárulását a bolsevizmushoz, sőt, haraggal félresöprik azt, vagy, ami a gyakoribb, betegesen reagálnak még az idevonatkozó utalásokra is.

Mindeközben pedig nem kétséges, hogy ezek a zsidó *szakadárok* néhány éven keresztül közvetlen vezetői voltak a bolsevizmusnak, irányították a működő hadsereget (Trockij), az ÖKVB-t (Össz-oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság) (Szverdlov), mindkét fővárost (Zinovjev és Kamenyev), a Kominternt (Zinovjev), a Profinternt (Dridzo-Lozovszkij) és a Komszomolt[70] (Oszkar Rivkin, majd Lazar Schatzkin, aki egyben a Kommunista Ifjúsági Internacionálét is vezette).

„Az első népbiztosok tanácsában igaz, csak egy zsidó volt, de ez az egy Trockij volt, Lenin után a második és

---

[70] *Komszomol (orosz)*: a szovjet kommunista ifjúsági szövetség rövidített neve.

befolyásában túltett mindenkin.” [17] A valódi kormány 1917 novemberétől 1918 nyaráig pedig még csak nem is a Népbiztosok Tanácsa (NBT), hanem az ágynevezett kis NBT volt: Lenin, Trockij, Sztálin, Karelin, Prosjan. Október után már az ÖKVB elnöksége legalább olyan komoly szer; mint a Népbiztosok Tanácsa. A 6 tagú elnökségben: Szverdlov elnök, Kamenyev, Volodarszkij, Sztyeklov-Nahamkisz.

M. Agurszkij helyesen jegyzi meg: olyan országban, ahol egyáltalán nem szoktak hozzá, hogy a zsidók a hatalomba kerülhetnek, micsoda döbbenet: „Zsidó az államelnök… zsidó a hadügyminiszter… ez olyasvalami, amihez Oroszország őslakossága aligha tudott hozzászokni.” [18] Döbbenetes még azért is, hogy *micsoda* elnök, és *micsoda* hadügyminiszter volt ez a kettő.

A legelső és legfontosabb, amire a bolsevikok a breszti különbéke által törekedtek: odaadni Németországnak Oroszország hatalmas területeit, hogy a fennmaradó területeken megszilárdíthassák a bolsevizmust. A breszti küldöttség vezetője Joffe volt. A külpolitika irányítója pedig Trockij. Bizalmi titkára I. Zalkind, elfoglalta Nyeratov külügyminiszter-helyettes dolgozószobáját, tisztogatást hajtott végre a külügyi apparátusban, és létrehozta az új KNB-t (Külügyi Népbiztosságot).

Ugyanannak az 1919. évnek az elején megtartott amerikai szenátusi meghallgatáson dr. A. Simons – 1907 és 1918 között a petrográdi metodista episzkopális egyház elöljárója – fontos megfigyeléséről számol be: „Miközben Lenin, Trockij és csatlósaik nem spóroltak a szövetségeseknek címzett csípős kifejezésekkel, nem emlékszem akár egyetlen alkalomra sem, amikor éles kijelentést tettek volna Németországra.” Másrészt pedig, „a szovjet kormány hivatalos személyeivel folytatott beszélgetéseim során rájöttem, hogy megvan bennük a törekvés arra, hogy lehetőség szerint megőrizzék Amerikával a baráti viszonyt. A szövetségesek diplomáciai testületeinek tagjai ezt a törekvést úgy értelmezték, mint kísérletet Amerika leválasztására szövetségeseitől. Ezenkívül arra számítottak, hogy ha a bolsevista rendszer összeomlik, akkor hazánk (az Egyesült Államok) lenre az a

menedékhely, ahova a bolsevista démonok menekülhetnének”. [19]

A számítás logikus, sőt nyilvánvaló is? És valószínűleg éppen Trockij legutóbbi amerikai tapasztalatai alapján melengette csapatában ezt a reményt.

A bolsevik felsővezetés azonban ennél sokkal tágabb értelemben számított az Egyesült Államok pénzügyi felső köreire.

Maga Trockij vitathatatlanul internacionalista volt, és hihetünk demonstratív kijelentéseinek is, amelyekben eltaszított magától minden zsidó vonatkozást, kinevezéseit elnézve, a szakadár zsidókat sokkal közelebb érezte magához, mint a szakadár oroszokat. Legközelebbi munkatársainak Trockij szinte kizárólag zsidókat választott (három vezető titkára közül Glazman és Szermuksz, személyi testőrségének parancsnoka pedig Dreizer [20]). Nos, midőn szükségessé vált egy erélyes és kíméletlen hadügyi népbiztoshelyettes – micsoda magas beosztás! –, Trockij habozás nélkül kinevezte Efrajim Szkljánszkij orvost, aki sem hadszíntéri, sem törzskari parancsnok nem volt. És láss csodát, Szkljánszkij már mint a Köztársaság Forradalmi Katonai Tanácsának elnökhelyettese egy sorral feljebb ír alá, mint Sz. Sz. Kamenyev tábornok, a hadsereg főparancsnoka.

Hiszen még csak bele sem gondolt Trockij, hogy ez az alkalmatlan kinevezés hogyan veszi ki magát a csapatszolgálatosok szemében, és egyáltalán Szkljánszkij felszárnyalása egész Oroszországra nézve mit jelent. Erre rá se hederített. Trockij híres mondása tehát „Oroszország még nem elég érett ahhoz, hogy zsidó kormányozza”, arra mutat, hogy őneki egyáltalán nem volt közömbös ez a kérdés.

Vagy az a híres jelenet: 1918. január 5-én az alkotmányozó nemzetgyűlést Sz. P. Sevcov zemec, a legidősebb képviselő nyitja meg, Szverdlov pedig pimaszul kikapja kezéből a csengőt, lelöki az emelvényről és újra megnyitja a nemzetgyűlést. Azt érezni kell, hogy milyen lángoló, sok évig visszafojtott, mohó reményekkel várta az egész orosz társadalom a régóta áhított és óhajtott alkotmányozó nemzetgyűlést, mint a megszentelő

napsugarat, amely boldogságot áraszt majd Oroszországra. És hogy megfojtották pár óra alatt Szverdlov és Zseleznyák matróz között félúton.

Ezt megelőzően pedig szétkergették az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat előkészítő össz-oroszországi bizottságot, és minden ügyet átadtak egy Brodszkij nevű fiatalembernek. A legvárvavártabb gyűlés ügyeivel Urickij foglalkozott, a nemzetgyűlés új kancelláriáját pedig Drabkin szervezte meg, tehát így az ilyesfajta ténykedésekkel valósult meg a zsidó kormány arculata. Még azt megelőzően az alkotmányozó nemzetgyűlés Oroszország-szerte ismert és tisztelt tagjait, köztük Panyina grófnőt, a bőkezű adományozót a semmirekellő Gordon tartóztatta le. [A *Gyeny (A nap)* adatai szerint: először tehetségtelen hazafias cikkecskéket firkált a *Petrogradszkij kurjer* számára, majd káposztát és vegyi árukat árult, végül bolsevikké avanzsált.] [21]

És még arról se felejtkezzünk el, hogy az új uralkodók nem mulasztottak el azonmód nyereséget felhalmozni, egyszerűbben szólva kirabolni a védteleneket. A megszerzett pénzt rendszerint drágakövekbe forgatják... Szkljánszkij „az első számú gyémántvásárló” hírében áll Moszkvában. A litván határon a vámvizsgálaton fennakadtak Zinovjev feleségének, Zlata Bernstein-Lilinának a csomagjai „és több tízmillió értékű ékszer került elő”. [22] (Nálunk közben az a legenda járja, hogy az *első* forradalmi vezérek önzetlen idealisták voltak.) A Csekában pedig közli egy hitelt érdemlő tanú, akin 1920-ban keresztülgázolt a szervezet, a börtönparancsnokok általában lengyelek vagy lettek voltak, „a Cseka spekuláció elleni harccal foglalkozó kevésbé veszélyes és leginkább jövedelmező osztálya azonban a zsidók kezében volt”. [23]

A nyilvánvalóan hivatalos beosztásokon kívül az eredetileg is konspiratív módon felépített lenini struktúra erősségei közé tartozott a láthatatlan és néma figurák „üzemeltetése” is. Az ő személyükre nem vesztegettek egyetlen sort sem a krónikák, legkedvencebb kalandorától, Ganyeckijtől kezdve és a Parvusz felhőjében lebegő többi ködös figuráig bezárólag. Ilyen volt az a Jevgenyija Sumenson is, aki csak rövid időre bukkant a felszínre 1917 nyarán, még le is tartóztatták a Németországgal folytatott

gyanús pénzügyi machinációi miatt. Ennek dacára továbbra is kapcsolatban maradt a bolsevik felsővetetéssel, azonban sehol nem szerepel az apparátusi listákban. A „júliusi napok” után a *Russzkaja volja* józan hangvételű anyagot közölt Parvusz, és közeli munkatársa, Zurábov, „aki a petrográdi szoc.-dem. körökben tekintélyes helyet” foglal el, rejtett tevékenységéről; Parvusz „tevékeny munkatársai” voltak továbbá „a jelenleg szintén Petrográdban tartózkodó Binstock, Levin, Perazics és egyéb urak”. [24] Vagy itt vall még a Parvusz irodájának petrográdi fiókját vezető Szamuil Zaksz – Zinovjev sógora – gazdag petrográdi gyáros fia, aki 1917-ben a bolsevikoknak ajándékozott egy egész nyomdát. Vagy szintén Parvusz csapatából: Saul Pikker (alias Alekszandr Martinov [25], akivel valamikor mint elméleti szakemberrel Lenin nyilvános vitát folytatott, és amikor elkövetkezett a párt által megadott óra, Martinov a névtelenség homályába burkolózott).

Néhány eklatáns példa. Közismert név (krími tömeggyilkosságai révén) Rozália Zalkind-Zemljácska, a terror fúriája; V. Zagorszkijjal, I. Zelenszkijjel és I. Pjatnickijjel együtt 1917-1920-as években a bolsevikok moszkvai bizottságának titkára, még jóval Kaganovics [16] előtt. A legkevésbé sem csodálkozhatunk azon, hogy „Odessza forradalmi intézményeiben elég sok zsidó volt”, mivel Odesszában, hint láttuk, a zsidók a lakosság egyharmadát tették ki. Ezek után nyilvánvaló, hogy a katonai-forradalmi bizottság (KFB), majd pedig az Odesszai Népbiztosok Tanácsa elnöke V. Judovszkij, a kormányzósági pártbizottság elnöke pedig Ja. Gamarnyik. [27] Aztán Gamarnyikra Kijev vár: ott lesz elnöke a kormányzósági bizottságnak, valamint a kormányzósági forradalmi bizottmánynak és a kormányzósági végrehajtó bizottságnak is; aztán a távol-keleti partvidék forradalmi bizottmányának és a területi végrehajtó bizottságnak az elnöke, meg a párt távol-keleti partvidéki területi bizottságának titkára, és a belorusz KB titkára, meg a belorusz katonai körzet forradalmi katonatanácsának tagja. [28] Na és Lázár Kaganovics, a felkelő csillag 1918-ban a kommunista párt Nyizsnyij Novgorod-i kormányzósági bizottságának elnöke? Augusztus-szeptemberben a Nyizsnyij Novgorod-i KFB jegyzőkönyvei, amelyekben a legkegyetlenebb terror bevezetéséről döntenek a kormányzóságban rendre az

alábbi bejegyzésekkel kezdődnek: „Jelen van: Kaganovics”, jelen van: Kaganovics”. [29] És figyel... Óvatlanul közlésre került egy fényképfelvétel, amit Ju. Larin így magyaráz: „a fényképen az októberi forradalom utáni leningrádi tanács (vagyis petrográdi szovjet) egyik gyűlésének elnökségi értekezlete látható. Az elnökségi asztalnál ülők abszolút többsége zsidó.” [30]

> Felsorolni minden nevet, minden fontos, gyakran döntő poszton bárki számára teljesíthetetlen feladat. Mi – csupán illusztrációképp – egynéhányukról valamivel részletesebben szólunk. Itt van Arkagyij Rosenholtz: az októberi államcsíny egyik moszkvai vezetője; aztán több hadsereg, majd az egész köztársaság katonai-forradalmi tanácsának tagja, Trockij „legközelebbi segédje”. És a beosztások hosszú sora: pénzügyi népbiztosság, MPF (munkás-paraszt felügyelőség, ellenőrző és vizsgálati szerv), végül hét évig külkereskedelmi népbiztos. Szemjon Nahimson októberben a halhatatlan lett lövészek komisszárja, a jaroszlavli katonai körzet dühöngő katonai biztosa (a jaroszlavli felkelés idején megölték). Szamuil Zwilling Dutov orenburgi atamán legyőzése után az orenburgi kormányzósági VB élére áll (nemsokára megölték). Zorah Greenberg, az északi kommuna művelődési és művészeti biztosa, az ivrit ellen lépett fel, Lunacsarszkij „jobbkeze”. Vagy Jevgenyija Kogan (Kujbisev felesége) már 1917-ben a párt szamarai kormányzósági bizottságának titkára, 1918-1919-ben a Volga menti katonai forradalmi törvényszék tagja, 1920-ban a taskenti városi PB-ben vetették be, 1921-től Moszkva, fel egészen a moszkvai PB (a 30-as években moszkvai városi PB) titkári székéig. Nézzük Kujbisev titkárát, Szomjon Zsukovszkijt: elsuhannak a politikai osztályok, hadseregek politikai osztályai, amelyeket vezetett; őt is dobálják, hol a turkesztáni KB propaganda osztályára, hol a balti flotta politikai főosztályának élére (bolsevikok számára nincsenek távolságok), aztán már a KB-be. Vegyük a Belenykij testvéreket: Abram: Lenin személyi testőrségének vezetője annak utolsó öt évében; Grigorij: a krasznopresznyenszkiji kerületi bizottságtól fel a Komintern agit.-prop.[71] osztályának vezetéséig; Efim: legfőbb népgazdasági tanács, MPF, pénzügyi népbiztosság. Dimanstein a zsidó biztosság és a zsidó részleg után a továbbiakban hol Litvánia-Belorusszia KB tagja, hol meg Turkesztánii művelődésügyi népbiztosa, aztán Ukrajna legfőbb politikai és művelődésügyi bizottságának a vezetője. Vagy Szamuil Filler patikustanonc a herszoni kormányzóságból, aki felszárnyalt a moszkvai Cseka elnökségébe, majd az MPF-be. Emitt meg Anatolij (Iszaak) Koltun „dezertált” és nemsokára kivándorolt, 1917-ben tért vissza, vezető állásóin van az OKbP KEB-nél (központi ellenőrző bizottság), majd pártmunkára kerül Kazahsztánba, Jaroszlavlba és Ivanovóba. Aztán megint a KEB-be, a moszkvai bíróságra és egyszercsak egy kutatóintézet igazgatója! [31]

[71] *Agit.-prop.*: agitációs-propaganda, az emberek (tömeges) meggyőzésére irányuló tevékenység.

Különösen szembetűnő a zsidók szerepe az OSzFSzK (Oroszországi Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság) *élelmiszerrel* foglalkozó szerveiben, az akkori évek – a hadikommunizmus – létfontosságú ideggócaiban. Nézzük csak meg a kulcsfontosságú állásokban egynémelyiküket. Moiszej Frumkin 1918-1922-ben az OSzFSzK (Az élelmezésügyi népbiztossága kollégiumának tagja 1921-től, a legnagyobb éhínség idején az élelmezésügyi népbiztos helyettese, egyidejűleg az elosztószerv, a Glavprodukt élelmezésügyi főigazgatóság) igazgatóságának elnöke, az ügyvezetője meg I. Rafailov. Jakob

Branderburgszkij-Goldzinszkij (1917-ben tért vissza Párizsból) rögtön a petrográdi élelmezésügyi bizottság tagja, 1918-tól az élelmezésügyi népbiztosságnál; a polgárháború idején pedig az ÖKVB rendkívüli meghatalmazottja. Feladata a gabonabeszolgáltatás megszervezése több kormányzóságban. Iszaak Zelenszkij 1918-1920-ban a moszkvai városi tanács élelmezésügyi osztályán, majd az OSzFSzK élelmezésügyi népbiztossága kollégiumának tagja. (Később a KB titkárságára kerül, és a KB közép-ázsiai irodájának titkára lesz.) Szemjon Voszkov (1917-ben érkezett Amerikából, a petrográdi októberi államcsíny résztvevője) 1918-tól a hatalmas északi megye élelmezésügyi biztosa. Miron Vlagyimirov-Scheinfinkel 1917 októberétől a petrográdi élelmiszer-elöljáróság vezetője, majd az OSzFSzK élelmezésügyi népbiztossága kollégiumínak tagja; 1921-től Ukrajna élelmezésügyi, később földügyi népbiztosa. Grigorij Zuszmanovics 1918-ban Ukrajnában a *prodarmija*, az „élelmiszer-rekviráló hadsereg”[72] biztosa. Moiszej Kalmanovics 1917 végétől a nyugati front élelmezési biztosa, 1919-1920-ban a Belorusz SZSZK, majd a Litván-Belorusz SZSZK élelmezésügyi népbiztosa, és a nyugati front rendkívüli élelmiszerbizottságának elnöke. (Pályája csúcsa a Szovjetunió állami bankja igazgatótanácsának elnöki széke.) [32]

A legutóbbi időkben hozták nyilvánosságra részleteiben, hogyan is kezdődött 1921-ben a nyugat-szibériai nagy parasztfelkelés (az „isimi lázadás”). Indenbaum, a tyumenyi kormányzóság élelmezésügyi biztosa az 1920. évi kegyetlen gabonabeszolgáltatások után, amikor is a megye 1921. január 1-jére a beszolgáltatásokat 102%-ra teljesítette, további egy héttel kitolta a „beszolgáltatások szorgalmazását”, így ez már január 11-re, vagyis éppen a *karácsonyt megelőző hétre* esett.[73] A többi járási élelmezési biztossal együtt az

---

[72] *Élelmiszer-rekviráló hadsereg*: a szovjet állam élelmezési diktatúrájának eszköze 1918-1920-ban. Fegyveres élelmiszer-rekviráló osztagokból állt. A falusi szegényparasztok bevonásával elkobozta a kulákoktól a gabonát. Megszervezte a gabonabeszolgáltatást, leverte a lázadásokat, agitációt folytatott a falusiak között. 1918-tól az élelmezésügyi népbiztosság, 1919-től a belső védelem (a politikai elhárítás) kötelékében működik. Az új gazdaságpolitika, a NEP 1921. év bevezetésével az élelmiszer-rekviráló hadsereg megszűnik.

[73] A keleti egyház nem tért át a Gergely-naptárra, ezért az egyházi ünnepeket a Juliánusz-naptár szerint 13 nappal a nyugati egyház után

isimi is a következő utasítást kapta: „A beszolgáltatásokat a következményekre való tekintet nélkül kell teljesíteni, akár *a falvak teljes gabonatartalékának* lefoglalása árán is (kiemelés tőlem – A. Sz.), a termelők éhségnormán való tartása mellett.” Indenbaum személyre szóló táviratban követelte „a legkíméletlenebb megtorlás alkalmazását, beleértve a falvak teljes gabonakészletének elkobzását is”. A rekviráló osztagokat – Indenbaum tudomásával – egykori bűnözőkből, lumpenekből állították össze, akik könnyen hajlottak a parasztverésre. A kormányzósági élelmezésügyi bizottság tagja, a lett Matvej Laurisz hatalmát személyes gazdagodására és gerjedelmének csillapítósára használta, miután osztagával megszállt egy-egy faluban, a lakosságtól maga és csapata számára 31 nőt követelt éjszakára. Az OKbP X. kongresszusán a tyumenyi küldöttség beszámolt arról, hogy „azokat a parasztokat, akik nem akarták teljesíteni beszolgáltatási kötelezettségüket, gödörbe állították, leöntötték vízzel és megfagyasztották”. [33]

Valakiről pedig csak sok év múltán hallottak az emberek, csak az *Izvesztyijá*ban közölt nekrológból: „tbc-ben elhunyt Iszaak Szamojlovics Kieselstein elvtárs, a párt VI. kongresszusának küldötte, az októberi felkelés előkészítésével foglalkozó moszkvai »ötök« tagja”; miután a kormony Moszkvába költözött, „hatalmas munkát végzett mint az össz-szövetségi Cseka kollégiumának meghatalmazottja”, majd az V. és a XIV. hadsereg forradalmi katonatanácsának tagja, „a párt és a munkásosztály mindig hű közkatonája”. [34] És hány és hány ilyen „fáradhatatlan névtelen munkásból”, méghozzá különböző nemzetiségűből állt Oroszország fojtogatóinak tábora?

A kötelező mozgalmi nevek mellett a zsidó bolsevikok szerették felhalmozni a fedőneveket meg a mindenfajta névváltoztatásokat. (Íme egy 1928-ból való nekrológ: meghalt Lev Mihajlovics Mihajlov; a régi bolsevik, zárójelben: 1906 óta *Politikusz*ként ismert a pártban. De a Politikusz szintén ragadványnév; valódi vezetéknevét, az Elinszont magával vitte a sírba. [35]) Mi indította Aron Rufejevicset, hogy az ukrán *Taratuta* nevet vegye fel? Vajon szégyellte vezetéknevét Joszif Aronovics Tarsisz? Vagy erőt akart meríteni a Pjátnyickij (Pénteki) névből? Ugyanez vezette a zsidó Goncsarovot? Vaszilenkót? És árulónak tekintették-e őket családjukban? Vagy csak egyszerűen gyáváknak?

Hátramaradtak eleven hangú beszámolók is. I. F. Nazsivin írja korai szovjet élményei alapjen: a Kremlben, a népbiztosok tanácsának hivatalában „mindenfelé hihetetlen rendetlenség és zűrzavar. Mindenütt lettek, lettek, lettek meg zsidók, zsidók, zsidók. Sose voltam antiszemita, de mennyiségük egyszerűen szemet szúrt. Ráadásul mindnyájan a legzöldfülűbb korban.” [36]

Még a szabadságszerető és végtelen türelmű Korolenko is, amellett, hogy együtt érez a pogromoktól szenvedő zsidókkal, 1919 tavaszán így ír naplójába: „A bolsevikok között sok a zsidó férfi és zsidó nő.

ünnepli, vagyis a karácsonyt január 7-én.

Jellemvonásuk a végtelen tapintatlanság és önelégültség, ami szemet szúr és bosszantó.” „A bolsevizmus Ukrajnában már idejétmúlttá vált. A »kommunia« mindenütt gyűlöletet kelt. A zsidó ábrázatok tarkaillása a bolsevik káderek között (leginkább a különleges osztályon) felkorbácsolja a hagyományos és szívós judofób ösztönöket.” [37]

A bolsevik hatalom első éveiben a zsidók túlsúlya korántsem csak a párt és a hatalom csúcsán mutatkozott meg: ez sokkal döbbenetesebb volt és sokkal érzékenyebben érintette a lakosságot a tágas határban, a kormányzóságokban, a járásokban, a középrétegekben és az alsó középrétegekben. Éppen ott ült meg a „sztrájktörők” névtelen tömege, amely a még törékeny bolsevik hatalom „segítségére özönlött”,megerősítette azt és megmentette. A *„Orosz Zsidók Könyve”* ezt írja: „Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nagyszámú zsidó bolsevik tevékenységét sem, akik saját munkahelyükön a diktatúra másodlagos ügynökeiként működtek, és számtalan szerencsétlenséget okoztak az ország lakosságának”, hozzátéve: „beleértve a zsidókat is”. [38]

Annak, hogy azokban a szörnyű napokban és hónapokban a zsidók mindenütt jelen voltak a bolsevikok között, megvoltak a kegyetlen következményei is. Vonatkozott ez a cári család meggyilkolására is, amely most szem előtt van, mindenki beszél erről és amellyel kapcsolatban a zsidók részvételét az oroszok már-már önkínzó kárörömmel felnagyítják. Így szokott ez lenni mindig: a zsidók legdinamikusabb képviselőinek (belőlük pedig sok van) muszáj volt jelen lenniük az események forgatagában, gyakran vezető posztokon. Így a cári család gyilkosságánál is az őrség (és a gyilkosok) lettek, oroszok és **magyarok** voltak, de a két kulcsszerepet Saja-Filipp Goloscsokin és (a kikeresztelkedett) Jakob Jurovszkij játszotta.

A döntés kulcsa Lenin kezében volt. Azért mert belevágni ebbe a gyilkosságba (abban az időben, amikor hatalma még gyenge volt), mert bevált a számítása mind az Oroszországgal szövetséges hatalmak teljes közömbössége (a rokon angol király még 1917 tavaszán megtagadja a menedéket Miklóstól), mind az orosz nép konzervatív rétegeinek végzetes gyengesége tekintetében is.

Az 1912-ben négy évre a toboli kormányzóságba száműzött Goloscsokin, a továbbiakban 1917-ben az Urálba, közeli ismeretségbe került Szverdlovval (apropó, 1918-ban tegeződtek, amint ez a Jekatyerinburg és Moszkva közötti telefonbeszélgetésekben rögzítésre került). Goloscsokin (szintén Szverdlovval együtt) 1912-től a bolsevik párt KB tagja, majd az októberi államcsíny után a permi és a jekatyerinburgi kormányzósági pártbizottságok titkára. Később a falat még zsírosabb, az urak területi pártbizottság titkára, vagyis az egész Ural legfőbb gazdája. [39]

A cári család meggyilkolásának gondolata és a módszer kiválasztása már érlelődött Lenin és legközvetlenebb környezete fejében, külön készült és saját változatával állt elő azonban Goloscsokin és

Beloborodov (az uráli megyei tanács elnöke). Mint kiderült, 1918 júliusának elején Goloscsokin emiatt felment a Kremlbe is: meggyőzendő a cári család „elmenekült” változatának előnytelenségéről, úgymond nyíltan és egyenesen agyon kell azokat lőni, és nyilvánosan bejelenteni. Lenint nem is kellett győzködnie, „elpusztítani”, ebben ő nem kételkedett, csupán tartott Oroszország lakosságának és a nyugatiak reakciójától. Kapott azonban már jelzéseket, hogy minden nyugodtan fog lezajlani.

(A döntésnek természetesen még Trockijon, Kamenyeven, Zinovjeven és Buharinon is múlnia kellett volna, de egyikőjük sem volt Moszkvában, azonkívül, ismerve jellemüket, talán az egy Kamenyeven kívül aligha tiltakozott volna bármelyikük is. Trockijról tudjuk, hogy közömbösen jóváhagyólag állt a kérdéshez. Az 1935. évi naplójában az alábbiakat írja: megérkezik Moszkvába, s a Szverdlovval folytatott beszélgetése közben megkérdezi, „Apropó: „igen, és a cár hol van?” „Vége – válaszolta –, kivégezték.” „És a családja hol van?” „Vele együtt.” „Mindenki? – kérdeztem, valószínűleg csepp csodálkozással a hangomban.”

„Mindenki! – felelte Szverdlov. – Miért?” Várta a reakciómat. Semmit sem válaszoltam. „És ki hozta a döntést?” – kérdeztem. „Mi döntöttünk erről...” „Többet semmit sem kérdeztem tőle, lezártam az ügyet. Lényegében a döntés nemcsak célszerű, hanem szükségszerű is volt... A cári család kivégzésére nemcsak azért volt szükség, hogy megrettentsük, elborzasszuk az ellenséget, reménytelenséget keltsünk benne, hanem azért is, hogy felrázzuk a sorainkat, megmutassuk, hogy nincs visszaút, hogy vagy a teljes győzelem vagy a teljes pusztulás vár ránk.” [40])

M. Heifec elemzi, ki lehetett ott ezen az utolsó lenini értekezleten: természetesen Szverdlov, Dzerzsinszkij, nem kizárt, hogy Petrovszkij és Vlagyimirszkij (NKVD – belügyi népbiztosság), Sztucska (igazságügyi népbiztosság) és talán V. Schmidt. Hát ez volt a cárról ítélő törvényszék. Goloscsokin meg július 12-én visszatért Jekatyerinburgba, várva az utolsó jelzést Moszkvából. Aztán Szverdlov továbbította Jekatyerinburgba Lenin végleges rendelkezését. És Jakob Jurovszkij órás, a Szibériába száműzött és kényszermunkára ítélt bűnöző fia – ott is született –, akit 1918 júliusában neveztek ki az Ipatyevszki-ház parancsnokává, átgondolta a műveletet és megszervezte a gyilkosság (magyarokból és oroszokból álló őrség hajtotta végre, köztük volt Pavel Medvegyev, Pjotr Jermakov), valamint a holttestek eltüntetésének technikáját. [41] (Itt segített be többhordónyi benzinnel és kénsavval a hullák eltüntetéséhez még P L. Vojkov megyei hadtáptiszt.)

Milyen sorrendben adták le a gyilkos lövéseket az Ipatyev-ház vérfürdővé vált pincéjében, és kinek a lövései értek célt, később, persze, már maguk a hóhérok sem voltak vele tisztában. A továbbiakban Jurovszkij heves szenvedéllyel bizonygatta elsőségét:

»A koltból egy lövéssel agyonlőttem Nyikolájt.« De Jermakovnak is jutott a megtiszteltetésből a »Mauzer[74] elvtárs«-sal.” [42]

Goloscsokin nem tört babérokra, az összeset magának szerezte meg a tökfilkó Beloborodov. A húszas években mindenki úgy is tudta, hogy éppen ő a cár legfőbb gyilkosa; még 1936-ban is, amikor a Don menti Rosztovban vendégszerepelt valami pártgyűlésen, ezzel dicsekedett a tribünről. (Mindössze egy évvel azelőtt, hogy őt magát is kivégezték.) Goloscsokint is agyonlőtték 1941-ben. Jurovszkij pedig (aki a gyilkosság után Moszkvába ment, és vagy egy évet „dolgozott” Dzerzsinszkij közvetlen környezetében, vagyis folytatta a gyilkolászást) természetes halállal halt meg. [43]

Összességében az egész forradalomra, minden eseményre folyton rávetült a nemzetiségi kérdés árnyéka is. Így az összes részvétel és társtettesség, Sztolipin meggyilkolásától kezdve, természetesen érzékenyen érintette az oroszok érzéseit. Itt van azonban Mihail Alekszandrovics főhercegnek, a cár öccsének a meggyilkolása. Ki volt a gyilkos? Andrej Markov, Gavril Mjasznyikov, Nyikolaj Zsuzsgov, Iván Kolpascsikov, valószínűleg mindnyájan oroszok.

Ó, mennyire oda kell figyelnie minden embernek, vajon egy fénysugárnyi jóságot vetít-e saját nemzetére vagy a gyűlölet árnyékát borítja rá.

Ennyit a forradalom hóhérairól. És mi van az áldozatokkal? A tömegesen kivégzett és az uszályszámra vízbe fojtott túszok és foglyok: tisztek – oroszok, nemesek –, nagyobbrészt oroszok, papok – oroszok, zemecek –, oroszok, az erdőkben elfogott, a Vörös Hadseregbe való sorozás elől bujkáló parasztok, mind oroszok voltak. És az az emelkedett szellemiségű antiszemitizmus-ellenes orosz értelmiség, most már az is megtalálta saját pincéit és halálos sorsát. És ha most utólag összeállíthatnánk 1918 szeptemberétől kezdve azoknak a listáját, akiket a szovjethatalom első éveiben agyonlőttek vagy vízbe fojtottak, és statisztikai táblát készítenénk belőle, megdöbbennénk, mennyire mentes volt a forradalom e z e k b e n a táblázatokban saját internacionalista jellegétől, mert szlávellenes volt. (Amint arról, egyébként Marx[75] és Engels[76] ábrándozott.)

Nos, hát éppen ez nyomta rá kegyetlen bélyegét a forradalom arculatára, arra, ami a leginkább meghatározza a forradalmat: *kiket* irtott ki, mert a leölteket visszafordíthatatlanul, helyrehozhatatlanul kivonta ebből a piszkos forradalomból is, ebből a kárhozatra szánt országból is, és ennek a megtévelyedett népnek a kötelékéből is.

---

[74] *Mauzer (mauser)*: gyalogsági lőfegyverfajta a feltaláló Mauser testvérekről elnevezve.

[75] *Marx, Karl (1818-1883)*: atyja porosz állami tisztviselő és családostól 1824-ben a zsidó vallásról a protestánsra tért át. A német tudományos szocializmus megalapítója.

[76] *Engels, Friedrich (1820-1895)*: kereskedő családban született német szocialista. Több alapvető munkásmozgalmi, szociáldemokrata mű szerzője (v. társszerzője elsősorban Marxszal).

Lenin pedig ezekben a hónapokban folyton folyvást csak a zsidó téma körüli feszültséget figyelte. Már 1918 áprilisában „Moszkva város és a moszkvai területi népbiztosainak tanácsa” közölte mintegy csak a saját területe szálaára, de nem máshol, mint az *Izvesztyijá*ban [44] a tanácsokhoz intézett körlevelét „az antiszemita pogromokra való felbujtás kérdésében”: „a zsidók ellen intézett pogromok bizonyított eseteiről a moszkvai területen” (egyetlen város sincs megnevezve). Szükség van „a zsidó kérdésnek és az antiszemitizmus elleni harcnak szentelt rendkívüli tanácsülésekre”, meg agitációs kampánnyal egybekötött „nagygyűlésekre és előadásokra”. No de ki a legfőbb gonosz, kin kell széjjelcsapni? Hát persze, hogy a pravoszláv papokon. Itt van az 1. pont, amely felszólít: „Fokozott figyelmet kell fordítani a papságnak a »fekete százak« szellemében folytatott zsidóellenes hírverésére, és a leghatározottabb intézkedésekkel kell küzdeni az ellenforradalmi tevékenység és a papság agitációja ellen” (egyelőre nem részletezi, milyen intézkedésekkel, de vajh, mi ne tudnánk, milyenekkel?). Ehhez társul a 2. pont: „Szükségesnek tartja a különleges zsidó harci szervezet létrehozásának elutasítását.” (Vagyis szó volt a zsidó gárdáról.) A 4. pontban pedig megbízzák a zsidóügyi biztosságot, hogy a hadügyi biztossággal együtt „foganatosítsanak megelőző intézkedéseket a zsidópogromok elleni harcban”.

Ennek az ominózus 1918. évnek a derekán Lenin gramofonra mondott egy „külön beszédet az antiszemitizmusról és a zsidókról”: Ez „az átkozott cári önkényuralom” ráuszította „a sötét munkásokat és parasztokat a zsidókra. A cári rendőrség a földesurakkal és a tőkésekkel szövetkezve rendezte a zsidópogromokat. A zsidógyűlölet csak ott tartja magát szilárdan, ahol a földesurak és a tőkések elnyomása kilátástalan sötétségbe taszította a munkásokat és a parasztokat… A zsidók között vannak munkások, dolgozók, ők vannak többségben. Ok testvéreink a tőkés elnyomatásban, elvtársaink a szocializmusért vívott küzdelemben… Gyalázat az átkozott cárizmus fejére… Gyalázat azokra, akik gyűlöletet szítanak a zsidókkal szemben…” „A gramofonokat és az ezt a

beszédet tartalmazó lemezeket az agitációs vonatok elvitték a frontra, a városokba és a falvakba. Ott a gramofonok visszajátszották ezt a beszédet a klubokban, a nagygyűléseken és a gyűléseken. Vörösgárdisták, munkások és parasztok hallgatták vezérük szavait, és kezdték megérteni, miről is van szó.” [45] Kinyomtatásra azonban ez a beszéd – ugye nem véletlenül? – akkor nem került, csak 1926-ban (az id. Agurszkij könyvében).

A népbiztosok tanácsa 1918. július 27-én (közvetlenül a cári család kivégzése után) különtörvényt alkotott az antiszemitizmusról: „A népbiztosok tanácsa kinyilvánítja, hogy az antiszemita mozgalom veszélyezteti a munkások és a parasztok forradalmának ügyét.” És végezetül (Lunacsarszkij tanúsága szerint ezt Lenin saját kezűleg írta hozzá): „A népbiztosok tanácsa előírja a munkás-, katona- és parasztküldöttek minden tanácsának, hogy tegyenek határozott intézkedéseket az antiszemita mozgalom gyökerében való elfojtására. Utasítja a tanácsokat, hogy a pogromok résztvevőit és a pogromok felbujtóit helyezze törvényen kívül.” Aláírás: V. I. Uljanov (Lenin). [46]

Ez a két szó – t ö r v é n y e n k í v ü l – ha valaki nem értette volna meg a vörös terror hónapjai alatt, akkor tíz év múltán a kommunista aktivista, egykori népbiztos, sőt a „hadikommunizmus” teremtője, Larin elvtárs magyarázza meg nekünk: „az aktív antiszemitákat »törvényen kívül« helyezni, vagyis agyonlőni”. [47]

Lenin 1919-ben Dimansteinnek adott híres válasza pedig az alábbi apropóból született: Dimanstein „el akarta érni Leninnél, hogy visszatartsák” Gorkij azon röpiratának terjesztését, amely úgy magasztalja a zsidókat, hogy azt a „képzetet kelti, mintha a forradalom a zsidókon múlna, különösen a középpolgári elemeiken”. Lenin, amint azt már olvastuk, ellentmondott, miszerint közvetlenül október után éppen a zsidók törték le az állami hivatalnokok szabotázsát és ezáltal a forradalom megmenekült; ebből következőleg „Gorkij véleménye ezeknek az elemeknek a nagy jelentőségéről... teljes mértékben helyes”. [48] Nem kételkedik ebben a *Zsidó Enciklopédia* sem: „Lenin nem volt hajlandó elkobozni M. Gorkijnak *A zsidókról* című, a polgárháború idején tömeges példányszámban kinyomott,

tartalmában túlzottan filoszemita[77] kiáltványát, annak az aggodalomnak ellenére, hogy antiszemita ütőkártyává válhat a forradalom ellenségeinek kezében.” [49]

Hát, a fehérek számira az is lett, kétségtelen: a zsidóság és a bolsevizmus arculatának hiteles összeolvadása.

A forradalom vezéreinek ez a süket és elképesztően rövidlátó megvetése mindannak a benyomásnak és érzésnek, amely növekedett a népben, megmutatkozott abban is, ahogy a zsidók részt vettek a pravoszláv papság szétzúzásában: éppen 1918 nyarán kezdődött a bolsevik támadás a közép-oroszországi pravoszláv templomok ellen, különösen a moszkvai területen (akkoriban a mai területi egység több kormányzóságból állt), amit csak az egyházközösségek lázadási hullámai tudtak megállítani.

A kronstadti erőd építőmunkásai már 1917 decemberében nem bírták ki, és tiltakoztak, határozatukat lehozta a *Kronstadtszkije Izvesztyija*: „Mi, mesterek és munkások, miután mai (december 28-i) közgyűlésünkön megvitattuk azt a kérdést, hogy pravoszláv papokat osztanak be a rendőrség soros ügyeleti szolgálatába, tisztáztuk, hogy egyetlen zsidó rabbit, mohamedán mollát, római katolikus papot vagy német pásztort, a pravoszláv papokon kívül a munkás- és katonaküldöttek tanácsának végrehajtó bizottsága a rendőrségi feladatok ellátósára nem osztott be. Valószínűleg, az egész végrehajtó bizottság kizárólag más vallásúakból áll...” [50] (Meg kell jegyeznünk, hogy a „népek börtönének” még ezen a várszigetén is minden felekezetnek megvolt a saját istentiszteleti helye.)

Még magába a *Pravdá*ba is eljutott (a gúnyos „Üsd a zsidót!” cím alatt közölték) az arhangelszki munkások felhívása „az öntudatos orosz munkásokhoz és parasztokhoz”: mindenütt „megszentségtelenítve, meggyalázva, kirabolva” „csak az orosz pravoszláv templomok vannak, nem pedig a zsidó zsinagógák... Az éhség és a betegségek sok százezer ártatlan orosz életet visznek sírba”, „a zsidók pedig nem haldokolnak az éhségtől és a betegségektől”. [51] (Volt még egy bírósági per

---

[77] *Filoszemita*: a zsidóságot pártoló, zsidóbarát, *judofil*.

antiszemitizmus tárgyában a Vaszilij Blazsennij-székesegyházban 1918 nyarán...)

A zsidó aktivisták a legesztelenebb módon csatlakoztak a (többi vallásfelekezetekhez viszonyítva) pravoszlávellenes, megrögzötten kitartó, általános bolseviki vallásüldözési tombolásba, a papok üldözésébe, a sajtóban közölt Krisztus-gyalázásba. Volt ám igyekezet az orosz tollak részéről is: Gyemjan Bednij (Jefim Pridvorov), és nem csak ő. A zsidók meg inkább maradtak volna ki az egészből.

Tyihon pátriárka 1920. augusztus 9-én levelet intéz Uljanov Leninhez, a népbiztosok tanácsa elnökéhez (másolat Kalinyinnek, az ÖKVB elnökének), elfogultsági kifogást emelve az igazságügyi népbiztosság vizsgálója, Spitzberg ellen, és ennek kizárását követelve: „az egykori válóperes jogi képviselő”, jelenleg az igazságügyi népbiztosság megbízásából ellenőrzi „az orosz pravoszláv egyház ereklyéit, felnyitja az egyház által a szentek sorába felvettek földi maradványait tartalmazó ereklyetartókat és sírokat”. Az OSzFSzK alkotmányára hivatkozva a pátriárka ragaszkodik „»tevékenységének« elkövetkezendő vizsgálata során... Spitzberg vizsgáló elfogultság miatti kizárásához, mivel olyan személyről van szó, aki a vizsgálatot és a kihallgatásokat »részrehajló szenvedélyességgel« folytatja le, ami nyilvánvalóan megmutatkozott a korábbi egyházi perekben... végül, aki nyilvánosan sértegeti a vallásos hitet, nyíltan csúfolja a vallásos liturgiai cselekményeket, nyomtatásban pedig a *Vallási fekély* (1919) című könyv előszavában Jézus Krisztust ocsmány nevekkel illeti.” [52]

Az iratot a népbiztosok kistanácsába küldik, amely azt 1920. szeptember 2-i ülésén tárgyalja, az előadó maga Spitzberg. Határozat: „Belavin polgártárs (Tyihon pátriárka) panaszát következmény nélkül hagyni (egyhangúlag elfogadva).” [53] Kalinyin azonban észbekap, és titokban egy behízelgő levelet ír Kraszikovnak, az igazságügyi népbiztosságra: ő úgy gondolja, hogy „Spitzberg elvtársat gyakorlati és politikai indokokból... valóban valaki mással kellene felváltani”; mivel „a bíróságon a hallgatóság valószínűleg nagyobbrészt pravoszláv lesz”, így meg kell fosztani „a papságot... legfontosabb érvüktől, a nemzetiségi bosszúra stb. való hivatkozás lehetőségétől”. [54]

És az ereklyék felnyitása? Milyen magyarázatot találhatott a tömeg erre a megszentségtelenítésre, ennyire nyilvános és kihívó cselekedetre? „»Az oroszok, pravoszlávok ilyet ugyan nem csináltak volna«, mondják Oroszországban. »Ezt mind a zsidók találták ki. Nekik ez nem ügy: már magát Krisztust is keresztre feszítették.«„ [55] És ugyan nem felelős-e ezért a közhangulatért a hatalom, amely ilyen látványosságot tálal fel a népnek, annak minden bárdolatlanságával együtt?

Sz. Bulgakov, aki feszült figyelemmel kísérte a pravoszláv hit sorsát a bolsevikok alatt, írta 1941-ben: a Szovjetunióban a keresztényüldözés „vad kegyetlensége és méretei alapján túltett a történelem által ismert minden korábbira. Ezt nem lehet természetesen teljes mértékben a zsidóság rovására írni, de nem is lehet lekicsinyelni annak jelentőségét.” [56] „Éppen a bolsevizmus alatt mutatkozott meg a legnyomatékosabban a zsidóság *akaratereje* és energiája.” „A zsidó részvétel az oroszországi bolsevizmusban – sajnos – aránytalanul és túlontúl nagy. Ez pedig mindenekelőtt *a zsidóságnak a szent Izrael ellen elkövetett bűne*... És nem a »szent Izrael«, hanem az akaratos zsidóság nyilvánult meg a hatalomban, a bolsevizmusban, az orosz nép megfojtásában.” „Habár itt a keresztényüldözés a bolsevizmus ideológiai és gyakorlati programjából eredt általánosan, nemzetiségi különbségek nélkül, ugyanakkor megvalósításában természetesen a legnagyobb mértékben éppen a zsidó istentelenségi »biztosok« vettek részt”, így az, hogy Gubelman-Jaroszlavszkij a harcos istentelenek szövetségének élére állt „az egész pravoszláv orosz nép színe előtt... a vallási pimaszság cselekedete”. [57]

A városok és a közterületek átnevezése is látványos pimaszsággal zajlott. Maga a szokás lényegében nem zsidó, inkább általános szovjet eredetű. De állíthatjuk-e, hogy Gatcsina Trockká való átnevezése semmiféle nemzetiségi töltetet sem közvetített lakói számára? Pavlovszkból Szluck, Palota térből Urickij tér, Izsák székesegyház teréből Vorovszkij tér, Lityejnij sugárútból Volodarszkij utca, Vlagyimirszkij sugárútból Nahimszon út, Admiralitás rakpartból Rochal rakpart, Tavricseszkaja utcából megint

Szluckij utca, a szépséges Mihajlovszkaja egy középszerű festő, Iszaak Brodszkij nevét kapta.

Megfeledkeztek magukról. Megszédültek. Az orosz vidéken meg se szeri, se száma: Jelizavetgrad Zinovjevszk, és így tovább. A várost meg, ahol megölték a cárt, gyilkosáról, Szverdlovról nevezték el.

Nyilvánvaló, hogy a nemzetiségi *bosszúállás*, mint a zsidó bolsevikok mozgatója már 1920-ban is elterjedt elképzelés volt az orosz köztudatban, ha már kuriózumként bekerült (Kalinyin érve a megelőzésről) még a szovjet kormány irataiba is.

Helyes volt persze Paszmanyik cáfolata: „A rosszindulatú vagy buta ember számára mindennek egyszerű a magyarázata: a zsidó kahal[78] elhatározta, hogy megszerzi Oroszországot. Vagy a bosszúálló zsidóság elégtételt vesz Oroszországon a korábbi üldözésekért, amelyeket ebben az országban szenvedett el.” [58] Nyilvánvaló, hogy semmiképpen sem magyarázhatjuk a bolsevikok győzelmét és uralkodását ily modori. De: ha az 1905. évi pogrom lángol a családod emlékezetében, és ha 1915-ben a nyugati kormányzóságokban élő fajtádbelieket korbáccsal üldözték el, akkor csekély 3-4 év múlva te is megbosszulnád korbácssuhintással és revolverrel. Ne találgassuk, milyen mértékben volt tudatos a zsidó kommunisták bosszúállása, minden, ami orosz elpusztítása, szétzúzása; teljes mértékben tagadni azonban ezt az érzést nem más, mint a cárizmus idején létező zsidó egyenlőtlenség és a zsidóknak a bolsevizmusban való részvétele közötti kapcsolat megtagadása, azon kapcsolaté, amit folyton előtérbe helyeznek.

Nos, I. M. Bickerman „látva a zsidók túlméretezett részvételét e barbár pusztításban”, és valószínűleg válaszolva azoknak, akik szerint a zsidóknak joginkban áll bosszút állni korábbi üldöztetéseikért, tagadja ezt a jogot. „A hitsorsosaink pusztító igyekezete miatti felelősség az államra száll, amely üldöztetésével, zaklatásával taszította a zsidókat a forradalomba.” Nem így van, mondja ő: „éppen azzal különbözik az egyik ember a másiktól, az egyik emberi

[78] *Kahal*: zsidó közösségek központi szervezete, tanácsa.

csoport a másiktól, miként válaszol a ránehezedő rosszra.” [59]

Ez szintén tőle származik, amikor 1939-ben végigtekint a zsidóság történelmi sorsán az új korszak sűrűsödő felhői alatt: „A zsidók nyilvánvalóan abban különböztek a környező világtól, hogy a zsidók csak üllők lehettek és sohasem pöröly.” [60] Nem vagyok felkészült, hogy a világtörténelmi sorsokat taglaljam, nem szeretnék ebben a hatalmas nagyságrendű vitában részt venni, de álláspontom egyértelmű. Legyen bárhogy is a teljes történelem során, de Oroszországban tizennyolctól kezdve, és még utána is vagy tizenöt évig a forradalomhoz csatlakozott zsidók *pörölyként is működtek*, sőt a pöröly tömegének jelentős részét képezték.

És most szóváltásunkba B. Paszternák szól bele. A *Doktor Zsivágó*ban, igaz, már a második világháború, és a kitört zsidó katasztrófa után, terhének minden keserűségével, világnézetének minden változásával, a regényben azonban éppen forradalmunk éveit tartva szem előtt, ír „erről a szégyenlős, csak bajt hozó, önfeláldozó elkülönültségről”. És még: „az ő (zsidóké) gyengeségük, és a csapások elhárítására való képtelenségük”.

Szemünk előtt azonban ugyanaz az ország volt; különböző életkorban, de ugyanott éltünk ugyanazokban a 20-30-as években. Egy akkori kortárs megdermedt volna a megütközéstől: vajon Paszternák nemz vette ész-e (elhiszem), mi is történik? Szülei, a festő apa és a zongorista anya a zsidók azon magas kultúrájú köréhez tartozott, amely egységben élt az orosz értelmiséggel; jelentős hagyományok között nőtt fel. Oroszországnak és az orosz kultúrának szentelték nagylelkű életüket a Rubinstein testvérek, az átható tekintetű Levitán, a precíz Gersenzon, Frank és Sesztov filozófusok. Talán ezt a határozott választást, a szolgálat és az élet magasabb rendű oszthatatlanságát Paszternák *normának* tekintette, az attól való torz és borzalmas eltéréseket pedig kivételnek, ezeket egyszerűen nem is látta.

De nyomot hagytak, bevésődtek többezernyi más ember életébe. Íme, megint Bickerman, az akkori idők tanúja: „A zsidók túlzottan szervbeötlő részvétele a bolsevik

őrjöngésben ránk irányítja az orosz emberek és az egész világ figyelmét.” [61]

Nem, nem a zsidók voltak az októberi államcsíny legfőbb mozgatói. Sőt, az orosz zsidóságnak, amely éppen február idején teljes szabadságot kapott, egyáltalán nem volt rá szüksége. Ám amikor az államcsíny már lezajlott, az aktív fiatal, vallástól elfordult zsidóság könnyen és gyorsan pattant át az egyik lóról a másikra és nem kisebb határozottsággal vágtatott tovább most már a bolsevik lóversenyen.

Persze, hogy nem a *melamed*ek (elemi iskolai tanítók) vezettek ehhez. A zsidó nép jóhiszemű része azonban elszalasztotta a fenegyerekeket. Így vált *szakadárrá* majdnem egy teljes nemzedék. És jócskán előrevágtatott.

A zsidó ifjúságnak az új győztesek táborába való ezen dinamikus átszökellésének motívumait kutatva, G. Landau az alábbi megállapításra jut: „Közrejátszott ebben a régi világ iránt érzett düh és az oroszországi állami és mindennapi élettől való, általa művileg fenntartott idegenkedés; beleszólt valami sajátos racionalizmus is, amely oly gyakran a zsidók sajátja”, és „akarati nyomás, amely a hitvány lelkekben alattomossággá és arcátlansággá fajul”. [62]

Vannak mentegetődző magyarázatok is: „Az anyagi feltételek a bolsevik puccs után olyan körülményeket teremtettek, amelyek rákényszerítették a zsidókat, hogy bolseviknak menjenek.” [63] Igen elterjedt magyarázat: „Oroszország zsidó lakosságának 42%-a kereskedelemmel foglalkozott”, most elestek ettől, és kilátástalan helyzetbe kerültek, mi legyen tovább? „Hogy ne haljanak éhen, kénytelenek voltak kormányszolgálatba szegődni, gyakran nem riadva vissza semmilyen munkától”, még a közigazgatási-vezetői munkától sem, kénytelenek voltak beállni a tanácsi apparátusba, ahol „a zsidó tisztviselők létszáma az októberi forradalom kezdetétől magas volt”. [64]

Csakugyan *kilátástalan* volt a helyzet? És annak a több tízezer orosz tisztviselőnek, akik megtagadták az együttműködést a bolsevizmussal, vajon milyen kilátásai voltak? Éhenhalás? És miből éltek a nem zsidó városlakók?

Na meg ott volt még a Joint, az ORT segítsége, és az adakozó zsidók apanázsa Nyugatról. A Cseka szolgálatába állni soha nem volt az *egyetlen* megoldás. Van még legalább egy, nem állni szolgálatba, kitartani.

És úgy alakult, hozza ki ebből Paszmanyik, hogy „a bolsevizmus az éhező városi zsidóság számára ugyanolyan *szakmává* vált, mint korábban a szabóság, az alkuszság vagy a patikusság”. [65]

Ha pedig ez így van, akkor mondhatja-e valaki 70 év múltán is tiszta szívvel, hogy azok számóra, akik „nem akartak kivándorolni az Egyesült Államokba, hogy amerikaivá legyenek, és nem akartak áttelepülni Palesztinába, hogy zsidók maradjanak, az egyetlen megoldás a kommunizmus volt”? [66] Megint az *egyetlen* megoldás.

Íme ez a történelmi felelősség megtagadása...

Lényegretörőbben, súlyosabban hangzik, hogy „egy nép, mely ennyi üldöztetést szenvedett” – mármint egész története folyamán –, „ebből fakadóan nagyobbrészt a szocializmus forradalmi internacionalista elméletének a hordozójává vált”, mivel „az adott csak reményt zsidó adeptusainak[79] arra, hogy egykor nem [esznek kitaszítottak” ezen a földön sem, sem pedig „az ősatyák elérhetetlen Palesztinájában”. Aztán „már a polgárháború során, és közvetlenül utána a tősgyökeres őslakosságnál gyakorta versenyképesebb zsidók kitöltötték a forradalom által létrehozott társadalmi űröket... Emellett legtöbbjük... szakított saját népi és szellemi hagyományaival”, ezután pedig „bármely hasonuló, különösen nagy tömegben való megjelenése idején, illetve az első nemzedékben, a számára új kultúra viszonylag felszíni rétegeiben ereszt gyökeret”. [67]

Mindazonáltal megkérdezik: hogy van az, hogy „ennek az ősi kultúrának az évszázados hagyományai erőtlennek bizonyultak a bolsevizmus barbár forradalmi jelszavai iránt érzett szenvedéllyel szemben”? [68] Amikor „Oroszországra... a forradalommal együtt rázuhant a szocializmus is..., akkor nem csak ezek a zsidók teljes

[79] *Adeptus (latin)*: valamely vallás, tan stb. titkaiba beavatott, nagy tudású személy.

létszámban és minden energiájukkal kerültek a szétzüllés első hullámába. Akkor a maradék zsidóság egybekapcsoló eszme nélkül maradt, értetlen együttérzéssel viseltetve a történések, és zavart gyámoltalansággal annak eredményei iránt.” [69] Hogy lehet az, hogy „a zsidóság jelentős rétegei olyan rajongással fogadták a forradalmat, ami megbocsáthatatlan, ha arról a népről van szó, melynek története ezerévnyi csalódás története”? Hogy lehet az, hogy „a józan zsidó nép megrészegült a forradalmi frázisoktól”? [70]

Paszmanyik említi (1974) „azokat a zsidókat is, akik hangoztatták a bolsevizmus és a judaizmus közötti genetikai kapcsolatot, akik hangosan dicsekedtek azzal, hogy a zsidó tömegek jelentős mértékben szimpatizálnak a komisszár-uralommal”. [71] Igaz, Paszmanyik maga is kiemelte „azokat a pontokat, amelyekben a judaizmus és a bolsevizmus között első ránézésre valóban létrehozható valamiféle esetleges közeledés... *boldogság a földön, és társadalmi egyenlőség*... A judaizmus elsőként hangsúlyozta ezt a két nagyszerű alapelvet.” [72]

Ennek a kérdésnek a tartalmas vitaíját megtaláljuk a *Jewish Chronicle (Zsidó Krónika)* c. angol-zsidó újságban, abban az ominózus, még ki sem hűlt 1919. forradalmi évben. Bizonyos Mentor, a lap állandó szemleírója, azt írta, hogy oktalanság a zsidóknak úgy tenniük, mintha semmi közük sem volna a bolsevizmushoz. Lám, Amerikában dr. Júda Magnes rabbi támogatta a bolsevikokat, tehát nem tekinti a bolsevizmust a judaizmussal összeférhetetlen jelenségnek. [73] Ugyanő egy hét múlva: általában a bolsevizmus nagyon gonosz dolog, de – micsoda paradoxon[80], hogy – egyben az emberiség reménysége is. A francia forradalom, lám, szintén véres volt, de hát a történelem igazolta. A zsidó, természete szerint idealista, ezért nemcsak hogy nem meglepő, hanem egyenesen logikus, hogy a bolsevikok ígéretei után ment. „Jelentős magának a bolsevizmusnak a ténye, jelentős az a tény, hogy olyan sok zsidó vált bolsevikká, hogy a bolsevizmus nézetei sok ponton megegyeznek a judaizmus legfőbb ideáljaival, amelyek részben a kereszténység alapítójának

---

[80] *Paradoxon (görög)*: látszólag képtelen, a valóságban viszont megalapozott állítás.

alaptanítására is befolyással voltak. A gondolkodó zsidónak mindezt alaposan meg kell fontolnia. Esztelen az, aki a bolsevizmusban csak a visszataszító szempontokat látja...” [74]

Mégis: vajon a judaizmus nem mindenekelőtt az egyetlen hatalmas Isten megvallása? És legalább csak ezért is összeegyeztethetetlen az istentelen bolsevizmussal.

Egyre morfondírozva, egye e csak kutatva a motívumait a zsidók oly bőséges részvételének a bolsevik vállalkozásban, I. Bickerman így ír: „Ezekkel a tényekkel szembesülve akár kétségbe is eshetnénk népünk jövőjét illetően, ha nem tudnánk, hogy... minden járvány közül a legpusztítóbb a szófertőzés. Miért is volt a zsidó tudat ennyire fogékony ez iránt a fertőzés iránt, erről túl sokáig beszélhetnénk.” Az ok „nem csak a közelmúlt körülményeiben” rejlik, hanem még „azokban az ősidőkből örökölt képzeteinkben is, amelyek a zsidókat hajlamossá teszik a felületes és a szubverzív (felforgató) ideológiai betegségek iránt”. [75]

Csatlakozik ehhez Sz. Bulgakov is: „A zsidóság szellemi arculata az orosz bolsevizmusban korántsem jeleníti meg Izrael arcát... Ez a rémisztő lelki válság állapota magában Izraelben, amit ráadásul elállatiasodás kísér.” [76]

Ami pedig azt az érvet illeti, hogy a múltban elszenvedett szorongattatások lennének a legfőbb okai az orosz zsidóság átnyergelésének, átszárnyalásának a bolsevikok közé, jusson az eszünkbe még két kommunista puccs, amelyek szinte egy időben zajlottak a leninivel, a bajor és a magyar. I. Levinnél olvassuk: „Mindkét országban a bolsevista rezsim zsidó résztvevőinek a száma hatalmas. Bajorországban... a komisszárok között találjuk a zsidó Levinét, Levint, Axelrodot, az államellenes ideológus Landauert, Ernst Tollert.” „A magyarországi bolsevista mozgalom vezetőinek körében pedig a zsidók aránya elérte a 95%-ot... Ugyanakkor a zsidók jogi helyzete Magyarországon kitűnő volt, a zsidók jogai régóta nem estek korlátozás alá, ellenkezőleg, a zsidók Magyarországon mind kulturális, mind gazdasági tekintetben olyan helyzetet foglaltak el, hogy az antiszemiták már zsidó túlsúlyról beszélhettek.” [77] Ide vehetjük még a kiemelkedő kortárs

amerikai zsidó publicista megjegyzését is, miszerint a német zsidók is „felvirágoztak és Németországban magas pozíciókba jutottak”. [78] Tehát itt sem az üldöztetések hajszolták bele őket a forradalmiságba? És nem a pogromok? (Csak ki ne felejtsük, hogy a puccsista erjedést mind Magyarországon, mind Bajorországban más bolsevikok is támogatták, az agyonpropagált „hazatérő hadifoglyok” között. Ehhez a két puccshoz még visszatérünk.)

A felkelőket – a távolabbiakat, a tengerentúliakat is – a fellángolt és fékezhetetlen forradalmi internacionalizmus egyesítette, és a – világ- és a „permanens” – forradalom iránti vágy. A zsidók gyors érvényesülését a bolsevik igazgatásban természetesen észrevették Európában, és az Egyesült Államokban is; és – gyalázatos módon – mindenki elérzékenyült ettől. Az amerikai zsidó közvéleménynek az oroszországi forradalom iránti szimpátiája nem csökkent a február és az október közötti törésvonal idején sem.

Mindeközben a bolsevikok szünet nélkül intézték, főként Stockholmon keresztül, külföldi pénzügyi műveleteiket. Már Lenin áprilisi, Oroszországba való visszatérése óta csordogált nekik a német segítség Olof Asnhberg svéd „Nia Banken”-jén keresztül. No meg néhány; a forradalom elől külföldre inalt oroszországi bankár vált a bolsevikok önkéntes segítőtársává. Antony Sutton amerikai kutató, akinek – habár félévszázados késéssel, de – sikerült fontos levéltári iratokhoz jutnia, ezt írja: a stockholmi amerikai nagykövet az 1918-ban a Külügyminisztériumnak címzett jelentésében közli, hogy „az egyik ilyen »bolsevista bankár«„ a botrányairól elhíresült Dmitrij Rubinstein, akit a februári forradalom szabadított ki a börtönből, „átköltözött Stockholmba, és a bolsevikok pénzügyi ügynökeként működött”. „Egy másik »bolsevista bankár« Abram Zsivotovszkij, Trockij és Lev Kamenyev rokona.” A Zsivotovszkij-szindikátushoz tartozott még: „Gyenyiszov az egykori »Szibirszkij Bank«-ból, Kamenka az «Azovo-Donszkoj Bank»-ból és Davidov a »Külkereskedelmi Bank«-ból. További »bolsevista bankárok«: Grigorij Lessin, Schtifter, Jakob Berlin, és ügynökük, Kohn Izidor.” [79]

Mindeközben egyre csak hajóztak Oroszország felé a *visszatérők*, részben régvoltról, részben újdonatúj „forradalmárok”, akik most a boldog új világ megerősítéséről és felépítésérő] álmodoztak. Néhányukról már szóltunk. Egyre csak szelték az óceán habjait, hónapról hónapra, a New York-i kikötőből kelet felé, a San Franciscó- iból nyugat felé, némelyük egykori orosz állampolgár, de voltak igazi amerikai rajongók, orosznyelv-tudás nélkül.

A. V. Tirkova-Williams 1919-ben Angliában kiadott könyvében így ír: „A bolsevista irányítók között nagyon kevés az orosz, vagyis az olyan ember, akit áthatott az orosz kultúra teljessége, és az orosz nép érdeke... A nyilvánvaló külföldieken kívül a bolsevizmus számos követőre talált a sok évig külföldön élt kitelepült között is. Némelyek soha sem jártak még Oroszországban. Ezek között különösen sok volt a zsidó. Rosszul beszéltek oroszul. A nép, amely feletti hatalmat most magukhoz ragadták, idegen volt a számukra, meg ők is úgy viselkedtek, mint a győztesek a leigázott országban.” És amíg a cári Oroszországban „a zsidókat nem engedték semmilyen közhivatalba”; „az iskolák és az állami szolgálat el volt zárva előlük”, addig „a Szovjet Köztársaságban minden bizottság és biztosság tömve van zsidókkal. Gyakran változtatták oroszosra zsidó nevüket... De ez az alakoskodás senkit sem csaphatott be.” [80]

1919-ben az Overman-bizottság szenátusi meghallgatásán azt halljuk R. B. Dennice-től, az Illinoisi Egyetem tanárától, aki 1917 novemberében érkezett Oroszországba, hogy „véleménye szerint, ami más amerikaiak, angolok és franciák véleményével egyezik meg..., ezek az emberek jelenítették meg Oroszországban a legnagyobb mérvű kegyetlenséget és kérlelhetetlenséget a burzsoáziával való leszámolás során” és a „burzsoázia” szó itt nem pejoratív, hanem közvetlen, vagyis városi polgárság értelemben szerepel. Más tanúvallomás: azok közül, akik „gyilkos propagandát” folytattak a lövészárkokban és a hátországban, némelyek „New Yorkban éltek még egy vagy két éve is” (vagyis 1917-1918-ban). [81]

A londoni *Sunday Herald*ban 1920 februárjában (a „*Cionizmus a bolsevizmus ellen: harc a zsidó nép lelkéért*”

c. cikkében) Winston Churchill[81] ezt írta: „Most ez az – Európa és Amerika nagyvárosi alvilágából származó – hírhedett személyek bandája üstökön és torkon ragadta az orosz népet, és a hatalmas Orosz Birodalom kétségbevonhatatlan urává vált.” [82]

A tengerentúlról érkezettek között sok az ismert név, de még több az ismeretlen. Ezek között található M. M. Grusenberg is. Már járt Angliában (ahol megismerkedett Szun Jat-szennel), sokáig élt az Egyesült Államokban, „Chicagóban iskolát szervezett a politikai menekültek számára”, 1918 júliusában visszatért Moszkvába. Igen gyorsan – már 1919-ben – az OSzFSzK mexikói főkonzulja (nagy forradalmi reményeket tápláltak akkoriban Mexikó iránt, nem véletlen, hogy Trockij is ott köt ki). Ugyanabban az évben bekerül a Komintern központi szerveibe. Dolgozott Skandináviában, Svájcban, letartóztatták Skóciában, 1923-tól pedig beosztott hírszerzői csapattal, „Borogyin” néven Kínába kerül mint „a Kuomintang KVB politikai főtanácsadója”, közben meg Mao Ce-tungot és Csou En-lajt patronálja. Hanem Csang Kajsek kiszimatolta Grusenberg-Borogyin felforgató tevékenységét, és 1927-ben kiutasítja Kínából. Grusenberg azonban a Szovjetunióban túlélte 1937 minden veszélyét, s a szovjet-német háborúban (Dridzo-Lozovszkij mellett) a mi hazai tájékoztatóirodánk főszerkesztője volt. Végül is 1951-ben pedig kivégezték. [83] (A 30-as években kivégzett zsidó bolsevikokról később.)

Itt volt aztán Szamuil Agurszkij, aki Belorusszia egyik vezérévé lép elő, majd 1938-ban letartóztatják, száműzetésbe megy, az annyira korán elhunyt M. Agurszkij publicista (de messze esett a fájától!) apja. [84] Ott volt még Szolomon Szlepák, ismert Komintern-tag, aki 1919-ben Vlagyivosztokon keresztül tért vissza, és ott kivette a részét a véres dolgokból, majd 1921-ben Kínába megy belecsalogatni Szun Jat-szent a kommunista szövetségbe. Fia meg, Vlagyimir kénytelen lesz világra szóló recsegés-ropogás közepette kitépni magát abból a csapdából, amelybe apja belerohant a boldog kommunizmust keresve.

---

[81] *Churchill, Winston (1874-1965)*: angol politikus és író, brit államférfi. Az admiralitás első lordja 1939-ben, 1940-1945 és 1951-1955 között miniszterelnök.

[85] Százával fordultak elő ilyen, és ennél még paradoxabb történetek.

Az emigrációból kezdtek visszaszivárogni a „burzsoá” zsidó kultúra rombolói is. Közöttük találjuk Dimanstein zsidó biztosságbeli eljövendő tagtársait, az eszer Dobkovszkijt, ugyanazt az Agurszkijt, meg Kántort, Sapirót, a „korábban kitelepült anarchistákat, aklé Londonból és New Yorkból érkeztek, elidegenülve az orosz zsidóságtól”. A biztosság feladatai közé tartozott létrehozni a zsidó kommunista mozgalom központját. A *Der Emes (Igazság)* c. jiddis nyelvű újkommunista lap 1918 augusztusában bejelentette „a proletárdiktatúra megérkezését a zsidó utcába”; rögtön ágálni kezdtek a *héder*ek (zsidó elemi iskolák) a Talmud-Tóra ellen. Sz. Agurszkij Sztálin jóváhagyó aláírásával 1919 júniusában feloszlatja a zsidó hitközségek [86] – a bolsevik oldalra át nem állt konzervatív zsidóság – központi irodáját.

Továbbra is igaz az a megállapítás, hogy a zsidó szocialisták legfőképpen *nem* a bolsevikokhoz húztak. Akkor hát kihez, és hol vannak ezek a pártok? „A zsidó részleg pozíciójának megerősödéséhez... járult hozzá több régi zsidó politikai párt széthullása... a *Bund*, a cionista-szocialisták és a *poalej cion*isták több részre szakadtak, és vezéreik jelentős része a győztesek táborába vándorolt, és megtagadta a demokratikus szocializmus eszméit”, olyan vezérekről van szó, mint M. Rafesz, M. Frumkina-Eszter, A. Weinstein, M. Litvakov [87]

Hogyhogy? A Bund is? Az 1905. évi forradalom idején olyannyira harcos, a még a lenini vonallal is annyira kibékíthetetlen, a mindenekelőtt a zsidók kulturális és nemzetiségi autonómiájának kérdésében annyira következetes Bund? Igen, az is... „A szovjethatalom létrehozása után a Bund oroszországi vezetése jobb- és baloldaliakra szakadt (1920). A jobboldaliak jelentős része idegenbe vándorolt, a baloldaliak pedig felszámolták a Bundot (1921), és részben felvételt nyertek a kommunista pártba, az SZKbP-be. [88] Az egykori bundosok közül a megfoghatatlan David Zaszlavszkij, évtizedekre ő válik a sztálini publicisztika epés csillagává (rá bízzák Mandelstam

és Paszternak ostorozását). Aztán a Leplevszkij testvérek, Izrail és Grigorij. (Izrail rögtön 1918-tól élete végéig belemerül a csekázásba. Grigorij 1920-ban tekintélyes hivatalt foglal el az NKVD-ben, mb. népbiztos-helyettességig emelkedik, majd az OSzFSzK népbiztosok kistanácsának elnöke, 1934-1939-ben a Szovjetunió főügyész-helyettese, 1939-ben elviszik a megtorlások.) És Szolomon Kotljár, aki azonnal az orenburgi, vologodszki, tveri kormányzósági és orjoli körzeti pártbizottság első titkárává lép elő. Vagy a bundista Abram Heifec 1917 februárja után visszatér Oroszországba, az ukrajnai Bund főbizottságának elnökségi tagja, a Bund KB tagja, de 1917 ok-tóherében már a bolsevikokkal van, 1919-től a Komintern vezetőségének tagja. [89]

A baloldali bundistákhoz 1917 után csatlakozott a SZERP-beli cionista-szocialisták baloldali része, 1919-ben pedig beléptek az OKP-ba. Hasonlóan a Poalej Cion baloldali szárnya szintén 1921-ben. [90] (Még 1926-ban is az OKP párttag-nyilvántartásában is mintegy két és fél ezer egykori bundista szerepel. Többen közülük persze később malomkövek közé kerültek: „Sztálin idején többségük kegyetlen üldöztetéseket szenvedett el.” [91])

Bickerman felkiált: „A Bund, amely a »zsidó munkástömegek« képviselőjének adta ki magát, a Bund nagyobb és aktívabb része a bolsevikokhoz csatlakozott.” [92]

Dávid Azbel visszaemlékezéseiben részben megmagyarázza ennek az áttelepülésnek a motívumait saját nagybátyjának, Aron Iszaakovics Weinstein, a nemrég említett neves bundista példáján: „Előbb rájött, mint a többiek, hogy pártja, hasonlóan a többi szocialista párthoz, pusztulásra van ítélve... Rájött valami másra is: csak a bolsevikokhoz csatlakozva maradhat életben, és védelmezheti tovább a zsidók érdekeit.” [93]

Tehát még hány embert vezetett a kommunisták közé ugyanez: 1. életben maradni; 2. megvédeni a zsidók érdekeit? Egy ideig sikerült ez is, az is.

Meg kell jegyeznünk, hogy október után a többi szocialista párt – eszerek és mensevikek, akiknek vezetésében, mint tudjuk, nagyszámi zsidó volt – sem vált a

bolsevizmus elleni erős bástyává; túltéve magukat még azon is, hogy a bolsevikok szétzavarták alkotmányozó nemzetgyűlésüket, belezavarodtak, ingadoztak, szintén szétszakadtak, hol semlegességet, hol a kivárást hirdették a polgárháború idején. Az eszerek pedig megnyitották a bolsevikok számára a keleti front egy szakaszát, és elkezdték bomlasztani a fehérek hátországát.

De még a bolsevikokkal szembeni munkásellenállás vezetői között is találunk zsidó neveket; a 26 embernek, akik a Taganszkaja börtönben aláírták az „elítéltek nyílt levelét a munkáskongresszus dolgában”, valószínűleg negyede zsidó. [94] És ezekhez a mensevikekhez a bolsevikek kíméletlenek voltak. A kiemelkedő mensevik vezető, R. Abramovics kivégzését 1918 nyarán csupán az osztrák miniszterelnök gyilkosának, Friedrich Adlernek – akinek az osztrák hatóságok megkegyelmeztek – egy osztrák börtönből Leninhez intézett levele tudta megállítani. Szilárdan tartotta magát Grigorij Binstock, Szemjon Weinstein és sokadszori letartóztatásuk után végül csak kiutasították őket. [95]

Petrográdban a mensevikek 1921 februárjában ha támogatták is az éhes és becsapott munkások elégedetlenségét, ha buzdították is őket a tiltakozásokra és a sztrájkokra, de tették ezt határozatlanul. És nem volt elég merszük ennek a mozgalomnak az élére állni a kronstadti felkelés idején. Így is, úgy is megjárták.

Sok menseviket ismerünk, akik átálltak a bolsevikokhoz, micsoda könnyed pártcímke-váltás! „Csatlakozott” Borisz Magidov (átállásakor a 10. hadsereg politikai osztályainak vezetője lesz, majd az egész donyecki medencéé, a poltavai, szamarai kormányzósági pártbizottságok titkára, a KB instruktora). Közvetlen pártszökevények voltak: Abram Deborin (és elindult a vörös professzori kar csúcsára, és elkezdett bennünket szédíteni a dialektikus materializmussal, valamint a történelmi materializmussal); Alekszandr Gojhbarg (szibériai forradalmi bizottság, ügyész a Kolcsak-kormány miniszterei elleni perben, az igazságügyi népbiztosság kollégiumának tagja, majd fel egészen a népbiztosok kistanácsának elnökéig). Van, aki sokáig kitartott, egészen letartóztatásáig, mint I. Ljahoveckij-Majszkij [96], másokat

tömegesen tiportak szét, kezdve a „szövetségi mensevik iroda” koholt perével 1931-ben (ebbe került bele Gimmer-Szuhanov, aki 1917 márciusában a végrehajtó bizottság taktikájának teoretikusa volt). Nagy hajtóvadászatot rendeztek utánuk Szovjetunió-szerte.

A köpönyegfordító eszerek közül ki lehet emelni Jakob Livsicet (1919-től a csernyigovi, majd a harkovi kormányzósági Cseka elnökhelyettese, aztán a kijevi kormányzósági Cseka elnöke, gyorsan fel egészen Ukrajna GPU[82] elnökhelyettesi székéig). Az átszokott anarchokommunisták közül kiemelhetjük Lázár Kogant (a hadsereg különleges osztálya, a VCsK hadseregének törzsfőnökhelyettese, 1930-tól a Gulág[83] vezetője, 1931 az NKVD Belomorsztroj[84] vezetője.) Előfordulnak egészen csavaros életrajzok is: Ilja Kit-Vijtenko az osztrák hadsereg hadnagyaként orosz hadifogságba került; a bolsevikoknál a Cseka-GPU alsóbb parancsnoki állományában kezdi az

---

[82] *GPU*: az OSzFSzK belügyi népbiztossága mellett működő állami politikai hivatal. Az állambiztonság védelmére 1922-23-ban a VCsK-ból létrehozott szerv. Átszervezve OGPU-vá (egyesített állami politikai hivatal) alakul.

[83] *Gulág*: javító-munkatáborok, büntetőtelepek és büntetés-végrehajtási intézetek főigazgatósága (*Glavnoje Upravlenyije Lagerej*). 1934-56-ban az NKVD (belügyi népbiztosság), majd a Szovjetunió belügyminisztériumának szervezeti egysége, amelynek feladata a javító-munkatáborok rendszerének irányítása volt. A munkatáborokban szélsőségesen nehéz körülmények voltak, szigorú büntetés járt a szabályok legkisebb megszegéséért, igen magas volt a halandóság az éhség, és az elítéltek erejét meghaladó munka miatt. Az elítéltek ingyenesen építettek csatornákat, utakat, ipari és más létesítményeket az északi sarkkörön túli területeken, a távol-keleti partvidéken és másutt. A Gulág 1940-ben 53 munkatáborból, és annak számos altáborából, 425 büntetőtelepből (170 ipari, 63 mezőgazdasági, és 173 szerződéses, vagyis építkezés és más minisztériumokhoz tartozó üzemek), és 56 kiskorúak büntetőtelepéből állt. A Gulág a szovjet népgazdaság önálló ágazatát jelentette, de a többitől eltérően ingyenes munkaerővel. Ha a Gulágon fogvatatottakhoz hozzávesszük a más hivatalokhoz (pl. BM) tartozó büntetés-végrehajtási intézetekben fogvatartottakat is (a hadifoglyok kivételével), akkor azt kapjuk, hogy egy időben a legtöbb fogvatartott 1960 januárjában volt, 2.760.000 fő. Hatalmas szám, de a történeti források nem igazolják az egy időben csak a Gulágon tartott több tízmillió főt!

[84] *Belomorsztroj*: a Gulág egyik specializált javító-munkatábora, amelyetek elítéltjei a Fehér-tengert az Onyega-tóval összekötő 227 km hosszú, a nagy szintkülönbség miatt 19 zsilippel ellátott csatornát építették. Átadására 1933-ban került sor.

előrehaladást, majd átkerül a hadsereg állományába, és a 30-as években a munkás-paraszt vörös hadsereg egyik reformátora. Végül 20 évet *ült*. [97]

Na és a cionisták? Emlékszünk rá, hogy 1906-ban elhatározták és közzétették, hogy nem maradhatnak ki az önkényuralmi elnyomás ellen egész Oroszországban folytatott harcból, tehát bekapcsolódnak. Ennek ellenére 1918 májusában, a korábbinál semmivel sem kisebb összoroszországi elnyomás idején bejelentették, hogy az oroszországi belpolitikai kérdésekben most már semleges álláspontot fognak elfoglalni, „valószínűleg azt remélvén, hogy elejét vehetik" annak, hogy a bolsevikok „ellenforradalmi tevékenységgel vádolják" [98] őket. Eleinte ez így be is vált. Egész 1918 folyamán és 1919 első felében a bolsevikok részéről nem érte rossz szó a házuk elejét; 1918 nyarán még megrendezték Moszkvában az zsidó hitközségek össz-oroszországi kongresszusát, és több száz hitközségben a „palesztin hetet". Akadálytalanul jelentek meg újságjaik, megalakult az ifjúsági „Gehaluc". [99] A helyi hatóságok 1919 tavaszán hol itt, hol ott elkezdték bezárni a cionista lapokat. Ezt követően 1919 őszén pedig néhány cionistát is letartóztattak („kémkedés Anglia javára"). A cionisták 1920 tavaszán Moszkvában megrendezték össz-oroszországi tanácskozásukat, amelynek összes résztvevőjét azonban (90 fő) leültették a Butirkibe[85]. Néhányan letöltendő büntetést is kaptak, de mindenkit kihúzott a slamasztikából az Amerikából érkezett zsidó szakszervezetek küldöttsége. „A VCsK elnöksége bejelentette, hogy a cionista szervezet ellenforradalmi jellegű, és tevékenységét betiltotta Szovjet Oroszország területén... Attól az időtől kezdve a cionisták illegalitásba vonultak." [100]

Helyénvaló a töprengő M. Heifec megjegyzése: „az októberi államcsínnyel pontosan egy időben jelent meg a *Balfour-nyilatkozat* is, az első reális lépés az önálló zsidó államiság létrehozásának útján. Na és? A zsidó nemzedék egy része Herzl és Zsabotyinszkij útján jár. A másik (és tegyük hozzá: a jóval nagyobb) rész pedig nem tudott

[85] *Butirki*: a XVIII. sz. végén, XIX. sz. elején épült moszkvai börtön. 1917 után mint vizsgálati és gyűjtőfogház működött. Jelenleg csak előzetes letartóztatottakat fogad.

ellenállni a kísértésnek és Lenin-Trockij-Sztálin bandáját gyarapítja.” (Ez az, amitől Churchill tartott.) „Herzl útja akkor messzinek és szinte irreálisnak tűnt. Trockij és Bagrickij útján pedig a zsidók már most kiegyenesedhettek, és azonnal nem csak egyenrangú, hanem egyenesen kitüntetett nemzetiséggé válhattak Oroszországban.” [101]

És a legnevesebb renegát[86] persze Lev Mehlisz (a Poalej Cionból). Karrierje széles körben ismert: Sztálin titkárságán, meg a Pravda szerkesztőségében, meg a vörös hadsereg politikai csoportfőnökségének élén, meg a honvédelmi népbiztos első helyettese, meg az állami ellenőrzés népbiztosa, és 1942-ben krími deszantunk elpusztítója. És a KB szervezési irodájának tagsága után végül a Kreml falában temették el. [102]

Az oroszországi zsidóságnak nyilvánvalóan volt olyan jelentős rétege, amely nem fogadta el a bolsevizmust. Nem rohantak a bolsevizmusba sem a rabbik, sem az egyetemi magántanárok, sem az ismert orvosok, sem nagyon sok egyszerű polgár. Tyrkova írja könyvének ugyanazon a helyén, folytatólagosan: „Ez a zsidó túlsúly a tanácsi hatalomban kétségbeesésbe kergette azokat az oroszországi zsidókat, alak – a cári rezsim kegyetlen igazságtalansága ellenére – Oroszországot hazájuknak tekintették, egységben éltek az orosz értelmiséggel, és vele együtt utasították el a bolsevikokkal való bárminemű együttműködést.” [103] De akkor nem kaptak nyilvános megnyilatkozási lehetőséget, és ezek az oldalak, természetesen nem az ő neveikkel, hanem a győztesek neveivel vannak tele, akik meglovagolták az események menetét.

Az események menetéből kimagaslik két terrorcselekmény, mindkettő zsidó kezek műve volt a bolsevikok ellen. Leonyid Kannegisser 1918-ban meggyilkolja Urickijt, és Fanni Kaplan merényletet kísérel meg Lenin ellen. Innen nézve is zsidó sors ez, az elsők között lenni. Hát, ami Lenin meglövését illeti, ez inkább az eszerek leszámolása volt. Kannegisser az ősnemes, nagyapjától örökölt címmel, aki 1917 nyarán a hadapródok közé lépett (apropó, Szergej Jeszenyin barátja volt),

[86] *Renegát (latin)*: áruló, hazáját, övéit, meggyőződését megtagadó, az ellenséghez tartozó személy.

vonatkozásában azonban én teljes mértékben elfogadom Mark Aldanov magyarázatát: ez a tett az önérzetes zsidó tette volt, aki mind az orosz nép előtt, mind a történelem színe előtt Urickij és Zinovjev nevével egy zsidó nevet akart szembeállítani. Ebben a szellemben adta át a merénylet előtt nővérének utolsó üzenetét, hogy a breszti békéért áll bosszút; és azért a megalázó érzésért, hogy a zsidók részt vettek a bolsevik hatalom megalapításában; és azért, mert a petrográdi Cseka kivégezte tüzériskolai hallgatótársát.

Be kell valljam, az utóbbi időben kutatók tollából cikkek jelentek meg mindkét merénylet kétértelmű körülményeiről. [104] Elég meggyőző elképzelések vannak arról, hogy Fanni Kaplan egyáltalán nem lőtt Leninre, hanem „a vizsgálat lezárása érdekében” fogták el, mint alkalmas áldozatot; illetve vannak érvek arra, hogy mintegy a hatalom adott alkalmat Kannegissernek egy ilyen lövésre. Ez utóbbit én igencsak kétlem: a bolsevikok semmiféle provokáció érdekében nem áldozták volna fel szeretett Cseka-elnöküket. Másfelől, persze szemet szúr az a tény; hogy az ezután kezdődött vörös terror idején, amikor sok ezer ártatlan, az üggyel még közvetett kapcsolatban sem álló túszt lőttek agyon az országban, a Kannegisserek teljes családját kiengedték a börtönből, nemsokára pedig az országból is, ez sem a bolsevikokra valló megoldás! Vagy ez micsoda hatalmas pártfogót jelenthet a legmagasabb bolsevik csúcsokon! A legújabb publikációkból még azt is megtudjuk, hogy L. Kannegisser rokonai és barátai a petrográdi Cseka fegyveres megtámadásának tervén is dolgoztak Leonyid kiszabadítása érdekében, és mindnyájukat szabadlábra helyezték, és továbbra is Petrográdban éltek, üldöztetésektől mentesen. A bolsevik hatalom ekkora irgalmasságának magyarázatát abban látják, hogy a bolsevikok nem akartak összeveszni a petrográdi befolyásos zsidó körökkel. A Kannegisser-család megőrizte izraelita hitét, Lennyid anyja, Rozália Eduárdovna pedig az egyik kihallgatáson kijelentette, hogy Leonyid azért ölte meg Urickijt, mert az „elhagyta zsidóságát”. [105]

Itt van még egy zsidó nép; amely eleddig igazságtalanul ismeretlenségben maradt, nem dicsőítették, mint illett volna: Alekszandr Abramovics Vilenkin, a

bolsevikellenes földalatti mozgalom hőse, aki 17 éves kora ellenére önkéntesként vonult be a huszárokhoz az 1914-es háborúban; 4 Szent György-keresztet kapott, és tiszti rangot, a forradalom idején pedig már törzskapitány volt; 1918-ban belép az illegális „Haza és Szabadság Megvédelmezésének Szövetségé”-be; a csekisták csupán azért fogják el, mert a szervezet lebukása után hátramaradt az iratokat megsemmisíteni. Összeszedett, okos, erélyes, kibékíthetetlen a bolsevikokkal, ő az illegális mozgalomban is, a börtönben is sok embert lelkesített az ellenállásra és természetesen a csekisták kivégezték. (A róla szóló adatokat 1918-as illegalitásbeli társa, majd 1919-es börtönbeli zárkatársa, Vaszilij Fjodorovics Klementyjev az orosz hadsereg századosa közölte.) [106]

Ezekre, a bolsevizmus elleni harcosokra – bármilyen szándékkal is – úgy is emlékezünk, mint zsidókra. Szomorú, hogy oly kevesen voltak. Mint ahogy az egyesült fehér erők is a polgárháború idején.

A bolsevista győzelmet egy köznapi, csöndes folyamat is erősítette: azokhoz a rokonokhoz, akik bolsevista posztokat foglaltak el, és azáltal mindenféle anyagi előnyöket élveztek, különösen a fővárosokban, ahol az elmenekült „múltbéli” emberek „gazdátlan” lakásokat hagytak hátra, az egész letelepedési határról odaözönlöttek és egyre csak özönlöttek az áttelepülő hozzátartozók. Éppen ez volt az a bizonyos „nagy exodus[87]„. G. A. Landau írja: „A zsidók a hatalom közelébe jutottak, és különböző állami »magaslatokat« foglaltak el… Elfoglalván ezeket a helyeket, nyilvánvaló, hogy – amint bármely más társadalmi réteg – ők már tisztán köznapi módon maguk után húzták rokonaikat, ismerőseiket, gyerekkori barátaikat, ifjúkori barátnőiket… Az a teljesen természetes folyamat, amikor olyan embereket juttatsz beosztáshoz, akiket ismersz, akikben bízol, akiket patronálsz, és végül, akik az idegeidre mennek és körülállnak, visszaélve az ismeretséggel, rokonsággal és kapcsolatokkal, hihetetlen módon megszaporította a zsidók létszámát a szovjet apparátusában.” [107] Ne is beszéljünk arról, hány rokon

[87] *Exodus (görög-latin)*: kivonulás.

nyitotta rá az ajtót Lilinára, Zinovjev feleségére, meg arról, hogy Zinovjev közmondásosan bőkezűen adományozta az állásokat „sajátjainak”. Ez csupán egy fényes pont, mivel az átalakulások csendben, nem szembeötlően történtek, és több tízezer embert érintettek. Odessza tömegesen költözött fel Moszkvába. (Hiszen Trockij is Moszkva környéki szovhozt[88] ajándékozott nem különösebben szeretett apjának.) Ezek a költözések az életrajzok alapján is nyomon követhetők. Vegyük Azbel Dávidot (nem tévesztendő össze Márkkal). Ő sihederként 1919-ben akadálytalanul jutott fel szülővárosából, Csernyigovból Moszkvába. Két nagynénje már volt idefent, először az egyikhez (a Gagarinszkij közben lakó, már említett Ida nénihez, aki „az első kereskedőcéhbe tartozó, jómódú kupec-asszony” volt, férje meg Amerikából tért vissza); aztán a másikhoz, Ljolja nénihez, a „szovjetek 1. házába” (National), ahol a magas szovjet arisztokrácia lakott. Szomszédjuk, a később elhíresült Ulrich poénja: „Fura, miért is nem nyitnak a National-ban zsinagógát. Hiszen itt szinte csak zsidók laknak.” A Pétervárról áttelepült szovjet elit benépesítette a szovjetek 2. házát is (Metropol), 3. házát is [a Bozsedomovszki (Isten háza) közben álló papnevelde], 4. házát is (Mohovaja-Vozdvizsenka), és S. házát is (Seremetyevszkij köz): étterem a házban lakók számára, „a zártkörű elosztóból bőséges fejadagok. Kaviár, sajt, vaj, sonka mindig volt az asztalon”. (*1920-at írunk!*) „Minden különleges, kizárólag az új elit számára készült: óvodák, iskolák, klubok, könyvtárak.” [Ezeken a helyeken 1921-22-ben, a Volga menti halálos éhínség és az APA segélynyújtás éveiben, az ő „kísérleti mintaiskolájuk” ebédlőjében ebből az APA-alapítványból biztosították az „»amerikai reggelit«: édes tejberizs, kakaó, fehér kenyér és omlett”. És „senki sem emlékezett arra, hogy épp az imént ordibálták (az órán), hogy lámpavasra minden burzsujt”.] „A szomszéd házakban lakó fiúk gyűlölték a »szovjet háziakat«, és minden adódó alkalommal kegyetlenül elverték őket”. Eljött a NEP, „a »National« lakói... a korábban arisztokraták és nagypolgárok tulajdonában álló összkomfortos lakásokba és palotákba költöztek”. És 1921-ben „hosszú, forró nyár várt a fülledt Moszkvában”? Hát

[88] *Szovhoz (orosz)*: *szov*jetszkoje *hoz*jajsztvo, állami gazdaság (szovjet-gazdaság) a Szovjetunóban.

meghívtak egy Moszkva környéki, elkobzott dácsára[89]. Ott pedig „minden úgy maradt, mint a korábbi lakók idején". Csak magas kerítéseket építettek köréjük és őrséget állítottak a kapunál. A komisszárok gyerekestül a legjobb külföldi üdülőhelyekre kezdtek utazgatni. Az akkori pusztulás, áruhiány és árurejtegetés idején kifizetődő viszonteladásokba és spekulációba fogtak. „Fillérekért felvásárolva a külföldre menekült kereskedőktől hatalmas mennyiségű rőfös árut", Ida néni és Misa bácsi titokban eladták azt, és „valószínűleg a leggazdagabb emberekké váltak) Moszkvában". De 1926-ban Misa bácsit 5 év-re leültették „gazdasági ellenforradalmi cselekmények" miatt. A NEP végén még hozzátettek ehhez 10 év munkatábort. [108]

És még, „amikor a bolsevikok »kormánnyá« váltak, elkezdtek hozzájuk szállingózni a zsidó lumpenproletariátus számos képviselői, akik először láttak lehetőséget arra, hogy hozzáférjenek a kincstári tortához". [109] Mivel pedig tilos volt a nyilvános kereskedés és a magánvállalkozás, sok zsidó család életformája átalakult: „az érett emberek nagyobbrészt leépültek, a szellemi és társadalmi »ballaszttól« mentes fiúk és lányok pedig karriert csináltak, és az idősebbek eltartóivá váltak... Ebből ered a zsidók rendkívüli nagy száma a szovjet apparátusban." Figyeljük meg: a szerző nem mentegeti ezt a folyamatot, mint az „egyetlen megoldást", hanem keserűen rámutat a legfontosabbra: „ez a bomlasztó folyamat nem talált megfelelő ellenállásra a zsidó közegben", hanem „szolgálatkész végrehajtókra és együttérző talajra lelt". [110]

Így került be a zsidók tömege a szovjet uralkodó osztályba.

És történhetett ez bármennyire is rejtve, vajon nem látták-e mindezt világosan az orosz alsóbb néprétegek?

Na, és mivel válaszolt erre az egyszeri polgár? Vagy gúnydalokkal: „Róza a népbiztosok tanácsából, Hajka férje a Csekából." Vagy viccekkel, amelyekkel már tizennyolctól tele volt Moszkva: „Tea Viszockijtól, cukor Brodszkijtól, Oroszország Trockijtól." Ukrajnában pedig így daloltak:

[89] *Dácsa (orosz)*: többnyire fából készült nyaraló.

„Sej, haj, hajdina! Minden zsidó nacsalnyik[90]!” És előkúszik a következő titkos jelszó: „Szovjeteket zsidók nélkül!”

Az *Oroszország és a zsidók* gyűjtemény társszerzői nagy aggodalommal írták 1924-ben: világos, „hogy nem minden zsidó bolsevik, és nem minden bolsevik zsidó, de ugyanígy nem kell sokáig bizonygatni a zsidók mértéktelen és mértéktelenül szenvedélyes részvételét a se élő, se holt Oroszország bolsevikok általi megkínzatásában. Ellenkezőleg, azt kellene alaposabban tisztázni, milyen lenyomatot fog hagyni az orosz nép tudatában a zsidók részvétele a pusztításban. Az orosz ember sosem látott azelőtt zsidót a hatalomban.” [111]

Most pedig látott, de aztán lépten-nyomon. És ráadásul a kegyetlen és korlátlan hatalomban.

„Ami a zsidóság felelősségét illeti a zsidó bolsevikokat illetően, ebben az egész kérdésben mindenekelőtt a nem zsidók lelkületéből kell kiindulnunk, azoknak az oroszoknak a lelkületéből, akik közvetlen szenvedő alanyai voltak a gaztetteknek... Azoknak a zsidó közéleti személyeknek, akik meg akarják előzni a jövő véres tragédiáit… meg akarják menteni az orosz zsidóságot a pogromoktól, tekintetbe kell venniük ezt a tényt.” [112] „Meg kell érteni az orosz ember lelkét, amikor egyszer csak maga fölött érzi ennek a pökhendi és durva, elbizakodott és szemtelen mocskos söpredéknek a hatalmát.” [113]

A történelmet nem az elszámoltatás miatt kell ismerni. Nem a kölcsönös vádaskodások miatt, hanem annak megmagyarázásához, hogy is vehetett részt ilyen mérhetetlenül sok zsidó annak az államnak a felragyogtatásában (1918), amely nemcsak érzéketlen volt az orosz nép iránt, nemcsak kívülrekesztette magát az orosz történelmen, hanem még a *terror* legszélsőségesebb megnyilvánulásait is lakossága nyakába zúdította.

A zsidók részvétele a bolsevizmusban *nem* a hatalom „idegenszívűségének” vagy „másszívűségének” a kérdése. Annikor a zsidó nevek bőségéről beszélünk a forradalmi Oroszország vezetésében tudnunk kell, a kép nem új: vajon hány germán és balti német név szerepelt másfél-két évszázadon keresztül a cári Oroszország irányítói között?

[90] *Nacsalnyik (orosz)*: elöljáró, vezető, főnök.

Kérdés: vajon ez a hatalom hogyan szolgálta az országot és a népet?

Ugyanakkor, töpreng D. Paszmanyik: „Válaszoljon minden gondolkodó orosz erre a kérdésre: képes lett volna-e a bolsevizmus, még Lenin vezetésével is győzni, ha Oroszországban jóllakott, földbirtokos és kulturált parasztság él? Képesek lettek volna-e »Cion bölcsei«[91] mind együttvéve, még ha Trockij áll is az élükre, végrehajtani a nagy lázadást Oroszországban?” [114] Igaza van: nyilvánvalóan nem lettek volna képesek.

De a zsidó bolsevikokról gondolkodni a zsidófaiak előbbre való lenne, mint az oroszoknak. A zsidókat a történelemnek ez a szakasza erősebben kellene, hogy érintse, mindmostanáig. És éppen a józan történelmi megközelítés szellemében nem kellene legyintéssel válaszolni a kérdésre a zsidók tömeges részvételéről a bolsevik vezetésben és a bolsevik kegyetlenségekben: azok a zsidóságból kiszakadt csőcselék voltak, ugyan, miért is kellene számot adnunk róluk, nekünk őróluk?

D. M. Sturman jogosan emlékeztet saját szavaimra, amit minden idők bármely nemzetiségű kommunista vezéréről mondtam: „mindnyájan elhagyták nemzetiségüket, áthatva magukat embertelenséggel”. [115] Igaz. De igazak Paszmanyik szavai is 1920-ból: „Nem elégedhetünk meg csupán egy kijelentéssel, miszerint a zsidó nép nem felelős egyes tagjainak ilyen vagy olyan cselekedeteiért. Felelősek vagyunk Trockijért, amíg nem határolódtunk el tőle.” [116] Elhatárolódni pedig nem jelenti legyinteni, inkább fordítva: elhatárolódni azok *cselekedeteitől* véglegesen, és tanulni ebből a leckéből.

Miután figyelmesen dolgoztam Trockij életrajzán, egyetértek azzal, hogy nem volt zsidóspecifikus szenvedélyes kötődése, ellenkezőleg, dühödt internacionalista volt. Nos, hát nem éppen egy ilyen fajtabelit a legkönnyebb elítélni? De már amikortól Trockij csillaga felmenőben kezdett lenni, vagyis 1917 októberétől túl sokak számára vált büszkeségük tárgyává, az amerikai

[91] *Cion bölcsei*: a zsidóság világmozgalmának (cionizmus) titkos tanácsa *[Létezésük mindmáig igazolatlan, akárcsak a „jegyzőkönyvüké”. Bár véleményem szerint itt inkább átvitt értelemben szerepelnek a* bölcsek. *– a dig.].*

zsidóság szélsőbalos köreinek pedig majdhogynem a bálványává.

Ugyan, mit amerikaiak! Az 50-es években ült velem a lágerben az akkor még ifjonc Vlagyimir Gersuni, szenvedélyes szocialista, internacionalista. Nemhogy a vallásosságnak, de talán még a zsidó öntudatnak sem volt meg benne a szikrája sem. A 60-as években találkoztunk szabadlábon, és valaminek kapcsán odaadta a jegyzeteit. Bennük meg: hogy Trockij október Prométheusza, és nem másért, hanem mert Trockij zsidó: „Ő Prométheusz volt, nem azért, mintha ilyennek született volna, hanem azért, mert a Prométheusz-nép szülötte, amely, ha nem lett volna odaláncolva az ostoba rosszindulat sziklájához a rejtett és a kimutatott gyűlölködés láncával, még annyi mindent tehetett volna az emberiség érdekében”.

„Azok a kutatók, akik nem helyeslik a zsidók részvételét a forradalomban, hajlamosak nem tulajdonítani nagy jelentőséget ezen zsidók nemzetiségének. Azok pedig – és közöttük sok izraeli történész –, akik a zsidó hegemóniát a zsidó szellem győzelmeként értékelik, lelkesen magasztalják azok zsidósághoz tartozását.” [117]

Már a 20-as években is, közvetlenül a polgárháború után is hangzottak el kirekesztő megnyilvánulások. Az *Oroszország és a zsidók* c. gyűjteményben ezeket I. O. Levin taglalta (nincs is olyan sok zsidó a bolsevikok között; miért is volna egy egész nép felelős egyes tagjainak tetteiért; a zsidókat üldözték a cári Oroszországban és hát ezért... a polgárháború idején pedig a bolsevikoknál kerestek védelmet a pogromok elől és hát ezért...) és ugyanakkor válaszolt is rá, hogy hiszen nem bűnvádi felelősségről van szó, ami elkerülhetetlenül személyes, hanem *erkölcsi* felelősségről. [118]

Paszmanyik nem tartotta úgy, hogy az ilyetén erkölcsi felelősségből ki lehetne mosakodni. Mindazonáltal kereste a vigasztalást: „Hát miért kell a zsidó tömegnek felelnie az egyes zsidó komisszárok mocskos tetteiért? Ez, vitathatatlanul, mélységesen igazságtalan. De... az egész zsidó nép felelősségre vonása csupán azt bizonyítja, hogy elismerik a különálló zsidó nemzetiséget. Abban a pillanatban, amikor a zsidók elveszítik nemzetiségi voltukat,

amikor izraelita hitű oroszokká, németekké, angolokká válnak, megszabadulnak az egymásért viselt felelősség terhétől.” [119]

A XX. század azonban prezentálta nekünk az Izraelben kikötött zsidó nemzetiség elismerését. Az egy nősért viselt felelősség pedig – az orosz népé is, ugye – elválaszthatatlan attól a képességtől, hogy méltó életet tudjon teremteni.

Igen, sok magyarázat született arra, miért mentek a zsidók bolseviknak (a polgárháborúban pedig találkoztuk újabb súlyos érvekkel). Ha azonban az orosz zsidók erre az időszakra elsősorban *felmentő* érzésekkel emlékeznek, el fog veszni, csökkenni fog a zsidó önmegértés szintje is.

Hiszen a németek is ugyanígy magyarázhatták volna a hitleri[92] időket: „azok nem igazi németek voltak, hanem csőcselék”, bennünket nem kérdeztek meg. Minden népnek azonban *erkölcsileg* kell felelnie egész múltjáért, azért is, ami szégyenteljes. De hogyan feleljen? Megkísérelve *tudatosítani*, miért is történhetett mindez? Miben áll a *mi* hibánk? És lehetséges-e, hogy most *megismétlődjék*?

Ebben a szellemben kell a zsidó népnek is felelnie forradalmi fenegyerekeiért, és a szolgálatukba szegődött készséges tömegekért. Nem más népek előtt kell felelnie, hanem saját maga előtt, értelme előtt, Istene előtt. Ahogy nekünk, oroszoknak is felelnünk kell a pogromokért, és a kegyetlen gyújtogató parasztokért, és a tébolyalt forradalmi katonákért, és az elállatiasodott matrózokért. (Róluk talán elég kézzelfoghatóan írtam a *Vörös kerék*ben. Hozzáteszek itt egy példát: ott van az a Baszov vöröskatona, az igazságszerető Singarjovnak, a nép szószólójának kísérője, aki először elfogadta a fogoly nővérétől a pénzt a teára, és a Péterpál-erődből a Mariinszkij kórházba való kíséréséért, vagyis azért, hogy Singarjovnak egy szabad percet se engedjen, és néhány óra múlva, még azon az éjszakán a kórházba vezette a matrózokat, hogy őt és Kokoskint agyonlőjék. [120] Es ebben az undorító fajzatban mennyi a mieink közül való!)

---

92 *Hitler, Adolf (1889-1945)*: osztrák származású német diktátor. 1921-től Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (náci párt) vezetője, 1964-től államfő, felveszi a Führer címet. 1935-től a német véderő főparancsnoki. Diktatúrája ártatlan emberek millióinak halálához vezetett.

Felelni, ahogy családtagjainkért is felelünk.

Ha pedig megszüntetnénk a felelősséget törzsbelijeink tetteiért, akkor a *nemzet* fogalma is elvesztené minden élő jelentését.

4.
A POLGÁRHÁBORÚ

Trockij valahol eldicsekedett azzal, hogy a polgárháború idején „még" a forradalmi katonatanácsi vonatában is „szakított időt" arra, hogy átlapozza a francia irodalmi újdonságokat.

Ráadásul észre sem vette, hogy mit is mondott ezzel. Nem időt szakított, hanem helyet talált a szívében. Maradt ott ennyi hely a szívében a „forradalmi tengerészekhez" vagy az erőszakosan kirendelt vöröscsapatokhoz intézett felhívások és a magukra hagyott, és megingás esetén megtizedelni rendelt csapatok között, mivel a *végrehajtást* megnézni sosem maradt ott.

Oroszország tágas síkságain véres háborút folytatott ő, akit sosem érintettek az ország lakóinak példátlan gyötrelmei, fájdalmai, ő magasabban repült, mindenekfelett az internacionalista elragadtatás szárnyain.

A februári forradalom oroszországi forradalom bármennyire is meggondolatlan, hibás és végzetes volt, nem törekedett az egész korábbi élet kivégzésére, az egész korábbi Oroszország elpusztítására. Rögtön októbertől kezdve pedig – a forradalom *internacionalistává*, és lényege szerint pusztítóvá vált – a keze ügyében lévő rendszer felfalásával, elpusztításával táplálkozott: mindent ledönteni, ami áll; ami kisarjadt, elkobozni; aki ellenáll, agyonlőni. A vörösök csak a nagy társadalmi kísérlettel voltak elfoglalva, amit csak megismételni, bővíteni és megvalósítani kellett nemzetközi méretekben.

Az olyan könnyűnek tűnő, rajtaütésszerű októberi államcsíny vad hároméves polgárháborúvá terebélyesedett, és megszámlálhatatlan véres szenvedést hozott Oroszország egész népének.

A vörösök embertelen elgondolására és tapasztalataira rárétegződött az egykori birodalom soknemzetiségű volta, és az elmúlt nagy háború visszarúgása. Az első francia forradalom idején az egynemzetiségű Franciaország

területén, az ellenséges hadak rövid idejű betörésétől eltekintve, külföldiek egyáltalán nem tevékenykedtek, az a forradalom, minden borzalmával együtt, az elejétől a végéig nemzeti volt. A mi forradalmunkra külön borzalmas bélyeget sütött ez a soknemzetiségű őrjöngés: a vörös lettek (orosz állampolgárok), meg az egykori német-osztrák hadifoglyok, akiket ezredszámra fogtak el, *mint a magyarokat*, és még a nem kevés kínai bőséges részvétele. A vörösök fő haditömegét persze az oroszok képezték, egyeseket a helyszíni kivégzés mozgósítási terrorja, másokat az az esztelen hit hajtott, hogy a boldog jövőért harcolnak. És ebből a tarkaságból bőven kivették részüket a zsidók, szintén orosz állampolgárok.

Az orosz zsidóságnak a politikailag aktív része, amely 1917 végén támogatta a bolsevikok polgári hatalmát, most ugyanolyan határozottan belépett a bolsevikok katonai szervezeteibe is. Az október utáni első években az internacionalizmus mámorában a hatalom – ebben a hatalmas országban – szépen belecsúszott a bolsevizmushoz hozzásimulók kezébe, és elképesztette őket kitáruló korlátlanságával; és ők (persze magasabb, valaki azonban alacsonyabb rendű ideálok nevében „a fanatizmus konoksága egyikőjüknél, alkalmazkodóképesség másikójuknál” [1]) elkezdték használni ezt a hatalmat mindenfajta óvatoskodás, és az ellenőrzés miatti legkisebb aggodalom nélkül. Senkinek sem adatott meg megérezni, hogy a polgárháború már 1919-ben az egész Délvidéken példátlan – kegyetlenségét és az áldozatok számát tekintve is – zsidópogromokhoz vezet.

Arról, hogy mit is jelentett a soknemzetiségű háború, azt jól megítélhetjük az 1921. évi márciusi kronstadti lázadás elfojtásakor eluralkodott vörös-pogrom alapján. A híres eszer és jó nevű szociológus így ír erről: „Három napig a lett, baskír, magyar, tatár, orosz, zsidó és nemzetközi csőcselék, minden korlátozástól mentesen, a vér gerjedelmétől és a szesztől eszét vesztve gyilkolt és erőszakolt.” [2]

Ez pedig az egyszerű visszaemlékezőktől: 1918-ban Tulában vízkeresztkor a Kreml kapuján kilép a pravoszláv körmenet, az „internacionalista csapat” pedig szépen szétlövi azt.

Ha kíméletlen internacionalista csapatokat használtak is, de csupán a „vörös gárdá”[93]-ra már nem lehetett hagyatkozni. A bolsevik hatalomnak reguláris hadseregre volt szüksége. „Lev Trockij, Szkljánszkij és Jakob Szverdlov segítségével megalakította a vörös hadsereget” 1918-ban. Soraiban „...sok zsidó harcolt. A vörös hadsereg néhány egysége kizárólag zsidókból állt, mint például a Joszef Furman parancsnoksága alatt álló dandár”. [3] A munkás-paraszt vörös hadsereg parancsnoki állományában a zsidók részaránya számottevő és jelentős, amely hosszú éveltig fennállt a polgárháború után is. Ezt a részvételt több zsidó szerző és enciklopédia kutatta.

A 80-as években Aron Abramovics izraeli kutató sok szovjet kiadvány alapján „A szovjet fegyveres erők 50 éve”, „Szovjet történelmi enciklopédia”, „A vörös hadsereg frontparancsnokságainak direktívái” stb., részletes névjegyzékeket állított össze. Ezek csak és kizárólag azokat a zsidókat sorolják, akik a vörös hadseregben parancsnoki beosztásokban szolgáltak, a polgárháborútól kezdve és a második világháborúval bezárólag, megjelölve az időpontokat is, amikor egy-egy parancsnok az adott beosztásban volt.

> Lapozzunk bele azokba az oldaliakba, amelyeket A. Abramovics a polgárháborúnak szentelt. [4] Ezek hatalmas listák, kezdve a köztársaság forradalmi katonai tanácsának tagjaival (Trockijon és E. Szkljánszkijon kívül ott volt még A. Rosenholz és Ja. Drabkin-Guszev). Trockij parancsára „megalakultak a frontok, vezérkarostul, valamint új hadseregek is”, és „majdnem mindegyik front és hadsereg forradalmi katonai tanácsaiban voltak zsidók” (felsorolja a legismertebbeket: itt van D. Weiman, Je. Pjátnyickij, L. Glezárov, L. Pecserszkij, I. Szlávin, M. Liszovszkij, G. Bitker, **Kun Béla**, Brillant-Szokolnyikov, I. Hodorovszkij). Még korábban, a polgárháború kezdetén, a „petrográdi katonai körzet rendkívüli törzskara” élére Urickij alít. A petrográdi forradalmi védelmi bizottság tagjai pedig az alábbiak: Szverdlov (elnök), Volodarszkij, Drabkin-Guszev, Ja. Fischman (a baloldali eszerektől), G. Csudnovszkij. A katonai körzetek 11 komisszárja között 1918 májusában két zsidó volt: a moszkvaié Je. Jaroszlavszkij-Gubelman és a jaroszlavszkié Sz. Nahimson. A háború folyamán a zsidók még hadseregparancsnokok is voltak: a keleti front 3., majd 7. hadseregét M. Lasevics, a nyugati front 3. hadseregét V. Lazarevics, a déli front 8. hadseregét G. Szokolnyikov, a 9.-et N. Szorkin, a 14.-et I. Jakir vezette. „Hadseregek törzskari parancsnokai voltak...”, „a hadseregek

[93] *Vörös gárda*: az orosz forradalmak idején működő forradalmi-katonai alakulat.

forradalmi katonai tanácsainak három tagjából egy, vagy kettő mindenütt zsidó volt” (és felsorolja mind a húsz hadsereget). „A zsidó származású hadosztályparancsnokok (főnökök)...” (hosszú lista); „a hadosztályok katonai biztosai voltak...” (vagyis katonai komisszárok, eszmei vezetés, háromszor olyan hosszú lista); „hadosztályok törzskari főnökei voltak...” (nagy lista). „Dandárparancsnokok... , „dandárkomisszárok... ; „ezred- és csapatparancsnokok...” (rövid lista). „Politikai osztályok vezetői...”; „forradalmi katonai töményszékek elnökei...”; „különösen nagy számban voltak zsidók a vörös hadsereg bármely szintjének politikai munkatársai között...” „Jelentős szerepet játszottak a zsidók a frontok, hadseregek és hadosztályok hadtápellátásában. Nevezzük meg néhányukat...”; „a zsidók jelentős beosztásokat töltöttek be a katonai orvoslásban is: a frontok és hadseregek egészségügyé főcsoportfőnökségeinek vezetői, magasabb egységek, alakulatok főorvosai...”. „Azok a zsidók pedig, akik magasabb egységek, egységek és alegységek parancsnokai voltak, kiemelkedtek bátorságukkal, hősiességükkel és hadvezéri képességeikkel”; ugyanakkor „ennek a fejezetnek az áttekintő jellege nem ad lehetőséget a zsidó származású vörösgárdisták, parancsnokok és politikai munkatársak hőstetteinek részletes leírására”. (A hadseregparancsnokok listájából a kutató kihagyta még Tyihon Hveszint, ő sorrendben a keleti front 4. hadseregének, a déli front 8. hadseregének, a doni hadseregcsoportnak, majd pedig a turkesztáni front 1. hadseregének parancsnoka volt. [5])

Némely parancsnokról hozzátesz valamit vagy megmagyaráz az oroszországi *Zsidó Enciklopédia*. (Talán itt az ideje, hogy szóljunk róla is. Az 1994-ben, az új – tiltás nélküli időkben indult – kezdeményezés becsületes kiadványt eredményezett: nyíltan megír mindent, még azt is, amivel ma igazán nem büszkélkedik, büszkélkedhet senki.)

Drabkin-Guszev 1921-ben a politikai csoportfőnökség és az egész vörös hadsereg vezetője, aztán az Isztpart[94] élére állt, tekintélyes személyiség volt a Kominternben, a Kreml falában temették el. Mihail Gaszkivics-Lasevics különböző forradalmi katonai tanácsokban töltött be tisztségeket, majd a szibériai katonai körzet parancsnoka, volt a Szovjetunió forradalmi katonai tanácsának első elnökhelyettese (de csak a Mars-mezőn temették el). Izrail Razgon volt a petrográdi körzet törzskari katonai biztosa is (vérbe fojtotta a kronstadti felkelést), aztán a buharai vörös hadsereg parancsnoka (vérbe fojtotta a közép-ázsiai felkelést), volt a fekete-tengeri flotta törzskarában is. Borisz Goldberg a tomszki, majd a permi megyei kormányzósági, majd pedig a Volga menti katonai körzet katonai

[94] *Isztpart*: az októberi forradalom és az OKbP történetével foglalkozó bizottság 1920-tól az állami kiadó és a közművelődési népbiztosság mellett, 1921-től az OKbP KB mellett tudományos és kiadói központ. A köztársaságokban és a megyékben helyi irodahálózattal rendelkezett. Több mint 30-féle folyóiratot és gyűjteményt adott ki (*Proletárforradalom, Az Isztpart költeményei* stb.). 1928-ban összeolvasztották a V I. Lenin Intézettel.

biztosa, és a köztársaság tartalékos hadseregének parancsnoka; később „a szovjet polgári repülés egyik megalapítója”. Modeszt Rubinstein a rendkívüli hadsereg katonai forradalmi bizottmányának elnökhelyettese, a katonai hadseregcsoport politikai csoportfőnöke. Borisz Ippo a fekete-tengeri flotta politikai csoportfőnöke. (Később átvezényelték a balti flotta, a turkesztáni front politikai csoportfőnökségébe, majd a közép-ázsiai katonai körzet, végül a kaukázusi hadsereg politikai csoportfőnöke.) Mihail Landa a hadsereg politikai osztályának vezetője, majd a munkás-paraszt vörös hadsereg politikai csoportfőnök-helyettese (aztán a belorusz, majd a szibériai katonai körzet politikai csoportfőnöke). Lev Berlin a volgai hadiflottilla komisszárja (később a krími hadsereg, majd a balti flotta politikai csoportfőnöke). [6]

Hány és hány kisebb parancsnoki léptékű érdekes figura működött?! Borisz Szkugyin, aki a legutóbbi időkig szerény inas volt az idősebb Szverdlov műhelyében, a polgárháború idején a hadosztály katonai biztosává, hadseregtörzs-komisszárrá, a front politikai felügyelőjévé, végül az 1. lovashadsereg politikai osztályvezető-helyettesévé nőtte ki magát. Vagy Avenir Hanukajev a partizáncsapat vezetője 1919-ben a forradalmi haditörvényszék elé kerül az Ashabad elfoglalásakor tanúsított banditizmus miatt, felmentik, és még abban az évben kinevezik az ÖKVB (népbiztosok tanácsa turkesztáni bizottságínak) politikai meghatalmazottjává Kasgariában, Buharában és Hivában. Moiszej Vinnyickij (*„Miska Japoncsik”*) még 1905-től kezdve hol a zsidó önvédelmi csapatban szolgál, hol rablóbanda vezére, a kényszermunkatáborból a február szabadítja ki, az odesszai zsidó szabadcsapat és az odesszai alvilág élére áll. Majd 1919-ben a vörös hadseregben egy különleges rendeltetésű zászlóalj parancsnoka, aztán a felforgatókból és bűnözőkből álló lövészezred parancsnoka. Agyon is lövik (a sajátjai). Nem maradt ki Iszáj Calkovics katonai biztos sem: 1921-ben a kronstadti felkelés elfojtása idején ő vezette a katonai akadémia hallgatóinak összevont századát. [7]

Nem mindennapi asszonyokat is találunk parancsnoki beosztásokban: Nagyezsda Osztrovszkaját, a vlagyimiri kormányzósági PB elnökéből a 10. hadsereg politikai osztályának vezetője lesz. És Revekka Plasztyininát, arhangelszki kormányzósági forradalmi bizottmány, kormányzósági PB, róla valamivel később. Nem kellene vajon idesorolnunk Cecília Zélikszon-Bobrovszkaját (fiatal korában varrónő Varsóban, a polgárháborúban az OKP moszkvai városi PB *katonai* osztályának vezetője)? [8] Na meg persze az a fúria, Jevgenyija Bosch. És a nővére, Jelena Rozmirovics.

Vagy például, megszoktuk mi, szovjet népek, milyen jól hangzik: a „vörös kozákság lovashadteste”. Az azonban nem a vörös, hanem inkább az alvilági öntudatba fordult kozákság volt (a megtévesztés érdekében akár fehér egyenruhába is átöltöztek), amely a romántól a kínaiig minden nációból állt, egy egész lett lovasezreddel, orosz parancsnokkal, Vitalij Primakovval, a hadtest politikai osztályának élén pedig I. I. Mintz állt (a 2. hadosztályban Iszaak Greenberg), a törzsfőnök Sz. Turovszkij, a törzskar operatív részlege A. Schielman,

a hadosztály újságjának szerkesztője Sz. Davidson, a törzs igazgatási osztálya Ja. Rubinov. [9]

Ha már nekiláttunk a felsorolásnak, nézzünk körül a vörös hadsereg híres vezetői, igazán hervadhatatlan nevek között: Vlagyimir Antonov-Ovszejenko, Vaszilij Bljuher, Szemjon Bugyonnij, Klim Vorosilov, Borisz Dumenko, Pavel Dibenko, Oleko Dundics, Dmitrij Zsloba, Vaszilij Kikvidze, Jepifan Kovtyuh, Grigorij Kotovszkij, Filipp Mironov, Mihail Muravjov, megint csak Vitalij Primakov, Ivan Szorokin, Szemjon Tyimosenko, Mihail Tuhacsevszkij, Ijeronyim Uborevics, Mihail Frunze, Vaszilij Csapajev, Jefim Scsadenko, Nyikolaj Scsorsz. Hát kérem, vajon meglettek volna ők zsidók nélkül is?

De hisz ott az a sok száz és *ezer* orosz tábornok és tiszt a cári hadseregből, aki a vörös hadseregben a bolsevikoknál szolgált. Persze, nem a politikai osztályokon (oda nem hívták őket), de szintén nem csekély beosztásokban (igaz, komisszárral a hátuk mögött, sokan a családjukkal való leszámolás fenyegetettségében, különösen harcászati sikertelenségek esetén). „Csupán a vezérkari tisztek majdhogy nem fele a bolsevikokkal maradt.” [10]

Ne hagyjuk ki azonban az orosz parasztok elsődleges, pusztító fogékonyságát (persze, korántsem mindenkiét) a bolsevik agymosásra. Sulgin nem enyhíti a dolgokat: „A »Halál a burzsujokra!« azért sikerült olyan jól Oroszországban, mert a vérszag, sajnos, túlságosan sok oroszt megrészegít; és tombolnak is ilyenkor, mint a vadállatok.” [11]

Ne ragadtassuk azonban magunkat beláthatatlan szélsőségekbe sem, mint: „A legbuzgóbb lövészek a Csekában... korántsem valamiféle »rituális zsidók« voltak, hanem a még nemrég a trón hűséges alattvalói, a tábornokok és a tisztek.” [12] Ugyan, mi végre tűrték volna meg őket a Csekában?! Oda őket is legfeljebb agyonlövetés végett hívták meg. De micsoda indulatosság ez? A Csekában szolgáló zsidók természetesen nem voltak „valamiféle rituális” zsidók, hanem „elvhű” fiatalok, forradalmi seméttel a fejükben. No és valószínűleg túlnyomó többségükben nem *lövészként* teljesítettek szolgálatot, hanem vizsgálóbírák voltak.

Az 1917 végén létrehozott Cseka villámgyorsan erőre kapott, és már 1918 elejétől halálos rémületbe kergette az egész lakosságot. Hát ez a *rend. biz.* (a. m. rendkívüli bizottság, a Cseka egyik „becézése”) volt az, amely megkezdte a *vörös terrort*, méghozzá jóval annak 1918. szeptember 5-i bejelentése előtt: 1917 decemberében történt megalakulásakor kezdte meg, és jóval a polgárháború befejezésén túl is fenntartotta. Már 1918 januárjában érvényben volt a helyszíni kivégzés, bíróság és tárgyalás nélkül”. Ezután megkezdődött a sok száz, majd a sok ezer teljesen ártatlan ember túszként való elhurcolása, beindultak az éjszakai tömeges kivégzések és a tömeges vízbe fojtások uszályszámra.

Sz. P. Melgunov történész, aki maga is üldögélt a bárd foka alatt a Cseka börtöneiben, feledhetetlen módon mutatta be híres könyvében a vörös terror hőstörténetét. „Nem volt olyan város, nem volt olyan járás, ahol ne jelent volna meg a teljhatalmú összoroszországi rendkívüli bizottság részlege, azé a bizottságé, amely immáron az államigazgatás fő ideg-törzsévé vált, és elnyelte a jog utolsó maradványát is”; „nem volt olyan hely (az OSzFSzK-ban), ahol ne hajtottak volna végre kivégzéseket”; egyetlen vezető (Dzerzsinszkij) egyetlen szóbeli utasításával sok ezer embert ítélt azonnali halálra. Bírósági tárgyalás esetén pedig expressis verbis[95] ki volt adva, hogy (M. Lacisz a *Vörös Terror* c. értesítőben 1918. november 1-jén és a *Pravdá*ban 1918. december 25-én): „A vizsgálat során ne keressenek anyagokat vagy annak bizonyítékát, hogy a vádlott tettel vagy szóval a szovjethatalom ellen cselekedett. Az első kérdés, amelyet fel kell tenniük, melyik osztályhoz tartozik, milyen származású, neveltetésű, képzettségű vagy mi a foglalkozása. Ezek a kérdések fogják meghatározni a vádlott sorsát.” Melgunov megjegyzi: „Lacisz egyáltalán nem volt eredeti, miután csak lemásolta Robespierre-nek a konventhez intézett szavait... a tömegterrorról: »ahhoz, hogy kivégezzük a haza ellenségeit, elég azok személyazonosságának megállapítása. Nem büntetésre van szükség, hanem kiirtásukra.«„ A központ állásfoglalásait felkapja a *VCsK hetilapja*, és egész Oroszországban terjeszti. Melgunov gyakran idézi a lapot:

[95] *Expressis verbis (latin)*: félreérthetetlenül, magyarán szólva.

„Kijevben kerül kiadásra a *Vörös Kard*... ezt olvassuk Lev Krajnyágo szerkesztő cikkében: »Számunkra nincsenek és nem is lehetnek érvényesek az erkölcsnek és a humanitásnak a burzsoázia által kitalált régi alapelvei«... »A bejelentett vörös terrort – szajkózza egy bizonyos Schwarz – proletár módon kell végrehajtani... Ha a proletárdiktatúrának az egész világon történő elterjesztéséhez ki kell majd irtani a cárizmus és a kapitalizmus minden szolgáját, bennünket ez akkor sem fog visszatartani.«„ [13]

Ez bizony *céltudatos*, előre kigondolt és sokéves terror. Melgunov hozza az áldozatok feltételezett (azokban az években a pontos adatok gyakorlatilag hozzáférhetetlenek voltak) számát is, „elképesztő méretű gyilkosságsorozat”. De, „talán ezek a borzalmak... az áldozatok számát tekintve elhalványulnak az előtt, ami a Délen történt a polgárháború befejezése után. Összeomlott Gyenyikin hatalma. Beköszöntött az új hatalom, és vele együtt haladt a bosszú és csak a bosszú véres terrorhulláma. Ez már nem polgárháború volt, hanem a korábbi ellenség kiirtása.” Hullámokban következtek a razziák, házkutatások, az újabb razziák és letartóztatások. „Teljes börtöncellákat vezetnek ki és lőnek agyon... Géppuskát használnak, mert túl sok az elítélt, mintsem egyesével lőhetnék őket agyon”; „kivégzik a 15-16 éves gyerekeket és a 60 éves öregeket is”. A Cseka hirdetményéből, Kubány, 1920 októbere: „Azokat a kozák falvakat és településeket, amelyekben fehéreket és zöldeket[96] rejtegettek, el fogjuk pusztítani, az egész felnőtt lakosságot felkoncoljuk, minden ingóságot elkobzunk.” Vrangel kivonulása után „a Krímet »össz-oroszországi temető«-nek nevezik” (különböző számítások szerint 120, sőt 150 ezer embert végeztek ki). „Szevasztopolban nemcsak lőttek, hanem akasztottak is; nem is tucatszám, hanem százszám akasztottak.” „A Nahimovszkij sugárúton végig hullák lógtak... azoké, akiket az utcán tartóztattak le, és a helyszínen, tárgyalás nélkül végeztek ki.” A Krímben a terror még 1921-ben is folytatódott. [14]

Bármennyire is belemerülünk a Cseka, a különleges osztályok, a különleges rendeltetésű egységek[97] (KRE) történetébe, túl sok cselekedet és név marad mindörökké

[96] *Zöld*: katonaszökevény (erdőben bujkáló).

ismeretlen, az elporladt tanúk hamvai, és az elégetett bolsevik iratok hamuja alatt. Azonban a megmarad iratok is éppen eléggé ékesszólóak. Itt van Trockij Columbia University-beli levéltárából az „OKbP KB politikai bizottsága 1919. április 18-i ülésén felvett jegyzőkönyv [titkos] kivonatá”-nak másolata:

„Jelen van: Lenin elvtárs, Kresztyinszkij elvtárs, Sztálin elvtárs, Trockij elvtárs.

Meghallgatták: ...3. Trockij elvtárs bejelentését arról, hogy a front menti Cseka-szervek, a front menti és hátországbeli VB-k és központi tanácsi intézmények dolgozóinak hatalmas százaléka lett és zsidó származású, hogy százalékos jelenlétük a harctéren aránylag alacsony, és hogy ezzel kapcsolatban a vöröskatonák között terjed, és bizonyos mértékig egyetértésre talál az erős soviniszta[98] agitáció, és hogy Trockij elvtárs véleménye szerint át kell csoportosítani a párterőket, hogy egyenletesebb legyen a különböző nemzetiségű káderek megoszlása a harctér és a hátország között.

Határozatot hoztak: javasolják Trockij és Szmilge elvtársaknak, hogy készítsék el a megfelelő beszámolót, mint irányelvet a KB és azok bizottságok számára, amelyek elosztják a kádereket a központi és a helyi szervezetek, illetve a front között.” [15]

Alig hiszem, hogy az az értekezlet eredményre vezetett volna. Egy mai kutató, aki elsőként kezdte vizsgálni „a zsidók (és más nemzeti kisebbségek) szerepének és

---

[97] *Különleges rendeltetésű egységek*: a párt katonai alakulatai (1919-1925), amelyeket a pártalapszervezetek, kerületi, városi, jutási és kormányzósági pártbizottságok mellett hoztak létre az OKbP KB határozata alapján az ellenforradalom elleni harcra, a különleges objektumok őrzésére stb. az egységekbe először csak párttagokat és párttagjelölteket, később már kiváló Komszomol-tagokat is felvettek. A frontközeli zónában működő egységek részt vettek a harctéri hadműveletekben is. 1921 decemberében az egységekben mintegy 40 ezer hivatásos és mintegy 320 ezer ideiglenes állományú személy teljesített szolgálatot. A KRE állományában voltak gyalogsági, lovassági, tüzérségi és páncélos egységek. A Szovjetunió bel- és külpolitikai helyzetének, valamint a vörös hadseregnek a megerősödésével az egységeket felszámolták.

[98] *Soviniszta (francia)*: más népek ellen gyűlöletet szító, a nemzeti felsőbbrendűséget hirdető szélsőséges nacionalista.

helyének problematikáját a szovjet apparátusban”, a feltárt levéltári anyagok alapján levezeti, hogy „a büntetőszervek tevékenységének kezdeti időszakában, a vörös terror időszakában a nemzeti kisebbségek a Cseka központi apparátusának mintegy 50%-át tették ki. Emellett az apparátus felelős beosztásaiban a kisebbségek aránya 70%-os volt.” [16] A szerző 1918. szeptember 25-i statisztikai adatokat idéz: a nemzeti kisebbségek között, a lettek tömege és a lengyelek jelentős száma mellett igen szembetűnő a zsidók jelenléte is, különösen a „Cseka felelős és aktív munkatársai”, komisszárok és vizsgálóbírák között. Például „az ellenforradalom elleni harc osztálya – a VCsK szervezetében a legfontosabb osztály – vizsgálóbíráinak fele zsidó volt”. [17]

Itt van az oroszországi *Zsidó Enciklopédia* adatai szerint néhány csekista a legkorábbi eresztésből, szolgálati jegyzékükkel együtt. [18]

A szerény Veniamin Gerszon 1918-tól van a Csekában, 1920-tól Dzerzsinszkij személyi titkára. A már korábban említett Izrail Leplevszkij 1917-ben a bundosoktól átment a bolsevikok közé, 1918-tól van a Csekánál, a GPU podolszki kormányzósági osztályának, majd az odesszai különleges osztálynak vezetője. [Fölemelkedett egészen a Szovjetunió egyesített politikai főigazgatóságának (OGPU) elnöki székéig is, aztán a Belorusz SzSzK, illetve az Ukrán SzSzK belügyi népbiztosa.) Zinovij Katznelson: rögtön október után a Csekába: több hadsereg, majd az egész déli front különleges osztályainak vezetője, aztán az egész VCsK csúcsán, aztán az arhangelszki kormányzósági Cseka, a kaukázusontúli Cseka, az észak kaukázusi GPU, a harkovi GPU elnöke, Ukrajna belügy népbiztoshelyettese, a Gulág helyettes vezetője. Szolomon Mogiljevszkij már 1917-ben az ivanovo-voznyeszenszki törvényszék elnöke, 1918-tól a Szaratovi Csekát vezeti; majd megint a törvényszéken, de most a hadseregben, és a moszkvai Cseka vizsgálati osztályának helyettes vezetője; a VCsK külügyi osztályának vezetője; a kaukázusontúli Cseka elnöke.

Belegondolt-e tetteinek horderejébe Ignatyij Wiesner, amikor Nyikolaj Gumiljov ügyében vizsgálatot tartott? Ugyan, mikor tehette volna? A VCsK elnöksége mellett működő különleges osztályon teljesített szolgálatot, létrehozta a brjanszki Csekát, vizsgálóbíró volt a kronstadti lázadás ügyében, és a VCsK-GPU különleges meghatalmazottja különösen fontos ügyekben. Vagy Lev Levin-Belszkij, a korábbi bundista 1918-1919-ben a szimbirszki kormányzósági Cseka elnöke, majd a 8. hadsereg különleges osztályának vezetője, majd az asztrahányi kormányzósági Cseka elnöke, 1921-től a VCsK meghatalmazott képviselője a távol-keleti partvidéken, 1923-tól az OGPU meghatalmazott képviselője Közép-

Ázsiában, a 30-as évek elejétől az OGPU moszkvai igazgatóságán. (A továbbiakban a Szovjetunió belügyi népbiztosának helyettese is.)

Itt van Naum (Leonyid) Etingon, a Csekában 1919 óta a szmolenszki kormányzósági Cseka elnöke (aztán a baskír GPU, még később a Trockij-gyilkosság szervezője). Isznak (Szemjon) Schwarz 1918-1919-ben az össz-ukrajnai Cseka első elnöke. Felváltotta Jakob Livsic, 1919-ben a kijevi kormányzósági Cseka titkos műveletek osztályának vezetője és elnökhelyettese, majd a csernyigovi, a harkovi kormányzósági Cseka elnökhelyettese; az össz-ukrajnai Cseka operatív törzsének vezetője; 1921-1922-ben a kijevi kormányzósági Cseka elnöke.

A híres Matvej Berman Észak Urálban az egyik járási Csekában kezdte, 1919-ben a jekatyerinburgi kormányzósági Cseka helyettes vezetője, 1920-tól a tomszki, 1923-tól a burját-mongol OGPU elnöke, 1921-től az egész közép-ázsiai OGPU elnökhelyettese, 1928-tól a vlagyivosztoki OGPU vezetője, 1932-től az egész Gulág vezetője, 1936-tól az NKVD, a belügyi népbiztosság népbiztosának helyettese is. (Van egy fivére is, Borisz, aki 1920-ban lépett be a szervekhez, 1936-tól az NKVD külső hírszerzésének helyettes vezetője.) Sokat tett a zsidó és a csekista arculat azonosítása végett 1917 „katonavezére” is, Borisz Pozern, a petrográdi kommuna komisszárja, aki Zinovjevvel és Dzerzsinszkijjel együtt írta alá 1918. szeptember 2-án a „vörös terrorról” szóló felhívást. (Az enciklopédia kihagyta Alekszandr Joszelevicset, a petrográdi Cseka titkárát, aki 1918 szeptemberében Gleb Bokij után írta alá a vörös terror keretében kivégzendők listáját.)

Vannak több mint ismert személyek: Jakob Agranov csekista, a megtorlások fenomenális szakértője, a „Tagancev-összeesküvés”[99] kiagyalója (és Gumiljov gyilkosa), aki irányította a „kronstadti felkelés résztvevőinek kegyetlen vallatásait”. Szintén közismert, Jakob Bljumkin részt vett a német nagykövet meggyilkolásában (1918), letartóztatták, amnesztiát kapott, majd Trockij titkárságán, aztán Mongóliában, a Kaukázusontúl, a Közel-Keleten szolgált, 1929-ben kivégezték.

Minden Cseka-szervező mögött vajon hány és hány beszervezett ember állt... És találkozott velük a vallatásokon, a pincékben és a kivégzéseken több száz, több ezer ártatlan ember. Akik között zsidókat is találunk. A

[99] *Tagancev-összeesküvés*: 1921-ben a Cseka a társadalom „éberségének” fenntartása végett fabrikált egy „ellenforradalmi összeesküvést”, melynek élén állítólag Vlagyimir Nyikolajevics Tagancev 32 éves biológus, az orosz szapropél bizottság titkára, a Pétervári egyetem földrajz tanszékének tanára állt. Így kezdődött a „petrográdi harci szervezet” ügye, amelyben 833 vádlott szerepelt, akik közül 95 embert (köztük a híres költőt, Nyikolaj Gumiljovot is) kivégeztek. Az Oroszországi Föderáció főügyészsége 1992-ben az ügy minden vádlottját és elítéltjét rehabilitálta.

„burzsoáziára” mért kommunista tömegcsapás idején ők alapvetően kereskedők voltak. „A maloarhangelszki járásban az adó befizetésének elmulasztása miatt a kommunista osztag az egyik kereskedőt (Juskevicset) a kályha izzó rostélyára ültette.” (Ugyanott: a gabonabeszolgáltatással elmaradt parasztokat kötélen beleeresztették a kútba, „fullasztották”, a forradalmi adó befizetésének elmulasztásáért pedig az embereket jégoszloppá változtatták, ugyan kicsoda, hol, hogyan bír ilyet kitalálni?) [19] Korolenko is említ olyan esetet, amikor Aronov és Mirkin molnárokat tárgyalás nélkül kivégezték azért, mert nem tartották be az ostoba kommunista lisztárat. [20] Vagy még egy példa. A korábbi kijevi kormányzó, Szukovkin 1913-ban Bejlisz védelmére kelt. A vörösök bevonulásakor letartóztatják. Több ezer kijevi zsidó írta alá a kegyelmi kérvényét, de a Cseka kivégezte.

Hát hogy magyarázzuk meg, hogy Oroszország lakossága – egészében – az új terrort „zsidó terrornak” tekintette? Mert ugyan hány mindenből kimaradt zsidót vádoltak meg ezzel? Miért van az, hogy mind a vörösök között, ahogy olvastuk, mind a fehérek között, és általában a népben az a benyomás támadt, hogy a „csekista” és a „zsidó” majdhogy nem egy és ugyanaz? És ki a hibás ezért a benyomásért? Sokan, többek között a fehér hadsereg is, amiről később részletesebben. Ugyanakkor semmiképpen sem utolsósorban maguk azok a csekisták, akik a Cseka felső vezetésében végzett buzgó munkájukkal szolgálták ezt az azonosítást.

Manapság keserű panaszokat hallunk, hiszen nem csak zsidók simultak hozzá a hatalomhoz? És miért várjunk a zsidó csekistáktól elnézőbb viselkedést a többiekhez képest? Jogos. Ezek az ellenvetések nem változtathatják meg azonban a keserű kétségtelenséget: azoknak a csekista zsidóknak, akkoriban helyzetük és beosztásuk szerint az oroszországi zsidóság legfőbb képviselőinek (bármily félelmetesen is hangzik ez) beütött a hatalom, számolatlanul, olyan mértékben, amilyenről ezek a csekisták nemrég még álmodni sem mertek. És ezek a (saját népük által meg *nem* választott) képviselők nem találtak magukban önvisszatartó erőt, józan önkontrollt, hogy észhez térjenek, megálljanak, visszavonuljanak. Ahogy a

közmondás is tartja: jaj, ne siess megfogni, fújd meg az ujjadat! Sem a zsidó nép – habár nem választotta azokat a csekistákat –, sem a zsidó városi, már nagyszámú és aktív közvélemény (hiszen voltak közöttük értelmes öregek is!?) nem tudta megállítani őket: hiszen ebben az országban csekély kisebbség vagyunk. (No meg, már azokban az években is, ki hallgatott az öregekre !)

G. Landau írja: „A deklasszálás[100], felrúgva a zsidóság minden szervesen kialakult rétegét, felszámolta az ellenállás, sőt még a stabilitás belső erőit is, a diadalmas bolsevizmus harci szekerének kerekei alá vetve azokat is." És úgy találja, hogy a szocializmus, a szeparatista[101] nacionalizmus és az elkülönülő forradalmiság eszméin kívül „az döbbentett meg bennünket, amit a legkevésbé vártunk volna zsidó közegben, a kegyetlenség, a szadizmus, az erőszaktevés úgy tűnt, hogy idegen attól a néptől, amely távol áll a fizikailag harcias élettől; azokat, akik tegnap még nem tudtak bánni a puskával, ma már az elszánt hóhérok között találjuk". [21]

Íme a fent említett Revekka Plasztinyina-Meisel az arhangelszki kormányzósági forradalmi bizottmányból: „Észak Oroszországban kegyetlenségéről hírhedt... önként »lyukasztotta ki a tarkókat« és a homlokokat... önkezével több, mint száz embert lőtt agyon." Ugyanitt szólunk „Bákról, akit fiatalsága és kegyetlensége miatt csak »véres kisfiú«-ként emlegettek", először „Tomszkban, majd Irkutszkban a kormányzósági »rend. biz.« elnöke". [22] (Plasztyinyina pedig magasra tornászta fel karrierjét, egészen az OSzFSzK legfelső bíróságáig, amelynek tagja volt a 40-es években. [23]) Valakinek eszébe jut Mandelbaum megtorló osztaga az Arhangelszk környéki északon, valakinek meg „Miska-Japoncsik" osztaga Ukrajnában...

És ugyan nyit várjunk a tambovi parasztoktól, ha ebben a közép-oroszországi csernozjomos[102] kormányzóságban kitört nagy parasztlázadás szétverésének tetőfokán a

---

[100] *Deklasszált*: eredeti társadalmi osztályából kiesett, hátrányosabb körülmények közé jutott személy (lezüllött, elzüllött).

[101] *Szeparatista*: elszakadásra törekvő.

[102] *Csernozjom (orosz)*: mezőségi fekete föld, az Orosz Szövetséges Szovjet Szocialista Köztársaságban a talaj igen termékeny övezete.

tambovi kormányzósági PB vészjósló barlangjában a gabonabeszolgáltatás lelkesítői, a PB titkárai, P. Rajvid és Pinson, a propagandaosztály vezetője pedig Eidman. (Itt van még A. G. Schlichter is, akire Kijevből, 1905-ből emlékezünk, most ő a kormányzósági végrehajtó bizottság elnöke.) A tambovi kormányzósé gi élelmezésügyi biztos, aki mértéktelen gabonaelkobzásokkal a lázadás közvetlen kiváltója volt, Ja. Goldin az élelmiszer-rekviráló osztag hírhedt vezetője pedig, aki *megbotoztatta* a parasztokat a beszolgáltatás elmulasztásáért (Ja, ki is végezte őket.), N. Margolin Tuhacsevszkij törzsfőnöke, Kakurin szerint azokban a hónapokban a VCsK teljhatalmú megbízottja a tambovszki kormányzóságban Lev Levin volt.

Hát persze, hogy nem kizárólag zsidók! De ha 1921 februárjában, amikor a lázadás elfojtását Moszkva saját kezébe vette, az elfojtás legfőbb vezetése „a banditizmus elleni harcra létrehozott tárcaközi bizottság” vezetése Efrajim Szkljánszkij kezébe került. A tambovi paraszt megtudta ezt a röplapokból, és levonta a maga következtetéseit.

Mit is szóljunk akkor a doni népirtásról, arról a több százezer elpusztított doni kozákról, a kozák férfiak színe-javáról? Ilyen történelemmel, azzal a számlával, amivel a (forradalmi) zsidóság tartozik a kozákságnak, ugyan mit várjunk a kozák emlékezettől?

Az önkéntes hadsereg 1919 augusztusában bevonult Kijevbe, leleplezte a rendkívüli bizottság (Cseka) tevékenységét, megtalálta a nemrég kivégzettek friss holttesteit; névsoraikat, amelyeket az újraindított „Kijevljanyin”-ban közölt gyászjelentések alapján állítottak össze, idézi Sulgin. [24] Ez a lista majdnem kizárólag szláv neveket tartalmaz; ráadásul „válogatott orosz népesség” került kivégzésre. A kijevi rendkívüli bizottságról és parancsnoki állományáról a „különleges vizsgálóbizottság Oroszország déli részén” (a Cseka Kijevben letartóztatott vizsgálóbírójának vallomása) anyagaiban olvashatunk [25]: „A »Cseka« munkatársainak száma 150 és 300 között változott... a zsidók a »Cseka« többi munkatársához képest 75:25 arányt képeztek, a parancsnoki beosztások pedig majdnem kizárólag az ő kezükben voltak.” Az emberi sorsok felett határozó bizottság, vagyis a vezetőség 20 tagjából 14-

en zsidók. „Minden letartóztatottat vagy a »Cseka« fogságában vagy a Lukjanovszkaja börtönben tartottak... A kivégzés céljára külön kis fészert rendeztek be az Insztyitutszkaja 40-ben, a Levasevszkaja ulica sarkán, ahova a Jekatyerinyinszkajából átköltözött kormányzósági »Cseka« vonult be. Ebbe a kis fészerbe a hóhér (...néha pedig a csekisták közül egy-egy amatőr) bevezette a teljesen meztelen áldozatot, és utasította, hogy feküdjön hasra. Ezután tarkólövéssel végzett vele. A lövéseket revolverből (a leggyakrabban Coltból) adták le. Mivel azonban a lövések közvetlen közelről dördültek, a kivégzett koponyája általában darabokra fröccsent szét... A következő áldozatot hasonlóképpen vezették be, és fektették az előző mellé... Amikor az áldozatok elfoglalták... a fészer alapterületét, akkor az újabb áldozatokat a korábban kivégzettek tetejébe fektették vagy már a belépéskor agyonlőtték őket... Minden áldozat általában önként, ellenállás nélkül ment a kivégzésre.”

Erről „járta a szóbeszéd a nép között”. Vegyünk egy petrográdi jelenetet, amit Remizov idéz (forradalmi demokrata múltjával sehogysem lehet antiszemitizmussal vádolni): „Itt nemrég az akadémia mellett gyakorlatozás folyt, és az egyik vöröskatona mondja: »Elvtársak, ne menjünk a frontra, mert csak a zsidók miatt harcolunk!« Erre egy aktatáskás kérdezi: »Melyik ezredből vagy?« Az meg megint: »Elvtársak, ne menjünk a frontra, minden a zsidók miatt van!« Az aktataskás meg megparancsolta: »Lőjétek le!« Akkor előkerült két vöröskatona, az meg futni kezdett. Még a sarokig sem ért el, azok utolérték, és úgy belelőttek, kihullott az agyveleje, és mindent csupa merő vér borított.” [26]

Már a kronstadti felkelésnek is zsidóellenes jellege volt (annál is inkább megpecsételődött a sorsa): Trockij és Zinovjev (de nem Lenin) arcképeit semmisítették meg. És Zinovjev még magyarázkodni sem mert elmenni a kronstadtiakhoz, talán széjjeltépik. Kalinyint küldték.

Moszkvában is voltak munkássztrájkok 1921 februárjában, jelszavuk: „Le a kommunistákkal és a zsidókkal!”

Már említettük, hogy az oroszországi szocialisták többsége, közöttük pedig számos zsidó, a polgárháború idején persze Lenint, és nem Kolcsakot támogatta, és közülük sokall közvetlenül harcoltak is a bolsevikok oldalán. (Például a bundista Szolomon Schwarz: az ideiglenes kormány idején az egyik minisztérium ügyosztályának vezetője, a polgárháborúban önkéntes a vörös hadseregben, nem jelölte meg, milyen rendfokozattal, majd kivándorol, külföldön megjelentet néhány könyvet a zsidók helyzetéről a Szovjetunióban, gondolatmenetére még rátérünk.)

És olybá *tűnik*, hogy nemcsak a bolsevik zsidók, hanem mintha a zsidóság egésze a polgárháborúban a vörösök oldalára állt volna. Mondjuk azt, hogy erre a választásra semmi sem kényszerítette őket? Nem igaz. Mondjuk azt, hogy nem volt más megoldás? Szintén nem igaz.

Szintén Kijevben Sulgin leír egy grandiózus Exodust, Mária oltalma napján, 1919. október 1-jén a városból, melyre bolsevik megszállás várt, kivonultak az oroszok, batyukkal, gyalog, a Dnyeper-hidakon át; feltételezhetően mintegy hatvanezren voltak. „Zsidó pedig nem volt ebben a kivonulásban; nem tűntek fel a sok ezer orosz (férfi, nő, gyepnek) között, akik batyuval a kézben botorkáltak át a pompás lánchídon, miközben sűrű záporeső verte őket.” Abban az időben pedig, írja Sulgin, Kijevben több mint 100 ezer zsidó élt. Na és hány volt közülük gazdag és dúsgazdag zsidó, és nem mentek el, ott maradtak várni a bolsevikokra. „A zsidók nem akartak osztozni a sorsunkban. És ezáltal közéjük és közénk ők egy újabb, és valószínűleg a legmélyebb árkot húzták meg.” [27]

Hasonlók történtek sok más helyen is. Sz. Maszlov eszer tanúsága szerint: „Az valóban tény, hogy Dél-Oroszország városaiban, és különösen a jobb parti Ukrajna városaiban, amelyek sokszor cseréltek gazdát, a szovjet hatalom megjelenése a legnagyobb örömet, és a legszínleltebb rokonszenvet a zsidó kerületekben, gyakran csak egyedül azokban váltotta ki.” [28]

Mai amerikai történész (Bruce Lincoln, a polgárháborúnkról szóló nagy monográfia szerzője) „mondta, hogy az egész ukrán Cseka 80%-ban zsidókból állt”, és ennek „az az oka, hogy egészen a vörösök

bevonulásáig ott állandósultak a kegyetlen pogromok, Bogdara Hmelnyickij óta a legvéresebbek”. [29] A pogromokra mindjárt rátérünk, csak nem lehetett nem észrevenni, hogy az idősorrendiség szemmel láthatólag fordított: az a 80% már 1918-ban, 1919 elején csekista volt, a petljurista[103] pogromok pedig 1919 során, folyamán zúgtak végig a területen (a fehérek pogromjai pedig 1919 őszén).

Lehetetlen azonban meglelni a választ az örök kérdésre. Ki a hibás? Ki vitt a pusztulásba? A kijevi Cseka működését csupán azzal magyarázni, hogy személyi állományának háromnegyede zsidó volt, nyilvánvalóan helytelen. E tényben azonban, megint csak benne foglaltatik egy kérdés a zsidó emlékezet és megértés számára.

És voltak azokban az években zsidók, akik hitsorsosaikhoz kiáltottak, megpróbálván elérni, hogy azok mélységében átérezzék az Oroszországot, és vele együtt az oroszországi zsidóságot ért tragédiát. Ez a szerzői csoport írja 1923-ban „A világ zsidóihoz!” címzett kiáltványában: „A zsidó bolsevikok mérhetetlenül vehemens részvételét Oroszország elnyomásában és szétbomlasztásában... bűnünkül róják fel... A szovjet hatalmat a zsidó hatalommal azonosítják, és a bolsevikok iránti olthatatlan gyűlölet a zsidók iránti gyűlöletté válik... Abból a szilárd meggyőződésünkből indulunk ki, hogy a zsidók számára is, mint az Oroszországot benépesítő minden nemzetiség számára is a bolsevikok minden gonoszságok *leggonoszabbikát* testesítik meg, hogy minden erőnkből küzdeni az Oroszországot uralni vágyó szedett-vedett csőcselék ellen szent kötelességünk az emberiség, a kultúra, a haza és a zsidó nép iránt.” [30] A zsidó

[103] *Petljura, Szimon Vasziljevics (1879., Poltava – 1926., Párizs)*: a kispolgárságból alakult, önálló ukrán államiságért síkraszálló erők vezetője. Politikus és publicista. Az Ukrán Szociáldemokrata Munkáspárt vezetője. A központi Rada (1917) (parlament), majd a direktórium (1918) egyik megszervezője, majd vezetője (1919). Ukrajna szuverenitását akarta biztosítani mind Oroszországgal, mind Németországgal szemben. Patriotizmusa rövid idő alatt nacionalizmussá, majd sovinizmussá alakult. Betiltotta az orosz nyelv oktatását, a még Ukrajnában állomásozó orosz csapatokat lefegyverezte és kitoloncolta. Zsidópogromok szervezője. Budapesten, Bécsen és Genfen keresztül Párizsba települ 1920-ban, ahol 1926-ban bosszúból a pogromokért egy zsidó merénylő megölte.

közvélemény azonban „ezt a kiáltványt nagy felháborodással fogadta”. [31] (Erről a következő fejezetben.)

❖

A polgárháború részben átszivárgott Oroszország határain túlra is. Szóljunk valamit erről is (habár az Európában történtek teljes mértékben kívül esnek könyvünk keretein).

A bolsevikok 1920-ban elérkeztek Lengyelországba. (Itt pedig eszükbe jutott, és ügyesen felhasználták az orosz „nemzeti érzelemkitörést és nemzeti lelkesedést”, amiről Nahamkisz-Sztyeklov vezércikket írt az *Izvesztyijá*ba. [32]) És Lengyelországban, olybá tűnik, hogy a zsidó lakosság a vörös hadsereget igen melegen fogadta. Szovjet forrás szerint: Minszknél a lengyelek ellen harcokban a zsidó munkások zászlóaljszámra vettek részt. [33] És a *Zsidó Enciklopédia* szerint: „A lengyelek sokszor vádolták a zsidókat ellenségeik támogatásával, »lengyelellenes«, »probolsevista«[104], sőt, még »proukrán« érzelmekkel is.” A szovjet-lengyel háború során sok zsidót „végeztek ki (a lengyel hadsereg egységei) a vörös hadsereg javára végzett kémkedés miatt”. [34] Egyébként emlékezzünk vissza, hogy az orosz hadvezetés is vádolta a zsidókat kémkedéssel a háború idején, 1915-ben. Persze e vélekedésekben is lehettek túlzások.

Lengyelország számára a szovjetek hamarjában alakították a forradalmi „lengyel kormányt”, F. Dzerzsinszkijjel az élén. Itt volt még Ju. Marhlevszkij és F. Kohn is. Nyilvánvalóan körülvették őket mind a „likvidálási” szakemberek, mind a szenvedélyes propagandisták. (Ezek között látjuk A. I. Rothenberget, a korábbi mogiljovi patikust.) Miután Lengyelországban nem következett be a vörös fordulat, nemsokára ő, **Kun Béla** és Zalkind-Zemljácska felkerekedett, hogy irtózatosan „kipucolják” a Krímet. Majd 1921-ben megint derék munka következik: Grúzia „megtisztítása”, megintcsak F. Dzerzsinszkijjel az élen. A 20-as és 30-as évek fordulóján Rothenberg a moszkvai NKVD (belügyi népbiztosság) vezetője.

---

[104] *Probolsevista*: bolsevistákhoz húzó szimpatizáns.

De a vörös forradalom nemcsak Lengyelországba, hanem Magyarországra és Németországba is átszivárog. Amerikai kutató: „Európa keleti részén is, központi részén is az antiszemita előítéletek intenzitására és tartósságára lényeges befolyással volt a zsidók részvétele a forradalmi mozgalomban.” „A főképpen zsidók vezette tanácsok 1919 elején felkelést robbantottak ki Berlinben és Münchenben”, és „az akkori német kommunista pártban... a zsidó szervezők száma aránytalanul magas”, habár „a zsidó hitközség összességében eléggé elhanyagolható mértékben támogatta ezt a pártot”. „A KB 11 tagja közül négy fő felsőfokú végzettséggel rendelkező zsidó”, közöttük volt Rosa Luxemburg is, aki 1918 decemberében ezt írta: „Az emberiség legmagasabbrendű eszméi nevében, ellenségeinkkel szemben ez a jelszó: nyomd ki a szemét, térdelj a mellkasára!” A müncheni felkelést Kurt Eisner színházi kritikus, a „bohém képű” zsidó vezette. Megölték, de a hatalmat a konzervatív-katolikus Bajorországban „a baloldali értelmiségi zsidók új kormánya vette a kezébe, amely kihirdette a »Bajor Tanácsköztársaságot«„ (G. Lapdauer, E. Toller, E. Müzam, O. Neurat). Egy hét múlva a köztársaságot „leverte egy még radikálisabb csoport, amely kihirdette a »második Bajor Tanácsköztársaságot«, melynek élén Jevgenyij Levine állt. [35] Róla olvassuk az enciklopédiában: Pétervárott született zsidó kereskedőcsaládban, eszerként részt vesz az 1905-ös forradalomban, majd felveszi a német állampolgárságot, csatlakozik R. Luxemburg-K. Liebknecht „Spartacus”-ához, és lám, a bajor kommunista kormány élére kerül, amelyben ugyanazok: E. Müzam, E. Toller és az Oroszországból származó M. Levin szerepelnek. [36] A felkelést 1919 májusában szétzúzták. „Az a tény, hogy a levert kommunista felkelések vezetői zsidók voltak, az egyik legfontosabb oka a politikai antiszemitizmus újjászületésének a forradalmi Németországban.” [37]

„Amíg azonban Oroszországban és Németországban a zsidók szerepe a forradalomban »igen szembeötlő«, addig Magyarországon egyenesen meghatározó... 49 népbiztosából 31 zsidó”, itt van mindjárt maga Kun Béla „külügyminiszter (de facto[105] kormányfő)”, aki – ahogy

[105] *De facto (latin)*: valóban, ténylegesen.

olvastuk – másfél év a múlva vérbe áztatja a Krímet. Aztán Rákosi Mátyás, Szamuely Tibor, Lukács György. „Igaz, a miniszterelnök nem zsidó, bizonyos Garbai Sándor, de Rákosi később úgy élcelődött, miszerint Garbait azért választották a Minisztertanács fejévé, hogy legyen, aki szombaton a kivégzési parancsokat aláírja.” „A magyar királyok és hősök szobrait ledöntötték talapzatukról, a nemzeti himnuszt betiltották, a nemzeti színek viselése büntetendő cselekménnyé vált... A helyzet tragikuma, hogy a történelem folyamán a magyar zsidók sokkal nagyobb jómódban éltek, sünt kelet-európai hitsorsosaik, és náluknál sokkal sikeresebben léptek előre a magyar társadalomban.” [381

A Magyar Tanácsköztársaság és a mi polgárháborúnk közti közvetlen kapcsolatot az is megvilágítja, hogy a vörös hadsereg hadtestei készültek a Magyar Tanácsköztársaság megsegítésére, de nem jött össze, és a Tanácsköztársaság elesett (1919 augusztusában).

Az annyira gyűlölt Orosz Birodalom összeomlásáért nagyon drágán megfizetett mindenki, a zsidók is. Íme G. Landau: „A forradalom általában és mindig félelmetes, kockázatos, veszélyes ügy. Különösen félelmetes és veszélyes olyan kisebbség esetében, amely sok tekintetben idegen a népesség meghatározó része számára... Ennek a kisebbségnek, saját életének biztosítása érdekében, rendkívüli módon a törvényre, a rend megingathatatlan folytonosságára, a jogi tehetetlenségre kell támaszkodnia. A forradalom fejetlensége és szabadossága különös erővel zúdul éppen erre a kisebbségre.” [39]

Ez derengett fel a jövőben, az első csalogató évtizedek küszöbén túl. Az elkövetkező években, a polgárháború éveiben pedig nem volt törvény és szétcsaptak a zsidó lakosság között a rablások és pogromok olyan mértékben, amilyenben a zsidóknak egyáltalán nem volt részük a cárizmus idején. És ezek a pogromok először egyáltalán nem a fehérek vezetésével törtek ki. A lakosság sűrűsége miatt a zsidó sorsokba ezekben az években mindenképpen bele kellett avatkoznia a vörösök és a fehérek mellett jelenlévő harmadik erőnek: az ukrán szeparatizmusnak.

Mikor létrejött az ukrán tanács 1917 áprilisában, „a zsidóság... még nem hitt az ukránság győzelmében”, ami megmutatkozott a nyári városi tanácsi választásokon: a zsidóknak „nem volt semmilyen okuk” arra, hogy az ukrán szeparatistákra szavazzanak. [40] De júniustól kezdve, amikor már mintha valóságos ukrán hatalom kezdett volna alakulni, amely alatt a jelek szerint most már élni kell, a zsidók képviselői bekerültek a kis Radába (ukr. a. m. tanács), létrejött a zsidó nemzetiségügyi helyettes titkárság („zsidó minisztérium”), amely elkezdte kidolgozni a zsidó közvélemény által régóta áhított „nemzetiségi perszonálautonómia” tervezetét (minden náció, lám, a zsidó létrehoz egy saját nemzetiségi szövetséget, amely törvényeket hozhat saját nemzetének igényei és érdekei szerint, és támogatásul az államkincstárból kap hozzá összegeket; emellett a nemzetiségi szövetség képviselője bekerül a kormányba). Az újsütetű ukrán kormány először általában jóindulatúan bánt a zsidókkal, de 1917 végére ez megváltozott, az autonómiával kapcsolatos törvénytervezetet a Rada röhögéssel és megvetéssel fogadta, nagy nehezen azonban mégis átment 1918 januárjában. A maguk részéről a zsidók sem fogadták szívesen a „3. univerzálét” (1917. november 9-e, Ukrajna Oroszországtól való elszakadásának kezdete), féltek, hogy jön az anarchia, amely veszélyezteti a zsidó lakosságot, és féltek az oroszországi zsidóság részekre szakításától. A zsidó polgárok kinevették az ukrán nyelvet és a feliratokat, tartottak az ukránságtól, viszont az orosz államban és az orosz kultúrában hittek. [41] Lenin írta: a zsidók, a nagyoroszokhoz hasonlóan, „semmibe veszik a nemzetiségi kérdést Ukrajnában”. [42]

Az elszakadás azonban egyre közelgett, és a zsidó küldöttek – a Bundon kívül – nem mertek a 4. univerzálé (1918. január 11-e, Ukrajna immár teljes elszakadása) ellen szavazni. Rögtön ezután megkezdődött a bolsevik támadás is Ukrajna ellen. Az ő legelső, még Moszkvában összetákolt, majd Harkovba passzolt, Georgij Pjatakov vezetésével működő „ukrán” UkbP [Ukrán Kommunista (bolsevik) Párt] KB-jükben volt Szemjon Schwarz is, Szerafima Hopner is. Amikor pedig 1918 januárjának végén Kijevbe költöztek, akkor Kijev népbiztosának Grigorij Csudnovszkijt, pénzügyi népbiztosnak Kreizberget, sajtóügyi biztosnak D.

Reichsteint, a hadsereg mellett működő biztosnak pedig Schapirót nevezték ki. „Nem szenvedett hiányt zsidó nevekben a bolsevik vezetés... olyan központokban sem, mint Odessza vagy Jekatyerinoszláv Ez elég is volt ahhoz, hogy a Radához hű katonai egységekben elkezdődjön a szóbeszéd a »bolsevik zsidókról« és a »zsidó bolsevistákról«. A »zsidó árulók« személye szinte köznapi beszédtéma... a (Kijevért vívott) utcai harcok leghevesebb időszakában a cionista frakció kérdést intézett a zsidóellenes túlkapásokról. A kérdés az ukrán képviselők és a nemzeti kisebbségek képviselői közötti szócsatává fajult.” [43]

Így jött létre az ellenségeskedés mély szakadéka a zsidók és az ukrán szeparatisták között.

„Az ukrán kormányt és az ukrán pártok vezetőit Zsitomirba evakuálták[106]; a zsidó képviselők nem követték őket”, a bolsevikokkal maradtak. Ráadásul: a bolsevikok Kijevben „támogatást kaptak a zsidó munkások egy elég nagy csoportjától, amely a (februári) forradalom után tért vissza Angliából”, most mindnyájan „teljes mértékben a szovjet rezsim oldalára álltak... biztosi és... vezető állásokat foglaltak el”, létrehozták „a vörös gárda különleges zsidó alakulatát” is. [44]

Nemsokára azonban, 1918 februárjának elején az önálló polgári Ukrajna kormánya, miután Breszt-Litovszkban békét kötött Németországgal, osztrák és német szuronyok védelmében visszatért Kijevbe és most már a „hajdamákok” (ukrán felkelők) és a „szabad kozákság” kapta el és lőtte agyon a tegnapi „komisszár zsidait”, ínár akit megtaláltak. Ez azonban még nem volt zsidópogrom, meg Petljura kormányát elég hamar felváltotta Szkoropadszkij hetman[107] 7 hónapra. „A Kijevet 1918 tavaszán megszálló német hadsereg csapatparancsnoksága megértéssel viszonyult a zsidó lakosság szükségleteihez.” (Amely igen jelentős volt: 1919-ben a zsidók Kijev lakosságának 21%-át tették ki.) [45] A hetman kormányában a kadet-zsidó Szerpej Gutnyik a kereskedelmi és iparügyi miniszter. [46] A hetman idején akadálytalanul működtek a cionisták, sőt, megválasztották a különálló

[106] *Evakuál (latin)*: kiürít, kitelepít.
[107] *Hetman (lengyel)*: kozákkapitány.

zsidó ideiglenes nemzetgyűlést és a zsidó nemzetiségi titkárságot.

Összeomlott azonban a kozákkapitány kormánya, és 1918 decemberében Vinnyicából Kijevbe költözött Petljura direktóriuma, Vinnyicsenko, Bund és a Poalej Cion pedig a szocialista rokonság alapján támogatták azt, remélték, hogy beköszönt az uránokkal való egyenjogúság korszaka. A zsidó titkárság is békéltető lépéseket tett. Petljura hivatalos lapjában azonban a *Vidrodzsennyá*ban *(Újjászületés)* ezt írták: „Az ukrán államiság a zsidókat váratlanul érte. A zsidók ezt nem látták előre, hiába a minden újdonságot kiszagolni való képességük. Ők... hangsúlyozzák az orosznyelvtudásukat, figyelmen kívül hagyják az ukrán államiság tényét... a zsidóság ismét ellenségeink táborába vándorolt.” [47] A zsidókat vádolták minden bolsevik győzelemmel Ukrajnában. Fosztogatták a Kijevbe özönlött pénzes polgárok lakásait. Még gátlástalanabbul folytatódtak a fosztogatások a kisvárosokban, hol katonai alakulatok, hol az önhatalmú atamánok által. És éppen a Petljura nevét viselő ezred nyitotta meg – a Szarniban rendezett pogrommal – a pogromok évét.

A petljuristák fokozódó pogromhangulatát hiába próbálta megfékezni a kis nemzetgyűlés zsidó képviselője: „Óvva kell intenünk az ukránokat, hogy az antiszemitizmusra nem lehet államot építeni. Hadd tudják meg a direktóriumbeli urak, hogy világméretű néppel van dolguk, amely nagyszámú ellenségét túlélte már”, és megfenyegette, hogy harcot indít az ilyen kormány ellen. [48] És a zsidó pártok gyorsan elkezdtek *balosodni*, tehát elkerülhetetlenül egyre nagyobb szimpátiával fordultak a bolsevizmus felé.

Amint Arnold Margolin, akkoriban a direktórium külügyminiszter-helyettese emlegette, „az ukrajnai helyzet Hmelnyickij[108] és Gonta legrosszabb éveire emlékeztet”. [49] D. Paszmanyik keserűen megjegyzi, hogy a cionisták és a zsidó nacionalisták „hosszú időn keresztül támogatták

---

[108] *Hmelnyickij, Bogdan (1593-1657)*: kozák hetman, az ukrán területeken élő kozákok felkelésének vezetője, melyet a krími tatárok segítségével vívtak meg sikeresen a lengyel állammal szemben. Hmelnyickij 1654-ben elnyeri a moszkvai állam protektorátusát és Alekszej cár hűbérese lesz.

Petljura-Vinnyicsenko zűrzavaros kormányit, még akkor is, amikor Ukrajnában a legkegyetlenebb zsidóellenes pogromok zajlottak”. [50] Hogy tudnak a zsidó szocialisták, kérdezi I. Bickerman, „akik Petljurával és az ukrán forradalom többi hősével egy asztalnál ültek, és velük együtt alakították át a világot, megfeledkezni eszmebeli testvéreik pogromos hőstetteiről? A Hmelnyickij, Gonta és Zseleznyák utódai és követői által kiontott zsidó vérről szívesen megfeledkeznek” szocialista szimpátiák miatt. [51] „A petljuristák 1918 decemberétől 1919 augusztusáig több tucat pogromot szerveztek, amelyek során a Nemzetközi Vöröskereszt bizottságának adatai szerint mintegy 50 ezer embert öltek meg. A legnagyobb pogromra... – sikertelen bolsevista puccskísérlet után – 1919. február 15-én került sor Proszkurovban.” [52] „Zajlottak szünet nélkül a zsidópogromok, amelyek az ukrán hatalom megszervezésével szinte párhuzamosan kezdődtek, és amelyek az úgynevezett direktórium időszakában váltak különösen kegyellenné, és mindaddig nem szűntek meg, amíg fennállt a fegyveres a ukrán hatalom.” [53]

Hallgassuk csak meg Sz. Maszlovot: „A cárizmus korában is öltek zsidókat a pogromok idején, de soha nem öltek annyit, és nem öltek olyan nyugodtan, szinte lelketlenül, mint manapság… a parasztfelkelők csapatai által szervezett zsidó pogromok idején a felkelők az elfoglalt falvakban időnként a teljes zsidó lakosságot kiirtják. Nem kegyelmeznek sem a gyerekeknek, sem a nőknek, sem az öregeknek.” [54] És éppen abban az időben a városlakók őrizték a javaikat, nem kívántak azoktól megszabadulni, a parasztok meg a szomszéd falvakból feljöttek szekéren, hogy a pogromosok nyomában hasznot húzzanak a fosztogatások során, [55] „Egész Ukrajnában, amikor a felkelők rátámadnak a vonatokra, a kocsikban gyakran felhangzik a parancs: »Kommunisták és zsidók, kifelé!« Aki teljesíti a parancsot, azt rögtön a kocsi mellett agyonlövik.” Aztán meg jön az igazoltatás, vagy ki kell mondani a „kukuruza” (a. m. kukorica) szót, és aki raccsolva ejti azt „a zsidó származással gyanúsított személyt elviszik és agyonlövik”. [56]

Az amerikai kutató így gondolja: „Fehéroroszország és Ukrajna zsidó lakosságának tömeges kurtása a

polgárháború idején valójában nem annyira valamely tudatos politika következménye, mint inkább népi-paraszti reakció.” [57]

Ukrajnában különösen minden felelősségtudattól mentesek, és ezért a pogromok idején végletesen állatiasak voltak az önállóan működő bandák: Grigorjev, Szokolovszkij, Zeljonij, Sztruk, Angel, Tyutyunyik, Jacejk, Volinyec, Kozir-Zirka csapata. Tőlük merőben különbözik Mahno.

Maga Mahno – forradalmár és bűnöző szerves megtestesülése – féktelenül kibontakozott a polgárháború megvadult tombolása idején. Felsorolni minden gonosztettét és klinikai dobásait nem ebbe a műbe való. Magától Mahnótól az antiszemitizmus távol állt, és a mahnovista anarchista-kommunisták többször hoztak határozatot „az antiszemitizmus minden fajtája elleni kérlelhetetlen harcról”. Mahno törzskarának parancsnoka egy időben Aron Baron volt, az elhárítás vezetője Lev Zadov-Zinykovszkij, az agitációs és propagandaosztály vezetője a már korábban említett Volin-Eichenbaum, belső tanácsadója Arsinov, a guljájpoli tanács elnöke Kogan. Volt egy különleges zsidó százada is Taranovszkij parancsnoksága alatt 300 fővel, de elárulta Mahnót. Taranovszkijnak azonban Mahno megbocsátott, és ismét előléptette, egészen törzskari parancsnokká. Azt írják, hogy „a zsidó szegények tömegesen álltak be Mahno hadseregébe”, és hogy Mahno csapdába ejtette Grigorjev atamánt, majd állítólag az antiszemitizmusa miatt lőtte agyon. Mahno 1919 májusában kivégeztette Uszpenovka falu lakosait, mert pogromot szerveztek a Gorkoje zsidó földművestelepen. Amellett azonban, hogy „Mahnónak vitathatatlan érdemei vannak a zsidóság előtt” (és Párizsban később, egészen haláláig, „zsidók vették körül”), hadserege, irányíthatatlansága miatt több zsidópogromot hajtott végre, például 1918 decemberében Jekatyerinoszláv mellett [58], 1919 nyarán Mekszandrovszkban. Azonban még az enciklopédia is megjegyzi: „Mahno és mozgalmának más vezérei határozottan küzdöttek a pogromok ellen, és kivégezték a pogromok szervezőit.” [59]

Az előttünk fekvő könyvalbum: *Zsidó pogromok: 1918-1921* 1923-ban került összeállításra a pogromok áldozatait

segítő zsidó társadalmi bizottság (Jevobscsesztkom) megbízásából, de csak 1926-ban adták ki. [60] (A kiadás éve részben magyarázat arra, miért van elrejtve mindaz, ami a vörösök által szervezett pogromokra vonatkozik; a könyv „azon szerep tisztázására szentelt, amit a petljurista, az önkéntes és a lengyel hadsereg játszott az áttekintett időszak pogromista bacchanáliájában[109]„.

A katonai csapatok a haladásuk irányába eső gócpontok és nagyobb városok pogromaiban vettek részt, míg az „atyuskák”[110] bandái a mélyvidéket is le-lerohanták, így nem igazán volt biztonságos hely a zsidók számára.

Petljuráék pogromjai kitűntek célirányos, átgondolt kegyetlenségükkel, pusztításuk módszerességével, valamint azzal, hogy néha nem is fosztogatták a hátramaradt javakat. Ezek közül is különösen az 1919. évi Proszkurovszk (február), a vele szomszédos Felstyinszk, Zsitomirszk (február), Ovrucsszk (március), Trosztyinyeck (május), Umanyszk (május), Novomirgorodszk (május) emelendő ki. Más bandák pogromjai közül: Szmelszk (1919 márciusa), Jeliszavetgrádszk (május), Radomiszlszk (május), Vapnyárszk (május), Szlovecsenszk (május), Dubovszk (június). Gyenyikinék Fasztovszk (1919 szeptembere), Kijev (október). Belorussziában voltak még lengyelek által szervezett pogromok is, Boriszovszk és a bobrujszki járás, a lengyelek által támogatott Bulák-Balahovics csapatai (1919-ben is, 1920-ban is és 1921 nyaráig) Mozirban, Turovban, Petrakovban, Kopotkevicsiben, Kovcsiciben, Gorogyátyicsiben.

Az ukrán zsidóságra rátört a rettegés a pusztító hullámok miatt. A bekövetkezett és a lehetséges pogromok helyszínéről a lélegzetvételnyi szünetek idején tömegesen menekült a zsidó lakosság, sőt egész települések és városkák tömegesen vonultak el a legközelebbi nagyvárosokba, vagy a román határhoz (annak hiábavaló reményében, hogy ott segítséget kapnak). Vagy egyszerűen „rémülten menekültek útirány és úti cél nélkül”, mint Tyetyijevből vagy Radomiszlből. „A legvirágzóbb és bőven

---

[109] *Bacchanália (latin)*: Bacchus (Bakkhosz) görög isten (a bor és a vidámság istene az ókori görög és római mitológiában) tiszteletére tartott, orgiáig fokozódó szertartás.

[110] *Atyuska*: több ukrán bandavezér megszólítása volt, így Mahnóé is.

lakott települések sivataggá váltak. A zsidó városkák és települések komor temetőre emlékeztettek: a házak kiégve és feldúlva, az utcák kihaltak és pusztták… Sok zsidó települést, mint például Volodarka, Boguszlav, Borscsagovka, Znamenka, Fasztov, Tefiopol, Kutuzovka és másokat úgy felégettek, hogy csak romhalmaz maradt belőlük.” [61]

Nézzük most a fehér oldalt. Úgy tűnhetne, a polgárháború idején ha volt valakinek valamilyen mértékben módja arra, hogy megőrizze a demokratikus lehetőségeket, akkor azok nem a vörösök, hanem éppen a fehérek voltak. Gyenyikin és Vrangel soraiban nemcsak különböző nemzetiségű monarchisták és nacionalisták voltak, hanem különböző irányultságú liberális csoportok tagjai is, különböző árnyalatú szocialisták is azok közül, akik nem akartak kiegyezni a bolsevizmussal. Hasonló volt a helyzet a keleti fronton is, a kolcsakovi fordulatig. Ha pedig ez így volt, akkor ugyan miért nem lehetett ott helyük az ugyanazon politikai irányultságú és szimpátiájú zsidóknak is?

De az egymásból következő események sorsszerű és kölcsönösen helyrehozhatatlan egybeesése következtében a zsidók útja a fehér hadseregbe lezártnak volt tekinthető.

A *Zsidó Enciklopédia* közli, hogy kezdetben „sok rosztovi zsidó támogatta a fehér mozgalmat. A. Alperin nagykereskedő 1917. december 13-án a rosztovi zsidók által összeadott 800 ezer rubelt adott át A. Kalegyin doni atamánnak a szovjethatalom ellen küzdő kozák egységek megszervezésére.” [62] Itt van azonban valami más is ugyanabból a Rosztovból: amikor Alekszejev tábornok még csak első csapatát toborozta (szintén 1917 decemberében), pénzre volt szüksége, és ő kért is, nem rekvirált a rosztovi-nahicseváni polgárságtól, amely legfőképpen zsidókból és örményekből állt. A rosztovi gazdagok elutasították, csak filléreket sikerült összegyűjtenie, azért is volt kénytelen Alekszejev télen „jeges menetelésben” visszavonulni rosszul felszerelt csapatával. És később: „A Dobroarmija minden felhívására a lakosság csupán fillérekkel reagált, amikor pedig ugyanazon a helyen bolsevikok jelentek meg, akkor a

legelső kurjantásra alázatosan befizették a több millió teljes értékű rubelt, és több-boltnyi árut.” [63] (És amikor 1918 végén a korábban miniszterelnök G. E. Lvov herceg segítségért koldulva Washingtonban és New Yorkban járt, találkozott az amerikai zsidók küldöttségével is, de segítséget még csak nem is ígértek neki. [64])

Igaz, Paszmanyik idéz egy levelet, miszerint 1918 végén „több mint három és fél millió rubel... gyűlt össze kizárólag a zsidók bensőséges köreiben”, a fehér parancsnokság pedig különböző „ígéretekkel és hitegetéssel” biztosította a zsidókat jóindulatáról. Ennek ellenére a meghozott rendelet megtiltotta a zsidóknak, hogy földet vásároljanak a Csernomorszki kormányzóságban („némely, a zsidó nemzetiséghez tartozó személyek csalárd spekulációi” miatt). Habár nemsokára ezt a rendeletet visszavonták. [65]

Én magam is ismerek olyan esetet ugyanabban a Rosztovban, és ugyanazon a fehér hajnalon, amikor a fehérek mozgalma még elveszett a sötétben, és szinte reménytelennek látszott. A. I. Arhangorodszkij idős zsidó mérnök és az ipar megszervezője, aki őszintén orosz hazafinak tartotta magát, azon a februári éjszakán, amikor a fiatalok a „jeges menetelésbe” vonultak, szó szerint hajtotta a tiltakozó egyetemista fiát, hogy menjen az önkéntesekkel (a lánya, azonban nem engedte velük a bátyját). A *Zsidó Enciklopédia* szerint: „A rosztovi zsidók a kozák partizáncsapatokba, L. Kornyilov önkéntes hadseregének diákzászlóaljába léptek be.” [66]

Párizsban 1975-ben M. N. Levitov ezredes, Kornyilov ezredének utolsó parancsnoka mesélte nekem, hogy a Kerenszkij idején avatott zsidó zászlósok közül sokan hűek maradtak a komyilovistákhoz 1917 augusztusának „kornyilovi napjaiban”. És a fehér hadseregből külön kiemelte a Szent György-renddel kitüntetett Katzmant az 1. kutyepovi hadtestből.

Ismeretes azonban az is, hogy sok fehér eltaszította a rokonszenvező vagy a semleges zsidókat: amiatt, mert *más* zsidók tömegesen álltak a vörösök oldalára. A zsidókkal szemben a fehéreknek jobb esetben csak a bizalmatlansága növekedett, de időnként fellángolt a harag is. Mai

tudományos kutatás anyagában olvasható: „A fehérek mozgalmában, fennállásának első évében gyakorlatilag nem jelentkezett az antiszemitizmus (legalábbis tömeges méretekben), sőt, a zsidók még az önkéntes hadseregben is szolgáltak. De 1919-ben... a helyzet gyökeresen megváltozott. Először is, miután az antant legyőzte Németországot, a fehérgárdistáknak az a tömeges meggyőződése, hogy a németek támogatják a bolsevikokat, átváltott a „zsidók mint a bolsevizmus legfőbb támaszai" mítoszra. Másodszor „Ukrajna elfoglalásakor a fehérek a helyi fékevesztett antiszemitizmus hatása alá kerültek, ami elősegítette bevonásukat a zsidóellenes túlkapásokba". [67]

A fehér hadsereget „Trockij és Nahamkisz hipnotizálta, ez ahhoz vezetett, hogy azok a bolsevizmust azonosították a zsidósággal, aminek következményei a zsidópogromok". [68] A fehérek úgy képzelték, hogy Oroszországot – amelynek felszabadítására törekedtek – a zsidó komisszárok foglalták el. Mivel azonban azt az ellenőrzés nélküli hadsereget éppen csak létrehozták, valahogy összetartották, rosszul irányították a végeláthatatlan térségekben szétszóródva, és miután abban a háborúban az önkényeskedés mindenütt napirenden volt, ebből az összképből sajnos nem hiányoztak a *fehér*pogromok elemi erejű felvillanásai sem. „A. I. Gyenyikin..., mint a déli hadsereg több más vezetője is (V. Z. Maj-Majevszkij) kadet-eszer álásponton volt, és igyekezett elejét venni katonái garázdálkodásainak. Ez az igyekezet azonban hasztalannak bizonyult." [69]

Az természetes, hogy sok zsidót az önfenntartási ösztön vezérelt. És az önkéntes hadsereg humánus jellegébe vetett eredeti remények ellenére, miután a gyenyikinyi alakulatok is csatlakoztak a pogromokhoz, már majdhogy nem az összes zsidó elveszítette a fehérekhez való csatlakozási hajlandóságát.

Íme, idevonatkozó élő példa D. Paszmanyik-tól. „Visszafoglalták Alekszandrovszkot a bolsevikektől. Megjöttek az önkéntesek. Az egész lakosság őszinte, szívből jövő lelkendezése... Már az első éjszaka végigfosztogatták a fél várost. A várost megtöltötték a kínlódó zsidók sikoltásai és fájdalomkiáltásai... Megerőszakolták az asszonyokat... Összeverték és megölték a férfiakat, a zsidó lakásokból

gyakorlatilag mindent elvittek. A pogrom három nap és három éjszaka folytatódik. Szliva kozák zászlós, városparancsnok a közigazgatóság részéről érkező panaszokra ezt válaszolja: »Nálunk mindig ez van: elfoglalunk egy várost, és három napig a mienk.«„ [70] Ez a fosztogatás és öldöklés, amit az önkéntes hadsereg katonái művelnek, nem magyarázható csupán a zsidó komisszárokkal.

Az egyik legfelsőbb fehér tábornok, A. von Lampe kitart azon véleménye mellett, hogy a „fehér” *zsidó*pogromokról szóló híresztelések „tendenciózusan túlzók”; hogy a hadtápszolgálatot és a rendszeres hátországi hadtápellátást nélkülöző hadsereg esetében elkerülhetetlenek ezek a „rekvirálások”, fosztogatások. Ezek nem kifejezetten a zsidók, hanem az elfoglalt város lakói ellen irányultak, közöttük pedig gyakran „számszerű többségben, és gazdagabbak is voltak” a zsidók, ezért is „szenvedtek többet”. „Egészen határozottan állítom” – írja von Lampe –, „hogy a fehér hadsereg felvonulási területén zsidó*pogrom*, vagyis a zsidók szervezett pusztítása és kirablása... nem történt... Voltak fosztogatások, sőt gyilkosságok..., amelyeket a megfelelő sajtószervek zsidópogromokká fújtak fel... Ezért oszlatták fel a 2. kubányi gyalogos kozákdandárt és az oszét lovasezredet.” Egyébként „egyaránt szenvedett mind a zsidó, mind a keresztény lakosság azokban a járásokban, amelyepe a zavargások kiterjedtek”. [71] Sor került még az elmenekülni nem tudott komisszárok és csekisták kivégzésére is (a helyi lakosok útmutatása alapján), akik között számos zsidó is volt.

Másként estek az események Fasztovban, 1919 szeptemberében, amint a *Zsidó Enciklopédiá*ban olvassuk. Ott a kozákok „garázdálkodtak... gyilkoltak, erőszakoltak, fosztogattak, és lábbal tiporták a zsidók vallásos érzéseit (a kozákok betörtek a zsinagógába Jom Kippur[111] idején, verték az imádkozókat, erőszakot tettek az asszonyokon és széjjeltépték a Tóra-tekercseket). Mintegy ezer ember pusztult el.” [72] A „csendes pogrom” nevet kapta Kijev zsidóinak módszeres, kerületről kerületre történő kifosztása 1919 októberének végén, amikor a fehérek rövid időre

111 *Jom Kippur (héber)*: engesztelőnap, zsidó ünnep.

visszatértek a városba. Sulgin írja: „A főnökség szigorúan tiltotta a »rombolást«. De... először is, a »zsidók« tényleg felbosszantottak; másrészről meg a »hősöknek« nem volt mit enniük... Az önkénteseknek a nagyvárosokban általában felkopott az álluk”, voltak a rablás éjszakái, de gyilkosságok és erőszak nélkül. Ez „a Gyenyikin-korszak alkonyán történt... az önkéntes hadsereg haláltusájának kezdetén”. [73]

„Támadásának és különösen visszavonulásának útvonalán”, kegyetlen utolsó visszavonulása idején, 1919 novemberében-decemberében a fehér hadsereg „a zsidópogromok hosszú sorát” követte el (amit Gyenyikin is elismert), nyilvánvalóan nemcsak rablási céllal, hanem bosszúból is. Ugyanakkor, mondja Bickerman, „a gyilkosságok, fosztogatások és a nők megerőszakolása nem volt állandó kísérője a (fehér) hadseregnek, mint azt a mi (zsidó) nemzeti-szocialistáink állítják, eltúlozva az amúgy is szörnyű dolgokat”. [74]

Sulgin ugyanarról: „A valódi fehér pszichológia számára a fegyvertelen lakosság kegyetlen lemészárlása; nők és gyerekek öldösése; az idegen vagyon fosztogatása; mindez egyszerűen lehetetlenség.” Nos, „a valódi fehérek adott esetben a *bűnpártolásban* vétkesek. Nem elég erélyesen fogták vissza a fehérek táborába beszivárgott söpredéket.” [75]

Paszmanyik ugyanerről: természetesen „mindenki számára világos, hogy Gyenyikin tábornok nem akarta a pogromokat, de amikor 1919 áprilisában és májusában Novorosszijszkban és Jekatyerinodárban voltam, még az északi hadjárat előtt éreztem az antiszemitizmus mindenüvé beszivárgó sűrű légkörét”. [76] És azon a talajon – bosszúállás vagy engedékenység miatt – törtek ki 1919 első „fehér”-pogromjai.

Mindemellett „azoknak az egyöntetű véleménye szerint, akiknek szerencsétlenségük volt átélni mindkétféle (petljurista és fehérgárdista) pogromot, a petljuristák mindenkinél jobban a zsidók életét, lelkét üldözték: elsősorban gyilkoltak”.

„Nem az önkéntes hadsereg kezdte a zsidópogromokat az új Oroszországban. A »megújított« Lengyelországban

kezdődtek, rögtön másnap, hogy újra szabad és független állammá vált. Magában Oroszországban pedig a demokrata Petljura és a szocialista Vinnyicsenko ukrán hadai kezdték el... Az ukránok a pogromot köznapi jelenséggé változtatták.” [78]

Nem az önkéntes hadsereg kezdte a pogromokat, de folytatta azokat, abból a hamis meggyőződésből kiindulva, hogy *minden* zsidó a bolsevikok támogatója. „Különös gyűlöletet váltott ki a fehérgárdistákból és a petljuristákból L. Trockij neve; majd' minden pogromot ez a jelszó kísérte: »Ezt Trockij miatt kapjátok.«„ És még „a kadétok is, akik korábban mindig elítélték az antiszemitizmus minden megnyilvánulását, a pogromokat pedig főleg... 1919 novemberében Harkovban megtartott tanácskozásukon... azt követelték a zsidók-tól, hogy »kezdjenek kíméletlen harcot azon zsidó elemek ellen, akik aktívan részt vesznek a bolsevik mozgalomban«„. Ezenkívül a kadétok „azt állították, hogy... a fehérgárdista csapatok mindent megtesznek a pogromok elleni küzdelemért”. Ezalatt azt értették, hogy 1919 októberének elejétől „(az önkéntes) hadsereg parancsnoksága a pogromok résztvevőivel szemben különböző büntetéseket alkalmazott, akár kivégzést is”, és „a pogromok egy időre abbamaradtak”. Mindazonáltal „1919 decemberétől 1920 márciusáig az önkéntes hadsereg Ukrajnából történő visszavonulása idején a pogromok különösen kegyetlenekké váltak”, és a zsidókat azzal vádolták, „hogy az önkéntesek visszavonulásakor a hátukba lőttek”. (Fontos összeverni ezt azzal, hogy „Szibéria területén, ahol A. Kolcsak hadserege harcolt”, „nem volt pogrom... Kolcsak nem engedte a pogromokat”.) [79]

D. O. Linszkij, aki maga is a fehér hadseregben szolgált, nagy átéléssel írja: „A zsidóság előtt talán vissza nem térő alkalom nyílott úgy küzdeni az orosz földért, hogy egyszer és mindenkorra eltűnjön a rágalmazók ajkáról az az állítás, miszerint Oroszország a zsidók számára csak földrajz, nem pedig a haza.” Lényegében „itt nem lehetett és nem is lehet más választás: a bolsevizmussal ellenséges erők győzelme... szenvedéseken át vezet az egész ország, és benne a zsidó nép újjászületéséhez... A zsidóságnak teljes mértékben bele kellett volna feledkeznie az orosz ügybe;

életét és javait nem kímélve... A fehér ruhák fekete foltjain keresztül meg kellett volna látnia a fehér mozgalom tiszta lelkületét... annak a hadseregnek a soraiban, amelyben számos zsidó fiatalember szolgál, annak a hadseregnek a keretei között, amely a zsidóság jelentős anyagi hozzájárulására támaszkodtak. Ebben az esetben az antiszemitizmus megfulladt volna, és a pogromosdi belső ellenállásba ütközött volna. A zsidóságnak támogatnia kellett volna az orosz földért halhatatlan hősiességgel küzdő orosz hadsereget... A zsidóságot félreállították az orosz ügyben való részvétel hősies lehetőségétől, de a zsidóság köteles lett volna félreállítani a félreállítókat.” Ezt is ő írja „a fehér mozgalomban való részvétel kínos tapasztalatai alapján. A fehér mozgalom feltárult súlyos és sötét oldalai ellenére áhítattal és csodálattal hajtjuk meg fedetlen fejünket az orosz történelemnek....” Ez „az emberi lélek el nem halványuló értékeinek megőrzéséért indított nagyszerű mozgalom volt”. [80]

Mindazonáltal még a fehér hadsereg sem segített azokon a zsidókon, akik beléptek. Micsoda megaláztatásokat kellett eltűrnie az olyanoknak, mint Paszmanyik doktor, aki a fehér hadseregben szolgált (és ezzel sok zsidó felháborodását vonta magára, mert „a pogromosok közé állt”). „Az önkéntes hadsereg szisztematikusan visszautasította, hogy soraiba fogadja a zsidó zászlósokat és hadapródokat, még azokat is, akik 1917 októberében bátran küzdöttek a bolsevikok ellen. Ezzel erkölcsi csapást mértek az orosz zsidóságra.” „Sohasem felejtem el”, írja, „azt a 11 zsidó zászlóst, akik Szimferopolban hozzám jöttek elpanaszolni, hogy kiemelték őket a frontszolgálatból, és a hadtápra rendelték... konyhaszolgálatra”. [81]

A. Sulgin: „Ha a fehér mozgalom soraiban annyi zsidó lett volna, mint ahányan a »forradalmi demokrácia« soraiban voltak, vagy annak idején az »alkotmányos demokráciáéban«... (De) a zsidóságnak csupán elhanyagolható része csatlakozott a fehérekhez... csak egyes zsidók, akiknek nem is tudjuk méltóképpen értékelni az önfeláldozását akkoriban, amikor az antiszemitizmus már világosan meg-mutatkozott. A vörösök táborában pedig túltengtek a zsidók, és... ezen felül még a »felsőbb

parancsnoki posztokat« is elfoglalták, ami még fontosabb.” És „vajon nem ismerjük e az önkéntes hadseregben szolgált zsidók keserű tragédiáját? Ezeknek a zsidó önkénteseknek az életét ugyanannyira veszélyeztette az ellenség golyója, mint a »hátországi hősök«, akik sajátos módon igyekeztek megoldani a zsidó kérdést”. [82]

Nem minden múlott azonban a „hátországi hősökön”. És az értelmiségi családból származó legifjabb fehér tisztekben is – minden értelmiségi hagyomány ellenére, amelyben neveltettek – fellángoltak a zsidóellenes kedélyek.

Mindez pedig a továbbiakban egy-re inkább a magányra és a pusztulásra kárhoztatta a fehér hadsereget.

Linszkij közli, hogy az önkéntes hadsereg idején a zsidóknak nem engedték, hogy állami hivatalt vállaljanak vagy az OszvAgban dolgozzanak (tájékoztatási és agitációs ügynökség), amit a fehér hadsereg mellett A. M. Dragomirov tábornok létesített. Ő azonban cáfolja, hogy az OszvAg kiadványaiban zsidóellenes eszmék helyet kaptak volna, és hogy a garázdálkodókat állítólag nem vonták felelősségre. Nem, a „parancsnokság nem akart zsidó pogromot, de... nem tudott szembeszállni a katonatömegek pogromos hangulatával... lélektanilag nem szabadott szigort alkalmaznia... más volt ez a hadsereg, nem lehetett vele szemben alkalmazni az orosz hadsereg békés vagy háborús időszakra rendszeresített reguláját”, ugyanis a harcosok lelke már a polgárháborúban megsérült. [83] „Pogromot nem akartak, a Gyenyikin-kormány azonban nem mert nyilvánosan fellépni az antiszemita propaganda ellen”, habár a pogromok hatalmas kárt okoztak a Gyenyikin-hadseregnek. Az önkéntes hadsereg „összességében ellenséges álláspontot foglalt el az egész orosz zsidósággal szemben” [84] – jelenti ki Paszmanyik. I. Levin ellentmond, szerinte „az egész mozgalomra ráhúzzák néhány résztvevő – az aktív pogromosok – nézeteit”. Ugyanakkor „a fehér mozgalom igen összetett volt, gyakran teljesen ellentétes... áramlatokat egyesített magában”. [85] És „a bolsevikokban reménykedni, hátuk mögé bújni a pogromoktól félve nem más... mint egyértelmű és nyilvánvaló esztelenség... A zsidó azt mondja: vagy a bolsevikok vagy a pogromok, pedig azt kellett volna mondania: minél tovább maradnak a bolsevikok, annál közelebb kerülünk a pusztuláshoz.” [86]

De a „zsidó-kommunisták” kifejezés is gyakran elhangzott a fehér agitátorok szájából.

Vrangel a Krímben mindezt határozottan elfojtotta, ott semmi efféle nem fordult elő. (Vrangel személyesen tiltotta meg még Vosztokov atyának is, hogy elmondja zsidóellenes prédikációit.)

Oda, Vrangelnek a Krímbe címzi ismét levelét a korábbiakból már ismert Sulim Bezpalov, milliomos zsidó 1920 júliusában Párizsból: „Meg kell menteni a hazát. A hazát a földművesek és a gyáriparosok fogják megmenteni. Oda kell adnunk vagyonunk 75%-át a rubel értékének és a normális életnek a helyreállításáig.” [87]

De már késő...

A krími zsidó lakosság egy része pedig Vrangel hadseregével együtt menekült el. [88]

Valóban, a fehér mozgalomnak nagyon, végletesen szüksége volt a Nyugat közvéleményének támogatására, amit jelentős mértékben az oroszországi zsidóság sorsa határozott meg. Nagy szüksége volt, de, amint láttuk, végzetesen és visszavonhatatlanul eltelt a zsidógyűlölet légkörével, majd pedig nem lépett közbe a pogromoknál sem. Winston Churchill hadügyminiszter „volt az Oroszországba irányuló nyugati intervenció és a fehér hadseregek nyugati segélyezésének fő szószólója”. A pogromok miatt Churchill közvetlenül Gyenyikinhez fordult: „az én feladatom, az orosz nemzeti mozgalom támogatásának elnyerése a parlamentben jelentős mértékben megnehezül”, ha a pogromokat nem állítják le. „Churchill félt a brit elit befolyásos zsidó köreinek reakciójától.” [89] Amerikában a zsidó körök véleménye hasonló volt.

A pogromok azonban nem szűntek meg, ami alapvetően megmagyarázza, íniért nyújtott a Nyugat a fehér hadseregek számára oly kedvetlenül és oly végletesen csekély segítséget. És a Wall Street számításai önkéntelenül is a bolsevikok, mint az orosz gazdaság valószínű jövőbeli gazdáinak támogatásához vezettek. És az egész légkör az Egyesült Államokban és Európában is ugyanazt sugallta,

rokonszenvet az ríj világ ezen építői, hatalmas elgondolásaik, óriási társadalmi feladatuk iránt.

És mégis, a polgárháború időszakában Oroszország minapi szövetségeseinek viselkedésében hegdöbbentő a kapzsiság és a fehér mozgalom – a szövetséges cári Oroszország utóda – iránti vak közömbösség. Igyekeztek rábírni a fehéreket, hogy Versailles-ba a bolsevikokkal közösen küldjenek küldöttséget; aztán az agyrémszerű kiegyezés a bolsevikokkal a Herceg-szigeteken. Az antant egyetlen fehér kormányt sem ismert el hivatalosan, ellenben sietősen elismerte az Oroszország peremvidékein keletkező egyre újabb nemzetiségi államokat, tehát az egyértelmű törekvést Oroszország felbomlasztására. Az angolok hamarjában megszállták a bakui kőolajmezőket, a japánok a távol-keleti partvidéket és Kamcsatkát. Szibériában az amerikaiak csak zavarták a fehéreket, és elősegítették a tengermellék bolsevik kézre jutását. A szövetségesek a fehér hadseregnek nyújtott legcsekélyebb segítség árát is leszakították Kolcsaktól aranyban, Oroszország déli részén fekete-tengeri hajókban, koncessziós[112] kötelezvényekben. (Micsoda gyalázat: az angolok, amikor elhagyták az Arhangelszk környéki északot, a cári katonai felszerelés egy részét magukkal vitték, másik részét átadták a vörösöknek, a többit pedig a tengerbe süllyesztették, csak hogy ne jusson a fehérek kezébe!) Az antant ultimátumformában követelte 1920 tavaszán Gyenyikintől és Vrangeltől, hogy szüntessék be a bolsevikok elleni harcot. (Franciaország 1920 nyarán csekélyke ellátással támogatta Vrangelt, hogy segítse ki Lengyelországot. De már félév múlva fösvény módon különböző javak formájában levonta Vrangeltől a Gallipolinál visszavonult orosz katonák élelmezésének az árát.)

Mit hoztak magukkal az antant csekély létszámú megszálló erői, ezt kísérte figyelemmel az 1919-ben Odesszába érkezett francia hadsereg példáján egy komoly diplomata, Grigorij Trubeckoj herceg: „A franciák politikája Oroszország déli részén, és az orosz államiság kérdéseihez

[112] *Koncesszió (latin)*: kedvezmény, köztulajdonban lévő terület létesítmény – meghatározott időre szóló bérbeadása.

való viszonyuk megdöbbentett kuszaságával és a helyzet teljes félreértelmezésével.” [90]

A zsidópogromok fekete sávja beterítette egész tizenkilencet és a huszadik év elejét. Kiterjedésük, mértékük és kegyetlenségük alapján ezek a pogromok összehasonlíthatatlanul túltesznek mindazon, amit könyvünk első kötetében 1881-1883-ról, 1903-ról és 1905-ről olvastunk. Ju. Larin, magas rangú szovjet tisztségviselő a húszas években azt írta, hogy Ukrajnában a polgárháború idején „a zsidó lakosság elleni tömeges pogromok hosszú sora zajlott, amelyek messze meghaladták mindazt, ami bármikor korábban történt mind áldozataik száma, mind pedig *résztvevőik létszáma* tekintetében”. Állítólag Vinnyicsenko mondta, hogy „a pogromok akkor érnek véget, amikor a zsidók nem lesznek többé kommunisták”. [91]

A pogromok áldozatait senki sem számolta össze pontosan. Nyilvánvaló, hogy az akkori helyzetben sem az események idején, sem azok után nem lehetett megbízható statisztikát készíteni. A *Zsidópogromok* című könyvben ezt találjuk: „Az 1917 és 1921 között Ukrajnában és Fehéroroszországban 180-200 ezer embert öltek meg... Már csak az árvák létszáma, ami meghaladja a 300 ezret, is utal a katasztrófa kolosszális méreteire.” [92] Az első szovjet enciklopédia ugyanezt a számot hozza. [93] A korszerű *Zsidó Enciklopédia*: „különböző értékelések szerint az elpusztult zsidók száma 70 ezertől 180-200 ezerig tehető”. [94]

A zsidó forrásokból származó adatokat összesítve a mai történész mintegy 900 *tömeges* pogromról beszél, amelyeknek végrehajtói: 40% petljurista csapatok, az ukrán direktórium hívei; 25% az ukrán „atyuskák” bandái; 17% Gyenyikin csapatai és 8,5% Bugyonnij első lovashadserege és egyéb vörös. [95]

Hány és hány szétmarcangolt sors rejtőzik ezekben a számokban!

A nemzeti és a szocialista zsidó pártok már a polgárháború idején kezdtek összeolvadni a vörösökkel. A „Fareinikte”-ből „Komfareinikte” lett, „elfogadta a kommunista programot, és a Bund kommunista frakciójával együtt létrehozta az (össz-oroszországi) Kombundot” 1920

júniusában. Ukrajnában pedig a Fareinikte tagjai az ukrán Kombunddal közösen megalakították a „Komfarband”-ot, a Zsidó Kommunista Szövetséget: amely szintén beolvadt a OKbP-be. [96] Kijevben 1919-ben a szovjet hivatalos sajtó három nyelven közölt szövegeket: oroszul, ukránul és jiddisül.

„A bolsevikok hatalmas hasznot zsebeltek be ezekből a pogromokból (Ukrajnában), rendkívül ügyesen hasznosították a közvélemény befolyásolása érdekében nemcsak Oroszországban, hanem külföldön is… nemcsak zsidó körökben, hanem az európai és amerikai világ országaiban is.” [97]

Mindeközben a vörösöknek is – zsidópogrom – vaj volt a fejükön, ráadásul előbb, mint a többieknek. „A vörös hadsereg Ukrajnából 1918 tavaszán visszavonuló csapatai pogromokat rendeztek »Üsd a zsidókat és a burzsujokat!« jelszóval… különösen kegyetlen pogromokat szervezett az első lovashadsereg, miközben 1920 augusztusának végén visszavonult Lengyelországból.” [98] A vörös hadsereg szervezte pogromokat azonban a polgárháború történetében mintegy homály fedi. Kivéve egynémely hangot, aki beszél. Most Bickerman: „A bolsevista hatalmaskodás első telén a vörös zászló alatt harcoló vörös csapatok több véres pogromot szerveztek, amelyek közül kiemelkednek a gluhovszkiji és az észak-novgorodi, ezek az áldozatok számával, szándékos bestialitásukkal és a megkínzottak meggyalázásával túltesznek még a kaluscsi vérfürdőn is. A németek nyomása alatt visszavonulva a vörös csapatok feldúlták az útjukba kerülő zsidó kisvárosokat.” [99]

Igen határozottan ír erről Sz. Maszlov is: „Bugyonnij lovashadseregének útját, miközben a lengyel frontról átvezényelték a krímire… sok ezer meggyilkolt zsidó, sok ezer megerőszakolt asszony és sok tucat megsemmisülésig kirabolt zsidó település szegélyezte… Zsitomirban mindegyik hatalom pogrommal kezdte, ráadásul majd' minden bevonulásakor. Ezeknek a – petljurista, lengyel, szovjet – pogromoknak a sajátossága a nagyszámú halott volt.” [100] Különösen kiemelkedő teljesítményt nyújtott a Bogunszkij- és a Tarascsanszkij-ezred, ezek egyébként a direktóriumtól álltak át Bugyonnijhoz. De ezekért a

pogromokért az ezredeket állítólag lefegyverezték, és a felbujtókat felakasztották.

Az általunk már idézett szocialista Sz. Schwarz történelmi távlatból (1952) foglal állást: „A forradalom éveiben, különösen a polgárháború alatt... az antiszemitizmus rendkívüli módon felerősödött... kiterjedt, különösen délen... a városi és a falusi lakosság legszélesebb tömegeire.” [101]

Sajnos, az orosz lakosság bolsevikokkal szembeni ellenállása (ami nélkül egyáltalán nem lenne jogunk ahhoz, hogy népnek neveztessünk) megbicsaklott, rossz útra tért sok tekintetben, és a zsidók vonatkozásában is. A bolsevik hatalom pedig csalogatta a zsidókat, és azok mentek is hozzá, és a polgárháború pedig egyre szélesebbre tárta ezt a szakadékot.

„Amíg a forradalom általában felmentette a zsidóságot az ellenforradalmiság gyanúja alól, addig az ellenforradalom az egész zsidóságot meggyanúsította a forradalmisággal.” Ezek után „a polgárháború a zsidóság számára kibírhatatlan kínlódássá vált, amely a zsidóságban megerősítette a helytelen forradalmi pozíciókat”, ezért „nem ismerte fel a fehér hadseregek valódi felszabadító lényegét”. [102]

Ne hagyjuk figyelmen kívül a polgárháború általános körülményeit sem. „A zavarodottság időszaka volt, ennek a szónak a legteljesebb értelmében, teljes fejetlenség... Bárki megölhette és kirabolhatta azt, akit akart... A lázongó csőcselék százszámra, ezerszámra verte agyon az orosz hadsereg tisztjeit. Kiirtották a földbirtokosokat családostul... égtek... az udvarházak; széthordták és elpusztították a kultúra értékeit... Helyenként a nagybirtokokon felkoncoltak mindenkit, aki életben volt, még az oktalan állatokat is. A városok utcáin... az önbíráskodás tombolt. A gyárak és üzemek tulajdonosait kiűzték üzemeikből és lakásaikból... A proletár forradalom dicsőségére több tízezer embert lőttek agyon Oroszország-szerte... mások... rabként senyvedtek a bűzös, fertőzött börtönökben... Nem vétkeik vagy cselekedeteik miatt zuhant a bárd az emberek nyakára, hanem bizonyos rétegekhez, rendekhez, osztályokhoz való tartozásuk miatt.

Ilyen viszonyok között, amikor egész embercsoportok ítéltettek pusztulásra, valódi csoda lett volna, ha nem kerül sorra a »zsidó csoport«... Az akkori idők legátkozottabb tulajdonsága az volt, hogy... egész osztályt, rendet, törzset kártékonnyá lehetett nyilvánítani... Egész társadalmi osztályokat kárhoztattak pusztulásra... ez forradalom, a zsidók öldösése és fosztogatása pogrom? A zsidók pogromozása-pusztítása Dél-Oroszországban szerves része egész Oroszország elpusztításának.” [103]

Hát, ezeket a szomorú eseményeket kapták Oroszország népei, közöttük az oroszországi zsidóság is, miután oly sikeresen megszerezték az egyenjogúságot a forradalom után, mely oly bársonyosan kezdődött tizenhét márciusában. Amint az orosz zsidók jelentős részének a bolsevikok iránt érzett szimpátiája, úgy a megalakult fehér hadseregnek a zsidókhoz való viszonya is, elhomályosították, eltörölték az esetleges fehér győzelem legfőbb javát: az orosz állam ésszerű fejlődésének lehetőségét.

5.
IDEGENBEN

Az októberi államcsíny és a polgárháború következtében az orosz állampolgárok százezrével emigráltak, a harcok során visszavonultak vagy elmenekültek. Ezek közé tartozott a fehér hadsereg egész életben maradt állománya, és a kozákság egy része is. Külföldre menekült a nemesség is, amely meglepetésre nem mutatkozott a forradalom sorsdöntő éveiben; habár gazdagsága éppen hogy a földben rejlett, birtokaiban. Megérkeztek Európába a korábbi földbirtokosok, és (aki nem hozta magával az ékszereket) taxisofőrökké meg pincérekké váltak. Közöttük voltak kereskedők, iparosok, pénzemberek is, sokuknak volt pénze külföldön. Meg egész egyszelű városi polgárok is, akár iskolázottság nélkül is, de kiknek szíve nem engedte, hogy a bolsevikok alatt maradjanak.

Az emigránsok között jelentős számú orosz zsidó is található. „A szovjet köztársaságokból 1918-1922-ben menekült több mint 2 millió emigráns között jó 200 ezer zsidó volt. Többségük a lengyel és a román határon keresztül érkezett, és később az USA-ba, Kanadába, a dél-amerikai és a nyugat-európai országokba emigrált. Sokan Palesztinába repatriáltak[113].” [1] Különleges szerepet töltött be az újonnan létesült Lengyelország is. Itt a forradalom előtt is nagyszámú *saját* zsidó élt, most pedig a visszatérők – a háborús évek áttelepülői – egy része is ide igyekezett. „A lengyelek úgy számolják, hogy a bolsevista forradalom után Oroszországból Lengyelországba” 200-300 ezer zsidó érkezett. [2] (Ez a számítás nemcsak az emigrációnak, hanem az új lengyel-orosz határnak is köszönhető.) Mindazonáltal „az Oroszországot a forradalmat közvetlenül követő években elhagyó zsidók legnagyobb része Nyugat-Európában telepedett le. Németországban például az első világháború végére már mintegy 100 ezer orosz zsidó élt.” [3]

---

[113] *Repatriál (latin)*: hazatér, hazájába visszatér, menekültet hazaszállít.

„Amíg Párizs kezdetektől fogva az orosz külhon (emigráció) politikai központjává, nem hivatalos fővárosává vált, addig második és mintegy irodalmi fővárosának 1920 vége és 1924 eleje között Berlint tekinthetjük (élénk kulturális élet zajlott még a húszas évek Prágájában is, amely... az orosz emigráció egyetemi városa is volt).” [4] Berlinben pedig „általában könnyebb volt elhelyezkedni” az infláció miatt. „Berlin utcáin” találkozhattunk „a nagyipar és a kereskedelem képviselőivel, minapi bankárokkal és iparosokkal” [5], és sokuknak maradt itt pénze. A többi oroszországi emigránshoz képest a zsidó emigránsoknak kevesebb nehézségük volt a szétszóratás körülményeihez való alkalmazkodásuk során, magabiztosabban éltek. A zsidó emigráció agilisabbnak mutatkozott az orosznál, a zsidó emigránsok rendszerint elkerülték a megalázó szolgálatot. Mihail Levitov, a kornyilovi ezred ismert parancsnoka, aki az emigrációban minden aljamunkát végigcsinált, mesélte nekem: „Na és kitől kaptunk Párizsban tisztességes darab kenyeret? A zsidóktól. Az orosz szupermilliomosok pedig sajnálták a maguk fajtájától.”

Berlin is, Párizs is „bővelkedett zsidó értelmiségiekben: ügyvédek, könyvkiadók, a társadalmi és a politikai élet képviselői, tudósok, írók és újságírók” [6], közülük sokan messzemenően beolvadtak, az orosz „fővárosi” áttelepültek legtöbbje pedig liberális szemléletű lévén, ez megteremtette a kölcsönös barátságosságot (ilyen jellegű kapcsolat nem jött létre a monarchiabeli orosz emigrációval). A két világháború között a külföldön élő oroszok kulturális életében több mint érezhető volt az oroszországi zsidók hatása és részvétele.

(Itt kell szólnunk a 90-es években Izraelben, *Zsidók az orosz emigráció kultúrájában* címmel megjelent igen érdekes gyűjteményes kötetekről, melyeknek kiadása most is tart. [7]) Más zsidó családok, akik megőrizték szilárd jövedelmüket, szalonokat tartottak fenn az orosz művészélet számára, amiben egyértelműen megmutatkozott az orosz kultúra iránti zsidó vonzalom és az abban való elmerülés légköre. M. O. és M. Sz. Cetlinék közismerten bőkezű háza Párizsban, I. V. Hessen Berlinben, I. I. Fondaminszkij-Bunakov fáradhatatlan „az idegenben élő

orosz kultúra ügyével kapcsolatos örökös önfeledt gondoskodásában”. [8] Szofia Pregel, Szonya Delone, Alekszandr és Szalomeja Galpern mindnyájan folyamatosan azzal a körülményes szervezőmunkával voltak elfoglalva, hogyan segíthetnének a nyomorgó irodalmároknak és művészeknek; sokat segítettek, és nemcsak a neveseknek, Bunyinnak, Remizovnak, Balmontnak, Teffinek, hanem az ismeretlen fiatal költőknek és festőknek is. (Ez a segítség nem terjedt ki az orosz kitelepültek „fehér” és monarchista rétegeire, amelyekkel kölcsönös ellenszenv állt fenn.) Végső soron idegenben az orosz zsidók összehasonlíthatatlanul aktívabbnak mutatkoztak a kulturális és társadalmi tevékenység minden válfajában. Ez annyira szembeötlő, hogy Mihail Oszorgin *„Az orosz magány”* című cikkében öltött testet, az orosz cionisták W. Zsabotyinszkij által újraindított *Rasszvet (Hajnal)* c. lapjának hasábjain.

Oszorgin írja: „Oroszországban sem a társadalmi, sem a forradalmi mozgalomban (a mélyebb rétegekre, nem a felszínre gondolok) nem érződött az »*orosz magány*«, és a dolgok hangnemét és színezetét meghatározó... személyiségek oroszok – szlávok – voltak.” Nem így van ez idegenben: „ott, ahol a szellemi színvonal magasabb, ahol a gondolat és az alkotás érdekei mélyebbek, ahol az ember nagyobb léptékű, ott az orosz a nemzetiségi magánytól, ahol pedig vérszerinti társaiból több van, a kulturális magánytól szenved. Ezt a tragédiát nevezem én a címben szereplő *orosz magánynak*... A legcsekélyebb mértékben sem vagyok antiszemita, de inkább vagyok orosz szláv... Az enyémeket, az oroszokat sokkal közelebb érzem magamhoz lélek szerint, a nyelv tisztasága és hangzása szerint, a sajátságos nemzeti érdemek és érdemtelenségek szerint. Az, hogy éppen ők legyenek az elvbarátaim, bajtársaim, számomra értékesebb, sőt, egyszerűen még kényelmesebb és kellemesebb is. A soknemzetségű, korántsem orosz Oroszországban tisztelni tudom a zsidókat is, a tatárokat is, a lengyeleket is, és mindnyájuk esetében elismerem, hogy az enyémekkel teljesen azonos jogokat formálhatnak Oroszországra, közös édesanyánkra: én magam azonban az orosz csoporthoz tartozom, ahhoz a szellemisége által befolyásos csoporthoz, amely meghatározta az oroszországi kultúra alaphangnemét.” Most azonban „az orosz a határon túl elsorvadt és megadta magát, átengedve a társasági

pozíciókat más nemzetségbeli energiáknak... A zsidó könnyebben akklimatizálódik... – szerencséje van! Irigységet nem érzek, kész vagyok együtt örülni vele. Ugyanúgy kész vagyok átengedni neki a rangot és a helyet a különböző külföldi társadalmi kezdeményezésekben és szervezetekben is... Van azonban egy terület, ahol a »zsidó túlerő« határozottan szíven üt: ez a jótékonykodás. Nem tudom, kinek több a pénze és a gyémántja: a gazdag zsidóknak e vagy a gazdag oroszoknak. Egyet azonban egészen biztosan tudok, hogy minden nagyobb jótékonysági szervezet Párizsban és Berlinben csak attól képes segíteni a szükséget szenvedő orosz emigránsokon, hogy a megértő zsidóktól begyűjti a szükséges összegeket. Az esték, hangversenyek, írói felolvasások megszervezésének tapasztalatai elégséges mértékben bizonyították, hogy a gazdag oroszokhoz fordulni haszontalan és megalázó időtöltés... Csupán ennek az annyira nyilvánvalóan »antiszemita« cikkek hangvételét enyhítendő teszem hozzá, hogy – véleményem szerint – a nemzetiségi kérdésben érzékeny zsidónak gyakran felsejlik az antiszemitizmus árnyéka ott is, ahol, valójában csak a szláv ember nemzetiségi érzékenysége van jelen.” [9]

Oszorgin cikkét ugyanabban a lapszámban szerkesztőségi kommentár kísérte (gondolatmenete és stílusa alapján igen valószínű, hogy Zsabotyinszkij főszerkesztő tollából): M. A. Oszorgin „feleslegesen aggódik amiatt, hogy a *Rasszvet* olvasói (a cikkben) antiszemita tendenciákra lelnek. Egy időben, igaz, volt a világon olyan nemzedék, amely ösztönösen visszahőkölt, amikor a »zsidó« szót hallotta nem zsidó ajkáról.” Ennek a nemzedéknek egyik külföldi vezére mondotta, hogy: „A legjobb szolgálat, amit a haladó sajtó tehet miértünk az, hogy hallgat mirólunk. Hallgattak is rá, és hosszú időn keresztül Oroszország és Európa tisztességes haladó köreiben a »zsidó«-t valóban nyomdafestéket nem tűrő szónak tartották. Az Úrnak hála, ezek az idők már elmúltak.” Oszorgint mi „megértésünkről és együttérzésünkről biztosíthatjuk... Egy pontban, azonban, (vele) egyáltalán nem értünk egyet. Túl nagy jelentőséget tulajdonít a zsidóknak a menekülteket segítő jótékonykodásban. Először is, ez a domináló szerep természetes. A kölcsönös segítség a diaszpóra egyik alapvető készsége. A száműzetésben való

élést nagyon sokáig tanultuk; az oroszok soha... Van azonban a kérdésnek egy sokkal mélyebb szelete is... Mi az orosz kultúrából nagyon sok értékeset merítettünk, még a leendő önálló nemzeti alkotóművészetünk számára is... Az orosz kultúrának mi, oroszországi zsidók adósai vagyunk; nincs az a pénz, amellyel ezen adósságunkat kifizethetnők. Közülünk azok, akik megteszik, amit tudnak, hogy segítsék túlélnie ezt a nehéz időszakát, helyesen cselekszenek, és reméljük, hogy a jövőben is így tesznek majd.” [10]

Térjünk azonban vissza a forradalmat követő első évekhez. „Az orosz kitelepültek között ínég dúltak a politikai viharok, az emberek tisztába akartak jönni a történésekkel. Elkezdtek megjelenni az újságok, folyóiratok, könyvkiadók.” [11] Némely vagyonos ember, leggyakrabban zsidók finanszírozták ezt az újdonsült orosz emigráns sajtót, a liberális irányzattól kezdve és attól balra. A hírlapírók, a lapok és folyóiratok szerkesztői, a könyvkiadók között sok volt a zsidó. Az *Orosz Zsidók Könyve* (manapság pedig már a *Zsidók az orosz emigráció kultúrájában* kötetei is) részletesen felsorolja, mivel járultak hozzá a zsidók a kiadók munkájához és a kiadványokhoz.

Az elsők között kell említenünk I. V. Hessen *Az orosz forradalom levéltárát*, annak jelentős történeti értékét (22 kötet). Maga Hessen, A. I. Kaminkával és V. D. Nabokovval (halála után pedig G. A. Landauval) együtt adta ki a *Rul (Kormánykerék)* című vezető berlini lapot; ez a kiadvány „mintegy a *Recs (Beszéd)* kitelepült folytatása volt”, de – Miljukovval szemben – Joszif Hessen álláspontja következetesen hazafias volt. A *Rul*ba írtak az általunk gyakran idézett G. A. Landau és I. O. Levin, valamint Ju. I. Eichenwald, az ismert irodalmi kritikus is. A *Rul*tól kezdve a berlini lapok politikai színképe balra, a szocialisták felé tolódott. A. F. Kerenszkij a *Dnyi*t *(Napok)* adta ki, amelyben írt többek között A. M. Kuliser-Juniusz, „több szociológiai tárgyú tudományos munka” szerzője, Zsabotyinszkij környezetéhez tartozó cionista; Sz. M. Szolovejcsik; eszer múltja miatt ismert O. Sz. Minor (a prágai *Volja Rosszii*ben is *(Oroszország Akarata)*], valamint M. V. Visnyik, az alkotmányozó nemzetgyűlés egykori titkára. 1921-ben Berlinben Ju. O. Martov és R. A. Abramovics megalapították a *Szocialisztyicseszkij Vjesztnyik*et *(Szocialista Hírnököt,*

amely később Párizsba, majd New Yorkba költözött). Ennek munkatársai voltak F. I. Dan, D. Ju. Dalin, P A. Garvi, G. Ja. Aronson és mások.

V. Je. Zsabotyinszkij, akinek (három év jeruzsálemi tartózkodás utáni) Berlinbe érkezése egybeesett az első emigránshullámmal, újraindította először Berlinben, majd Párizsban a *Rasszvet* c. lapját, kiadta saját regényeit is. Ezen felül „nagyszámú orosz-zsidó újságíró élt Berlinben az 1920-1923. közötti időszakban, és dolgozott a helyi és a külföldre települtek sajtójában”. Itt van I. M. Trockij is, az egykori *Russzkoje szlovó*ból *(Orosz Szó)*, N. M. Volkovisszkij, P. I. Zvezgyics (a második világháború idején nácik kezétől vesztette életét), a mensevik Sz. O. Portugeis [a korábbi pétervári *Gyeny (Nap)* c. laptól], aki Szt. Ivanovics írói név alatt publikált. Innen származnak Oszip Dimov-Perelman színdarabjai, V. Ja. Ireckij regényei és elbeszélései. [12]

Berlin az orosz könyvkiadók fővárosává is vált: „1922-ben ezek az orosz kiadók összességében több orosz nyelvű könyvet és kiadványt jelentettek meg, mint amennyi abban az évben német nyelven Németországban megjelent. A legtöbb könyvkiadó és könyvkereskedő zsidó volt.” [13] A jelentősebbek közül is kiemelkedik I. P Ladizsnyikov kiadója, amely még a világháború óta B. N. Rubinsteiné volt (klasszikusok, kortárs és népszerű tudományos irodalom). Már 1919 óta a *Szlovo (Szó)* kiadó, amelynek vezetői I. V. Hessen és A. I. Kaminka voltak (orosz klasszikusok sorozatai, külhonban élő írók és filozófusok, nagy értékű történeti munkák és memoárirodalom), Z. I. Grzsebin kiadója (amely együttműködött a szovjetekkel is, sok kiadványát árusították az akkori Szovjetunióban), a *Zsar-Ptyica* (*Tűzmadár*) művészetileg kiváló kiadványai (A. E. Kogan), valamint az A. Cackisz vezette *Granyi* (*Élek*), *Petropolisz* és *Obeliszk* (Ja. N. Bloch és A. Sz. Kagan), A. G. Visnyák *Helikon*-ja, I. Steinberg *Szkifi*-je (*Szkíták*). Szintén Berlinben jelent meg *A zsidó nép világtörténete* Sz. Dubnovtól 10 kötetben német nyelven, oroszul pedig a 30-as években, már Rigában.

Riga és egyáltalán a Baltikum szabad országainak (jelentős zsidó népességet számláló) városai a zsidó kitelepültek élő központjaivá váltak. Illetve „a lettek, észtek

és litvánok egyetlen közös nyelvévé az orosz vált , ezért „igen nagy befolyásra” tett szert a rigai *Szevodnya (Ma)* c. lap (kiadói Ja. I. Bramsz és B. Ju. Polják). Szerkesztőségében „nagyszámú orosz-zsidó újságíró dolgozott”: a szerkesztő M. I. Ganfman, halála után M. Sz. Milrud; a B. I. Hariton szerkesztette *Szevodnya vecserom (Ma Este)* (1940-ben mindkettőjüket letartóztatta az NKVD és szovjet lágerekben pusztultak el). A *Szevodnyá*ba írt a közgazdász V. Ziv, M. K. Eisenstadt (Zseleznov; később Argus néven), Berlinből írt Herson Szvet is, a párizsi tudósító Andrej Szedih (Ja. M. Zwiback), a berlini Volkovisszkij, a genfi L. M. Nyemanov [14] volt.

A 20-as évek végétől a gazdasági instabilitás és a nácizmus gyors terjedése idején Berlin kezdett veszíteni emigráns kulturális központi jelentőségéből. A *Rul* 1931-ben kénytelen volt bezárni. A kitelepülők szétszóródtak, de „a fő áradat Franciaország felé iramlott”, különösen Párizsba, amely anélkül is az egyik legfőbb emigráns központ volt.

Párizsban a kitelepültek központi, nagy példányszámú lapja a *Poszlednyije novosztyi (Legfrissebb Hírek)* volt, amit „1920 elején M. L. Goldstein pétervári ügyvéd alapított. A lap finanszírozását M. Sz. Zalsupin vállalta magára”, egy év múlva pedig a lap „P N. Miljukovhoz került… míg az újság fenntartása nem vált stabillá, jelentős pénzügyi segítséget nyújtott M. M. Vinaver”. A lapnál „Miljukov jobbkeze” A. A. Poljakov volt. „A vezércikkeket és a politikai cikkeket” Kuliser-Juniusz írta (1942-ben Franciaországban letartóztatják és koncentrációs táborban hal meg). A külügyi rovatot a Zsabotyinszkijjel kapcsolatban álló M. Ju. Berhin-Benyegyiktov vezette. A munkatársak között megtalálható az éles tollú publicista Sz. L. Poljakov-Litovcev (aki pedig „csak 15 éves korában tanult meg oroszul írni és olvasni”), B. Sz. Mirkin-Hecevics (Borisz Mirszkij írói néven), a neves kadét publicista Pjotr Rissz és mások. A *Poszlednyije novosztyi* hozta I. V. Dioneo-Sklovszkij tárcáit, Ju. Gyelevszkij (Ja. L. Jugyelevszkij) „népszerű tudományos” cikkeit is. A humoristák közül kiemelkedett Vl. Azov (V. A. Askenázi), Szasa Csornij (A. M. Glikszberg), Don-Aminado (Spoljánszkij), a „humoristák királya”. A *Poszlednyije novosztyi* volt a legelterjedtebb emigráns lap [15], Sulgin a „politikai zsidóság és az elzsidósodott oroszok fellegvárá”-

nak nevezte. [16] Szedih ezt a véleményt „nyilvánvaló túlzás”-nak minősítette. Az ifjúság körüli politikai feszültség még abból is adódott, hogy közvetlenül a polgárháború után a lap az önkéntes hadsereg leleplezésére, valamint némelyek üldözésére törekedett. Szedik is megjegyzi: Párizsban „a megosztás nemcsak politikai, hanem nemzetiségi vonalak mentén is történt”, „Miljukov lapjának szerkesztőségében számtalan orosz-zsidó újságíró dolgozott”, „a jobboldali *Vozrozsgyenyije (Újjászületés)* lapjain pedig (talán az egy I. M. Bickerman kivételével) zsidó név rendszerint soha sem jelent meg”. [17] (Egyébként, a mindegyiknél később alapított *Vozrozs-gyenyije* már 1927-ben megtört, amikor a mágnás Gukaszov leváltotta a főszerkesztőt, P B. Sztruvét.)

Párizsban 1920 és 1940 között jelent meg az eszerek – N. D. Avkszentjev; I. I. Fondaminszkij-Bunakov, V. V. Rudnyev, M. V. Visnyák és A. I. Gukovszkij – által alapított és vezetett *Szovremennyije zapiszki (Korszerű Feljegyzések)* vezető irodalmi és politikai folyóirat. Szedik megjegyzi: „Öt szerkesztője közül... hárman zsidók voltak. A *Szovremennyije zapiszki* 70 kötetében nagyszámú zsidó szerző szépirodalmi műveit, különböző témájú cikkeit és visszaemlékezéseit találjuk.” A *Képes Oroszország*ot, amely „évente melléklet formájában 52 kötetnyi klasszikust vagy kivándorolt szerzőt jelentetett meg”, M. P. Mironov pétervári újságíró adta ki, majd pedig B. A. Gordon [korábban a *Priazovszkij Kraj (Azov-mente)* tulajdonosa]. [18] [Az emigráció irodalmi világában jelentős orosz-zsidó nevekkel is találkozhatunk: Mark Aldanov; Szemjon Juskevics, a korábban már említett Zsabotyinszkij és Julij Eichenwald, M. O. Cetlin (Amuri), az irodalmi vonatkozásokat azonban jelen könyv egyáltalán nem vizsgálja: ez önmagában is nagy téma.]

Ehelyütt helyénvaló külön is foglalkozni Ilja Fondaminszkij (szül.: 1880) alakjával és sorsával. Maga is jómódú kereskedőcsaládból származott, és miután fiatalkorában elvette V. Ja. Viszockij teakereskedő-milliomos unokáját, belépvén az újonnan alakult eszer pártba, „vagyonának és felesége hozományának nagyobb részét a forradalomra áldozta” [19], fegyvervásárlásokra költötte. Az oroszországi általános politikai munkabeszüntetésnek 1905-

ben ösztönzést ad, és maga is részt vesz a felkelés eszer központjának munkájában. Párizsba települ (1906), ahol közeli ismeretségbe kerül D. Merezskovszkijjal és Z. Hippiusszal, érdeklődést mutatott a kereszténység iránt. Pétervárra 1917 áprilisában tér vissza. A fekete-tengeri flotta komisszárja 1917 nyarán, majd az alkotmányozó nemzetgyűlés küldötte, amelynek feloszlatása után eltűnik. Újra Franciaországba települ (1919), és az általunk ehelyt vizsgált időszakban is Párizsban élt. A szívét-lelkét adta a *Szovremennyije Zapiszki*nek és állandó munkatársa: ott is közölte *„Oroszország útjai*” c. cikksorozatát. Jelentős szerepet játszott az emigráció kulturális életében, minden lehetséges módon támogatta az orosz írókat és költőket. Bizonyos időre még „orosz színház”-at is létrehozott Párizsban. „Buzgóság, sokoldalúság, fáradhatatlanság és önzetlenség tekintetében... nem volt Ilja Iszidorovicshoz hasonló az emigrációban.” [20] Az eszer gondolattól eltávolodott, és kereszténydemokratává vált. A vele egyívású G. P Fedotovval és F. A. Sztyepunnal együtt kezdte kiadni a kereszténydemokrata *Novij Grad*ot (*Új Város*t). „Ezekben az években egyre jobban vonzódott az ortodoxiához.” [21] „Az előretörő német csapatok elől 1940 júniusában elmenekül Párizsból”, de visszatért, 1941 júliusában letartóztatják, és a Párizs melletti Compiègne-i lágerbe viszik, „egyes hírek szerint ott megkeresztelkedett... 1942-ben Auschwitzba viszik és elpusztítják.” [22]

A zsidókérdés vonatkozásában a legjelentősebb kiadvány 1920 és 1924 között a párizsi *Jevrejszkaja tribuna*ban *(Zsidó Tribün)* c. hetilap, amely egy időben jelent meg francia és orosz nyelven M. M. Vinaver és Sz. V. Pozner legközvetlenebb részvétele mellett. Ebben a folyóiratban írtak a többi lapok korábban említett újságírói is.

A tengerentúlról pedig hallatta hangját az Egyesült Államokban 1910-ben alapított *Novoje russzkoje szlovo (Új Orosz Szó)*, amelynek kiadója 1920-tól V. I. Simkin, főszerkesztője pedig (1922-től) M. E. Weinbaum volt. Ez utóbbi így emlékszik vissza: „A lapot gyakran kritizálták, és volt is miért; tréfálkoztak rajta, és nem mindig ok nélkül. Azonban gyökeret eresztett, és meghódította az olvasókat.”

[23] (Most ez áll rajta: „a világ legrégebbi orosz lapja”, ha csak években mérjük, akkor is 2 évvel öregebb a *Pravdá*nál. A többi pedig mindenhol – különböző időben, különböző okok miatt – elsorvadt.)

Nemzeti vagy jobboldali irányultságú orosz lapok létrejöttek Szófiában, Prágában, sőt, Szuvorin *Novoje Vremja (Új Idők)* c. lapja Belgrádban folytatódott mint *Vecsernyeje Vremja (Esti Idők)*, de mindegyik tönkrement vagy gyorsan kimerült anélkül, hogy emlékezetes nyomot hagyott volna. [A *Rusz (Oroszország)* kiadóját Szófiában megölték.] A Ju. Szemjonov vezette párizsi *Vozrozsgyenyije* (Sztruve főszerkesztőségének rövid időszakát kivéve) „nem riadt vissza az antiszemita kirohanásoktól”. [24]

Azok, akik nem sokkal a bolsevik hatalomátvétel után távoztak, még csak elképzelni sem tudták, miféle pokoli színjáték kezdődött Oroszországban. Lehetetlennek tűnt hitelt adni a híreszteléseknek. A „fehérek” táborából származó bizonyítékokat igyekeztek észre sem venni. Az orosz demokratikus publicisták azonban (a kadet A. V. Tirkova-Williams, az 1922-ben kitoloncolt szocialista Je. D. Kuszkova, az elmenekült eszer Sz. Sz. Maszlov) egyik a másik után nekiláttak – megdöbbentve az egész emigrációt – a sajtóban közzétenni, hogy Szovjet Oroszországban gyorsan terjed a népi antiszemitizmus. „A judofóbia az egyik legmarkánsabb vonás a mai Oroszország arculatán. Vagy talán a legmarkánsabb. Judofóbia mindenütt: északon, délen, keleten, nyugaton. Sem a szellemi fejlettség színvonala, sem a párthoz tartozás, sem a származás, sem a kor nem véd ellene… Még a zsidósághoz való tartozás sem mentesít tőle.” [25]

Az efféle kijelentéseket a korábban kitelepült zsidók kezdetben bizalmatlanul fogadták: ugyan, m i t ő l lenne így? A *Jevrejszkaja Tribuná*ban azokban az első években ezt az ellenvetést lehetett olvasni: „az orosz zsidóság egésze mint nemzetiségi csoport, a bolsevizmustól talán többet is szenvedett, mint Oroszország összes többi nemzetiségi csoportja”;ami pedig „a zsidók és a komisszárok banális összemosását” illeti, hát ezt meg éppenséggel a „fekete százak” terjesztik. A korábbi szemlélet, miszerint a nép nem

vétkes az antiszemitizmusban, hiszen ennek a legfőbb forrása a cárizmus volt, annyiban változott, hogy az orosz nép maga az antiszemitizmus hordozója. Ebből következik, hogy a népi fekete százak elfojtása a bolsevikok érdeme. [Egyesek még a kapitulációs[114] breszti békét is megbocsátották nekik. A *Jevrejszkaja Tribuná*ban 1924-ben még ezt a naftalinszagú érvet is előásták: „az 1917. évi orosz forradalom, amely tragikusan eljutott Breszt-Litovszkig is, megakadályozta Carszkoje Szelo (a. m. cári falu – a cári család tartózkodási helye) sokkalta súlyosabb és sorsfordító árulását”.] [26]

A híresztelések azonban beigazolódtak, ráadásul külföldön is, magában az orosz politikai menekültek között is nyilvánvalóan megmutatkozott az antiszemita hangulat. Az „Oroszország Megmentésének Szövetsége” (amely Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceget tisztelte) az alábbi jellegű röplapokat szerkesztette a Szovjetunió számára: „A vörös hadseregnek. Hét éve uralkodnak a zsidók Nagy Oroszországon...” „Az orosz munkásoknak. Azzal hitegették magukat, hogy az ország gazdáivá lesznek, hogy létrehozzák a »proletárdiktatúrát«. Nos, hol van mindez? Ki került hatalomra az ország minden városában?...” A Szovjetunióba ezek a röplapok természetesen nem jutottak el, a zsidó kitelepülteket azonban megrémítették és megsértették.

Sz. Litovcev írta: „A húszas évek elején a külhonban élők antiszemitizmusa egészen beteges jelleget öltött, sajátos delirium tremensi[115] arculatot.” [27] Sőt, sokkal kiterjedtebb volt: a bolsevik győzelem utáni első években a zsidókat elítélő és rosszindulatú következtetések bejárták Európát, „a bolsevizmus azonosítása a judaizmussal a korszerű európai gondolkodáshód általánosan elfogadott divatjává vált. Nevetséges volna azt állítani, hogy csak az antiszemiták terjesztik ezt a társadalmi és politikai blődséget.” [28] Lehet, hogy Paszmanyik dr. 1922-ben sietett a következtetésekkel, de akkoriban így írt: „Az egész civilizált világban, minden nemzet és minden társadalmi

---

[114] *Kapituláció (latin)*: fegyverletétel, feltétel nélküli megadás.

[115] *Delirium tremens (latin)*: idült alkoholistáknál fellépő, állandó reszketéssel, súlyos érzékcsalódásokkal és téveszmékkel járó elmebántalom.

osztály és politikai párt tagjai között megerősödött az a hit, hogy a zsidók döntő szerepet játszanak a bolsevizmus megjelenésében és minden megnyilvánulásában. Személyes tapasztalataink azt bizonyítják, hogy ezen a véleményen nemcsak a megátalkodott antiszemiták vannak, hanem... a demokratikus társadalom tagjai is... tényekre hivatkozva, vagyis arra, hogy a zsidók milyen szerepet játszottak nemcsak Oroszországban, hanem Magyarországon és Németországban is, és mindenütt, ahol ez megjelent. A nyilvánvaló antiszemiták nemigen ragaszkodnak az igazsághoz. Számukra minden bolsevik zsidó, és minden zsidó bolsevik." [29]

Egy évvel később Bickerman: „A judofóbia hullámai öntik el az országokat és a népeket, az apályt pedig még nem látni"; „nemcsak Bajororországban vagy Magyarországon... nemcsak a korábban hatalmas Oroszország darabjaiból részben vagy egészében képződött országokban... hanem a zavargásoktól megkímélt, Oroszországtól pedig egész kontinensekre és óceánokra lévő országokban is... Japán tudósok látogattak Németországba, ismerkedni az antiszemita irodalommal: a távoli szigeteken is, ahol zsidó szinte nincs is, érdeklődnek irántunk... Éppen hogy judofóbia: félelem a zsidóktól mint a mindent elpusztítóktól. Ennek a szemléletnek az ijesztő és felbőszítő tárgyi bizonyítéka pedig Oroszország siralmas sorsa." [30]

És a *„Minden ország zsidóihoz!"* (1923) intézett közös nyilatkozatukban ez a szerzőcsoport nyugtalanul írja: „A zsidó nép feje fölött még sohasem gyülekezett ennyi viharfelleg." [31]

Mondhatjuk e, hogy ezek a szerzők érzékenységültnél fogva eltúlozták, nyomasztóvá tették a nem létező fenyegetéseket? Mennyire hangozhatott fenyegetően – mai megkésett ismereteink alapján – a „németországi antiszemita irodalomról" szóló figyelmeztető megjegyzés? „Az a vélemény, hogy a bolsevizmust a zsidók hozták létre" már annyira elterjedt Európában (és ez „a francia és angol nyárspolgárság *általános* véleménye"), hogy még Plehanov veje, Georges Batault is támogatta, és könyvében [32] azon véleményének adott hangot, Hogy a zsidók általában, természetük szerint forradalmárok: „mivel a judaizmus a

társadalmi igazságosság eszméjét hirdeti a Földön... kénytelen kitartani a forradalom mellett”. Paszmanyik idézi Batault kijelentéseit: „Évszázadok során... a zsidók mindig a megállapodott rend ellen voltak... Ez nem jelenti azt, hogy minden forradalmat a zsidók csináltak vagy hogy azok egyedüli vagy legfőbb szerzői voltak. Ők segítik a forradalmakat és részt vesznek azokban... Teljes joggal állíthatjuk, amint teszi azt számos orosz hazafi, még a leghaladóbb emberek környezetéből is, hogy most Oroszország haláltusáját vívja a zsidó diktatúra és a zsidó terror nyomása alatt... A világban kialakult helyzet elfogulatlan elemzése arra enged következtetni, hogy általánosan újjáéledt az antiszemitizmus, amely nem annyira a zsidók mint személyiségek, mint inkább a zsidó szellem megnyilvánulása ellen irányul.” [33] Hasonlóképpen az angol Hilaire Belloc [34] is „a bolsevik forradalom zsidó jellegé”-ről ír, vagy egyszerűen „a zsidó forradalomról Oroszországban”. És „aki az utóbbi időben Angliában élt”, teszi hozzá Paszmanyik, „tudja, hogy Belloc véleménye nem kivételes”. Mindkettőjük könyvei „hatalmas népszenűségnek örvendenek a közönség körében... a külföldi publicisták bizonyítják, hogy az utóbbi évszázad minden pusztító eszméjét a zsidók terjesztették, azok éppen a judaizmusnak köszönhetően terjedtek”. [35]

„Muszáj védekeznünk”, írja Paszmanyik, „mert nem tagadhatjuk a nyilvánvaló tényeket... Nem szorítkozhatunk csupán annak kijelentésére, hogy a zsidó nép nem felelős egyes tagjainak ilyen vagy olyan cselekményeiért... Célunk... nemcsak az antiszemitákkal folytatott vita, hanem a bolsevizmus elleni küzdelem is... nemcsak parírozni[116] az ütéseket, hanem vissza is adni azoknak, akik kikiáltották Kám királyságát[117]... Kám ellen Jáfet és Sém, hellének és izraeliták egyaránt kell, hogy küzdjenek.” Valójában hol kell a bolsevizmus gyökereit keresnünk? „A bolsevizmus mindenekelőtt antikulturális jelenség... ez orosz és világprobléma, nem pedig valamiféle »Sion bölcsei«-nek a gonosztette.” [36]

---

[116] *Paríroz (francia-német)*: elhárít, kivéd (csapást, ütést).

[117] *Kám királysága*: Noé második fia (Kham), a bibliai elbeszélés szerint Palesztina népeinek ősatya.

A „védekezés kötelező voltát” helyzetet élesen érzékelték a zsidók azért is, mert a háború utáni Európát és Amerikát elárasztották a hatalmas példányszámban kiadott *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*, amelyek hirtelen jelentek meg és villámgyorsan terjedtek. Angliában 1920-ban 5 kiadás, több kiadás Németországban és Franciaországban, félmilliós Henry Ford által finanszírozott megjelenés Amerikában. „A több nyelvre lefordított *»jegyzőkönyvek«* hallatlan sikere is mutatta, mennyire általános volt a bolsevik forradalom zsidó indíttatásába vetett hit.” [37] Norman John angol tudós: „az első világháborút közvetlenül követő években, amikor a *»jegyzőkönyvek«* előbukkantak a ködből és végigzúgtak az egész világon, a teljességgel józan gondolkodású emberek tömegei egészen komolyan viszonyultak hozzájuk”. [38]

Eredetiségüket akkoriban alátámasztották a londoni *Times* és a *Morning Post*, már 1921 augusztusában azonban a *Times* leközölte isztambuli tudósítója, Philip Graves cikksorozatát, amelyben a szerző szenzációsan leleplezi Maurice Jolie-nak, a III. Napóleon ellen irányuló politikai pamfletjéből (*Párbeszéd a pokolban Machiavelli és Montesquieu között, avagy a machiavellista politika a XIX. században*, 1864) származó terjedelmes plágiumot, ami a *»jegyzőkönyvek«*-ben megjelenik. Annak idején a pamflet összes példányát elkobozta a francia rendőrség.

Nyugatra a *»jegyzőkönyvek«* a polgárháború sújtotta Oroszországból kerültek.

Ez a század elején (1900-ban vagy 1901-ben) készült publicisztikai hamisítvány – a *»jegyzőkönyvek«* – először 1903-ban került kiadásra Pétervárott. Megírásuk kezdeményezőjének és „megrendelőjének” P. I. Racskovszkijt tekintik, aki 1884 és 1902 között állt a rendőrségi ügyosztály külföldi ügynökségének élén, fő kivitelezőjének pedig Matvej Golovinszkijt, V. A. Golovinszkij Petrasevec fiát, aki 1892 óta volt az Ohranka ügynöke (egyébként mostanáig jelennek meg új verziók). Habár a *»jegyzőkönyvek«*-et még 1905-ben, 1906-ban és 1911-ben is újra kiadták, gyakorlatilag nem terjedtek el a forradalom előtti Oroszországban: „nem leltek széles körű támogatásra az orosz társadalomban… A terjesztők nem tudták megszerezni az udvar támogatását sem.” [39]

Több sikertelen kísérlet után 1906-ban a *»jegyzőkönyvek«*-et mégis bemutatták II. Miklósnak, akire az nagyon erős benyomást tett. A lapszéleken megjegyzések: „Micsoda jövőbelátás!... Micsoda precíz végrehajtás!... 1905-ös évünket valóban ők vezényelték le!... Eredetiségük kétségtelen.” Amikor azonban a jobboldali politikusok bemutatták tervezetüket a *„jegyzőkönyvek”* széles körű alkalmazására a monarchia védelmében, E. A. Sztolipin miniszterelnök titkos vizsgálatot rendelt el származásuk megállapítására. A nyomozás felfedte a nyilvánvaló hamisítást. Az uralkodót megdöbbentette Sztolipin beszámolója, de szilárd elhatározással ezt írta: „A »jegyzőkönyvek«-et elkobozni. A tiszta ügyet nem lehet piszkos eszközökkel védelmezni.” [40] A továbbiakban „az orosz hatóságok negatív viszonya a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*hez keményen megmutatkozott: nem engedélyeztek semmiféle hivatkozást a *»jegyzőkönyvek«*-re, még az M. Bejlisz-féle per előkészítése során sem”. [41]

De „1918 töréspont volt a *»jegyzőkönyvek«* életében”. [42] Miután a bolsevikok magukhoz ragadták a hatalmat, miután meggyilkolták a cári családot, és a polgárháború tetőpontján a *»jegyzőkönyvek«* iránti érdeklődés jelentősen megélénkült, tömegessé vált. Az OszvAga kirendeltségei Novocserkasszkban, Harkovban, a Don menti Rosztovban, Omszkban, Habarovszkban, Vlagyivosztokban újra és újra kiadták azokat; tömegesen terjedtek az önkéntes hadseregben is, a lakosság körében is (a későbbiek során az orosz kitelepültek között is, különösen Szófiában és Belgrádban).

„A bolsevikok győzelme után a *»jegyzőkönyvek«* oroszországi terjesztését megtiltották”, büntetőjogilag üldözték, de „Európában a fehér emigráció által behozott *»jegyzőkönyvek«* betöltötték baljós szerepüket a jobboldali mozgalmak ideológiájának, különösen Németországban a nemzeti-szocializmus kialakításában”. [43]

A *„jegyzőkönyvek”*-nek mint hamisítványnak a leleplezése, és egyáltalán, a bolsevikok és a zsidóság közötti egyenlőségjel tagadása, nagyobbrészt ez töltötte ki a 20-as és a 30-as évek liberális emigrációban élők publicisztikai életét. Az orosz nevek közül a legkiemelkedőbbek Miljukov, Rogyicsev, Burcev, Kartasev.

A. V. Kartasev egyháztörténész, pravoszláv teológus és közéleti személyiség még a forradalom előtt kiadott, és általunk gyakran idézett *Scsit (Pajzs)* [44] gyűjteményben írt arról, hogy az antiszemitizmus elfogadhatatlan a keresztények számára. A száműzetésben (1922) előszót írt Ju. Gyelevszkijnek a *„jegyzőkönyvek”*-ről írott könyvéhez. [45] Kartasev (1937) ezt írta az előszóban: „Egy józan értelemmel, jóakarattal és valamelyes tudományos fegyelmezettségű elmével rendelkező ember egyszerűen még komolyan sem hajlandó venni ezt a rendőrségi-publicisztikai hamisítványt, amely a maga módján tehetséges, mivel a tudatlanokat megragadja… Becstelenség támogatni a nyilvánvaló hazugságot, miután a hamisítás megcáfolhatatlanul bebizonyosodott. becstelenség a fordítottja is: olcsó ügyvédi szofizmust[118] gyártani a *»jegyzőkönyvek«* hamisítói feletti könnyű győzelemből… A féligazság csak hazugság. A teljes igazság pedig az, hogy a zsidókérdés úgy áll a világ előtt, mint a történelem egyik tragikus kérdése. És nem oldható meg sem barbár pogromokkal, sem rágalmakkal és hazugsággal, hanem csakis az egész emberiség becsületes és nyilvános erőfeszítésével. A pogromok és a hamisítványok szervezői végletesen megnehezítik a kérdés józan és becsületes megfogalmazását, elbutítják és abszurditásba hajtják. Még magukat a zsidókat is megzavarják, akik állandóan saját »leigázott ártatlanságukat« hangoztatják, és mindenkitől csak együttérzést és valamiféle kötelező judofiliát[119] várnak.” Ennek a „hangos apokrifnek[120]„ a leleplezését Kartasov feltétlen „erkölcsi kötelességének” tartotta, egyidejűleg feltételezve, hogy „miután megtisztult a tudatlanok szeme a »jegyzőkönyvek« porától, megengedhetetlen a további porhintés arra hivatkozva, hogy ettől megszűnik a zsidókérdés”. [46]

A „zsidókérdést”, valóban, sem a cikkek, sem a könyvek nem oldották meg. Íme, egy új adalék a zsidók helyzetéhez a 20-as évek baltikumi országaiban és Lengyelországban. Habár a Baltikumban „a zsidóknak sok éven át sikerült megőrizniük befolyásos állásaikat a

[118] *Szofizmus, szofizma (görög)*: álokoskodás.
[119] *Judofilia (görög)*: a *-filia* utótagként valaminek a kedvelését, a valahová való vonzódást jelöli, kedvelés. Zsidóbarát.
[120] *Apokrif (görög)*: kétes eredetűnek nyilvánított (vallási) irat, könyv.

kereskedelemben és az iparban” [47], a zsidók magukon érezték a környezet nyomását. „Az orosz zsidóság nagyobbik fele került á t az Oroszországtól különvált új államokba... Az új államok annál nagyobb szorgalommal erősítik saját nacionalizmusukat, minél kevésbé biztosak önnön stabilitásukban.” [48] Ott „a zsidók úgy érzik, hogy ellenséges, ráadásul aktív, nyughatatlan elemek veszik őket körül. Hol megjelenik az a követelmény, hogy a felsőoktatási intézményekben a zsidók aránya nem haladhatja meg hadseregbeli arányukat... hol a köznapi létben a légkör addig sűrűsödik, hogy a zsidó alig jut lélegzethez... Az önállóságot választó népek esetében a zsidók elleni háborút maga a társadalom folytatja: az egyetemisták, katonák, politikai pártok, az utca.” I. Bickerman kijelenti, hogy „az a zsidó, aki kezét-lábát törte a népek önrendelkezése érdekében, maga hozott létre megszorításokat a maga és az övéi számára: szorosabb függőséget mások életétől”. [49] „A zsidók helyzete Lettországban, Észtországban és Litvániában szó szerint tragikus. A minapi elnyomottak gyorsan beleélték magukat az elnyomók, ráadásul végletesen plebejusi[121] szerepébe, olyanokéba, akik nem szégyellik durva kultúraellenességüket.” [50]

Na és kiderült, „hogy Oroszország széthullása egyben az orosz zsidóság széthullását is jelenti”, a történelem paradox: módon bemutatta, hogy az egységes Orosz Birodalom, még megszorításai mellett is kedvezőbb volt a zsidók számára. Nos, ezekben a lehasadt határos országokban „a zsidók az orosz nyelv és az orosz kultúra hűséges őrzői, és alig várják a hatalmas Oroszország visszatérését. Az iskolák, amelyekben egyelőre orosz nyelven folyik a tanítás, megtelnek zsidó gyerekekkel”, az újonnan képződött ország nyelvét pedig nem akarják megtanulni. „Ezekben az országketrecekben az orosz zsidó, aki megszokta, hogy életét a nagy birodalom széles síkságain élje, megszorítottnak, elnyomottnak és megalázottnak érzi magát polgári színvonalában, a különböző jogok és autonómiák ellenére... Valóban, népünk sorsa szorosan összefonódik a hatalmas Oroszország sorsával.” [51]

[121] *Plebejus (latin)*: a plebs tagja a régi Rómában, nem nemes, a népből származó személy.

Egyébként a zsidóság nemzetközi helyzete a versailles-i béke köreiben, és különösen Párizsban szilárd volt, különösen a cionizmus vonatkozásában. „A Népszövetség 1922 júliusában elismerte a Cionista Világszervezetet mint »zsidó ügynökséget«, amely mindenekelőtt és legfőképpen a cionisták, majd pedig a nem cionisták érdekeit képviselte, és amely ezenkívül erősítette a zsidók helyzetét Európa országaiban.” [52]

A cionistákat pedig Bickerman azért hibáztatta, mert ők „Oroszország számára… a feldarabolást ideális állapotnak tekintik. Éppen ezért az orosz cionisták szervezete magát nem orosznak, sem nem oroszországinak, hanem orosz-ukránnak nevezi. Ezért barátkoznak oly szorgalmasan a cionisták és a velük rokon zsidó csoportok az önállóságra törekvő ukrán nacionalistákkal.” [53]

A polgárháború után Szovjet Oroszország süket hallgatásba burkolózott. Mostantól – és évtizedekre előre – elfojtottak minden független hangot, csak a hivatalos szózatok hallatszottak. Annál hevesebben forrongott viszont az emigráció. Egész színképét, az államellenesektől a monarchistákig, átjárták a fájdalomimpulzusok, a feszült viták: ki és mennyire hibás a történtekért?

A külhonban élő zsidóság körében is kitört a vita.

Bickerman 1923. évi értékelése szerint: „A zsidó mindenre az ismert gesztussal és a szokásos szavakkal válaszol: tudvalévő, hogy mindenben mi vagyunk a hibásak; bárhol is történjen a baj, a zsidókat fogják keresni és meg is találják. A zsidó időszaki kiadványokban a zsidóki-ól és Oroszországról írottak kilenctizede nem más, mint ennek az elcsépelt frázisnak az újra elmondása. Mivel hogy mindig és mindenben, természetesen nem lehetünk hibásak, a zsidó ebből egy számunkra igen hízelgő, és első látásra, köznapi módon igen kényelmes következtetést von le, miszerint nekünk mindig és mindenben igazunk van.” [54]

El kell azonban gondolkodni: „Azt a dogmát, hogy a forradalom megváltást hoz a zsidóknak, a zsidó közösség szenvedélyesen védelmezte akkor (a forradalom előtt), és nem kevésbé szenvedélyesen támogatja most is.” És még

azok a zsidó szervezetek is, a melyek segélyeket gyűjtenek a Szovjetunióban senyvedő hitsorsosaik számára, a nyugati országokban való gyűjtés közben „leleplezik, kisebbítik és ócsárolják mindazt, ami és aki Oroszországban a bolsevikok és a forradalom előtt védelmező és építő erő volt”, mivel most már „a bolsevik Oroszország könnyen vált az ígéret földjévé”, ahol egyenlőség és szocializmus uralkodik. Sok Oroszországból származó zsidó telepedett le az Egyesült Államokban, és „közöttük nagyon könnyen terjednek a *probolsevista* eszmék”. [55] A zsidó hangulat: jobb a bolsevizmus, mint a cárizmus restaurációja. Elterjedt „az a vélemény, hogy a bolsevizmus bukása Oroszországban elkerülhetetlenül a pogromok újabb, véres hullámához és a zsidók tömeges kiirtásához vezetne… És ezen az alapon a bolsevizmus előnyt élvez mint kisebb rossz.” [56]

Közben megérkezett a NEP (a. m. „új gazdaságpolitika”) is, hát a bolsevikok jobb irányban fejlődnek! Nem egy elveszett társaság! Kiengedett a gazdasági satu, hát a bolsevikok annál elfogadhatóbbak lettek. „NEP, aztán koncessziók, valahogy majd megleszünk.” [57]

A zsidó kivándoroltakat nem nevezhetjük probolsevistának. A bolsevik rendszert azonban nem tekintették fő ellenségüknek, sőt, többen jóindulattal viseltettek iránta. Jellemző azonban Gorjánszkij, a kitelepült zsidó irodalmár esete, amit egy szovjet lap gunyoros hangnemben írott tárcában mesélt el. [58] A már akkor felmagasztalt Babel (aki széltében-hosszában kérkedett a Csekához fűződő szoros kapcsolataival), aki a művészi ihlet kedvéért „ideiglenesen Párizsban lakott”, betért a Rotonde kávéházba (1928), és meglátva ott „régi ismerősét”, valószínűleg Odesszából, nagylelkűen a kezét nyújtotta: „üdvözlöm, Gorjánszkij.” Gorjánszkij pedig felállt, és megvetéssel elfordult a feléje nyújtott kéztől.

Amidőn pedig a hitlerizmus kezdett előretörni Németországban, a bolsevizmus előnyben részesítése természetesen hossza időre meggyökeresedett a zsidó közvéleményben.

M. Visnyák szemrehányással írta: az első zsidó világkongresszuson Genfben, 1936 augusztusában a

bolsevik hatalomhoz való viszonyt lényegében jól szemléltetik N. Goldman egyértelműen megfogalmazott szavai: „Ha a bolsevikokat elfogadják, sőt a kegyeiket keresik” mindenfajta szabadságszerető kormányok és szervezetek, akkor „miért ne mehetnének ezen az úton a zsidó nemzeti és kulturális egység elhivatottjai?... És csak Moszkva közvetlen részvétele Palesztinában, a zsidóellenes túlkapásokban növelte meg néhány fokkal a kongresszus vezető köreinek a szovjethatalom politikájával szembeni felháborodását. És az is... csupán abban nyilvánult meg, hogy felháborodtak az óhéber nyelv betiltása miatt... A Szovjetunitiból Palesztinába történő kivándorlás meg-tiltása miatt, és végül a cionisták véget nem érő megkínzatása miatt a politikai börtönök magánzárkáiban és a koncentrációs táborokban. Itt N. Goldman megtanulta a megfelelő szavakat is, a szükséges ihletet is.” [59] És 1939-ben, a második világháború előestéjén még hozzátették: „tagadhatatlan, hogy a külföldön élő orosz zsidóság köreiben” ez a hozzáállás: „a szovjet diktatúra sérthetetlenségében kell bízni”, annak érdekében, hogy ne legyenek pogromok. [60]

Ugyan hogyan viszonyuljunk akkor a bolsevik zsidókhoz? I. Bickerman: „Derék embernek ne hánytorgasd a múltját, így lehetne... meghatározni a zsidó közvélemény viszonyát a kövünkből kikerülő bolsevikokhoz és sátáni dühükhöz. Vagy mai nyelven szólva: a zsidóknak joguk van saját bolsevikokhoz”, ezt a „jogok nyilatkozatát már ezerszer hallottam”; a kivándorolt zsidók gyűlésén, Berlinben „egymás után]égett a szószélez-e tekintélyes kadet, egyszerű demokrata, cionista”, és mindnyájan egyként „kinyilatkoztatták a zsidók jogát a saját bolsevikokhoz... kinyilvánították az elfajuláshoz való jogukat”. [61]

„Ennek a csűrés-csavarásnak pedig ilyen következményei voltak: a világ zsidó közvéleménye elfordult Oroszországtól, és a bolsevikok felé fordult.... egy akkoriban jól ismert, öreg, kiérdemesült zsidó közéleti ember – fehér holló – azt javasolta az egyik európai főváros magas rangú zsidó vallási méltóságának, hogy szervezzenek tiltakozó megmozdulást az oroszországi (vagyis a szovjetunióbeli) pravoszláv papok kivégzése ellen. Az illető

elgondolkozott, és azt mondta, hogy ez a bolsevikok elleni fellépést jelentené, amit ő nem tart lehetségesnek, mivel a bolsevik hatalom összeomlása zsidópogromokhoz vezetne.” [62]

Ha pedig a bolsevikokkal együtt lehet élni, akkor mit gondoljunk a fehér mozgalomról? Amikor 1922 novemberében Berlinben Ioszif Bickerman felszólalt a fehér hadsereg megalakulásának 5. évfordulóján rendezett gyűlésen, a zsidó közösség egyöntetűen felháborodva ezt a zsidóság megsértésének tekintette.

Mindeközben dr. D. Sz. Paszmanyik (1917 februárjáig a német fronton, majd 1919 májusáig a fehér hadsereg kötelékében, ezután elhagyta Oroszországot) már befejezte, és 1923-ban Párizsban adta ki az általunk idézett, Az oroszországi forradalom és a zsidóság – Bolsevizmus és judaizmus c. könyvét, amelyben hevesen tiltakozott az úton-útfélen elhangzó értelmezés ellen, amely a bolsevizmust a zsidó vallással magyarázza. *„A judaizmus és a bolsevizmus azonosítása hatalmas veszélyt rejt az egész világ számára.”* Majd 1923-ban I. M. Bickermannal, G. A. Landauval, I. O. Levinnel, D. O. Linszkijjel (aki szintén harcolt a fehér hadseregben) és V. Sz. Mandellel megalakította a külföldön élő orosz zsidók hazai egyesületét. Ugyanabban az évben ez a csoport közzétette *„Minden ország zsidóihoz!”* intézett üzenetét, és nemsokára Berlinben kiadta az *Oroszország és a zsidók* c. gyűjteményt.

A magukra vállalt feladatot és lelkiállapotukat az alábbiak szerint jellemzik. Paszmanyik: Erre a munkára „a zsidó kifejezhetetlen fájdalma, és az orosz állampolgár szűrni nem akaró honvágya” késztette. „Nem volt könnyű harmonikus viszonyt kialakítani az orosz és a zsidó kérdéssel az utóbbi évek borongós jelenségei közepette. Azon voltunk, hogy… egybefoglaljuk az újjászületett Oroszország és a szenvedő oroszországi zsidóság érdekeit.” [63] Linszkij: „Parttalan bánat” vár azokra, akik „tudatában lévén a zsidó néphez való tartozásuknak, egyidejűleg ugyanolyan intenzíven oroszoknak tekintik magukat”. Sokkalta könnyebb azoknak, akiben „kiszikkad az egyik meder, amelyben a tudat áradata hömpölyög, amiért is az ember csak zsidónak vagy csak orosznak érzi magamagát, és ezzel egyetemben leegyszerűsödik Oroszország tragikus

tapasztalataival kapcsolatban elfoglalt pozíciója is… A forradalom aljas évei kioltották… a remény csíráit”, hogy a zsidó és az orosz közeledhet egymáshoz, habár ez a remény közvetlenül a háború előtt megjelent; most pedig „az orosz-zsidó taszítás… működik aktívan”. [64] Levin: „Az a kötelességünk, hogy lehetőleg lelkiismeretesen és objektíven derítsük fel a zsidók forradalmi részvételének okait és mértékét. Ez… bizonyos hatással lehet az oroszok és a zsidók későbbi viszonyára.” [65] A „*Gyűjtemény*” társszerzői jóindulatúan figyelmeztették az oroszokat is, ne keverjék össze a februári forradalom lényegét a zsidók részvételével a forradalomban. Bickerman még kisebbítette is a zsidók részvételét [a kortársak előtt egyébként nagyobbrészt nem is volt világos a munkás- és katonaküldöttek tanácsa végrehajtó bizottságának (MKKT VB) és az ideiglenes kormánynak az egymáshoz képest betöltött szerepe]. Egyébként is, mondotta Bickerman az októberi forradalom után, „a saját bolsevikokhoz való jogból az az elvárás is következhetne, hogy a zsidó népnek legyen saját jobboldala és szélsőjobboldala, amely a bolsevikokkal élesen szemben áll”. [66] Paszmanyik: „A bolsevista kommunizmus minden válfaja és formája… a zsidóság kegyetlen és állhatatos ellensége, növel a bolsevizmus mindenekelőtt a személyiség ellensége általában, és a kulturált személyiségé különösen.” [67] „Mi, akik sokféle és szoros kapcsolatot tartunk fenn hazánkkal – az ország államrendjével, gazdaságával és kultúrájával –, nem élhetünk jólétben, miközben körülöttünk minden pusztul.” [68]

Nyilvánvaló, hogy ez a szerzőcsoport abszolút teljességgel átérezte az orosz összeomlás jelentőségét. Azoknak az éveltnek a leírása során természetesen azért merítünk oly sokat ezektől az emberektől, mert hisszük, hogy keserű, de koránt sem „önmagukat gyűlölő” gondolataik végre megértésre, tudatosulásra találnak teljes mélységükben.

Felhívásukban (1923) olvassuk: „Az orosz zsidók hazai egyesülete azon szilárd meggyőződéséből indul ki, hogy a zsidók számára is, mint az Oroszországot benépesítő minden nemzet számára is a bolsevikok minden gonoszság *legsúlyosabbika*… Ideje már, hogy a zsidó ne tekintgessen

folyvást félénken hátra, hogy nem vétett-e a forradalom ellen… Az a kérdés, nem vétett-e szülőföldje (Oroszország) és saját népe (a zsidó nép) ellen.” [69]

A „*Gyűjtemény*” szerzőinek véleménye szerint a zsidó öntudat állapota a 20-as évek elején semmiképp sem felelt meg ennek. „Az oroszországi lakosság különböző rétegeiben és köreiben… önkritikát gyakorolnak, értelmezni próbálják a történteket… Jogosak e ezek a vádak és a bűnbánat vagy sem? Mindenesetre mindez arra mutat, hogy működik az értelem és a lelkiismeret, fáj a szív… Nem túlzunk, ha azt állítjuk, ez a fajta tevékenység a legkevésbé jellemző a zsidó értelmiségre és ebből, kétségkívül valamiféle betegességére lehet következtetni… Kívülről nézve azt gondolhatjuk, hogy az egyszerű zsidó értelmiségi szempontjából… minden a legkedvezőbben alakult.” [70] Az ő szempontjából „mindenki más a hibás, a kormány, a tábornokok, a parasztok. Mi pedig egyáltalán nem… A legcsekélyebb mértékben sem voltunk saját sorsunk vagy a körülöttünk lévők sorsának kovácsai; mi vétlen járókelők voltunk, akiki-e rádőlt a fal”; „elősegítettük (a valóság) lerombolását, a rombolás után pedig nem vettük észre, hogy részt vettünk benne”. [71]

A „*Gyűjtemény*” szerzőinek különösen fájdalmas a zsidó bolsevikok létezése. „Bűn, amely magában hordozza büntetését, hiszen nem lehet egy népnek nagyobb fájdalma annál, mint fiait elfajzottságban látni.” [721 „Nemcsak az a fontos, hogy az oroszországi zavargások közepette valakik megjelentek, és szükségessé tették magukat a zűrzavarban, vagy hogy ezeket a valakiket a zsidó közeg termelte les; az a lényeges, hogy ők nem ütköztek a szükséges ellenállásba, elégséges szembenállásba a saját közegükben.” [73] „Kötelesek vagyunk vállalni éppen a bolsevik zsidók, a különböző zsidó tagozatok, és általában, a zsidó biztosok elleni küzdelmet.” [74]

Hozzá kell tennünk, hogy nem csak ezek a szerzők magyarázták, miért is kell küzdenie az oroszországi zsidóságnak (és még a kitelepültnek is) a bolsevizmus ellen. Ez jelent meg a *Jevrejszkaja tribuna* hasábjain: „Amennyiben pedig a népharag hullámai elsöprik Oroszországban a bolsevizmust, a zsidóság – a nép szemében – felelőssé válhat a bolsevizmus létezésének

meghosszabbításáért… Csakis a zsidók aktív részvétele a bolsevizmus felszámolásában válhat a zsidóság javára Oroszország megmentésének össznépi feladata során.” [75]

Bickerman ekképpen is óvott: ha a bolsevikokat „azon az alapon támogatjuk, hogy minden szentnek maga felé hajlik a keze”, akkor „ne feledjük, hogy az oroszoknak is meg kell adnunk a lehetőséget, hogy a kezük maguk felé hajoljon, és mi éppen ezáltal szentesítjük az »üsd a zsidót, mentsd meg Oroszországot« jelszót”. [76]

Na, és a fehér hadsereg? „A zsidók méltatlan viszonya azokhoz, akik zászlaikra tűzték az Oroszországért való küzdelem mérhetetlenül súlyos jelszavát, azokhoz az alázatos és tiszta szívű milliókhoz, tanúskodik a súlyos erkölcsi széthullásról, az eltorzult öntudatról…” Amikor „mindnyájan, zsidók és nem zsidók engedelmesen hajtottuk járomba a fejünket, és tettük ki az ütlegeknek a hátunkat, egyes orosz emberek, bátrak és büszkék, akik átjutottak minden sorompón, összegyűltek a foszlányokra szakadt frontról, összefogtak, és magasra emelték a harci zászlót… Már az, hogy merszük volt ilyen körülmények között küzdeni, olyan magasságokba emeli ezeket az embereket és ügyüket, amelyekben a történelem csak a múlhatatlan érdemeket jegyzi fel. És ezeket az embereket annyi zsidó „vette a szájára… annyi szófecsérlő ajak bélyegzi meg… bármerre nézünk, a tragikum helyett sorozatos könnyelműségeket, a szavak határtalan megzabolázatlanságát, diadalmas felületességet” látunk. Az az „Oroszország, amelyért a fehérek küzdöttek, nem idegen a mi számunkra, hozzánk is közel áll”. [77] „A zsidóságnak a fehér ügyért úgy kellett volna küzdenie, mint magának a zsidó népnek a megmentéséért, mivel… a zsidóság csak az orosz államiság helyreállításában és sürgős megmentésében találhatja meg önnön megmentését az elöl a pusztulás elől, amely sosem volt annyira közel, mint a mi időnkben.” [78]

És a pusztulás valóban közeledett, ha nem is arról az oldalról.

Manapság, a szovjet évtizedek után, ugyan ki is cáfolná meg ezeket az érveket? Kevés az olyan – zsidó vagy orosz – szerző, aki ennyire a jövőbe látott volna. A külföldön élő

zsidó közösség pedig elutasította ezeket a gondolatokat. És emiatt megbukott a soron következő történelmi időszak vizsgáján. Ellent fognak mondani: hogy ez nem okozott a zsidóságnak érezhető, jelentős kárt, főképp nem idézett elő olyan katasztrófát, amelyet a hitlerizmus okozott. Nos, nem is összemérhető fizikai hátrányról, hanem az egész történelem távlatában, jelentős szellemi károkozásáról van szó. Arról, hogy a bolsevizmus sikeresen kiűzte a zsidó vallást abból az országból, amelyben a zsidóság valaha szentül tisztelt gyökereit őrizte. És a zsidók „bolsevizmusba vetett reménye" kihatott az európai események menetére is.

Az 1923. évi *„Gyűjtemény"* szerzői hiába kiáltottak fel: „A zsidó szétszóratás sok évszázados történetében... nem volt még politikai katasztrófa, amely annyira súlyosan fenyegetné nemzeti létünket, mint az Orosz Birodalom összeomlása, mivel a zsidó nép élő ereje még sosem volt ennyire együvé gyűjtve, mint a korábbi, élő Oroszországban. Még az Arab Kalifátus széthullása sem mérhető össze a ránk mostanság zúduló veszedelemmel." [79] *„Az egységes orosz zsidóság számára* Oroszország széthullása különálló, önrendelkező nemzetállamokra valóságos nemzeti katasztrófával mérhető össze." [80] „Ha az orosz földek végtelenjében, az orosz lélek határtalanságában nincs helye zsidóknak, akkor sehol a világon nem is lesz... Jaj nekünk, ha ezt nem értjük meg." [81]

A XX. század legvégén természetesen könnyen elutasíthatjuk ezeket a szörnyű jóslatokat, ha másképp nem, fizikai alapon: hiszen az oroszországi zsidók előtt éppen elég szabad távlat nyílik, saját zsidó államuk is létrejött, és gyökeret eresztett. Oroszországban pedig pusztulás honol, olyan erőtlenségben és megalázottságban fekszik, hogy a *„Gyűjtemény"* szerzőinek figyelmeztetése arról, hogyan kell figyelmezni Oroszországra, mára már erős túlzásnak, sikertelen próféciának tűnik. És gondolkozni is erről a figyelmeztetésről inkább a lélek szintjén kell, mivelhogy éppen a lélek húrja kötötte oly váratlanul össze ezt a két népet a történelem során.

„Ha Oroszország nem hazánk, akkor külföldiek vagyunk, és bizonyára nincs jogunk beleavatkozni az ország életébe." [82] „Oroszország élni fog, és újjászületése

nemzeti ügyünkké, az egész oroszországi zsidóság… nemzeti ügyévé kell, hogy váljon.” [83] És végül egy kétségbeesett féloldalas levezetés: *„Az orosz zsidóság sorsa elszakíthatatlanul összefonódott Oroszország sorsával; meg kell mentenünk Oroszországot, ha a zsidóságot akarjuk megmenteni… a zsidóknak a hatalmas ország megrontói ellen vállvetve kell küzdeniük minden antibolsevistával; az együttes, testvéri harc a közös ellenséggel megjavítja a légkört és jelentős mértékben elejét veszi az antiszemitizmus széles körű elterjedésének. Csak Oroszország megmentése által lehet megelőzni a zsidó katasztrófát.*” [84]

Katasztrófát! Ez 10 ével Hitler hatalomra jutása előtt, 18 évvel elképesztő szovjetunióbeli előrenyomulásra és zsidókiirtási programjának beindulása előtt hangzott el. Vajon nem akadályozta volna Hitlert abban, hogy Németországban oly könnyedén és sikeresen hirdesse a „zsidók és kommunisták” iránti gyűlöletet, egyenlőségjelet tegyen zsidók és kommunisták között, ha a szovjethatalom elleni küzdelem nyilvánvaló és állhatatos harcosai éppen a zsidók lettek volna? Ennek a *„Gyűjtemény*”-nek a szerzői, szellemi keresésük, prófétálásuk, érzékük által már akkor érezték a zsidóság felé közeledő katasztrófát, tévedtek azonban az események helyszíne tekintetében, és nem látták előre a többi végzetes hadmozdulatot. Erre a fenyegető figyelmeztetésre azonban senki sem akart hallgatni.

*

Az orosz-zsidó kapcsolatok történetében nem ismerek semmit, ami ehhez az *Oroszország és a zsidók* című gyűjteményhez hasonló lenne. Meglepő hatást gyakorolt akkoriban a száműzetésben élő zsidókra. Képzeljük csak el, mennyire bántó lehetett ilyet hallani zsidók ajkáról, a zsidóság köréből.

Az oroszok oldaláról nézve semmiképp sem szabad felületesen tekintenünk erre a „Gyűjtemény”-re. Ellenkezőleg, példát kell vennünk róla: hogyan kell – saját népünket szeretve – beszélni *saját* hibáinkról, ahol kell, kíméletlenül. És soha sem idegenkedve, nem különválva

népünktől. A társadalmi igazsághoz vezető legbiztosabb út beismerni *saját* hibáinkat minden, bármelyik oldalról.

Miután sok időt és gondolatot szenteltünk ezeknek a szerzőknek (bevonva az olvasót is), szeretnék róluk könyvünkben rövid ismertetőt megőrizni.

*

Ioszif Menasszijevics Bickerman (1867-1942). Szegény kispolgári családból származott. Tanulmányait a héderben, jesivában (héber hittudományi főiskola) végezte, 15 éves korától önállóan küzd megélhetéséért; nehéz körülmények között önképzéssel fejlesztette magát. Elvégezte 1903-ban (kétéves szünet után, miután kizárták a diáklázadásokban való részvételéért) a novorosszijszki egyetem történelem-bölcsészet karát. Ellene van a cionizmusnak mint eszmének, amely – véleménye szerint – elvont és reakciós. Felhívásokat intéz a zsidókhoz, hogy – szellemi egyéniségüket megőrizve – egyesüljenek Oroszország haladó erőivel a közös haza javáért vívott küzdelemben. Bemutatkozása a *Russzkoje bogatsztvó*ba (*Orosz Gazdagság*, 1902, 7. szám) a cionizmusról írott nagy terjedelmű cikkel történt, amelyre még külföldről is érkezett visszhang. Jelentős részt vállalt 1905-ben a felszabadító mozgalomban. A *Szin Otyecsesztva (A Haza Fia)*, *Russzkoje Bogatsztvo*, *Nas gyeny (Manapság)*, *Bodroje szlovo (Elénk Hang)* c. lapok munkatársa. Külföldön élése idején a párizsi *Vozrozsgyenyijé*ben publikál, P. B. Sztruve főszerkesztősége alatt.

*

Danyiil Szamojlovics Paszmanyik (1869-1930). Melamed (tanító a héderben) fia. A zürichi egyetem orvosi karát 1892-ben végzi el, és hét évig orvosként dolgozik Bulgáriában. A genfi egyetem orvosi karának magántanára (1899-1905). 1900-ban csatlakozott a cionista mozgalomhoz, és annak egyik legnevesebb teoretikusa és publicistája lett. Visszatér Oroszországba (1905), leteszi az orvosláshoz szükséges vizsgákat. Harcol az oroszországi zsidók polgárjogaiért. Fellép a Bund ellen, kidolgozza a Poalej Cion mozgalom szellemiségét. Az oroszországi cionista szervezet KB tagja (1906-1917). A *Jevrejszkaja zsizny (Zsidó Élet)*, majd a *Rasszvet* című folyóiratok

szerkesztőségi tagja. Számos cikket ír a *Jevrejszkij mir*be *(Zsidó Világ)* és a *Zsidó Enciklopédiá*ba. Orvostudományi tárgyú cikkeit német és francia nyelven tette közzé szakfolyóiratokban. Az 1914. évi háború Genfben érte, ahonnan nehézségek árán visszajut Oroszországba, belép a hadseregbe, és 1917 februárjáig tábori kórházakban teljesít szolgálatot. A februári forradalom után belép a kadet pártba. Támogatja Kornyilov tábornokot és a fehér mozgalmat. 1918-1919-ben részt vesz a krími területi kormány munkájában, megválasztották a krími zsidó hitközségek szövetségének elnökévé. Majd Franciaországba települ (1919). V. L. Burcevvel együtt Párizsban szerkeszti (1920-1922) az *Obscseje gyelo (Közös Ügy)* című fehér emigráns lapot. Több száz cikke és több tucat könyve közül ezeket emeljük ki: *Vándorló Izrael. A zsidóság és a szétszóratás pszichológiája* (1910); *A zsidó nép sorsa. A zsidó közvélemény problémái* (1917); *Az orosz forradalom és a zsidóság (Bolsevizmus és judaizmus)* (1923); *Forradalmi évek a Krímben* (1926); *Mi az a judaizmus?* (francia kiadás, 1930).

*

Iszaak Oszipovics Levin (1876-1944). Történész, publicista. A forradalom előtt a *Russzkije vedomosztyi (Orosz Hírlap)* és P. B. Sztruve folyóiratának, a *Russzkaja miszlnek (Orosz Gondolat)* a külpolitikai szemleírója. A száműzetést Berlinben kezdi. Az Orosz Tudományos Intézet tagja, a *Rul*, a *Russzkije zapiszki (Orosz Feljegyzések)* és a *Na csuzsoj sztoronye (Idegenben)* című történelmi és irodalmi almanach munkatársa; előadásokat tart (többek között a germán antiszemitizmusról). Úgy 1931-32 táján Párizsba költözik. Özvegy, nagy szükségben él. Munkái közül *A francia forradalom emigrációja* című és a *Mongóliá*ról (franciául) írt könyvét emeljük ki. A német megszállás idején „faji hovatartozása szerint” jelentkezett be. 1943 elején letartóztatják. Rövid ideig tartózkodik a Párizs melletti koncentrációs táborban, majd továbbszállították. Náci táborban halt meg 1944-ben.

*

Grigorij (Gavriel) Adolfovics Landau (1877-1941). A neves publicista és kiadó, A. E. Landau fia. A pétervári

egyetem jogi karán végzett 1902-ben. A sajtóban 1903-tól tűnik fel. Ír a *Voszhod (Napkelte), Nas gyeny, Jevrejszkoje obozrenyie (Zsidó Szemle)* című lapokba, valamint a *Bodroje szlovo, Jevrejszkij mir, Vesztnyik Jevropi (Európai Hírnök), Szovremennyik (Kortárs), Szevernije zapiszki (Északi Feljegyzések)* című folyóiratokba; a *Logosz* évkönyv résztvevője. A zsidó demokratikus csoport (1904) és az oroszországi zsidók teljes jogúságáért küzdők szövetségének (1905) egyik létrehozója. Neves kadet, a kadet párt KB tagja. A moszkvai állami értekezlet résztvevője 1917 augusztusában. A pétervári zsidó közösség VB tagja 1917 decemberétől. Majd 1919-ben Németországba települ, 1922-1931 között I. V. Hessen helyettese a *Rul* c. lapnál. A *Rul*on kívül ír a *Russzkaja miszl* c. folyóiratban, a *Rosszija i szlavjansztvo* (*Oroszország és a Szlávság* c. hetilapban, a *Csiszla (Számok)* és más gyűjteményekben. Gyakran tart előadásokat emigráns találkozókon (1927-beli az *Eurázsiai ábránd* c. előadásában kritizálta az „eurázsiai gondolatot" mint amely tagadja az orosz történelem értékeit, és meggyőződéses bolsevizmushoz vezet). A náci Németországból Lettországba települ át, dolgozik a *Szevodnya* c. rigai lapbak, az NKVD 1941 júniusában letartóztatja, és ugyanabban az évben Uszol-lagban (Szolikamszk mellett) [85] hal meg.

Munkái között van: „Bohócok kultúrája" (*Nas gyeny*, 1908); „Európa alkonya" (*Szevernije zapiszki*, 1914, 12. szám) c. cikk, amely „sokféle dolgot (*vetít előre*), de ez az előrevetítés Oswald Spenglernek hozta meg a világhírt" [86]; később ugyanezzel a címmel kiadja könyvét (Berlin, 1923); *Lengyel-zsidó kapcsolatok* (Petrográd, 1915); *A gonoszság legyőzéséről* (In: *Külföldi orosz tudósok munkái*, 2. kötet, Berlin, 1923); *Bizánci és izraelita* (*Russzkaja miszl*, 1923, 1-2. szám); *Tézisek Dosztojevszkij ellen* (*Csiszla*, 6. könyv; Párizs, 1932); *Mottók* (Berlin, 1927). Sok általa írt gondolat elkerülte a kortársak figyelmét. Gondolkodásmódjának konzervatív volta miatt a haladó közvélemény nem fogadta be. Elmélyült gondolkodó.

*

D. O. Linszkijről (aki a polgárháborúban a fehér hadseregben harcolt) és V. Sz. Mandelről (aki

Oroszországban az 1904-1918. éri politikai gyűlések aktív résztvevője volt, Berlinbe települt, 1931-ben halt meg) nem sikerült értékelhető információt összegyűjtenünk.

❖

Na és a zsidó emigránsokhoz a 20-as évekbeli viselkedésükkel kapcsolatban intézett intelmek és szemrehányások a „*Gyűjtemény*”-ben még nyíltabbak és élesebbek voltak. Arra hívták fel hitsorsosaikat, hogy „lássák be hibáikat, és ne ítéljék el a hatalmas Oroszországot, amelyben éltek, és amellyel az évszázadok során egymáshoz szoktak”. „Eszükbe (kellene) idézniük, hogyan várnak el igazságos viszonyt magukkal szemben, és mennyire elégedetlenek, amikor őket mind válogatás nélkül elítélik egyes személyek cselekedeteiért.” [87] Nem kell félni attól, hogy „a történtek miatti felelősség egy részét a zsidóság vállaira helyezzük”. [88]

„Mindenekelőtt pontosan meg kell határoznunk saját felelősségünk *mértékét*, és éppen ezzel kell rácáfolnunk az antiszemiták rágalmaira... Ez korántsem jelenti az antiszemitizmushoz való alkalmazkodást, mint ahogy ezt némely zsidó demagóg kürtölte... Ez a beismerés a magunk számára fontos, ez tulajdonképpen erkölcsi kötelességünk.” [89] „A zsidóságnak az igaz útra kell térnie, amely megfelel vallási parancsolatai hatalmas bölcsességének, és amely az orosz néppel való testvéri kibéküléshez vezet... Fel kell építenünk az orosz otthon és a zsidó lakóhely évszázadokra szóló épületét.” [90]

„Mi pedig vihart és orkánt vetünk, és azt várjuk, hogy lágy szellők lengjenek körül... Tudom, felhördülnek majd: igazolni akarja a pogromokat!.. Ismerem ezen emberek értékét, akik magukat a föld sójának képzelik, a sorsok alakítóinak, de mindenképpen Izrael reménységeinek... Ők, akiknek ajkáról nem fogy ki a fekete százak és a fekete századosok, éppen ők maguk a feketék, a sötét emberek, valódi *szűk látókörűek*, akik sosem érték fel... a történelem alkotó erőinek nagyszerűségét...” Tőlünk az várható el „parancsoló szükségszerűségében, hogy kevésbé kérkedjünk fájdalmunkkal, kevesebbet kiabáljunk saját veszteségeinkről. Ideje volna megértenünk, hogy a sírás és a jajveszékelés... leggyakrabban lelki lazaságról, a szellemi

kultúra hiányáról (tanúskodik)... Nem vagy egyedül a világban, és bánatod nem képes betölteni a világmindenséget... csupán a saját bánatunk, kizárólag a saját fájdalmunk fitogtatása nem tanúsít mást... csak a tiszteletlenséget mások bánata, mások szenvedése iránt.” [91]

Úgy hangzik, mintha ma mondták volna. És mindnyájunk számára.

És e szavakat nem szabadna visszavonni sem a Gulág börtöneiben és lágereiben elpusztult milliók, sem a náci táborokban megfojtott milliók miatt.

*

Abban az évben a „*Gyűjtemény*” szerzőinek előadásait a zsidók hazai egyesületében az emigráns zsidó közvélemény „hatalmas felháborodással fogadta”... „Még ha el is ismerték, kimondva vagy kimondatlanul a tényszerű hivatkozások és elemzések helyességét, méltatlankodtak vagy csodálkoztak azon az elhatározáson, hogy ezeket nyíltan közreadják. Merthogy úgymond nem időszerű a zsidókról beszélni, kritizálni őket, meghatározni a forradalommal kapcsolatos bűneiket és felelősségüket, amikor a zsidóság annyi csapást szenvedett el, és még esetleg mennyi várható.” [92] A „*Gyűjtemény*” szerzőit „majdhogynem a (zsidó) »nép ellenségei«-vé, a reakció szekértolóivá, és a pogromozók szövetségeseivé nyilvánították”. [93]

A *Jevrejszkaja tribuna* azokban a hónapokban így válaszolt nekik Párizsból: „Azt a kérdést, hogy mekkora »a zsidók felelőssége az orosz forradalomért«, ez idáig csak antiszemiták tették fel.” Most pedig „egész vezeklő-bűnvádló menet indult el”, meg úgymond „nemcsak »másokat kell vádolni, hanem saját bűneiket is be kell vallaniuk«, meg hogy semmi újszerű sincs benne a már unalmassá vált »nevek számolásán« kívül... Túl későn... szerelmesedett bele Landau úr” a „régi »államiságba«... határozottan reakcióssá vált »bűnbánó« zsidók... a zsidó nép méltóságával összeférhetetlen felszólalásaik... teljes mértékben felelőtlenek.” [94] Különösen felháborító az a kísérlet, hogy „elválasszák a »köznépi« antiszemitizmust a »hivatalos«-tól”, bebizonyítsák, hogy „a nép, a társadalom,

az egész ország, maga a lakosság utálja a zsidókat, és tartja őket minden nemzeti baj valódi okozóinak"; ahogy a pogromok iránt elnéző magatartást tanúsítók is szajkózzák „a »népharag« ósdi elméletét". [95] Néha pedig egyenesen szitokszóval: „a zsidó közéleti porondról végre leköszönt berlini újságírók és egyének csoportja... ismét hallatott magáról... nem találván erre jobb eszközt, mint hadat üzenni saját hitsorsosaiknak, az orosz zsidóknak... a régi rezsimhez hű zsidók ezen kicsiny csoportja... elvakult hevességgel bármi áron igyekszik visszafordítani a történelem kerekét... illetlenségeket" ír, „tartalmatlan tanácsokat" osztogat, „a népi sebek begyógyítóinak nevetséges szerepét" ölti magára. Jó tanács számukra: „Néha helyénvalóbb csendben maradni." [96]

Az egyik mai, igen túlfinomult szerző nem talál a „*Gyűjtemény*"-re jobb minősítést, mint „súlyos hisztéria". Ezeknek a szerzőknek a próbálkozása is, „további életútja is valóságos tragédia", tartja ő, és ezt a tragédiát „öngyűlöleti komplexus"-nak tekinti. [97]

Ugyan, vajon gyűlölettel írta Bickerman éppen „további tragikus útján"? „A zsidó nép... nem szekta, nem rend, hanem nép, a világban szétszóródott, de önmagában egységes, amely felemelte a békés munka zászlaját, és beállt e zászló – az Istennek tetsző rend jelképe – alá?" [98]

Nem mondhatnánk, hogy az európai és a kitelepült zsidók egyáltalán ne figyeltek volna az ilyetén magyarázatokra vagy figyelmeztetésekre. Valamivel korábban, 1922-ben még egy párbeszéd zajlott. Az újraindult cionista *Rasszvet*ben a nacionalista G. I. Schechtman kifejti, hogy nem érti, hogyan lehet más nemzetiségek értelmisége nem nacionalista. Az értelmiség feltétlenül a *saját* nemzetiségének része, *annak* a fájdalmait érzi. Egy zsidó nem lehet „orosz demokrata", csakis természetesen zsidó demokrata. „Kettős nemzetiségi és demokratikus állampolgárságot nem ismerek." Amennyiben pedig az orosz értelmiség „nem érzi saját nemzetiségét" (Herzen), ez csakis azért van, mert eddig „nem volt lehetősége, és nem volt szüksége rá, hogy hevesen és fájdalmasan érzékelje nemzetiségi létét, és gondozza azt. Most pedig elérkezett a megfelelő pillanat." És ezek után az orosz értelmiségnek „el kell vetnie az »össz-orosz« jellegre

törekvés minden kísérletét; és magát *nagyorosz* demokráciának kell tekintenie.” [99]

Nehéz volt erre válaszolni. A kesztyűt – ha nem is túl határozottan – P. N. Miljukov vette fel. Emlékezünk rá, hogy ő már 1909-ben is szörnyülködött ennek a szúrós, kellemetlen nemzetiségi kérdésnek: „cui prodest?”[122] a lecsupaszítása láttán, mivel „nemzetiségi arculatunk” a sovinisztákkal tesz bennünket eggyé. Azonban nem az orosz történész világnézetének szilárdsága, hanem ez a kellemetlen új helyzet, amikor a kitelepült orosz értelmiségnek annyi képviselője kapott a fejéhez amiatt, hogy eltapsolta magát Oroszországot, ez késztette Miljukovot is saját álláspontjának valamelyes korrigálására. Nem saját lapjában, a *Poszlednyije novosztyi*ban, hanem a *Jevrejszkaja tribuna*ban, jóval kisebb példányszámban, a Schechtmannak adott kitérő válaszában, amelyben továbbra is amellett kardoskodik, hogy az oroszországi zsidó „orosz demokratá”-vá válhat és azzá is kell válnia, Miljukov óvatosan elforgatja a polarizáció síkját: „amikor pedig ez a követelmény... teljesül, és az orosz demokráciának egy »új nemzeti arca« jelenik meg (a nagyorosz)”, de hisz legjobban épp Schechtman „fél »a nagyhatalmi nemzeti lényegének tudatában lévő nagyorosz... demokrácia eljövendő hatalomra kerülésétől«.” Nos vajon szükségünk van ezekre a lidércekre? Nos vajon érdemes elrontani a kapcsolatunkat? [100]

A politikai menekültek között túlfűtött hangulat uralkodott, nem csak a beszélgetésekben. Párizsban 1927-ben folyt egy nagy port felvert per: Szamuil Schwarzbard órásmester, akinek teljes családja az ukrajnai pogromok során pusztult el, öt lövéssel végzett Petljurával. [101] (Schwarzbard arcképét együttérzően leközölte az *Izvesztyija* is. [102]) Az ügyvédek a kérdést oda magasztosították, hogy fel kell menteni a gyilkosság vádja alól azt, aki igazságos elégtételt vett a pogromokat szervező Petljurán: „a vádlott a világ lelkiismerete elé akarta és kénytelen volt tárni az antiszemitizmus problémáját”. [103] A bíróság előtt a védelem számos tanúja vonult fel, miszerint a polgárháború idején, Ukrajnában a pogromok szervezéséért személyesen Petljura tehető felelőssé. A vád

[122] *Cui prodest? (latin)*: Kinek érdeke? Kinek fontos?

részéről elhangzott, hogy a gyilkosság a Cseka megbízására történt. „Schwarzbard a helyéről, izgatottan kiabál: (a tanú) nem akarja elismerni, hogy zsidóként cselekedtem, azért állítja, mintha bolsevik volnék.” [104] A francia bíróság felmentette és szabadlábra helyezte Schwarzbardot. Azon a bíróságon már Gyenyikin neve is elhangzott, és Schwarzbard ügyvédje kihirdette: „Ha pert akarnak indítani Gyenyikin ellen, kész vagyok önök mellé állni!… ugyanolyan szenvedélyes meggyőződéssel védelmezném ehelyt azt, aki Gyenyikinen állna bosszút, ment védelmezem most azt, aki Petljurán.” [105] Egy ilyetén bosszúálló előtt pedig nyitva állt a lehetőség, Gyenyikin Párizsban élt, őrség nélkül. Gyenyikin ellen azonban nem indult per. (Hasonló gyilkosság történt Moszkvában: 1929-ben Lazar Kohlenberg agyonlőtte Szlascsovot, a szovjetekhez átállt egykori fehér tábornokot, a nyikolajevi pogrommal kapcsolatos elnéző magatartásáért. „A per folyamán bebizonyosodott beszámíthatatlansága , és szabadlábra helyezték”. [106]) Schwarzbard tárgyalásín pedig az ügyész emlékeztetett egy másik, nagy visszhangot kiváltott ügyre (Borisz Koverdáéra), és párhuzamot vont azzal: hiszen Petljura Lengyelországban élt, de „ön (Schwarzbardhoz intézve szavait) nem ölte meg (ott), mert tudta, hogy Lengyelországban hadbíróság elé állították volna”. [107] Ugyanabban az 1927. évben, Varsóban Vojkov bolsevista gonosztevő meggyilkolásáért az ifjú Koverda, aki szintén „a világ lelkiismerete elé akarta tárni a problémát”, 10 év börtönbüntetést kapott, és le is töltötte azt.

Az akkori Varsóban, ahogy nekem V. F. Klementyev százados, fehér emigráns Szavinkov csoportjából elmesélte, a zsidó lakosság „fehérgárdista söpredék”-nek gyalázta az egykori orosz tiszteket, meg „be se férsz tőlük a zsidó szatócsboltba”. Ez a köznapi elidegenedés nem csak Varsóra volt jellemző.

Az orosz kitelepülteket egész Európában felvetette a szegénység, a nyomor, a nehéz életkörülmények, nem volt sok energiája azon heveskedni, hogy „ki hibás jobban”? A száműzetésben, a 20-as évek második felében a zsidóellenes hangulat csillapulni, csendesedni látszott. Ezekben az években Sulgintól efféle gondolatokat is lehetett hallani: „Vajon a mi »vízumkínlódásunk« nem emlékeztet-e

kísértetiesen azokra a szorongattatásokra, amelyek a zsidókat sújtották a »letelepedési határ« okán? Vajon a Nansen-féle útlevelek, amelyek az utazást akadályozó sajátos megbízhatatlansági igazolásként szolgáltak, nem emlékeztetnek e az »izraelita« bejegyzésekre, amelyeket mi tettünk a zsidó útlevelekbe, bezárva ezáltal előttük sok ajtót? Vajon (sajátos helyzetünknél fogva nem lévén képesek bejutni állami szolgálatba vagy bizonyos szakmai állásokba) nem vagyunk-e kénytelenek mindenfajta „gescheft[123]„-tel foglalkozni (bizományoskodás és egyéb efféle)?... Vajon fokozatosan nem szokunk e rá mi is, hogy „megkerüljük" a számunkra kényelmetlen törvényeket, éppúgy, mint a zsidók tették ezt minálunk, amiért szidtuk is őket?" [108]

Ugyanazokban az években azonban zsidóellenes hangulat érlelődött a Szovjetunióban, és ez helyett kapott a sajtóban is, nos, ez okozott riadalmat a zsidó kitelepültek körében. És 1928 májusában Párizsban megtartották a nyilvános *„Disputát az antiszemitizmusról"*. Az erről szóló beszámolót lehozza Miljukov lapja, [109] (Bickerman-Paszmanyik elhallgattatott csoportja azon már nem vett részt.)

A beszélgetés apropója: „Oroszországon végigsöpör a judofóbia egyik erős, rendszeresen feltámadó hulláma." Az elnök N. D. Avkszentyev (eszer), a közönség „több az orosz, mint a zsidó". Mark Szlonyim magyarázta, hogy „a sokáig elnyomott orosz zsidóság, miután szabadsághoz jutott, rohant, hogy meghódítsa a korábban számára elérhetetlen pozíciókat", ami idegesítette az oroszokat. „Összességében a múlt végzetesen ránehezedett a jelenre." És a (cári idők) „rossz példái" vezettek ezekhez a „rossz következményekhez". Szt. Ivanovics: a Szovjetunióban azért üldözik a zsidókat, mert a NEP miatt nem lehet üldözni a „burzsujokat". Az aggasztó azonban az, hogy a zsidó kérdésben semleges állásponton lévő orosz értelmiségi körök a Szovjetunóban most azt a gondolatot engedik meg: jó, jó, „az antiszemitizmussal kezdődik, de az orosz szabadsággal ér majd véget. Veszélyes és buta illúzió."

---

[123] *Gescheft (német)*: ügy(let), feladat, üzlet, kereskedés.

Ezek a hozzászólások felháborították Vl. Grossmant, a következő felszólalót: micsoda prókátori hangnem? „Mintha a zsidóság ülne a vádlottak padján!” Mélyebben kell megfogalmazni a kérdést: „Nincs okunk, hogy a szovjet antiszemitizmust megkülönböztessük a régi Oroszországban dúlótól”, vagyis ugyanaz a szét nem tiport feketeszázadosság működik ott is, amely annyira kedves az oroszok előtt. „Ez nem zsidó, hanem oroszkérdés. Az orosz kultúra kérdése.”

(Ám, ha a kérdés annyira orosz, velejéig orosz, gyökeresen orosz, akkor már javítani sem lehet rajta? És kölcsönösségre sincs szükség?)

Sz. Litovcev a disputáról szóló beszámoló szerzője felkiált: „a vitába néhány becsületes embert kellene bevonni, akik elég bátrak hozzá, hogy antiszemitának vallják magukat, és őszinte szívvel megmagyaráznák, miért is antiszemiták... Egyszerűen, köntörfalazás nélkül megmondanák: »ez meg ez nem tetszik a zsidókban...« Velük együtt meg néhány nem kevésbé őszinte zsidóra is szükség volna, aki meg azt válaszolná, hogy: »Nekünk meg az és az nem tetszik magukban...« Teljesen biztosak lehetünk abban, hogy egy ilyen becsületes és nyílt véleménycsere, a kölcsönös megértésre való őszinte törekvés jegyében, valóban hasznos volna mind a zsidók, mind az oroszok – Oroszország számára...” [110]

Sulgin akkor felelt erre: „Most az orosz emigrációban talán nagyobb bátorság kell ahhoz, hogy valaki filoszemitának vallja magát.” Egy egész könyvvel felelt, amelynek címében idézte Litovcev kérdését: *Ami nem tetszik nekünk bennük*... [111]

Sulgin könyvét antiszemitának nyilvánították, és a javasolt „véleménycseré”-re nem került sor. A Németország felől egyre nyilvánvalóbban közeledő katasztrófa pedig nemsokára levett a napirendről minden lehetséges disputát.

Párizsban létrejött az orosz zsidó értelmiségi egylet mintegy próbálkozásként a két kultúra közötti kapcsolat fenntartására. És ekkor kiderült, hogy a „kiűzetésbeli lét szakadékot támasztott »apák« és »fiúk« között”, ők már nem értik, mi az az »orosz zsidó értelmiség«. [112] És az apák szomorúan konstatálták: „Az orosz zsidók, akik

korábban a világ zsidósága körében a szellemi alkotómunka és a nemzetépítés élén álltak, mostanra eltűntek a társadalmi lét porondjáról.” [113] A háború előtt az egyletnek még sikerült kiadnia a *Zsidók Világa – 1* című gyűjteményt. A háború idején, akinek sikerült, átkeveredett az óceán túlpartjára, azok fáradhatatlanul létrehozták az *„Orosz Zsidók Szövetségé*”-t New Yorkban, kiadták a *Zsidók Világa – 2*-t. Ugyanott, már a 60-as években, a szövetség kiadta az *Orosz Zsidók Könyve* című, kétkötetes gyűjteményt a forradalom előtti és a forradalom utáni időszakról. Valami visszahúzta őket, visszatekinteni arra a korábbi, immáron a nemlétbe szenderült életre, arra a már nem létező Oroszországra.

Mindezeket a könyveket hálával és tisztelettel idéztem fel jelen tanulmányomban.

6.
A HÚSZAS ÉVEK

A szovjet húszas évek, az utolérhetetlen légkörű időszak igen sokáig – néhány évtizedig – a liberális világközvélemény szilárd csodálatát élvezte mint fényes társadalmi kísérlet. Mostanáig sem mindenki józanodott ki belőle. Aki pedig beszívta azt a mélyen mérgezett légkört, mára már nagyobbrészt nincs is az élők között.

A légkör egyedülállósága volt jelen az osztálykönyörtelenségben is, a sosem látott új világ sokat ígérő ragyogásában is, az emberi viszonyok újszerű voltában is, az egész ország életében, a mindennapokban, a családi létben bekövetkezett fordulatban is; mindenesetre a szociális, migrációs, demográfiai változások valóban kolosszálisak voltak.

A zsidó lakosság „nagy exodusa" fővárosokba – különböző, általunk említett okok miatt – már a kommunista hatalom legelső éveiben megkezdődött. Más zsidó szerzők ezt kategorikusan írják le: „több ezer zsidó iramodott a kisvárosokból és néhány déli városból Moszkvába, Petrográdba, Kijevbe az »igazi életet« keresendő" [1]; 1917-től kezdve „a zsidók özönlöttek Leningrádba és Moszkvába". [2] A *Zsidó Enciklopédia* az alábbi számokat közli: „több százezer zsidó költözött Moszkvába, Leningrádba és más nagyobb központokba" [3]; „Moszkvában 1920-ban mintegy 28 ezer zsidó lakott, 1923-ban 86 ezer, az 1926. évi népszámlálás adatai szerint 131 ezer, 1933-ban 226,5 ezer". [4] Félig viccesen mondogatták akkoriban Odesszában, hogy „Moszkva divatba jött". Lurje-Larin, a „hadikommunizmus" fanatikus és tervszerű vezetője írja: az új hatalom első éveiben a kisvárosokat „legalább egymillió" zsidó hagyta el; 1923-ra a *nagyobb* városokban „Ukrajna zsidó lakosságainak már... majdhogynem 50%-a" élt; másrészt pedig Ukrajnából és Belorussziából „átáramlás indult az OSzFSzK-ba" (vagyis a korábbiakban tiltott „belső kormányzóságokba"), a Kaukázusontúlra és Közép-Ázsiába, és ennek az áramlásnak

a nagyságrendje félmillió; az áramlás négyötöde az OSzFSzK-ba, minden ötödik áttelepülő pedig Moszkvába indul. [5] M. Agurszkij Larin ezen adatait „lényegesen alulbecsülteknek tartja. És rámutat: ezek a demográfiai elmozdulások „az orosz lakosság létfontosságú érdekeit” [6] érintették.

A hadikommunizmus idején, „miután betiltották a magánkereskedéseket és korlátozták a kisipari tevékenységet”, még kategorikusabban pedig az „egykori”-ak és a „szociális származás szerint”-iek esetén, bevezetésre került a „megfosztottak” (a polgári jogaiktól megfosztottak) kategóriája. Hasonlóképpen sok zsidót „megfosztottak polgári jogaitól, így ők »megfosztottak«-ká váltak”. Mindazonáltal „Belorusszia zsidó lakosságának migrációja a Szovjetunió belső járásaiba, főképpen Moszkvába és Leningrádba”, nem lassult. [7] Kölcsönös segítségnyújtási alapon teljes jogú rokonokhoz vagy földiekhez költöztek.

Az 1926. évi népszámlálás adatai szerint a teljes Szovjetunió területén, a városokban és a kisvárosokban 2 millió 211 ezer zsidó élt (a teljes zsidó lakosság 83%-a), falvakban pedig 467 ezer. Még „körülbelül 300 ezer” „nem vallotta magát zsidónak”, és „majdnem mind városokban él”, így „a Szovjetunióban élő zsidók öthatoda” városi lakos, az urán városok lakosságának mintegy 23%-a, a belorusz városokénak pedig mintegy 40%-a zsidó. [8]

A fővárosokban és a városokban pedig a legerőteljesebb zsidó beáramlás a tanácsi igazgatási apparátusban mutatkozott. Ordzsonikidze például 1927-ben (a kommunista párt XV. kongresszusán) erről számol be: „milyen az apparátusunk nemzetiségi összetétele”. Adatai szerint a szovjet apparátus létszámának Moszkvában 11,8%-a, Ukrajnában 22,6%-a (Harkovban a fővárosban 30,3%-a), Belorussziában 30,6%-a (Minszkben 38,3%-a) zsidó. [9] Ha ez így volt, akkor a *városi* lakosságban a zsidók aránya megegyezik azok apparátusi arányával. Szolomon Schwarz, Lev Singer statisztikai és gazdasági szemléire alapozva szintén azt állítja, hogy 1925-26-ban az irányító szovjet apparátusban „a zsidók részvétele szinte nem különbözött a városi lakosság körében mutatott arányuktól” (a SZKbP-ben pedig még jelentősen kevesebb).

[10] De még Ordzsonikidze adatai alapján is *országos átlagban* a zsidók aránya hat és félszer nagyobb volt az apparátusban, mint a lakosság körében (az 1926. évi népszámlálás alapján 1,82%).

Nem hagyhatjuk ki a forradalom előtti jogcsorbításos állapotból való átmenet ezen lélektani hirtelenségét: „Korábban a zsidók számára a hatalom teljességgel elérhetetlen volt, most pedig számukra elérhetőbb, mint bárki más számára” – konstatálja I. Bickerman. [m] Ez a lélek-tani hirtelenség működött, habár különböző erővel, a lakosság minden rétegében. Sz. Schwarz írja: „A húszas évek közepétől a Szovjetunióban az antiszemitizmus új hulláma támadt fel”, és ez „korántsem a régi antiszemitizmus utóhangja (»a múlt öröksége«)”. Szintúgy „rendkívüli túlzás ezt... (a maradi munkások) falusi származásával magyarázni”, mivel „szinte nem is lehet hallani” az „antiszemitizmusról falun”. Nem, ez „sokkalta veszélyesebb jelenség volt”. Ez az antiszemitizmus a város középrétegeiben jelent meg és behatolt „a munkásosztály felső rétegeibe... a munkáskörnyezetbe, amely a forradalom előtt szinte áthatolhatatlan volt az antiszemitizmus számára... a diákok (egyetemisták) közegébe, a kommunista párt és a kommunista ifjúsági szövetség tagságába”, még korábban pedig „a helyi államapparátusba, különösen a kisebb vidéki központokban”, és lám, máris szélesen hömpölyög „az aktív és agresszív antiszemitizmus hulláma”. [12] Ugyanerről számol be a *Zsidó Enciklopédia* is, csak a XX. század végén: „Habár a hivatalos szovjet hírverés azt állította, hogy a 20-as évek 2. felének antiszemitizmusa »a múlt csökevénye«... a tények azt bizonyították, hogy ezt az antiszemitizmust a nagyvárosok különböző társadalmi erőinek ezekben az években jellemző sajátságos összeütközése szülte.” Hozzájárult ehhez az a „széles körben elterjedt nézet, hogy az országban a zsidók ragadtak magukhoz a hatalmat, és ők képezik a bolsevikok magját”. [13] Bickerman még a 20-as évek első felében (1923) így írt feszült riadalommal: „Most zsidók vannak minden sarkon és a hatalom minden lépcsőjén. Zsidót lát az orosz ember Moszkva székesfőváros élén is, a Néva-parti főváros élén is, a vörös hadseregnek, az önpusztítás legtökéletesebb eszközének az élén is. Azt látja, hogy a Szent Vladimír sugárút immáron Nahimson dicső nevét viseli... Az orosz

ember zsidót lát mind a bíró, mind a hóhér köntösében; minden lépésénél zsidókba botlik, nem kommunistákba, hanem ugyanolyan kisemmizettekbe, mint ő maga, csak azok mégis intézkednek, a szovjet hatalom dolgát teszik... Nem csoda, hogy az orosz ember, miközben összehasonlítja a múltat a jelennel, arra a meggyőződésre jut, hogy a mostani hatalom zsidó hatalom... Hogy a zsidók számára létezik, és a zsidók ügyét mozdítja elő, ebben maga a hatalom erősíti meg.” [14]

Talán az új, hirtelen oktatási és kulturális rend is legalább annyira látványos volt, mint a zsidók részvétele a hatalomban. Az új egyenlőtlenség elgondolása szerint nem nemzetiségi, hanem fővárosi volt. Az orosz olvasónak nem kell külön magyaráznom, hogy a teljes szovjet időszak során, a 20-as évektől a 80-asokig micsoda előnyöket élveztek a fővárosok az ország többi részével szemben. Az egyik legfontosabb előny az oktatás színvonala, és az oktatási lehetőségek sokrétűsége. Aki a legkorábbi szovjet időkben gyökeret vert a fővárosokban, az évtizedekre előre biztosította gyermekeinek és unokáinak a vidékiekkel szembeni erőfölényt a felsőoktatásban és az aspirantúrában[124], ami a továbbiakban határozott és egyértelmű bejutást biztosított a központi művelt osztályba. Az orosz értelmiséget pedig már 1918 óta folyamatosan „gyomlálgatták”. A 20-as években a felsőoktatási intézményekből *kizárták* a már ott tanuló diákokat származásuk szerint: a nemesek, az egyházfik, a tisztviselők, a tisztek, a kereskedők, még a szatócsok gyermekeit is, a további években pedig folyamatosan kizárták őket, még az egyszerű értelmiségi szülők gyermekeit is a felvételből. Ezek a büntetőintézkedések nem terjedtek ki a zsidókra mint „a cárizmus idején elnyomott nemzetre”: akár a *burzsoá származású* zsidó fiatalokat is könnyedén felvették a felsőoktatási intézményekbe; a zsidónak megbocsátották, hogy nem *proletár*.

Ezt olvassuk a *Zsidó Enciklopédiá*ban: „Miközben semmiféle nemzetiségi korlátozás nem létezett az egyetemi és a főiskolai felvételik során... az 1926-27. tanévben a

---

[124] *Aspirantúra (orosz)*: a tudósképzés előkészítő formája, ösztöndíja, tanulmányi ideje.

szovjet egyetemisták 15,4%-a zsidó volt…, ami majdnem a dupláját tette ki a zsidók arányának az ország városi lakossága körében.” [15] A továbbiakban pedig a zsidó egyetemisták „a nagyfokú motiváltságnak köszönhetően” könnyedén megelőzték a tanulásban a fejletlen „proletár kádereket” és a munkástagozatok hallgatóit, és szabad volt az út az aspirantúrába. Mindenekelőtt ez már a 20-30-as évektől hosszú időbe meghatározta a zsidók szembeötlő túlsúlyát a szovjet értelmiség soraiban. G. Aronson megjegyzi: „A felsőoktatási és a szakoktatási intézményekbe való könnyű bejutás ahhoz vezetett, hogy a zsidók között már nemcsak orvosok, tanárok és különösen mérnökök és műszaki szakemberek jelentek meg, hanem megnyitotta a zsidók előtt a tanári és a tudományos-kutatói pályát az egyetemeken és más intézményekben” [16] s a továbbiakban egyre szaporodó kutatóintézetekben. A 20-as évek elején „a tudományos főhatóság elnöke” nem tudós volt, hanem (a tüzelőanyag-ellátás főhatósága után) egy bolsevik, Martin Mandelstam-Ljadov. [17]

Még ennél is döbbenetesebb változásokra került sor az ország gazdasági életében. Egy pártkonferencián 1927 elején Buharin nyilvánosan kijelentette, hogy „a hadikommunizmus idején megkopasztottuk az orosz közép- és kispolgárságot a nagypolgársággal egyetemben”. Amint szabaddá vált a kereskedelem, „a zsidó kis- és középpolgárság elfoglalta az orosz kis- és középpolgárság állásait… Szinte ugyanez történt az orosz értelmiségünkkel is, amely makacskodott és szabotált: helyét itt-ott a zsidó értelmiség foglalta el.” Ráadásul „nálunk a központi járásokban, a központi városokban összpontosult a nyugati kormányzóságokból és a déli városokból áttelepült zsidó polgárság és zsidó értelmiség „És lám, még a pártunk berkeiben is gyakran felüti a fejét az antiszemita tendencia, elhajlás… az antiszemitizmus ellen, elvtársak, kíméletlen harcot kell vívnunk”. [18]

Buharin azokat az állapotokat festette le, amelyek mindenki előtt ismertek voltak. A zsidó polgárságot nem mocskolták lépten-nyomon, mint az oroszt. A zsidó kupec összehasonlíthatatlanul ritkábban került az átkozott „egykori”-ak közé, megtalálta a védelmezőket és a megmentőket. A szovjet apparátusban dolgozó rokonok és

együttértők vagy könnyítettek a járulékokon, vagy figyelmeztettek a várható elkobzásra vagy letartóztatósra. Ha veszítettek is, a tőkéjüket, de nem az életüket. Ilyenkor pedig a segítség félhivatalos úton is érkezett A népbiztosok tanácsa mellett működő zsidó biztosságtól: hisz a zsidó nemzet azelőtt *elnyomott* volt, vagyis most, természetesen, segítségre szorul. Így van ezzel Larin is, az orosz „burzsoázia" kiirtását figyelmen kívül hagyva csak annyit mond: most a hatalom elkezdte „helyrehozni azt a helytelenséget, amely a cárizmus idején, egészen a forradalomig fennállt". [19] Így a NEP szétzúzása idején is a zsidó nepmanokra[125] mért csapást enyhítették a szovjet igazgatási körökben meglévő kapcsolataik.

Buharin beszéde pedig válasz volt Ju. V. Kljucsnyikov professzornak, a szmenovehovecnek[126], a korábbi kadetnek a figyelemreméltó előadására. A professzor 1926 decemberében beszédet mondott a moszkvai konzervatóriumban „a zsidó kérdésről tartott találkozón": „Előfordulnak egyes garázda megnyilvánulások, amelyek... otrombák. Ezek forrása az (oroszok) sértett nemzeti önérzete. Már az (1917. évi) februári forradalom meghirdette Oroszország minden polgárának, így a zsidófalak a jogegyenlőségét. Az októberi forradalom továbbment. Az orosz nemzet kinyilvánította elhatárolódását a nemzetiségétől. Bizonyos aránytalanság keletkezett a Szovjetunióban a (zsidók) számaránya és az általuk a városokban elfoglalt helyek között... Mi itthon vagyunk, saját városunkban, ezek meg idejönnek és félrelöknek. Amikor az oroszok azt látják, hogy az orosz asszonyok, öregek és gyerekek 9-11 órán keresztül fagyoskodnak, és áznak az esőben a Mosszelprom árudája előtt, és látják az aránylag meleg (fedett zsidó) bódékat tele kenyérrel és kolbásszal, akkor elégedetlenség tör fel bennük. Ezek a jelenségek katasztrofálisak... Ezzel számolni kell. Borzalmasan felborultak az arányok az államépítésben is, a gyakorlati életben is, és más téren is... Ha nálunk, Moszkvában nem volna lakásválság, csomó ember olyan helyiségekben zsúfolódik össze, ahol egyáltalán nem lehet

---

[125] *Nepman (orosz)*: a NEP-et (Novaja Ekonomicseszkaja Polityika) a SZU-ban a hadikommunizmus időszaka utáni (1921) új gazdasági politika spekulációs célokra kihasználó kereskedő, vállalkozó.

[126] *Szmenovehovec*: szmenovehovista katonai különítmény tagja.

élni, és ugyanakkor azt látjuk, hogy az ország más részeiből különböző emberek érkeznek, és elfoglalják a lakóterületeket. Ők az áttelepülő zsidók… Nő a nemzeti elégedetlenség és a nemzeti őrizkedés, más nemzetiségek bizalmatlansága. Nem kell szemet hunynunk efölött. Az, amit orosz mond orosznak, sosem mondja egy zsidónak. A tömegek azt beszélik, hogy túl sok a zsidó Moszkvában. Vegyétek ezt tekintetbe és ne nevezzétek antiszemitizmusnak.” [20]

Larin azonban Kljucsnyikov ezen felszólalását éppen hogy az antiszemitizmus megtestesülésének tekintette, sőt: „Ez a felszólalás a szovjet szervek nagylelkűségének példájául is szolgálhat az antiszemitizmus elleni küzdelmükben. A találkozó következő felszólalói jócskán leteremtették Kljucsnyikovot, de semmiféle intézkedést sem foganatosítottak vele szemben.” [21] (Hát ez az aktivista-kommunista nagy bánata!) Agurszkij kommentálja: igen, „a Kljucsnyikovéhoz hasonló beszédért a húszas években egyértelműen, de a harmincas években is elkerülhetetlen megtorlás járt volna”, Kljucsnyikov pedig megúszta: ugyan, nem volt-e titkos támogatója? [22] (Hát, kell-e titkos magyarázatokat keresnünk? Túlságosan is botrányszagú lett volna megbüntetni a külföldről éppen hogy hiszékenyen hazatért egyik legtekintélyesebb szmenovehovecet, aláásva ezzel a szovjet hatalom számára oly hasznos irányzatot.)

Épp ezt nevezték a 20-as években az orosz fővárosok és nagyvárosok zsidó „elfoglalásának”, ahol jobbak a feltételek, jobb az ellátás. A városokon belül is a kényelmesebb felé történt az áttelepülés. G. Fedotov írta az akkori Moszkváról: a forradalom „eltorzította a lelkét, kifordította a bensőjét, kiszórta a villák tartalmát, és jöttment idegenekkel tömte meg”. [23] Ez meg egy zsidó vicc abból az időből: „Még Bergyicsevből és még az aggkorú vének is Moszkvába költöznek: zsidó városban akarnak meghalni.” [24] V. I. Vernadszkij akadémikus 1927-ben kelt magánlevelében olvassuk: „Moszkva, helyenként Bergyicsev; a zsidóság ereje rémisztő, az antiszemitizmus pedig (még kommunista körökben is) megállíthatatlanul erősödik.” [25]

Larin: „Nem is titkoljuk a számadatokat arról, hogy Moszkvában és más nagyvárosban növekszik a zsidó

lakosság”, ami „teljességgel elkerülhetetlen lesz a jövőben is”; előrevetíti további 600 ezer zsidó áttelepülését Ukrajnából és Belorussziából. „Ezt a gyakorlatot nem tekinthetjük szégyenteljes dolognak, amit a pártunk elhallgatni igyekszik... A munkáskörnyezetben olyan hangulatot kell kelteni, hogy bárki, aki a zsidók Moszkvába költözése ellen beszél... minden ilyen ember, akarva vagy akaratlanul – ellenforradalmár.” [26]

Az *ellenforradalmárnak* meg tudjuk mi jár: kilenc gramm ólom. [27]

De mit tegyünk az „antiszemita tendenciával , „még a pártunkon belül is”? Ez komoly riadalmat okozott a pártvezetésben.

A *Pravda* (1922) által közölt hivatalos adatok alapján a zsidók a párttagság mindössze 5,2%-át képezték. [28] M. Agurszkij: „fajlagos súlyuk azonban sokkalta nagyobb volt. Ugyanabban az évben, a párt XI. kongresszusán a szavazati joggal rendelkező küldöttek 14,6%-a, a részvételi joggal rendelkező küldöttek 18,3%-a, a kongresszuson megválasztott KB-tagoknak pedig 26%-a volt zsidó.” [29] (Előadódnak véletlen adatok is: az egyik hallgatag moszkvai memoárszerző 1930 júliusában kinyitja a XVI. Kongresszus eredményeit tartalmazó újságot és feljegyzi: „A *Pravdá*ban fényképekkel együtt közölt OKP-elnökség 25 tagjaiból 11 zsidó, 8 orosz, 3 kaukázusi és 3 lett.” [30]) Az egykori letelepedési határ nagyvárosaiban: a minszki pártszervezetben a húszas évek elején a zsidók aránya 35,8%, Gomelben 21,1%, Vityebszkben 16,6%. [31] Larin megjegyzi: „a forradalmi aktívában a zsidó forradalmárok nagyobb szerepet játszanak, mint az egész forradalmi tömegben... tulajdonságaiknak köszönhetően a zsidó munkások gyakran könnyebben kerülnek az alapszervezeti titkári helyre”. [32]

Ugyanabban a *Pravda*-beli cikkben szerepel ez is: az 5,2%-os számarányok a zsidókat a párttagság létszázasában a harmadik helyre helyezi: az oroszok (72%) és az ukránok (5,9%) mögött, a negyedik helyen vannak a lettek (2,5%), majd a grúzok, tatárok, lengyelek, beloruszok, de a párthoz tartozás (a pártba belépett nép százaléka) tekintetében

magas helyet foglal el: a nagyoroszok között a kommunisták aránya 100 Főre 3,8; a zsidók között pedig száz főre 7,2. [33]

M. Agurszkij helyesen jegyzi meg: a párttagság többségét, nyilvánvalóan az oroszok (szlávok) tették ki, de „ezt elhomályosította a zsidók – az oroszok számára szokatlan – (hatalmi) szerepe”. [34] Túlságosan is szembeötlő volt.

Például Zinovjev „a petrográdi vezetésben sok zsidót gyűjtött össze maga körül”. (Agurszkij feltételezi, hogy Larin éppen erre gondolt, amikor könyvében leírta a Petroszovjet 1918. évi elnökségének fényképét. [35]) A zsidók túlsúlya a petrográdi (párt) vezetésben 1921-re... valószínűleg már annyira szembeötlővé vált, hogy a politikai bizottság, figyelembe véve a kronstadti tanulságokat a pétervári antiszemita hangulat keltésében, úgy döntött, hogy odaküld néhány orosz párttagot, persze, kizárólag propagandista szempontok miatt. Így Zorin-Gomberg helyett a kormányzósági bizottság titkárává Uglanovot, Trilisszer helyett Komarovot, a Csekába pedig Szemjonovot nevezték ki. De „Zinovjev harcot hirdetett az új csoportnak, és megfellebbezte a politikai bizottság döntését” és Uglanovot visszahívták Petrográdból, „a petrográdi szervezetben pedig spontán módon kialakult egy ellenzéki, tisztán orosz” csoport, „amely kénytelen volt harcolni a szervezet többi részével, ahol a légkört a zsidók határozták meg”. [36]

De nem csak Petrográdban, a XII. pártkongresszuson (1923) a politikai bizottság hat tagjából három zsidó volt. A „párt tartalékában” pedig, a Komszomolban, az össz-oroszországi konferencia (1922) hét elnökségi tagjából három zsidó. [37] Ezek a pártvezetésben megmutatkozó arányok nyilvánvalóan tűrhetetlennek tűntek más, vezető kommunisták számára; úgy tűnik, hogy a párt XIII. kongresszusán (1924 májusa) zsidóellenes puccsot készítettek elő: „Vannak bizonyítékok arra, hogy a KB-tagok egy csoportja a XIII. kongresszuson el akarta távolítani a politikai bizottságból a zsidó vezetőket, és helyükre Nogint, Trojanovszkijt és másokat ültetni de Nogin halála meghiúsította a puccsot.” Ez a halál pedig „szinte a XIII. kongresszus előestéjén... egy sikertelen (*és szükségtelen*)

gyomorfekély műtét” következtében lépett fel; a műtétet pedig ugyanaz az orvos végezte, aki másfél évvel később egy ugyanilyen *szükségtelen* műtét során eltávolítja Frunzét. [38]

Fontossága szerint a következő reális hatalom az országban a Cseka-GPU volt. A már idézett levéltári kutató, a Cseka központi és helyi szerveinek személyi állományával kapcsolatos statisztikai adatok alapján nagyon érdekes számokat közöl az 1920-as, 1922-es, 1923-as, 1924-es, 1925-ös és 1927-es évről. [39] A számok dinamikája alapján a szerző ezt a következtetést vonja le: „A nemzeti kisebbségek képviselőinek részaránya a 20-as évek közepére fokozatosan lecsökkent. Az OGPU szintjén ez a mutató 30-35%-ra esett vissza, a vezetésben és a felelős posztokon lévők körében pedig 40-45%-ra” (szemben a „vörös terror idején” jellemző 50, illetve 70%-kal). Mindazonáltal „megfigyelhető a lettek arányának csökkenése, és a zsidók arányának növekedése… az OGPU-ban a 20-as évek a zsidó káderek jelentős beáramlásának időszaka volt”. A szerző ezt így magyarázza: „A zsidók igyekeztek felhasználni képességeiket, amelyekre nem volt szükség a forradalom előtt. Mivel az állambiztonsági szerveknél egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek a szakmaiságra, a zsidók a többieknél gyakrabban feleltek meg az OGPU munkatársaival szemben az új időszakban támasztott követelményeknek.” És például „amikor Dzerzsinszkij volt az OGPU elnöke, négy helyettese közül három zsidó volt”, G. G. Jagoda, V. L. Herson és M. M. Luckij. [40]

A 20-as és a 30-as években a magas rangú csekisták úgy szárnyaltak az országban, mint a dögkeselyűk, szikláról sziklára röppenve: a közép-ázsiai GPU vezetői székéből valahová Belorussziába, Nyugat-Szibériából az Északi-Kaukázusra, Harkovból Orenburgba, Orjolból Vinnyicába, szárnyalások és váltások folyamatos vihara. És csak az életben maradt tanúk vagy megfigyelők magányos hangja ismételte a gyakran váltogatott hóhérok nevét, évszám nélkül. A csekisták igen fukarul bántak a névsoraikkal, egész munkájuk és erejük a teljes titoktartáson alapult.

Az ám, de a dicsőséges VCsK tizedik évfordulója felfedett pár titkot. Így aztán az újságban olvashatjuk a

mindenütt jelenvaló Unschlicht (1921-től a VCsK elnökhelyettese, 1923-tól a Szovjetunió forradalmi katonai tanácsának tagja, 1925-től haditengerészeti népbiztos-helyettes [41]) aláírásával az alábbi parancsot: „különösen értékes érdemekért” – vagyis a leglemagaslóbbakért kitüntetjük Jagodát („az ellenforradalommal szembeni harcban tanúsított önfeláldozó magatartásősért”), M. Trilisszert (kitűnt „a Forradalom ügye iránti elkötelezettségével és a forradalom ellenségeinek üldözésében megmutatkozó fáradhatatlanságával”) és még 32 csekistát... Ugyan, eddig miért nem tudhattuk meg neveiket? Pedig bármelyikük csupán egyetlen ujjmozdítással bármelyikünket elpusztíthatta volna. Elég tarkák a soraik, közöttük vannak az előttünk már ismert Jakob Ugranov (a korábbi években „minden komolyabb politikai ügyben ő kreálta a szükséges iratokat”, még várnak rá az ipari párt, Zinovjev-Kamenyev ügye stb. [42]), és megint Zinovij Katznelson, meg Matvej Berman (Közép-Ázsiából átszárnyalt a Távol-Keletre), és Lev Belszkij (ő meg fordítva, a Távol-Keletről Közép-Ázsiába). Új nevekre is rábukkanunk: Lev Zalin, Lev Meyer, Leonyid Wul (a szolovecki „gondnok”), Szemjon Gendin, Karl Pauker[127]. Néhányukkal már ismeretségben állunk, most a nép is megismerhette őket. Ebben a jubileumi lapszámban [43] nagyméretű fényképpel is találkozunk: a ravaszul somolygó Menzsinszkijt a hű helyettesével, a mogorva Jagodával, de láthatjuk Trilisszert is, hisz hol máshol láthatnánk. Rövid idő múltán, észbe kapva, hogy nem mindenkit tüntettek ki, a Szovjetunió központi végrehajtó bizottságától Vörös Zászló Érdemrend még vagy két tucat csekistának, megint tarka sorok, oroszok, lettek, a zsidók a szokott egyharmados arányban.

Sokan pedig egyáltalán nem villogtak a nagyközönség előtt. Szemjon Schwarz a polgárháború éveiben az össz-ukrajnai Cseka elnöke. Az össz-ukrajnai csekabeli kollégája pedig, Jevszej Schirwindt egy egész évtizedig vezette a Szovjetunió ítélet-végrehajtási intézeteinek és őrkíséreti szolgálatának főigazgatóságát. Természetes, hogy az ismeretlenségbe rejtőztek a csekista hírszerzők is, mint például Grimmeril Heifez, aki a polgárháború végétől a

[127] Azaz Pauker Károly, első világháborús magyar hadifogoly (a *dig.*)

második világháború végéig volt hírszerző, vagy Szergej Spiegelglass[128], 1917-től csekista, a hírszerzésen keresztül felemelkedett a GUGB NKVD külföldi osztályának vezetői székéig, kétszer kapta meg az „érdemes csekista" kitüntetést. Másoknak pedig, mint például Albert Sztromin-Sztrojevnek, nem sok rang jutott azáltal, hogy Leningrádban a tudományos akadémiát tisztogató bizottság tagja volt, és „1929-31-ben vezette a tudósok kihallgatásait az »akadémikusok ügyében«„. [44]

David Azbel pedig visszaemlékszik a gomeli haszidok[129], Nehamkinék családjára. (Tudniillik, Azbelt a fiatalabbik Ljova feljelentésére ültették le.) „A forradalom Nehamkinékat a hullámok tarajára ültette. Bosszúra szomjaztak: bosszút állni mindenkin, az arisztokratákon, gazdagokon, oroszokon, csak bosszú legyen! Számukra ez volt az önmegvalósítás útja. Nem véletlenül sodorta a sors ezen dicsőséges nemzetség sarjait a Csekába, GPU-ba, NKVD-be, ügyészségre. A bolsevikoknak, céljaik megvalósításához »veszettekre« volt szükségük, és ezekre a Nehamkin-családban leltek. A család egyik tagja, Roginszkij még a »fényes csúcsokra« is felkerült", a Szovjetunió főügyész-helyettese székébe ült, „de a sztálini tisztogatások idején, mint sokakat, ledöntötték talapzatáról, lágerbe került, ahol olcsó besúgó vált belőle... A többi Nehamkin-testvér nem volt ennyire ismert a nagyközönség előtt. Az orosz fül számára megszokottabbra változtatva vezetéknevüket, igen magas posztokat töltöttek be a szerveknél." [45]

Unschlicht pedig nem változtatta a nevét „megszokottabbra". Ugyan minek: szinte az orosz nép atyjává vált ez a szláv testvérünk: a paraszti segélyegyletek pénzén, vagyis a paraszti zsebekből kiszaggatott utolsó fillérekből épített harci repülőgépet „Unschlicht nevét viselő"-re keresztelték, a parasztok ki se tudták volna mondani a nevét, és biztosan zsidónak gondolták volna ezt a lengyelt. És ez, félretolva a zsidó témát, kitartóan emlékeztet bennünket arra, hogy korántsem a zsidó témáról

---

[128] Akiről „Krivickij V. G. – Sztálin titkosszolgálatában" című könyvében olvasható néhány oldal – bérgyilkosi tevékenységével kapcsolatosan (a *dig.*).

[129] *Haszidim (héber)*: a haszidizmus (misztikus-vallásos mozgalom) követője.

van szó, mivel az nem magyarázza a forradalom pusztító voltát, csupán alaposan megszínesíti. Amint más, kimondhatatlan nevek is megszínesítették a paraszt számára ezt a témát, a lengyel Dzerzsinszkijtől és Eismondtól kezdve a lett Vacetiszig bezárólag. Na és ha megkaparjuk a lett témát? Kezdődött azokkal a lövészekkel, akik szétkergették az alkotmányozó nemzetgyűlést, majd magukra vállalták a kremli vezetés biztonságának biztosítását az egész polgárháború során, és Hekkeren keresztül, aki vérbe fojtotta a jaroszlavi felkelést, továbbfűzhetjük a szálat a felső vezetésbe, Rudzutak, Ejhe, a szolovecki Ejhmans, M. Karkun, A. Kaktinj, R. Kisis, V. Knorin, A. Skudre (a tambovi parasztlázadás egyik elfojtója), a csekista Peters és Lacis (hozzájuk csapjuk az „érdemes csekista” litván I. Jusist is) és mindez egészen 1991-ig el fog húzódni (Pugo...). Na igen, és ha szorgalmasan elválasztjuk az ukránokat az oroszoktól, aminthogy az ukránok most éppen ezt követelik, akkor több tucat honfitársukat látjuk a bolsevista hatalom legmagasabb posztjain, a kezdetektől egészen az utórezgésekig.

Nem, a hatalom akkoriban nem zsidó volt, nem bizony. A hatalom internacionalista volt. Összetételét tekintve alaposan orosz is. Ám összetételének tarkasága ellenére egységesen és határozottan *oroszellenes* módon lépett fel, az orosz állam és az orosz hagyomány felszámolása érdekében.

És a hatalom ilyetén oroszellenes beállítódása ellenére, a hóhérok ekkora internacionalista tarkasága mellett, Ukrajnában, Közép-Ázsiában, nem beszélve a Baltikumról ugyan miért tekintette a nép éppen az oroszokat elnyomóinak? Idegenek. A saját származású pusztítók mégiscsak honfitársak, az idegen pusztítókat pedig nem lehet elvonatkoztatni idegenségüktől. Annak ellenére, hogy igen nagy tévedés volna a pusztítók tetteit nemzetiségi gyökerekkel vagy indíttatásokkal magyarázni, a 20-as évek Oroszországában mégis elkerülhetetlenül fennforgott a kérdés, amit, lám, sok év elteltével Leonard Schapiro is feltesz: ugyan miért volt „nagyon valószínű, hogy akit szerencsétlensége a Cseka hálójába sodort, az nemsokára zsidó vallató vagy zsidó hóhér kezébe kehült”? [46]

Mennyire távol szárnyal ezektől a kérdésektől sok mai toll mindmostanáig. És ezeknek a gondolatoknak még az árnyékától is távol, de milyen ritka alapossággal kutatják fel a zsidó szerzők és idézik a kortárs kiadványok az akkoriban vezető tisztségeket betöltött zsidók névjegyzékeit. Milyen váratlan büszkeséggel sorolja fel az *Alef* c. folyóirat *„Zsidók a Kremlben*" [47] c. cikkében azokat a zsidókat akik 1925-ben a népbiztosok tanácsának köztisztviselői voltak felsorol 8-at az állami bank 12 igazgatósági tagjából, ugyanennyit a szovjet szakszervezetek csúcsáról. De meg is magyarázza: „Egyáltalán nem kell félnünk a vádaskodástól. Ellenkezőleg: a zsidók aktív részvétele az akkori állami életben ismét megmagyarázza, miért álltak az állami ügyek akkor jobban, mint ma, amikor odafenn lámpással kell keresni a zsidókat." Nehezen hihető, de mindezt 1989-ben írták le...

Vagy íme, itt egy másik, korábban említett, kortárs izraeli szerző [48], aki a vörös hadsereg tisztjeinek aprólékos kiválogatása során gondosan ránk bíz egy szörnyű hosszú listát a polgárháború vezetőiről, akik akkoriban, a 20-as években alapvetően a törzskarokba és a politikai csoportfőnökségekbe vették be magukat. Vajon büszkeségének minden tárgyát megtalálta? A hadsereg vonatkozásában másik izraeli kutató is közölt statisztikai sorokat az 1926. évi népszámlálás adatai alapján: „A zsidó férfiak akkoriban a Szovjetunió teljes férfilakosságának az 1,7%-át tették ki... A harcoló tisztek között a zsidók aránya 2,1%... a parancsnoki állományban 4,4%... a politikai főnökségben 10,3%, a katonaorvosok között 18,6%." [49]

És mit látott ebből a Nyugat? Amíg a belső államapparátusi posztok sokáig rejtve maradhatnak (a már hatalomra jutott SZKbP továbbra is megőrzi konspiratív jellegét), addig a diplomaták az egész világ nyilvánossága előtt vannak. A szovjetekkel folytatott legelső diplomáciai tanácskozásukon – genovai, hágai (1922) – egész Európa számára nyilvánvalóvá vált, hogy a szovjet küldöttségek és apparátusuk nagyobbrészt zsidókból állnak. [50]

A történelem igazságtalanságai közé tartozik, hogy Borisz Jefimovics Stein hosszú és sikeres diplomáciai pályafutása teljességgel árnyékban maradt (még a *Nagy Szovjet Enciklopédia* 1971. évi kiadásából is kimaradt). Pedig a genovai tanácskozás második legfontosabb embere

volt (Csicserin helyettese); ugyanígy a hágain is; később a szovjet küldöttség vezetője a hosszas leszerelési tárgyalásokon; majd a szovjet küldöttség tagja a Népszövetségben. Olaszországban és Finnországban volt nagykövet, és ez utóbbival kényes tárgyalásokat is folytatott a szovjet-finn háború előestéjén. Végül az ENSZ-ben 1946-1948 között a szovjet küldöttség vezetője. Hosszú éveken keresztül a diplomáciai főiskola előadója (elbocsátották a kozmopolitizmus elleni kampány során, de aztán visszahelyezték 1953-ban). Csicserin másik közeli munkatársa, titkára, Leon Hajkisz sok éven át dolgozott a külügyi népbiztosság apparátusában. Spanyolországba, forró talajra küldik 1937-ben nagyköveznek a harcoló köztársasági kormány mellé (lényegében, hogy irányítsa azt), de kiragadják onnan, hogy letartóztassák. És vajon nem emlékezetes-e Fjodor Rothstein? Egyrészt a nagy-britanniai kommunista párt alapítója 1920-ban, másrészt, ugyanabban az évben a szovjet fél képviselője az Angliával folytatott tárgyalásokon! Két évvel később az OSzFSzK-t képviseli a hágai konferencián. [51] (Litvinov jobbkeze, önállóan fogadja a nagyköveteket és az ügyvivőket, 1930-ig a Szovjetunió külügyi népbiztossága kollégiumának tagja, és 30 éven át, haláláig a moszkvai állami egyetem professzora.)

Amikor pedig a földgolyó másik felén, Dél-Kínában, ahol amúgyis már vagy öt éve serénykedik M. Grusenberg-Borogyin, 1927 decemberében kirobban a Kuomintang elleni (sikertelen) kantoni felkelés, kiderül, hogy a felkelést a 33 éves Abram Hassis, a mi konzulhelyettesünk készítette elő, akit a kínai katonák kivégeztek (az *Izvesztyijá*ban rögtön az első oldalon néhány cikk, fénykép és nekrológ, „harcostársainak csoportja” Kujbisevvel az élen, és az elhunyt összehasonlítása Furmanovval, Frunzével. Nem kismiska!). [52]

Gorkij azt mesélte 1922-ben Ipatyjev akadémikusnak, hogy a berlini szovjet kereskedelmi misszió 98%-ban zsidókból áll. [53] El lehet képzelni, hogy Gorkij nem túlzott. Hasonló a helyzet más nyugati fővárosokban is, amint a szovjetek azokat feldolgozzák. Mert milyen is volt a „munka” a kora szovjet kereskedelmi képviseletekben, ezt nagyon élénk színekkel festi le könyvében G. A. Solomon

[54], az első szovjet kereskedelmi képviselő Tallinnban, az első európai fővárosban, amely elismerte a bolsevikokat. Nincs rá szó, milyen is volt Oroszországnak ez a kora bolsevista, határtalan, számolatlan kifosztása (a nyugati hatalmak elleni felforgató tevékenységgel egyetemben), és ezeknek az alakoknak a züllése, elkorcsosulása.

Nem sokkal az Ipatyjevvel folytatott beszélgetése után Gorkijt „felháborodottan ítélte el a szovjet sajtó azért a cikkéért, amelyben megrótta a szovjet kormányt, hogy a felelős kormányposztokra és ipari posztokra annyi zsidót nevez ki. Nem volt ellenvetése a zsidók mint olyanok ellen, de 1918-beli nézeteitől eltérően úgy gondolta, hogy az oroszoknak kell dominálniuk.” [55] És az azonos című *Der Emes (Igazság)* felháborodottan felelte rá: „Na és vajon ők (Gorkij és Solom As, aki az interjút készítette) azt javasolják, hogy a zsidók mondjanak le a kormányapparátusbeli posztjaikról? Hogy félreálljanak az útból? Ilyen döntést csak ellenforradalmárok vagy gyávák hozhatnak.” [56]

A 20-as évek folyamán azonban erre nem került sor. A korábban már idézett *Zsidók a Kremlben* c. mű szerzője élvezettel csemegéz a Külügyi népbiztosság (1925. évi) évkönyvében. Megismertet bennünket a népbiztosság központi apparátusának néhány fontos személyiségével, feltüntetve a beosztásukat is. A „népbiztosság irodalmi és kiadói részlegében pedig egyetlen nem zsidót sem találtam”. A későbbiek során a szerző nyilvánvaló meghatottsággal jegyzi meg, hogy „a Szovjetunió külföldi teljes jogú képviseletei és konzulátusai személyi állományának számbavételét elkezdve, itt is kiderül, hogy abban az időben egyetlen olyan ország sem volt a világon, ahová a Kreml ne küldte volna el saját, hűséges zsidaját!” [57] És lehozza teljes névjegyzéküket.

Sok zsidó nevet találhatott volna az *Alef* szerzője az OSzFSzK legfelsőbb bíróságán a 20-as években [58], meg az ügyészségen, meg az RKI-ben is. A korábban már megismert A. Gojchbarg pedig, miután elnök volt a népbiztosok kistanácsában, kidolgozza a NEP-időszak jogszabályait, irányítja az OSzFSzK polgári törvénykönyvének összeállítását, és vezeti a szovjet jogi intézetet. [59]

Sokkal nehezebb áttekintést adni a megyei és területi szervekről, és nem csak azért, mert a központi sajtó ritkán beszél róluk, sokkal inkább a lenyűgöző fluktuáció[130], a posztról posztra való szárnyalás miatt. A vezetőknek ez a posztról posztra való gyakori és távoli átröptetését a lenini időszakban a megbízható káderek hiányának nevezték, a sztálini időszakban pedig a bizalmatlanságnak is]ehetett a jele: megszakítani a kialakult kapcsolatokat.

Itt van néhány útvonal. Lev Marjaszin volt az orlovi kormányzóság titkára, majd Tatárország népgazdasági tanácsának elnöke, később az ukrán KB osztályvezetője, még később a Szovjetunió állami bankja igazgatóságának elnöke, és a pénzügyi népbiztos helyettese. Vagy Morice Belockij, az első lovashadsereg politikai osztályának vezetője (óriási!), részt vesz a kronstadti lázadás elfojtásában, aztán külügyi népbiztosság, észak oszétfai megyei bizottság első titkára, majd kirgiz első titkár, megint minden egy helyen van. Vagy Grigorij Kaminszkij, hol a tinai kormányzósági bizottság titkára, hol az azerbajdzsáni KB titkára, hol pedig a kolhozközpont elnöke, aztán egészségügyi népbiztos, mindenhez ért. Vagy Abram Kamenszkij, a Donyecéi és Krivoj Rog-i Köztársaság állami ellenőrzési népbiztosa, nemsokára meg az OSzFSzK nemzetiségi ügyekkel foglalkozó népbiztosának helyettese, és gyorsan a donyecki kormányzósági bizottság titkára, ha kel] földművelési népbiztosság, ha kell az ipari akadémia igazgatója, ha kell pénzügyi népbiztosság. [60]

Nem kevés a Komszomol-góré sem. Íme Efim Zetlin felemelkedésének útja. A Munkás-Paraszt Ifjúsági Szövetség (MPISZ) KB első elnöke 1918 őszétől; a polgárháborúból hazatérvén a MPISZ KB és moszkvai bizottságának titkára, 1922-től a Kommunista Ifjúsági Internacionálé végrehajtó bizottságának tagja; már 1923-24-ben „illegális munkát végez Németországban”, 1925-26-ban „pártmunkán van Leningrádban”, később a Komintern VB titkárságán, a *Pravda* szerkesztőségében; aztán Buharin titkárságának vezetője, ami végül is elveszejtette. [61]

Eléggé hegdöbbentő Iszaja Hurgin életútja is. Még 1917-ben ő „szerp”-ista, a központi és a kis urán Rada tagja,

[130] *Fluktuáció (latin)*: ingadozás, hullámzás.

az ukrajnai zsidó autonómiáról szóló törvénytervezet kidolgozója; 1920-tól már az SZKbP-ban; 1921-től Ukrajna kereskedelmi képviselője Lengyelországban; 1923-tól egy német-amerikai fuvarozási társaságot képvisel az USA-ban, és „ténylegesen a (szovjet) kereskedelmi képviselő feladatait látja el”. Megint csak ő az Amtorg alapítója és első elnöke, és még beláthatatlanul ívelt volna a további útja, ha 38 éves korában (1925-ben) bele nem fullad egy tóba az USA-ban. [62] Micsoda közéleti és politikai dinamika!

Vegyük a gazdaságot, az építőipart. Az össz-szövetségi népgazdasági tanács elnökhelyettese Moiszej Ruhimovics. A Szovjetunió állami tervbizottságában Ruvim Levin az elnökség tagja, egyben az OSzFSzK állami tervbizottságának elnöke (később a Szovjetunió pénzügy népbiztosának helyettese). Zaharij Kazenelenbaum az 1927. évi életmentő „iparosítási kölcsön” felfedezője (vagyis, minden további, általunk hőn szeretett „kölcsön” atyja), szintén ő a Szovjetunió állami bankjának egyik létrehozója. Moiszej Frumkin 1922-től a külkereskedelmi népbiztos helyettese, a népbiztosság tényleges vezetője; és a korábban már említett A. I. Weinstein hosszú éveken keresztül a Szovjetunió pénzügyi népbiztossága kollégiumának tagja. Ismét látjuk Vlagymirov-Scheinfinkelt, aki nemrég Ukrajna élelmezésügyi népbiztosa, majd földművelésügyi népbiztosa, most pedig az OSzFSzK pénzügyi népbiztosa, és a Szovjetunió pénzügyi népbiztosának helyettese. [63]

Aki gátat épít, az árvízért is felel.

A Szovjetunió állami bankjának jubileumi elnökségi ülését 1927 novemberében tartják (5 éve vezették be a cservonyecet[131]), az újságban Z. Zangvil cikke a cservonyec jelentőségéről, és egy csoportkép; az ülésezők közül külön kiemelve: „Scheinman, az igazgatóság elnöke, Kazenelenbaum, az igazgatóság tagja”. [64] Scheinman azonban nem csak az állami bank igazgatótanácsának elnöke volt, minden szovjet cservonyec éppenhogy az ő aláírását viselte; 1924-től ő egyben a Szovjetunió belkereskedelmi népbiztosa is. És megintcsak ő –

[131] *Cservonyec (orosz)*: egykori szovjet pénzegység (10 rubel).

fogódzkodjon meg, kedves olvasó! – 1929 áprilisában külföldön maradt [65], vagyis az átkozott kapitalizmusban!

Tágabban szemlélve a dolgokat, megvizsgálva a szovjet intézmények szakmai középszintjét, B. D. Bruckusz, az ismert közgazdász professzor felteszi a kérdést: „Vajon a forradalom nem nyitott újabb távlatokat a zsidó lakosság előtt?” Ezek között van az állami hivatal. „A leginkább szembeötlő... nagyszámú zsidó szovjet közhivatalnok megjelenése, ráadásul igen magas beosztásokban”; ezenkívül, „a zsidó közhivatalnokok legtöbbje nem a zsidó tömegből, hanem a zsidó Lakosság felső rétegeiből származik”. „A zsidó lakosság felső rétegei a szovjetek szolgálatára való kényszerű átállásuk által persze nem nyertek, de vesztettek ezen”, ha összehasonlítjuk a saját üzemekben szerzett jövedelemmel, „vagy a tőkés üzemekkel vagy a szabadfoglalkozásúakkal”. Ráadásul, „miután be vannak szorítva ebbe a (szovjet szolgálati) hierarchiába, a zsidóknak különleges tapintattal kell lenniük, hogy ne váltsanak ki irigységet és elégedetlenséget mag-ok körül. A zsidó hivatalnokok tömeges megjelenése, a rátermettségüktől teljesen függetlenül, nem gyöngíteni, hanem erősíteni fogja az antiszemitizmust a hivatalnokok és az értelmiség körében.” És kiemeli: „Különösen sok a zsidó a gazdasági funkciókat ellátó népbiztosságokban.” [66]

Larin egyszerűbben fogalmazott: „Akkoriban a zsidó értelmiség szívesen és tömegesen állt a győzedelmes forradalom szolgálatába”, miután ebben „a korábban elzárt állami szolgálatba való bejutás lehetőségét” látta. [67] Mintegy 50 évvel később G. Pomeranz így mentegetőzik: a történelem „bevonszolta a zsidókat az állami apparátusba... a zsidók sehol sem tudtak elhelyezkedni, csak az állami hivatalokban”, többek között a Csekában [68], erre már reagáltunk korábban. De hisz a bolsevikok „sem tudtak elhelyezkedni”, magyarázza a *Jevrejszkaja tribuna* Párizsból: „miért vannak zsidók különböző szovjet állásokban”? „A hozzáértő és nem »részeges« tisztviselők iránti igény vezeti őket a szovjet kancelláriákba.” [69]

A *Jevrejszkij mir*ben, ebben a párizsi gyűjteményben azonban az alábbiakat is olvashatjuk: „Nem tagadhatjuk, hogy a zsidó fiatalok jelentős részét”, közülük is inkább a

„reménytelen kétbalkezeseket”, a „szociálisan és kulturálisan is zilált alakokat... beszippantotta a bolsevizmus, kit a hatalom és a karrier, kit pedig a »proletár világforradalom« hirtelen felvillant kísértéseivel, másokat... pedig a kalandor idealizmus és a keménykedő öncélúság vegyülékével.” [70]

Magától értetődő, hogy nem mindenkit „szippantott be a bolsevizmus”. Volt egy békés zsidó tömeg is, amelyet a forradalom eltiport. De az egykori *határon* belüli élet nem volt látványos. Ami pedig látványos volt, hát az az a légkör, amelyet nagyon szemléletesen rajzolt meg M. Heifec: „Pimasz, magabiztosan önelégült képű felnőtt zsidók dalolták a »vörös ünnepeken« és esküvőkön : »ott, hol cárok és tábornokok ültek, most mi ülünk, azok meg alattunk«.” [71]

De miféle „mi”? Okvetlenül-e elvhű bolsevikok? Nem, hisz a hatalom meghívta „a poshadt városkák millió lakóját, ószereseket, kocsmárosokat, csempészeket, szikvízárusokat, akik megedzették akaratukat az élethalálharcban, és eszüket az esti Tóra- és Talmud-olvasásban”. Meghívta őket, hogy „költözzenek Moszkvába, Petrográdba, Kijevbe, és vegyék ideges, gyors kezükbe mindazt, amit a dinasztikus értelmiségiek kiejtettek ápolt kezükből, mindent, a nagyhatalom pénzügyeitől kezdve az atomfizikáig, a sakkozástól a titkosrendőrségig. Ők sem állták ki Ézsau kísértését, főként, hogy a lencsefőzelék mellé felajánlották nekik, felépíthetik az »ígéret földjét«..., más szóval a kommunizmust.” [72]

Valóban, „ennek az eszmének volt valami zsidó igézete, voltak zsidó illúziók arról, hogy ez az »ő« országuk”. [73] Sok zsidó egyáltalán nem vetette bele magát a forradalom viharaiba, és nem okvetlenül lépett be a bolsevik pártba, de az általános nemzetiségi hozzáállás ez volt: együttérzés a bolsevikokkal, és remény, hogy mostantól összehasonlíthatatlanul jobb lesz az élet. „A zsidók többsége a bolsevik forradalmat nem félelemmel, hanem őszinte szívvel fogadta.” [74] Ilyen volt a hangulat az ukrán és a belorusz zsidók között is, akik „jelentős erőt képeztek az ukrán és a belorusz befolyás elleni harcban”, a moszkvai centralizmus javára (a 20-as évek elején). [75] És a „zsidó közvélemény túlnyomó részének” hangulata 1923-ban az

volt, hogy: „a bolsevizmus a »legkisebb« rossz, ha elmennének a bolsevikok, még rosszabb lenne nekünk, így lehetne összefoglalni ezt a hangulatot, amely a politikailag éretlen agyakban megfogalmazódott”. [76] Hisz most már „zsidóból is lehet hadseregparancsnok”! „Már ez a jócselekedet is elég volt ahhoz, hogy számtalan zsidót a kommunista hatalom támogatójává tegyen… a bolsevista rendszert az egyenlőség fényes győzelmének hiszik, a szabadság teljes megsemmisítését pedig észre sem veszik.”

A szocialisták akkor kezdődő börtön-, lágervégű üldözésének szovjetunióbeli története felfedi, mily nagyszámi zsidó szocialista tekintett el a kitelepüléstől a forradalom után, nem is feltételezve, hogy az új kormány ennyire vérszomjas lesz. Pedig a szovjet állam már akkor is *ugyanannyira* igazságtalan és kíméletlen volt, mint 1937-ben vagy 1950-ben, de a húszas években nem váltott ki a zsidóság széles köreiben visszatetszést vagy ellenállást: hiszen végül is nem a zsidóságra szegeződött a lándzsa hegye.

❖

Amikor Leszkov a Palenszki-bizottságnak készített beszámolójában egymás után megcáfolta azokat a feltételezéseket, miszerint milyen következményekkel járna az orosz lakosság számára a zsidók szabad terjedésének engedélyezése egész Oroszország területén, akkor érthető okokból még csak eszébe sem jutott, hogy olyan helyzet alakulhatna ki, mint a szovjet húszas években, hogy a zsidók ennyire bőségesen és erőszakosan vesznek majd részt az államigazgatásban, a közigazgatás és a gazdaság irányításában, a kultúra meghatározásában.

A forradalom azonban megváltoztatta az események várható menetét, és most már nem tudjuk elképzelni, milyen is lett volna a fejlődés nélküle.

Ám amikor 1920-ban Szolomon Lurje, az antik történelem petrográdi professzora a szovjet internacionalista kommunista Oroszországban rábukkant csak-nem megint az antiszemitizmusra, egyáltalán nem csodálkozott, ellenkezőleg úgy találta, hogy „az események menete… fényesen igazolta korábbi következtetéseinek helyességét. Vagyis azt, hogy „az antiszemitizmus oka

magukban a zsidókban keresendő”, mert most is, „annak ellenére, hogy még csak nyoma sincs hivatalos zsidóellenes korlátozásnak, az antiszemitizmus ifjult erővel lángolt fel, és olyan virágzásnak indult, amit még csak el sem lehetett képzelni a régi rendszerben”. [78]

Azt az oroszországi (pontosabban szólva kisorosz) antiszemitizmust, amely a korábbi évszázadokban és a XX. század elején dúlt, hisz valóban elfújta az októberi szél, lemosta az ország arculatáról írmagostul, határozottan, mint mindent, amit a forradalom cselekedett. Azokat, akik tagjai voltak az orosz nép szövetségének, és templomi zászlókkal vonultak a zsidó boltokat rombolni, követelték Bejlisz halálbüntetését, buzgalomból őrizték a trónt, és mindnyájan a városi kispolgársághoz tartoztak, és aki mellettük állt vagy hasonlított rájuk, vagy a gyanú árnyéka vetült rá, azokat az ezreket már kivégezték vagy lágerbe hurcolták. Az orosz *munkások* és az orosz *parasztok* között azonban a forradalom előtt ismeretlen volt az antiszemitizmus, ezt minden forradalmi vezér hangsúlyozta. Az orosz *értelmiség* pedig még szívből együtt is érzett a szorongattatott zsidókkal. És a forradalom utáni időszak gyermekeit is kizárólag internacionalista szellemben nevelik.

No de honnan került elő megint ez a megátalkodott antiszemitizmus? A minden erejétől megfosztatott, lejáratódott és véglegesen széttiport, honnan bújt elő?

Írtunk már arról, mennyire csodálkozott az orosz zsidó emigráció is, hogy a Szovjetunióban nem halt ki az antiszemitizmus, amikor 1922-ben erről tájékoztatta az OSzFSzK-ból épphogy megérkezett két kétségtelen szocialista, Je. D. Kuszkova és Sz. Sz. Maszlov.

Kuszkova cikke *Jevrejszkaja tribuná*ban: az antiszemitizmus a Szovjetunióban nem kitaláció, „hogy most Oroszországban a bolsevizmus összekeveredik a zsidósággal, ez kétségbevonhatatlan”. Ő találkozott még „magasan kulturált” zsidókkal is, „akik... új, »szovjet típusú«, igazi antiszemiták voltak”. Zsidó orvosnő mondja: „A zsidó bolsevista tisztviselők elrontották kiváló viszonyomat a helyi lakossággal.” Tanárnő: a gyerekek „ordítanak, hogy zsidó iskolában tanítok”, mert hogy „tilos

hittant oktatni, és a papot is elzavarták”, „az oktatásügyi népbiztosságban mindenki zsidó”. A („a radikális családokból származók”) gimnazista köreiben „a zsidók erőszakosságáról” beszélnek... „Az ifjúság jóval antiszemitább, mint az idősebbek”, azok pedig „állandóan azt ismételgetik... »megmutatták a foguk fehérjét, eleget kínoztak bennünket!«... Ezzel van mostanság tele az orosz élet.” „Arra a kérdésre, hogy kik is ők, ezek az antiszemiták, azt válaszolom: a lakosság legszélesebb rétegei.” Ezek a rétegek annyira szélesek, hogy „a politikai főigazgatóság röplapot küldött szét, amelyben elmagyarázza, miért van oly sok zsidó az igazgatásban: »Amikor az oroszországi proletariátusnak saját értelmiségre, félértelmiségre, tisztviselőkre és műszaki személyzetre volt szüksége, nem véletlen, hogy az ellenzéki beállítottságú zsidóság elébe ment... A zsidók megjelenése az új Oroszország igazgatási posztjain teljességgel természetes és történelmileg elkerülhetetlen dolog, akár kadet, akár eszer, akár proletár új Oroszországról van is szó«. (És ha) a korábbi Iván Petrovics Ivanov helyén most Aron Moiszejevics Tankelevics ül, (akkor a) kellemetlen érzésektől... »meg kell szabadulni«.” A liberálisok becsületét védendő Kuszkova így paríroz: igen, „mind a kadet, mind az eszer Oroszországban sok tisztviselői helyet a zsidók töltenének be”, azonban „sem a kadetok, sem az eszerek... nem tiltották volna be az iskolákban a hittan oktatását, nem fejeztek volna le embereket”. Tehát, a továbbiakban „gonosz és ocsmány ügyeiket ne Tankelevicsékkel végeztessék”, szólít fel, „akkor pedig az antiszemitizmus mikrobái is eltűnnek”. [79]

Maszlov pedig megdermesztette a zsidó kitelepülteket: hiszen kipróbált eszer, társasági hírneve makulátlan, és lám, az első négy szovjet év élő tanúja mit is mond? „A mai Oroszországban a judofóbia általánosan elterjedt. Elárasztotta azokat a járásokat, ahol zsidót korábban szinte nem is láttak, és ahol a zsidó kérdés még csak fel sem merült.” (Vologdában „ugyanolyan heves gyűlölet a zsidók iránt Arhangelszkben, a szibériai városokban, az Urálban”.) [80] Számos esetet sorol fel. Az egyszerű oroszok helyzetérzékelését pedig azok a megdöbbentő kirohanások befolyásolják, amelyek elképesztik a parasztokat: Indenbaum, a tyumenyi kormányzósági élelmezési biztos (ő az, aki miatt kitört az isinyi parasztfelkelés), aki s e m m i t

sem értett a mezőgazdasághoz, úgy rendelkezett (már akkor, még a kolhozidőszak[132] előtt), hogy ahol a parasztok nem teljesítették teljes mértékben a gyapjúbeszolgáltatási tervet, még egyszer nyírják meg a juhokat késő ősszel (a téli hidegek előtt, dögöljetek meg, birkák!), „mivel a köztársaság annyira igényli a gyapjút”. Maszlov nem nevezi meg azokat a komisszárokat, akik vetéshez *kölesdarát* és *pirított* napraforgómagot osztottak, vagy azzal ijesztgettek, hogy megtiltják a *maláta vetését*, de határozottan mondhatjuk, hogy azok nem az egyszerű orosz népből származtak, és biztos, hogy nem az „egykori”-ak vagy a nemesek közül valók voltak, hát így jutott el a paraszt oda, hogy a rátelepedett hatalom „zsidó”. Hasonló a helyzet a munkásokkal is. Az uráli munkások, az 1921 februárjában-márciusában kelt egyes határozataikban, amelyek eljutottak a Kremlbe „felháborodással beszélnek a központi és a helyi hatalmi szervek zsidó megszállásáról”. „A judofóbia kiterjedt az egész kommunista pártra.” „Az értelmiség nyilvánvalóan nem tekinti a szovjet hatalmat zsidó hatalomnak, de néha mégis megemlíti a zsidók jelentős jelenlétét ebben, olyan mértékben, alpi végtelenül eltér (a lakosság körében betöltött) arányától.” És „ha a szovjet rendszerről nyíltan beszélgetők (nem zsidók) csoportjához odamegy egy zsidó, még ha a beszélgetők mindegyike ismeri is, a beszélgetés rendszerint azonnal félbeszakad, és más témára terelődik”. [81]

Maszlov igyekszik megérteni: „miben áll ennek a zsidók iránti általános és heves gyűlöletnek az oka a mai Oroszországban?” A legfontosabbnak azt tartja, hogy „a lakosság széles rétegei a szovjet hatalmat azonosítják a zsidókkal. A »zsidók hatalma« kifejezést Oroszországban, jelentős mértékben Ukrajnában és az egykori letelepedési határ térségében nem a hatalom polémikusan kihívó elnevezésére, hanem összetételének és politikájának teljesen objektív meghatározására használják… Kettős értelmű a kifejezés: először is a szovjet hatalom megfelel a zsidók elvárásainak és érdekeinek, akik ezért annyira elszánt hívei és támogatói; másrészt pedig a hatalom ténylegesen a zsidók kezében van… A judofóbia (általa) elismert okai között” Maszlov megemlíti „a zsidók súlyos

[132] *Kolhoz (orosz)*: *kol*lektyivnoje *hoz*jasztvo, kollektív gazdaság, mezőgazdasági termelőszövetkezet a Szovjetunióban.

ezeréves történelme során kikovácsolódott stabil nemzetiségi összetartozásukat… Különösen szembeötlő ez a hivatalok tisztviselőinek kiválasztásakor… amennyiben a munkaerő-felvétel a zsidók kezében van, akkor bármibe lehet fogadni, hogy a valamelyest is felelős hivatalnokok teljes állománya zsidókból fog állni”, akkor is, ha ez a korábban „kialakult munkahelyi állomány elbocsátásával jár”. Gyakran „a *magukfélék* előnyben részesítése a többiek számára éles, durva és sértő módon történik”. Zsidó tisztviselők mellett a „szovjethatalom… kidomborítja negatív vonásait… A hatalom mámorító itala a zsidókra erősebben hat, jobban a fejükbe száll.” „Nem tudom, honnan fakad a fenti jelenség forrása”, mereng Maszlov, talán onnan, hogy ezek az egykori patikus és kereskedősegéd színvonalán maradtak? Tálín a zsidók korábbi jogfosztott helyzetéből? [82]

A *Rasszvet (Virradat)*, a cionisták párizsi lapja írta 1922-ben: Gorkij nemrégiben lényegében „csupán annyit mondott, hogy *az antiszemitizmus növekedését Szovjet Oroszországban maguk a zsidó bolsevisták segítik elő*, a legtöbbször tapintatlan viselkedésükkel. De hisz ez szentigaz!” És nem Trockijról, Kamenyevről, Zinovjevről van szó, „nem őróluk beszélt Gorkij. A zsidó kommunisták *átlagos* típusáról lehet és kell beszélnünk, azokról, akik megtöltik a tanácsokat és az elnökségeket, akik a kis és közepes szovjet szervek élén állnak, akik – munkájuk során – napi és folyamatos kapcsolatban állnak a lakosság széles tömegeivel... ők foglalják el a vezető állásokat, ami a lakosság szemében természetesen megtízszerezi valódi létszámukat.” [83]

I. D. Paszmanyik kommentálja: „El kell ismernünk, hogy sok zsidó saját cselekedeteivel heves antiszemita reakciót vált ki... a kommunisták sorait felduzzasztó sok faragatlan zsidó, ezek a patikusok, kereskedősegédek, handlék[133], örökös egyetemisták, korábbi bejáró diákok és általában a félértelmiségiek, valóban sok kárt okoznak Oroszországnak és a zsidóságnak.” [84]

„Aligha volt valaha is olyan feszültséggel teli a zsidók elleni aktív ellenségeskedés mind Oroszországban, mind

---

[133] *Handlé (német, jiddis)*: ószeres, használtcikk kereskedő.

Oroszországon kívül; aligha volt valaha is annyira intenzív és extenzív... Az ellenségeskedés eme légkörét táplálják: a zsidók látványos és vitathatatlan részvétele az Európában zajló pusztító folyamatokban, valamint ennek a részvételnek a túlzott és meseszerű ábrázolása.” [85] „Egyre dagad a fenyegető antiszemita közhangulat, amit kizárólag a bolsevizmus táplál, amelyet továbbra is azonosítanak a zsidósággal.” [86]

Mihail Kozakov (akit 1930-ban kivégeztek az „élelmiszeresek” elleni per alapján) 1927 végén egy, a bátyjának külföldre címzett magánlevelében ír „a (nem csak pártonkívüli, de párttagokból álló) tömegek judofób hangulatáról... A munkástömeg nem szíveli a zsidókat – ezt mindenki tudja.” [87]

És Sulgin, a Szovjetunióba tett „titkos” utazása után, 1928-ban: most már senki sem mondja, hogy „az antiszemitizmus csupán egy kincstári kitaláció, amit a »birodalmi kormány« terjeszt”, vagy hogy az antiszemitizmus „csak »a társadalom söpredékét« fertőzi meg... Földrajzilag napról napra egyre nagyobb területet hódít meg, fokozatosan kiterjedve egész Oroszországra. A legnagyobb fészke most, úgy tűnik, Moszkvában van.” A „Nagyorosz Birodalom számára az antiszemitizmus új jelenség'', de éppen ezért élesebb is (a déli antiszemitizmus megjelenése óta csúfolódó, és a zsidó viccek meglágyítják). [88]

És még Larin is, (akit a fehérgárdisták csempésztek be) idézi „a zsidóellenes agitáció jelszavát”, amely Moszkvában járja: „oroszokat Narimbe, zsidókat meg a Krímbe küldenek”. [89]

Nem azonnal, de egyszercsak mégis a szovjet szervek úgy látszik, erősen aggódni kezdtek. Már 1923-ban a *Jevrejszkaja tribuna* közli, bár szkeptikusan, hogy: „A belügyi népbiztosság nemrégiben különleges bizottságot hozott létre, amelynek célja »a zsidók védelme a sötét erőkkel szemben«.” [90] Kalinyin (és számos más tisztségviselő) 1926-ban nagygyűléseken és levelekben sok, zsidókra vonatkozó kérdést kapott. Erre fel Larin nekiült, hogy alaposan kitanulmányozza a kérdéskört, és külön

könyvet írt *Zsidók és az antiszemitizmus a Szovjetunióban* címmel.

Az antiszemitizmusról tartott előadásaim (valamint „az egyik moszkvai kerületi pártbizottság pártmunkás helyiségében” tartott megbeszéléseken, tehát kizárólag párttagokkal vagy „együttérző” munkásokkal való beszélgetések során) alatt hozzám továbbított számtalan „cédula” anyagából álló magángyűjteményéből Larin „a stílus megváltoztatása nélkül” 66-ot közöl. Ilyenek vannak közöttük. [91]

- Honnan jönnek fel a zsidók Moszkvába?
- Túlsúlyban vannak-e a zsidók a hatalomban?
- Miért nem állnak zsidók is a sorokban?
- Amikor zsidók jönnek fel Bergyicsevből vagy más városokból, akkor azonnal kapnak lakást, van egy vicc is arról, hogy feljött Moszkvába az utolsó bergyicsevi zsidó is, és átadta a kulcsokat Kalinyinnek.
- Miért gazdagok a zsidók, vannak saját pékségeik, standjaik stb.?
- Honnan van a zsidókban az a törekvés, hogy a könnyebb munkát válasszák, és ne a fizikait?
- Miért tartanak össze a zsidók a munkahelyen és a szolgálati helyen, segítenek egymásnak elhelyezkedni, az oroszok között pedig ez nincs?
- Nem akarnak póriás munkát, a karriert hajszolják.
- Miért nem foglalkoznak földműveléssel, habár manapság a zsidóknak már szabad?
- Miért adtak a zsidóknak jó földeket a Krímben, az oroszoknak meg a rosszabból adnak?
- Miért állt a párt ellenzéke 76%-ban zsidókból?
- Miért alakult ki az antiszemitizmus kizárólag a zsidókkal szemben, és más nemzetiségekkel szemben pedig nem?

- Mit csináljon a csoportagitátor, amikor egy csomó antiszemita beállítottságú munkás gyűlik össze, ő meg egyedül van, és a magyarázatait senki sem támogatja?

Larin azt feltételezi, hogy ezekben a kérdésekben „az ellenforradalmárok földalatti szervezete [!] által direkt a munkástömegekben terjesztett koholmányok” [92] sejlenek fel. Amint később meglátjuk, ezen fognak alapulni a „szervezeten belüli következmények” is.

Mindenekelőtt azonban rendszerbe szedve akarja rögzíteni a váratlan jelenséget, és *tudományosan* kívánja megválaszolni a kérdést: „hogy tudott a Szovjetunióban eléggé szembeötlő méreteket ölteni az antiszemitizmus némely olyan rétegben is, amelyekben a forradalom előtt alig jelent meg” (gyári munkások, egyetemisták)? [93] És következetesen feldolgozza az anyagot.

Értelmiségi antiszemitizmus. Az értelmiség háza táján az „antiszemitizmus jelenleg fejlettebb, mint bárhol másutt”. Hangsúlyozza azonban, hogy „az elégedetlenséget nem a zsidók *túlzott* létszáma... váltotta ki”, hanem csupán az a neheztelés, hogy a zsidók egyáltalán meg mertek jelenni, és szolgálati vetélytársat képeztek az orosz értelmiség számára. „Antiszemita hangulat megjelenése a városi munkások és hivatalnokok egyes csoportjaiban, alul nyilvánvalóan megmutatkozott 1928-ban, semmiképpen sem magyarázható a bérmunkapiac zsidókkal való túltelítődésével.” „A Szovjetunióban az értelmiségi szakmák közül az antiszemitizmus leginkább az orvosi közegben érződik”; megvan a mérnökök között is; a hadseregben pedig „megfelelő rendszeres politikai oktatáson vesznek részt” az emberek, ott nincs is antiszemitizmus, habár „a vörös hadsereg parancsnoki állományiban... a zsidók aránya... jóval meghaladja országos arányukat”. [94]

A városi polgárság antiszemitizmusa. „Az antiszemita hangulat alapvető forrása... a városi burzsoá kispolgárság minden rétege.” De „a polgárság körében dívó antiszemitizmus elpusztításáért vívott küzdelem... feloldódik... a polgárságnak hint olyannak az elpusztításában.” Úgy, hogy „a burzsoá antiszemitizmus csak akkor tűnik el, amikor eltűnik maga a polgárság”. [95]

Falusi antiszemitizmus. Falun „majdnem teljes mértékben kiszorítottuk a magánkereskedőt a parasztok gabonájának felvásárlásából”, ezért „a széles *paraszti* tömegekben az antiszemitizmus nem fogant meg, sőt gyöngült is a háború előttihez képest”, most csak ott jelentkezik, ahol a zsidókat a földekre költöztetik. Ez pedig, úgymond a kulákok[134], és az egykori földesurak miatt van. [96]

Antiszemitizmus munkáskörnyezetben. „A munkások között éppen az utóbbi években kezdett észrevehetően terjedni az antiszemitizmus”, 1929 óta „már senkiben sem ébreszt kétséget”, hogy létezik. Most kétségtelenül gyakrabban és intenzívebben megnyilvánul, „mint néhány évvel ezelőtt”. Különösen erős „a munkásosztály *elmaradott* részében”, a nők és az idénymunkások között, azonban „az antiszemita hangulat, sajnos a munkások sokkal szélesebb rétegeiben uralkodik”, mint az „elzüllöttek” között. Na és ennek már semmi köze a gazdasági versenyhez, antiszemitizmus ott is jelentkezik, ahol nincs verseny, mivel a munkásoknak „csupán 2,7%-a” a zsidó. A „szakszervezeti alapszervezetekben *megpróbálták eltussolni* az antiszemitizmus megnyilvánulásait”. De hát a nehézségek éppen abból fakadnak, hogy az „antiszemitizmus eltussolása” éppen a „proletár aktívától” származik, és ami még több nehézséget okoz, hogy az antiszemitizmus éppen ebben a „proletár aktívában” jelentkezik. „Sok adatunk van arról, hogy az antiszemiták között előfordulnak komszomolisták és párttagok is. Különösen gyakoriak a zsidók nyomasztó befolyásáról elhangzó szóbeszédek”, a gyűléseken „gyakran találkozhatni cédulákkal és felszólalásokkal, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy a szovjethatalom kizárólag a pravoszláv vallás ellen küzd”.

De miféle vad dolog ez, antiszemitizmus a proletárok között? Hogyan jelenhetett meg a legöntudatosabb osztályban és élcsapatban? Mitől van, mi az oka? Megtalálta. A legfontosabb: „nem maradt egyéb fehérgárdista tömegbefolyásolási módszer”, mint az antiszemitizmus; most ennek a befolyásnak „a tervszerű megszervezése” éppen hogy „antiszemita vágányokon”

[134] *Kulák (orosz)*: pejoratív, zsírosparaszt.

halad. [97] A rettegett következmények, mint látjuk, érnek.

A Larin által idejekorán meghirdetett, a 20-as évek Szovjetuniójában megjelenő titokzatos antiszemitizmust más szerzők még sok évvel később is elismerték.

Sz. Schwarz saját változatot közöl: az ok „a zsidókról mint a NEP legfőbb hordozóiról kialakult vulgáris elképzelés”. De ő is elismeri: „A szovjet kormány nem ok nélkül tekintette az antiszemitizmust az ellenforradalom lehetséges fegyverének.” [98]

Az egyik 1968-as szerző hozzáteszi: „A polgárháború után az antiszemita hangulat szinte mindenütt egy időben jelent meg, kiterjedve a lakosság azon rétegeire is, amelyek a forradalom előtt mentesek voltak ezektől az érzésektől.” [99]

Ilyen hangulatok ellen nem akadémikus vitákkal, hanem csak erélyes és határozott cselekvéssel lehet védekezni. Az SZKbP KB 1928 májusában szervezte az agit.-prop. értekezletet, amelyen nagy hangsúlyt fektettek „az antiszemitizmus elleni harc jegyében hozott intézkedésepe”. (Az akkoriban gyakran alkalmazott pártgyakorlat szerint ezek az anyagok kimaradtak a közleményekből, és körlevél formájában jutottak e] a pártszervezetekhez.) Az antiszemitizmus elleni harcot „fel kell venni a pártoktatási anyagok közé”, foglalkozni kell vele a nyilvános beszédekben, előadásokban, sajtóban, rádióban, moziban és az iskolai tankönyvekben; létre kell hozni az antiszemitizmussal szembeni engesztelhetetlenség légkörét. Végül: „a legszigorúbb fegyelmi büntetést kell alkalmazni azokkal szemben, akik antiszemita gyakorlatot folyatnak”. [100] A sajtóban éles hangú cikkek jelentek meg. Például a *Pravdá*ban „harcra az ellenforradalom szekértolói ellen” a magas pártkörökbe igen bejáratos Lev Szosznovszkij (L. Sz.) tollából. Az írásban egy bizonyos főnök Kijevben „dühödt antiszemitának bizonyult”, nyíltan elbocsátja a zsidókat az apparátusból, a kerületi pártbizottság pedig támogatja ebben; „kedvezőtlen a helyzet a kijevi felsőoktatási intézményekben is... a népgazdasági főiskola falain... feliratok: »Üsd a zsidót, mentsd meg a szovjeteket!«„. És „az antiszemitizmus elleni harc

megerősítése mellett” a cikk követeli, hogy „élesen fel kell tenni a kérdést az antiszemitizmus »konkrét hordozóival«„, és azok „rejtegetőivel” szembeni megtorlások súlyosbításáról, ezt az újságnyelvet akkoriban mindenki tökéletesen megértette a GPU tolmácsolásában. [101]

Larin beszámolója alapján, annak szellemében, Moszkva Baumanszkij kerületének pártaktívája határozatot hozott a kérdésnek az üzemi iparostanonc-képző intézetek és a 2. fokozatú iskolák programjába való felvételéről. Maga Larin pedig folytatta „az antiszemitizmus leküzdésének útjai és módszerei” általános és kardinális vonatkozásainak elméleti tisztázását. Mindeddig „nem találkozott határozott ellenállással a mi részünkről” és „folytatódtak az antiszemita sugdosások... a kerületekben és az alapszervezetekben korántsem mindig viseltetnek a szükségszerű kíméletlenséggel az antiszemita lelkülettel szemben”. És teljességgel felesleges a mi sajtónk „álszent félelme »a zsidó kérdés kidomborításától« (hogy ezzel »ne fokozza még jobban az antiszemitizmust«)”, ez ugyanis „elkeni az ellenforradalmi szabotázs elleni harcot”. Az antiszemitizmus a „társadalmi és köznapi eltévelyedések” közé tartozik, mint a részegség és az erkölcsi lazaság, és túlságosan is gyakran elégedtünk meg a kommunisták esetében csupán a megrovással. „Hiszen szó nélkül kizárjuk a pártból, aki templomba jár, és ott köt házasságot, az antiszemitizmus pedig fontossága tekintetében semmivel sem kisebb rossz.” És habár az általános előrejelzés kiváló: a Szovjetuniónak a szocializmus felé való növekedésével elszárad mind a „szovjet” antiszemitizmus, mind a Szovjetunió előtti csökevényes viszonyok gyökere, mindazonáltal „feltétlenül szükség van az értelmiségi antiszemitizmus megnyilvánulásainak kemény megfékezésére, amíg azok még terjednek a hivatalnok- és a tanulóértelmiség körében”. [102]

De a feledhetetlen húszas éveknek abban a *kiváló harci* légkörében a gondolatok is, a nyelv is magától felgyorsul és megkeményszik. „A mai zsidóellenes agitáció jellege a Szovjetunióban” *„politikai, nem pedig nemzetiségi*”. „Nálunk, a Szovjetunióban a zsidók elleni agitáció nemcsak a zsidók ellen irányul, hanem közvetve a szovjethatalom ellen is.” De mit nekünk közvetve: az antiszemitizmus „a

szovjethatalom elleni álcázott mozgósítás eszköze”. És „akinek nem tetszik a szovjethatalom viselkedése a zsidó kérdésben, az a *„dolgozók ellen, és a tőkések mellett van*”. A „»zsidó túlsúllyal« (kapcsolatos beszélgetéseket)... mint a proletár forradalom nemzetiségi politikájának legfo*ntosabb alapjai elle*ni nyilvánvalóan ellenforradalmi fellépést kell tekinteni”. Az antiszemitizmus megnyilvánulásaiban „kétségkívül a burzsoá (némely esetben pedig egyenesen a fehérgárdista) ideológia meghajtó szíjának szerepét játssza az értelmiség egy része”. Igen, ők azok a „fehérgárdista pusmogók”! Világos, hogy itt „a titkos fehérgárdista szervezetek... tervszerű agitációjáról” van szó; a „köznapi zsidóellenes agitáció mögött mindig ott áll a szovjethatalom elleni küzdelmet láthatatlanul irányító monarchisták titkos összeesküvése”. Honnan származik? A szovjetellenes emigráció „központi szerveiből” („amelyeknek a zsidó bankárokon kívül a cári tábornokok is tagjai”, mindnyájan együtt), és „a közvetítők egész rendszere vezet őtőlük a mi üzemeinkbe”. Amiből érthető lesz számunkra „a Szovjetunióban folytatott alaptalan zsidóellenes agitáció osztály-, nem pedig nemzetiségi jellege”. „Feltétlenül meg kell magyarázni ennek a tömegnek, hogy a zsidóellenes hangulat szítása lényegében ellenforradalmi előkészület kísérletének tekinthető. *Arra van szükség, hogy a tömeg gyanakodva fogadjon mindenkit, aki... az antiszemitizmussal együttérző magatartást tanúsít...* Arra van szükség, hogy ebben az emberben a tömeg vagy titkos ellenforradalmárt” vagy „a titkos monarchista szervezetek... csatlósát” lássa (hisz mindenütt csupa összeesküvés!); arra van szükség, „hogy a széles munkástömegek tudatában az »antiszemita« szó azonos értelmet nyerjen az »ellenforradalmár«-ral”. [103]

Minden teljesen világos, és nevén nevezett: az ellenforradalmárok is, a fehérgárdisták is, a monarchisták, a fehér tábornokok is, és „mindenki gyanús, aki...”.

Aki pedig még ezek után sem lát világosan, annak a forradalmi tribunus pótlólagosan is elmagyarázza: az antiszemitizmus elleni „harc útjai” „világosak”. A legkevesebb ezek közül az üzemekben nyílt tárgyalásokat és „antiszemitizmussal foglalkozó népbírósági üléseket” tartani. *„Magyarázat az elmaradottaknak, megtorlás az*

aktívának... Semmiféle alapon sem utasíthatjuk el a fenti *lenini törvény* alkalmazását.” [104]

Az (a bizonyos, 1918. július 27-i) „lenini törvény” alapján pedig teljesen igaz: „az aktív antiszemitákat »törvényen kívül« kell helyezni, vagyis agyonlőni, már csak a pogromra buzdító agitáció miatt is”, nem pedig csak a végrehajtott pogrom miatt. [105] A törvény arra buzdított minden zsidót, hogy jelentse be az elszenvedett nemzetiségi sérelmet. De hát, panaszolja egy késői szerző: a „július 27-i jogszabály” nem került be a *Törvények és kormányrendeletek gyűjteményé*be, sehogy sem mutatkozott meg az 1922. évi *Büntető törvénykönyv*ben. Az 1926. évi *BTK*-ban volt ugyan egy cikkely „nemzetiségi ellenségeskedés és viszály keltésé”-ről, nem volt azonban „speciális cikkely az antiszemitizmus megnyilvánulásairól”. Mégis megalapozatlan ezt sérelmezni. Mivel a *Büntető törvénykönyv* 59-7. cikkelye („*Nemzetiségi vagy vallási ellenségeskedés vagy viszály keltésére irányuló hírverés vagy agitáció*” teljességgel elegendő volt letöltendő börtönbüntetés kiszabásához, a cikkely súlyosbító körülményei pedig tömeges megmozdulások esetén vagyonelkobzás, „különösen súlyosbító körülmények esetén” pedig (például osztályszármazás) akár kivégzés is. Ez a cikkely az 1927. február 26-i *„Az állam elleni bűncselekményekről szóló rendtartás*”-on alapult, amely „kibővítette a »nemzetiségi viszály keltése« fogalmát, vele azonos értékűvé téve az »irodalom terjesztése vagy előállítása vagy megőrzése« fogalomkört”. [106]

Irodalom megőrzése! Mennyire ismerős számunkra a megfogalmazás! Ugyanez van a mi kedvenc 58-10-es cikkelyünkben is...

Sok brosúra jelent meg az antiszemitizmusról 1926-1930-ban, 1929. február 19-én pedig „a *Pravda* végre vezércikket szentelt a kérdésnek... *Figyelmezés az antiszemitizmus elleni küzdelemre*”. [107]

És a belorusz KP KB 1929. évi határozatában is szerepel: az antiszemita megnyilvánulásokkor „nem veszik figyelembe azok ellenforradalmi jellegét”, és a bírói szerveknek „el kell mélyíteniük... az antiszemitizmus megnyilvánulásai elleni küzdelmet, és nemcsak a

nemzetiségi viszály konkrét szítóját kell felelősségre vonniuk, hanem annak ösztönzőit is”. [108]

És ugyanabban az 1929. évben Rahmanov; a Komszomol központi bizottságának titkára kimondja: „ami a legveszélyesebb a mai viszonyok között, vannak rejtett antiszemiták, akik titkolják antiszemita szellemüket”. [109] Aki beszéli a szovjet nyelvet (és ugyan ki nem beszéli a szovjetek közül?), érti: el kell fojtania *feltételezett* gondolatokat is. (Fel kell idéznem ehelyütt Grigorij Landaut, aki a zsidó ellenlábasairól azt mondta: „antiszemitizmust tételeznek fel vagy antiszemitizmussal vádolják a bennünket körülvevő népek minden lehetséges csoportját… Bárkit, aki kedvezőtlenül nyilatkozik a zsidókról, nyilvánvaló antiszemitának minősítenek, azokat azonban, aki nem teszi ezt, rejtett antiszemitának.” [110])

Ugyanabban az 1929. évben bizonyos I. Silberman a *Szovjet Igazságügyi Hetilap*ban (4. szám) panaszkodott, hogy a moszkvai kormányzóság népbíróságai túlságosan *kevés* antiszemitaügyet tárgyaltak: Moszkvában mindössze 34-et (vagyis tíznaponta valahol Moszkvában antiszemitizmussal kapcsolatban ülésezik a bíróság). Pedig az igazságügyi népbiztosság lapját úgy olvassák, mint valami szabályzatot.

A nép szemében azonosítani a szovjethatalmat a zsidókkal, vajon kitalálhatott-e volna rosszabbat ennél akár a legdühödtebb antiszemita is?

Odáig fajultak a dolgok, hogy 1930-ban az OSzFSzK legfelsőbb bíróságának magyarázatára volt szükség: az 59-7. cikkely nem alkalmazandó „a nemzetiségiekhez tartozó egyes személyekkel szemben, személyes viszály sorain kimondott sértő megjegyzései miatt”. [111] Nos, úgy tűnik, jól kilendítették azt a bizonyos bírósági ingát.

Na és mi történt a „nem vezető állású” zsidó tömegekkel? A *Jevrejszkaja tribuna* lehozza annak a meghatalmazott személynek a beszámolóját, aki 1923-ban beutazta Oroszország délnyugati részének városait és falvait: „A városok és falvak anyagi helyzete lényegében reménytelen. A leginkább alkalmazkodóképesek és élénk

elemek nagyobbrészt elutaztak és elvándoroltak, főként a többgyermekesek. Az idősek maradtak ezeken a településeken, azok, akik ragaszkodnak megszokott helyükhöz. Kereset, az nincs... A kisvárosok, amelyek szemet gyönyörködtettek sokféle boltocskájukkal, most ellenkezőleg, megdöbbentenek azok hiányával és az áruhiánnyal.” És miből tartja fenn magát a lakosság, „munka nélkül, kereskedelem nélkül, készletek nélkül”? „.. Jelentős tömegeket éltet Amerika... az Amerikáról szóló hírek, az Amerikaiba vetett remények... És valóban, jelentős részük Amerikának köszönhetően marad életben: az amerikai rokonok, és az amerikai jótékonysági szervezetek pénzén és csomagjai által.” [112]

Valóban, végét járja a *hadikommunizmus* időszaka (1918-1920), amely teljességgel megtiltott mindenféle kereskedelmet, bármilyen vételt és eladást teljes vagyonelkobzás és hadiadó mellett. Ebben az időszakban zsidó jótékonysági szervezetek siettek az oroszországi zsidók segítségére, például az amerikai Joint, a pogromok áldozatait és a zsidó lakosság szociálisan nem védett csoportjait segélyező össz-oroszországi társadalmi bizottság. Később pedig a különböző években a forradalom előtti időszakból már általunk ismert ORT (kézműves társaság), EKOPO (a háború áldozatait segélyző zsidó bizottság), EKO (zsidó betelepítések társasága). Moszkvában és Petrográdban 1921-22-ben Szovjetunión belüli zsidó jótékonysági szemezetek is működtek. A „zsiszekciók” (a zsidó aktivisták kommunista szervezetei) beavatkozása és az általuk okozott zavarok ellenére „a Joint jelentős pénzügyi és egyéb anyagi segítséget nyújtott a szovjet zsidóknak”. Az ORT a Szovjetunióban a 20-as évek első felében „figyelmét a termelőüzemek és kézműipari szövetkezetek, valamint Ukrajna déli részén zsidó mezőgazdasági telepek létrehozására és fenntartására fordította”. [113] A NEP-időszakban végzett népszámlálás adatai szerint a zsidó lakosság szociális összetétele az alábbi volt. „Önálló keresettel bíró zsidó” (vagyis nem eltartott) a zsidó összlakosság kétötöde, közülük: alkalmazott 28%, kisiparos (háziiparos) 21%, munkás (beleértve az iparossegédeket és az inasokat is) 19%, kereskedő 12%, paraszt 9%, katona 1%, végül 10% pedig „egyéb”. Az alkalmazottakon belül „legtöbb a zsidó a

szovjet kereskedelmi alkalmazottak között”, például Moszkvában, a trösztökben 16% a zsidó, a hitelügyben és a kereskedelemben 13% (a ZSKE adatai szerint 30% [114]), a társadalmi szervezetekben 19%, a pénzügyi szerveknél 9%, a munkás, katona- és parasztküldöttek tanácsaiban 10%, a rendőrségnél szinte senki. (A korábbi letelepedési sávban a százalékok természetszerűleg magasabbak, Belorusszia kereskedelmében mintegy 62% a zsidók aránya, Ukrajnában 44% az állami kereskedelemben, és 71% a „maszekok alkalmazottja”.) Az átmozdulás az ipari munkások felé a zsidók között sokkal lassabban zajlott, mint azt a hatóságok várták. Egyáltalán nem mentek vasutasnak és bányásznak, inkább varrónőnek, bőrkikészítőnek, nyomdásznak, fafeldolgozónak és közétkeztetőnek, illetve egyéb könnyűipari szakmákba. A „zsidó munkások bevonására az ipari termelésbe” különleges szakmunkásképző iskolákat hoznak létre, de ezeket „nem maga az állam tartja fenn, hanem a külföldi zsidó szervezetek jelentős támogatása”. [115]

De akkor már nagyban zajlott az engedélyezett NEP, „amely új, szovjet alapokon erősítette meg a zsidó lakosság gazdasági helyzetét”. [116] Moszkvában 1924-ben a gyógy- és illatszerkereskedelem 75%-a zsidó kézben van, a kézművesboltok és -árudák 55%-a, az ékszerboltok 49%-a, a rövidáruboltok 39%-a, a fatelepek és erdészeti áruraktárak 36%-a. „A zsidók azért, hogy új városban ügyfeleket toborozzanak, a maszekpiacokon »letörték az árakat«.” [117] A legelső és legtekintélyesebb *nepmanok* általában szintén a zsidók közül kerültek ki. Az ellenük való acsarkodás abból is származik, hogy a zsidók szovjet talajon is álltak, nem csak piacin: számos gazdasági lépésüket könnyítették meg a szovjet apparátusbeli ismerősök és kapcsolatok. Ilyen kapcsolatokat gyakran a hatóságok tártak fel, például a hírhedt „paraffin-ügy” (1922), amelyben talmi szövetkezeti vállalatok vezetői szerepeltek. Szintén a 20-as években jelent meg, mint láttuk az a kiváló lehetőség, hogy fel lehetett vásárolni mindent, amit a szorongattatott, üldözött „egykori emberek” eladtak, különösen a jó minőségű vagy a ritka bútorokat. S. Ettinger megjegyzi, hogy „a legtöbb *nepman* és újgazdag egyértelműen zsidó volt” [118], amit tanúsítottak az 1928. évi *Izvesztyijá*kban közölt, mély benyomást keltő névsorok,

„akik nem fizették be az állami adókat és járulékokat”. [119]

A NEP végétől azonban a zsidókon, leginkább a pénzügyekkel, kereskedelemmel és iparral foglalkozókon elcsattantak a szovjethatalom kapitalizmusellenes intézkedései. Ekkor sokan közülük átmentek a szovjet kereskedelembe alkalmazottnak, és folytatták pénzügyeiket, hitelügyeiket és a kereskedelmet. A magánkereskedelemre rájárt az elkobzások és rablások rúdja is, elvették az árukat és a házakat, besorolták a számkivetett „megfosztottak” (polgári jogaiktól megfosztottak) közé. „A zsidó kereskedők egy része, hogy elkerülje a megkülönböztető, állandóan növekvő adóterheket, a népszámláláskor munkanélkülinek vallotta magát.” [120] Mindazonáltal a 30-as évek elején arany és ékszerek kizsarolása során „a kisvárosokban és a falvakban… a GPU börtönein gyakorlatilag keresztülment a település teljes zsidó lakossága”. [121] A cárizmus idején a zsidó kereskedők a legszörnyűbb álmaikban sem gondolták volna, hogy ilyen események történhetnek velük. Sok zsidó család, hogy megszabaduljon a „megfosztottak” státustól, a falvakból a nagyvárosokba költöztek. „A kisvárosokban 1930-ra a Szovjetunió zsidó lakosságának kevesebb, mint egyötöde maradt.” [122]

„A szovjethatalom társadalmi-gazdasági kísérletei, a különféle államosítások és társadalmasítások nemcsak hogy nem kímélték a középpolgárságot, hanem rácsaptak a szatócsok és kisiparosok megélhetési forrására is.” [123] A kisvárosokban „nincs mivel, és nincs kinek kereskedni”; a kereskedők „kénytelenek bezárni kiskereskedéseiket mind a forgóeszközök hiánya, mind pedig a rendkívüli adók következtében… a leginkább egészségesek és munkaképesek felszívódtak”, a visszamaradt „tömeg értelmetlenül tülekszik a romos utcákon, kéreget, hangosan zúgolódik a sorsa, az emberek, az Isten ellen”; érződik, hogy a zsidó tömeg híján van mindenféle gazdasági alapnak. [124] Számos kisvárosban ez az időszak valóban ilyen volt. Annyira, hogy 1929 végén megjelent a népbiztosok tanácsának *„A zsidó tömegek gazdasági helyzetének javítása érdekében teendő intézkedésekről*” szóló határozata.

G. Simon, az egykori külhonban élő, aki a 20-as évek végén mint amerikai kereskedő azzal a feladattal érkezett, „megtudni, mennyire szenvednek hiányt a zsidó iparosok a szerszámokban”, később Párizsban könyvet ad ki ezzel az emocionálisan ironikus címmel: *A zsidók uralkodnak Oroszországban*. Miközben leírja a zsidó ipar és kereskedelem állapotát a szovjethatalom szorongattatása és pusztítása közepette, sokféle beszélgetést, és a találkozások során kialakult benyomást idéz fel. A lakosok általános hangulata igen sötét: „Mit is mondhatok Oroszországról? Sokféle rossz, bűnös dolog van, de a gondolatainkat és érzéseinket óvnunk kell az elvakító dühtől… a zsidókat csak a temető tudja megvédeni… egyre gyakrabban beszélnek arról, hogy a forradalmat oroszországi módon kell befejezni, vagyis zsidóirtással.” Bolsevik zsidó a helyiek közül: „csak a forradalom tud megvédeni azoktól, akik Oroszországot a zsidó asszonyok meggyalázásával, a zsidó gyermekek vérével való megöntözésével akarják felmagasztalni”. [125]

B. D. Bruckusz, az ismert közgazdász, aki már 1920-ban megsemmisítő érvekkel elemezte ki a szocializmus gazdaságtanát (ezért Lenin 1922-ben külföldre száműzte), 1928-ban, a NEP végén, a *Szovremennije zapiszki*ben alapos cikket közölt *„Zsidó lakosság a kommunista hatalom elnyomásában*” címmel arról, hogyan zajlott a NEP az egykori, még nem teljesen feloszlott letelepedési területen, Ukrajnában és Belorussziában.

A magángazdaság és a magánkereskedelem viszonylagos értéke folyamatosan csökkent. Amíg az iparosoknak és a kézműveseknek még biztosítottak valamiféle jogokat, addig a kereskedők, még a legkisebbek is, megvannak fosztva a politikai jogaiktól (részvétel a szovjet választásokon, *megfosztottak*), ezzel együtt a polgárjogaiktól is. „A szovjethatalom küzdelme a magángazdasággal és képviselőivel nagyobbrészt a zsidó lakosság elleni küzdelmet jelenti.” Hisz „mostanra a zsidók a magán-városgazdálkodás szinte egyetlen képviselői nem csupán Ukrajna és Belorusszia területén, de egy kisebb tőkés fővároscsoportban is, Moszkvában, Petrográdban, Harkovban, ahol… jelenlétük mostanra már igen jelentékennyé vált”. [126]

Magában a NEP-ben B. D. Bruckusz három időszakot különít el: 1921-23, 1923-25, 1925-27. „A magángazdaság fejlődésének útján éppen a NEP első két és fél évében volt a legkevesebb – kommunista hatalom által épített – akadály”, akkor „amikor a bolsevikok eléggé letörtek voltak a gazdaság frontján elszenvedett vereségeiktől”, 1923 végétől 1925 tavaszáig „jelentkezett az első kommunista reakció... 1924-ben a nagy- és a bolti kereskedést a letelepedési területen szétzúzták, szinte kizárólag csak a piaci aprókereskedelem maradt.” Az ipart „adókkal sújtották. Az iparosoktól elkobozták utolsó szerszámaikat, a nyersanyagokat, amelyek rendszerint a megrendelők – a parasztok – tulajdonát képezték”. Maga a zsidó egyenjogúság fikcióvá vált. A zsidó lakosság kétharmada a szovjetben nem rendelkezett szavazati joggal.

Amint „a zsidó szocialista pártok specifikus gyűlöletet érleltek magukban a zsidó kispolgárság iránt, és az ellene való küzdelemben látták elrendeltetésüket”, hasonlóképpen a zsiszekció (a kommunista párt zsidó szekciója) is „átörökítette ezt a mentalitást”, amely „a NEP kezdeti időszakában lényegesen eltért a párt általános politikájától”. A NEP második időszakát pedig a zsiszekció arra használta, „hogy befejezze a zsidó kispolgárság kisajátítását, amit nem tudott megtenni” a „hadikommunizmus” időszakában. A zsidó lakosság végletesen szomorú helyzetéről szóló hírek azonban beszivárogtak a külföldi zsidó sajtóba. Ezek után a „zsiszekek ennek a felelősségét a régi (forradalom előtti) rendszerre hárították, amely állítólag megakadályozta a zsidókat abban, hogy termelő-, vagyis a kommunisták értelmezése szerint fizikai munkával foglalkozzanak. Mivel a zsidók most is »nem termelőtevékenységgel« foglalkoznak, kénytelenek emiatt szenvedni. A szovjethatalomnak ehhez semmi köze.”

Ámde, ellenkezik Bruckusz: „A valóságban a helyzet éppen ellentétes. A zsidó kisipar elpusztításával, és a segédek és inasok tartásának ellehetetlenítésével a zsidó munkásosztály szinte felmorzsolódott... Éppen hogy a régi rendszerben, az orosz népgazdaság fokozatos fejlődése, valamint a letelepedési terület és belső Oroszország közötti gazdasági kapcsolatok elmélyítése következtében a

felesleges zsidó kisközvetítők létszáma folyamatosan apadt, és a zsidó tömeg szalusai összetétele egyre sokrétűbbé vált. Most pedig, ellenkezőleg, a zsidó lakosság ismét a kis közvetítők tömegévé alakult át.”

A NEP harmadik időszaka 1925 tavaszától 1926 őszéig tartott, „amikor is jelentős adókedvezményeket biztosítottak” a kézműveseknek és az utcai árusoknak, adómentessé vált a falusi vásári kereskedelem, a kereskedelem nagyobb módozatai esetében pedig „a pénzügyi felügyeletnek ajánlották, hogy tevékenységét terelje vissza a törvényesség medrébe”. Ebben az időszakban „az áru-pénz viszonyok gyors növekedése... a zsidó lakosság javára vált... leginkább a zsidó iparosoknak volt lehetőségük helyzetük javítására... sok kereskedő gabona és más mezőgazdasági termény felvásárlásába fogott... Mindkét nyugati köztársaságban gyors növekedésnek indult a kisipar is, a nyersanyag vonatkozásában sikeresen konkurálva az állami iparral.” Ezzel együtt „a (tanácsi választásokról szóló) új utasítás értelmében a zsidó lakosság jóval nagyobb része kapott politikai, következésképp valamiféle polgári jogokat”.

És 1926 végén „Oroszország már belépett a kommunista reakció második időszakába, amely... a NEP teljes felszámolásával végződött. A folyamat a maszekok eltávolításával kezdődött a gabonakereskedelemből. Azután a bőrök, olajos magvak, dohány... felvásárlásainak tiltása... a magánmalmok elkobzása, a magán olajsajtoló, bőrkikészítő üzemek és dohánygyárak bezárása következett. A szabott árak bevezetése 1927 nyarán kezdődött a magánkereskedelemben.” Ekkorra „a nyersanyaghiány miatt az iparosok nagyobb része munka nélkül maradt”. [127]

A nyugati vidék kisvárosainak állapota riadóként terjedt el a nemzetközi zsidóság körében. Paszmanyik is (1922-ben, a hadikommunizmus elhagyásakor) azt írta, habár túlzással: „a bolsevizmus idején a zsidóságra a teljes eltűnés vár”; a bolsevikok uralma „az egész orosz zsidóságot koldustömeggé” változtatja. [128]

Azonban nem ezt akarták hallani Nyugaton. Ott a közvélemény – a zsidó közvélemény is – jelentős mértékben

megőrizte a szovjet hatalom iránti jóindulatát. A szovjet rezsimhez való jóindulatú hozzáállást nemcsak az európai értelmiségnek bármely szociális mozgalom iránti együttérzése magyarázza. Hanem elsősorban óriási mértékben az, hogy a világ- és az amerikai zsidóság is megnyugodott az oroszországi zsidóság sorsát illetően: nekik bizonyára jó]esz majd a szovjethatalom mellett, és semmiféle pogrom nem fenyegeti őket. Az ügyes szovjet hírverés pedig még jobban kidomborította a szovjet zsidók jólétét és kilátásait.

Ez a jóindulatú nemzetközi együttérzés megkönnyítette a szovjet vezérek számára a nyugati, különösen az amerikai pénzügyi segélyek felvételét. Ezek nélkül nem tudták volna kihúzni a gazdaságot a dicsőséges hadikommunizmus utáni helyzetből. Az OKP kongresszusán (1921 március) Lenin ezt mondta: „Amíg nem történik meg a forradalom más országokban, évtizedekig tartana, amíg elő tudunk bújni. Ezért nem sajnálhatjuk a százmilliókat, vagy talán milliárdokat sem mérhetetlen gazdagságunkból, gazdag nyersanyagkincseinkből, csakhogy megkapjuk a vezető nagytőke segítségét.” [129] És a dolog sikeresen beindult, a tőke nem tiltakozott az oroszországi kincsek bezsebelése ellen. Az első szovjet nemzetközi bankot (Roszkombank) 1922 őszén hozták létre. Vezetőségébe „csupa ismerős” került: a jól ismert Olof Aschberg, aki a teljes forradalom idején külföldi segélyeket nyomott Leninéknek, a cári Oroszországban működő magán bankárok (Schlesinger, Kalaskin, Ternovszkij) és Max May, a Morgan-féle „Guaranty Trust” elnökhelyettese, aki olyan sokat segített a szovjeteknek az Egyesült Államokban. Most olyan devizakonstrukciót alakítottak ki a szovjet Roszkombankkal, hogy minden befolyó pénzt „polgári áruk vásárlására kell fordítani az USA-ban”. Charles Hews külügyminiszter tiltakozott, mert hogy ez „a szovjetek »de facto« elismerését jelenti”, de hiába. G. Kassel svéd professzor, a Roszkombank tanácsadója így fogalmazott: „Esztelenség volna Oroszországot gazdag készleteivel a sorsára hagyni.” [130]

A Szovjetunióba érkeztek az első koncessziósok is, akiket a

szovjetek oly mohón vártak és hívtak, és az elsők között érkezett a Lenin által különösen pátyolgatott Armand Hammer. Ő 1921-ben „járt az Urálban... és úgy döntött, segít helyreállítani az uráli ipart”, koncessziót kapott az alapajevszki azbesztbányákra. Lenin az OKbP KB tagjainak 1921. X. 14-én írt feljegyzésében közli, hogy Hammer apja „egymillió pud[135] kenyeret ad az urak munkásoknak nagyon kedvező feltételekkel (5%), ráadásul átveszi amerikai bizományosi értékesítésre az urak kincseket”. [131] A továbbiakban Hammer azért, hogy ceruzákat gyártott a szovjeteknek, szégyentelenül hurcolta külföldre a művészi kincseket a cári gyűjteményből. (Később sokszor járt Moszkvában Sztálin idején is, Hruscsov[136] idején is, és továbbra is vitte hajószámra az egyházi kegytárgyakat, ikonokat, festményeket, porcelánt és különféle ritkaságokat.)

Jelentős eszközöket terített szét azonban a szovjetek területén az ARA (American Relief Administration) is. Az ARA-szervezet sok tisztviselője zsidó volt. „A katasztrófák... és különösen a véres pogromok hatása alatt az amerikai zsidók 1921-22-ben hatalmas összegeket gyűjtöttek... Ezeket az összegeket az ARA lobogója alatt használták fel... a pogromot szenvedettek, a dél-orosz városok és a Volga menti parasztság megmentésére.” [132]

A 20-as évek másik kedvenc szovjet ötlete – nem annyira zsidó, mint amennyire a zsidóknak szánt ötlet –, a zsidók letelepítése. Arra hivatkoztak, hogy lám, a szétszóratás egész története során a zsidók megfosztattak attól a lehetőségtő], hogy földművesek legyenek, és csak az átkozott kényszer hatására vágtak bele az uzsorásságba,

---

[135] *Pud (orosz)*: súlymérték. 1 pud = 16,38 kg.

[136] *Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894-1971)*: 1918-ban lépett be a kommunista pártba, részt vett az 1918-21-es orosz polgárháborúban. 1934-38-ban a moszkvai városi, majd emellett a területi pártbizottság első titkára. 1938 és 1949 között az Ukrán kommunista Párt első titkára, egyidejűleg- 1944-47-ben az ukrán kormány elnöke. 1934-től 1966-ig az SZKP Központi Bizottságának tagja, 1939-től 1964-ig a PB (elnökség) tagja. Sztálin halála után, 1953-tól 1964-ig az SZKP KB első titkára. 1958-tól 1964-ig miniszterelnök. 1964 októberében puccsszerűen váltották le párt- és állami tisztségeiből. Utolsó éveit nyugdíjasként töltötte.

kereskedelembe és üzletelésbe. Most végre a zsidók letelepednek a földön, lemondanak a múlt káros szokásairól, és termelőmunkájuk által a szovjet ég alatt eloszlatják a róluk szőtt rosszindulatú legendákat!

A szovjethatalom egyrészt termelési, de inkább politikai megfontolásokból nyúlt a zsidó letelepítés ötletéhez: váltsunk ki Nyugaton szimpátiahullámot, de ami még fontosabb, pénzügyi segélyhullámot... Bruckusz írja: „A szovjethatalom a hiteleket hajszolva állandóan a külföldi burzsoázia kegyét keresi, és nagyon sokra tartja a külföldi zsidó polgárság jóindulatát.” Az adományhullám azonban 1924-ben elapadt, és még „a zsidó amerikai jótékonykodás vezető szerve (Joint) is kénytelen volt beszüntetni tevékenységét Európában... Hogy újra (mint az ARA-n keresztül 1921-ben) nagyobb összegeket tudjon gyűjteni, ahogy az Egyesült Államokban mondják, »boom«-ot kellett előidézni. A letelepítés volt ez a »boom« a jótékonysági szervezetek számára. A 100 ezer zsidó család letelepítését megcélzó grandiózus letelepítési terv valószínűleg tisztán agitációs célokat követett.” [133] A dolgozó zsidók földhöz juttatásával foglalkozó kormánybizottságot (KomZET) 1924 őszére megalakították, hozzá még a dolgozó zsidók földhöz juttatását támogató össz-szövetségi önkéntes egyletet (OZET) is. [Emlékszem, 1927-28-ban bennünket, kisiskolásokat mind egy szálig beléptettek, és köteleztek, hogy fizessek – kérjünk a szüleinktől, hozzunk hazulról – tagdíjat az ODD-be (gyermekbarátok társasága) és... az OZET-be.] A világ sok fővárosában hoztak létre az OZET tevékenységét segítő szervezetet.

Rögtön mindenki megértette és tudomásul vette: „Segíteni a szovjethatalmat abban, hogy...a (zsidó szegényeket) földhöz juttassák”, ez „nemzetközi mérvű jelenség”: ebből ítélik meg a külföldi munkások „a szovjethatalom erejét és szilárdságát”. Az elgondolás kifejlesztésében aktív részt vállalt és pénzelte azt a tőkeerős amerikai Joint. És a *Jewish Chronicle* ezt írta Londonból (1925. október 16.): „Most a Krímet akarják Palesztina helyettesítőjévé tenni. Minek küldjük a zsidókat Palesztinába, amely annyira nem termékeny és nem igazolja... a hatalmas áldozatokat és a hihetetlenül nehéz munkát... Ukrajna gazdag földje megnyílt előttük, és Krím

termékeny mezői mosolyogva fogadják a szenvedő zsidókat... Moszkva az orosz zsidóság pártfogója, ezért bizton számíthat minden ország zsidóságának erkölcsi támogatására ; ráadásul „ez a terv semmibe sem kerül, mert az amerikai zsidók fedezik a költségeket”. [134]

Nem késlekedett a szovjet manővert átlátni az orosz külhoni sajtó sem. P. Sztruve a párizsi *Vozrozsgyenyijé*ben: „Ez az egész elgondolás példásan összefűzheti a zsidóságot – az oroszt és a nemzetközit – a kommunista hatalommal... egyszer s mindenkorra rásüttetheti a zsidóságra a kommunizmus bélyegét.” [135] A berlini *Rul* vezércikke: „Már így is eléggé... összemossa a világ a bolsevikokat a zsidókkal. Ezek után még meg kell kötni őket a több százezer szegény sorsa felett érzett felelősséggel. Akkor majd meg lehet zsarolni a gazdag amerikai zsidókat azzal a fenyegetéssel: összeomlik a szovjethatalom és grandiózus pogrom mossa majd el az általa létrehozott zsidó településeket, tehát bármi áron fenn kell tartani a szovjethatalmat.” [136] *„Poszlednyije novosztyi*: Ebben a tervben a sors iróniája következtében összetalálkozott a bolsevista blöff az amerikai nagyvonalúsággal”, az amerikaiak meg ráharaptak, nem értvén, mi is történik a Szovjetunióban. [137]

És valóban, a világ zsidó közvéleményét átjárta az örömteli remény, hogy küszöbön áll a zsidó földműves murka tisztességének helyreállítása. „A zsidó polgárság... össz-németországi kongresszusa Hjalmar Schacht, a német állami bank igazgatójának elnökletével” 1925 szeptemberében döntést hoz a támogatásról. Franciaországban Leon Blum létrehozza a zsidó konstruktív alapot, amely traktorokat küld az új zsidó telepeseknek. New Yorkban létrehozták „A szovjetunióbeli zsidó földművelést segítő társaságot”. A világ számos országában, beleértve Dél-Afrikát is, pénzt gyűjtöttek a zsidó földművelés javára; fizettek a szociáldemokraták, az államellenesek, és – ezt írják – az egyszerű munkások is. Amikor pedig „Fischman, az amerikai »*Morning Journal*« szerkesztője”, mint oly sokan mások feltette a kérdést: „etikus-e az orosz zsidóság részéről a letelepedésükhöz *kisajátított földeket* használni”, a *Jewish Chronicle* pedig ismét emlékeztetett arra, hogy a korábbi tulajdonosok

„többsége börtönben van, kivégezték vagy száműzték”, akkor kérdéseikre maga Louis Marschall, neves amerikai jogász, a Joint világszervezet elnöke válaszolt: elismerte a *jótékonysági célú* forradalmi kisajátítások jogszerűségét. [138] (Tulajdonképpen, már 1919-1923-ban „több, mint 23 ezer zsidó települt le az üresen álló korábbi földesúri birtokokra az egykori letelepedési terület kisvárosai és városai közelében”, 1923 tavaszára pedig már nem is maradt ilyen földterület, és „kezdtek összeállni az első kis létszámú zsidó csoportok, amelyek át akartak települni a dél-ukrajnai szabad sztyeppékre”. [139] Ez a mozgalom 1925-ben gyorsult fel.)

És külön szervezetként kivált a nemzetközi zsidó Agro Joint (Marschall mellett Paul Wirburg bankárral az élen, de itt kommunista krónikásunk osztálymegvetése felmondja a szolgálatot, és élénken helyesel) az anyaszervezetből. Az Agro Joint szerződést köt a KomZET-tel traktorok, mezőgazdasági gépek, kiváló minőségű vetőmagvak szállításáról, artézi kutak építéséről, a zsidó fiatalok szakmai képzéséről. Ebbe a segélyezésbe beszállt az EKO is.

Az OZET 1926-os kongresszusán Kalinyin „élesen fellépett a (szovjet zsidók) beolvadása ellen, és meghirdette a zsidó önkormányzat átfogó programját” (amit Nyugaton „Kalinyin-nyilatkozat”-nak neveztek el). „Az elsődleges tervek szerint Dél-Ukrajnába és a Krím északi részére mintegy 100 ezer család költözött volna, vagyis a Szovjetunió teljes zsidó lakosságának mintegy 20%-a”; tervbe volt véve külön zsidó nemzetiségi járások létrehozása is. (Sokan azonban „munkanélküli mivoltuk ellenére sem kívántak mezőgazdasági munkával foglalkozni”; és „csupán az áttelepülésre hajlandó zsidók mintegy fele maradt véglegesen is a telepesek birtokain”.) [140]

Az OZET programja ellen azonban az amerikai cionisták is felléptek, akik „a szovjetunióbeli széles körű zsidó letelepítési programok propagandaíjában a cionizmus és az Erec-Iszraél betelepítésének alternatíváját látták”. Az OZET őszintétlenül mentegetőzött, hogy a tele egyáltalán nem mond ellen Palesztina betelepítésének. [141]

Nagy reményeket fűztek a Krímhez. Ukrajnában és Belorussziában 455 ezer hektár földet jelöltek ki a zsidó letelepítés részére, a Krímben pedig 697 ezer hektárt. „A zsidók földművelési és ipari céllal a Krímbe való áttelepítésének tízéves terve értelmében” a zsidók aránya a lakosságon belül az 1929. évi 8%-ról 1939-re 23%-ra kellett, hogy nőjön (a tervek szerint a zsidók létszáma jelentősen meghaladja majd a tatárokét), és „nem lehet semmiféle elvi akadálya” annak, hogy „a Krími Önálló SzSzK kötelékében egy különálló Észak-krími Független Zsidó Köztársaság vagy terület” jöjjön létre. [142]

A zsidók Krímbe telepítése ellenséges érzületet váltott ki a tatárok („zsidóknak adják a Krímet”?), és az ottani nagyszámú föld nélküli paraszt körében. És lám, írja Larin, „már az egész országot bejárják a rosszindulatú koholmányok (arról, hogy a legjobb földeket utalják ki, hogy a nem zsidó dolgozó lakosságot és a nem zsidó telepeseket emiatt megfosztják ezektől a földektől, hogy kizárólag a zsidó telepesek kapnak jelentős segítségét a hatóságok részéről stb.)”. Odáig fajultak a dolgok, hogy Veli Ibraimov, a krími ASZSZK KB elnöke interjút közölt a *Krasznij Krím (A Vörös Krím)* c. szimferopoli újságban (1926. szeptember 26.), amit Ju. Larin nem idéz, de amit a „rosszindulatú burzsoá sovinizmus pogromokra uszító” megnyilvánulásának nevez. Ráadásul Ibraimov olyan határozatokat és terveket közölt, amelyek „egyelőre *nem hozhatók* nyilvánosságra”. Erre fel Larin feljelentést ír a központi ellenőrző bizottságnak és az SZKbP KB-nak (nagyon büszke rá, le is hozza a könyvében). Mindennek eredményeképpen Ibraimovot „leváltják majd kivégzik”, ezek után Krím zsidó betelepítése felerősödött. Nagyon jellemző a kommunista rezsim módszerére: Ibraimovot nem politikai vádakkal állították zárt tárgyaláson a bíróság elé, hanem „mert kiderült kapcsolata a kulákokból és banditákból álló csőcselékkel”, banditizmusért. [143] „Az Ibraimovval együtt aztán kivégzett bizonyos Musztafát”, cinkostársát és a KVB elnökhelyettesét, szintén a banditákhoz sorolták. [144]

A zsidó telepeseknek nyújtott jelentős segélyekről szóló híresztelések azonban nem szűntek meg. A hatóságok próbálták szétoszlatni azokat. Kinyitjuk a kormányzat lapján

1927-ből. „A zsidó áttelepülőknek jelentős segítséget nyújtanak” a „zsidó társadalmi szervezetek” (nem mondja, hogy nyugatiak), nem pedig az állam, ahogy a pletykák szólnak. A cáfolat kedvéért Schlichter (az a kötekedő fiatal a kijevi dumában, 1903 októberében, ha valaki emlékszik rá), az USZSZK földművelési népbiztosa végigutazza Dél-Ukrajnát. (Kampányszerűen, mivel ezen a nyáron más lapokban is cikkek jelentek meg a zsidó letelepítésről.) Olyan hírek röppentek fel ugyanis, „hogy a zsidók maguk nem művelik a kapott földeket, hanem bérbe adják vagy bérmunkásokkal dolgoztatnak”, vagyis, az akkori szóhasználattal, zsellérekkel. Nos hát: „nem találkoztunk (ilyen) jelenségekkel”, mindenesetre azonban „meg kell tiltani a zsidó telepeseknek, hogy földjeiket bérbe adják”. A bérmunkások foglalkoztatásáról szóló elterjedt híresztelésekkel kapcsolatban Schlichter erre a bejelentésre szorítkozott: „mi (népbiztos és a bizottság)... nem találkoztunk a bérmunka alkalmazásának eseteivel”. Egyébként, „a zsidó áttelepítések körül kialakult egészségtelen légkört... igen széles körű felvilágosító kampánnyal” lehet szétoszlatni. [145]

A cikk bizonyos számokat is megszellőztet: a herszoni területre 1925 végétől 1927 júliusáig „630 zsidó gazdaságot” telepítettek át. [146] Egész Ukrajnában pedig „1927-ben 48 zsidó földműves településen... 35 ezer ember élt”. A Krímben pedig „1926-ban a zsidó mezőgazdasági településeken... 4.463 zsidó élt”. [147] Ezek mellett a számok mellett igen kétségesen hat az az értesülés, hogy a zsidó „földműves telepeken 1928-ban mintegy 220 ezer zsidó élt” [148], vagy Larin kijelentése arról, hogy 1929 elején 200 ezer. Miből származik azonban a számolnak ez a több nagyságrenddel való eltérése? Hisz Larin is azt közli, hogy 1929-ben „a zsidók aránya a paraszti lakosság körében egészen elenyésző”, nem haladja meg a 0,2%-ot (miközben a Szovjetunióban a kereskedők között a zsidók aránya „majdnem 20%”, a teljes lakosság körében pedig 2%). [149]

Majakovszkij így látta (szabad fordításban):

Szívós munkájával
a zsidó
a Krímben

feltöri
a kővé szikkadt talajt.

A zsidó földművelési program azonban gyakorlatilag nem hozott eredményt. Sok telepes számára nem volt semmi ösztönzés a maradásra. Hisz maga az áttelepülés (és a házépítés) felsőbb parancsra és nyugati szervezetek támogatásával történt. Nem segített az sem, hogy maga az állam használt „bér"-munkát a zsidó áttelepülők gazdaságának beindításához: itt van például, „kevesen tudják", hogy a Sevcsenko nevét viselő ukrán kolhoz traktorai művelték meg a „szomszéd zsidó falvak" földjeit. [150] És annak ellenére, hogy „az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején a Krímbe évente 2-3 ezer család költözött", „az ötéves áttelepítési erőfeszítések eredményeként", amikor 10-15 ezer családról kelljen szó essen, „a Krím zsidó településein mintegy 5 ezer család lakik". Az ok „a telepesek gyakori visszatelepülése a korábbi lakóhelyükre vagy a krími városokba vagy a Szovjetunió más részeibe". [151] A 20-30-as évek ezen „visszafordulósdijával... a zsidók tömegesen hagyják el a mezőgazdaságot a Szovjetunióban", vessük össze az elvándorlást a XIX. század zsidó földművestelepekről, csakhogy most „új elfoglaltságok lehetősége nyílt meg az iparban" (valamint a közigazgatási intézményekben, ami a XIX. században tilos volt). [152]

Végül közeledett a kollektivizálás is. Szemjon Dimanstein, hosszú évek óta a zsiszekció (az SZKbP KB mellett működő zsidó szekció) elnöke, állhatatos kommunista, aki bizakodó hangulatban tűrte a 20-as évek minden szovjet intézkedését, 1930-ban egyszer csak „fellépett a sajtóban a nemzetiségi járások teljes kollektivizálása ellen", a zsidó telepek védelmében a kollektivizálástól, „amiért figyelmeztetésben részesítették". [153] A kollektivizáció azonban eljött, „nem kímélve a zsidó földművelés friss hajtásait sem". [154] Szinte egyidejűleg az „internacionalizáció" jelszavával „összeolvasztották a zsidó kolhozokat a nem zsidókkal" [155], és a zsidó földművelési program Ukrajnában és a Krímben véglegesen kifújt.

A zsidók áttelepítésével kapcsolatos legfőbb szovjet elgondolás, mint ismeretes, Birobidzsán volt; az Amur két mellékfolyója közötti terület a kínai határnál, „amelynek területe majdnem eléri Svájcét". A későbbiek során

különbözőképpen jellemezték. Hruscsov a kanadai kommunistákkal folytatott beszélgetésben 1956-ban dicsekedett: a talaj a legtermékenyebbek közül való, az éghajlat déli, „sok a víz és a nap... a folyók telve hallal... hatalmas erdőségek”. A *Szocialisztyicseszkij vesztnyik (Szocialista Hírlap)* elmondja, hogy Birobidzsán területét „vad tajga borítja, amelynek jelentős része mocsaras”. [156] *Encyclopaedia Britannica*: „síkság, nagy kiterjedésű mocsarakkal, helyenként elmocsarasodott erdő”, de még „termékeny talaj... az Amur mentén”. [157] Az ötlet (a Szovjetunió KVB mellett működő) KomZET-ben jelent meg 1927-ben: nemcsak „a zsidó lakosság jelentős részét kompakt módon letelepült paraszti földművelő lakossággal alakítani” (Kalinyin), hanem (a reakciós cionizmus ellensúlyaként) létrehozni a nemzetiségi otthont, a zsidó független köztársaságot is, legalább félmilliós lakossággal. [158] (Nem kizárt az sem, hogy a kozákok ellenséges területébe szovjethű csoportot kívántak beékelni.)

Az OZET még abban az évben tudományos expedíciót küldött Birobidzsánba, 1928-ban pedig döntés születik – a jelentős számú zsidó telepes megérkezése előtt – az előzetes munkálatok elvégzéséről, a települések felépítéséről (a helyi lakosság vagy a vándorló kínai-koreai közösségek segítségével). A visszaemlékezések szerint a helyi őslakosok (bajkálontúli kozákok, akik a XIX. század 60-80-as éveiben települtek oda, és már sok bajt túléltek ezen az erdős vidéken) megriadtak a tervezett zsidó betelepüléstől. Náluk ugyanis váltógazdálkodás folyt, amelyhez tágas területek szükségesek, és most a földterületek, a kaszálók és a vadászat csorbítására számítottak. A KomZET bizottsága „beszámolójában nagyságrendileg 35 ezer család fokozatos betelepülését látta reálisnak... A területtel való gyakorlati ismerkedés azonban megmutatta, hogy ezek a remények túlságosan is rózsásak.” A Szovjetunió KVB 1928 márciusában Birobidzsánt kifejezetten a zsidó letelepítésre szánta, és azonnal elkezdődött a telepes-vonatok összeállítása, amelyek Ukrajna és Belorusszia „a földműveléssel egyáltalán első ízben foglalkozó városlakóiból”, a mezőgazdasági munkára felkészületlen emberekből álltak. [159] (A telepesek számára a mézesmadzagot a „megfosztottság” megszüntetése jelentette.) A Komszomol

(szokás szerint lázas buzgalommal) megszervezte az „OZET-hónapot”, az úttörőküldöttségek keresztül-kasul utazták az országot a birobidzsáni áttelepülés pénzügyi támogatását gyűjtendő.

A hamarjában áttelepített zsidó családok megérkeztek és elborzadtak a körülmények láttán. Barakkokba költöztették őket a Tyihonykaja állomáson (a leendő Birobidzsán város). „A barakklakók közül... némelyeknek sikerült áttelepülési kölcsönt és hitelt felvenniük, amit a barakkban tanyázva felélnek anélkül, hogy a földeket akár csak megnéznék. Mások, a kevésbé ügyesek, koldussorban tengődnek.” [160] „Az első munkaév alatt Birobidzsánban csupán 25 rönkházat építenek fel, csupán 125 hektár földet szántanak fel, és egyetlen hektárt sem vetnek be.” Nem is maradtak Birobidzsánban olyan sokan: 1928 tavaszán ezer munkás érkezett, és július végére 25%-uk csalódottan elutazott; az egész 1928. év során érkezett állománynak „több mint a fele már 1929 februárjáig elhagyta Birobidzsánt”. [161] több mint 18 ezer áttelepülő érkezett 1928 és 1933 között, a zsidó lakosság azonban csak 6 ezerre nőtt; más adatok szerint „1929-ben a letelepedésre tervezett zsidóknak csak a 14%-a maradt új lakóhelyén”. [162] Korábbi lakóhelyükre tértek vissza, esetleg Habarovszkba vagy Vlagyivosztokba települtek át.

Larin, aki sok értelmes és szenvedélyes oldalt ír az optimális zsidó földművelési berendezkedésről, felháborodik: „Felesleges ekkora hűhót csapni... Birobidzsán körül... utópia arról, hogy egymillió zsidó lakik majd (ott)... A betelepítést már-már a szovjet zsidók nemzeti kötelezettségévé tették... visszájára fordított cionizmus... miféle narodnyik módi.” A nemzetközi zsidó szervezetek pedig a kezdetektől fogva nem pénzelik Birobidzsánt, mivel „túlságosan költségesnek és kockázatosnak” tartották. [163] Pontosabban, a nyugati zsidó szervezetek, az Agro-Joint, az ORT és az EKO egyáltalán nem rokonszenveztek ezzel a távoli, urálontúli elképzeléssel. [164] Semmiképpen sem volt ez „zsidó terv”, hanem a szovjet hatóságok ötlete, akik hevesen nekiláttak, hogy szétrombolják és újjáépítsék az ország életét.

Az egyszerű szovjet zsidók életére szinte az októberrel kezdődően és a 20-as évek végéig a legmesszebbmenőkig befolyással volt a *zsiszekek*, a *zsiszekciók* tagjainak tevékenysége. A nemzetiségügyi népbiztosság mellett (1918 januárjától 1924-ig) működő állami zsidó biztosság mellett gyorsan bővült az SZKbP mellett működő aktív zsidószervezet is. Már 1918 tavaszától sietve hozták létre a *zsibizeket* és a zsiszekciókat a kormányzóságokban, majdnem megelőzve a szervezésben a központi *zsiszekciót*. Ezek olyan közeget jelentettek, amely fanatikusan rajongott a kommunista eszményekért, talán még szenvedélyesebben, mint maguk a szovjet hatóságok, és bizonyos időszakokban még túl is tett azokon a tervek vonatkozásában. Így „a zsiszekció sürgetésére 1919 elején a zsidó biztosság határozatot adott ki, amelyben az ivritet »a reakció és az ellenforradalom nyelvének« minősítette, és előírta a zsidó iskolákban a jiddis nyelvű oktatást”. [165] A zsiszekció központi irodája a kommunista párt KB mellett működött, sok helyi szervezet létesült az egykori *letelepedési területen*. „A zsiszekciók alapvető rendeltetése a zsidó lakosság kommunista nevelése és szovjetizációja volt anyanyelvükön, a jiddisen… A zsidó oktatás és kultúra teljes vertikuma a (köztársaságok) művelődési népbiztosságai zsidó irodáinak volt alárendelve” 1924-től 1928-ig; „az erőszakos jiddisizáció során elkövetett túlkapások miatt” ezeket felszámolták és „a zsiszekciók befolyása még jobban megerősödött”. [166]

A zsiszekciók tevékenysége a 20-as évek folyamán azonban eléggé ellentmondásos. „Egyfelől a rendkívül erőteljes agitációs és hírverési munka a jiddis nyelvű kommunista nevelés terén, kíméletlen harc a judaizmus, a hagyományos zsidó oktatás, a zsidó közösségi struktúrák, független zsidó szervezetek, politikai pártok és mozgalmak, a cionizmus és az ivrit ellen. Másfelől pedig ellenállás a beolvadásnak, a jiddis nyelv és az azon megjelenő kultúra támogatása, a szovjet zsidóképzés, zsidó tudományos kutatások megszervezése, a szovjet zsidók gazdasági helyzetének javítására irányuló intézkedések”; emellett „a zsiszekciók gyakran szélsőségesebb álláspontra helyezkedtek, mint a központi pártszervek”. [167]

Vajon kikből tevődött össze az anticionista zsiszekció? „Nagyobbrészt a korábbi bundistákból és szocialista-territorialistákból.” [168] Ezek legtöbbje beleolvadt az SZKbP-be mint átálló vagy „neofita[137] kommunista”. A zsiszekció célja: az oroszországi zsidóságra kifejtett kommunista befolyás kiterjesztése. Bár a levegőben lebegett a világ zsidóságától elszigetelt „zsidó szovjet nemzet” létrehozása, mégis egyidejűleg „a zsiszekció tevékenysége paradox módon a szervezetet a zsidó lakosságnak a »szocialista építésbe való« bevonásának »műszaki apparátusából« a szovjetunióbeli zsidó élet konszolidációs központjává változtatta”. A zsiszekcióban szakadásra került sor: „az azonosulás erőltetésének hívei” elváltak azoktól, akik a zsidó lakosság körében végzett mindenféle tevékenységet „a zsidó nép megőrzését elősegítő szükséges eszköznek” tekintették. [169] A *Orosz Zsidók Könyve* együttérzéssel megjegyzi, hogy a zsiszekció tevékenysége „a proletár máz alatt mégis magán hordozta a nyilvánvaló zsidó nemzeti vonásokat”. (1926-ban például felhasználva a párt általános jelszavát: „Arccal a falu felé!”, a zsiszekció saját jelszót hirdetett: „Arccal a kisváros felé!”) „Nem véletlenül váltott ki ez a tevékenység ráhangolódást, sőt néha szimpátiát is a zsidóság széles köreiben, Lengyelországban és az Egyesült Államokban.” A szerző a továbbiakban ezt a tevékenységet „a zsidó nacionalizmus sokszínű jelenségének” nevezi „kommunista arculattal”. [170] A kommunista párt azonban 1926-ban szűkítette a zsiszekció hatáskörét, és zsidó irodává alakította át. Majd 1930-ban a zsidó irodát is bezárták, az SZKbP-beli többi nemzetiségi szekcióval egyetemben. [171] Ezek után a zsiszekek már a kommunizmus közös lobogója alatt folytatták tevékenységüket. „Az orosz zsidóság elvesztette önkifejezésének minden formáját, beleértve a kommunistát is.” [172]

A zsiszekció végével datálható a bundista mozgalom végleges feloldódása is, „engedni a különálló nemzeti létezést is, még ha az a szigorú szociáldemokrácia ellenében történne is”. [173] Igen sokan azonban a korábbi zsiszekek és egyéb zsidó szocialisták közül a zsiszekció bezárása után sem józanodtak ki. Nem tekintettek vissza

[137] *Neofita (görög, latin)*: egyházi szóhasználat szerint az olyan keresztény, aki nemrég keresztelkedett meg. (újhitű)

hitsorsosaikra, és a „szocializmus építését” saját vagy bármely egyéb nép java fölé helyezték: párt- és állami szolgálatban maradtak. És ez a sokrétű szolgálat volt a leginkább szem előtt.

Statisztikai számokkal értékeljük-e vagy számos egyforma példával érzékeltessük, vitán felül áll, hogy a bő vizű zsidó hullám átjárta az akkori évek szovjethatalmát. És mindez abban az országban történt, amely üldözte a szólásszabadságot, a kereskedelem szabadságát, a vallást, nem is beszélve az emberi méltóságról.

A zsidó kultúra állapotát a Szovjetunióban a Bickerman-Paszmanyik-féle csoport 1923-ban igen sötéten látta. „A zsidó kultúra mezején minden ki van szaggatva és szét van taposva” [174]; „a zsidó nemzeti kultúra alapjai inognak, ereklyéit sárba tapodták”. [175] Sz. Dubnov is hasonló képet lát 1922-ben, és írt a „szánalmas roncsokról”, a „pusztulás képéről, és a sötét vademberek hőstetteiről, akik az egykori kultúra utolsó maradványait zúzzák szét”. [176]

Csupán csak a zsidó történetírás, amint ezt számos engedélyezett közzététel bizonyítja, nem szenvedett pusztulást a szovjethatalom első évtizedében. A forradalom évétől kezdve hozzáférhetővé váltak az állami levéltárak, beleérne a rendőrségi ügyosztályét is, ami a zsidó kutatók részére jelentős lehetőséget biztosított a kivonatolásra és a megjelentetésre mind a zsidók részvételéről a forradalmi mozgalomban, mind pedig a pogromokról, és a „rituális” perekről. 1920-ban újjászületik a zsidó történelmi-néprajzi társaság, két kötetben megjelenteti az *Anyagok az oroszországi zsidóellenes pogromok történetéből*t. Később a társaságot „támadások érték a zsiszekció részéről”, tevékenysége „apadni kezdett”, és 1929-ben bezárták. Megjelent a *Jevrejszkij vesztnyik (Zsidó Hírlap)* és a *Jevrejszkaja letopisz (Zsidó Krónika)*; 1926-1928-ban bezárták. Folytatta munkáját Dubnov *Jevrejszkaja sztariná*ja *(Zsidó Régmúlt)* (azután is, hogy 1922-ben elhagyta Oroszországot); 1930-ban bezárták. Még 1916 óta működött a zsidó néprajzi múzeum; 1930-ban bezárták. [177]

A zsidó kultúra sorsa a 20-as években két, különtartó sors: ivrit és jiddis nyelven. Az ivritet erősen elnyomták, tiltották, mert a hatalom mind a vallás, mind a cionizmus hordozóját látta benne. Még a szovjethatalom megszilárdulása előtt, 1917-1919-ben „Oroszországban több, mint 180 könyv, brosúra és folyóirat jelent meg ivrit nyelven” (a legtöbb Odesszában, de Kijevben és Moszkvában is). Az a nézet, hogy „az ivrit sorsa összefonódott a győzedelmes kommunista forradalom sorsával”, tartotta magát még a 20-as évek elején is azon „fiatalok között, akik olyan »forradalmi és irodalmi tribünt próbáltak létrehozni, amelynek zászlaja alatt egyesülhettek volna a világ zsidóságának fiatal alkotóerői«„. [178] A „zsiszekció kijárta azonban, hogy a zsidó biztosság az ivritet »reakciós nyelesé« nyilvánítsa”, és a művelődésügyi népbiztosság már 1919-ben „betiltotta tanítását minden oktatási intézményben. Megkezdődött az ivrit nyelvű könyvek kiemelése a könyvtárakból.” [179]

A jiddis nyelvű kultúrára sokkal élénkebb sors várt. A jiddis még mindig a zsidó tömegek nyelve volt. Meg kell jegyeznünk, hogy az 1926. évi népszámlálás adatai alapján a zsidóknak még 73%-a „anyanyelvének a zsidót jelölte meg” [180] (más forrás szerint 66%-a [181]), vagyis a zsidó tömeg jiddis nyelven még meg tudta őrizni kultúráját. Ezt használta ki a szovjethatalom. Amíg a szovjethatalom első éveiben, a bolsevizmusban az a nézet uralkodott, miszerint a forradalom katlanában a zsidóknak el kell vetniük nyelvüket és nemzetiségüket, addig később a nemzetiségügyi népbiztosság mellett működő zsidó biztosság és a zsiszekció, valamint a köztársaságok művelődésügyi népbiztosságai mellett működő zsidó osztályok elkezdték jiddis nyelven is létrehozni a *szovjet* kultúrát. A 20-as években a jiddist az egyik *állami* nyelvvé tették Belorussziában; Odesszában a 20-as, és még a 30-as években is a jiddis volt „sok állami intézményben az alapvető nyelv”, volt jiddis nyelvű bíráskodás, és zsidó órák a rádióban. [182]

„A jiddis nyelvű iskolák 1923-tól gyors szaporodásnak indulnak szerte a Szovjetunióban” (beleértve Nagy-Oroszországot és Moszkvát is). 1923-tól (egészen 1930-ig) megkezdődött a korábbi letelepedési terület zsidó

iskoláinak „szisztematikus jiddisizációs (sőt, kényszer-jiddisizációs) hulláma”; számos iskolában áttértek a jiddisre, a szülők ellenállása ellenére is. Amíg 1923-ban a Szovjetunióban 495 jiddis nyelvű iskola működött, amelyekben 70 ezer zsidó gyermek tanult, addig 1928-ban már 900 iskola, 1930-ban pedig ezekben az iskolákban már 160 ezer gyermek tanult. (Ez még azzal is magyarázható, hogy addigra az ukránok és a beloruszok teljes kulturális önállóságot kaptak, és nem akarták, hogy a zsidó gyerekek az eloroszosodás hordozói legyenek. A zsidó szülők meg nem akarták gyerekeiket ukrán vagy belorusz nyelvű iskolába járatni, orosz nyelvű iskola pedig addigra már nem maradt, így nem maradt más, mint a jiddis nyelvű oktatás.) Apropó, ezekben az iskolákban nem tanulták a zsidó történelmet, ehelyett volt az „Osztályharc a zsidóknál” című tantárgy. [183] (Ugyanúgy, ahogy az orosz iskolákban sem tanították sem az orosz, sem egyéb történelmet, csak a „társadalomismeretet”.) És egyáltalán, a 20-as években „a szovjet zsidó iskola tantervéből folyamatosan kiszorították a sajátos zsidó oktatás azon néhány apró elemét is, amelyek még megmaradtak”. A 30-as évek elején pedig „a szovjet zsidó iskola meglehetősen független módon működő irányítási rendszerét véglegesen megszüntették”. [184]

Független zsidó felsőoktatási intézmények 1918-tól léteztek, az ENU (zsidó népi egyetem) Moszkvában (1922-ig), és a PENU Petrográdban, amit 1920-ban petrográdi IVEZ-re (felsőfokú zsidó ismeretek főiskolája, egyik alapítója, később rektora Szemjon Lozinszkij) kereszteltek, és ezekben „jelentős számú kiemelkedő tanerő dolgozott, akik számos zsidó diáknak biztosítottak képzést”; a Joint segítségével az IVEZ 1925-ig működhetett. Zsidó tagozatok jöttek létre a belorusz egyetem (1922-től) és a 2. MGU (1926-tól) tanárképző karain. Ne felejtsük ki a jiddis nyelvű központi zsidó pártiskolát sem, CEPS (1921 óta). A zsidó oktatási rendszerbe tartoztak még tanítóképző technikumok, valamint több mint 40 ipari és mezőgazdasági technikum. [185]

A zsidó kultúra továbbélt, és még jelentős segítséget is kapott, azonban a szovjethatalom feltételei között. A zsidó történelem mélységei tiltott területet jelentettek. És eközben az orosz történettudomány és filozófia teljes

szétverése zajlott, a tudósok letartóztatásával párhuzamosan.

A 20-as évek zsidó kultúráját helyesebb már jiddis nyelvű szovjet „proletárkultúrának" nevezni. Ennek a zsidó kultúrának az érdekében állami költségen újságokat és színházakat is indítottak. És lám, negyven év múltán az *Orosz Zsidók Könyve* korántsem fest sötét képet a zsidó kulturális állapotokról a kora szovjet időszak Szovjetuniójában. Moszkvában továbbra is működött (egészen a 40-es évekig) a világszerte ismert zsidó távirati ügynökség (ETA) kirendeltsége – az egyeden, ami nem a TASSZ része volt –, és küldte értesüléseit h-ölföldre (természetesen szovjet cenzúra mellett). Jelentek meg lapok is jiddis nyelven, közülük a legfőbb – a zsiszekció lapja, a moszkvai *Der Emes* – 1920 és 1938 között. (Dimanstein szerint 1928-ban 34 jiddis nyelvű kiadó működött.)

A jiddis nyelvű irodalom támogatást kapott, de természetesen iránymutatással: elszakítani „az októberig terjedő" zsidó történelmi múlttól, „októberesíteni". Ez csak borongós előjáték a boldogság és a felvirágzás korszaka előtt; befeketíteni minden vallásos vonatkozást, és a szovjet zsidóban „új embert" keresni. És mindez olyannyira vonzóvá vált némely ismert, a forradalom elől külföldre távozott zsidó író számára is, hogy elkezdtek visszaszállingózni a Szovjetunióba. Íme a névsor: 1925-ben David Hofstein költő (habár „felette mindig ott függött a »nacionalizmus« gyanúja"), Lejb Kvitko („könnyen összeszokott a szovjet helyzettel, és igen termékeny költőnek bizonyult"), 1926-ban Perec Markis („könnyen rááll a hivatalos tematikára, eleget tesz a pártvonal követelményeinek"), 1928-ban Moiszej Kulbak és Der Nistor (Pinhosz Kaganovics, aki később kitűnt a *Masber család* című regényével, „a leginkább nem szovjet és bensőleg a legszabadabb zsidó prózai mű a Szovjetunióban"), 1929-ben David Bergelson („a forradalomnak joga van a kegyetlenséghez"). [186] (Amit ő is, Markis is, Kvitko is saját bőrükön megtapasztalhattak 1952-ben.)

Az ivrit nyelvű „burzsoá" kultúra elnyomatásra ítéltetett. H. N. Bjalik vezette írócsoport utazik 1921-ben Palesztinába. Egy másik „ivrit nyelvű írócsoport a 30-as évek közepéig tartotta magát. Nagyritkán tagjainak művei

megjelentek” külföldi folyóiratokban. „Néhány szerzőt ezek után letartóztattak, és jórészük nyomtalanul eltűnt, másoknak sikerült kiszabadulniuk a Szovjetunióból.” [187]

Ami pedig az orosz nyelvű zsidó kultúrát illeti, a zsiszekek úgy tartották, hogy az „a hatalom beolvadást támogató politikájának szülötte a forradalom előtti Oroszországban”. A 20-as évek második felében a jiddis nyelvű írók kettészakadtak „proletár írókra és „útitársak”-ra, amint az egész szovjet irodalomban is. A legjelentősebb zsidó írók az orosz nyelvű szovjet irodalomba mentek át. [188] (Terjedelme miatt ezt a kérdést könyvünkben nem tárgyaljuk.)

Moszkvában az állami fenntartású, jiddis nyelvű zsidó kamaraszínház 1921 óta virágzott, amelynek művészi színvonala is messze az átlag fölé magasodott; a 20-as évek közepén a színház (1925-től állami zsidó színház, GOSZET) végigjárta Európát, ezzel hallatlanul magasra növelve a szovjetek tekintélyét a világ zsidóságának szemében. Természetesen ezúttal is a forradalom előtti zsidó kisvárosi berendezkedés és vallásos élet kifigurázásával. Ebben a színházban fényes színészi karriert futott be Michoels, aki később a színházat igazgatta. [189]

Nehezebb sorsa volt az ivrit nyelvű Gabima színháznak, amely még október előtt jött létre. A színházat, amelyet kezdetben támogatott Lunacsarszkij, Gorkij és Sztaniszlavszkij, a zsiszekció „cionista fészek”-ként üldözte, Lenin külön engedélyével működhetett csak tovább. A Gabima állami színházzá alakult. „Az ivrit egyetlen szigete (maradt) a Szovjetunióban, világos volt azonban, hogy a színháznak nincs jövője.” [190] (A. Kugel pedig, az egykori oroszországi színházi kritikus azért bírálta a Gabimát, mert az elfordult a zsidó mindennapi élettől és elhagyta a sajátságos zsidó hangulatot. [191]) A színház 1926-ban külföldi vendégszereplésre utazott, de már nem tért vissza, nemsokára pedig felbomlott. [192]

Ezzel szemben a jiddis nyelvi állami zsidó színház elősegítette „a zsidó színházművészet fellendülését a Szovjetunióban. A 30-as évek elején az országban 19 hivatásos jiddis nyelvű színház játszott… Moszkvában, a GOSZET mellett zsidó színházművészeti technikum is

működik, Kijevben és Minszkben pedig zsidó drámaművészeti stúdiók.” [193] A 20-as évek Moszkvájában a Frajkunet nevű zsidó stúdiószínház is játszott. Helyénvaló ehelyütt visszaemlékeznünk a szerencsétlen Szemjon Juskevicsnek, „a zsidó Gogol”-nak a színházhoz fűződő posztumusz[138] sorsára. *Epizódok* című könyve 1926-ban jelent meg, „amely kifigurázta a zsidó polgárok viselkedését a forradalom időszakában”. Juskevics 1927-ben meghal, 1928-ban pedig a szovjet cenzúra betiltja a könyve alapján írott *Szimka, a nyúlszívű* című színdarabot. A darab polgárságellenes, mit lehet még kívánni, de „az egész cselekmény a zsidók között történik”, kineveti „a butaságot, gyávaságot, kapzsiságot”, és a cenzúra betiltotta „judofób hangulatkeltés veszélye” miatta [194]

Mindeközben milyen állapotban voltak a Szovjetunióban a cionista szervezetek? A kommunista hatalom számára totálisan elfogadhatatlanok voltak, megvádolták őket az „antanttal való együttműködéssel” és „a világmérvű imperializmussal való összejátszással”, de éppen nemzetközi elismertségük miatt visszafogottan kellett velük bármi. A zsiszekció 1920-ban számura „polgárháborút hirdetett a zsidó utcában”. A cionizmus üldözését súlyosbította az ivrit nyelv korlátozása is. „Az anticionista nyomás azonban nem volt jelen mindenütt, és nem volt elég szigorú”, vagyis „tartós börtönbüntetés és száműzetés viszonylag ritkák voltak”. A jobboldali cionistákra 1920 tavaszán ráijesztettek rövid letartóztatásokkal, de május 1-jén mindenki amnesztiát kapott. „A Kreml politikájának felemássága” megmutatkozott a Cionista Világszervezet képviselőjével folytatott tárgyalások során is (1921 februárja); Csicserin nem mondott határozott nemet közbenjárásukra, de a szovjet hatalom „még nem volt kész a cionizmus végleges megbélyegzésére” saját zsiszekciója nyomán. Ráadásul a NEP elindulásakor „az adminisztratív nyomás általános csökkenése lélegzetvételnyi szünetet engedélyezett a cionista csoportok számára is”. [195] (Érdekes, hogy Dzerzsinszkij ezt írta 1923-ban: „A cionisták programja nem

---

[138] *Posztumusz (latin)*: hátrahagyott, az alkotó halála után publikált vagy odaítélt.

veszélyes a számunkra, sőt ellenkezőleg, hasznosnak tartom”; és 1924-ben: „elvi szinten a cionisták barátai lehetünk”. [196] Moszkvában 1920 és 1924 között tartotta magát a központi cionista iroda (1924 márciusában tagjait letartóztatták, és csak nagyszámú bel- és külföldi közbenjárásra módosították közép-ázsiai száműzetésüket az országból való kiutasításra). [197] Már „1923-ban csupán két engedélyezett cionista szervezet maradt a Szovjetunióban”: a Poalej Cion és a Gehaluc ifjúsági szervezet „legális” része, amely Palesztina földműves-betelepítését célozta meg. Ennek előkészítéseképpen részt vett a Szovjetunióban a kolhozok munkájában; 1924-1926-ban folyóiratot adtak ki. [198] Még a Ceirej Cion („Sion ifjúsága”) cionista-szocialista párt balszárnya is egyre élesebb hangnemet ütött meg a bolsevikok vonatkozásában, 1924 tavaszán elkezdődnek a letartóztatások, bár rövid idejűek, de tömegesek, ezekután pedig illegalitásba vonulnak és ezt az illegalitást véglegesen már csak a 20-as évek végén tudták befejezni.

Ennek az illegalitásnak a hangulatát idézi a Ceirej Cion nyoma a jelentős ifjúsági szervezetben (Kijev, Odessza). Náluk „az a jelszó járta: »A zsidó vér nem lehet a forradalom kerekének kenőzsírja.«„ A szovjethatalom vonatkozásában pedig „azt az álláspontot foglalták el, hogy formálisan elismerik ugyan a szovjethatalmat, ugyanakkor meghirdetik a harcot a kommunista párt diktatúrája ellen”. Az agitációs munka fő csapásiránya a zsiszekció volt. „Többek között, különösen élesen agitáltak a kisvárosokból a földterületekre (Krímbe) való, akkoriban kezdődött átköltöztetés ellen” ,mivel ebben „a nemzeti elkülönültség” megsértését látták. Ezek közül a fiatal cionisták közül többen kerültek politikai elkülönítőkbe. Majd 1926-tól kezdődően a párt meggyengült és széthullott. [199]

A cionistákat 1924 szeptemberében-októberében letartóztatási hullám öntötte el. Egy részüket bíróság elé állították, zárt tárgyaláson, és 3-tól 10 évig terjedő lágerbüntetéseket kaptak. Majd 1925-ben a cionista küldötteket arról biztosította a szovjet KVB (Szmidovics), és a népbiztosok tanácsa is (Rikov), és maga a GPU is (Menzsinszkij és Deribasz), hogy semmi ellenvetésük a cionisták működésével szemben, „amennyiben nem

bujtogatják a zsidó lakosságot a szovjethatalom ellen”. [200]

Paszmanyik 1924-ben javasolja: „A cionistáknak, az ortodoxoknak és a nemzetiségi zsidóknak a szovjethatalom és a bolsevista világnézet ellen küzdők első soraiban kell lenniük.” [201] De nem jött létre sem ez a szövetség, sem ez az első sor.

A 20-as évek második felében ismét megkezdődött a cionisták üldözése, a büntetőítéleteket felváltja a Szovjetunió területéről való kiutasítás. „1928-ban a hatóságok feloszlatták” az addig is féllegális Poalej Ciont, felszámolták a „legális” Gehalucot, és „bezárták a tulajdonában lévő gazdaságokat. Ebben az időben már véglegesen szétverték szinte az összes illegális cionista szervezetet.” 1926 után „szisztematikusan csökkent” az ország elhagyásának lehetősége. A cionisták egy része börtönben és száműzetésben maradt. [202]

Bármennyire is tömeges volt a fiatal városi zsidók bevonása a kommunista és a szovjet kultúrába és tevékenységbe, nem kevésbé volt állhatatos az ezzel szembeni ellenállás sem a vallásos, a nagyobbrészt idős, és az egykori letelepedési területen élő zsidók között. A párt odacsapott és széttiport. „Érdemes elmenni egy tősgyökeres zsidó városba, akár Minszkbe, akár Vityebszkbe, hogy meglássuk, mint tiporták el, taszították nyomorba, bánatba, reménytelenségbe mindazt, ami a zsidóságban méltóságteljes, tiszteletre méltó és figyelemre érdemes volt. Hogy ennek romjain az első sorokba, és az első helyekre romlott, könnyelmű, arcátlan emberek kerüljenek.” [203] A bolsevista hatalom „a mi zsidó közegünkben… borzalmas anyagi és erkölcsi pusztítást vitt véghez”. [204] „Egyfelől a zsidó bolsevikok tömegei, másfelől meg a zsidó *nepmanok* tömegei eléggé rettenetes módon jelzik, mily mélységekbe hatolt már a zsidóság kulturális felbomlása. És ha az orosz nép esetében is a bolsevizmusból való radikális kigyógyulás feltétele a nemzeti és az állami élet vallásos és erkölcsi princípiumainak helyreállítása, úgy a zsidó gondolainak is ugyanebben az irányban kell munkálnia.” [205]

Valóban ebben az irányban munkált. De ennek intenzív voltáról és sikeréről erősen megoszlanak a vélemények. Egy közeli kortárs úgy gondolja, hogy „a zsidó társadalom vagy teljességgel kormány és vitorla nélkül maradt, vagy megzavarodott, és a zavarodottságtól lelkileg eltávolodott, elfordult a történtektől”, az orosz társadalommal ellentétben, ahol mégis volt ellenállás, habár „ügyetlen és sikertelen”. [206] „Az 1920-as évek végén, a 1930-as évek elején a zsidók tömegesen hagyták el hagyományos életvitelüket.” [207] Sőt: az oroszországi zsidóság „az utóbbi 20 év alatt (ez 1933-ban íródott) egyre jobban és jobban eltávolodott saját történelmi múltjától… pusztítva a zsidó szellemet, a zsidó hagyományt”. [208] További néhány év múlva, közvetlenül a második világháború előtt: „Amidőn Oroszországban eluralkodott a bolsevista diktatúra, az apák és fiúk harca a zsidó utcában különösen kegyetlen formát öltött.” [209]

Körültekintve pedig mintegy félévszázad távolából – már Izraelből – M. Agurszkij emlékeztet: a zsidókat a forradalom következtében ért szerencsétlenségek oka jelentős részben az, hogy a zsidó szovjet ifjúság elzárkózott a vallástó] és a nemzeti kultúrától, „a kommunista ideológia kizárólagos hatása alá került… A zsidók tömeges beáramlása az orosz életforma minden felületére és a szovjet vezetésbe, a forradalmat követő első húsz évben, a zsidók számára haladásellenesnek és károsnak bizonyult”. [220]

És végül egy szerző a XX. század 90-es éveiből: „A zsidók képezték a forradalom elit csapatát, ők voltak a győztes fél. Ez az orosz internacionalista-szociális forradalom különleges vonása. Ezenfelül a modernizálás során a zsidóságot politikailag bolsevizálták és szociálisan szovjetizálták: a zsidó hitközség pedig – mint etnikai, vallási és nemzetiségi struktúra – nyomtalanul eltűnt.” [211]

A bolsevizmusba távozott zsidó ifjúság megmámorosodott új szerepétől, életrevaló céltudatosságától. Némelyek a nagy elragadtatás közepette még nemzetiségüket is megtagadták. Ez az internacionalizmusba és a fékevesztett ateizmusba[139] való

[139] *Ateizmus*: istentagadás, a vallás, mint szükségtelen ellen harcoló nézetek rendszere.

átmenet azonban nem tekinthető *beolvadásnak* abban a régi értelmében, amelytől annyira félt a zsidóság: a környező többség kultúrájában való feloldódásnak. Ugyanoda mentek ők is, ahova az egész ifjúság tartott, megteremteni az új *szovjet népet*. Csak egy kicsiny ér, ahogy M. Agurszkij megjegyzi, amely még a pravoszláv hitre is áttért, de ugyanakkor meg kívánva őrizni „a bolsevizmus politikai formáit”, mint Ja. Gurovics ügyvéd is, Venjamin metropolita[140] védője 1922-ben, annak halálos végű tárgyalásán [212], csak ez az ér akart feloldódni éppen az orosz kultúra folyójában, és nevezhető asszimilánsnak. A *Zsidó Enciklopédia* most a „párt- és állami apparátus, gazdálkodó, tudományos, sőt katonai szervezetek és hivatalok” zsidó munkatársairól ír, hogy „többségük nem rejtette véka alá zsidó származását, de ők és családjaik gyorsan átvették az orosz kultúrát és nyelvet, így a zsidósághoz való tartozásuk elvesztette kulturális tartalmát”. [213] Valóban, csorbát szenvedett ezekben az emberekben az őket felnevelő kultúra, alakult a „szovjet ember”, de az elkövetkező évtizedek megmutatták, hogy a zsidósághoz való tartozás érzésfoszlánya megmaradt, azt nem sikerült kiirtani.

De hát még a 20-as évek idején is, például 1924-1926 folyamán, az internacionalizmus kiáradása ellenére is, vegyes házasság („zsidók és oroszok vagy egyéb nem zsidók között”) országos átlagban csak az esetek 6,3%-ában fordult elő (a házasságba lépő zsidók arányát tekintve). Az OSzFSzK-ban 16,8%, de Belorussziában 2,8%, Ukrajnában pedig 4,5% [214] (más adatok szerint, csupán 1926-ot tekintve, országos átlagban 8,5%, az OSzFSzK-ban 21%, Belorussziában 3,2%, Ukrajnában pedig 5% [215]). Az asszimilációs összeolvadás épphogy elkezdődött.

Na és milyen volt ezek között az új feltételek között az izraelita vallás helyzete? A bolsevik hatalom, amely minden vallásnak, mint olyannak az ellensége, kezdetben, a pravoszláv egyházra mért legféktelenebb csapás éveiben, visszafogott tűréssel viszonyult a zsidó vallási gyakorlathoz. „A *Der Emes* című lap 1922 márciusában írta, hogy a KB agitációs és tájékoztatási osztálya nem fogja sérteni a vallásos érzületet... 1920-as években ez a tűrés nem terjedt

[140] *Metropolita*: keleti keresztény egyház vezető főpapja.

ki a pravoszláv hitre, amelyre a hatalom mint a szovjet rendszer egyik legnagyobb ellenségére tekintett.” [216] Egyébként a pravoszláv egyház értékeinek elkobzását célzó kampány elérte a zsinagógákat is. Je. Jaroszlavszkij írta az *Izvesztyijá*ban közölt „Mit vehetünk el a zsinagógákban” című cikkében: „A rabbik nagyon gyakran állítják, hogy a zsinagógákban semmiféle érték sincs. A legtöbbször ez valóban így is van... A falak általában üresek. De a hétágú gyertyatartók gyakran ezüstből vannak.

Ezeket okvetlenül el kell kobozni.” Meg három héttel korábban „a Szpaszo-Glinyiscsevszkin lévő zsidó imaházból... elkoboztak 16 ezüsttárgyat”, a szomszédos korális zsinagógából „57 ezüst- és 2 aranytárgyat”. Jaroszlavszkij még azon is gondolkozott, ne vessen-e ki progresszív adót azokra, akik a zsinagógákban a drága helyeket bérlik, vásárolják ki. (Ezt az intézkedést azonban nyilvánvalóan nem vezették be.) [217]

„A zsiszekció szervezői azonban azt követelték a felsőbb vezetéstől, hogy ugyanolyan politikát folytasson a judaizmussal, mint a kereszténységgel szemben.” [218] Már 1921-ben, a zsidó újévkor a zsiszekció „nyilvános bíróságot (tartott) a zsidó vallás felett” Kijevben. A *Orosz Zsidók Könyve* leírja ezt, és a többi „monstre-pert”[141] is 1921-22-ben: a héder-pert Vityebszkben, a jesiva-pert Rosztovban, és magának az ítélet napjának a bíróság elé állítását Odesszában. A tárgyalásokat tudatosan tartották jiddis nyelven, a zsiszekció gondoskodott róla, hogy a judaizmust bolsevik zsidók „ítéljék el”.

A vallásos iskolákat rendelettel betiltották, 1920 decemberében jelent meg a művelődésügyi népbiztosság zsidó osztályának körlevele a héderek és a jesivák megszüntetéséről. „Hosszú éveken keresztül azonban a héderek még folytatták földalatti létezésüket” [219], „nagyszámi féllegális héder és jesiva továbbra is működik”. „A vallásos nevelés tilalma ellenére összességében az 1920-as évek bizonyultak a legliberálisabb időszaknak a zsidó vallásos életben a Szovjetunióban.” [220]

Persze, hogy a „zsidó dolgozók kérésére” többször próbálkoztak a zsinagógák bezárásával, de ez a szándék „a

---

[141] *Monstre (latin-német)*: rendkívüli nagy arányú, óriási.

hívők dühödt ellenállásával szembesült”. Mégis, „az 1920-as években bezárták a központi zsinagógákat Vityebszkben, Minszkben, Gomelben, Harkovban, Bobrujszkban”. [221] A Maroszejkán lévő központi moszkvai zsinagógát „sikerült megvédeni Máze rabbinak Dzerzsinszkijhez és Kalinyinhez intézett közbenjárásával” [222]; 1926-ban Kijevben „bezárták a korális zsinagógát, amelybe a zsidó gyermekszínház költözött”. [223] De „a legtöbb zsinagóga továbbra is működött. Így 1927-ben Ukrajnában 1034 zsinagóga és imaház tevékenykedett” sőt, „a zsinagógák száma az 1920-as évek végére megnőtt az 1917-es állapothoz képest”. [224]

A hatóságok megpróbálták létrehozni az „élő zsinagógát” is (a pravoszlávok „élő egyházának” hasonlatosságára), az ilyen zsinagógában „szembetűnő helyen Lenin arcképét függesztették „megpróbálták bevezetni a „vörös rabbik” és a „kommunizált rabbik” intézményét; azonban „semmi sem sikerült, nem sikerült szakadást előidézni a zsidó közegben a hívők között”. [225] „A vallásos zsidók túlnyomó többsége határozottan fellépett az »élő zsinagóga« ellen, ezért a szovjet hatóságok tervei... kudarcot vallottak.” [226]

A minszki rabbik egy csoportját 1930 végén letartóztatták. Mindnyájukat „szabadlábra helyezték kétheti fogvatartás után, és miután aláírtak egy, a GPU munkatársai által összeállított levelet” [227], miszerint 1. a zsidó vallást nem üldözik a Szovjetunióban, „mint a cári Oroszország idején”; 2. a szovjet időszak alatt egyetlen rabbit sem végeztek ki.

A zsidók által lakott vidékeken ezenkívül „vasárnapot vagy hétfőt igyekeztek pihenőnappá tenni; az iskolákban, a zsiszekció követelésére szombaton is volt tanítás, és vasárnap volt a pihenőnap”. (Nemsokára pedig, 1929-től mindenkire az „ötnaposság” és a „hatnaposság” várt, vagyis egy lebegő szabadnap ötnaponta vagy hatnaponta, így a keresztények is elvesztették a vasárnapot, a zsidók is a szombatot.) Ünnepnapokon a *zsiszekek* tomboltak a zsinagógák előtt, Odesszában „berontottak a broszki zsinagógába... és demonstratíve kenyeret ettek a böjtölő hívők szemeláttára”. Szerveztek ezenkívül „kommunista jom kippurokat” (a „kommunista szombatok” és „kommunista

vasárnapok” mintájára társadalmi munkavégzést az ítélet napján). „Az ünnepnapokon, különösen a zsinagógák bezárásakor, általában táleszeket[142], Tóra-tekercseket, imakönyveket, vallásos könyveket rekviráltak.” „A macesz[143] behozatalát külföldről… hol engedélyezték, hol tiltották” [228], emellett „1929-től a hatóságok magasabb adókulcsot alkalmaztak a maceszsütés esetében”. [229] Larin megjegyzi, hogy „bámulatos módon engedélyezték” 1929 húsvétján a macesz szállítását Königsbergből a moszkvai zsinagógákba. [230]

A 20-as években magánnyomdákban még adtak ki vallásos zsidó irodalmat. „Leningrádban a bábád irányzatú hászidoknak sikerült imakönyveket nyomtatniuk néhány kiadásban, mindegyiket néhány ezres példányszámban”, D. Katzenelson leningrádi rabbi munkáját pedig a *Krasznij agitator (Vörös Agitátor)* nyomdájában adták ki. A 20-as évek folyamán megjelentek zsidó naptárak is, és „több tízezres példányszámban keltek el”. (2311 Sőt, „a zsidó hitközség volt az egyetlen vallásos egyesülés (Moszkvában), amelynek a 20-as években engedélyezték istentiszteleti helyek építését”: második zsinagógát a II. Viseszlávcev közben, a Szuscsevszkij töltés mellett, és egy harmadikat Cserkizovban. Ez a három zsinagóga Moszkvában nyitva maradt a 30-as évek folyamán. [232]

De „a fiatal zsidó írók és költők… lelkesedéssel írtak az üres zsinagógákról, a magányos rébéről[144], akinek már nincs kit tanítania, a kisvárosi fiúkról, akikből rettegett vörös komisszárok lesznek”. [233] Azt is láttuk, hogyan őrjöngtek az orosz komszomolisták a húsvéti hajnali mise idején, kiütötték az emberek kezéből a gyertyákat és a szentelt kalácsot, később pedig ledöntögették a kereszteket a kupolákról; és a téglahalmazzá vált sok ezer gyönyörű templom; és emlékezünk a sok ezer pap kivégzésére, és más ezrekre is, lágerbeli saroglyákat[145] cipelve.

Akkoriban mindnyájan istenűzést tartottunk.

❖

[142] *Tálesz (jiddis)*: vállra terítendő zsidó imalepel.

[143] *Macesz (jiddis)*: a zsidók húsvétkor fogyasztott ropogósra sütött vékony kovásztalan kenyere.

[144] *Reb, rebbe*: rabbi.

[145] *Saroglya*: rudakkal ellátott (rácsos) szállítóeszköz.

A korai szovjet évektől fogva a zsidó értelmiség és ifjúság előtt áldásos módon kitárultak a tudományhoz és az orosz nyelvű kultúrához vezető utak, nagyon széles, de szovjet módon tartalmukban összeszorított utak. (A legkorábbi szovjet évek idején a kultúra csúcsainak patrónusa Olga Kamenyeva, Trockij nővére volt.)

Már 1919-től kezdve „hatalmas számban tódult a zsidó ifjúság” a filmgyártásba a Lenin által az „azonnali agitációs hatása” miatt feldicsért művészetbe, a tömegpszichológia irányítása végett. „Közülük sokan álltak filmstúdiók, köztársasági és központi film-főigazgatóságok, oktatási központok és forgatócsoportok élére.” (B. Sumjackij, a Mongol Köztársaság egyik alkotója, Sz. Dukelszkij, a mozgóképipari főigazgatóság vezetői különböző időszakokban. [234]) A kora szovjet filmgyártás hatásos megjelenése kétségtelenül zsidó érdem. A *Zsidó Enciklopédia* hosszasan sorolja a gyártásvezetőket, rendezőket, dramaturgokat, színészeket, forgatókönyvírókat, filmszakembereket. A rendezők közül Dziga Vertov számít a szovjet, alapvetően dokumentarista film klasszikusának: *Lenini filmigazság, Lépdelj, Szovjet, A Donyecki-medence szimfóniája, Három dal Leninről* [235] (kevésbé ismert, hogy ő vette filmre Szergej Radonyezsszkij szent ereklyéinek elpusztítását is). A „történelmi dokumentumfilm” kategóriájában Eszfir Schub „régi filmhíradórészletek tendenciózus egymás mellé helyezésével teljes estét betöltő propagandafilmeket szerkeszt (»*A Romanov-dinasztia bukása*«, 1927... stb.), a későbbiekben hasonló fogásokkal készített dicsőítő és patetikus filmeket”. Közismertek a szovjet filmművészet történetében G. Kozincev és L. Trauberg (*Sz. V. D., Új Babilon*), Sz. Jutkevics. F. Ehrmlehr hozta létre a filmkísérleti műhelyt. Kiemelkedik még G. Rosal (*Szkotyinyin uraságék őexcellenciája – Girs Lekkert merénylete*), Ju. Reisman (*Kényszermunka, Szomjazik a föld*) és mások. Az egész kora szovjet film legnagyobb alakja pedig Szergej Eizenstein. Ő hozta a vászonra „az epikát, a tömegjelenetek monumentalitását, ez utóbbiak és a nagytotál képek váltakozását, a vágás érzelmi töltését és ritmusát”. [236] Tehetségét azonban megrendelésre használta. A *Patyomkin cirkáló* dörgő világsikere faltörő kosként nyitott utat a szovjeteknek; a széles

nézőközönségre kifejtett hatását tekintve azonban az orosz történelem felelőtlen kiforgatása, a régi Oroszországra hintett átkok kizsarolója, kimódolt „filmes kellékekkel”: mintha ponyvával fedték volna be a matrózok tömegét, hogy agyonlőhessék őket (és a világközvélemény történelmi tényként fogadta ezt el), meg az ominózus „tömegverekedés” az odesszai lépcsősoron, ami sosem volt. (Később Sztálinnak kellett segíteni a totalitárius eszmével, aztán a nemzetiségivel, Eizenstein akkor is azonnal rendelkezésre áll.)

Habár a *Zsidó Enciklopédia* a művészegyéniségek nevét nemzetiségi hovatartozásuk alapján válogatta össze, megismétlem: nem a nemzetiségükben volt a dolog nyitja, hanem az egész kora szovjet időszak heves-szabados internacionalista viharában, amelytől bármiféle nemzeti szellem vagy hagyomány a legmesszebbmenőkig távol állt. Itt egy fényesen kiemelkedő egyéniség – színházi, de a hatalom mellett áll – Meierhold. Ő a szovjet színház vezető – és ellentmondást nem tűrő – csillaga. Heves rajongói voltak, de nem mindenki fogadta el. Tirkova-Williams késői visszaemlékezéseiben olvassuk: „dogmatikus sematizációjával és ridegségével” diktátor módjára zúzta össze a darabok szerzőit és a színészeket is; Komisszarzsevszkaja „megérezte, hogy újszerűsége híján van az alkotó egyszerűségnek, az etikai és esztétikai tisztaságnak... megnyeste a színészek szárnyát... nagyobb jelentőséget tulajdonított a keretnek, mint a festménynek” [237]; Mihail Bulgakov kitartó ellenségeként is emlékezetessé vált.

Az akkori kor természetesen fizetséget követelt a pozícióért. Így fizetett akkoriban Kacsalov is, Nyemirovics-Dancsenko is, meg mindenki... Így fizetett a kamaraszínház tehetséges rendezője, A. Tairov-Kornblit is, ugyanannak a megismételhetetlen kora szovjet időszaknak a színházi csillaga. (1930-ban Tairov az ipar-pártot „leplezte le” az újságokban.)

Marc Chagall 1923-ra már kitelepült. Az 1920-as évek festőitől azt követelték, hogy beszálljanak a látványos szovjet tömegtájékoztatásba, amivel ki is tűnt néhány zsidó festő, kezdve talán a korai El Liszickijjel. Ő az októberi forradalomban „az emberiség történelmének új kezdetét”

látta meg, „bekapcsolódott a különböző bizottságok és bizottmányok munkájába, elkészítette a szovjet központi végrehajtó bizottság első zászlaját, amelyet a kormánytagok 1918-ban kivittek a Vörös térre”. Híres plakátja a „Vörös ékkel üsd a fehéreket”, 1927-től sok szovjet kiállítást installált külföldön, Nyugatnak szánt propagandisztikus fényképalbumok (*A Szovjetunió építi a szocializmust* stb.). [238] A hatalom kegyence pedig („sok Lenin-, Trockij- és egyéb szovjet vezető arcképe”, Vorosilov, Frunze, Bugyonnij) Iszaak Brodszkij. „Sztálin arcképének elkészítése után a Szovjetunió vezető hivatalos arcképfestőjévé vált” 1928-tól, 1934-ben pedig kinevezik az össz-oroszországi művészeti akadémia igazgatójává. [239]

„Az első forradalom utáni évek... után az oroszországi zsidók zenei élete még élénkebb.” A század elején Oroszországban létrehozták „a világ első zsidó zenei nemzeti iskoláját, amely ötvözte a mély népi hagyományokat és az európai zeneszerzői technikát”. És most, a 20-as években „aktívabbá vált a zsidó zeneszerzők tevékenysége, számos zsidó témájú és tartalmú mű jelent meg”, például M. Gnyeszin *Ábrahám ifjúkora* c. operája, A. Krein *Énekek éneke,* bátyjának, G. Kreinnek *Zsidó rapszódiá*ja. G. Kreint, Julián fiával együtt nyolcéves kiküldetésbe küldték (az akkori szovjet korlátozások mellett) Bécsbe és Párizsba, fiának „zeneszerzői és előadói tehetségét tökéletesítendő”. [240] A zenei előadó-művészet mindig is sikeres pálya volt a zsidó tehetségek előtt, most pedig folyóvá duzzadt, és – szerencsére – ideológiamentes maradt. Ekkor még ismeretlen, de – meg fogjuk tárni – a továbbiakban évtizedekig magasztalt nevelje bukkanunk. Számos „zenei közéleti személyiség” jelent meg. Matiasz Szokolszkij-Grinberg volt a művelődésügyi népbiztosság művészeti főigazgatóságának zenei főfelügyelője, az ideológiai *Muzika i revoljucija (Zene és Forradalom)* című kiadvány felelős szerkesztője. Később (a 30-as években) Moiszej Grinberg, „a zenei és koncertélet neves szervezője” volt az állami zenei kiadó igazgatója, a *Szovetszkaja muzika (Szovjet Zene)* főszerkesztője, később még az össz-szövetségi rádió zenei műsorszórási főosztályának vezetője is. [241] Odesszában még zsidó konzervatórium is működött. [242]

A tömegeknek szánt színpadon Lennyid Utyoszov hangja zúgott. Egyéb témák mellett dicsőségesen járta be az országot az odesszai jelleg. („*Az odesszai sittről meglépett három jasszfiú...*”) Sok dalnak A. d'Actil volt a szerzője (az ő híres „*Vörös lovas- / katonák vagyunk, / jószavú bárdok mirólunk / szerzik újabb énekük*”). A. P. German és Ju. Hajt költötték a szovjet légierő indulóját. Ugyan ki az, az idősebb nemzedékből, aki nem énekelte rekedtre ifjú hangját: „*Egyre magasabba, magasabbra és magasabbra / sarkalljuk madaraink szárnyalását*”. [243] Akkor alapozták meg a szovjet tömeges daléneklést.

A szovjet kultúra áradata évről évre egyre inkább az irányító hivatalok szeme- és kezeügyébe került. Néhány közülük: GUSZ (állami tudományos tanács). GIZ (a monopolista állami kiadó, amely sok magánkiadót fojtott meg, 1922-23-ban David Csernomorgyikov volt a „politikai komisszárja” [244]). Hasonlóképpen a MuzGIZ zenei kiadó. Művészeti alkotások felvásárlásának állami bizottsága, vagyis a művészek létezését megszabó hatalom. (A politikai megfigyelés, mint A. K. Glazunov, a leningrádi konzervatórium rektora esetében, külön téma.)

Magától értetődő, hogy a zsidók csupán elemei voltak a csinnadrattával felvonuló proletárkultúrának. És a kora szovjet időszak győzedelmes légkörében őszintén nem érződött veszteségnek, hogy a szovjet kultúra intenzíven szorította ki az orosz kultúrát, emlékezzünk megfojtott vagy el sem hangzott neveire.

Az országban és a pártban 1923 és 1927 között kegyetlen harc folyt Sztálin és Trockij között a hatalomért. Később legalább ekkora magabiztossággal küzdött a pártelsőségért Zinovjev is. Ilyen előzmények után 1926-ban Trockijhoz pártolt a Sztálin által megcsalt Zinovjev és Kamenyev (egyesült ellenzék), vagyis a három legnevesebb zsidó vezér egy táborba került. Nem csoda, hogy az alacsonyabb rangú fiatal trockisták tömege is zsidó volt. (Erre utal például a verhnyeuralszki elkülönítőben a trockistákkal együtt ült A. Csiliga vallomása, amit Agurszkij idéz: „a trockisták valóban fiatal zsidó értelmiségiek és

műszakiak voltak”, elsősorban és különösen a baloldali bundisták közül. [245])

„Az ellenzéket alapvetően zsidó csoportnak tekintették”, és Trockijt ez erős aggodalomra késztette. Ezért 1924 márciusában panaszkodott is Buharinnak, hogy a moszkvai munkások nyíltan kimondják: „Lázonganak a zsidók!”, meg úgymond „több száz levelet kapott ebben a témában”. Buharin elhárította, mint részletkérdést. Akkor „Trockij megpróbálta az antiszemitizmus kérdését a politikai bizottság elé terjeszteni, de senki sem támogatta ebben”. Trockij a legjobban éppen attól tartott, hogy Sztálin az antiszemitizmust fogja a nyilvánosság előtt ellene ütőkártyaként felhasználni. És erre esetenként sor is kehült (Uglanov, aki akkor a moszkvai pártbizottság titkára volt). Annikor pedig 1927. november 7-én Moszkvában feloszlatták (éppen Uglanov) a trockista tüntetést, „antiszemita bekiabálások hallatszottak”. [246]

Talán Sztálin szívesen ki is játszotta volna az egyesült ellenzék ellen a zsidóellenes lapot, ami közeli eredménnyel kecsegtetett, de példátlan politikai érzékével elkerülte ezt a lépést: mintha belekezdett volna és visszalépett. Hiszen értette, hogy a zsidók jelentős számban voltak pártjának a tagjai (ha pedig egyesítené őket maga ellen, jelentős erőt képviselnének), és rájuk még szüksége van a nyugati támogatás végett, meg különböző zsidó káderekre neki magának is szüksége lehet még egykor. Nem is vált meg soha kedvenc segítőjétől, Lev Mehlisztől; és még Caricin, valamint a polgárháború óta hűséges csatlósa volt Moiszej Rubinovics (akit ezért igencsak kitüntettek). Azért egyidejűleg Sztálin megerősödésével a 20-as évek végén megkezdődött a zsidók leépítése a szovjet apparátusban. Ennek a küzdelemnek a csúcsán nem véletlenül küldte Jenukidzét, hogy fényképeztesse magát le a „munkás- és parasztasszonyok” [247] kongresszusának „zsidó küldötteivel”. Jaroszlavszkijt pedig, hogy megírja a *Pravdá*ban: „az ellenzékkel szemben alkalmazott antiszemitizmus megnyilvánulásának egyes esetei, ugyanügy, mint… az ellenzék részéről a párt elleni harca során alkalmazott antiszemitizmus egyes esetei” kísérlet arra, hogy felleljenek „bármily rést, bármilyen repedést” a proletárdiktatúra testén. „Nincs annál butább vagy

reakciósabb dolog, mint az ellenzék gyökereit az egyik vagy másik ellenzéki vezető nemzetiségi vonásaiból levezetni.” [248] És valóban, a XV. pártkongresszuson, ahol véglegesen szétzúzták az „egyesült ellenzéket”, Sztálin elküldte Ordzsonikidzét, hogy külön nyilatkozzon a nemzetiségi kérdésről a központi ellenőrző bizottság és a munkás-paraszt felügyelőség előtti beszámolójában (éppen ott mutatta be a fenti statisztikát), mintegy a zsidók védelmében. Az apparátus „nagyobbrészt oroszokból áll... ezért mindenfajta pletykálkodás a zsidó beözönlésről stb. tökéletesen megalapozatlan”. [249] De hát Sztálin még 1930-ban, a XVI. kongresszuson is az „orosz nagybirodalmi sovinizmus”-t jelölte meg „mint a nemzetiségi kérdés legnagyobb veszélyét”. Sztálin végül az 1920-as évek végéig nem hajtotta végre a szovjet apparátus és a párt elgondolt „megtisztítását” a zsidóktól, hanem továbbra is támogatta elhelyezkedésüket különböző ágazatokban, helyeken, intézményekben.

A kommunista párt XV. kongresszusán (1927 decembere) elkövetkezett az idő, amikor nyilatkozni kellett az egyre veszélyesebben feltorlódó parasztkérdésben: mit tegyünk ezzel a kibírhatatlan parasztsággal, amely a kenyérért cserébe arcátlanul ipari árukat szeretne kapni? A legfontosabb beszámoló ebben a kérdésben Molotovó. A vitában pedig a felszólalók között vannak Schlichter és Jakovlev-Epstein, a parasztság halhatatlan hóhérai. [250] Tömeges háború készülődött a parasztság ellen, és Sztálin nem engedhette meg magának, hogy elriassza az ügyes kádereket, meg talán úgy gondolta, hogy ebben az óriási kampányban, amely aránytalanul jelentős mértékben a szláv lakosság ellen irányul, biztosabb a zsidókra támaszkodni, mintsem az oroszokra. Az állami tervbizottságban továbbra is megőrizte a zsidó többséget. A kollektivizálás irányító és elméleti apparátusában természetesen benne volt Larin is; 1928 óta Lev Kritzman állt az agráregyetem igazgatói posztján, 1931-33-ban az állami tervbizottság elnökhelyettese, végzetes szerepet játszott a Kondratyjev és Csajánov elleni hajtóvadászatban. (Épp időben érkezett Deborin és Jaroszlávszkij.) Jakob Jakovlev-Epstein volt a földművelésügyi népbiztos. (Hosszú éveken keresztül karrierje az agitáció és a tájékoztatáspropaganda területére korlátozódott: 1921-től a

Glavpolitproszvet vezetője, majd a KB agit.-prop. osztálya következik, és a KB sajtóosztályának vezetői széke. De már 1923-ban, a XII. kongresszuson is bemutatja a faluról szóló határozattervezetét, így a sors 1929-ben földművelésügyi népbiztossá tette. [251] És vezette ő ezek után a nagy áttörést, a sokmilliós kollektivizációs rohamot, szolgálatkész helyi végrehajtókkal.) Kortárs író írja: „A 20-as évek végén a jelentős számú zsidó kommunista először válik parancsnokká és élet-halál urává vidéken. Csak a kollektivizáció során véglegesült a zsidónak, mint a parasztok gyűlöletes ellenségének a képe. Még olyan helyeken is, ahol addig a napig egyetlen zsidót sem láttak szemtől szembe.” [252]

Nyilvánvaló, hogy a szovjet és a pártapparátusban betöltött százalékos arányuktól függetlenül, tévedés volna a kommunizmus leggonoszabb parasztellenes tervét éppen a zsidó részvétellel magyarázni. Lehetett volna a földművelődési népbiztosság élén orosz is Jakovlev-Epstein helyett, ez elég nyilvánvalóan megmutatkozott a mi október utáni történelmünkben. A kulákság felszámolásának és a kollektivizációnak az értelme és következményei nem lehettek csupán szociálisak és gazdaságiak. Milliós nagyságrendben nem arctalan tömeget semmiztek ki, hanem hagyományos kultúrával rendelkező valódi embereket, kitépték gyökereiket, kioltották szellemiségüket. Lényegében a kulákok felszámolása nemcsak szociális intézkedésként nyilvánult meg, hanem nemzeti intézkedésként is, és mivel érveljünk, hogy ezt nem tartalmazta a kommunista elgondolás? Az orosz népre, mint a kommunizmus győzelme útjában álló legfőbb akadályra mért, Lenin által kieszelt stratégiai csapás sikeresen valósult meg halála után is. Azokban az években a kommunizmus minden kegyetlenségével tiporta szét az orosz népet. És elképesztő, hogy tudatos emberek is életben maradtak. A kollektivizáció minden más kommunista cselekménynél nyilvánvalóbban söpri el Sztálin diktatúrájának állítólagos „nemzeti”, állítólagosan „orosz” jellegéről szóló elméleteket. Ami pedig a hatalmon lévő kommunista zsidók részvételét illeti a kollektivizációban, jusson eszünkbe, hogy ez a részvétel szorgalmas és tehetséges volt. Halljuk ezt egy harmadgenerációs politikai menekülttől, aki Ukrajnában nőtt fel: „Visszaemlékszem

apámra, anyámra, nagybátyáimra, nagynénéimre, milyen lelkesedéssel végezték a kollektivizációt, teljesítették az ötévest négy alatt, és írtak az alkalomhoz illő termelési regényeket!” [253] A kormánylapban ez állt: „Nincsen minálunk zsidókérdés. Erre a kérdésre már réges-rég válaszolt az októberi forradalom. Minden nemzetiség egyenlő, ez az a válasz.” [254] Amikor azonban a parasztházba nem csupán komisszár, hanem zsidó komisszár lépett be a kulákgazdaság felszámolása végett, akkor a kérdés viszonylagossá vált.

„A 20-as évek végén”, írja S. Ettinger, „sokaknak úgy tűnt, hogy a szovjetunióbeli élet sokféle nehézsége között az egyetlen nép, amely nyert a forradalmon, a zsidók: ők voltak fontos kormányposztokon, ők tették ki az egyetemi és főiskolai diákok jelentős csoportját, a híresztelések szerint megkapták Krím legszebb földjeit, és elárasztották Moszkvát.” [255]

De lám, fél évszázaddal később, 1980 júniusában a Columbia egyetemen tanácskozást tartottak (rádióban hallottam) a zsidók helyzetéről a Szovjetunióban. A tanult előadók leírták, mennyire szorongatott a szovjet zsidók helyzete, és külön kiemelték, hogy a zsidóktól elvárták, hogy elutasítsák gyökereiket, hitüket, kultúrájukat és kapcsolódjanak be valamely nemzetieden társaság munkájába, vagy települjenek ki.

Hoppá ! Hát éppen ez az, amit a húszas években megköveteltek és amire kényszerítették az egykori Oroszország minden népét, Szolovki terhe mellett, és nem volt alternatíva, „vagy kitelepülni”.

A „fényes” húszas évek, mennyire rájuk fér a józan értékelés.

Telve voltak elkeseredett üldözéssel *osztályjelleg* szerint is, amibe beletartozott az ártatlan *gyermekek* üldözése szüleiknek – általuk még csak nem is látott – életmódja miatt, ámde *akkor* nem zsidó gyermekekről és nem zsidó szülőkről volt szó.

A húszas években egyfolytában halálra üldözték a klérust[146]. (Nem is kell külön említenem, hogy a klérus sok nemzedéken keresztül egyértelműen az orosz nemzeti típust képviselt.) Ezzel a „GPU egyházi osztályai" foglalkoztak, amelyeknek élén az emberek, persze nem csak zsidókat láttak, de azért túlságosan gyakran zsidókat is.

A húszas évek végétől, a harmincas években elindultak a mérnökperek is: meghurcolták és megölték az egész régi mérnöki kart, amely összetételét tekintve túlnyomórészt orosz volt, a jelentős német réteg mellett.

Hasonlóképpen rombolták le azokban az években az orosz tudomány pilléreit és tüntették el szakembereit is sok tudományágban – történelem, régészet, helytörténet –, hiszen az oroszoknak nem lehet *múltjuk*. Egyetlen üldözőnek sem rójuk fel *saját* nemzetiségi szándékait. (Ha a bizottságban, amely előkészítette és megindokolta az oroszországi egyetemek történelmi és bölcsészettudományi karainak megszüntetéséről rendelkező határozatot, benne volt Gojhbarg, Larin, Radek és Rothstein. Tegyük hozzá, hogy ugyanúgy benne volt Buharin, M. Pokrovszkij, Szkvorcov-Sztyepanov, Fritsche, és aláírta mindezt 1921 márciusában Lenin.) A határozat szellemében azonban volt nemzetiségi indíttatás: ennek a népnek – a „nagyorosz" népnek – a továbbiakban már sem történelemre, sem nyelvre nem lesz, nem lehet szüksége. A 20-as években megszüntették magát a fogalmat is, „orosz történelem", nem volt ilyen ! És kisöpörték a „nagyorosz" fogalmat is, nincs ilyen!

Annál fájdalmasabb, hogy mi magunk, oroszok állhatatosan haladtunk ezen az öngyilkos úton. És a 20-as éveknek éppen ezt az időszakát szokták tekinteni a cárizmustól, kapitalizmustól felszabadított kultúra „felvirágzásának"! Még azt a szót, hogy „orosz" kimondani, vagy hogy „orosz vagyok" ellenforradalmi kihívásként hangzott, erre én aztán egészen jól emlékszem a magam tapasztalatából is, iskolás gyerekkoromból is. Viszont mindenütt akadálytalanul lehetett mondani és írni, hogy ruszopjat[147]. A *Pravdá*ban szembetűnő helyen ajánlották

---

[146] *Klérus (görög, latin)*: a keresztény (általában a katolikus) egyházak papi rendje.

[147] *Ruszopjat*: megingott, meghátráló, meghátrált orosz.

az olvasó figyelmébe (V. Alekszandrovszkij ezen felül semmivel sem tűnt ki):

> Oroszország! Elkorhadt? Meghalt? Megdöglött?
> Hát jól van! Örök emlék neked.
> ...Mankóidon nyikorogva csoszogtál,
> Ajkadat az ikonok kormaival kented;
> A puszták felett varjúként károgtál,
> Őrizted a sok évszázados súlyos álmot.
> Hej, te vak és bolond vénasszony!... [256]

V. Blum pedig a *Vecsernyaja Moszkva (Esti Moszkva)* hasábjain nem átallotta arcátlanul követelni, hogy „el kell takarítani a terekről a »történelmi« szemetet”: a Vörös térről eltakarítani Minyin és Pozsarszkijt, Novgorodból Oroszország ezredéves emlékművét, Kijev dombjáról Szent Vladimír szobrát, „ez a sok tonna... fém már régóta az ócskavastelepre kívánkozik”. (Az „árnevezések” nemzetiségi árnyalatairól már írtunk.) A politikai szélkakasként és személyes szemérmetlenségéről hírhedt David Zaszlavszkij azt követeli, hogy pusztítsák el Igor Grabar restaurációs műhelyeit: „A tisztelendő festőatyák... titokban ismét egyesítették az egyházat és a művészetet!” [257]

Ez a mi önmeghódításunk azonnal megmutatkozott az orosz nyelvben is, mélységének, szépségének, bőségének elvesztésében, az acélhengerelt szovjet volapükre[148] való áttérésben.

Annak az évtizednek a lelkesedésében nem törődtek azzal, hogyan is néz ki mindez: hisz az orosz hazafiságot véglegesen leváltották. De ne feledjük, ne feledjük e] a népérzést. Nem annyira vette észre a nép, hogy a Megváltó Krisztus templomát a szkopinszki járásból való egykori parasztgyerek, Zsevalkin mérnök robbantotta fel, de annál inkább észrevette, hogy a legfőbb robbantót Kaganovicsnak (ő még a Vaszilij Blazsennij-székesegyházat is le akarta romboltatni) hívták. Nyilvánosan pusztította a pravoszláv hitet a Gubelman Jaroszlavszkij vezette „harcos istentelenek” bandája. Helyesen mondják manapság: „Különösen felháborító volt, hogy a zsidó kommunisták részt vettek az orosz templomok szétrombolásában.” [258]

---

[148] *Volapük*: a XIX. század végén alkotott mesterséges nyelv.

És éppen a pravoszláv egyház (majd később a falu) üldözésében bármily szégyenteljes is a parasztfiak részvétele, de megdöbbentő, sértő és eltörölhetetlen volt minden más vallású részvétele is. Éppen az orosz közmondás ajánlása ellenében: *Ne űzd az Istent az erdőbe, ha már- bemásztál a házba*.

A húszas éveket A. Voronel szavai szerint: „a zsidók kedvező helyzetnek tekintették, ami tragikusnak bizonyult az orosz nép számára”. [259]

Igaz, a helyzetet még kedvezőbben fogadták a baloldali nyugati entellektüelek: őket természetesen nem a nemzeti, hanem a szocialista szempont bűvölte el. Ki emlékszik rá, hogy 1930 szeptemberében negyvennyolc közétkeztetési szakembert végeztek ki viharos gyorsasággal, „az éhezés megszervezőit” (Sztálin helyett), „szabotőröket” a hús, hal, konzerv és zöldség terén Ezek közül a szerencsétlenek közül legalább tíz a zsidó. [260] Ugyan mi tudná megállítani a szovjethatalom iránti csodálatot a világban?

Dora Schturman figyelmesen végigköveti B. Bruckusz hiábavaló próbálkozásait, hogy Európában tiltakozásra késztesse a nyugati értelmiségieket. Ugyan talált ilyeneket, de kiket, németeket és „jobboldaliakat”. Első felindulásában Albert Einstein is aláírta, de pironkodás nélkül vissza is vette aláírását, mivel: „a Szovjetunió hatalmas eredményeket ért el” és „Nyugat-Európa nemsokára irigyelni fogja magukat”, ez a kivégzés pedig csak „egyedi eset”, és „nem lehet teljes mértékben kizárni a (közétkeztetésiek) bűnösségét”. Romain Rolland „nemes” hallgatásba burkolózott. Zweig alig tudott ellenállni a kommunista haragnak, aláírását nem vette vissza, de hozzátette, hogy ez a kivégzés „ősi orosz módszer”. És akkor ugyan mit is várjunk az országon belül Joffe akadémikustól, aki rábeszélte Einsteint, hogy vonja vissza aláírását? [262]

Nem, nem kezdett bennünket irigyelni Nyugat-Európa. Ezen „egyedi esetek” keretében pedig az ártatlanok millióit végezték ki. Ne feszegessük, miért feledte el a világközvélemény azokat a gonosztetteket. Ma sem emlékeznek vissza azokra vajmi szívesen.

Manapság a visszája felé, a múltba épül az a mítosz: miszerint a szovjethatalom idején a zsidók egészében véve másodrendű állampolgárok voltak. Vagy a kora szovjet időkről ilyen formában nyilatkoznak: „akkor még nem volt olyan elnyomás, amilyenre a későbbiekben sor került”. [262]

Ritkaságszámba megy annak a beismerése, hogy nemcsak részt vettek, de bizonyos zsidó hetykeséggel intézték annak a fiatal barbár államnak a dolgait: „A tudatlanság és az arcátlanság, amit Hannah Arendt a zsidó parvenük[149] tipikus vonásainak nevez, jellemző volt az első szocialista, politikai és kulturális elitre. Az arcátlanság és a hevesség, amelyek a bolsevista intézkedéseket kísérték, akár az egyházi kincsek elrablása vagy a »burzsoá értelmiségiek« üldözése terén, valóban bizonyos zsidós vonásokat kölcsönöztek a húszas évek bolsevista hatalmának.” [263]

Az 1990-es esztendőkben egy másik zsidó publicista írta a 20-as évekről: „Az egyetemi előadótermekben a hangulatot gyakran határozták meg a zsidók, akik nem vették észre, hogy miközben intellektuális lakomájukat ülik, az ország alapvető népességének táborában a pusztulás uralkodik.” Később „évtizedeken keresztül a zsidók azokra a hitsorsosaikra voltak büszkék, akik a forradalom idején fényes karriert futottak be, és nemigen gondolkodtak el azon, mi módon kapcsolódik ez a karrier az orosz nép valóságos szenvedéséhez”. Ma pedig „fajtársaim megdöbbentő egyöntetűséggel tagadják a XX. századi orosz történelemmel kapcsolatos bármiféle vétküket”. [264]

Haj, gyógyírként hatna mindkét nép sebeire ez a hang, ha nem lenne annyira egyszeri és nem veszne el a hangja... Az ugyanis igaz, hogy a húszas években a zsidók tömegesen álltak a bolsevik *Moloch* szolgálatába anélkül, hogy eszükbe jutott volna ez a szerencsétlen kísérleti föld, de saját életükben sem látták ennek a következményeit. És sokan a csúcsra jutott szovjet zsidók közül *túlmentek a mértéken*: elvesztették azt a képességet, hogy mikor kell megállni.

---

[149] *Parvenü (francia)*: az előkelő körök szokásait majmoló újgazdag (felkapaszkodott).

7.
A HARMINCAS ÉVEK

A harmincas évek a Szovjetunióban a feszített iparosítási ugrás időszakát jelentették; ekkor őrölték fel a paraszti tömegeket, és az egész lakosság élete olyan új, szokatlan formát öltött, amely különleges készségeket igényelt a hozzájuk való alkalmazkodáshoz. Az erőn felüli áldozatoknak köszönhetően, és a szovjet szervezési rendszer nagyszámú ostobasága ellenére az egész kegyetlen hősköltemény mégiscsak elvezetett az ipari nagyhatalom felépítéséhez.

De nem is a semmiből jött létre és teljesedett be az első és a második sztálini ötéves terv, és nem is csak a pucér melóstömeg puszta erőszakos összeterelése által. Bőséges műszaki ellátásra, élenjáró berendezésekre, az ebben a technikában jártas, tapasztalt szakemberek együttműködésére volt szükség és mindez valósággal áradt a nyugati kapitalizmus felől, de leginkább az Egyesült Államokból. Nem adományként, persze, nem bőséges segítségképpen, a szovjet kommunisták mindezért igencsak keményen fizettek az orosz föld ásványaival és az erdők gazdagságával, nyersanyagpiacokkal és a Nyugatnak juttatott értékesítési piacokkal, valamint a cári birodalom összerabolt kincseivel. Ilyen üzletek indultak be a nemzetközi pénzmágnások, és mindenekelőtt a Wall Street részvételével és jóváhagyásával. Ezzel masszívan folytatva azokat az első kereskedelmi kapcsolatokat, amelyeket a szovjet kommunisták még a polgárháború időszakában kötöttek az amerikai tőzsdéken, és erősítettek meg több hajórakománynyi cári arannyal, valamint az Ermitázs kincseivel.

Szabadjon azonban, hiszen bennünket alaposan kioktatott Marx, hogy a tőkések a proletár szocializmus vérszomjas ellenségei, és nem segítséget, hanem csak pusztító véres háborút küldhetnek ránk! Hát, ez nem volt egészen így; a hivatalos diplomáciai elismerés hiánya ellenére közismert volt, sőt még az *Izvesztyijá*ban is

megjelent: „az amerikai kereskedők érdekeltek a gazdasági kapcsolatok bővítésében a Szovjetunióval”. [1] A bővítés ellen az amerikai szakszervezetek léptek fel (megvédendő saját piacukat az olcsó – rabszolgai – szovjet munka termékeitől). Az addigra létrehozott orosz-amerikai kereskedelmi kamara azonban hallani sem akart a kommunizmussal szembeni bármiféle politikai ellenállásról, „a politika belekeveréséről az üzleti viszonyokba”. [2]

A mára már feltárt diplomáciai és pénzügyi levéltárak adatai alapján E. Suttor, a korábban már említett kortárs amerikai kutató végigkövette a Wall Street kapcsolatait a bolsevikokkal, és rámutatott azoknak a hosszú éveken keresztül fennállt erkölcstelen logikájára és következetességére. Ez még a Carnegie bőséges tőkéjére alapozott Marburg-tervvel kezdődött a század elején: megerősíteni a nemzetközi pénzemberek hatalmát a Föld országainak „szocializációján” keresztül „a világ ellenőrzése... és kényszerigazgatása végett”. Arra jutott, hogy: „A nemzetközi pénzügyek központosított kormányzattal szeretnek tárgyalni. A bankárközösség a legkevésbé kívánja a szabadgazdaságot és a hatalom decentralizációját”, éppen ellenkezőleg. „A forradalom és a nemzetközi pénzügyek nem is annyira mondanak egymásnak ellent, ha a forradalom eredményeképpen centralizáltabb hatalom jön létre” és ezáltal ezeknek az országoknak a piacai irányíthatóakká válnak. És az egyetértés második vonala: „A bolsevikoknak és a bankároknak megvolt az igen lényeges közös programjuk, az internacionalizmus.” [3]

Ilyen alapon nem csoda, hogy a továbbiakban „a Morgan-Rokefeller támogatta a kollektivista vállalatokat, és az egyéni jogok tömeges felszámolását”. Ennek a támogatásnak az igazolásaképpen hangzott el a szenátusi meghallgatásokon: „Az olyan ipari nagyhatalom, mint Amerika ugyan miért várná meg, amíg megjelenik és sorompóba lép egy másik nagy ipari vetélytárs?” [4] Az eleve nem versenyképes, gazdaságát központosító totalitárius rezsimmel pedig nem kell ellenségeskedni. Az más kérdés, hogy a Wall Street nem számított a bolsevista rendszer további fejlődésére, és arra, hogy várakozásokon messze túl lesz képes irányítani az embereket, az utolsó

cseppig kihasználni azokat és létrehozni a saját, habár torz, de mégis hatalmas iparát.

Hogyan kapcsolódik azonban mindez alaptémánkhoz? Talán úgy, hogy amint láttuk, az amerikai pénzemberek kerekperec megtagadták a hiteleket a forradalom előtti Oroszországtól – a zsidók jogainak csorbítására hivatkozva –, habár Oroszország mindig is perspektivikus volt a pénzügyi haszon szempontjából. És világos, hogy ha akkor készek voltak feláldozni a hasznukat, akkor most, a szovjet piac minden vonzereje ellenére is „Morgan és Rockefeller birodalma” nem segítette volna a bolsevikokat, ha a Szovjetunióban a 30-as évek elején észrevehető lett volna a zsidók üldözése.

De hát éppen arról van szó, hogy a Nyugat számára a hagyományos zsidó kultúra vagy a cionisták – korábban leírt – szovjetek általi üldözése könnyedén figyelmen kívül maradhatott annak az akkor általánosan elfogadott benyomásnak köszönhetően, hogy a szovjethatalom a zsidókat nem fogja üldözni, sőt, ellenkezőleg, sokukat megtart a hatalom berkeiben.

A múlt képeinek van egy kellemes tulajdonsága, könnyen el tudnak fordulni az emlékezetünkben úgy, hogy megnyugtassák azt. És *ma* divatos az az elképzelés, hogy a 30-as években a zsidókat már kiszorították a szovjet vezetésből, és nem is volt közük az ország irányításához. Olyan állításokkal is találkozunk (a 80-as években), hogy a szovjet években a Szovjetunióban a zsidókat „gyakorlatilag elpusztították mint népet, a nagyvárosokban eloszolva élő társadalmi csoporttá, »az uralkodó osztályt kiszolgáló réteggé« váltak”. [5]

Ugyan már, korántsem csak „kiszolgálóréteget” alkottak, hanem a zsidók jelentős mértékben tartoztak magába az „uralkodó osztályba”. És éppen a „nagyvárosokat”, fővárosokat kenyerezte le, gondoskodott ellátásáról és rendezte be a hatalom, amikor az egész óriási ország haldoklott az elnyomástól és a szükségtől. A polgárháború, a hadikommunizmus, a NEP, az 1. ötéves terv megrázkódtatásaiból felocsúdva az ország *békés életét* egyre inkább államapparátusának tevékenysége szabta

meg, és ebben az apparátusban a zsidók szerepe igen jelentős volt, legalábbis 1937-38-ig.

A szovjet tanácsok VIII. kongresszusán 1936-ban Molotov, Sztálin utasítására (hogy megkülönböztessék Nyugaton Hitlertől?) ezt az ömlengést indította el: „A zsidó nép iránti testvéri érzéseinket az határozza meg, hogy ő hozta a világra az emberiség kommunista felszabadítási eszméjének zseniális alkotóját”, Marx Károlyt „a zsidó nép, a legfejlettebb nemzetekhez hasonlóan a tudomány, a technika és a művészet nagyszámú kiváló képviselőjét (ami, kétségtelenül már megnyilvánult a 30-as években, és még jobban meg fog nyilvánulni a háború után – A. Sz. megj.), a forradalmi harc sok vitéz hősét adta... a mi országunkban pedig *egyre újabb és újabb kiváló, tehetséges vezetőket és szervezőket léptetett és léptet elő a szocializmus építésének és védelmének minden területén*.” [6] (Kiemelés tőlem. – A. Sz.)

Kétségkívül propagandacélt követtek. Molotov bejelentése azonban megfelelt a helyzetnek. A „szocializmus ügyének védelmé”-t pedig minden időkben szolgálta: a GPU, a hadsereg, a diplomácia és az ideológiai harctér. Igen nagyszámú zsidó készséges részvétele ezekben a szervekben folytatódott mind a korai, mind a középső 30-as években, egészen tehát 1937-38-ig.

Most röviden áttekintjük azokat a fontos posztokat és neveket, amelyek és akik leginkább éppen a 30-as években jelentek meg a korabeli újságok, későbbi publikációk és a legifjabb zsidó enciklopédiák alapján. Egy ilyen szemle, amelynek összeállítását nehezíti, hogy nem tudhatjuk, nemzetiséghez tartozónak vagy nem tartozónak vallotta-e magát az illető, helyenként hibákat is tartalmazhat, és semmiképp sem meríti ki a kép teljességét.

A „trockista ellenzék” szétzúzása következtében a pártapparátus zsidó állománya jelentősen megritkult. A párt- és állami apparátusban végrehajtott *tisztogatásnak* azonban egyáltalán nem volt zsidóellenes felhangja. A legszembetűnőbb helyen, a politikai bizottságban megmaradt az egyidejűleg gonoszul kegyetlen és viccbe illően primitív színvonalú Lazar Kaganovics (a 30-as évek közepétől pedig a KB titkára is, és a KB szervezési

irodájának tagja ás, mint egyedül csak Sztálin). És három testvérét is igen magas helyekre juttatta. Mihail Kaganovics 1931-től még az össz-szövetségi népgazdasági tanács elnökhelyettese, 1937-től már hadiipari népbiztos, később egyidejűleg repülőgépgyártó-ipari is. Julij, miután ugyanabban a Nyizsnyij Novgorodban, ahol a többi bátyja is végigszolgált az összes vezető pártbeosztásban, a külkereskedelmi népbiztos helyettese. [7] (Egyik, egészen tehetségtelen testvérük pedig „szép kis alak” volt a Don menti Rosztovban. Szaltikov-Scsedrin elbeszéléseit idéző helyzet állt elő, mint amikor Vooz Osmanszkij testvér jövedelmező állásba helyezte Lazar nevű testvérét.) De a két, etnikailag orosznak mondható ellenzéket – Rikov-Buharin-Tomszkij és Szircov-Rjutyin-Uglanov csoportjait – a harmincas évek elején Sztálin úgy verte szét, hogy közben a zsidó bolsevikokra is támaszkodott, belőlük merítve a szükséges váltást. Kaganovics volt Sztálin alapvető és legszilárdabb támasza a politikai bizottságban: Rjutyin kivégzését követelte (1932 októbere–1933 januárja), de akkor még Sztálinnak sem sikerült. [8] Az 1930-1933. év tisztogatás a párt orosz elemei között történt.

A XVI. kongresszus (1930) után a központi ellenőrző bizottság (KEB) elnökségének 25 tagjából 10 zsidó, közöttük: A. Szolc, „a párt lelkiismerete” (a „legkivégzősebb” években, 1934–1938-ban pedig Visinszkij főügyész helyettese [9]), Z. Belenykij (azzal, hogy korábban már említettünk három Belenykij-testvért), A. Holzman (aki szóváltásba keveredett Trockijjal a szakszervezet kérdésében), a fékezhetetlen Rozália Zemljácska, megint M. Kaganovics testvér, a csekista Trilisszer, Jaroszlávszkij, a „harcos istentelen”, B. Rojzenman és A. P Rosenholz, Trockij megmaradt helyettese. Ha pedig összehasonlítjuk a párt KB összetételét a 20-as és a korai 30-as években, akkor nem találunk lényeges változást, a zsidók 1925-ben is, és a párt XVI. kongresszusa után is a bizottság tagságának mintegy egyhatodát adták. [10]

A kommunista párt csúcsán és a KB állományában is a XVII. pártkongresszus („a győztesek kongresszusa”) után a zsidók aránya egyhatod maradt, a pártellenőrzési bizottságban mintegy egyharmad, a KB ellenőrző bizottságában ugyancsak (amelynek jelentős ideig M.

Vladimirszkij volt a vezetője. Ettől kezdve a KEB vezetője L. Kaganovics). Hasonló arány állt fenn a szovjet ellenőrzési bizottságban. [11] A Szovjetunió főügyészének helyettese öt forró éven át (1934–1939) Grigorij Leplevszkij volt. [12]

Sok pártposztról nem történt említés még a *Pravdá*ban sem. Azonban 1936 őszén tudhatjuk, hogy a VLKSZM (Komszomol) KB titkára Je. Fajnberg [13]; a KB sajtó- és kiadói osztályának vezetője (az egész ideológia!) B. Tal (Lev Mehlisz helyett, aki teljes mértékben áttért a *Pravda* szerkesztésére, 1937-től pedig védelmi népbiztoshelyettes és a vörös hadsereg politikai főcsoportfőnöke).

Sokakat látunk helyiérdekű vezetői posztokon, mint a közép-ázsiai iroda, kelet-szibériai területi PB, a volgai németek, tatáriai, baskíriai, tomszki, kalinyinszki, voronyezsi és más egyéb területi PB titkárai. Itt van Mendel Hatajevics (1930 óta a KB tagja), egymást követően titkára a gomeli, az odesszai, a tatáriai, a dnyepropetrovszki területi PB-nek, a közép-volgai területi PB-nek, az ukrán KP másodtitkára. Jakob Csubin a csernyigovszki és az akmolinszki területi PB, a sahtyinszki körzeti PB, aztán a pártellenőrzési bizottságok, moszkvai, krími, kurszki, türkmén, 1937-től pedig a türkmén KB első titkára. [14] Nem akarjuk fárasztani az olvasót a nevek felsorolásával, de nem szeretnénk figyelmen kívül hagyni, hogy mivel járultak hozzá ezek a titkárok az összbolsevista ügyhöz, ráadásul megdöbbentő földrajzi bakugrásokkal, hasonlóan mint a 20-as években is. A káderek még mindig kevesen vannak, és pótolhatatlanok, és a röpködés során senki sem törődik azzal, hogy mindegyik újonc minden újabb helyen csak idegen marad.

Még sokkal komolyabb bolsevista irányítóerőt képviselnek a *népbiztosok*. Az 1936-os évben 9 zsidó népbiztost látunk a kormányban. A híres, az egész világon ismert Litvinov *külügyi népbiztos* (az *Izvesztyija* baráti karikatúráin a béke lovagjaként ábrázolták, aki lándzsával és pajzzsal véd a külföldi gonosz szellemek ellen). Nem kevésbé híres, de csak a Szovjetunió határain belül Jagoda *belügyi népbiztos*. A mindenki által dicsőített és magasztalt Lazar Kaganovics vasútügyi népbiztos, a „vasnépbiztos”; *külkereskedelem*: A. Rosenholz, őróla beszéltünk a KEB-ben is; *belkereskedelem*: I. Ja. Weizer; *szovhozok népbiztosa*:

ugyanaz a M. Kalmanovics (1917 végétől élelmezésügyi népbiztos); *könnyűipar*: I. E. Ljubimov; *egészségügy*: G. Kaminszkij (tudálékos oldalakat írt az *Izvesztyijá*ba). És megint csak Z. Belenykij, *szovjet ellenőrzési bizottság*. [15] Ugyancsak a kormányban sok zsidó nevet találunk a helyettes népbiztosok sorában is, a különböző népbiztosságokban: pénzügyi, hírközlési, vasúti közlekedési, vízügyi, földművelésügyi, erdőipari, élelmiszer-ipari, művelődésügyi, igazságügyi (még egy Szolc, Iszaak), a legfontosabb helyettes népbiztosok pedig: Ja. Gamarnyik (védelmi), A. Gurevics („jelentősen hozzájárult az ország kohászati iparának létrehozásához") [16], Szemjon Ginzburg (nehézipari helyettes népbiztos, majd építésügyi népbiztos, később a hadiüzemek építéséért felelős miniszter [17]).

Az a bizonyos „nagy áttörés" 1929 vége és 1931 eleje között zajlott. A kollektivizáció hóhérmunkája következett és ebben a döntő pillanatban Sztálin megtalálta rá a baljós végrehajtót, Jakovlev-Epsteint, akinek arcképét – fényképeket is, és az I. Brodszkij által festetteket is – akkor is, és évről évre a legnagyobb méretben lehozták az újságok. [18] Az általunk már ismert M. Kalmanoviccsal együtt még a legfelső kormányzati munka és védelem tanácsába is bekerült (ahol Sztálin, Molotov, Mikojan, Ordzsonikidze, Vorosilov és még mások is voltak). [19] A szovjetek VI. kongresszusán 1931 márciusában Jakovlev beszámol mind a szovhozok, mind pedig a kolhozok létesítéséről (a nép életének elpusztításáról). [20] Oroszország tönkretételének ezen a dicsőséges útján Jakovlev munkatársai között megjelenik V. G. Fejgin helyettes népbiztos, M. M. Wolf, G. G. Rosal, a földművelésügyi népbiztosság kollégiumának tagjai is, és a paraszti ügyek más szakértői is. A földművelésügyi népbiztossághoz fontos segítségül hozzácsapják a gabonatrösztöt is (kiszipolyozni az utolsó szem gabonát is a parasztokból az állam számára), az igazgatóság elnöke M. G. Gercsikov, arcképei megjelennek az *Izvesztyijá*ban, támogatólag táviratozik neki maga Sztálin is. [21] A földművelésügyi népbiztosságból 1932-ben kivált a *szovhozügyi népbiztosság*, M. Kalmanovicsot állították rá. [??] Az össz-szövetségi kolhozok tanácsának elnöke 1934-től megint csak Jakovlev [23] A *készletetési bizottság* elnöke I.

Kleiner (Lenin-renddel tüntették ki). M. Kalmanovics szintén volt földművelésügyi népbiztoshelyettes a kollektivizáció félelmes időszakában, de 1930 végén a pénzügyi népbiztos helyettesévé, és az *állami bank* igazgatósága elnökévé lép elő, mivel a pénzügyek terén is elkél a szilárd akarat. Az állami bank elnökségének elnökévé 1934-ben Lev Marjaszint, 1936-ban pedig Szolomon Kruglikovot nevezik ki. [24]

A *külkereskedelmi népbiztosságot* 1930 novemberében hozzák létre, amelynek élére a már ismert A. P Rosenholz kerül (hét évig szolgál majd). A kollégium egyharmada zsidókból áll, közülük S. Dvojlackij bekerül a koncessziókkal foglalkozó bizottságba is (nagy valutás hely), majd kereskedelmi képviselőnek utazik Franciaországba (1934-36). [25] Az *ellátási népbiztosságot* 1930 végén szervezik meg, A. Mikojannal az élen (kollégiumában észrevesszük M. Belenykijt, ő már az ötödik Belenykij, nemsokára maga is ellátási népbiztossá válik, felváltva Mikojant). Összességében a kereskedelmi és ellátási népbiztosságokban több a zsidó, mint a párt csúcsain, a létszám egynegyedétől egészen annak a feléig. Nehogy kihagyjuk a *Centroszojuz*t (a pszeudoszövetkezetek bürokratikus központját). Ennek vezetője (a 20-as évekbeli Lev Hincsuk után) 1931 és 1937 között I. A. Zelenszkij, korábban úgy találkoztunk vele, mint az *élelmezésügyi népbiztosság* kollégiumának tagjával. [26]

Még egyszer figyelmeztetjük a szíves olvasót: ezek a névjegyzékek csupán illusztratív jellegűek. Nem szeretnénk azt a benyomást kelteni, mintha ezekben a kollégiumokban és igazgatóságokban nem kapott volna képviseletet a többi nemzetiség, természetesen ott vannak. No, és ráadásul a felsorolt személyek csak néhány évig vannak posztjukon, azután „átejtőernyőzik” őket máshová.

Vasútügy. A vasutak felett először M. Rubinovics rendelkezik (óriási arcképei az újságokban [27]), azután átadja ezt a feladatot L. Kaganovicsnak, ő maga pedig *hadiipari népbiztosnak* megy (M. Kaganovics pedig egyelőre a helyettese). [28] Fontos váltások történnek az Ugol (szén) trösztnél: az igazgatóság éléről leváltják I. Schwarzot, és M. Deutsch kerül a helyére. [29] A Groznyeft (grozniji kőolajtröszt) vezetője T. Rosenoer. A magnyitogorszki

kohászati óriás *építését* Jakob Gugel irányítja; a Krivoj Rog-i kohászati kombinát igazgatója Jakob Vesznyik; a kuznyecki kombinát építése, 200 ezer éhes és ruhátlan munkás, annak a pokolnak a főembere Sz. Frank-fart, utána meg I. Epstein (1938-ban letartóztatják, de kedvezményesen a norilszki kombinát építését bízzak rá). [30] Azoknál a kombinátoknál nagyobb pedig nem volt a 30-as években.

Össz-szövetségi népgazdasági tanács. Még létezik, bár jelentősége csökken. Unschlicht után A. Rosenholz kerül az élére, majd Ordzsonikidze; a tanács elnökségében a zsidók vannak többségben. [31]

Viszont egyre erősebbé válik az *állami tervbizottság*. Kujbisev vezetésének idején (1931) az elnökség 18 tagjának többsége zsidó. [32]

A gazdasági szférán belül maradva, lépjünk át a sztálini korszak utolsó „virágzó” évébe, az 1937-et megelőzőbe. 1936-ban az *Izvesztyija* lehozta [33] a belkereskedelmi népbiztosság tanácsának teljes névsorát, 135 fő, akik tulajdonképpen a kezükben tartották (aligha ingyen) a Szovjetunió teljes belső kereskedelmét. Ennek a névsornak mintegy 40%-a zsidó. Kezdve a népbiztos két helyettesével, a kereskedelmi felügyelőkkel, a területi élelmiszer-kereskedelmi vállalatok, a területi iparcikk kereskedelmi vállalatok, fogyasztási szövetkezetek, éttermi, étkezdei, élelmiszer-készletezési trösztök, vasúti étkezőkocsik és vasúti büfék igazgatóságai nagyon sok igazgatójáig. No, és persze a moszkvai 1. számú élelmiszerbolt (*Jeliszejevszkij*) igazgatója. És mennyire megkönnyítette ez a sok hivatal közötti összhang kialakulását azokban a még egyáltalán nem jóllakott, nem felruházkodott, és lábbelivel sem ellátott években.

Az *Izvesztyija* hasábjain ilyen cikkcím is olvasható volt: „A halászati szövetkezetek össz-szövetségi tanácsának (*Szojuzriba*) vezetése súlyos politikai hibákat követett el.” És ezzel kapcsolatban a napokban felmentették a kereskedelmi népbiztosság kollégiumának tagját, Moiszej Frumkint (a 20-as években ő volt a külkereskedelmi népbiztos helyettese). És most a büntetés: Frumkin elvtársnak szigorú megrovás figyelmeztetéssel, Klejman

elvtársnak szintén, Nyeprjahin elvtársat pedig kizárni a pártból. [34]

Nemsokára rá az *Izvesztyija* lehozta [35] a *nehézipari* népbiztosság tanácsa tagjainak 215 fős névsorát. Akit érdekel, azt is kicsemegézheti. Egy mai szerző ezekről az emberekről ezt írja: „a 30-as években a deklasszált zsidó kispolgárok gyermekei... már a »nagy építkezések« hétköznapjainak »parancsnokaivá« váltak. És nekik, akik napi 16 órát robotoltak, hetekig, hónapokig elő se jöttek a munkagödörből, a mocsarakból, sivatagokból és a tajgából... olybá tűnt, hogy az »ő országuk«„. [36] Csakhogy a szerző eltévesztette: a bütykös kezű munkások és a minapi parasztok nem jöttek elő a munkagödrökből és a mocsarakból, az igazgatók pedig csak néha sétálgattak fölle, és ültek a dolgozószobáikban és különleges ellátást kaptak („bronz munkavezetők”). Kétségtelen azonban, hogy kemény és határozott döntéseikkel elérték, hogy az építkezések elkészüljenek, és bekapcsolódjanak a Szovjetunió ipari potenciáljába.

Így kapták meg a szovjet zsidók a Szovjetunió állami, ipari és gazdasági irányításának jelentős részét valamennyi szinten.

❖

Szánjunk külön helyet B. Rojsenmannak. Gondolják csak el: Lenin-rendet kap az államapparátusnak „az általánosan kibontakozó szocialista támadás feladataira” való felkészítésében nyújtott „kivételes érdemei elismeréseképpen”,miféle titkos, számunkra elérhetetlen mélységek rejlenek e szóban: „támadás”, és végül egyenesen kimondva: „a külföldi képviseleteken dolgozó államapparátus megtisztításával kapcsolatos különleges, kiemelt állami fontosságú feladatok” végrehajtásáért. [37]

Így tekintetünk természetes módon átvándorol a *diplomáciára*. A 20-as évektől már szóltunk az előző fejezetben. Most nézzünk néhány más fontos személyt. Például 1930 tavaszán az *Izvesztyija* első oldalán, külön fejléc alatt az alábbi fontos közlemény szerepel: „Visszatért szabadságáról és megkezdte kötelezettségei teljesítését F. A. Rothstein, a külügyi népbiztosság kollégiumának tagja”. [38] (De hát így legfeljebb csak Sztálinról írtak!? Még talán

Ordzsonikidzéről és Mikojánról sem?!) De Rothstein valami rossz fát tehetett a tűzre, és karrierje két hónapra a közlemény után befejeződött: 1930 júliusában, amikor Litvinovot nevezték ki népbiztosnak, F. A. Rothsteint (habár életrajzában, emlékszünk rá, még a brit kommunista párt létrehozása is szerepelt) eltávolították a kollégiumból. A 30-as években Litvinov felvirágzásakor megjelenik az új nemzedék is. A *Zsidó Enciklopédia* ezt írja: „létező fogalom volt a »litvinovi iskola diplomatája«„ és közülük is kiemeli az alábbiakat: K. Umanszkij, Ja. Szuric, B. Stein (habár ő már a 20-as évek elején teljesített), Je. Gnyegyin (Parvusz fia). [39] Ehrenburg Je. Rubinyint is ide sorolja. Amint a 20-as években a diplomácia vonzotta a zsidó kádereket, úgy a korai és a középső 30-as években is. Attól kezdve, hogy a Szovjetuniót felvették a Népszövetségbe, a szovjet küldöttség vezetésében látjuk Litvinovot, Steint, Gnyegyint, valamint Brennert, Sztasevszkijt, Markuszt, Rosenberget és a grúz Szvanidzét. Ők képviselték Oroszországot a népek azon fórumán. Diplomáciai megbízottak Európában: Angliában állandó Majszkij, Németországban (majd még Franciaországban is) Ja. Szuric, Olaszországban B. Stein (Kamenyev után), és még Spanyolországban, Ausztriában, Romániában, Görögországban, Litvániában, Lettországban, Belgiumban, Norvégiában; meg valahol Ázsiában is: például Afganisztánban még a polgárháború idején az ismerős Szuric volt, 1936-tól pedig B. Szkvirszkij; ugyanő volt hosszú éveken keresztül a nem hivatalos szovjet képviselő Washingtonban. [40] A szovjet kereskedelmi kirendeltségeken a korai és a középső 30-as években számos zsidó káder őrizte meg a helyét és dolgozott. (Még egy Belenykij, már a hatodik, B. Sz., kereskedelmi képviselő Olaszországban 1934-37-ben. [41])

Ami a vörös hadsereget illeti, az általunk már ismert, alapos izraeli író ezt írja: a 30-as években is „maradt a hadseregben jelentős számú zsidó tiszt. Sokan voltak, többek között a forradalmi katonai tanácsban, a védelmi népbiztosság főigazgatóságain, a vezérkarnál stb. Ugyanez áll a katonai körzetekre, hadseregekre, hadtestekre, hadosztályokra, dandárokra és minden katonai egységre. A zsidók változatlanul jelentős helyet foglaltak el a politikai szervekben.” [42] Meg a vörös hadsereg egész *politikai főcsoportfőnöksége* (*VHPFCsF*) a megbízható Gamarnyik

öngyilkossága után Mehlisz ügyes kezébe került... Íme, néhány példa a politikai főcsoport főnökségéből: Morduh Horos a 30-as években a VHPFCsF főcsoportfőnök helyettese, majd (letartóztatásáig) a kijevi katonai körzet politikai csoportfőnöke, Lazar Aronstam 1929-től, és a 30-as években egészen 1937-ig a belorusz katonai körzet, a távol-keleti önálló hadsereg, a moszkvai körzet politikai csoportfőnöke. Iszaak Greenberg a VHPFCsF főfelügyelője, majd a leningrádi körzet politikai csoportfőnökség főnökhelyettese. Borisz Ippo (már találkoztunk vele a polgárháborúban; Közép-Ázsia megfékezésénél, a turkesztáni front, majd a közép-ázsiai körzet politikai csoportfőnöke), a 30-as években a kaukázusi vörös hadseregé; aztán a katonai és politikai akadémia vezetője. A már említett Mihail Landa 1930 és 1937 között a *Krasznaja zvezda (Vörös Csillag)* főszerkesztője. Naum Rozovszkij a polgárháború óta katonai ügyész, 1936-ban a munkás-paraszt vörös hadsereg (MPVH) katonai főügyésze. [43]

Amíg fennállt (1934-ig) a forradalmi katonai tanács, az elnök (Vorosilov) helyettese folyamatosan Gamarnyik volt. A 30-as években az előző fejezetben felsoroltak mellett az *MPVH főcsoportfőnökei* között találjuk: Abram Wolpe igazgatási és mozgósítási csoportfőnökség (az előző fejezetben mint a moszkvai katonai körzet vezérkari főnöke), Szemjon Urickij (katonai-felderítési csoportfőnökség, 1937-ig), Borisz Feldman személyügyi főcsoportfőnökség (szintén 1937-ig), Leontyij Kotljar a háború előtti években katonai műszaki főcsoportfőnök. A *haderőnemi* főnökök között A. Holzman 1932-től a légierő főnöke (találkoztunk már vele a KEB-ben, és mint szakszervezeti vezetővel is; légi balesetben halt meg). A katonai körzetek parancsnokai között látjuk megint Ion Jakír (krími, aztán a legfontosabb, kijevi körzet), Lev Gordon (turkesztáni). [44] Nem rendelkezünk adatokkal a tömegesebb, alacsonyabb beosztásokról, de – úgy gondolom –, nem lehet kétséges, hogy a hadsereg politikai vezetésében, hadtápszolgálatánál, amint a párt és a népbiztosi apparátusban is a zsidó főnök mellett rendszerint igen nyilvánvaló volt a zsidók jelenléte a szervezetben.

De a katonai szolgálat nem erkölcstelen, talán még igen építő jellegű is. Na és mi van a mi szeretett *GPU-*

NKVD-nkkel? Egy mai kutató a levéltári anyagok alapján: „A 30-as évek elejét a zsidók szerepének növekedése fémjelzi az állambiztonsági szerveknél.” „A legtömegesebb megtorlások előestéjén” pedig „az NKVD vezető szerveinek nemzetiségi összetételét... (megítélhetjük) a VCSK-OGPU-NKVD 20. évfordulóján a központi sajtóban közzétett 407 kitüntetett felelős munkatárs névsorából. A kitüntetettek között 56 zsidó (13,8%) és 7 lett (1,7%) név található.” [45]

Lám, a GPU-ból létrehozták az NKVD-t, melynek élén Jagoda áll (1934) és közzéteszik (ráadásul kétszer! – ritka lehetőség bepillantani az áthatolhatatlan falak mögé [46]) az NKVD I. osztályi állambiztonsági biztosa: Ja. Sz. Agranov, Jagoda első helyettese), V. A. Balickij, T D. Deribasz, G. E. Prokofjev, Sz. F. Redensz, L. M. Zakovszkij; II. osztályú biztosok: L. N. Belszkij, K. V. Pauker (őket már kitüntettük 1927-ben, a Cseka tizedik jubileumán), M. I. Gaj, Sz. A. Goglidze, L. B. Zalin, Z. B. Katznelson, K. M. Karlson, I. M. Leplevszkij, G. A. Molcsanov, L. G. Mironov, A. A. Szluckij, A. M. Sanyin, R. A. Pilljar. Nyilvánvaló, hogy nem mindenki zsidó, de legalább a fele. És nem mentek el a csekista zsidók, nem szorították ki őket abból az NKVD-ből, amely Kirov halála után leszámolt az országgal és mint nemsokára látni fogjuk, még saját magával is...

A. A. Szluckij volt az NKVD külföldi osztályának vezetője, vagyis irányította a külföldi hírszerzést. „Helyettese Borisz Berman és (Szergej) Spiegelglass.” **Pauker**ről pedig megtudjuk: fodrász Budapestről, 1916-ban az orosz fogságban állt össze a kommunistákkal, először a kremli őrség parancsnoka, majd az NKVD operatív osztályának vezetője. [47] Mivel az apparátus rejtekben működött, és ezek a magas rangú személyek elérhetetlenek voltak, nem lehet mindegyikükről véleményt mondani. Fénybe került például Naum (Lennyid) Etingon, aki a Trockij-gyilkosságot vezette, a „cambridge-i ötök” kémcsoport, és az atomtitok kifürkészésének szervezője, a hírszerzés ásza. [48]

Elég jelentős posztokat – hány és hány ilyen poszt volt? – töltött be az emberi tekintetek elől teljes mértékben rejtett, és csak később – átállóként – ismertté vált Lev Feldbin, aki a hangzatos Alekszandr Orlov álnéven szerepelt. Ő a GPU tekintélyes és régi dolgozója volt, és a

külföldi főosztály gazdasági osztályát vezette, ami azt jelentette: az NKVD részéről ő ellenőrizte a Szovjetunió külkereskedelmét. Bizalmas munkatársként jelen volt Sztálin legtitkosabb eligazításain, amikor az NKVD-seknek azt magyarázta, hogyan kell „kiszedni (az áldozatokból) a hamis tanúvallomásokat”, és „számos (NKVD-nyomozó) volt az alárendeltje”. [49] Meg Mihail Kolcov-Friedland (a spanyol köztársasági kormány „politikai tanácsadója” [50]) sem volt távol a legnagyobb mérvű GPU-s kalandoktól.

Jezsovhoz, a (1936. szeptember 27-én) kinevezett belügyi népbiztoshoz három napra rá helyettesként csatolták M. Bermant (aki továbbra is a Gulág parancsnoka maradt). [51] Jezsov pedig magával hozta a saját árnyékait is. Régebbi (1931 óta) SZKbP KB-beli munkatársát, Mihail Litvint kinevezi az NKVD személyügyi osztálya vezetőjének, és az 1937 májusára feltornássza magát az NKVD állambiztonsági főigazgatósága (GUGB) csodálatosan egyedülálló titkos politikai ügyosztályínak vezetőjévé. Ennek az osztálynak a helyettes vezetője volt (1931-36) Genrih Ljuskov (akit 1945-ben *japán* golyó ölt meg, mivel 1938-ban hozzájuk menekült, most meg a háború végén a japánok nem akarták visszaszolgáltatni, nem volt mit tenni, agyonlőtték. Nos, bármelyikük karrierjéről el lehetne mondani még egyet-mást.). Ugyanezen az osztályon dolgozott „különleges megbízatásokért felelős munkatársként” Alekszandr Radzivilovszkij. Es itt van Jezsov egy másik, szintén régi munkatársa, Iszaak Schapiro, 1934 óta a titkára, most meg az NKVD titkárságának vezetője, majd az NKVD GUGB különleges osztályának vezetője (íme, egy másik, szintén dicsőséges osztály...). [52]

Ebben az időben – 1936 decemberében – az NKVD GUGB tíz, számokkal titkosított osztályának vezetője közül hét zsidó: Ohrana (1) – K. Pauker, elhárítás (3) – L. Mironov, különleges (5) – I. Leplevszkij, közlekedési (6) – A. Sanyin, külföldi (7) – A. Szluckij, nyilvántartási (8) – V. Ceszarszkij, börtönök osztálya (10) – Ja. Weinstock. Majd 1937 húsdarálója közben osztályvezető volt még: A. Salpeter – operatív osztály (2), Ja. Agranov, és utána M. Lityin – titkos politikai (4), A. Minajev-Cikanovszkij – elhárítás (3), I. Schapiro – amint már mondtuk, különleges (9). [53]

A Gulág vezetőségét – felsoroltam a „Szigetvilág”-ban[150]. Igen, ott is jelentős arányban szerepeltek a zsidók. (A fehér-tengeri balti nacsalnyikoknak az 1936. évi szovjet dicsőítő gyűjteményből átvett arcképei felháborodást keltettek: lám, csupa zsidót válogattam össze. Én azonban egyáltalán nem válogattam, hanem lehoztam a BelBalt láger *összes felső vezetőjének* fotóját abból a hallhatatlan könyvből, és ugyan kinek a választása, kinek a bűne, ha mindnyájan zsidók?) Tájékoztatásképpen, három jelentős személyiségről hozzáteszem most mindazt, amit akkor nem tudtam róluk, mivel nemrég olvastam. Lazar Kogan a Belomor előtt volt a Gulág vezetője is, Zinovij Katznelson pedig 1934 után a Gulág helyettes vezetője; Izrael Pliener 1936-tól a Gulág vezetője és ő fejezte be a Moszkva-Volga-csatornát. [54]

Nem tagadhatjuk: a történelem sok szovjet zsidót tett Oroszország sorsának beteljesítőjévé.

Különböző forrásokból, különböző időből származó adatok gyűlnek össze, amelyeket soha sem hoztak nyilvánosságra a *GPU-NKVD* területi (tájegységi) *megbízottjairól* a 30-as években (1937-ig). Beosztásuk megjelölése teljességgel megérdemli, hogy nagybetűvel írjuk, mivel éppen, hogy ők, nem pedig a területi titkárok voltak a területek, és azok bármely lakója életének és halálának teljhatalmú gazdái, miközben közvetlenül a központi NKVD-hez tartoztak. Némelyik-üknek ismert a teljes neve, apai neve, másoknak csak a kezdőbetűk töredékei, megint másoknak csak a vezetékneve. És földrajzilag is váltották egymást, az egyik megbízott a másik helyére lépett (irigyelni fogjuk, aki majd még az időhatárokat is megjelöli, mivel mindez titokban történt). És a 30-as évek folyamán egyfolytában sok zsidó maradt ezek között a területi uralkodók között. Nemrég közzétett adatok szerint a helyi államigazgatási szerveknél (a GUGB nélkül) 1776 zsidó szolgált (7,4%). [55]

Meg tudunk nevezni néhány megbízottat Belorussziában (Izrail Leplevszkij, Grigorij Leplevszkij főügyészhelyettes testvére, már láttuk a Csekában, ő már volt a GPU főnöke is, éppen hogy megvillant mint II. osztályú biztos, és íme, 1934-től 1936-ig Belorusszia belügyi népbiztosa); a nyugati területen (I. M. Blat, később Cseljabinszkban is); Ukrajnában (Z. Katznelson, láttuk őt villogni a polgárháborúban, végigszárnyalta már az egész országot a Kaszpi-tengertől a Fehér-tengerig. Éppen hogy a Gulág helyettes vezetője, és máris Ukrajna belügyi népbiztoshelyettese, 1937-ben pedig megint csak Leplevszkij fogja váltani); donyecki, később pedig vinnyicai területen (mindkettőben D. M. Szokolinszkijnek sikerült);

[150] *A Gulág szigetvilág 1918-1956*: A. Szolzsenyicin 3 kötetes műve (EURÓPA, 1993).

Észak Kaukázusban (L. Ja. Fajvilovics, de Friedberg is ott van); Azerbajdzsánban (M. G. Rajev-Kaminszkij, Purnisz is ott van); Sztálingrádban (G. Rappoport); Orlovszkiban (P. S. Szimanovszkij); Tambovszkiban (Livsic); Gorkoviban (G. Ja. Abrampolszkij); Arhangelszkijben (A. Sz. Sijron igyekszik összeterelni a kuláknak nyilvánítottakat). Majd a Volga menti németek köztársaságában (I. Z. Ressin), Baskíriában (Zelikman), Orenburgiban (N. Rajszkij), Szverdlovszkiban (G. I. Skljar), Kazahsztánban (L. B. Salin), Közép-Ázsiában (Krukovszkij), meg Kelet-Szibériában (Trockij), egészen az északi vidékig (Rutkovszkij).

A fent nevezett területi posztok elillanók, tiszavirág-életűek, az NKVD megyei vezetőit úgy hányták egyik területről a másikra – hasonló gyakorisággal, és hatalmi önbizalommal –, mint a területi pártbizottságok titkárait. Vegyük Vlagyimir Ceszarszkijt, aki már végigjárta a GPU-NKVD megbízotti posztokat Odesszában, Kijevben, a 'Távol-Keleten, 1937-re pedig felemelkedett az NKVD GUGB különleges osztályának vezetői székéig (valószínűleg éppen Schapiro előtt). Vagy: Sz. Mironov-Korol: 1933-36-ban a dnyepropetrovszki GPU/NKVD vezetője (egyidejűleg a központiban is benne van), 1937-ben a nyugat-szibériaié. [56] A 30-as évek közepe az általunk ismert L. Wult a moszkvai (később a Szaratov) rendőrség, „igazgatójaként" éri. Magában Moszkvában pedig (és később Közép-Ázsiában) L. Belszkij volt a megbízott, ahonnan felvitték a dolgát az NKVD belső szolgálati hadseregének vezetői állósáig. A 30-as években még felvillantak: a határőrizeti hadsereg vezetője, Fosan; az NKVD tervgazdasági osztályának főnöke Meyerson; a Gulág pénzügyi osztályának vezetője, L. I. Berenson és az őt felváltó L. M. Abramson; a személyzeti osztály vezetője, Abram Flixer. Ezek mind véletlen felvillanások, lehetetlenség összeállítani egy időbeli listát. Különleges osztály pedig mindegyik területi NKVD-ben volt. És szinte véletlen értesülés: ennek az osztálynak a titkárságát Kijevben Jakob Broverman vezette, aki hasonló beosztásban átkerült a központi NKVD-be. [57]

Később, amikor a szovjetek megszállták a Baltikumot, ismeretes például hogy a dvinszki NKVD vezetője egy bizonyos Kaplan volt, aki olyan nagymértékű leszámolást valósított meg, hogy 1941-ben, amikor éppen hogy kivonultak a szovjetek, és még a németek bevonulása előtt, a lakosság dühe kirobbant a zsidók ellen.

D. P. Vitkovszkij: *Félélet* c. kisregényében van egy bekezdés a legújabb, hruscsovi időkből származó Jakovlev nevű vizsgálójának zsidó külsejéről. Vitkovszkijnál ez a jellemzés elég durvára sikerült. Így a hatvanas évek végének zsidóit, akik már eltántorodtak a kommunista hatalomtól, és új politikai orientációjuk közepette együttérzéssel fogadtak minden lágerbeli emlékiratot, a könyvnek ez a bekezdése mindig kellemetlenül taszította. V.

Gersuni ezzel kapcsolatban feltette nekem a kérdést: vajon hány zsidó vizsgálót látott *még* Vitkovszkij a 30 év alatt?

Ezen ártatlan elszólás helyett – „a 30 év alatt” –, nem lett volna magától értetődőbb rákérdezni, hogy „50 év” vagy legalábbis „40 év alatt” mennyire jellemzően jutott kifejezésre a csodálatos feledékenység! A harminc év alatt, a 30-as évek vége után, Vitkovszkij lehet, hogy már nem sok zsidó vizsgálóval találkozott (egyébként a 60-as években is megvoltak), de Vitkovszkij, akit a szervek már negyven éve üldöztek, és megjárta Szolovkit is, valószínűleg nem felejtette el az időt, amikor nehezebb volt orosz vizsgálót találni, mint zsidót vagy akár lettet.

Az is igaz azonban, hogy mindezek a kiemelkedő posztok, és a kevésbé kiemelkedők is, és a közepesek is, minél közelebb járunk 1937-38 fordulójához, annál biztosabban magukban hordozták a halált is.

Sorsunk urai határozottan intézkedtek megbízható csúcsaikon és az őket magukat ért váratlan csapást úgy fogadták, mint a teremtett világ összeomlását, a világvégét. Vajon melyikük gondolkozott el korábban a forradalomcsinálók végzetes sorsán?

Ha pedig az 1937-38-ban elpusztult *kiemelkedő* vezetők névsorait átböngésszük, akkor látjuk, hogy bennük a zsidók százaléka óriási. Egy mai történész: amíg „1935. január 1-je és 1938. január 1-je között ennek a nemzetiségnek a képviselői irányították a belügyi központi apparátus alapvető szerkezeti egységeinek több mint 50%-át, addig 1939. január 1-jén már csak mindössze a 6%-át vezették”. [58]

Felhasználva a nálunk az utóbbi évtizedben kiadott „kivégzési listák” sokaságait, és a legújabb *Orosz Zsidók Enciklopédiája* életrajzi köteteit, valamilyen szinten már képesek vagyunk végigkövetni azoknak a kiemelkedő csekistáknak, vörös hadvezetőknek, szovjet pártvezetőknek, diplomatáknak és másoknak a további sorsát, akikről – amíg a hatalomban voltak – ennek a könyvnek a korábbi fejezeteiben szólunk.

A csekisták között a megtorlás különösen szélesen tarolt. Csak ízelítőül (a kivégzetteket *kurzívval* jelöljük):

G. Ja. Abrampolszkij; L. M. Abramson, börtönben halt meg 1939-ben; *Jakob Agranov*, 1938 [59]; *Abram Belenykij*, 1941; *Lev Belszkij-Levin*, 1941; *Matvej Berman*, 1939; *Borisz Berman*, 1939; *Ioszif Blat*, 1937; *Ja. Weinstock*, 1939; *Leonyid Wul*, 1938; *Mark Gaj-Stockland*, 1937; *Szemjon Gengyin*, 1939; *Venijamin Herson*, 1941; *Lev Zadov-Zinykovszkij*, 1938; *Lev Zalin-Levin*, 1940; *A. Zalpeter*, 1939; *Lev Zaharob-Meyer*, 1937; *N. Zelickman*, 1937; *Alekszandr Ioszelevics*, 1937; *Zinovij Katznelson*, 1938; *Lazar Kogan*, 1939; *Mihail Kolcov-Friedland*, 1940; *Georg Krukovszkij*, 1938; *Izrail Leplevszkij*, 1938; Mihail Litvin öngyilkosságot követett el 1938-ban; *Natan Margolin*, 1938; *A. Minajev-Cikanovszkij*, 1939; *Lev Mironov-Kagan*, 1938; *Szergej Mironov-Korol*, 1940; *Karl Pauker*, 1937; *Izrail Pliener*, 1939; *Mihail Rajev-Kaminszkij*, 1939; *Alekszandr Radzivilowskij*, 1940; *Naum Rajszkij-Lechtman*, 1939; *Grigorij Rappoport*, 1938; *Ilja Resszin*, 1940; *A. Rutkovszkij*; *Pinchus Szimanovszkij*, 1940; Abram Szluckijt 1938-ban mérgezték meg; *David Szokolinszkij*, 1940; *Mihail Trilisszer*, *Leonyid Fajvilovics*, 1936; *Vlagyimir Ceszarszkij*, 1940; *A. Sanyin*, 1937; *Iszaak Schapiro*, 1940; Jevszej Schirwindt, 1938; Grigorij Skljar, *Szerpej Spiegelglass*, 1940; *Genrih Jagoda*, 1938.

Most már kiadtak egész lexikonokat az NKVD GUGB központi apparátusának munkatársairól, akik belekerültek a „jezsovi" kivégzésekbe és megtorlásokba, ahol még számos zsidó névvel találkozunk. [60]

De mintegy csak véletlenül, a 90-es évek elejének még zabolátlan nyilvánosságának köszönhetően ismerhettünk meg néhány titokzatos vagy teljesen elrejtett életutat. Például *Grigorij Majranovszkij* professzor, a mérgek szakértője 1937-től vezette az NKVD operatív műszaki szakosztályának „X-laboratóriumát", amely méreginjekciók által hajtotta végre „közvetlen kormánydöntésre 1937-1947-ben és 1950-ben" a halálos ítéleteket, mind az „X-laboratórium" mellett fenntartott speciális zárkában, mind pedig az [61] 1960-70-es években külföldön. Majranovszkijt csak 1951-ben tartóztatták le és zárkájából ezt írta

Berijának[151]: „Kezeim által a szovjethatalom több tucatnyi megátalkodott ellensége pusztult el, beleértve mindennemű nacionalistákat is.” [62] Ez pedig egyike a megdöbbentő, 1990-ben felvillant közléseknek, amelyből lederült, hogy a hírhedt lélekölőket egyáltalán nem Hitler találta fel a második világháború idején, hanem a szovjet NKVD 1937-ben. És ezeknek a feltalálója (nem egyedül, valószínűleg, de a találmány megszervezője ő volt) *Iszáj Davidovics Berg*, a moszkvai területi NKVD-kirendeltség igazgatási és gazdasági osztályának vezetője.

Ezért oly fontos ismerni azokat is, akik egyáltalán nem magas posztokat foglaltak el. A dolog pedig így esett. I. D. Bergre bízták a moszkvai területi NKVD-kirendeltségen működő „trojka”[152] döntéseinek végrehajtását és Berg precízen végre is hajtotta: vitte az embereket kivégzésre. De amikor a moszkvai területen már három „trojka” kezdett egyidejűleg ülésezni, a kivégzők ezt már nem győzték. Akkor kitalálták: meztelenre vetkőztették az áldozatokat, összekötözték, szájukat betömték és behajították a kívülről kenyérszállító kocsinak álcázott zárt teherautóba. Szállítás közben a kipufogógáz a kocsiszekrénybe ment és mire a távoli árokhoz értek, az elítéltek már „készek” voltak. (Hozzá kell tenni, hogy nemsokára, 1939-ben magát Berget is kivégezték, de nem ezekért a gonoszságokért természetesen, hanem „összeesküvésben” való részvétel gyanúja miatt. És 1956-ban szerencsésen rehabilitálták, habár nyomozati ügyirata akkor is megvolt, és mindmáig megőrződött, és az újságírók, lám elolvasták a lélekölő feltalálásának történetét!) [63]

---

[151] *Berija, Lavrentyij Pavlovics (1899-1953):* a kegyetlenségeiről hírhedt szovjet állambiztonsági szolgálat, a Cseka vezetője Grúziában (1921-1931), majd 1938-ig a Grúz Kommunista Párt első titkára. 1938 és 1946 között belügy- és állambiztonsági népbiztos (miniszter), 1953-ban belügyi és állambiztonsági miniszter, 1938-tól a szovjet politikai rendőrség, az NKVD rettegett főnöke. A sztálini koncepciós perek egyik legfőbb felelőse. 1945-től a Szovjetunió marsallja, 1946-tól 1963-ig miniszterelnök-helyettes. Sztálin halála után a Hruscsov-féle új vezetés – mivel féltek attól, hogy Berija magához ragadja a hatalmat, illetve mert Berija róluk is tudta, milyen felelősség terheli őket a sztálini idők törvénysértéseiért – koholt vádak alapján letartóztatta és 1953 decemberében kivégeztette.

[152] *Trojka (orosz)*: hármas lovasfogat, de a fogalmat emberekre is használják.

A mellékelt listaiban hány és hány tüzes vonallal áthúzott emberi sors rejtezik. Ekkor került a csekista seprű elébe maga *Kun Béla* is, a krími gyilkos, és vele a budapesti kommunista kormány még 12 népbiztosa. [64]

Nem érthetünk azonban egyet azzal – nem ildomos, a lelkiismeretünk nem visz rá –, hogy a zsidók *üldözéséhez* soroljuk azok kiűzését a *megtorlás szerveiből*. Nem volt ebben a kiűzésben semmiféle zsidóellenes motívum. (Nem is beszélve arról, hogy ha a sztálini pribékek[153] nemcsak a mai javaikat és igazgatási diadalukat tartották volna sokra, hanem annak a népnek a véleményét is, amelyet igazgattak, akkor önként kellett volna otthagyniuk az NKVD-t, meg sem várva, hogy kidobják őket onnan. Az egy másik dolog, hogy sokukat ez sem mentett volna meg a haláltól, de a megszégyenítés bélyegétől ugye, megmentette volna? Sőt ellenkezőleg: „a rendelkezésünkre álló adatok szerint az egyik nemzeti kisebbség azon nagyon kevesek közül, amelyekhez való tartozás a 30-as évek végén nem jelenítette meg az NKVD munkatársa számára a »bűncselekmény tényállását«, a zsidó volt. Az állambiztonsági szerveknél még nem léptek hatályba azok a nemzetiségi és személyzeti politikai irányelvek, amelyek... a 40-es évek végén, az 50-es évek elején váltak jellemzővé.” [65]

Az 1937-38-as év pusztító hulláma elvitt sok igen neves párt-szovjet[154] személyiséget. 1936-37 óta a népbiztosok tanácsának összetétele jelentős változáson ment keresztül, a háború előtti évek tisztogatásai végigsöpörtek a népbiztosságok legtekintélyesebb figuráin is. A golyó megtalálta Jakovlevet is, a kollektivizáció mozgatóját, és harcostársát, Kalmanovicsot is, és Ruhimovicsot is, és természetesen másokat is. A húsdaráló elnyelte a régi „érdemes” bolsevikokat is, nem is beszélve Kamenyevről és Zinovjevről, a régóta nyugállományú Rjazanovot és Goloscsokint, a cár meggyilkolásának szervezőjét. (Épphogy el nem érte ez a pusztulás Lazar Kaganovicsot: még idejében vált maga is „vasseprűvé” az 1937-38-as évek

---

[153] *Pribék*: hóhérsegéd, az elnyomó hatalom szolgálatában álló, mindenre kapható személy.

[154] *Párt-szovjet*: a Szovjetunió Kommunista Pártjának (feltehetően vezető) tagja.

némely tisztogatása során. Ivanovo városon való végigszáguldását a helyiek „fekete forgószélnek” nevezték. [66])

A következő értelmezést ajánlják: „a szovjet diktatúra áldozatairól van szó, akiket a diktatúra kihasznált, és a kelendőség megszűntével kíméletlenül likvidált”. [67] Szép kis érv! Vajon húsz éven keresztül ezek a vezető beosztású zsidók *kihasználtak* voltak? Nem ők voltak e *éppen annak a diktatúrának a buzgó mozgatói,* és „a kelendőség megszűntéig” vajon nem vették-e ki alaposan a részüket a vallás, a kultúra, az értelmiség és a sokmilliós paraszti tömeg elpusztításából?

Bőségesen jutottak a kerekek alá a vörös hadfiak is. „1938 nyarára” a katonai körzetek parancsnokai közül azok, akik „1937 júniusában is ebben a beosztásban voltak, kivétel nélkül és nyomtalanul eltűntek”. A vörös hadsereg politikai főcsoportfőnöksége „szenvedte el a terrortól a legnagyobb veszteséget” 1937 dúlása során, Gamarnyik öngyilkossága után. A politikai munkatársak közül kivégezték mind a 17 hadseregkomisszárt, a 28 hadtest-biztos közül 25-öt, a 36 dandár- (hadosztály) biztos közül 34-et. [68] Jelentős zsidó arány mutatkozik meg az 1937-38-ban kivégzett katonai vezetők nemrég közlésre került névsorában. [69]

Egészen különleges katonai karriert épített Grigorij Stern, a politikai tiszt vonalán haladt előre: a polgárháború óta ezred-, dandár-, hadosztály-politikai biztos. 1923-25-ben a horezmi hadseregcsoport (vagyis Közép-Ázsia eltiprása) különleges rendeltetésű egységeinek parancsnoka. Már 1926-ban hadosztály politikai csoportfőnök. Utána elvégezte a felső szintű katonai vezetőképzőt. „A katonai és haditengerészeti népbiztos (vagyis Vorosilov) mellett különleges megbízatású tiszt” 1929-34-ben. 1937-38-ban „a spanyol köztársasági kormány katonai tanácsadója” (ne tévesszük össze Manfred Sternnel, aki szintén kitűnt a vörös spanyoloknál „Kleber tábornok” néven). Aztán a távol-keleti front vezérkari főnöke, Mehlisszel együtt véres csatákat vív a Hasan-tó környékén 1938-ban, egyidejűleg intrikákat sző Blücher marsall letartóztatása körül, akit saját maga adott fel, és akinek helyét mint frontparancsnok elfoglalta. A párt XVIII. kongresszusán 1939 márciusában

így vitte a szót: „Önökkel együtt eltiportunk egy mocskos kis csoportot: *Tuhacsevszkiket, Gamarnyikokat, Uborevicseket* és hozzájuk hasonló csőcseléket”, őt pedig csak 1941 őszén lőtték agyon. [70] Stern harcostársa a légierő vonalán *Jakov Szmuskevics* szédületes karriert fut be. Kezdett (és a 30-as évek közepéig) mint politikai tiszt, komisszár, de szintén elvégezte a felsőfokú katonai vezetőképzőt. 1936-37-ben szintén Spanyolországban van, de a légügynél: „Douglas tábornok”. Halhin-Golnál 1939-ben repülőkötelék-parancsnok. Később felszárnyalt az MPVH teljes légierejének parancsnoki beosztásába is, a légierő főfelügyelője is volt; 1941 májusában letartóztatták, és még ugyanabban az évben ki is végezték. [71]

Nem kímélte az úthenger sem a gazdasági, sem a közigazgatási vezetőket; a korábban említett diplomaták majd mindegyikét szintén kivégezték.

Soroljuk fel a megtorlások áldozatává vált párt-, katonai, diplomáciai, gazdasági vezetőket, akikkel korábban könyvünk lapjain találkoztunk (a kivégzetteket *kurzívval* jelöljük):

Szamuil Agurszkij, letartóztatták 1938-ban; *Lazar Aronstam*, 1938; *Borisz Belenykij*, 1938; *Grigorij Belenykij*, 1938; *Zahar Belenykij*, 1940; *Mark Belenykij*, 1938; *Morisz Belockij*, 1938; *German Bitker*, 1937; *Aron Weinstein*, 1938; *Jakov Vesznyik*, 1938; *Izrail Weizer*, 1938; *Abram Wolpe*, 1937; Jan Gamarnyik, 1937-ben öngyilkosságot követett el; *Mihail Gercsikov*, 1937; Jevgenyij Gnyedin, 1939-ben tartóztatták le; *Filipp Goloscsokin*, 1941; *Ja. Goldin*, 1938; Lev Gordon, 1939-ben tartóztatták le; *Iszaak Greenberg*, 1938; *Jakov Gugel*, 1937; *Alekszandr Gurevics*, 1937; *Solom Dvojlackij*, 1937; *Maksz Deutsch*, 1937; *Szemjon Dimanstein*, 1938; *Jefim Dreizer*, 1936; *Szemjon Zsukovszkij*, 1940; *Szamuil Szaksz*, 1937; Zinovij Sangwil; *Iszaak Zelenszkij*, 1938; *Grigorij Zinovjev*, 1936; *Sz. Zorin-Gomberg*, 1937; *Borisz Ippo*, 1937; Mihail Kaganovics, agyonlőtte magát a letartóztatására várva, 1941; *Moiszej Kalmanovics*, 1937; *Lev Kamenyev*, 1936; *Abram Kamenszkij*, 1938; *Grigorij Kaminszkij*, 1938; Ilja Kit-Vijtenko, 1937-ben tartóztatják le, és 20 évet ül; *I. M. Kleiner*, 1937; *Jevgenyija Kogan*, 1938; *Alekszandr Krasznoscsokov-Tobinson*, 1937; *Lev Kritzman*, 1937;

Szolomon Kruglikov, 1938; *Vlagyimir Lazarevics*, 1938; *Mihail Landa*, 1938; *Ruvim Levin*, 1937; Jakob Livsic, 1937; Moiszej Liszovszkij, 1938-ban tartóztatják le; *Fried Markus*, 1938; *Lev Marjaszin*, 1938; *Grigorij Melnicsanszkij*, 1937; Alekszandr Minkin-Menson, 1955-ben, lágerben halt meg; *Nagyezsda Osztrovszkaja*, 1937; *Lev Pecserszkij*, 1937; *I. Pinson*, 1936; *Ioszif Pjatnyickij-Tarsic*, 1938; *Izrael Razgon*, 1937; *Moiszej Rafes*, 1942; Grigorij Roginszkij, 1939; *Marcel Rosenberg*, 1938; *Arkagyij Rosenholz*, 1938; *Naum Rozovszkij*, 1942; *Borisz Rojsenman*, 1938; Je. Rubinyin, leült 15 évet; *Jakob Rubinov*, 1937; *Moiszej Ruhimovics*, 1938; *Oszkar Rivkin*, 1937; *David Rjazanov*, 1938; *Veniamin Szverdlov*, 1939; *Borisz Szkvirszkij*, 1941; *Ioszif Szlavin*, 1938; Grigorij Szokolnyikov-Brilliant, megölték a börtönben, 1939; Iszaak Solz, börtönben halt meg, 1940; *Naum Szorkin*, 1938; *Lev Szosznovszkij*, 1937; *Artur Staszewski-Hirschfeld*, 1937; *Jurij Sztyeklov-Nahamkisz*, 1941; *Nyikolaj Szuhanov-Himmer*, 1940; *Borisz Tal*, 1938; *Szemjon Turovszkij*, 1936; *Szemjon Urickij*, 1937; *Jevgenyij Feinberg*, 1937; *Vladimir Fejgin*, 1937; *Borisz Feldman*, 1937; Jakob Fischman, 1937-ben tartóztatták le; *Moiszej Frumkin*, 1938; Marija Frumkina-Ester, lágerben halt meg, 1943; *Leon Hajkisz*, 1938; Avenir Hanukajev; Moiszej Haritonov, lágerben halt meg, 1948; *Mendel Hatajevics*, 1937; *Tyihon Hveszin*, 1938; *Ioszif Hodorovszkij*, 1938; *Morduch Horos*, 1937; Iszaj Zalkovich, 1937-ben tartóztatták le; *Jefim Zetlin*, 1937; *Jakob Csubin*; N. Csuzsak Naszimovics; *Lazar Schatzkin*, 1937; *Ahij Schielman*, 1937; Ijeronim Epstein, 1938-ban tartóztatták le; *Iona Jakir*, 1937; *Jakob Jakovlev-Epstein*, 1938; *Grigorij Stern*, 1941.

Ez is a csúcson lévő számos zsidó mártirológiája.

*

Íme néhány neves oroszországi szocialista sorsa, aki nem csatlakozott a bolsevikokhoz vagy még küzdött is ellenük.

Borisz Oszipovics Bogdanov (szül. 1884). Odesszából származik, fakereskedők unokája és fia. A legjobb odesszai kereskedelmi iskolát végezte el. Még tanulmányai idején csatlakozott a szociáldemokrata körökhöz. Amint az odesszai kikötőbe ért 1905 júniusában a lázadó Patyomkin

páncélos, ő volt az első polgári személy, aki a fedélzetre szállt. Beszédet tartott a személyzet nagygyűlésén, hívta őket, hogy csatlakozzanak az odesszai sztrájkhoz, kivitte a különböző konzulátusokra az európai országokhoz intézett felhívást. A büntetést Pétervárra történt elutazásával kerülte el; ott a szociáldemokrata illegalitásban dolgozott. Egymás után két kétéves száműzetést kapott Szolvicsegodszkba és Vologdába. A háború előtt bekehült a mensevik párt vezetőségébe (OK), legálisan foglalkozott a munkáskérdésekkel, 1915-től a hadiipari munkacsoport titkára, velük együtt tartóztatják le 1917 januárjában, a februári forradalomkor szabadul. Bekerül a petrográdi szovjet végrehajtó bizottságába, változatlanul elnöke az ezres létszámú zajos üléseinek, júniustól az ÖKVB (összoroszországi központi végrehajtó bizottság) irodájának tagja és erélyesen ellenáll már az akkori bolsevik puccskísérleteknek is. A bolsevikok júliusi felkelése után fogadta a Péter-Pál-erődben rekedt matrózcsapat kapitulációját. Az októberi államcsíny után, 1918-ban a petrográdi bolsevikellenes munkásmozgalom egyik szervezője. A polgárháború alatt Odesszában él. Utána igyekezett újjákelteni menseviki tevékenységét, és már 1920 végén egy évre letartóztatják. Ezzel kezdődött a letartóztatások és ítéletek, száműzetések és lágerek, kitelepítések sokéves láncolata, a Szovjetunióban élő oly sok szocialista „nagy passziánsza", akkor már csak a menseviki múlt és a menseviki meggyőződés miatt, mivel a rövid interregnumok[155] idején gazdasági beosztásokban dolgozott. Ekkor már csak egyszerűen élni szeretett volna, de mindig újra megvádolták „gazdasági károkozással". 1922-ben külföldi kiutazást kérelmez, de kiutazása előtt ismét letartóztatják. Üldögélés Szolovkiban, száműzetés a Pecsorára, és a hároméves időszakot újra és újra megismételték. Aztán magánzárka Szuzdalban, ismét meg ismét száműzetés. Megpróbálták hozzácsatolni az „összszövetségi mensevik iroda" ügyéhez 1931-ben, de végül is leszálltak róla. De már 1937-ben beszívta a közös örvény, és az omszki börtönben (ahol a már elkapott kommunistákkal ült együtt) túlélte a „futószalagos" kihallgatásokat. Ezeket időnként hetekig tartották folyamatosan, némely időszakban éjjel-nappal (három egymást váltó vizsgálóval).

[155] *Interregnum (latin)*: átmeneti időszak.

A Kargopollagban 7 évet tölt (más mensevikeket kivégeztek), száműzetés Sziktivkárba, 1948-ban a „visszaesők” második köre, száműzik Kazahsztánba. Végül 1956-ban rehabilitálják, s elkínzott öregemberként hal meg 1960-ban.

Borisz Davidovics Kamkov-Katz (szül. 1885). Községi orvos fia. Ifjúkora óta az eszer párt tagja. A tumhánszki területre száműzik 1905-ben, innen megszökik. Kitelepültként elvégzi a heidelbergi egyetem jogi karát. A szocialisták zimmerwaldi tanácskozásának (1915) résztvevője. A februári forradalom után hazatér Oroszországba. A baloldali eszer párt egyik alapítója. Ez a párt az októberi puccs idején koalícióra lép a bolsevikokkal. Részt vesz az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlatásában 1918 januárjában. Áprilistól felhívásokat intéz a bolsevikokkal kötött szövetség felbontására, júniustól „forradalmi felkelésre” buzdít ugyancsak ellenük. A felkelés bukása után illegalitásba vonul. Rövid 1920. évi letartóztatása után 1921-ben ismét letartóztatják, 1923-ban száműzik. A különböző száműzetések között még 2 év börtön, ugyanaz a „passziánsz”. 1933-tól száműzetés Arhangelszkbe, 1937-ben letartóztatják, 1938-ban kivégzik.

Abram Rafailovics Gotz (szül. 1882). V. Ja. Viszockij milliomos teakereskedő unokája. Már 14 éves korától részt vesz a forradalmi mozgalomban, és az eszer párt 1901. évi megalakítása óta eszer (testvére, Mihail a párt elnöke), 1906-tól pedig az eszerek harci egységének tagja, azaz terrorista. 1907-1915: kényszermunka, alekszandrovszk központi fegyház. A februári forradalom eseményeiben Irkutszkban, majd Petrográdban vesz részt. A munkás- és katonaküldöttek tanácsa, a parasztküldöttek tanácsa végrehajtó bizottsága, valamint az össz-szövetségi központi végrehajtó bizottság (ÖKVB) elnökségének tagja. 1917. október 25-től a bolsevikellenes haza és forradalom megmentésének tanácsa élére áll. A bolsevikok elleni harcot a polgárháború idején is folytatja. 1920-ban letartóztatják, az eszerek 1922. évi perében halálra ítélik, majd az ítéletet 5 év elzárásra változtatják. Ezek után elkezdődött az újabb „mázsák” és száműzetések szokásos „passziánsza”. Végül 1939-ben 25 év lágert kap, egy évre rá a lágerben meghal.

Mihail Jakoblevics Händelman (szül. 1881). Eszer, 1902 óta ügyvéd. A februári forradalom moszkvai résztvevője, a tanács VB tagja, az ÖKVB elnökségének tagja, az eszerek KB tagja. 1917. október 25-én a bolsevikok elleni tiltakozás jeleként kivonul a tanácsok 2. össz-oroszországi kongresszusának üléséről. Az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja, és a *gyűlés* egyetlen, 1918. január 5-i ülésének résztvevője. Szamarában folytatta részvételét az alkotmányozó nemzetgyűlés tagjainak bizottságában. 1921-ben letartóztatják, 1922-ben az eszerek perében halálra ítélik, majd 5 év elzárásra változtatják. Ugyanaz a büntetési „passziánsz". 1938-ban kivégzik.

Mihail Iszaakovics Lieber-Goldman (szül. 1880). A Bund egyik alapítója (1897), a Bund KB tagja a száműzetésben, képviselte a Bundot az OSzDMP kongresszusain. Az 1905-06. évi forradalom résztvevője. 1910-ben 3 évre a vologdai kormányzóságba száműzik, ahonnan megszökik és újra kitelepül. Lenin állandó dühödt ellenfele. 1914 után tér vissza Oroszországba, csatlakozik a szocialista „véderő"-höz (a haza védelme a háborúban). A februári forradalom után a Petroszovjet VB tagja, később az ÖKVB elnökségének tagja, az októberi fordulat után kilépett az ÖKVB-ből. Hol belépett az OSzDMP-be (mensevikek), hol kilépett belőle. Gazdasági posztokat töltött be. A mensevik illegalitás egyik vezetője a Szovjetunióban. Majd 1923-tól letartóztatások, száműzetések, „passziánsz". Végül 1937-ben újra letartóztatják, és ugyanabban az évben Alma-Atában kivégzik.

*

Hasonló sorsa – ismétlődő ítéletekkel és szánűzetésekkel – volt sokaknak az 1937-38-as drámai megoldásig.

*

Az akkori évek seprűje egyre csak sepert és sepert az egész országban, és elragadott olyanokat is, akiknek semmi közük sem volt a hatalomhoz, a politikához, közöttük zsidókat is. Íme, néhányan a meggyilkoltak közül:

Nátán Bernstein (szül. 1876) zenetörténész és kritikus, zenetörténetet és esztétikát tanított, több könyvet írt, 1937-ben letartóztatják, börtönben hal meg.

Matvej Bronstein (szül. 1906) tehetséges elméleti fizikus, a tudományok doktora, jelentős eredményeket ért el. L. K. Csukovszkaja férje. 1937-ben letartóztatják, 1938-ban kivégzik.

Szergej Hinter (szül. 1870) építész és mérnök. 1934-ben letartóztatják, Szibériába száműzik; 1937-ben másodszor is letartóztatják és kivégzik.

Veniamin, Silberminz (szül. 1887) ásványtanász és geokémikus, ritkaelem-szakértő, előkészítette a félvezető anyagok kutatási irányát, 1938-ban a megtorlások áldozatául esett.

Mihail Kokin (szül. 1906) Kelet- és Kína-kutató, történész. 1937-ben letartóztatták, kivégezték.

Ilja Kricsevszkij (szül. 1885) mikrobiológus, immunológus (fizikai és matematikai végzettséggel is rendelkezett). Az orvostudományok doktora, tudományos iskola megalapítója, a mikrobiológusok össz-szövetségi egyesületének elnöke. 1938-ban letartóztatták, 1943-ban meghalt.

Szolomon Levit (szül. 1894) genetikus, kutatta az öröklődés és a környezet szerepét a betegség kifejlődésében. 1938-ban letartóztatták, börtönben hunyt el.

Johiél Ravrebe (szül. 1883) Kelet-kutató, sémitológus, az 1920-ban életre keltett zsidó néprajzi társaság egyik alapítója. Cionista szervezet alapításával vádolják meg, 1937-ben letartóztatják, börtönben hal meg.

Vladimir Finkelstein (szül. 1896) fizika-kémikus prof., az ukrán tudományos akadémia levelező tagja, sokat dolgozik az alkalmazott elektrokémia területén. 1937-ben a megtorlások áldozatául esett.

Ilja Hecrov (szül. 1887) higiénikus, járványügyi szakember. Szakterülete a környezet közegészségtana, a

felszíni és artézi vizek védelme, kommunális higiéné[156]. 1938-ban tartóztatták le, kivégezték.

Náhum Schwarz (szül. 1888) pszichiáter-orvos, a zsidók lélektani sajátosságainak tanulmányozásával foglalkozott. 1921-23-ban ivrit nyelvet oktat, ivrit nyelven ír verseket. Cionista tevékenységgel vádolják meg, 1937-ben letartóztatják, börtönben hal meg.

A három *Spielrein*-testvér a Don menti Rosztovból:

Ján (szül. 1887) matematikus. Szakterülete a matematikai módszerek alkalmazása a villamos- és a hőtechnikában. A moszkvai katonai műszaki egyetem professzora, majd az elektrotechnikai kar dékánja. 1937-ben a megtorlások áldozatául esett.

Iszaak (szül. 1891) pszichológus, a filozófia doktora. 1927-ben az össz-szövetségi pszichotechnikai és alkalmazott pszichofiziológiai társaság elnökévé választják; széles körű kutatásokat végzett a szakmák lélektani elemzése és a munkakörülmények ésszerűsítése terén. 1935-ben letartóztatják, kivégzik.

Emil (szül. 1899) biológus, a rosztovi egyetem biológiai karának dékánja. 1937-ben kivégezték.

Leonyid Jurovszkij (szül. 1884) a politikai gazdaságtan doktora, az 1922-24. évi pénzreform egyik kidolgozója. Közel állt A. V. Csajanovhoz és N. D. Kondratyevhez. 1930-ban letartóztatják, 1935-ben szabadlábra helyezik. 1937-ben ismét letartóztatják és kivégzik.

Mindamellett, hogy a vezető rétegből a sztálini szekerce foka alá alapvetően zsidók kerültek, a szabad nyugati zsidó publicisták írásaiból kiviláglik, hogy ők ezt a jelenséget nem tekintették a zsidók, mint nemzetiség elleni támadásnak. A zsidók csak azért kerültek a cséphadaró alá, mert bőségesen voltak jelen a szovjet csúcsokon. Tekintsük ezt a magyarázatot a *Jevrejszkij mir (Zsidó Világ)* című gyűjteményből (1939). „Kétségkívül a zsidók a Szovjetunióban számos olyan lehetőséggel és eséllyel rendelkeznek, amelyek nem lehettek a sajátjaik a

[156] *Kommunális higiéné*: a helyi (önkormányzati közösségi) környezet egészséghez szükséges tisztasága.

forradalom előtt, és amelyekkel még manapság sem rendelkeznek néhány demokratikus országban. A zsidó lehet tábornok, miniszter, diplomata, professzor, a legmagasabb állású és a legalázatosabban hajbókoló főrendi személyiség”, de mindez a zsidó esetében éppen hogy csak lehetőség, „semmiféleképpen sem jog”. És éppen ennek a jognak a hiányában taszíttattak le a magasságból és fizettek az életükkel „Jakirok, Gamarnyikok, Jagodák, Zinovjevek, Radekek, Trockik”. [72] No de hát a kommunista diktatúra idején egyetlen nemzetiségnek sem voltak ilyetén *jogai*, hanem: ahogy sikerül kitartanod, a kedvükben járnod.

Egy régi és kitartó szocialista, a kitelepült Szt. Ivanovics (Sz. O. Portugeis) elismerte: „»Lakhatási joguk« a zsidóknak az önkényuralom idején sokkal kevesebb volt, de az élethez való joguk mégiscsak sokkal több, mint a bolsevizmus alatt.” Megcáfolhatatlan. Ismervén azonban (hisz erről ír) a „kolhozforradalmat”, hozzáteszi: „A »szocializmus« bevezetésének *hátaztáni*-üzbegisztáni módszerei leginkább a zsidókra voltak kedvezőtlen hatással”, „egyetlen népre sem sújtottak a bolsevizmus skorpiói olyan erővel, mint a zsidókra”. [73]

Mindeközben a kuláktalanítás pestisjárványa idején a parasztoknak nem ezreit, hanem millióit fosztották meg mind a lakhatási, mind az élethez való joguktól. És eközben minden szovjet írótoll (közöttük pedig milyen sok a zsidó) mint a sír hallgatott az oroszországi parasztság ezen dermesztő pusztításáról. Velük együtt hallgatott az egész Nyugat is, valóban, mert talán nem tudott róla? Vajon nem a szovjethatalom megóvása végett? Vagy egyszerű közömbösségből? Hiszen ez egyszerűen elképesztő: 15 millió parasztot nemcsak egyszerűen megfosztottak a felsőfokú tanulmányok lehetőségétől, a diplomához vagy a tisztán szolgálati beosztásokhoz való joguktól, hanem őket ki is fosztották, összeterelték, mint az állatokat saját házaikból és a tajgába, a tundrába hajtották a pusztulásba. És a városi aktivisták forróvérű soraiban előreiramlottak a zsidók is, hogy lelkesülten végrehajtsák a kollektivizációt, és magukról pedig látható, rossz emlékeket hagyjanak. Ugyan, ki emelte fel a hangját *akkor* a parasztok védelmében? És nemsokára rá, 1932-33-ban

Oroszországban és Ukrajnában 5-6 millió ember hal éhen, és mindez Európa szomszédságában történik! És a szabad világ szabad sajtója a legteljesebb hallgatásba burkolózik... És még ha legpontosabb magyarázatként el is fogadjuk az akkori nyugati sajtó mindenekfeletti balosságát, és a szovjet szocialista „kísérlet” iránti odaadó rajongását, mégis megdöbbentő, milyen csodálatosan magasra szárnyalhat a vakság, és a több tízmillió ember szenvedése iránti érzéketlenség.

Amit a szem nem lát, arra a szív sem rezdül.

Ukrajnában pedig a zsidók már elálltak az 1917-20-as évekbeli irányvonaluktól, az orosz államiság támogatásától, és a 20-as évek végére „az önállóságért síkraszálló ukrán soviniszták zsidók voltak, és nagy befolyással rendelkeztek, de csak a városokban”. [74] Ilyen állásfoglalást is olvashatunk: az ukrán nyelvű kultúra 1937. évi szétrombolása azok ellen a zsidók ellen is irányult, akik az ukránokkal „valóságosan szövetségre léptek az ukrán nyelvű helyi kultúra fejlesztése érdekében”. [75] De az ilyen szövetség a kultúrkörökben nem enyhíthette az ukrán lakosság széles köreinek viszonyát a zsidókhoz. Már az előző fejezetben láttuk, hogy a kollektivizáció során „számos zsidó kommunista mint parancsnok és mint élet-halál ura volt jelen a vidéken”. [76] Ez újabb heget vont az ukrán-zsidó viszonyra, amely amúgy is évszázadok óta feszült volt. És habár az éhség a sztálini politika közvetlen eredménye és nem csak Ukrajnában fordult elő (kegyetlenül végigtarolt a Volga mentén és az Urálban is), mégis az ukránok között azonnal széles körben elterjedt az a nézet, hogy az egész ukrajnai éhínségben jócskán benne van a zsidók keze. Ez az értelmezés sokáig tartotta magát (az ukrán külhoni sajtóban pedig a XX. század 80-as éveiben is jelen volt). „Némely ukrán meg van arról győződve, hogy a zsidók különleges szerepet játszottak az éhínség előidézésében... Egyesek állítják, hogy az 1933. évi éhínség a zsidók bosszúja volt Hmelnyickijért.” [77]

Aki kórót vet, nem arat gabonát. Amikor annyi zsidó van a hatalom magas berkeiben, és a zsidókat alig érintik a lakosság bajai, sokféle értelmezés láthat napvilágot.

A szovjetunióbeli antiszemitizmus „görbéjének menetét” feszülten figyelő zsidó szerzők azonban nem vették észre ezt a hamu alatt rejtőző parazsat, és elég optimista következtetésekre jutottak. Szolomon Schwarz például így ír: „A Szovjetunióban a harmincas évek eleje óta az antiszemitizmus elkezdett gyorsan fogyni”, és „a harmincas évek közepén pedig elvesztette tömegjelenség jellegét... az antiszemitizmus görbéje elérte alsó határát”. Ezt, többek között a NEP végével, a zsidó *nepmanok*, valamint a zsidó kiskereskedők eltűnésével magyarázza. Ezenkívül segített a „felgyorsított iparosítás és a forgószélszerű kollektivizáció”, amelyeket nagyon kedvesen „*shock treatment*, áramütéssel való gyógyítás”-hoz hasonlít. Kiegészíti azzal az elképzeléssel: éppen ezekben az években kezdtek a kommunista vezető körök küzdeni az orosz „nagybirodalmi sovinizmussal”. (Nem „kezdtek”, hanem folytatták, folytatták a lenini kibékíthetetlenséget.) Nos hát, mondja Schwarz: „a hatalom elkezdett makacsul hallgatni az antiszemitizmusról... hogy ne alakuljon ki az a benyomás, mintha a nagybirodalmi sovinizmus elleni küzdelem a zsidókért folyna”. [78] Ez értelmes megjegyzés.

Éppen 1931 januárjában a *New York Times* [79] hasábjain, majd pedig az egész világsajtóban napvilágot lát Sztálin váratlan demonstratív bejelentése a zsidó távirati irodának. „A kommunisták következetes internacionalistákként mindenképpen az antiszemitizmus engesztelhetetlen és esküdt ellenségei. A Szovjetunióban az antiszemitizmust a törvény a legszigorúbban üldözi, mint a szovjet rendszerrel velejéig ellenséges jelenséget. Az aktív antiszemitákra a Szovjetunió törvényei szerint halálbüntetés vár” [80], na lám csak, nem átallotta a Nyugat demokratikus fülébe belemondani a büntetés mértékét sem. És a Szovjetunióban élő számos nép közül egyes-egyetlen nemzetiséget emelt ki csak *ilyen* módon. És ez teljes mértékben kielégítette a világ közvéleményét.

Jellemző azért: a szovjet sajtó *nem közölte* a vezér kijelentését (alattomos előrelátásból). A bejelentés exportra hangzott el, saját alattvalóitól pedig elrejtette álláspontját, és a Szovjetunióban ez csak 1936 végén jelenik meg nyomtatásban. [81] Éppen azokban a napokban küldte

Sztálin Molotovot, hogy a szovjetek kongresszusán hasonló bejelentést tegyen.

Az akkori évek zsidó szerzője, Molotov ezen beszédét a saját szája íze szerint értelmezve tévesen írja, mintha a szónok „a kormány nevében" halálbüntetéssel fenyegetett volna az „antiszemita érzelmek" kimutatásáért. [82] *Érzelmek*! Nem, Molotov beszédében ilyesmi nem volt, a sztálini „aktív antiszemiták"-tól nem távolodott el. Nem hallottunk arról, hogy a harmincas években halálbüntetést adtak volna antiszemitizmusért, de *letöltendő* büntetést adtak, a *büntető törvénykönyv* alapján. (Csak halkan jegyzem meg: „azelőtt a *cárért* sem adtak ennyit".)

De lám, Schwarz észreveszi a változást: „A 30-as évek második felében ez a hangulat (zsidók iránti össznépi barátságtalanság) sokkal szélesebb körben kezd terjedni... különösen a nagy központokban, ahol a zsidó értelmiség és félértelmiség nagy tömegei összpontosulnak... Itt fokozatosan ismét megelevenedett a »zsidó betelepülés« legendája, és túlzott elképzelések kaptak lábra a zsidók szerepéről a köztisztviselők közép- és felső rétegében." Legenda vagy nem az, de rögtön meg is magyarázza, hogy mást ne mondjunk, nagy adag naivsággal, és ugyanazzal a logikával. Nevezetesen, hogy ennek a zsidó értelmiségnek és félértelmiségnek egyszerűen nem volt „a szovjet viszonyok közepette szinte semmiféle megélhetési forrása, a közszolgálat levételével". [83]

Szégyen ilyet még olvasni is! Micsoda elnyomatás és kilátástalanság. Szinte semmi más megélhetési forrás nincs, csak a privilegizált[157]. A lakosság többi része meg teljesen szabad tevékenysége megválasztásában: turkálhatott a kolhozföldeken, tárnákat mélyíthetett vagy téglát cipelhetett az ötéves tervek építkezésein...

Ami a vezetés irányelveit illeti, határozottan állíthatjuk, hogy a zsidó kérdésben a forradalom és a 30-as évek között semmi sem változott, és még nem jelent meg a zsidókkal szembeni hivatalos rosszindulat. De hisz azt kürtölték mindenütt, és arról álmodoztak, hogy „teljes mértékben megszűnik mindenfajta nemzetiségi különbség".

[157] *Privilegizált (latin)*: kiváltságokban részesített.

És a külföldi zsidó köröknek sem volt még olyan benyomásuk, meg nem is lehetett, hogy a Szovjetunióban a zsidókat szorongatják. A „*Zsidók és a szovjet diktatúra*” című cikkében Szt. Ivanovics írja: „Külföldön sokan hisznek abban, hogy Oroszországban nincs antiszemitizmus, és ezen az alapon jóindulatot tanúsítanak a szovjethatalom iránt. Oroszországban azonban tudják, hogy ez hazugság.” De a zsidók „a szovjethatalom hosszú életű voltában reménykednek... és nagyon félnek a halálától”, mivel: „a pogromokat Sztálin nem engedi, és – remélik – nem is fogja engedni”. A szerző együttérez ezzel a széles körben elterjedt véleménnyel. „Ha a bolsevikek diktatúrája összeomlik, teljesen biztosak lehetünk az antiszemita szörnyűségek és erőszak féktelen tombolásában... A szovjethatalom bukása katasztrófa lesz a zsidók számára, és a zsidó nép minden barátjának elborzadva kell félredobnia az effajta perspektívát.” Maga pedig megjegyzi, hogy „a szovjet diktatúra már kezdi szégyellni a számlájára írt judofiliát és elzsidósodását”. [84]

A 30-as évek fő csapásirányát pedig a XVI. Kongresszusnak (1930) a Sztálin beszámolójához fűzött határozata tűzi ki. Ez felhívás a sovinizmus, és *elsősorban a nagyorosz sovinizmus* elleni erélyes harcra. Mindenki számára érthető pártnyelv. És ezt a harcot még néhány évig erélyesen folytatták. Na és, tulajdonképpen, miféle sztálini őrület miatt? Annak a „sovinizmusnak” már hírmondója sem maradt. Nem látott azonban Sztálin-bátyuska az egészen közeli jövőbe, hogy nemsokára inogni kezd a talaj a lába alatt és éppen az orosz hazafiságot fogja segítségül hívni.

Az orosz hazafiság újjászületésének veszélye miatt már akkor megkondították a vészharangot. Szt. Ivanovics 1939-ben igyekezett rámutatni a „hazaszeretet”, a „népi büszkeség” (mindezt gúnyos idézőjelek között) kicsírázására, „ennek a diktatúrának a »sapkahajigálós honfikebelizmusára«„, amely immár visszatér „a moszkvai Rusz és a birodalmi Oroszország némely nemzeti hagyományához”. [85]

És lám, miben állt az Oroszországra leselkedő legnagyobb veszély Hitler támadása előtt? Nem másban, mint az orosz „honfikebelizmusban”!

Ez a riadalom mostantól még vagy egy fél századig nem hagyja nyugton a zsidó publicistákat. Még annak a háborúnak ellenére sem, amelyben felgyúlt a tömeges hazafiság, annak a háborúnak ellenére sem, amely megmentette a szovjet zsidóságot is. És egy 1988-as izraeli folyóiratban ezt olvassuk: „A fekete századok élő hagyományai... képezték az alapját az »életadó szovjet hazafiság«-nak, amely később a nagy honvédő háború idején virágzott ki.” [86]

Ha visszatekintene arra az 1941-1945-ös háborúra, beláthatná: ez bizony igen hálátlan kijelentés.

Tehát szögezzük le egyszer s mindenkorra: tiszta, senki előtt sem vétkes, orosz hazafiság *nem is létezhet?*

Miért ez az éles határozottság? Hogy csak az orosz?

A zsidó élet fontos eseménye volt 1930-ban az SZKbP KB mellett működő zsiszekció bezárása. Ez a cselekmény megszüntette a zsidó közélet különálló – bár szovjet program szerinti – fejlődésének, „nemzeti-kulturális-perszonálautonómia” kialakításának a lehetőségét. Mindez tehát visszaterelődött az egységes szovjet mederbe. 1937-38-ban a vezető *zsiszekeket* is, akik – Ju. Margolin értékelése szerint – „a hatalom szolgálatában hatalmas pogromot rendeztek a zsidó nép kulturális értékei között” [87], Dimansteint, Litvakovot, Frumkina-Estert és harcostársaikat (Motl Kiepert, Jichok Szudarszkijt, Alekszandr Csemerisszkijt) letartóztatták és nemsokára kivégezték. Az úthenger alá került még számos más zsiszek is, aki „vezető állásokat töltött be az OZET központi és helyi részlegeinél, a szovjet zsidó társadalmi, kulturális és oktatási intézményekben”, 1936-39-ben ezek döntő többsége a „megtorlás áldozata lett”. [88]. A szovjet 30-as évek mérgező légköre ide is begyűrűzött. A nyilvános gyűléseken elkezdték vádolni, leleplezni azokat a neves zsidó kommunistákat, akik valaha régen a Bund, a szocialista-cionista párt, sőt még a szovjetek idején félig engedélyezett Poalej Cion tagjai voltak. Bár, ugyan kinek a múltját nem hányták a szemére a bolsevikok? „És ki volt ő... *azelőtt*?” Így 1938-ban bezárt a *Der Emes* is.

És az iskola? Egészen 1933-ig folytatódott a zsidó iskolák számának és tanulóik létszámának a növekedése, annak ellenére, hogy még az 1920-as évek végén kritizálták a „zsidó nyelvre való kényszerű áttéréssel” kapcsolatos „nemzetiségi fattyúhajtásokat” a zsiszekciók munkájában... [89] Majd 1936 és 1939 között feljegyezték a jiddis nyelvű iskolák „gyorsuló ütemű fogyásának és még gyorsabb belső elsekélyesedésének időszakát”. [90] Ekkor „még Ukrajnában és Belorussziában is gyors fogyásnak indul a zsidó iskolák száma”, elpárolgott a szülők kedve is, hogy ezekbe az iskolákba írassák be gyermekeiket. „Megnyilvánult ebben a jiddis nyelvű oktatás tekintélyének csökkenése is, az a törekvés, hogy gyermekeiknek orosz nyelvű oktatást biztosítsanak.” Hasonlóképpen „az 1930-as évek második felétől rohamos csökkenésnek indul... a jiddis nyelven oktató felsőoktatási intézmények száma... gyakorlatilag 193 7-3 8-ban az összes zsidó felső- és középfokú oktatási intézmény bezárt a Szovjetunióban”. [91]

Szintén a 30-as évek elején szüntették meg az ukrán és a belorusz tudományos akadémia mellett működő zsidó tudományos intézeteket; Kijevben bezárt a zsidó proletár kultúra intézete. Nem sokkal ezután pedig megkezdődtek a letartóztatások. Mihail Kokint a LIFLI-ből kivégezték. Johiél Ravrebet – a 30-as években a petrográdi zsidó ismeretek főiskoláján vezette a nyilvános közkönyvtár zsidó részlegét – 8 évre ítélték, a fegyenctovábbító lágerben halt meg. [92]

Az üldözések, a letartóztatásokkal egyetemben, átterjedtek a jiddis nyelvű zsidó irodalmárokra is: a megtorlások áldozata lett Mojse Kulbak, 1937; *Zelik Akszelrod, 1940*; Avram Abcsuk, a jiddis nyelv tanára, kritikus, 1937; *Hertzl Bazov, író, 1938*. Beszélnek még I. Harik íróról, H. Dunec kritikusról.

Mindazonáltal „egészen a 30-as évek végéig aktívan megjelent a jiddis nyelvű irodalom. Moszkvában, Kijevben és Minszkben zsidó kiadók működtek”. De ugyan miféle irodalom? A 30-as években „az (alkotások) túlnyomó többségét egy kaptafára írták, a »szocialista realizmus« megingathatatlan elveinek megfelelően”. [93] A jiddis nyelvű irodalom 1930 és 1941 júniusa között... a

sztalinizáció[158] jegyében jelenik meg. A hízelgés áradata, amely szétterült a zsidó költészet medrében...” [94] Icik Fefer „még a hivatali agymosást is fel tudta frissíteni lírai felhangokkal. Neki tulajdonítják a szörnyűséges mondásokat: »Elárultad édesapádat, ez jó!« és »Azt mondom, Sztálin, de azt gondolom, hogy ez a Nap«.” [95] A serényen Sztálin kedvére tenni igyekvő ezen írók nagyobb részére a letartóztatások tíz év múlva vártak. Néhányukra azonban, amint feljebb már szóltunk erről, már ekkor rájárt a rúd.

Például emígy: „a hivatalos kommunista doktrína ideológiai nyomása sok zsidó festő és szobrász számára gyakran tragikus szakítást jelentett a nemzetiségi hagyománnyal”. (Ugyan kinek a nemzetiségi kultúráját nem érintette ez a tendencia a Szovjetunióban?) Ez a sors várt a korábban felsorolt, 19 jiddis nyelvű hivatásos színházra, és „sok önképző körre, stúdióra, csoportra... A zsidó színházak túlnyomó többsége... az 1930-as években jelentős figyelmet fordít az agitációs előadásokra[159]„. [96]

A nemzeti hagyományokat őrző, ivrit nyelvű kultúráról nincs is mit beszélni: véglegesen kiűzetett, és teljes illegalitásba vonult.

Arról, hogy a 30-as évek elejére szétzúzták a cionista illegalitást is, korábban már szóltunk. Már letartóztattak egy csomó cionistát, de „cionista konspirációt” másokra is próbáltak ráfogni. Ki emlékszik Pinchas Dasevszkijre? 1933-ban letartóztatják mint cionistát. Cionistaként nem tűnt ki, de annak minősítették halálos ítéletében Pinchas Krasznijt, Petljura direktóriumának egykori miniszterét, aki hazatért a Szovjetunióba, és 1939-ben kivégezték. Wolf Awerbuch, ifjú kora óta Poalej-cionista, 1922-ben Izraelbe települt, ott „együttműködött a kommunista sajtóval”. 1930-ban kitoloncolták a Szovjetunióba, ahol is letartóztatták. [97]

Ugyanakkor „bezárták a féllegális héderek és jesivák túlnyomó többségét”. Már a késői 20-as években hol itt, hol ott történtek letartóztatások a ljubavicsi haszid illegalitás körében (Jakob-Zacharia Maszkalik, 1937; Avrom-Levik

---

[158] *Sztalinizáció*: J. V Sztálin önkényes módszereinek, diktatúrájának társadalmi terjedése.

[159] *Agitációs előadás*: politikai eszmék terjesztését célzó összejövetel.

Szlavin, 1939). 1933 végére „bezártak 257 zsinagógát, vagyis a szovjethatalom első éveiben működők 57%-át... Az 1930-as évek közepén a zsinagógák bezárása felgyorsult.” 1929-től „a hatóságok magas adókat róttak ki a macesz sütésére”. 1937-ben a „Szovjetunió KVB mellett működő kultuszbizottság megtiltotta az összes zsidó vallási közösségnek, hogy maguk süssenek maceszt.” 1937-38-ban „a zsidó vallási kultusz legtöbb űzője megtorlás áldozata. A megmaradt zsinagógák többségében nincs rabbi.” [98] „1938-ban a moszkvai központi zsinagógában feltártak egy »ellenséges rabbifészket«, letartóztatták a rabbikat és több hívőt.” [99] Smarjagu Medaljét, a moszkvai rabbit letartóztatták és 193 8-ban kivégezték. (Ugyanakkor tartóztatták le a fiát is, Mojse Medaljét.) Szaratov rabbiját, Ioszif Bogatyint 1937-ben viszik be. [100]

Ezekben a korai 30-as években, amikor a Szovjetunióban szorongatták a zsidó vallást, szerte az országban már több ezer pravoszláv templomot zártak be, és közülük sokat le is romboltak. Különösen igyekeztek megszabadítani Moszkva orcáját a templomoktól. Az „újjáépítés” vezetője Borisz Iofan volt. Az ország görcsös elszegényedésének keserű éhkoppja közepette kiállították a Megváltó Krisztus temploma helyébe építendő szovjetek palotája észveszejtő terveit. Az *Izvesztyija* hírül adja: „A kiállításon egyelőre 11 terv szerepel. Közülük különösen figyelemre méltóak Friedman, B. Iofan, Bronstein és Ladovszkij építészek munkái.” [101] Később az építészeket is elérte a letartóztatási hullám.

Elvonult, kivonult a szovjet zsidók életéből a „dolgozó zsidók földhöz juttatása” is. „Krónikusan magas szinten maradt a KomZET mezőgazdasági alapítványai keretében áttelepülők visszaköltözési aránya.” A Szovjetunióban működő külföldi zsidó jótékonysági alapítványok tevékenysége, többek között az Agro-Jointé, az ORT-é és az EKO-é is, jelentősen csökkent 1930-32-ben. Még 1933-38-ban tartott a segélyezés az új korlátozott szerződések keretében „1938-ban ezek is beszüntették tevékenységüket... 1938 első felében először az OZET, majd a KomZET szűnik meg. Ezeknek a szervezeteknek a még szabadlábon lévő munkatársai, túlnyomó többségükben a megtorlások áldozatává váltak.” 1939-ben „az Ukrán

Kommunista Párt KB határozatot hozott a »mesterségesen létrehozott« nemzetiségi (zsidó) járások és falutanácsok... likvidálásáról”. [102]

Birobidzsán gondolata mindazonáltal nemhogy nem merült feledésbe a 30-as években, hanem állami erőszakos módszerekkel még tovább is haladt. A lelkesedés felajzása céljából 1930 decemberében a hatóságok megrendezték Moszkvában az OZET 2. össz-szövetségi kongresszusát. [103] 1931 végére a terület 45 ezres összlétszámából alig több, mint 5 ezer volt a zsidó, habár letelepítésük érdekében kész településeket, házakat, bekötőutakat építtettek (volt amit a szomszédos lágerek foglyaival, például Birobidzsán város pályaudvarát). [104] A vidék nem zsidókkal való betelepítése gyorsabban haladt, mint a zsidóké.

Hogy a dolgok állásán javítsanak, 1931 őszén az OSzFSzK ÖKVB elnöksége határozatot hoz: két év alatt még 25 ezer zsidót telepíteni Birobidzsánba és ezután már zsidó független köztársaságnak lehet nevezni. Az ide utaztatott zsidók elvándorlása azonban a későbbi évek folyamán is meghaladta a betelepítés ütemét, és 193 3 végére, a betelepítés hatodik évében mindössze 8 ezer letelepedett zsidó élt a köztársaságban, közülük kolhoztag csupán másfél ezer, kevesebb, mint az ottani kolhoztagok egyötöde. (És vannak olyan adataink is, hogy a zsidó kolhozok igen gyakran művelték meg a földet kozákok és koreaiak bérmunkaerejével.) A terület nem tudta biztosítani a saját mezőgazdasági élelmiszer-szükségletét sem. [105]

Mindazonáltal 1934 májusában, amikor a nem zsidó lakosság száma elérte az 50 ezret, Birobidzsánt nagy hangon zsidó független területnek nyilvánították (köztársaság mégsem tellett ki belőle).

Nos, nem mutatkozott „a zsidó tömegekben olyan nagy lelkesedés, amely csökkentette volna a betelepedéssel kapcsolatos hatalmas terheket”. Ipar sem jött létre Birobidzsánban, és az áttelepülők „gazdasági és szociális szerkezetük szerint emlékeztettek az akkori ukrán és belorusz kisvárosok és községek zsidóságára”, különösen Birobidzsán városában, meg „a zsidók megnövekedett szerepével a közigazgatási apparátusban”. [106]

Az önálló területen (mérsékelten) fejlődött a jiddis nyelvű kultúra: újságok, rádió, iskolák, Kaganovics nevét viselő színház (melynek igazgatója E. Kazakevics, a leendő író), Solom-Alejchem könyvtár, a zsidó kultúra múzeuma, olvasótermek. És Perec Markis megjelentette a központi sajtóban az „*Újjászületett nép*” című hozsannázó cikkét. [107] (Birobidzsánnal kapcsolatban ki kell emelnünk Ilja Weizblit demográfus sorsát. Az ő álláspontja: „meg kell szüntetni a zsidó városi szegények toborzását azok falura telepítéséhez… a zsidók között nincsenek deklasszált elemek, amelyek alkalmasak lennének Birobidzsán betelepítésére”. Még 1933-ban letartóztatják, valószínűleg ott is halt meg. [108])

A központi szervek előtt az vált világossá, hogy a betelepítést még inkább meg kell lökdösni, és 1934-től Birobidzsánba már nem önkénteseket küldtek, hanem félerőszakosan toboroztak a nyugati területek zsidó kézművesei és munkásai között, vagyis városi népeket. Ugyan miféle mezőgazdaságról lehetett itt szó? Felharsant a jelszó: „Az egész Szovjetunió építi a zsidó független területet!”, vagyis a minél előbbi építéshez nem zsidó kádereket is oda lehet vezényelni. Igen, „nem törekszünk arra, hogy mielőbb zsidó többséget hozzunk létre a ZSAT-ban… Ez ellentmondana az internacionalizmus eszméjének”, írta Dimanstein, a fáradhatatlan „zsiszek”. [109]

De mindeme toborzás által is csak további 11 ezer zsidót tudtak összegyűjteni 3 év alatt a már meglévő 8-9 ezer mellé (ráadásul ezek is inkább a területi székhelyre vonzódtak, a vasúthoz, és azt keresték, hogy lehet innen meglépni). De a bolsevikok soha semmiben sem viselik el a vereséget, és nem adják fel. Mivel elégedetlen volt a KomZET-tel, 1936-ban a „KVB határozatot hozott arról, hogy a független területre történő áttelepüléssel kapcsolatos feladatok egy részét a KomZET helyett az NKVD áttelepítési osztályára ruházza”. [110] És 1936 augusztusában a Szovjetunió KVB elnöksége így határoz: „A zsidó nép történetében először valósul meg áhított vágya a saját haza iránt, és saját nemzeti államisága iránt.” [111] És készültek a tervek 150 ezer zsidó áttelepítéséről Birobidzsánba.

Visszatekintve: a zsidókat földművelésre átvezénylő szovjet rendező-szervezők ugyanolyan vereséget szenvedtek, mint egy évszázaddal korábban a birodalmiak.

Közben immár beköszöntött az 1938. év is. Már bezárták a KomZET-et, feloszlatták az OZET-et, sorozatosan letartóztatták Moszkvában a legfőbb zsiszekeket és a ZSAM teljes közigazgatási vezetőségét is. A birobidzsáni zsidók közül aki tudott, elköltözött vagy a szovjet távol-keleti városokba, vagy Moszkvába. Az 1939. évi népszámlálás szerint a ZSAM összlakossága már 108 ezer volt, de „a zsidók létszámát titokban tartották... Birobidzsán zsidó lakossága továbbra sem volt számottevő.” Mintha még megmaradt volna 18 kolhoz, 40-50 családostul [112], de a kolhozokban is... oroszul beszéltek és leveleztek a főnökséggel.

Ugyan mivé? Mivé is válhatott volna a zsidók számára Birobidzsán? Mindössze 45 évre rá Beny Peled izraeli tábornok szemléletesen megmagyarázta, miért nem biztosíthatta volna a zsidók földdel való kapcsolatát sem Birobidzsán, sem Uganda: „Egyszerűen érzem, hogy nem áldoztam volna életemet Oroszország földterületéért, Uganda vagy New Jersey állam egy darabjáért!” [113]

Ezt a kapcsolatot, az elszakítottság ezredéve után, ismét Izrael biztosította.

*

A zsidók elvándorlása a nagyvárosokba a 30-as években nem csökkent. A *Zsidó Enciklopédia* közli: Moszkvában az 1926. évi népszámlálás szerint 131 ezer, az 1933. évi szerint 226,5 ezer, az 1939. évi szerint 250 ezer zsidó él. „Az ukrán zsidók tömeges elvándorlása következtében létszámarányuk a moszkvai zsidóságban elérte a 80%-ot.” [114] Az *Orosz Zsidók Könyve* (1968) ezt írja: a 30-as években mintegy félmillió zsidó „volt köztisztviselő, sokszor magas posztokat töltöttek be, alapvetően a gazdasági apparátusban”. [115] (A szerző azt is hozzáteszi, hogy a 30-as években „az iparosításba is mintegy félmillió zsidó kapcsolódott be, akik főképpen fizikai munkával foglalkoztak”. Larinnál ezt a számot találjuk: az ipari munkások között zsidó 2,7%, ezzel 200 ezret [116] kapunk, ami két és félszer kevesebb.) „A zsidók

beáramlása a tisztviselői rétegbe egyre fokozódott. Ez egyrészt a városokba való tömeges elvándorlósnak, másrészt pedig főképpen a zsidó ifjúság képzettségi szintjében bekövetkezett ugrásszerű növekedésnek volt a következménye.” [117] A zsidók nagy tömegben laktak a városokban, nem szorongatták őket a mesterséges származásbeli korlátozások, amelyeket orosz társaik annyira jól ismertek, és meg kell adni, mámorosan tanultak, így készítvén elő az elkövetkező szovjet évek tömeges műszaki káderutánpótlását.

Íme a statisztika. „1929-ben a szovjet felsőoktatási intézmények hallgatóinak 13,5%-a zsidó, 1933-ban 12,2%-a, 1936-ban 13,3%-a, és az összes tudományos ösztöndíjas 18%-a” (a zsidók lakosságon belül aránya 1,8%). [118] 1928 és 1935 között „a zsidó egyetemisták 1000 főre jutó zsidó lakosságra vetített aránya 8,4-ről 20,4-re emelkedett, (addig, amíg) 1000 oroszra 2,8, 1000 beloruszra 2,4 és 1000 ukránra 2,0 egyetemista jut”. Így 1935-re „a zsidó egyetemisták aránya mintegy hétszeresen haladta meg a zsidóknak az összlakosságon belüli arányát, amivel kitűntek a Szovjetunió minden nemzetisége közül”. [119] Az 1939. évi népszámlálás adatait G. B. Kosztircsenko, a sztálini zsidópolitika kutatója így kommentálja. „Hiszen (Sztálin) nem tehette meg, hogy figyelmen kívül hagyja azt, hogy 1939-ben minden 1000 zsidóból 268-nak középfokú és 57-nek felsőfokú végzettsége volt” (az oroszoknál sorrendben: 81 és 6). [120] És amint az mindnyájunk számára világos, „a képzettség terén elért jelentős sikerek a felsőoktatási intézmények és az aspirantúra elvégzése után lehetővé tették a társadalmi megbecsülést élvező helyek elfoglalását az 1930-as években rohamosan fejlődő szovjet gazdaságban”. [122]

Viszont az *Orosz Zsidók Könyve* így ír: „Túlzás nélkül elmondható, hogy a »Jezsov-korszak« után nem maradt szabadlábon egyetlen, valamennyire is tekintélyes név a szovjet zsidó közvéleményben, Újságírásban, kulturális életben, vagy akár a tudományban.” [122] Ez egyáltalán nem így volt, és a kijelentés célja kifejezetten a túlzás és az arányok eltorzítása. (Ugyanaz a szerző, Grigorij Aronson ugyanabban a könyvben, két oldallal később azt állítja általánosságban a harmincas évekről, hogy „a zsidókat nem

fosztották meg az általános polgári jogaiktól... továbbra is dolgozhattak az állami és a pártapparátusban... a diplomáciai testületben, a tábornoki karban, az egyetemi professzorok között számos zsidó volt... Így érkeztünk el az 1939-es esztendőhöz.” [123])

Moszkva Jurij Levitán – a Szovjetunió népművésze – hangján szólalt meg: ő volt „a Szovjetunió hangja”, a mi igazságunk megvesztegethetetlen hirdetője, a Komintern rádióállomásának főbemondója és Sztálin kedvence. Egész nemzedékek nőttek fel az ő hangján: felolvasta Sztálin beszédeit, és a „Szovjetunió tájékoztatási irodájának híreit”, azt, hogy kitört a háború, és azt, hogy véget ért. [124]

Szamuil Szamoszud 1936-tól – hosszú időkre – a nagyszínház főkarmestere. Mihail Gnyeszin továbbra is „az általános európai kortárs zenei stílusban, és az ún. »új zsidó zenei« stílusban” alkot, a Gnyeszin-nővérek sikerrel vezették tovább tanintézetüket, amely a kiemelkedő jelentőségű zenei főiskolává alakul. Alekszandr Krein balettjei mind a mariinszki, mind a nagyszínházban mentek (nem hagyta ki Krein a szimfonikus *rapszódiát* sem, amely... Sztálin beszédeinek szavaira íródott), virágzott a bátyja is, és a Krein-unokatestvér is. [125] Kiváló virtuóz zenészek egész csokra kapott először össz-szövetségi, majd nemzetközi ismertséget és elismertséget is, íme néhány, mindnyájunk számára emlékezetes név: Grigorij Ginzburg, Emil Gilels, Jakob Zak, Lev Oborin, David Ojsztrah, Jakob Flier. Megmaradt – tekintélye teljes súlyával – számos színházi rendező, zenei, színházi és irodalmi kritikus, zenetudós.

Továbbszemlézve a kulturális munkásságot, hogy is hagyhatnánk ki a 30-as évek dalszerzőinek átfogó eredményeit. Itt van Iszaak Dunajevszkij, „az operett és a tömegdal műfajainak egyik alapítója a szovjet zenében... könnyen emészthető dalokat írt, amelyek gyakran magasztalták a szovjet életmódot (*Vidám fiúk indulója*, 1933, *Ének Kahovkáról*, 1935, *Dal a hazáról*, 1936, *Ének Sztálinról*, 1936, és nagyon sok mást). A hivatalos kritika ezeket a dalokat... sok millió szovjet ember gondolatainak és érzéseinek megtestesüléseként értelmezte” [126], tőle származik a moszkvai rádió szignálja is. (Dunajevszkij nem tévesztette éles tekintete elől a szovjet karrier lépcsőfokait

sem. Az összes zeneszerző közül elsőként ő kapta a Munka Vörös Zászló Érdemrendjét, és szintén elsőnek választották meg a Szovjetunió legfelsőbb tanácsába a hírhedt 1937. esztendőben. Aztán kapott még egy Lenin-rendet is. És kioktatta a zeneszerzőket, hogy a szovjet népnek nincs szüksége szimfóniákra. [127]) De itt van Matvej Blanter és a Pokrassz-testvérek, Daniil és Dmitrij, a széplelkűen megnyugtató *Ha holnap lesz a háború* (arról, hogy villámgyorsan szétcsapjuk az ellenséget), még korábban pedig a híres *Bugyonnij-induló*. Na meg persze Oszkar Felzman, Szolovjov-Szedoj, nem merek a teljességre még törekedni sem. (Ha hozzávesszük a későbbi éveket is, hogy ne kelljen visszatérni ehhez a témához: költő-dalszerző: Ilja Frenkel, Mihail Tanics, Igor Saferán, zeneszerző: Jan Frenkel, Vlagyimir Sainszkij, de nem folytatom.) Milliós példányszám, hírnév, honoráriumok, ugyan ki nevezné ezeket a kulturális dolgozókat elnyomottaknak? Pedig a tehetséges dalokon kívül ugyan hány és hány fülsiketítő szovjet agitációs nyomorúságot dobtak piacra a tömegtudat elszédítése és elbutítása érdekében, tömték hazugsággal a fejeket, és kifacsarták az érzéseket és az ízlést!

Vagy – m o z i? Ezt olvassuk a mai izraeli *Zsidó Enciklopédiá*ban: a 30-as években „a filmtől azt várták, hogy dicsőítse a szocialista sikereket, és a cselekménye legyen egyszerű és következetes. Az egységesített és közvetlenül ideologizált, formájukban konzervatív és tolakodóan didaktikus mozifilmek szabványosításából, más filmalkotók mellett... sok zsidó rendező is kivette a részét” (sokukról már az előző részben szóltunk, például D. Vertov: *A Donyec-medence szimfóniája*, 1931, közvetlenül az ipari párt pere után), F. Ehrmlehr (*A szembejövő*, *A nagy polgártárs*, *Feltört ugar*), Sz. Jutkevics (*A szembejövő, Bányászok*), az elismerésekkel elhalmozott Mihail Romm (*Lenin Októberben*, *Lenin 1918-ban*), L. Arnstamm (*Barátnők*, *Barátok*), I. Trauberg (*Mongólia fia*, *19-es év*), A. Zarhi és I. Heifec (*Forró napok*, *A Baltikum küldötte*). [128]

Szembetűnő, hogy rendezőket a 30-as években nem ültettek le. A filmművészet, a filmgyártás, filmforgalmazás vezetői közül sokakat elvittek; a film-főigazgatóság vezetőit, B. Sumjackijt és Sz. Dukelszkijt pedig kivégezték. [129]

A 30-as évek filmrendezői között a zsidók nyilvánvaló többséget képeztek. Ki volt vajon elnyomva: az elbutított nézők e, akiknek lelkét hazugsággal és durva didaktikával hengerelték egységesre, vagy a filmrendezők, akik „hamis filméletrajzokat, áltörténelmi és látszólag aktuális propagandafilmeket forgattak”, felduzzasztott monumentalitással és belső ürességgel? És a *Zsidó Encikdopédia* még zordan hozzáfűzi: „Megszámlálhatatlan mennyiségű zsidó – operatőr és rendező – működött a tudományos-népszerűsítő, az oktató- és a dokumentumfilm-gyártásban, a szovjet filmipar leghivatalosabb tartományában, ahol egy ügyes vágással a talmi jelenet hiteles filmdokumentummá avanzsálhat, amit gyakran felhasznált például R. Karmen.” [130] (Felmagasztalt szovjet dokumentumfilmes – a spanyol polgárháború filmkrónikája, a nürnbergi per felvétele, *„A nagy honvédő* – jubileumi dicsőítő alkotás”, *Vietnam*, film *Kubá*ról –, három Sztálin-, Lenin-, Állami Díj, a Szovjetunió népművésze és a Szocialista Munka Hőse. [131]) Említsük még meg Konrad Wolf filmrendezőt, Markus Wolfnak, a szovjet hírszerzés ászának édestestvérét. [132]

Nem, a 30-as évek hivatalos szovjet légköre teljesen mentes volt a zsidókkal szembeni rosszindulattól. És egészen a háborúig a szovjet zsidóság meghatározó többsége rokonszenvezett a szovjet ideológiával, egyetértett a szovjet rendszerrel. „Zsidókérdés” a Szovjetunióban „a háborúig valóban nem volt, vagy szinte nem volt”; akkoriban „a nyilvánvaló zsidófalók még nem voltak lap- és folyóirat-szerkesztők... sem személyzeti vezetők” [133] (ellenkezőleg, a legtöbb ilyen posztot zsidók foglalták el).

Persze, a *szovjet* hazafiság, vagyis a szovjet rendszer hűséges szolgálata, ahogyan azt éppen ma akarják, jelentette azokban az években a szovjet „kultúrát”. És ezen a téren, sajnos, nagyon sok zsidó állt be a sorba, volt aki pedig felemeltetett az orosz nyelvi nyomtatott szó felügyelői magaslataira is. A Glavlit – irodalmi és művészeti főigazgatóság, a kultúra medrét irányító bölcs cenzúra élén találjuk a korai 30-as években B. M. Bolin-Fradkint. A Glavlit állománya is nagyobbrészt zsidókból formálódott. Például 1932 és 1941 között az irodalmi főigazgatóságon

látjuk A. I. Bendiket, a háború éveiben a könyvpalota igazgatója lesz. [134]

(Nem látjuk – ugyan hol is láthattuk volna? – Emma Kaganovát, a csekista Pavel Szudoplatov nejét, akit „megbíztak az ukrán alkotó értelmiségi közegben működő informátorok tevékenységének irányításával”. [135]) A magánkiadók bezárása után pedig „jelentősen hozzájárultak a szovjet kiadók megszervezéséhez és azok vezetéséhez Sz. Aljanszkij, M. Wolfson, I. Ionov (Bernstein), A. Kantorovics, B. Malkin, I. Verité, B. Feldman és sokan mások”. [136] Nemsokára az ország teljes könyvkiadói funkcióját megfelelőképpen központosították a megbízható módon irányított GIZ-ben, szerző pedig sehova máshová nem mehet.

A nyomtatott hírverésben is, a különböző művészeti és művészetnélküli formákban is a zsidók mindig szem előtt voltak. Borisz Jefimov, a bárdolatlan karikaturista naponta jelentetett meg (nyugati közszereplők a legförtelmesebb alakban, II. Miklós pedig koronában és puskával hullákon gázol). Két-három naponta G. Riklin, hasonlóképpen mocskos tárcaíró, a metszően gúnyos D. Zaszlavszkij, a hallatlanul ügyesen egyensúlyozó Radek, a csökönyös L. Stejnin és a Tur-testvérek. Még nem készülve írónak, karcolatírónak ment az *Izvesztyijá*hoz L. Kasszil. Más nevek is felvillantak, például R. Karmen, T. Tessz, H. Rappoport, D. Csernomorgyikov, B. Levin, A. Kantorovics, Ja. Perelman. És mi most csak az *Izvesztyijá*t magoztuk ki, azon kívül pedig volt még vagy két tucat központi lap hasonló hazugságömlesztésekkel. És volt még a tömeges elbutítást szolgáló aljas brosúráik áradata. Amikor sürgősen kellett valami tömeges brosúra az ipari párt bírósági pere elé (ezekre pedig a 30-as évek folyamán állandó kereslet mutatkozott), előkerült B. Izakszon, és fürgén skribbantotta[160]: „Széttiporjuk az intervenció mocskos férgét!” És feltűnt Je. Gnyegyin is (az a bizonyos diplomata, Parvus fia), szintén megtévesztő cikkekkel: hol „Európa gyógyíthatatlan sebeiről”, arról, hogyan pusztul a nyugati világ, hol a nyugati „rágalmakat” megcáfolva a *foglyok* állítólagos kényszermunkájáról az erdőirtáson: „Szocialista munka a szovjet Szibéria erdeiben.” (Amikor Gnyegyin az

[160] *Skribál*: ír, skriba (latin): írnok, titkár.

50-es években kiszabadult hosszú lágeridőszaka után, bár, úgy tudom, az erdőirtást azért nem próbálta ki, tiszteletreméltó mártírnak nézett ki, és senki sem emlékeztette korábbi hazugságaira...)

Az orosz történettudományt 1929-31-ben zúzzák szét – régészeti bizottság, északi bizottság, Puskin-ház, a tudományos akadémia könyvtára, széttörve az egész hagyomány, és a legtekintélyesebb orosz történészeket lágerbe küldték elrohadni. (És mi vajon mennyit hallottunk arról a pusztításról?) És beözönlött az orosz történészek helyére a harmad- és negyedosztályú anyag, és fél évszázadig palira vett mindenkit. Persze, orosz selejtből is éppen elegen előtérbe kerültek, de a zsidók sem hagyták ki a felszabaduló helyeket.

Összességében, a szovjet tudományban, beleértve annak legfeszültebb, technikailag élenjáró irányzatait, a zsidó tudósok már a 30-as években jelentős (az évek során egyre növekedő) szerepet játszottak. „Már az 1920-as évek végén a zsidók alkották az ország tudományos dolgozóinak 13,6%-át, 1937-ben... 17,6%-át”, 1939-ben pedig „több, mint 15 ezer tudományos dolgozó és főiskolai, egyetemi oktató, vagyis az ebben a szférában dolgozók 15,7%-a”. [1371

A fizikában kiemelkedett az A. F. Joffe akadémikus által felnevelt fiatal fizikusiskola. Még 1918-ban Joffe kezdeményezésére létrehozták Petrográdban a fizikai és műszaki főiskolát. Aztán a főiskola segítségével a különböző években „15 tudományos központot hoztak létre, melyeket Joffe tanítványai vezettek. A tudós neveltjei az ország más intézeteiben is dolgoztak, jelentős mértékben meghatározva a Szovjetunió műszaki és tudományos potenciálját.” [138] (Megtorlások azért itt is voltak: 1938-ban a harkovi fizikai és műszaki intézetben a nyolc osztályvezető közül hatot letartóztattak: Weissberg, Gorszkij, Landau, Lejpunszkij, Obreimov, Subnyikov; a hetediket, Ruemant száműzetésbe küldték, csak Szluckin maradt meg. [139]) Sokáig az ismeretlenség homályában maradt Szemjon Ajzikovics repülőgép-tervező neve („Lavocskin” repülőgépek). [140] És a hadiipari komplexumhoz tartozó neveket sem verték nagydobra. (Persze, most sem tudunk utánanézni bárkinek. Ha M. Skud „irányította a nagy teljesítményű

rádióállomások sorozatának kifejlesztését” [141], akkor valakinek a nagy teljesítményű „zavarókat” is ki kellett dolgoznia?!)

Számtalan zsidó név a technikában, a tudományban és alkalmazásaiban, több zsidó nemzedék legjobb erőit mozgósították éppen a tudományba és a technikába. Ha végiglapozzuk az *Orosz Zsidók Enciklopédiájá*nak (OZSE) csupán az életrajzi köteteit, amelyek csak az Oroszországban született vagy élt zsidókat sorolják fel, meg sem tudjuk becsülni a tudósoknak ezt a hosszú és kifejező jegyzékét a különböző szemmel látható eredményeikkel. Sikeres tehetségek bősége. (Ne feledjük, hogy szociális szempontból is nyitva állt előttük a pálya.)

Nyilvánvaló, hogy a tudománynak is kellett politikai adót fizetnie. Itt van (1931) az „első össz-szövetségi tudománytervezési tanácskozás”. Joffe akadémikus: „A modern kapitalizmus már képtelen a műszaki forradalomra”, ez csak a társadalmi forradalom eredményeként lehetséges, „amely a barbár módon elmaradott Oroszországot a szocialista köztársaságok szövetségévé tette”. A továbbiakban – a proletariátus vezető szerepéről a tudományban – csak a szovjet rendszerben szabad a tudomány. E. Ja. Kohlman, a rablófilozófus („a szovjet tudomány egyik főideológusa az 1930-as években”, megsemmisítette a moszkvai matematikusiskolát): „munkafegyelmet... kell megkövetelnünk a tudományos munkában, át kell térnünk a kollektív módszerekre, a szocialista versenyre, az élmunkás-törekvésekre”; minden tudósnak tanulmányoznia kell a „materializmus és empiriokriticimus”-t[161]. A gondolatot lelkesen folytatja A. G. Goldman (Ukrajna): „Az akadémia állt az élére a harcnak, a marxi dialektika alkalmazásáért a tudományban!” [142]

A *Zsidó Enciklopédia* összegez: „A zsidók szerepe a szovjet társadalom életének különböző szféráiban éppen az 1930-as évek végén ért a csúcsra a szovjethatalom fennállásának egész időszaka alatt.” Az 1939. évi népszámlálás adatai szerint az öntevékeny zsidó lakosság 40%-át képezték az alkalmazottak. Az értelmiségi kategóriába mintegy 364 ezer embert soroltak. Közülük 106

[161] *Empiriokriticizmus*: a világot pusztán érzéki észleletek komplexumának tekintő XIX. század végi szubjektív idealista filozófiai irányzat.

ezer a mérnök és a technikus, vagyis az ezekben a beosztásokban országosan dolgozók 14%-a; 139 ezer különböző szintű vezető, vagyis a szovjet vezetők 7%-a. Azonkívül „39 ezer orvos”, az orvosok majd 27%-a; 38 ezer tanár, vagyis a tanárok több mint 3%-a; „több, mint 6,5 ezer író, újságíró és szerkesztő, több, mint 5 ezer színész és rendező, több, mint 6 ezer zenész, valamivel kevesebb, mint 3 ezer festő és szobrász, több, mint 5 ezer jogász”. [143] Az *enciklopédia* véleménye szerint „egy nemzeti kisebbség ennyire impozáns eredményei, még a rezsim által meghirdetett internacionalizmus, és a Szovjetunió népeinek testvéri együttélése közepette is megteremtették az állam válaszreakciójának előfeltételeit”. [144]

Politikai karrierje során Sztálin nemegyszer felhasználta a kommunista párt zsidó vezetőivel kötött szövetségeket és a velük képzett blokkokat, és sok másodvonalbeli vezetőre támaszkodott. A 30-as évek közepére pedig Hitler példája alapján látta, hogy nem éri meg a zsidók ellenségeként feltűnni a világban. A velük szembeni rosszindulat azonban folyamatosan megvolt a szívében (alátámasztják ezt leányának visszaemlékezései is), habár valószínűleg a legkevésbé sem éreztette ezt politikája követlen közvetítőivel szemben sem. Miközben széles fronton küzdött a trockistákkal, egyértelműen látta maga előtt ezt a lehetőséget is, hogy még több szabad kezet kapjon, csökkenteni kell a zsidók befolyását a pártban. Ekkor meg, ugye, éppen közeledett a háború? Sztálin kezdett rájönni, hogy nemsokára a „proletár internacionalizmus” nem fogja őt kihúzni a csávából, szüksége lesz minden bizonnyal a nagy betűvel írott „haza” fogalmára.

Erre fel Sz. Schwarz szociáldemokrata zokogva kesergett az SzKbP forradalomellenes elfajulása miatt, „az uralkodó párt soraiban végrehajtott elképesztő nagyságrendű »tisztogatás«, a régi kommunista párt teljes kiirtása, és helyette (régi néven) egy – osztályösszetétele, ideológiája szerint – új kommunista párt létrehozása”. Megjegyzi azt is, hogy 1937 óta „a zsidókat fokozatosan háttérbe szorítják a társadalmi élet minden terén”. „A régi bolsevikok között, akiknek a párttagsága a párt hatalomra

jutása előtt vagy pláne a forradalom előtt kezdődött, a zsidók aránya jelentősen magasabb volt, mint összességében a párton belül, a fiatalabb nemzedékek körében pedig a zsidók aránya évről évre csökkent... (A tisztogatás) keretében eltűnt a színpadról szinte az összes zsidó kommunista, aki valamennyire is jelentős szerepet játszott.” [145] A leglátványosabb kivétel Lazar Kaganovics. És még 1939-ben mindenfajta pusztítás után a népbiztosok tanácsa elnökhelyettesévé kinevezték a kipróbált Zemljácskát, a külügyi népbiztos helyettesévé pedig Sz. Dridzo-Lozovszkit. [146] Ha tágabban nézzük azonban, a szemleírónak igaza van, de hát mi oroszok is elég bőségesen szemléltettük ezt a folyamatot.

Sz. Schwarz hozzáteszi, hogy a 30-as évek második felében „a zsidók előtt fokozatosan bezárultak azoknak a felsőoktatási intézményeknek a kapui, ahol á leendő külügyéreket és külkereskedőket képzik, valamint a katonai oktatási intézmények”. [147] I. Sz. Guzenko (ismert szökevény a Szovjetunióból) beszélt azokról a híresztelésekről, miszerint 1939-ben bevezették – teljesen titkos módon – a felsőoktatási intézményekbe felvehető zsidók százalékos normáit.

A 90-es években már nyíltan írják, hogy állítólag Molotov 1939 tavaszán, miközben átvette a külügyi népbiztosságot, a személyi állomány gyűlésén bejelentette: „Egyszer s mindenkorra felszámoljuk ezt a zsinagógát” és még aznap elkezdte elbocsátani a zsidókat. (Litvinov még jó volt a háború idején mint USA-beli nagykövet, de 1943-ban elhagyva az Egyesült Államokat, bátorkodott Roosevelt elnöknek egy személyes levelet átadni, miszerint Sztálin a Szovjetunióban antiszemita kampányba kezdett.) [148]

A 30-as évek közepén az európai zsidóság Szovjetunió iránti szimpátiája tovább növekedett. Trockij 1937-ben mexikói útján ezt így magyarázta: „A zsidó értelmiség széles körei... nem a marxizmus és a kommunizmus iránti érdeklődésük miatt fordultak a Komintern felé, hanem az agresszív antiszemitizmus elleni védelmet keresve”, akkor ez germán eredetű volt. [149] És *éppen ez* a Komintern hagyta jóvá a Molotov-Ribbentropp paktumot[162]! Az a

[162] *Molotov-Ribbentropp paktum*: szovjet-német kölcsönös segítségnyújtási szerződés (1939. augusztus 23.). Fontos pontja a Lengyelország

megegyezés a kelet-európai zsidóságra mért halálos csapás volt.

„Több százezer lengyel zsidó menekült 1939 szeptemberében az előrenyomuló német csapatok elől, egyre távolabb és távolabb haladva kelet felé, és igyekezvén bejutni a Vörös Hadsereg által ellenőrzött területre... Az első két hónapban ez még sikerült, a szovjet hatóságok jóindulatú viszonyának köszönhetően. A németek gyakran bátorították ezt a menekülést.” De „november végén a szovjet kormány lezárta a határt”. [150]

A front egyes helyszínein a helyzet különbözőképpen alakult: valahol a zsidó menekülteket egyáltalán nem engedték át, másutt tárt karokkal fogadták, majd néha visszaterelték őket a németekhez. Mégis úgy tartják, hogy így vagy úgy mintegy 300 ezer zsidó keveredett át a háború első hónapjaiban Nyugat-Lengyelországból Kelet-Lengyelországba, és a szovjetek aztán továbbmenekítették őket a Szovjetunió belső vidékeire. Azt követelték tőlük, hogy szovjet állampolgárként regisztrálják magukat, de sok lengyel zsidó nem sietett felvenni a szovjet állampolgárságot. Hisz a háború nemsokára véget ér, ők pedig haza, esetleg Amerikába vagy Palesztinába mennek. (A szovjet rezsim előtt ők már ezáltal is a „KGY”, „kémgyanús” kategóriába kerültek, főleg, hogy megpróbálták felvenni lengyelországi rokonaikkal a kapcsolatot.) [151]

Mégis, ahogy a chicagói *Csaszovoj (Őszem)* című kiadványban olvassuk: a Szovjetunió „befogadta a Hitler elől menekülő európai zsidó menekültek kilenctizedét”. [152]

Az 1939. évi népszámlálás szerint a Szovjetunióban 3.020.000 zsidó élt. Most, a Baltikum, Lengyelország egy részének megszállásával és a menekültekkel még mintegy 2 millió érkezett, tehát számuk mintegy S millióra duzzadt. [153] Amíg 1939 előtt a zsidók, létszámuk szerint a Szovjetunió népeinek sorában a hetedik helyen álltak, addig a nyugati tartományok hozzácsatolása után a Szovjetunió. negyedik legnépesebb népességévé váltak a három szláv nemzetiség után. „Az 1939. augusztus 23-án a Harmadik

---

felosztására vonatkozó egyezmény.

Birodalom és a Szovjetunió között a kölcsönös meg nem támadásról szóló egyezmény megkötése komoly aggodalmat keltett a szovjet zsidóság jövője iránt. A Szovjetuniónak zsidó állampolgáraival szemben tanúsított politikája azonban nem változott.” És habár találhatunk példákat a visszatoloncolásra is, összességében „a szovjet-német együttműködés 20 hónapja alatt a zsidó lakosság jogi helyzete megingathatatlan maradt”. [154]

A háború kezdetével Lengyelországban és a Szovjetunióhoz csatolt lengyel területen a vörös hadsereg szeptemberi bevonulását viharos elragadtatással fogadták, különösen a zsidó fiatalok. És emiatt Bukovinában, Besszarábiában és Litvániában sokan (többek között M. Agurszkij) tanúsága szerint a zsidók váltak a szovjethatalom legfőbb támaszává: minden erővel segíteni azokat, akik ide érkeztek!

A kelet-európai zsidóság tömegei mennyit tudtak arról, ami a Szovjetunióban történik?

De a zsidóság hibátlanul tudta, hogy Németország felől egy akkor senki által sem tapasztalt, nem ismert, de kétségtelen katasztrófa közeledik.

A kitárulkozó szovjet ölelés pedig számukra kétségtelenül a megmenekülés útjának látszott.

8.
A GULÁGON

Ha nem jártam volna ott, nem írhattam volna meg ezt a fejezetet.

A lágerek előtt én is így gondoltam: *„nem kell észrevenni* a nemzetiséget”, hiszen *népcsoportok* egyébként sem léteznek, csak maga az emberiség van.

Odaküldenek azonban és megtudod: ha te valamelyik szerencsés nemzethez tartozol, sikered van, el vagy látva, életben maradtál! Ha pedig valamely közönséges nép soraiba születtél, hát ne sértődj meg.

Nekem is rá kellett jönnöm, a nemzetiség majdhogynem a legfontosabb tulajdonság, az, amely alapján az elítéltek kiválasztódnak, kiválasztódhatnak a megmenekülés jelentő „élősködők” csoportjába. Bármely táborlakó, aki elég helyen megfordult életében tudja, hogy az „élősködők” közötti nemzetiségi arányok köszönő viszonyban sincsenek a lágereket lakók nemzetiségi összetételével. Valójában például baltikumiakat az „élősködők” között nem találni, akárhányan is legyenek ők a lágerben (és általában sokan voltak); oroszok, persze mindig voltak, de sokkal kisebb arányban, mint létszámuk alapján várható volt (gyakran pedig csak a pártortodoxok közül kiválasztva); viszont kiválóan besűrűsödtek a zsidók, grúzok, örmények; kiemelkedtek az azerbajdzsánok, és részben a kaukázusi hegylakók.

Végül is senkit sem lehet ezért kárhoztatni. A Gulágon minden nemzetiség úgy törekedett a megmenekülésre, ahogy tudott, és minél kisebb és mozgékonyabb volt, annál könnyebben sikerült ez neki. Az oroszok pedig a „saját orosz” lágereikben megintcsak az utolsó náció, mint voltak a németeknél a hadifogolytáborokban.

Egyébként, nem mi őket, hanem ők, az örmények, grúzok, hegyiek vádolhattak volna minket joggal: minek hoztátok létre a Gulágot? Minek tartotok minket erővel a ti országotokban? Ne tartsatok! És nem fogunk idejutni, és

nem fogjuk elfoglalni ezeket az annyira csábító „élősködői” beosztásokat. Egyelőre pedig a ti fogságotokba estünk, ha pedig háború, legyen hát háború.

És mi volt a zsidókkal? Hisz összefűzte az oroszokat a zsidókkal a végzet, talán mindörökké. Emiatt íródik ez a könyv is.

De még ezelőtt, ez előtt a sor előtt lesznek olvasók, akik megjárták vagy sem a lágereket, akik élénken vitatni fogják, hogy én most igazat mondok e. Azt mondják majd, hogy sok zsidó végzett fizikai munkát a többiek között. Megtagadják majd, hogy voltak olyan lágerek, ahol a zsidók adták a „élősködők” felét. És annál inkább meg fogják tagadni, hogy a lágerbeli nemzetiségek szelektíven támogatták volna egymást, vagyis a többiek számlájára. Valaki meg egyáltalán nem tartja magát valamiféle különálló zsidónak, hanem mindenben azonos orosznak. Ha pedig valahol a zsidók túlsúlyba kerültek a lágerbeli kulcshelyeken, akkor ez egyáltalán nem szándékoknak alárendelt, hisz a kiválasztás a személyes tulajdonságok szerint történik, a tehetség, a szakmai felkészültség alapján. Ugyan, ki a hibás abban, hogy az oroszoknak nincsenek szakmai képességeik? Lesznek olyanok is, akik hevesen fogják bizonygatni az ellenkezőjét: miszerint senki sem élt oly nyomorultul a lágerben, mint éppen a zsidók. Nyugaton is éppen ez az elfogadott álláspont: a szovjet lágerekben a legnagyobb szenvedések a zsidók osztályrészéül jutottak. Az *„Ivan Gyenyiszovics*”[163] kapcsán kapott levelek között akadt ilyen is, egy névtelen zsidótól: „Ön találkozott az önnel együtt ártatlanul senyvedő zsidókkal, valószínűleg számtalanszor tanúja volt kínlódásuknak és üldöztetésüknek. Kettős elnyomást kellett eltűrniük: az elzárást és a foglyok részéről megnyilvánuló ellenségességet. Mesélje ezt el az embereknek!”

És hogyha úgy akarnék *általánosítani*, hogy azt mondanám: a lágerekben különösen a zsidóknak volt nehéz sorsuk, akkor ezt számomra szívesen megengednék, és nem kapnék szemrehányásokat egyes nemzetiségekkel kapcsolatos igazságtalan általánosításaimért. Azokban a lágerekben azonban ahol én ültem, másként volt: a

[163] *Ivan Gyenyiszovics egy napja*: A. Szolzsenyicin regénye (INTERPOPULART, 1996)

zsidóknak, amennyire az általánosítás megengedi, k ö n n y e b b volt a sorsuk, mint a többieknek.

Az Ekibasztuzból származó fogolytársam, Szemjon Badas visszaemlékezéseiben elmeséli, hogyan sikerült bekerülnie később a norilszki lágerben az egészségügyi körletbe: Max Minz kérte meg Nuszbaum László röntgenorvost, hogy az járjon közben az érdekében a polgári alkalmazott egészségügyi körletparancsnoknál. Sikerült. [1] De Badas a láger előtt legalább három év orvosegyetemet végzett. Mellette viszont az egészségügyi segédszemélyzetben dolgozóknak – Genkin, Gorelik, Gurevics (mint a volt sorstársam, L. Kopelev az Unzslágból) – soha sem volt semmi köze korábban az egészségügyhöz.

Humorérzéküket sutba dobva ezt írják: A. Belinkovot a „legmegvetettebb lágeri kategóriába taszították, az „élősködők”... közé” (és egészen oda nem illően hozzáteszik „és a fizikailag leromlottak közé”. A fizikailag lerobbantak azonban összeegyeztethetetlenül ellentétesek a „kivételezettekkel”, meg Belinkov nem is tartozott a végelgyengültek közé). A „kivételezettek” közé taszították! – micsoda megfogalmazás. „Letaszították az urak közé?” Íme, hogy milyen alapon: „Földet ásni? De 23 éves koráig nemcsak nem ásott földet, de ásót sem látott még.” [2] Nyilvánvaló, hogy ezek után semmi más nem marad, mint a „kivételezettek” közé keveredni, ez így teljesen logikus.

Levityin-Krasznovnál pedig azt olvassuk az irodalmár Pinszkijről, hogy a lágerben egészségügyi felügyelő volt. A lágeri mérce szerint: nem rossz, tehát megkapaszkodott. Levityin pedig erről mint a bölcsészprofesszor rendkívüli megaláztatásáról ír.

Vagy itt van, gyakran jelent meg nyomtatásban Lev Razgon, a megmaradt fogoly, újságíró, ő se egészségügyis. De az *Ogonyok*ban közölt (1988) elbeszéléséből megtudjuk: Vozsajelben medikus volt az egészségügyi körletben, ráadásul fogolykísérők nélkül közlekedhetett. (Más elbeszélései szerisit volt főnormafelvevő is a borzalmas lágeri erdőirtáson. Egyetlen elbeszéléséből sem világlik ki, hogy akár csak egy kicsit is végzett volna nehéz fizikai munkát.)

Lám, a távoli Brazíliából a Szovjetunióba sodorta a sorsa a zsidó Frank Dicklert, magától értetődően bebörtönözték, de még oroszul sem tud, és akkor mi van? A lágerben protekciója volt, megtették a kórházi konyha vezetőjének, mesébe illő kedvező megoldás!

Itt van aztán Alekszandr Voronel, aki a lágerbe „politikai kiskorúként” került, meséli: a lágerben az első perctől kezdve „szívesen… segítettek a zsidó foglyok, akiknek fogalmuk sem volt az elveimről”. A zsidó fürdős (szintén igen fontos „élősködői” poszt) rögtön kiemelte őt, és „azt mondta, hogy mindenben a segítségére lesz”; a zsidó fogolyőrszem[164] (szintén „élősködő”) rábízta a zsidó brigádvezetőre: „Itt van Haim két zsidó gyerek, ne hagyd, hogy bántsák őket.” És a brigádvezető biztos védelmet nyújtott. „Más vagányok, különösen az »öregek« helyeseltek: »Jól teszed, Haim! Segítesz a magadfajtájúaknak! Mi meg, oroszok, farkasai vagyunk egymásnak.«„ [3]

Ne hagyjuk ki azt sem, hogy még a Gulág körülményei közepette is sok zsidó kezébe, már csak a hagyomány folytán is, szinte „maguktól” úsztak különböző kereskedetni ügyletek, még akkor is, ha a zsidó fogoly maga nem törekedett erre, vagy nem kereste azokat, mint M. Heifec. Erről szólva nagyon kifejezően megjegyzi: „Milyen kár, hogy az ehhez hasonló helyzeteket nem lehet a lágerélet eseményein keresztül szemléltetni. Pedig változatos és szép esetek voltak! De hát a »megbízható« zsidó fent említett etikája lezárja ajkamat. Mit tehetünk: még ha kicsinyes üzleti titokról van is szó – a törzs törvényei szerint – örökre homályban kell maradniuk.” [4]

A lett Ans Bernstein az egyik *tanúm* a *„Szigetvilágból”* úgy gondolja, hogy csak azért maradt életben a táborokban, mert nehéz perceiben a zsidókhoz fordult segítségért, azok meg – vezetékneve, meg mozgékony alkata miatt – maguk közül valónak tekintették, és mindig segítettek. A lágerekben pedig, ahol ő ült (például a burepolomszkiben, parancsnok: Perelman), elmondása szerint mindig a zsidók

---

[164] *Fogolyőrszem*: megbízható köztörvényes bűnözők, másutt korábbi katonatisztek közül kiválasztott biztonsági szolgálat emberei a láger területén. Lőfegyverrel rendelkeztek, és használhatták is belátásuk szerint.

képezték az uralkodó réteget, és zsidók voltak a szerződéses vezetők (Schulman a különleges osztály vezetője, Greenberg a lágerrészleg vezetője, Kegels a gyár főmérnöke), akik – elmondása szerint – a számukra szükséges állományt is a zsidó foglyok közül választották ki.

Ezt a zsidó nemzetiségi kapcsolatot a szerződéses vezetők és a foglyok között nem hagyhatjuk figyelmen kívül. A szabad zsidó nem volt annyira bolond, hogy a fogoly zsidóban valóban a „nép ellenségét" vagy a nép vagyonának rosszhiszemű dézsmálóját lássa (ahogyan ezt a meghülyített orosz látta a másik oroszban). Elsősorban szenvedő hitsorsost látott benne, és köszönet a zsidóknak ezért a józanságért! Aki ismeri a kiválóan működő zsidó kölcsönös segítségnyújtást (amely még jobban fokozódott Hitler alatt, a zsidók tömeges pusztulása idején) az megérti, hogy a szabad zsidó parancsnok nem nézhette tétlenül a zsidó foglyok vergődését és pusztulását az éhségtől anélkül, hogy segített volna. Ugyanakkor elképzelhetetlen az olyan szabad orosz, aki csak azért mentené, és a zsírosabb helyekre segítené az orosz foglyokat, mert azokkal azonos nemzetiségű, habár a kollektivizáció idején közülünk 15 millióan pusztultak is el. Sokan vagyunk, mindenkivel nem lehet törődni, meg ez az eszünkbe sem jut.

Néha szerencsésen összejön egy ilyen zsidó fogolykör, és amikor már nem a túlélésért kell küzdeni, mit ki nem talál? Abram Süssman mérnök meséli: a novo-arhangelszki lágerben „szabadidőnkben elkezdtük számolni, hány zsidópogrom volt az orosz állam fennállása idején. A hozzánk békésen viszonyuló lágervezetőséget is elkezdte érdekelni a kérdés. A táborparancsnok Gremin kapitány volt (N. Herschel zsidó, egy zslobini szabó fia), a vezetőség beírt Leningrádba, az egykori belügy levéltárába, onnan mintegy nyolc hónap múlva megjött a válasz... 1811 és 1917 között Oroszország területén 76 zsidópogrom volt, az áldozatok száma mintegy háromezerre tehető" (vagyis, ebben benne van mindenki, aki valamilyen módon megsérült). A szerző csupán emlékeztet arra, hogy a középkori Spanyolországban 6 hónap alatt mintegy 20 ezer zsidót öltek meg. [5]

Érdekes cselekményfonalat tartalmaznak Ioszif Berger kommunista visszaemlékezései Lev Iljics Inzsir kiemelkedő

besúgóról. Ő korábban mensevik, 1930-ban letartóztatták, és ő rögtön hajlandó volt együttműködni a GPU-val, mivel tartott attól, hogy a családja is a megtorlások áldozatává válik, és elveszítheti Moszkva központjában lévő lakását. „Segített a mensevik per előkészítésében” 1931-ben, aláírta a legjobb barátai ellen megfogalmazott hamis vádakat; rögtön 1931-ben szabadlábra helyezték, és kinevezték a Belomorsztroj főkönyvelőjének. Jezsov idején még a Gulág főkönyvelőjének is „teljes bizalmat élvezett, és kapcsolatokkal rendelkezett a legmagasabb NKVD-körökben is” (Inzsir felidézte az egyik „NKVD-veteránt, zsidót, aki beszédébe állandóan Talmud-idézeteket kevert”), ismét letartóztatták a Jezsov-ellenes hullám idején. A korábbi gulágos kollégái azonban Inzsirnek itt is kedvezményes életet biztosítottak, itt azonban már nyilvánvaló „besúgó és provokátor” besorolásban szerepelt, a foglyok feltételezték, hogy az általa kapott gazdag hazai csomagokat sem a rokonai küldik, hanem a harmadik ügyosztály. 1953-ban a tajsetszki lágerben ismét szabadságvesztést kapott, ez alkalommal trockizmussal vádolták, valamint azzal, hogy eltitkolta a harmadik ügyosztálytól tettestársai „Izrael állam iránti szimpátiáját”. [6]

A világszerte ismert Belbaltlag 1931-1932-ben *több százezer* orosz, ukrán és közép-ázsiai parasztot fogadott magába. A csatornaépítés befejezéséről tudósító 1933 augusztusi újságot kinyitva olvashatjuk a jutalmazottak listáját. Kisebbfajta érmet kapnak a betonozók is, a szerkezetlakatosok is, de a legmagasabb érdemrendben, a Lenin-rendben csak nyolcan részesülnek, nagyméretű fényképüket lehozza a lap; ebből valódi mérnök csupán kettő, viszont ott van a csatornaépítés teljes vezetősége (a személyiség szerepének sztálini értelmezésében). Ki is áll az élen? Genrih Jagoda, az NKVD népbiztosa. Matvej Berman, a Gulág parancsnoka. Szemjon Firin, a Belbaltlag parancsnoka (a kitüntetéskor már a Dmitlag parancsnoka, ott pedig az egész történet megismétlődik). Lazar Kogan, az építésvezető (hasonló szerepben kerül át a Volgokanalra). Jakob Rapoport, az építésvezető helyettese. Naftalij Frenkel, a Belomorsztroj munkavezetője (és az egész szigetcsoport gonosz szelleme). [7]

És minden arcképük ismét nagyméretben megismétlődött a díszesen szégyenletes *Belomorkanal* [8] című könyvben, formátuma mint a templomi szentírás, egyezredévi királysággal előbbre.

És íme, 40 évvel később ismételten lehoztam ennek a hat semmirekellőnek a fényképét a „*Szigetvilágban*”, az ő kiállításukról hoztam el, és válogatás nélkül az összes kiállított vezetőt.

Uramisten, micsoda világra szóló botrány kerekedett: hogy merészeltem?! Ez antiszemitizmus! Én megbélyegzett és megátalkodott antiszemita vagyok. A legjobb esetben is: ezeket az arcképeket „nemzetiségi önzésből” közöltem le, vagyis orosz önzőség miatt! És képesek ezt szóvá tenni, rááll a nyelvük, amikor a *Szigetvilág* szomszédos lapjain: milyen megadóan fagytak meg a „kulák”-fiúcskák a talicskák alatt...

Na és hová tették a szemüket 1933-ban, amikor mindezt első ízben került közzétételre? Vajon akkor miért nem háborodtak fel?

Megismétlem, amit a bolsevikoknak is mondtam: nem akkor kell szégyellni a gyalázatos dolgokat, amikor írnak róluk, hanem amikor teszik azokat.

Naftalij Frenkellel, a „*Szigetvilág*” fáradhatatlan démonával kapcsolatban külön rejtély: mivel is magyarázható furcsa visszatérése a Szovjetunióba „Törökországból a 20-as években? Már sikeresen meglépett Oroszországból minden tőkéjével a forradalom első fuvallatára; Törökországban jólétben, gazdagságban és szabadon élt; soha a kommunista nézeteknek még az árnyéka sem vetült rá. És hazatért? Hazatért, hogy a GPU és Sztálin játékszerévé váljon, valahány évet lehúzzon a börtönben, hogy kegyetlenül elnyomhassa az elítélt mérnököket és pusztíthassa a sok százezer „kulákot”? Mi mozgatta gyűlöletesen gonosz szívét? Az Oroszország iránti bosszúvágynál többet nem tudok kitalálni. Magyarázza meg, aki tudja. [9]

Megértettük a láger szervezeti felépítését, és ereszkedjünk lejjebb. A fehér-tengeri csatorna 1. építési osztályának vezetője Wolf, a Volga-csatorna Dmitrovszki

osztályának vezetője Boscher. A Belomorsztroj pénzügyi osztálya: osztályvezető L. Berenson, helyettese A. Dorfman, meg a korábban említett Inzsir, meg Lojeveckij, Kagner, Angert. És hány beosztás maradt szerényen, elnevezés nélkül? És feltételezhetjük e, hogy a zsidókat engedték az építkezésen ásni, szaladni a megrakott talicskával, és a kimerültségtől összeesni a talicska alatt? Gondoljanak, amit akarnak. A. P. Szkripnyikova és D. P. Vitkovszkij, akik megjárták a Belomort, mesélték, hogy a Belomorkanal (a fehér-tengeri csatorna) „élősködői" sorában túlsúlyban voltak a zsidók, de nem is talicskáztak, mint ahogy nem is haltak meg alattuk.

És nem csak a Belbaltlagban lehetett magas rangú zsidó lágervezetőséget találni. Kotlasz-Vorkuta vasútvonal építése, Moroz (fia feleségül vette Szvetlana Sztalinát); a Gulág távol-keleti különmegbízottja Gracs. Ez néhány, véletlenszerűen felötlött név. Ha nem írja meg Torvas Sgovio egykori fogoly amerikai, nem is tudtam volna, hogy a Kolimai-félszigeten működő csaj-urjinszki bányaigazgatóságnak 1943-44-ben (a honvédő háború csúcsán) ilyen parancsnoka volt: „Arm alezredes magas, fekete hajú zsidó volt, borzalmas hírnévvel... A tisztiszolgája alkoholt árult bárkinek: 50 gramm, 50 rubel. Saját angolnyelv-tanárt tartott, egy Karéliében letartóztatott fiatal amerikait. Felesége megkapta a könyvelő fizetését, de nem dolgozott, helyette pedig az irodán egy fogoly ült" (igen elterjedt módszer arra, hogy a Gulág vezetősége pénzt keressen).

Lám, a „glasznoszty"[165] idején ezt közli a szovjet lap arról a borzalmas Gulág-igazgatóságról, amely csatornát építtetett a kontinens és Szahalin között: „Araisz-tröszt" [10] volt a nevük. Ki volt ez az Araisz elvtárs? Fogalmam sincs. Na de hányan pusztultak el nála a tárnákban és a befejezetlen alagutakban?

Hogyne, persze ismertem olyan zsidókat is (barátságban is voltam velük), akik a kényszermunka minden terhét magukon hordozták. A „*Szigetvilág*"-ban leírtam az ifjú Borja Hammerovot, aki hamar megtalálta a maga halálát a lágerben. (Barátja pedig, az irodalmár Ingal,

[165] *Glasznoszty (orosz)*: szabadszólás, felvilágosodás, megvilágosodás.

aki köszönőviszonyban is alig volt a számtannal, az első lágeri naptól kezdve könyvelővé avanzsált.) Vagy a kibékíthetetlen és megvesztegethetetlen Vologya Herschuni. Művésznevén Maszamed Jógi, aki az ekibasztuzi kényszermunkatáborban elvből végzett fizikai munkát, habár hívták az „élősködők” közé. Apropó, itt kell megemlítenem Tatyjana Moiszejevna Falik pedagógust, aki – saját szavai szerint – 10 évig úgy dolgozott, „mint a ló”. Még néven szólítom Vlagyimir Efroimson genetikust, aki büntetésének 36 hónapjából (az egyik büntetése alatt, mert kettőt kapott) 13-at nehéz fizikai munkában töltött el, szintén saját elhatározásból. Volt ugyanis lehetősége elhelyezkednie a hazulról érkező élelmiszercsomagok segítségével (ebben semmi szemrehányás sincs). Éppen azért ragadta meg a talicskát, mert Dzsezkazganban számos moszkvai zsidó volt, és azok jól elhelyezkedtek, Efroimson pedig szét akarta oszlatni a zsidók iránti rosszindulatot, amely természetes módon kialakult. Na és hogyan értékelte viselkedését a brigád? „Ő egyszerűen a zsidó nép elfajzott fia: ugyan mikor fogja meg a talicskát egy valódi zsidó?” Az „élősködő” zsidók is kigúnyolták (meg bosszankodtak amiatt, hogy szemrehányásképpen „kérkedik magával”). Hasonlóképpen és hasonló helyzetben értékelték Jakob Davidovics Grodzenszkijt, aki fizikai munkát végzett: „Ugyan már, ő zsidó?”

Mennyire jelzésértékű mindez! Efroimson és Grodzenszkij azt a helyes és igaz viselkedést mutatták, amire a magasabb rendű indíttatás csak hívhatja a zsidókat – becsületesen osztoztak a közös sorson –, és egyik fél részéről sem találtak megértésre! A történelem folyamán ugyanígy nehezek és nevetség tárgyát képezték, képezik az önmérsékletnek és a lemondásnak azon útjai, amelyek egyedül képesek megmenteni az emberiséget.

Igyekszem észrevenni ezeket a példákat, és minden reménységem éppen bennük van.

Tegyük hozzá a merész Hersch Kellert, az 1954. évi kengiri lázadás egyik vezetőjét (30 éves korában kivégezték). Vagy itt olvasom Jichak Kaganovról: a szovjet-német háború idején tüzérüteg-parancsnok. 1948-ban 25 évet kap cionizmusért; letöltött büntetésének 7 éve alatt

480 verset írt ivrit nyelven, amelyeket feljegyzések nélkül megjegyzett. [11]

Harmadik bírósági tárgyalásán (1978. július 10-én), miután már két börtönbüntetés volt a háta mögött, Alekszandr Ginzburg a „nemzetisége?” kérdésre azt válaszolta: „rab!” Ez méltó válasz volt, nem vicc, ami jócskán megmérgesítette a bíróságot. De Oroszország előtt is vannak érdemei: a *bármilyen nemzetiségű* politikai foglyok családját segítő orosz társadalmi alapítvány javára végzett munkájával, és a börtönben tanúsított bátor magatartásával. Az igazi, valóságos rabok népe, ezek vagyunk *mi*, nemzetiségünktől függetlenül.

Nem ilyenek voltak azonban a mi táboraink, a „nagy” Belomortól le egészen a javító- és munkatáborok és települések moszkvai főigazgatósága 15. számú különleges lágerének kicsiny 121. tábori körletéig (amely maga után egy nem is oly észrevétlen félkör alakú épületet hagyott Moszkvában, a kalugai városkapunál). Ott egész életünket három vezető beosztású „élősködő” irányította és taposta : Szolomon Szolomonov, a főkönyvelő; David Burstein „nevelő”, majd munkavezető és Iszaak Bershader. (Szolomonov és Bershader korábban pontosan ugyanígy vezették a moszkvai jármű-közlekedési főiskola, a MADI lágerét.) És mindezt tették az orosz táborparancsnok Mironov alhadnagy mellett.

Mindhárman már az én időmben jelentek meg, és mindhármójuk számára azonnal leváltották az elődjüket, aki orosz volt. Először Szolomonovot küldték, aki határozottan elfoglalta méltó helyét, és megnyerte magának az alhadnagyot (gondolom, hogy a *kintről* származó élelmiszerrel és pénzzel). Nem sokkal később hozzánk küldték Bershadert, aki a MARI-ban hibázott, ezzel a kísérőlevéllel: „Kizárólag fizikai munkát végeztetni vele” (szokatlan egy köztörvényes esetében, úgy látszik, valamit nagyon elszúrt). Ötven év körüli, alacsony, hájas, ragadozó tekintetű tag volt. Leereszkedően körbejárta és megszemlélte lakókörletünket, mint valami tábornok a főigazgatóságtól. A főfoglár megkérdezte: – „Szakmája?” – „Raktáros.” – „Ilyen szakma nincs.” – „Én pedig raktáros vagyok.” – „Akkor is külső munkára mész, a mindenes brigádba.” Két napig kiszállították a munkákra. Vállát

vonogatva kiment, a munkaterületen leült egy nagy kőre, és tiszteletreméltóan pihent. A brigádvezető nyakon vágta, de félt, annyira határozottan tartotta magát az újonc, hogy érződött a mögötte álló erő. Nyomott volt Szevasztjanov raktáros hangulata is. Két éve vezette az egyesített élelmiszer- és ruházati raktárt, szilárdan tartotta magát, jóban volt a vezetőséggel, de megérezte a fagyos szelet: minden el van döntve! Bershader „szakmája szerint raktáros”!

Aztán az egészségügyiek „betegség miatt” felmentették Bershadert minden munkától, így már a lakókörletben pihent. Ez idő alatt, valószínűleg, hoztak neki valamit kintről. Egy hétbe sem tellett, Szevasztjanovot leváltották, raktárosnak pedig (Szolomonov támogatásával) Bershadert nevezték ki. Kiderült azonban, hogy a dara átömlesztéséből és a cipők átpakolásából álló fizikai munka, amellyel Szevasztjanov egyedül megbirkózott, Bershadernek szintén ellenjavallt. És segítségül kapott egy tányérnyalót, akit Szolomonov könyvelése a kiszolgáló személyzethez sorolt. De még ez sem volt az élet teljessége. A tábor legszebb büszke asszonyát, a hattyúnyakú mesterlövész hadnagyot, M-vát megtörte, és arra kényszerítette, hogy esténként az anyagraktárába járjon. Megjelent a lágerben Burstein és a másik szépséget, A. S.-t saját zugába igazította.

Nehéz ilyeneket olvasni? Ők azonban fikarcnyit sem törődtek azzal, hogy néz ez ki kívülről, sőt mintha direkt még nyomasztóbb benyomást igyekeztek volna kelteni. És ugyan hány ilyen lágerocska volt a szigetcsoportban, ahol a felállás is hasonló volt?

De hisz az orosz „élősködők” ugyanilyen zabolátlanul és tébolyultan viselkedtek! Igen. De bármely nemzeten *belül* ezt *hazai* ügynek értékelik, az örök feszültség: gazdag – szegény, úr – szolga. Amikor pedig az „élet-halál parancsnoka” ráadásul nem *magunk közül* való, ezt nehéz sérelemként éli meg az ember. Végül is holmi semmirekellő, eltiport és kárhoztatott, fél lábbal a sírban járó táborlakónak ugyan nem mindegy, hogy a lágerben ki ragadta magához a hatalmat, és ki költi hollólakomáját árka-sírja felett? Úgy látszik, nem, ez kitörölhetetlenül megmaradt.

A Bolsaja Kaluzsszkaja 30. alatti lágerzónában történtek egy részét *A munka köztársasága* című színdarabomban meséltem el. Tudván, hogy úgy ábrázolni a történteket, ahogyan azok történtek, lehetetlen, mert megvádolhatnak a zsidók iránti ellenszenv szításával (mintha ez a trojka nem éppen azt szította volna a való életben, nem törődve a következményekkel). Végül is én eltitkoltam a visszataszítóan mohó Bershadert, elrejtettem Bursteint, átalakítottam Róza Kalikman spekulánsnőt egy meghatározhatatlan keleti Bellává, és csak egyetlen zsidót hagytam meg, Szolomonov könyvelőt, pontosan olyannak, amilyen volt.

Na és hogy reagáltak az olvasmányra az én hűséges zsidó barátaim? V. L. Teusból szokatlanul heves titltakozást váltott ki a színdarab. Nem olvasta el rögtön, csak amikor a Szovremennyik-színház elkezdte színpadra állítani (1962-ben), így a kérdés sem volt költői. A Teus házaspáron mély sebet ütött Szolomonov alakja, úgy gondolták, hogy becstelen és igazságtalan dolog ilyen zsidót bemutat«! (akkor is, ha valóban ilyen volt az életben, a lágerben!) a zsidók szorongattatásának idején. (Ez az idő pedig, úgy tűnik, hogy *örökké* tart? Ugyan mikor nem szorongatják nálunk a zsidókat?) Teus riadnak tűnt, a végletekig ingerültnek, és ultimátumot intézett hozzám: hogyha nem távolítom el vagy legalábbis nem enyhítem Szolomonovot, fel lesz dúlva a barátságunk, következésképp ők többé nem őrzik kézirataimat. Sőt, megjósolták, hogy a nevemet visszafordíthatatlanul elveszítem és megbecstelenítem, ha Szolomonovot benne hagyom a darabban. Miért nem írod át orosszá? – értetlenkedtek. Ugyan, hát annyira fontos az, hogy zsidó? (Ha ez annyira nem fontos, akkor Szolomonov miért zsidókat szedett össze az „élősködők” közé?)

Megdöbbentem, váratlan cenzurális letiltást kaptam számomra váratlan oldalról, amely legalább olyan durva volt, mint a szovjet hivatalos.

A helyzet azonban megoldódott, a Szovremennyik-színháznak azonnal megtiltották a darab színre vitelét.

Teus még külön is háborgott: a *maga Szolomonjának* egyáltalán nem is zsidószerű a jelleme: a zsidó mindig körültekintően, óvatosan, kérelmezően, na mondjuk

ravaszul viselkedik, honnan hát a diadalittas erőnek ez a hangos arcátlansága? Ez hazugság, ilyen nincs!

Én azonban nem csak erre a Szolomonra emlékeztem, aki éppen ilyen volt! A 20-as évekből a 30-as évekbe fordulva, meg a Don menti Rosztovban még ennél olyanabbakat is láttam. Meg Frenkel is éppen így tartotta magát, az életben maradt mérnökök beszámolója szerint. A hatalom és a diadal kiváltotta arcátlanság, éppen ez taszítja a legjobban a közösséget. Ez persze a rossz és a durva emberek velejárója, de éppen ez marad meg az emlékezetben. (Miként az oroszok arcán, foltként jelenik meg a saját semmirekellőinek az ocsmánysága.)

Minden efféle rábeszélés és felszólítás – ne írjam meg úgy, ahogy volt – egy az egyben megfelelnek annak, amit a magas szovjet tribünökről hallottunk: a rágalmazástól való tartózkodásról, a szocialista realizmusról azt kell írni, ahogy *kell lennie*, nem pedig *ahogy volt*.

Mintha a művész elfelejthetné, avagy újrateremthetné a múltat! Mintha a súlyos igazságot csak helyenként lehetne megírni, ott, ahol az kellemes, biztonságos és népszerű.

No és milyen alaposan kicsemegézték a zsidó alakokat a könyveimben, és minden vesszőt patikamérlegen értékeltek, Grigorij M.-za megdöbbentő történetét pedig, aki az ijedségtől nem továbbította a pusztuló ezrednek a visszavonulási parancsot (A Gulág szigetvilág, VI. rész, 6. fej.), n e m v e t t é k é s z r e, egyetlen szó nélkül mentek el mellette!

Meg az „Ivan Gyenyiszovics” is sok zsidót megsértett: micsoda finom művű mártírok voltak, én pedig holmi muzsikot tettem az első helyre!? Nos, a gorbacsovi[166] „glasznoszty” időszakában a felbátorodott Aszir Szandler megírta lágerbeli emlékeit. „Az »Iván Gyenyiszovics egy napjá«-t már az első olvasása után kategorikusan elvetettem... főszereplője Iván Gyenyiszovics volt, csekély szellemi szükségletekkel bíró, pillanatnyi gondjaival törődő ember, Szolzsenyicin pedig felmagasztalta, mint az orosz

---

[166] *Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931-)*: orosz politikus. A Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára 1985-1991, a Szovjetunió elnöke 1990-1991.

nép mintaképét…” (Pontosan úgy ír, mint ahogyan minden jó érzületű kommunista fanyalgott!) A „valódi értelmiséget pedig, amely a hazai kultúra és tudomány színvonalát határozza meg, (Szolzsenyicin) kegyeskedett észre sem venni.” És megbeszélte mindezt Szandler Miron Markovics Etlisszel (mind a ketten „élősködők” az egészségügyiek között). És Etlisz szintén azt mondta: „A kisregényben elmondottak nagyobb része eltorzított, talpáról a fejére állított… Szolzsenyicin hibásan akcentírozza[167]… állományunk értelmiségi részét”, Iván Gyenyiszovics „magát a világ közepének hiszi… ez a türelem… ez az álkeresztény viszonyulás a többiekhez”. 1964-ben pedig Szandlernek lenyűgöző szerencséje volt: magával Ehrenburggal lelkizhetett. És az határozottan bólintott a kisregényhez való „végletekig negatív” hozzáállásra. [12]

Egyetlen egy momentummal kapcsolatban nem tett ez idáig egyetlen zsidó sem szemrehányást: Iván Gyenyiszovics lényegében szolgaként szolgálja ki Cezar Markovicsot, ha jóindulatúan is.

---

167 *Akcentíroz*: nyomatékkal említ (hangsúlyoz).

9.
A NAGY HÁBORÚ

A kristályéjszaka után (1938 novembere) a német zsidóknak nem maradt több kétségük afelől, hogy fejük felett halálos veszedelem lebeg. Hitler lengyelországi hadjárata után ez a pusztító felleg keletre indult. Senki nem sejtette azonban, hogy a Szovjetunió elleni háború a náci politika újabb időszakát nyitja meg: a zsidók teljes fizikai elpusztításának időszakát.

Habár különböző bajokra számítottak a német előretöréssel kapcsolatban, a szovjet zsidók mégsem látták előre a különböző nemű és korú emberek ok nélküli tömeges kivégzéseit, ilyesmit előre még csak elképzelni sem képes az ember. Akik állandó lakóhelyükön maradtak, azokat elérte az azonnali borzalmas hiábavalóság, se helyet, sem időt nem hagyva az ellenállásra. Az életek hirtelen szakadással értek véget. És addig a szakadásig még túl kellett élni hol a zsidó gettókba[168] való előzetes beterelést, hol a kényszermunkatáborokat, hol az elgázosító furgonokat, hol saját sírjuk megásását, és a kivégzés előtti meztelenre vetkőztetést.

Az *Orosz Zsidók Enciklopédiá*ja sok orosz zsidó nevét sorolja fel, akik áldozatul estek a zsidó katasztrófában Rosztovból, Szimferopolból, Odesszából, Minszkből, Belosztokból, Kaunaszból, Narvából. A halottak között neves személyek is voltak. Az igen híres történész, Sz. M. Dubnov a két világháború közötti időszakot külhonban töltötte, Hitler hatalomra jutása után pedig Berlinből Rigába költözött. Amikor a németek megszállták a várost, letartóztatták, gettóba helyezték és „1941 decemberében besorolták a halálra ítéltek soron következő menetoszlopába". Vilnóból került a koncentrációs táborba Dina Ioffe történész és Ioszif Jascsunszkij, a zsidó gimnázium igazgatója (mindketten Treblinkában pusztultak

---

[168] *Gettó (olasz)*: eredetileg a XVI. századi velencei zsidónegyed elnevezése. Zsidók lakta, elkülönített városrész (ami a zsidók védelmét szolgálta – *a dig.*).

el 1943-ban). Samuel Beszpalov rabbit, Bobrujszk haszidjainak vezetőjét 1941-ben ölték meg, amikor a németek elfoglalták a várost. Varsóban 1943-ban elpusztult Herson Szirota kántor, akinek a beszédei valaha „felkeltették II. Miklós cár figyelmét”; és aki évente fellépett Moszkvában és Pétervárott. Itt van a két Minz-testvér: Paul és Vlagyimir. Az idősebb, Paul ismert lett közéleti szereplő, „egyetlen zsidó Lettország kormányában”. Vlagyimir sebész, rábízták Lenin gyógykezelését 1918-ban, a merénylet után.

Az 1940-es megszállás szovjet idején az idősebb Minzet letartóztatják, és a krasznojarszki területen lévő lágerbe szállítják, ahol nemsokára meghal. A fiatalabbikat nem bántották, Rigában maradt. Végül 1945-ben halt meg Buchenwaldban[169]. Sabilia Spielrein, az orvostudományok doktora, pszichoanalitikus, K. Jung közeli munkatársa Zürich, München, Berlin, Genf klinikái után 1923-ban hazatért Oroszországba, 1942-ben pedig szülővárosában, a Don menti Rosztovban a németek kivégezték a város többi zsidó lakójával együtt. (Három tudós bátyjának pusztulásáról a sztálini terror idején már írtunk.)

Nagyon sok embert az 1941. és 1942. évi kiürítés mentett meg. A háborús és a háború utáni évek több zsidó forrásmunkája nem kételkedik ezen erőfeszítések határozottságában. Például a *Zsidó világ* című 1944. évi gyűjtemény: „A szovjet hatóságok teljességgel tudatában voltak annak, hogy a zsidók a lakosság legfenyegetettebb része, és annak ellenére, hogy a hadsereg nagy szükséget szenvedett gördülőállományban, a vonatok ezreit biztosították a kitelepítés számára... Sok városban... a zsidókat evakuálták elsősorban”; habár a szerző eltúlzottnak tartja „David Bergelson zsidó író állítását, miszerint (összességében) a zsidók 80%-át sikeresen kitelepítették”. [1] „Csernyigovban a háború előtt a zsidó lakosság létszámát 70 ezer főre tették, amelyből a németek bevonulásáig 10 ezer maradt... Dnyepropetrovszkban a 100 ezer fős zsidó lakosságból a németek bevonulását 30 ezer fő várta be.” Zsitomirban az ötvenezer zsidóból legalább

---

[169] *Buchenwald*: Weimar (Németország) közelében 1937-ben kialakított koncentrációs tábor. 1945 április 11-én amerikai katonák szabadítják fel.

negyvennégyezer utazott el. [2] A *Hajasza hírlevél*ben 1946 nyarán Je. M. Kuliser ezt írta: „Nem kétséges, hogy a szovjet hatóságok külön leges intézkedéseket tettek a zsidó lakosság kitelepítésére, vagy ösztönös menekülésének megkönnyítésére. Az evakuáció során a köztisztviselők, ipari munkások és alkalmazottak mellett a zsidókat is előnyben részesítették... A szovjet hatóságok több ezer vonatot biztosítottak kifejezetten a zsidók evakuálása számára.” [3]

A bombázások elől biztosabb helyre telepítették a zsidókat sok ezer szekéren is, amit a szovhozok és a kolhozok indítottak a minél távolabb fekvő vasútállomásokra. B. C. Goldberg, Solem-Aleichem veje, miután a New York-i *Der Tog* zsidó lap tudósítója volt, egy soron következő szovjetunióbeli utazása után, 1946-47 telén cikket írt *„Hogyan evakuálták a zsidókat a háború idején Szovjet Oroszországban*” címmel (*Der Tog*, 1947. február 21.): akárkiket kérdezett meg erről Ukrajnában, „zsidókat és keresztényeket, katonákat és evakuáltakat, mindenki azt válaszolta, hogy a hatalom politikája abban nyilvánult meg, hogy az evakuálás során előnyt biztosítson a zsidók számára, minél több zsidót szakítson ki a lakóhelyéről, hogy a nácik ne tudják őket elpusztítani”. [4] Mose Kaganovics is, az egykori szovjet partizán a később, külföldön írt visszaemlékezéseiben (1948) alátámasztja, hogy a szovjet hatóságok a zsidók kitelepítése érdekében minden rendelkezésükre álló járművet biztosítottak, a vonatokon kívül. Szekereket is, és parancs rendelkezett arról, hogy „az ellenség által fenyegetett területekről ürítsék ki elsősorban a zsidó nemzetiségű állampolgárokat”. (Ki kell emelnünk, hogy mind Sz. Schwarz, mind a későbbi kutatók vitatják ennek a parancsnak még a létezését is, és általában a zsidók „mint olyanok” evakuálását a szovjet hatóságok utasítására.) [5]

Mind a korábbi, mind a későbbi források azonban elég hasonlóképpen ítélik meg a németek által hegszállt területekről kitelepített és elmenekült zsidók számát. A hivatalos szovjet számok erről hiányoznak; minden kutató morog, hogy a kiindulási statisztikai számok igen hozzávetőlegesek. Támaszkodjunk azonban a legutóbbi évtized tanulmányaira. Így M. Kupoveckij népességkutató, a

korábban hozzáférhetetlen levéltári anyagok és az elemzési módszerek újdonságainak felhasználásával az alábbi értékeket javasolja. Az 1939. évi szovjetunióbeli népszámlálás végleges adatai szerint a Szovjetunió „régi" (vagyis az 1939-40. évi hozzácsatolások előtti) határai között 3.028.538 zsidó élt. Bizonyos korrekciókat alkalmazva, és tekintetbe véve a zsidó lakosság természetes szaporulatát 1939 szeptemberétől 1941 júniusáig, külön-külön elterjedési területenként, a kutató javasolja elfogadásra azt a számot, hogy a háború kitörésekor a Szovjetunió „régi" területén mintegy 3.080.000 zsidó élt. Közülük 900 ezer élt olyan területen, amely a szovjet-német háború idején nem került megszállásra, a későbbiekben német megszállás alá került területeken pedig a háború kitörésekor 2.180.000 zsidó („keletiek") élt. [6] „Nincs pontos adatunk azon zsidók számáról, akik keletre menekültek vagy akit keletre evakuáltak a német megszállás előtt. Bizonyos kutatások alapján ismeretes azonban, hogy... a németek által megszállt területeket mintegy 1.000.000-1.100.000 zsidó hagyta el." [7]

Más volt a helyzet a nemrég, 1939-1940-ben a Szovjetunióhoz csatolt területeken, amelyeket most rohamosan foglaltak el a németek „villámháborújuk" kezdetén. A német támadás villámgyors jellege szinte nem hagyott lehetőséget a menekülésre, miközben ezeknek a „puffer"-területeknek a zsidó lakossága 1941 júniusára 1.885.000 főt tett ki („nyugatiak"). [8] Ezeknek „csak egy kisebb része tudott elmenekülni, evakuálni. Úgy tartják, hogy... mintegy 10-12%-uk." [9]

Ezek szerint a Szovjetunió „új" területén a felsoroltak közül a legderülátóbb értékelések alapján a háború idején elkerülte a megszállást mintegy 2.226.000 zsidó (2.000.000 „keleti" és 226.000 „nyugati"); a németek által megszállt területen 2.739.000 zsidó maradt (1.080.000 „keleti" és 1.659.000 „nyugati").

A kiürítetteket, valamint a németek által megszállt és az általuk fenyegetett területekről származó menekülteket a mély hátországba szállították. „A zsidók többségét az Urálon túlra, különösen Nyugat-Szibériába, Kazahsztánba, Üzbegisztánba és Türkmenisztánba." [10] A zsidó antifasiszta bizottság anyagaiban az alábbi kijelentés

található: „Üzbegisztánba, Kazahsztánba és a többi közép-ázsiai köztársaságba a honvédő háború elején mintegy másfél millió zsidót evakuáltak.” [11] Ez a szám a Volga, az Ural és Szibérián kívül értendő. (A *Kis Zsidó Enciklopédia* úgy véli: „a 1,5 milliós szám… erősen eltúlzott”.) [12] Birobidzsánba pedig nem volt sem szervezett kitelepítés, sem különálló menekültek, pedig ott amiatt, hogy a zsidó kolhozok szertefutottak, 11 ezer család befogadására alkalmas lakásállomány keletkezett. [13] Ugyanakkor „a krími zsidó telepeseket olyannyira időben ürítették ki, hogy lehetőségük volt a teljes állatállomány és az összes földművelési eszköz kimenekítésére”; „ismeretes, hogy 1942 tavaszán az Ukrajnából származó zsidó telepesek kolhozokat hoztak létre a Volga mentén” – hogyan? Ja, mint a szerző írja, „a sors iróniája következtében”: a német telepesek lakóhelyén, akiket a Német Volga Menti Köztársaság területéről a szovjet kormány 1941. augusztus 28-án kelt határozata alapján telepítettek ki. [14]

Mint már korábban megjegyeztük, a háborús évek és közvetlenül a háborús évek utáni időszak idézett forrásai mind elismerik az előrenyomuló németek előli szovjet zsidóevakuálás erélyességét és nagyságrendjét. A későbbi – a 40-es évek vége utáni – források azonban már vitatják ezt. Például a 60-as években írják (kiemelés az eredeti szövegben): *„a zsidóknak mint a lakosság lefenyegetettebb részének tervszerű evakuálására sehol Oroszországban nem került sor*”. [15] Még 20 évvel később pedig már ezt olvassuk: miután Németország megtámadta a Szovjetuniót, „azon híresztelések ellenére, hogy a kormány állítólag kitelepítette a zsidókat a németek által fenyegetett területekről, semmi efféle nem történt… a zsidókat sorsukra hagyták. A zsidó nemzetiségű állampolgárok esetén a feldicsért »proletár internacionalizmus« csütörtököt mondott”. [16] Ez a kijelentés teljességgel alaptalan és igazságtalan.

Még azok a zsidó szerzők is, akik tagadják a zsidók iránti „jóakaratot” az evakuálás idején, elismerik annak tömeges jellegét. „A zsidó lakosság sajátságos társadalmi szerkezetének köszönhetően, az evakuált zsidók száma jelentősen meg kellett, hogy haladja az érintett városokban az összlakosságán belüli arányukat.” [17] Így is volt. Már 2

nappal a németek betörése után, 1941. június 24-én létrehozták az evakuálási bizottságot (elnöke: Schwernik, helyettesei Koszigin és Pervuhin), és meghirdették a prioritásait: elsősorban kitelepíteni az állami és a pártszerveket alkalmazottaikkal együtt, az ipari üzemeket, nyersanyagokat, a kitelepítendő gyárak munkásait és családjaikat, a sorozási korú fiatalokat. A fenyegetett területekről a hátországba összesen mintegy 12 millió embert ürítettek ki. [18] Közülük, amint láttuk 1,0-1,1 millió „keleti” zsidó és több, mint 200 ezer „nyugati” a németek által nemsokára elfoglalt területekről. Hozzájuk kell még számítanunk nagyszámú zsidót annak a lakosságnak a keretében, amelyet az OSzFSzK városaiból és járásaiból evakuáltak, de ahová a németek nem értek el (így Moszkvából és Leningrádból). Szolomon Schwarz: „Az állami intézmények és az ipari üzemek általános kitelepítése ezek személyzete jelentős részével együtt (gyakran családostul) sokhelyütt igen komoly méreteket öltött. Az ukrán zsidóság társadalmi szerkezete – jelentős számú zsidó a középszintű és a felső szintű állami alkalmazottak között, az akadémiai és a műszaki értelmiség körében, valamint számos zsidó munkás az ukrán nehéziparban – kedvezett annak, hogy a kitelepített lakosság körében a zsidók aránya nagyobb, mint a városi (és főképpen az összes) lakosság körében.” [19] (Ez Belorussziára is vonatkozik. Ott a 20-as években, a 30-as évek elején majdnem mindenhol „a különböző tanfolyamokon, az írástudatlanok tanfolyamain, a nappali, az esti és a váltott műszakos iskolákban… zsidó fiatalok és idősek tanultak… Ez lehetővé tette a zsidó kisvárosok szegényeinek, hogy beolvadjon az ipari munkásság soraiba. Habár a belorusz lakosság 8,9%-át tették ki, 1930-ban a zsidók adták a köztársaság munkásainak a 36%-át.” [20]) „A kitelepítettek között a zsidók arányának növekedéséhez”, folytatja Sz. Schwarz, „hozzájárult az a körülmény is, hogy számos alkalmazott és munkás számára az evakuáció nem volt kötelező… És sokan – különösen a nem zsidók – maradtak”; ekképpen azon zsidók számára is, „akik nem tartoztak a kötelezően evakuálandók közé… igen tágas lehetőség nyílt erre”. [21] Ugyanakkor, írja a szerző, „a szovjet sajtóban semmiféle kormányhatározat vagy utasítás a zsidók kiürítéséről, illetve közlemény efféle

intézkedésekről nem jelent meg"; és még: „a zsidóknak mint olyanoknak a kitelepítésére egyszerűen sehol sincs utasítás. Ez azt jelenti, hogy külön zsidóevakuáció egyszerűen nem volt." [22]

Tekintetbe véve a szovjet valóságot, ezt a következtetést nem tartom megalapozottnak, csupán formálisnak. Valóban, közlemény a zsidók tömeges evakuálásáról nem jelent meg a szovjet sajtóban. Érthető is miért. Először is a Németországgal kötött paktum aláírása után a Szovjetunióban elhallgatták a hitleri zsidópolitikát, és amikor kitört a háború, a szovjet lakosság túlnyomó többsége nem tudott arról a halálos veszedelemről, amelyet a zsidók számára jelentett a német betörés. Másodszor, és valószínűleg ez a legfontosabb, német oldalról teli torokból fütyült a „judeo-bolsevizmus" elleni propaganda, és a szovjet vezetés nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy a húszas-harmincas évek során meg is alapozta ezt a hírverést, és milyen lett volna ezek után nyíltan és hangosan bejelenteni, hogy most *elsősorban* a zsidókat kell menteni? Ez kellett volna csak Hitler erejének megsokszorozásához.

Ezért is nem közölték nyilvánosan, hogy a kiürítettek között „a zsidók nagyobb arányban voltak". „Az evakuációs parancsokban a zsidók nem szerepeltek", viszont „a kitelepítés közben a zsidók viszonylatában nem létezett megkülönböztetés" [23]; elutaztattak, amennyit bírtak, valóban, de csöndben, a Szovjetunión belüli hírverés nélkül. Ami a kívülit illeti, az más dolog. Miután a németeket visszaverték Moszkvától (1941 decemberében), a moszkvai rádió – nem oroszul persze, de „lengyel nyelven... másnap pedig ötször német nyelven – összehasonlította a sikeres orosz téli támadást a Makkabeusok[170] csodájával", és magyarázta a németeknek, hogy „éppen a hanuka[171] hetében" számolták fel a németek 134. *nürnbergi* hadosztályát, amelyet arról a városról neveztek el, „amelyben megjelent a faji alapú törvénykezés". [24] 1941-42-ben a szovjet hatóságok szívesen hozzájárultak ahhoz, hogy Moszkva, Leningrád és Harkov zsinagógái

[170] *Makkabeusok*: ókori zsidó uralkodó család tagjai a Kr. e. II. században.
[171] *Hanuka, chanuka (héber)*: zsidó örömünnep.

megteljenek imádkozókkal, és hogy széles körben megünnepeljék a zsidó húsvétot. [25]

Nem mondhatnánk, hogy a belföldi szovjet sajtó hallgatott volna a német kegyetlenkedésekről. Ilja Ehrenburg és mások, például Krieger újságíró „engedélyt" kaptak arra, hogy az egész háború folyamán fenntartsák és tüzeljék a németekkel szembeni gyűlöletet, említve az égető és megszenvedett zsidó témát, de annak különösebb hangsúlyozása nélkül. Ehrenburg annak a háborúnak a trubadúrjaként[172] zengett végig, azt állítva, hogy „a németek, természetük szerint vadállatok", felszólítva, hogy „ne kíméljük még a meg sem született fasisztákat sem" (ezt úgy kell érteni, hogy meg kell ölni a terhes német asszonyokat), és csak a végén vettek vissza a szenvedélyességéből, amikor a háború már német földön folyt, és világos volt, hogy a hadsereg túl jól sajátította el a minden német feletti féktelen bosszúállás filozófiáját.

Kétségtelen azonban, hogy a zsidók körfására irányuló hitleri politikát, tervszerűségét és kiterjedtségét nem világította meg kellőképpen a szovjet sajtó, úgy hogy még a Szovjetunióban élő zsidó tömegek is rosszul értelmezték a veszély és a pusztulás méreteit. És az egész háború folyamán valóban kevés nyilvános kijelentés hangzott el a zsidók sorsáról a németek által megszállt területeken. Sztálin 1941. november 6-án (október 24. évfordulója) elhangzott beszédében mondotta: „A hitleristák... ugyanolyan szívesen rendeznek középkori zsidópogromokat, mint ahogy a cári rezsim is. A hitlerista párt... a középkori reakció és a fekete századok." [26] („Amennyire tudjuk", írja az izraeli történész, „az egész háború folyamán ez volt az egyetlen eset, amikor Sztálin nyilvánosan megemlítette a zsidókat".) [271 Molotov külügyi népbiztosságának 1942. január 6-án a Szovjetunióval diplomáciai viszonyt fenntartó országokhoz intézett jegyzékében a zsidók a szenvedő szovjet népek között kerülnek említésre, majd a zsidók külön is ki vannak emelve a kijevi, a lvovi, az odesszai, a kamenyeck-podolszki, a dnyepropetrovszki, a mariupoli, a kercsi zsidó kivégzések kapcsán. „Szörnyű gyilkolást és pogromot rendeztek a német betolakodók Ukrajna

---

[172] *Trubadúr (francia)*: udvari lovag-költő Nyugat-Európában a XI-XIII. században, lovagias udvarló.

fővárosában, Kijevben… nagyszámú zsidót gyűjtöttek össze, beleértve a nőket és a különböző korú gyermekeket is; kivégzésük előtt mindnyájukat levetkőztették és verték… majd géppisztolyból lelőtték. Sok tömeggyilkosság… történt más ukrán nagyvárosban is, ráadásul ezeknek a véres kivégzéseknek az áldozatai főleg fegyvertelen és védtelen munkás zsidók voltak.” [28] Azután következett a szovjet kormány 1942. december 19-i nyilatkozata, amely megemlítette, hogy Hitler „különleges tervet készített a zsidó lakosság teljes kiirtására Európa megszállt területein” és magában Németországban; „kis létszámához viszonyítva a szovjet lakosság zsidó kisebbsége… aránytalanul súlyosan megsérült a fasiszta szörnyetegek állati vérszomjától”. Rámutatnak azonban, hogy ez a nyilatkozat mintegy kényszerűségből született. Csupán két nappal a szövetségesek hasonló tartalmú közleménye után, és a szovjet sajtóban közzétett cikkek sorozata nélkül, amit pedig mindig megtettek, amikor újságkampányra volt szükség. A hitlerista bűncselekmények (helyszínenként, valamint a szovjet hadifoglyok kivégzésének, országunk kulturális értékei elpusztításának) kivizsgálására létrehozott (1943-ban) állami rendkívüli bizottság hét közleménye közül csak egyben van szó zsidók kiirtásáról a sztavropoli területen, Minyeralnije Vodi közelében. [29] Hruscsov pedig 1944 márciusában, amikor Kijevben beszédet mondott az Ukrajna által, a megszállás idején elszenvedett kínokról, *„egyetlen szóval sem említette a zsidókat*”. [30]

Valószínűleg így is volt. A hatalmas szovjet tömegek sem értették akkor a zsidó katasztrófa méreteit, bizony. Mindnyájunk közös sorsa volt ez: a Szovjetunió kemény tojáshéja alatt semmit sem tudni arról, hogy valóban mi is történik a világban. Ezért a szovjet zsidófalak egyáltalán nem]ehetett tudomásuk arról, mi is történik a német oldalon. „A 30-as évek közepén a szovjet sajtó sokat írt a németországi antiszemitizmusról… Lion Feuchtwangler regénye, *Az Oppenheimer-család*, valamint ennek a regénynek a filmvászonra vitele, és egy másik film – *Mamlock professzor* – mutatták meg a veszélyt, amely a zsidókat fenyegette.” [31] Közvetlenül a „kristályéjszaka” pogromjai után a *Pravda* vezércikket közöl *„Fasiszta pogromosok és kannibálok*” címmel, amely élesen elítélte a

nácikat: „Undorral és felháborodással nézi az egész civilizált világ a német fasiszták brutális leszámolását a védtelen zsidó lakossággal... (Ugyanolyan érzésekkel) figyeli a szovjet nép is a németországi mocskos és véres eseményeket... A szovjetek országában a tőkésekkel és a földesurakkal együtt kiirtottuk az antiszemitizmus minden forrását is.” [32] Aztán egész november folyamán a Pravda naponta az első oldalán hozta a közleményeket: „Zsidópogromok Németországban... Brutális leszámolások a zsidó lakossággal... Tiltakozáshullám az egész világban a fasiszta pogromosok kegyetlenkedései ellen.” Hitler antiszemita politikája elleni tiltakozó nagygyűléseket tartottak Moszkvában, Leningrádban, Kijevben, Tbiliszben, Minszkben, Szverdlovszkban, Sztalinóban. A *Pravda* részletes beszámolót közölt a moszkvai értelmiség városi nagygyűléséről a konzervatórium nagytermében, ahol többek között felszólalt A. N. Tolsztoj, A. Kornyejcsuk, L. Szobolev írók, A. B. Goldenweiser, Sz. M. Michoels és számos művész, és lehozta a moszkvai nagygyűlés határozatát: „Mi, Moszkva város értelmiségének képviselői... haragunknak és felháborodásunknak adunk hangot Németország védtelen zsidó lakossága ellen alkalmazott fasiszta embertelen brutalitás és erőszak miatt. A fasiszták agyonverik, megnyomorítják, erőszakot tesznek, megölik és fényes nappal élve elégetik azokat, akiknek egyetlen bűne, hogy a zsidó néphez tartoznak.” [33] A következő napon, november 29-én a *Pravda „A szovjet értelmiséget felháborítják a németországi, zsidópogromok*” fejléc alatt egész oldalnyi tájékoztatót közölt a szovjet városokban megtartott nagygyűlésekről.

A Ribbentropp-Molotov paktum megkötésétől (1939 őszétől) azonban nemcsak a náci politika kritikája, hanem bármiféle tájékoztatás is teljesen eltűnt a németek által elfoglalt országokban történő zsidó üldözésről. „Számtalan értesülés... érkezett a Szovjetunióba a legkülönbözőbb csatornákon: hírszerzés, nagykövetségek, szovjet újságírók... Fontos információforrásként... szolgáltak azok a zsidó menekültek, akiknek sikerült átlépniük a szovjet határt. A szovjet tömegtájékoztatás, beleértve a zsidó sajtót is, hallgatásba burkolózott.” [34]

„Amikor pedig kitört a szovjet-német háború, és a nácik antiszemitizmusáról ismét elkezdtek beszélni, sok zsidó ezt kifejezett propagandaakciónak tekintette”, írja a mai kutató, a katasztrófa túlélőinek a fél évszázad alatt összegyűjtött tanúvallomásaira támaszkodva. „Sok zsidó saját élettapasztalataiban bízott, mintsem a rádióban, könyvekben és újságokban. Sokak képzeletében a németek olyanok voltak, mint akiket ők ismertek az első világháborúból. A polgárháború idején működő minden rezsim közül a zsidók véleménye szerint a német volt az egyik legmegértőbb a zsidók vonatkozásában.” [35] „Sok zsidó emlékezett rá, hogy az 1918. évi német megszállás során a németek jobban viszonyultak a zsidókhoz, mint a helyi lakossághoz, és ez megnyugtatta őket.” [36] És ennek okán „1941-ben az önként maradó zsidók száma jelentős”; de még 1942-ben is „a szemtanúk elbeszélése szerint... Voronyezsben, Rosztovban, Krasznodarban és más városokban a zsidók arra számítottak, hogy amint átvonul a front az ő városukon, utána majd folytathatják a munkájukat orvosként, tanárként, szabóként és cipészként, akikre – meggyőződésük szerint – minden rendszerben szükség van... A zsidók nem tudtak vagy nem akartak kitelepülni tisztán anyagi megfontolásból sem.” [37]

Addig, amíg a szovjet sajtó és rádió eltussolta a megszállóknak a zsidókkal szembeni brutalitásáról szóló híreket, 1942 nyarától erről szabad volt írni teljes terjedelmében a jiddis nyelvű *Einigkait (Egység)* című újságban, a zsidó antifasiszta bizottság lapjában. A bizottság létrehozása felé vezető első lépésnek „a zsidó nép képviselőinek” 1941 augusztusában rendezett rádiótalálkozóját tekinthetjük. A rendezvény a szövetségesek propagandisztikus megdolgozása végett közvetített az USA és más szövetséges országok felé (a találkozón részt vett: Sz. Michoels, P. Markis, I. Ehrenburg, Sz. Marsak, Sz. Eizenstein és mások). „A Nyugaton keltett hatás meghaladta Moszkva legderülátóbb várakozásait is... a szövetséges országokban zsidó szervezetek alakultak a Vörös Hadsereg szükségleteire szánt pénzeszközök gyűjtésére.” Innen származik a Kremlnek az az ötlete, hogy hasznos volna a Szovjetunióban létrehozni egy állandó zsidó bizottságot. „Így ekkortól (1941-ben) kezdődött a

szovjethatalom hét évig tartó együttműködése a nemzetközi cionizmussal.” [38]

Magának a bizottságnak a létrehozása igen döcögve haladt, a hatalom erős ingadozása közepette. A bizottság vezetésével 1941 szeptemberében kiszabadították a börtönből a tekintélyes Henrik Ehrichet, régi bundistát, aki még 1917-ben tagja volt az akkor mindenható, hírhedt petrográdi szovjet végrehajtó bizottságnak (azután Ehrich Lengyelországba települt, ahol is 1939-ben elkapták a szovjetek). Szintén lengyel bundista társával, Alterrel teljességgel a zsidó világközvélemény mozgósítására irányuló tervet forralt ki. „A szabadságtól megrészegült lengyel bundisták... egyre aktívabban működtek saját kockázatukra. Miután a fővárosi hivatalnokokkal együtt Kujbisevbe (Szamarába) költöztették őket, kapcsolatba léptek a szintén oda áttelepült nyugati diplomatákkal... felajánlva többek között a zsidó légió létrehozását az USA-ban, és a szovjet-német fronton való bevetését... a dolgok oly messzire mentek, hogy a lengyel bundisták... elkezdtek készülni a Nyugatra való önálló utazásra”. Ráadásul a két bundista „elbizakodottságában úgy gondolta (és nem is titkolta), hogy a szovjet rendszert a politikai liberalizáció irányába tudják megreformálni”. A bizottság – önállóságukba belerévült – vezetőit 1941 decemberében letartóztatták (Ehrlich felakasztotta magát a börtönben, Altert kivégezték). [39]

A zsidó antifasiszta bizottság összekovácsolásának ismét nekiláttak 1942 tavaszán, ehhez pedig ismét összehívták a „zsidó nép képviselőinek” nagygyűlését, és megválasztották a bizottságot. Azonban most már csupa szovjet zsidóból, az elnök Szolomon Michoels, a felelős titkár a korábbi lelkes bundista, majd pedig fanatikus csekista Sahno Epstein, „zsidó ügyekben »Sztálin szeme«„; a tagok: David Bergelson, Perec Markis, Lejb Kvitko és Der Nistor írók, a tudós Lina Stern és Frumkin akadémikus és mások. [40] Michoels helyettesévé a költő Icik Fefert választották (volt trockista, de Sztálinhoz írt ódáival kiesdekelte a kegyelmet, „az NKVD jelentős ügynöke”. A Nyugatra szervezett utazást rá mint „kipróbált ügynökre” bízták.) [41] A bizottság feladata: a világ közvéleményének befolyásolása, „»az egész világ zsidóihoz«, gyakorlatilag

alapvetően az amerikai zsidókhoz való folyamodás”. [42] Lobbizás és pénzügyi segély gyűjtése a Szovjetunió számára. (Éppen ezért küldték az Egyesült Államokba Michoelst és Fefert. Utazásuk 1943 nyarán, amely egybeesett a Komintern feloszlatásával, diadalmas sikert aratott, az USA 14 nagyvárosában szerveződtek nagygyűlések, New Yorkban 50 ezres. Fogadta őket Haim Weizman a cionizmus akkori vezetője és Albert Einstein is.) [43] Titokban azonban a bizottság a már ismert Lozovszkij-Drizdo, a Szovinformbüro elnökhelyettese alá tartozott, a Szovjetunióban pedig sehol sem volt fiókja és lehetősége a működésre, és ténylegesen „nem annyira a Vörös Hadseregnek szánt adományok gyűjtésére létrehozott szerv volt, mint inkább… a szovjeteket támogató hírverés eszköze külföldön”. [44]

Egyes zsidó szerzők szerint a 30-as évek végén megkezdődött a zsidók rejtett, de nyomatékos kiszorítása mindenfajta szovjet parancsnoki pozícióból. D. Sub írja, hogy az 1943. évi állapot szerint az NKVD legfelső kollégiumában egyetlen zsidó sem maradt, „csak a kereskedelmi, ipari és élelmiszerügyi biztosságokban vannak jelentős számban képviselve. Számos zsidó van a népoktatási biztosságban, valamint a külügyi népbiztosságban”. [45] Kortárs kutató a 90-es években hozzáférhetővé vált levéltári anyagok alapján más következtetést von le: „Az 1940-es évek folyamán a zsidók szerepe a büntetőszervekben továbbra is igen jelentős maradt, és csak a háború utáni években szűnt meg a kozmopolitizmus elleni kampány során.” [46]

Nincs véleménykülönbség azonban a zsidók által a hadseregben elfoglalt magas parancsnoki posztok vonatkozásában. A *Jevrejszkij mir (Zsidó világ)* közli, hogy „a Vörös Hadseregben most (a háború idején) több, mint száz zsidó tábornok szolgál”, és lehoz „egy rövid listát a találomra kiválasztott tábornoki nevekből” azzal, hogy „gyalogsági tábornokok nem kerültek bele”, 17 név (igaz, hogy eléggé viccesen belekerült a Gulágon szolgáló „Frenkel Naftalij Aronovics, hadmérnök-műszaki altábornagy”). [47] Azt, hogy a háború tetőfokán legalább száz zsidó tábornok volt, negyedszázaddal később egy

másik gyűjtemény is tanúsítja, és további neveket sorol. [48] (Elég nagy hiba azonban, hogy ezekben a gyűjteményekben a tábornokok között nem szerepel L. Z. Mehlisz főtábornok, aki 1937 és 1940 között Sztálin legközelebbi és bizalmas segédje, 1941-től ismét a MPVH politikai főcsoportfőnöke. A háború kitörése után 10 nappal letartóztatott vagy egy tucat tábornokot a nyugati front legfelső parancsnoki állományából. [49] Nem is beszélve a finn háború idején, majd Kercs mellett az általa véghezvitt megtorló intézkedésekről.)

A *Kis Zsidó Enciklopédiá*ban a zsidó tábornokok száma még vagy tizenöt névvel bővül. Mostanság pedig egy izraeli kutató tette közzé a zsidó tábornokok és tengernagyok névjegyzékét (beleértve azokat is, akik a háború idején kapták a rendfokozatot), és ezekből 270-et tartalmaz a lista. Tábornokot és tengernagyot! Ez nem hogy „nem kevés”, hanem kolosszális. A háború időszakából megnevez még négy népbiztost: Kaganovics, Borisz Vannyikov (lőszer), Szemjon Ginzburg (építkezések), Iszaak Salzman (harckocsigyártás) és a vörös hadsereg néhány főcsoportfőnökét; ebben a listában vannak zsidók is, négy hadseregparancsnok, huszonhárom hadtestparancsnok, hetvenkét hadosztályparancsnok, százhárom dandárparancsnok. [50]

„Egyetlen szövetséges hadseregben, még az amerikaiban sem foglaltak el zsidók annyira magas posztokat, mint a szovjet hadseregben”, írja dr. J. Arad. [51] Tehát arról beszélni, hogy a „zsidókat kiszorították a vezető posztokról” már a háború időszakában, igencsak helytelen volna. És a szovjet tömegek életében sem mutatkozott ez a kiszorítás még akkor. Mark Visnyak, az ismert szocialista mondotta az USA-ban 1944-ben: „A Szovjetunióról még a legelszántabb ellenségei sem mondanák, hogy a kormány az antiszemitizmust kultiválja.” [52] És akkor ez kétségtelenül így is volt.

Az *Einigkeit* című lap adatai szerint (1945. február 24-e, majdnem a háború vége): „a »harcok során tanúsított bátorságért és hősiességért«… érdemrenddel és érdeméremmel tüntettek ki… 63.374 zsidót”, 59 zsidó pedig a Szovjetunió Hőse letüntetést kapta. A *Volksstimme* című, jiddis nyelvű varsói lap – 1963. évi – adatai szerint: 160.772

zsidó kapott érdemrendet és érdemérmet a háborúban, Szovjetunió Hőse pedig 108 zsidó volt. [53] A 90-es évek elején izraeli szerző által közölt listán fel vannak tüntetve a nevek mellett a kitüntetés adományozásáról rendelkező rendeletek számai is, és eszerint 135 zsidó kapta a Szovjetunió Hőse, és 12 zsidó a Dicsőség érdemrend teljes sorozatának kitüntetését. [54] (Azonos adatok szerepelnek a háromkötetes A *Zsidó hősiesség áttekintésé*ben. [55]) És végül az egyik legeslegfrissebb (2001) levéltári kutatási anyagban ilyen szám szerepel: „összesen a háború során 123.822 zsidó kapott hadi érdemrendet vagy érdemérmet” [56], ekképpen a Szovjetunió nemzetiségei közül a zsidók a kitüntetések számát tekintve az ötödik helyen vannak az oroszok, ukránok, beloruszok és tatárok után.

„Az antiszemitizmus, mint akadály a zsidók számára a hivatali előrejutásban, valamint a háború időszakában a szovjet hadseregben a rendfokozatok és a kitüntetések odaítélése tekintetében egyáltalán nem létezett” [57], szögezi le J. Arad. Nagyra értékelték a front érdekében végzett munkát is. A szovjet zsidók nagyszámú beáramlása a tudományba és a technikába a 30-as években most hozta meg gyümölcsét. Sok zsidó kapcsolódott be a fegyverek és a haditechnika kifejlesztésébe, dolgozott a műszeriparban, a repülőgép-, harckocsi- és hajógyártásban, a tudományos kutatásban, az építőiparban, az iparvállalatok fejlesztésében, a villamosiparban, kohászatban és közlekedésben. A front érdekében végzett munkájukért 1941-1945-ben érdemrendekkel és érdemérmekkel tüntettek ki mintegy 180 ezer zsidót – tudósokat, mérnököket, különböző igazgatási szintek vezetőit és munkásokat. Ebből a létszámból több mint kettőszázan kaptak Lenin-rendet; mintegy háromszázan Sztálin-rendet a tudomány és a technika terén. A háború idején Szocialista Munka Hőse kitüntetést 12 zsidó kapott; a tudományos akadémián a fizikai-matematikai, a vegyészeti és a műszaki szakosztályban pedig 8 zsidó volt tényleges akadémikus vagy levelező tag. [58]

Sok szerző, közöttük Sz. Schwarz is megjegyzi, hogy „a zsidók szerepét a háborúban szisztematikusan eltagadták”, készakarva folytatták „a zsidók szerepének elhallgatására

irányuló politikát". Példának azt az érvet hozza fel, hogy neves szovjet íróknál, például K. Szimonovnál (*Nappalok és éjszakák*), V. Grossmannál (*A nép halhatatlan*), „a katonák, tisztek, politikai tisztek és mások hatalmas mennyiségű névsoraiban nem szerepel egyetlen zsidó név sem". [59] Persze, ebben a cenzúra korlátai is megmutatkoznak, különösen Grossmannál. (Később Grossman irodalmi riportjaiban megjelent a katonák zsidó neve.) Egy másik szerző megjegyzi, hogy az egész Szovjetunióban sokfelé lehetett kapni képeslapot Izrail Fiszanovics kitüntetést kapott tengeralattjáró-parancsnoknak az arcképével. [60] Később az ehhez hasonló közzétételek kibővültek, az izraeli kutató még 12 olyan zsidót sorol fel, akik a Szovjetunió Hőse érdemrendben részesültek, és akiknek arcképével tömegesen lehetett találkozni a levélpostai borítékokon. [61]

Habár magam is annak a háborúnak vagyok a résztvevője, életemben a legkevesebbet éppen a háborúval foglalkoztam könyvek alapján, anyaggyűjtés szintjén vagy háborús írások készítésével. Én azonban láttam zsidókat a fronton. Ismertem bátor embereket közülük. Mindenképpen ki szeretnék emelni közülük két harckocsi-elhárítót: egyetemi társamat, Emmanuil Mazin hadnagyot és az egyetemisták közül való Borja Hammerov kiskatonát (mindketten megsebesültek). A én ütegemben (60 ember) két zsidó volt: Ilja Szolomin szakaszvezető, kiválóan harcolta végig a háborít, és Pugacs közlegény (később belépett a politikai osztályra). Tüzérosztályunk tisztjei (20 fő) közül egy zsidó volt, Arzon őrnagy, a hadtáptiszt. Több mint valóságosan harcolt Borisz Szluckij költő, fennmaradt egy mondása: „Átlyuggattak a golyók." Lev Kopelev őrnagy, habár a hadsereg politikai főcsoportjában szolgált (ellenség bomlasztása), a legcsekélyebb félelem nélkül mászott a legvadabb csetepaték közepébe. Azt olvassuk az egykori MIFLI-hallgató, a bátor tiszt (MIFLI – moszkvai filozófiai, irodalmi és történelmi főiskola) Szemjon Freilich visszaemlékezéseiben: „Kitört a háború... rögtön a hadkiegészítőre, belépni a hadseregbe", anélkül, hogy befejezte volna a főiskolát, „szégyenlettük volna, ha nem osztjuk a sok millió ember nehézségeit". [62] Vagy Lazar Lazarev, a később ismertté vált irodalomtudós, diákként ment a háborúba, két évig harcolt a fronton, amíg mind két

kezét meg nem nyomorították: „Ez kötelességünk volt, amely elől szégyen lett volna kitérni… a mi életünk, azon körülmények között az egyetlen lehetséges, az egyedül méltó a koromnak és neveltetésemnek megfelelő emberek körében.” [63] 1989-ben pedig Borisz Izraelevics Feinerman válaszképpen ezt írta a *Lityeraturnoje obozrenyijebe (Irodalmi Szemle)*: 17 évesen, 1941 júliusában önkéntesként vonult be egy lövészezredbe, októberben mindkét lábára megsebesült, fogságba esett, megszökött, mankón kitört a gyűrűből; nálunk persze leültették „hazaárulásért”, de 1943-ban elérte, hogy a lágert büntetőszázadra váltsák fel, ott harcolt tovább, majd egy harckocsideszant géppisztolyosa és még kétszer megsebesül.

Ha fellapozzuk a legújabb *Orosz Zsidók Enciklopédiája* életrajzi köteteit, ott is számos példát találunk a harctéri áldozatvállalásra. Sik Kordonszkij akna- és torpedóvető ezred rajparancsnoka: „égő repülőgépét az ellenség szállítójárműveinek kormányozta”, poszthumusz Szovjetunió Hőse kitüntetést kapott. Wolf Korszunszkij „repülőezred-navigátor” a Szovjetunió Hőse. Viktor Haszin „a Szovjetunió Hőse… repülőszázad-parancsnok… 257 bevetésben vett részt, 10 repülőgépet lőtt le személyesen” és még 10-et a repülőtereken; lelőtték „az ellenség által elfoglalt terület felett, több napig tartott, amíg eljutott a frontvonalra. A kórházban belehalt sebesüléseibe”, megfoghatóbb már nem is lehetne! Harcban elesett zsidót az enciklopédia néhány tucatot említ.

Mégis a feltétlen bátorság egyértelmű példái ellenére a zsidó kutató felsóhajt: „széles körben elterjedt mind a hadseregben, mind a hátországban a nézet, hogy a zsidók kihúzzák magukat a harcokban való részvétel alól”. [64] Ez fájdalmas pont. Ha azonban azon igyekeznénk, hogy ne tapintsunk egymás fájdalmas pontjaira, akkor nem lenne értelme nekilátni közös megpróbáltatásokról szóló könyv megírásának.

A történelemben az is fontos, mit is gondoltak egymásról a népek. „A legutóbbi háború idején Oroszországban jelentősen felerősödött az antiszemitizmus. A zsidókat igaztalanul vádolták azzal, hogy kihúzzák magukat a katonai szolgálat, és főleg a frontszolgálat alól.” [65] „A zsidókról azt tartották, hogy a harcokban való

részvétel helyett »rohammal megszállták Alma-Ata és Taskent városait«.” [66] Egy, a Vörös Hadseregben harcolt lengyel zsidó tanúsága: „A hadseregben fiatal és idős egyaránt arról győzködött, hogy... a fronton egyetlen zsidó sincs. »Nekünk kell helyettük harcolnunk.« »Baráti« formában pedig azt mondták nekem: »Maga őrült. Mindenki otthon ül, biztonságban, maga meg hogy került a frontra?«.” [67] J. Arad: „Az ahhoz hasonló kifejezéseket, hogy »Mi a fronton, a zsidók meg Taskentben... a fronton nem találkozni zsidóval« katonák és civilek szájából egyaránt lehetett hallani.” [68] Tanúsítom: igen, lehetett ilyet hallani a frontkatonáktól. És a háború után ki ne találkozott volna ezzel a kérdéssel? Az a nyomasztó érzés maradt a szlávokban, hogy a *mi* zsidóink önfeláldozóbbak is lehettek volna abban a háborúban: hogy a fronton, alacsonyabb rangban, sűrűbben is előfordulhattak volna.

A legegyszerűbb azt mondani (azt is mondják), hogy ez az orosz antiszemitizmus, és ezen érzésnek nincs semmilyen alapja. (Kivéve a „német propagandát”, amit a lakosság magába szívott, ahogy egynémely forrás állítja; jóféle népünk van ezek szerint: másra sem képes, mint befogadni az agymosást, akár Sztálintól, akár Hitlertől.) Kísérletet kéne tenni a tisztázásra, hiszen már jó fél évszázada történt.

Hivatalos adat a szovjet hadsereg nemzetiségi összetételéről a második világháború idején a sajtóban nem lelhető fel. Ezért a legtöbb kutatás a harcoló zsidók létszámáról csupán becsült számokat szerepeltet, a források megnevezése vagy a számítási módszer kifejtése nélkül. Azt mondhatjuk azonban, hogy a 90-es évek legújabb kutatásáig az 500 ezres szám volt az elfogadott: „A zsidó lakosság a vörös hadseregnek mintegy 500 ezer harcost adott.” [69] „A világháború idején a szovjet hadseregben 550 ezer zsidó szolgált.” [70] A *Kis Zsidó Enciklopédia*: „a szovjet hadseregnek csak a harcoló alakulataiban több, mint 500 ezer zsidó szolgált”, ráadásul „ezek a számok nem foglalják magukban a zsidó partizánokat, akik a náci Németország ellen harcoltak”. [71] Ugyanezt a számot nevezik meg a *„Szemelvények a zsidó hősiességről*”, az A. Abramovics-féle *„A döntő háborúban*” és más források is.

Csupán egyetlen szerzőt találtunk, aki igyekezett megalapozni saját értékelését, részletesen kifejtve az olvasónak a gondolatmenetét, ez a J. Arad nevű izraeli kutató az általunk már többször idézett, a katasztrófáról szóló könyve.

Arad arra a következtetésre jut, hogy „a szovjet hadsereg soraiban a német nácik ellen harcoló zsidók összlétszáma legalább 420-430 ezer volt”. [72] (Ebben a számba ő pedig beleveszi a „sok ezer zsidó partizánt, alak az erdőkben küzdöttek a német megszállók ellen”, akiket a hadseregbe 1944-ben mozgósították Nyugat-Belorusszia és Nyugat-Ukrajna felszabadításakor; ráadásul Arad feltételezi, hogy a háború éveiben „a Szovjetunió megszállt területein mintegy 25-30 ezer zsidó partizán működött” [73]; az izraeli *enciklopédia* a *„náciellenes*” szócikk kevesebbre becsüli őket: „A Szovjetunió területén a földalatti szervezetekben és a partizánosztagokban a nácik ellen több mint 15 ezer zsidó küzdött.” [74]) Számításai során a kutató abból indul ki, hogy a mozgósított zsidók aránya megegyezett a Szovjetunió területén mozgósított lakosság átlagos arányával, vagyis 13-13,5%. Ez a feltételezés 380-405 ezer mozgósított „keleti” zsidót ad ki (miután összlétszámuk valamivel 3 millió feletti), ha nem lenne az a tény, hogy „Ukrajna és Belorusszia bizonyos területein nagyon magas volt azon zsidó lakosságnak az aránya, amelyet nem mozgósítottak, mivel ezeket a területeket azonnal megszállták a németek”. A szerző azonban feltételezi, hogy összességében a „keleti” zsidók között nem volt jelentős a mozgósítási „hiány”, mivel még a németek bevonulása előtt mozgósították a hadseregbe a behívott korosztályba tartozó férfiak meghatározó részét, és a hadseregben szolgált „keleti” zsidók számát végül is 370-380 ezerre becsüli. Áttérve a „nyugati” zsidókra, Arad emlékeztet, hogy 1940-ben a Nyugat-Belorussziában és Nyugat-Ukrajnában az 1919-1922 közötti születésűek mozgósítása során mintegy 30 ezer zsidó fiatalembert hívtak be; a szovjethatalom azonban az újonnan a Szovjetunióhoz csatolt nyugati területek katonáit „megbízhatatlannak” minősítette, és a háború kitörésekor szinte kivétel nélkül mindnyájukat átvezényelték munkaszolgálatra. „1943 végén kezdődött a korábban munkaszolgálatra vezényeltek ismételt mozgósítása... és

közöttük szintén voltak zsidók.” A szerző megemlíti, hogy 6-7 ezer zsidó a menekült „nyugatiak” közül harcolt a nemzetiségi baltikumi hadosztályokban. És hozzászámítva az 1944-ben a hadseregbe mozgósított zsidó partizánokat, erre jut: „megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunióhoz csatolt területekről legalább 50 ezer zsidó szolgált a vörös hadseregben, beleszámítva a háború előtt mozgósított állományt is”. J. Arad így kapja meg a hadseregben 1941-1944 között harcolt zsidók számát: 420-430 ezer. [75]

Ami pedig a forrásokban általánosan használt számot illeti – 500 ezer harcos – az Arad által használt számítási módszer alapján *visszaszámolva* (vagyis megállapítva, hogy mekkora zsidó lakosságból lehetett volna mozgósítani ezt az 500 ezret) 3.700.000-3.850.000 fős lakosságot kapunk. A fent idézett források szerint azonban a német megszállás elől elmenekült „keletiek” és „nyugatiak” maximális létszáma 2.226.000 fő. Még ha ehhez a *bázisszámhoz teljes létszámában* hozzáadjuk is az 1.080.000 fő megszállt területen maradt „keletit”, minthogyha a németek bevonulása előtt mozgósították volna a *teljes* bevonulási korú állományt – ez pedig koránt sincs így –, még ebben az esetben is majd *félmillió* ember hiányozna a bázisszámhoz. Ez pedig azt jelentené, hogy a fejezet elején tárgyalt evakuálás sikerei lényegesen alul vannak értékelve.

Ilyesfajta ellentmondás nem jelentkezik J. Arad számításaiban. Habár egyes részösszegek bizonyára pontosítást igényelnek. [76] Összességében ez a szám meglepően pontosan egybeesik a hadtörténeti intézet eleddig nyilvánosságra nem hozott adataival, amelyeket a honvédelmi minisztérium központi levéltárának forrásaiból szereztünk be. Ezen adatok értelmében a nagy honvédő háború éveiben az alábbi létszámot mozgósították [77]:

oroszok	-	19 millió 950 ezer
ukránok	-	5 millió 320 ezer
beloruszok	-	964 ezer
tatárok	-	511 ezer
zsidók	-	434 ezer
kazahok	-	341 ezer
üzbégek	-	330 ezer

Vagyis az igen elterjedt elképzelés ellenére a zsidók létszáma a Vörös Hadseregben a nagy honvédő háború éveiben arányos volt a katonákat küldeni képes lakosság létszámával; a háborúban részt vett zsidók aránya megfelel az országos átlagnak.

Hát akkor annak a háborúnak a népi benyomásait valóban antiszemita előítéletek diktálták? Persze az idősebb és a középkorú]tikosság valamely része a háború kezdetére még nem feledte a húszas-harmincas évek során szerzett sebeit. A frontszolgálatosok hatalmas százalékát azonban fiatalok alkották, akik a forradalom idején vagy utána születtek, az ő világlátásuk gyökeresen különbözött az idősebbekétől. Hasonlítsuk csak össze: az első világháború idején nincs ismeretünk az orosz hadseregben előforduló antiszemitizmusról, az 1915. évi katonai vezetésnek a front menti területekről származó zsidókkal szembeni kémmániája ellenére. Az Oroszországban 1914-ben élő 5 millió zsidóból [78] „az első világháború kezdetén az orosz hadseregbe mintegy 400 ezer zsidót mozgósítottak, 1917-re pedig létszámuk 500 ezerre nőtt”, [79] vagyis az első világháború kezdetén minden *tizenkettedik*, végén pedig minden *tizedik* orosz zsidó harcolt. A második világháború idején pedig már minden *nyolcadik*, *hetedik*. Miről van hát szó? Feltételezhetjük, hogy ebben nagy szerepet

játszottak az új hadseregen belüli aránytalanságok, amelyeknek az érzékelése a fronton annál érzékenyebb volt, minél közelebb kerültünk a halálos első vonalhoz.

A zsidók a többi orosz állampolgárral azonos jogokat kezdtek élvezni 1874-től az *általános* hadkötelezettség tekintetében, de az első világháború idején, egészen a februári forradalomig még érvényben volt Sándor cár rendelete arról, hogy a zsidók nem kaphattak az altisztinél magasabb rendfokozatot (a törvény nem terjedt ki a katonaorvosokra). A bolsevikok idején a helyzet gyökeresen megváltozott, és a második világháború alatt – összegzi az izraeli *enciklopédia* – „a Szovjetunió többi nemzetiségéhez képest a zsidók képezték a főtisztek aránytalanul nagy részét, elsősorban amiatt, hogy közöttük sokkal magasabb volt a felsőfokú képzettséggel rendelkező emberek aránya”. [80] J. Arad így értékeli: „a zsidó komisszárok és politikai tisztek létszáma a különböző alegységeknél a háború idején

viszonylag magasabb, mint a más beosztásokban lévőké... legalábbis a zsidók aránya a hadsereg politikai vezetésében... háromszor magasabb, mint a zsidóknak a Szovjetunió lakosságán belüli aránya”. [81] Azonkívül magától értetődő, hogy zsidók voltak „a katonaorvoslás legfőbb szakértői... a különböző frontok egészségügyi csoportfőnökségeinek vezetői... a Vörös Hadsereg tábornoki állományában 26 zsidó egészségügyi szolgálatos tábornok és 9 állatorvosi szolgálatos tábornok volt”; 33 zsidó tábornok szolgált a műszaki csapatokban.

[82] A zsidó orvosok és hadmérnökök természetesen nem csak magas posztokat foglaltak el: „a katonaorvosok között... számtalan zsidó akadt (orvos, ápolónő, szanitéc[173])”. [83] Emlékeztetünk arra, hogy 1926-ban a katonaorvosok 18,6%-a volt zsidó, pedig a férfilakosságon belüli arányuk csak 1,7% [84], a háború idején ez az arány csak növekedett a nagyszámú zsidó katonaorvosnő miatt; „a zsidók hagyományosan magas aránya a szovjet orvostudományban és a műszaki szakmákban természetes módon járult hozzá nagyszámú zsidó szakember hadseregbeli szolgálatához”. [85]

Bármennyire is vitathatatlanul fontosak és szükségesek is voltak ezek a szolgálatok a *teljes* végső győzelemhez, korántsem mindenki élte meg a győzelmet. Egyelőre azonban az egyszerű frontszolgálatos hátratekintve az első vonalból, látta a front második és harmadik lépcsőjét, amelyek persze nyilvánvalóan szintén részt vettek a háborúban. Mélységi törzskar, hadtáp, az egész orvoslás az egészségügyi zászlóaljtól felfelé, a különböző hátországi műszaki alegységek, és persze azoknak a személyzete, írnokok és a hadsereg teljes propagandagépezete, beleértve az utazó zenekarokat, a frontokon vendégszereplő színészbrigádokat, és mindenki láthatta: igen, *ott* jóval sűrűbben vannak a zsidók, mint az első vonalban. Ezt írják: „a »leningrádi frontlátogató írók« között” zsidó „még a legóvatosabb és inkább alulértékelt becslés szerint is... 31% volt”. [86] Vagyis inkább több. Ebből azonban nem világos: és hányan dolgoztak közülük szerkesztőségekben? Ezek rendszerint 10-15 kilométerre voltak az első vonaltól, ha pedig kimentél az első vonalba, és elkezdődött a

[173] *Szanitéc (német)*: egészségügyi katona, sebesültszállító.

haddelhadd, senki sem kényszerít arra, hogy „tartsd a frontot”, azonnal el is lehet menni, itt egész más a mentalitás. Hányan és hányan húzták magukra a „frontot megjárt” jelzőt, leginkább az írók és újságírók közül. A nevesekről külön irodalmi értékelő cikkben illik szólni. A nem nevesek és névtelenek – hány efféle *frontharcos* ülepedett le az üzemi újságokban – front-, hadsereg-, hadtest- és hadosztálylapoknál. Íme egy eset. A géppuskás tanfolyam után Alekszandr Herskovits alhadnagyot kiküldik a frontra. A tábori kórház után azonban, „miközben igyekezett utolérni egységét, valamelyik kis állomáson megérezte a nyomdafesték ismerős szagát, elindult felé és betért a hadosztályújság szerkesztőségébe, amelyiknek épen szüksége volt első vonalbeli tudósítóra”. És a sorsa eldőlt. (És mi van a gyalogos alegységével, amely után igyekezett?) „Ebben a beosztásában sok ezernyi háborús kilométert tett meg.” [87] Hát persze, hogy harctéri tudósítók is estek el. Ezt meg Mihail Goldstein zenész, „fehér cédulás” – vagyis látása miatt nem hadköteles – írta önmagáról: „...igyekeztem a frontra jutni, ahol több ezer koncertet adtam, ahol sok katonadalt írtam, és ahol gyakran kellett lövészárkot ásnom, segítve a katonáknak”. [88] *Gyakran*? Utazó zenész és ásó a kézbe? Egykori frontszolgálatos szemével értékelve egyértelműen állíthatom: egészen hihetetlen kép. Vagy találkozunk efféle csodálatos életrajzzal: Jevgenyij Hersuni „1941 nyarán önkéntesként lép be a népfelkelők soraiba, ahol nemsokára kisebb esztrádzenekart alakított”, borsódzik a hátam, és azé, aki ismeri ezeket a fegyvertelen, még egyenruhával sem ellátott, halálra szántan a végzetükbe hajszolt menetoszlopokat, ugyan, miféle zenekar? Majd 1941 szeptemberétől „Hersuni egy csapat felkelőtársával kivezénylik a vörös hadsereg leningrádi művelődési házába, ahol megszervezte a frontot járó cirkuszt, amelynek vezetője lett”. A dolog azzal végződött, hogy „1945. május 9-én a Hersuni-féle cirkusz Berlinben, a Reichstag lépcsőfordulóiban lépett fel”. [89]

Természetesen a gyalogságnál, az első vonalban is harcoltak zsidók. A 70-es évek közepéről származó szovjet forrás adatokat hoz kettőszáz lövészhadosztálynak az 1943. január 1-ei és 1944. január 1-ei nemzetiségi összetételéről, összehasonlítva az egyes nemzetiségeknek a „régi” határok

közötti Szovjetunió lakosságán belüli arányával. Ezekben a hadosztályokban a fenti időszakban a zsidók aránya sorrendben 1,50% és 1,28%, míg a lakosságon belüli arányuk 1,78% (1939-ben). [90]

Helyénvaló megjegyeznünk, hogy némely vakmerő zsidó még feszültebben és termékenyebben vett részt a háborúban, mintha a fronton harcolt volna. Ilyen volt Trepper és Gurevics híres „vörös zenekara",amely hírszerzői tevékenységet folytatott Hitler alatt egészen 1942 őszéig. Ők a szovjet stratégiai és taktikai döntések számára elengedhetetlenül fontos híreket továbbítottak. (Mindkét hírszerző leülte a magáét a Gestapónál, a háború után pedig a Szovjetunióban az első 10, a második 15 évet.) [91] Vagy pedig Lev Manevics szovjet hírszerző, egy különleges rendeltetésű egység parancsnoka a polgárháború idején, majd sok éven keresztül hírszerző Németországban, Ausztriában, Olaszországban. Olaszországban letartóztatják 1936-ban, de még fogságából is módot talált hírek továbbítására a szovjet központba; 1943-ban a náci táborokban Sztarosztyin ezredes néven szerepel, az antifasiszta ellenállás tagja. Az amerikaiak 1945-ben kiszabadítják, de nem sokkal a Szovjetunióba való hazatérése után meghal, különben valószínűleg *lesittelték* volna. Csak 20 év múlva, 1965-ben kapta meg poszthumusz a Szovjetunió Hőse kitüntetést. [92] (Voltak fura életrajzok is, például Mihail Scheinmané. A 20-as évektől a Komszomol járási titkára, a harcos ateisták szövetsége fellángolásainak éveiben munkatárs annak központjában, majd a vörös professzúra[174] főiskolájának a végzőse és az SZKbP KB sajtóosztályának munkatársa. Német fogságba esik 1941-ben, s a háborút annak végéig – zsidó és magas beosztású politikai tiszt! – a németeknél csücsüli végig. És a SZMERS számára egyértelmű „bűncselekmény" ellenére a többieket hosszú évekre lecsukták? Ő pedig már 1946-tól szerencsésen a vallástörténeti múzeum, majd pedig a tudományos akadémia történeti intézetének dolgozója. [93])

Persze különálló példákra – sem az egyik, sem a másik oldal felé – semmi sem lehet építeni. Megbízható és ami még fontosabb, részletesebb statisztika pedig nincs; és alig valószínű, hogy bármikor is lesz.

---

[174] *Professzúra (latin)*: tanári (egyetemi) állás.

Nemrég azonban az izraeli napisajtóban érdekes történet jelent meg. Amikor a háború elején Jona Degen önkéntesként akart bevonulni a Komszomol-szakaszba, Sulim Dain, akit Jona magával hívott, azt válaszolta, „hogy szerencsésebb volna, ha a zsidók az összecsapást kívülről figyelhetnék, mivel ez nem az ő háborújuk, talán éppen ez hozza meg a megvilágosodást, és segít Izrael visszaállításában. »Ha behívnak a háborúba, bevonulok a háborúba. De önkéntesként semmi esetre sem.«„ [94] Feltehetjük, hogy nem Dain volt az egyedüli, aki így gondolkodott, hanem különösen az idősebbek és élettapasztalatokkal rendelkezők közül számosan. És a zsidóknak ezt a hangulatát, különösen azoknál, akik hűségesek voltak Izrael örök eszméjéhez, teljességgel meg lehet érteni. Azért inkább egy kissé értetlen megjegyzés: jött az ellenség, a zsidók fő ellensége, mindenekelőtt a zsidókat kiirtani jött, és hogyan tudott Dain, és a vele egyívásúak semlegesek maradni? Az oroszoknak meg amúgy is meg kell védeniük saját országukat.

Egy mai kommentátor (ismerem személyesen: frontszolgálatos, majd elítélt) így összegzi: „egyetlen idősebb háborús veterántól sem hallottam mindmáig olyan világos gondolatokat és nem találkoztam az értékelés olyan mélységével, mint Sulim Dainnál" (aki aztán elesett Sztálingrádnál): „két fasiszta fenevad csapott össze", ugyan minek vennénk ebben részt? [95]

Igen, a sztálini rezsim nem jobb a hitlerinél. De a *háború, időszakában* a zsidók számára ez a két fenevad nem lehetett azonos! És hogyha *az* a fenevad győzött volna, vajon mi történik a szovjet zsidókkal? Vajon *ez* a háború nem volt a zsidók *saját honukat védelmező* háborúja: összecsapni az egész zsidó történelem legborzalmasabb ellenségével? És azok a zsidók, akik éppen így értelmezték a háborút, és még azok, akik már nem választották el sorsukat az oroszok sorsától, mint Freilich, mint Lazarev és Feinerman, akik 1941-ben épp az ellenkezőjét gondolták, mint Sulim Dain, azok odaadóan harcoltak.

Isten mentsen, hogy valamiféle „zsidó gyávasággal" magyarázzam Dain álláspontját. Önkímélet és óvatosság végigvonul a zsidók szétszóratásának egész történetén, valóban, de hasonlóképpen magyarázható. Izrael hatnapos

és más háborúiban pedig bebizonyították leemelkedő katonai bátorságukat.

Akkor pedig Dain álláspontja nem értelmezhető másként, mint annak a kettős alattvalóságnak az ellazító hatásával, amelyről 1922-ben a petrográdi Szolomon Lurje professzor azt mondta, hogy ez az antiszemitizmus egyik magyarázata és egyik legfőbb forrása: „az ebben az országban élő zsidó *nem csak ehhez* az országhoz tartozik, ezért érzései elkerülhetetlenül kettéoszlanak. A zsidók mindig nacionalista beállítottságúak voltak, de ennek a nacionalizmusnak a tárgya a zsidóság, nem pedig az az ország, amelyben a zsidók éltek.” 196] Nem voltak teljes mértékben érdekeltek ebben az országban. Hiszen a távolban sokak számára nem tudatosan, de ott lebeg a *saját* Izrael.

És a hátországban? A kutatók kétséget kizáróan megállapították, hogy „a háború idején... kiéleződött az antiszemitizmus” [97]; „az antiszemitizmus görbéje ezekben az években ismét hirtelen felfelé fordult, és az antiszemita megnyilvánulások... feszültségükben és elterjedtségükben messze maguk mögött hagyták a húszas évek második felének mértékét” [98]; „a háború éveiben az antiszemitizmus bevonult a köztudatba még a legmélyebb hátország területén is”. [99]

Az evakuálás idején „az úgynevezett mindennapi antiszemitizmus, amely tetszhalottá vált, miután a 30-as évek elején kialakult a sztálini diktatúra, most ismét életre kelt a háború által keltett általános szervezetlenség, pusztulás, egyéb nehézségek és nélkülözés közepette”. [100] Ez mindenekelőtt Közép-Ázsiára vonatkozik, Üzbegisztánra, Kazahsztánra, „különösen, amikor a frontról ideözönlött a sebesültek és hadirokkantak tömege” [101], ott pedig amúgy is tömegesen éltek az evakuált zsidók, köztük a lengyel zsidók is, akiket a kitelepítés „kiszakított hagyományos közegükből”, amely egyáltalán nem a szovjet és a kolhoz volt. Íme, a közép-ázsiai evakuálást megjárt zsidók tanúsága rögtön a háború után: „A kitelepített zsidók alacsony munkahatékonysága... a helyi lakosság szemében annak volt a bizonyítéka, hogy a zsidók nem szívelik a

fizikai munkát, ami állítólag a zsidók egyik jellemvonása.” [102] „Az (antiszemita) hangulat fokozódásához jelentős mértékben hozzájárult az az aktív tevékenység, amibe nemsokára a lengyelországi menekültek fogtak az árupiacokon.” [103] „Hamarosan meggyőződhettek arról, hogy az a rendszeres kereset, amit számukra az üzemekben, kolhozokban, szövetkezetekben munkásként végzett munka biztosít… nem védi meg őket az éhhalál fenyegetésétől. Az életben maradáshoz egyetlen út kínálkozott, a piac, a kereskedelem, a »spekuláció«„, és így a szovjet valóság „kényszerítette a lengyel zsidókat arra, hogy piaci műveletekbe fogjanak, akár akarták ezt, akár nem”. [104] „Taskent nem zsidó lakossága az Ukrajnából evakuált zsidókat barátságtalanul fogadta. Hangok hallatszottak: »Nézzétek csak ezeket a zsidókat! Mindnyájuknak sok pénze van.«„ [105] „Ebben az időben előfordult a zsidók sértegetése, megfenyegetése, kihajításuk a kenyérért sorban állók közül.” [106] „Az orosz zsidók másik csoportja, amely főként hivatalnokokból állt, és jelentős pénzeszközöket birtokolt, a helyi lakosság ellenséges érzületével találkozott a szabadpiaci árak felsrófolása miatt, amelyek pedig amúgy is nagyon magasan tartották magukat.” [107]

És miután felsorolja ezeket a bizonyságokat, a szerző *közvetlenül* ezután magabiztosan így magyarázza ezeket a jelenségeket: „Egészen idáig eljutott a hitleri hírverés visszhangja” [108], és nem ő az egyetlen, aki ezzel magyaráz.

Megáll az ember esze! Ugyan miféle hitleri agymosás volt képes ennyire széles körűen és győzedelmesen eljutni Közép-Ázsiába, ha a fronton is csak ritka szórólapok formájában jelent meg, amelyeket veszélyes volt kézbe venni, a rádiókészülékeket pedig a Szovjetunióban mindenkitől elkobozták?

Nem, persze, a szerző érti: volt „még egy oka annak, hogy az antiszemita hangulat fokozódott azokban a járásokban, ahova a kivándorlók fő áradata irányult. Itt rejtett formában megnyilvánult az ellenséges viszony a vidéki lakosság tömegei és az ország központjaiból érkezett privilegizált hivatalnokréteg között. A központi hivatalok áttelepítése a hátország mélyére lehetővé tette, hogy a helyi

lakosság nagyon tapinthatóan megérezze ezt a szociálisan szembetűnő különbséget.” [109]

Szintén sajátos mozgatórugók működnek a lakosságban is, amely magán érezte a német megszállást, mint Ukrajna. Itt az igazolása ennek a palesztinai zsidó ügynökség hírleveléből, 1945 márciusából: „Az ukránok ellenségesen fogadják a visszatérő zsidókat. Harkovban a felszabadulás után néhány héttel már egyetlen zsidó sem mert kimenni az utcára éjszaka... A zsidókat több alkalommal megverték a piacokon... A saját házaikba hazatérő zsidók csak az ingóságaik egy részét találták meg, amikor azonban bírósághoz fordultak, az ukránok gyakran hamisan tanúskodtak, a zsidók ellen vallottak.” [110] (A helyzet eléggé általános, bírósághoz hiába is fordult az ember: nagyon sok kitelepített személy, nem csak zsidók, régi lakóhelyükre való visszatérésükkor fedezték fel, hogy kirabolták őket.) „Ukrajna német megszállás alóli felszabadítása után a zsidókkal szemben kialakult ellenséges hangulatról számos tanúvallomás számol be.” [111] „A német megszállás következtében az antiszemitizmus – annak különböző formáiban – jelentősen megerősödött Ukrajna, Moldávia, Litvánia lakosságának minden rétegében.” [112]

Bizony, *éppen itt*, ezeken a területeken a hitleri zsidóellenes propaganda valóban jól működött a megszállás éveiben, a legfontosabb azonban ugyanaz marad: a szovjethatalom idején a zsidók összeolvadtak a vezető réteggel, és íme, egy, a megszállt területekről származó titkos német jelentésben 1941 októberében ez áll: „az ukrán lakosság zsidókkal szembeni dühe igen nagyfokú... rájuk úgy tekintenek... mint az NKVD besúgóira és ügynökeire, amely szervezet bevezette az ukrán nép elleni terrort”. [113]

Általánosságban a háború kezdetén „a hitleristák azt tervezték, hogy azt a benyomást keltik, miszerint nem a németek, hanem maga a helyi lakosság kezdte el irtani a zsidókat”. Sz. Schwarz feltételezi, hogy a német propagandasajtó közléseivel szemben, „ellenkezőleg, éppen a helyszínről származó, nem a nyilvánosságnak készült

német jelentések érdemlik meg a bizalmat". [114] Bőségesen idézi F. Schtolecker SS[175] Standartenführernek Berlinbe küldött jelentését a hozzá beosztott SS-csapatok tevékenységéről (a Baltikumban, Belorusszia egy részén és az OSzFSzK egy részén) a keleti háború megkezdésétől 1941. október 15-ig: „Habár ez jelentős nehézségekbe ütközött, a bevonulás (a német csapatoké) utáni első órákban sikerült a helyi antiszemita erőket bevetni a zsidók elleni pogromokban... Meg kellett mutatni, hogy... ez természetes reakció a zsidóktól elszenvedett sokéves elnyomásra és a kommunisták által szervezett terrorra... Nem kevésbé volt fontos a jövő számára vitathatatlan és bizonyítható tényként kialakítani, hogy... a lakosság saját önálló kezdeményezésére alkalmazta a legkeményebb megtorlást a bolsevikok és zsidók ellen. Anélkül, hogy ebben felfedezhető volna bármiféle utasítás a német szervek részéről."[115]

Az egyes megszállt területeken a helyi lakosságnak az ehhez hasonló kezdeményezések iránti készsége jelentősen különbözött. „A baltikumi feszült légkörben a zsidók iránti gyűlölet éppen akkor érte el forráspontját, amikor 1941. június 22-én megkezdődött Hitler támadása Szovjet Oroszország ellen" [116], mivel őket az NKVD-vel való együttműködéssel vádolták a baltikumiak kitelepítése céljából. Az izraeli *enciklopédia* E. Budvidajte-Kutorgene litván orvos naplóbejegyzését idézi: „Minden litván, kevés kivétellel, teljes egyetértésben van a zsidók iránti gyűlölet tekintetében." [117] Mindazonáltal jelenti a Standartenführer, „legnagyobb megdöbbenésünkre zsidópogromot kiváltani... igen nehéz feladat volt". Mégis sikerült a litván partizánok segítségével, akik június 25-ről 26-ra virradóan Kaunaszban 1.500 zsidót pusztítottak el, a következő napokban pedig még 2.300-at. Felégették a zsidó negyedet és néhány zsinagógát [118]; „a zsidók tömeges kivégzését 1941. október 29-én és november 25-én végezte az SS és a litván rendőrök. A kilencedik erődben mintegy 19 ezret lőttek agyon" [119] a 36 ezer kaunasi zsidóból. 1941 őszén „sok litván városban és kistelepülésen a teljes zsidó lakosságot kiirtották a litván rendőrök a németek

[175] *SS – Schutzstaffel (német)*: a nemzeti szocialista párt fekete inget viselő fegyveres rohamosztagai, később a fasiszta német állam katonai rendőrsége. (Ez így ebben a formában nem igaz! – *a dig.*)

irányításával”. [120] Jóval nehezebb volt ehhez hasonló öntisztogatásokat és pogromokat kiváltani Lettországban”, jelenti az SS-vezető, mivel ott „az egész nemzetiségi vezetőréteget, különösen Rigában kiirtották vagy kitelepítették a bolsevikok”. [121] Már 1941. július 4-én azonban a lett aktivisták „felgyújtottak néhány zsinagógát Rigában, amelyekbe előzőleg behajtották a zsidókat... Mintegy 2 ezer ember halt meg”; a megszállás első napjaiban részt vettek néhány ezer zsidó németek általi kivégzésében a bikerniekski erdőben, Riga mellett. Október végén és november elején mintegy 27 ezer zsidó kivégzésében a Rumbule vasútállomás közelében. [122] Észtországban „a jelentéktelen lélekszámú zsidó lakosság miatt nem volt lehetséges pogromok megrendezése”, számol be az SS-tiszt. [r23] Az észt zsidókat pogromok nélkül is kiirtották: „Észtországban mintegy kettőezer zsidó maradt. Szinte minden zsidó férfit a németek és észt bűntársaik a megszállás első heteiben agyonlőttek.” A hátramaradottakat... „a Tallinn melletti Harku táborba zárták”, és 1941 végére mindnyájukat megölték. [124]

Belorusszia pedig csalódást okozott a német parancsnokságnak. Sz. Schwarz: „a németeknek arra tett sikertelen próbálkozásai, hogy elnyerjék a helyi lakosság széles köreinek szimpátiáját a zsidók kiirtásához... teljes egyértelműséggel tükröződnek a titkos német iratokban (jelentésekben)... »Változatlanul meg kell állapítanunk, hogy alakosság elzárkózik bármiféle zsidóellenes önálló akciótól.«„ [125] De a Vityebszk megye Gorodok városában a szemtanúk vallomása szerint 1941. október 14-én a gettó felszámolása során „a policájok rosszabbak voltak a németeknél” [126]; Boriszovban pedig éppen az „orosz rendőrség” (a jelentésből az következik, hogy nem helyi, hanem Berlinből hozott) „két nap alatt (1941. október 20-án és 21-én) 6.500 zsidót pusztított el. A jelentés szerzője hozzáteszi, hogy a zsidók kiirtását korántsem fogadta a helyi lakosság egyetértése...: »Ki adott rá parancsot...? Hogyan lehetséges az ilyen...? Most a zsidókat ölik, és mikor kerül sor miránk? Mit tettek ezek a szegény zsidók? Hiszen csak dolgoztak. A valódi felelősök, persze, veszélytelen helyen találhatóak.«„ [127] Ez pedig a németek „megbízottjának”, egy Lettországból megérkezett belorusznak a beszámolója: „A beloruszok számára

ismeretlen a zsidókérdés. Számukra ez teljes egészében a németek dolga, amely nem érinti a beloruszokat... A zsidókkal mindenki együttérez, sajnálják őket, a németekre pedig mint barbárokra és zsidógyilkosokra (Judenhenker) tekintenek. A zsidó, mondják, ugyanolyan ember, mint a belorusz.” [128] Mindenesetre írja Sz. Schwarz, „nem voltak a német büntetőkülönítményekhez csatolt belorusz »nemzeti csapatok«, habár léteztek lett, litván és »vegyes« csapatok, amelyekben néhány belorusz is részt vett.” [129]

Ukrajnában ez az elgondolás jobban sikeredett. A háború kezdetétől fogva a német propaganda felszólította az ukrán nacionalistákat („banderovistákat”), hogy álljanak bosszút a zsidókon azért, mert Schwarzbard meggyilkolta Petljurát. [130] A Bandera-Melnyik féle ukrán nacionalisták szervezetét (OUN) különösebben nem kellett rábeszélni: már a német-orosz háború kitörése előtt, 1941 áprilisában Krakkóban megtartott 2. kongresszusán határozatot fogadott el, amelynek 17. pontjában ez állt: „A Szovjetunióban a zsidók az uralkodó bolsevista rezsim leghűségesebb támaszai, és az Ukrajnába betört moszkvai imperializmus élcsapata... Az ukrán nacionalisták szervezete a zsidókat a moszkvai bolsevista rezsim pillérének tekinti, és egyidejűleg tájékoztatja a néptömegeket, hogy Moszkva a legfőbb ellenség.” [131] Kezdetben a „benderovisták” szövetséget kötöttek a németekkel a bolsevikok ellenében. Az 1940. év folyamán és 1941 első felében az OUN vezetése előkészületeket tett Németország és a Szovjetunió közötti esetleges háború esetére. Az OUN alapvető bázisa akkoriban a főkormányzóság volt, vagyis a nácik által megszállt Lengyelország egy része... (Ott) az ukrán rendőrség felállítása folyt, készültek a gyanús elemek listái, amelyekben zsidók is voltak. Ezeket a listákat használták fel a későbbiekben az ukrán nacionalisták a zsidók elpusztítására... „Menetcsoportokat” hoztak]étre Ukrajna keleti részébe való kiküldésre, a német hadsereg kötelékében megalakították az ukrán nacionalisták „Roland” és „Nachtigal” zászlóaljait. Az OUN-tagok a német csapatokkal együtt érkeztek keletre. Nyugat-Ukrajnán 1941 nyarán „végigvonult a zsidópogromok hulláma, amelyekben... mind a melnyikovisták, mind a banderovisták részt vettek. A pogromok során mintegy 28 ezer zsidó halt

meg.” [132] Az OUN iratai között megtalálható Ja. Sztecko (akit 1941 júliusában az ukrán kormány fejének nyilvánítottak) nyilatkozata: „A zsidók segítenek Moszkvának Ukrajna rabságban tartásában, ezért az álláspontom az, hogy a zsidókat el kell pusztítani, és Ukrajnában alkalmazni kell a zsidóság elpusztításának német módszereit.” Júliusban Lvovban (Banderának) az OUN vezetőségi ülése zajlott, ahol megvitatták a zsidópolitikájukat is. Különböző javaslatok hangzottak el: a zsidópolitikát „az 1939 előtti náci politika alapelveire építeni... Javasolták a zsidók elszigetelését gettókban... A legszélsőségesebb javaslatot Sztyepan Lenkavszkij tette: »Ami a zsidókat illeti, minden olyan módszert használni fogunk, ami elpusztításukhoz vezet.«„ [133] És mindaddig, amíg az OUN kapcsolata a németekkel meg nem romlott (amiatt, hogy Németország nem ismerte el az ukrán függetlenség kikiáltását), „számos eset volt, különösen az első évben... amikor az ukránok közvetlenül segítettek a németeknek a zsidók kiirtásában”, különösen „az ukrán kisegítő rendőrség, amelyet a németek főképpen Galíciában és a Volinyban toboroztak”. [134] „Umanyban 1941 szeptemberében a város ukrán rendőrsége néhány SS-tiszt és őrmester vezényletével mintegy 6 ezer zsidót végzett ki”; november elején 6 km-re Rovnótól „az SS és az ukrán rendőrség 21 ezer zsidót pusztított el a gettóból”. [135] Ugyanakkor írja Sz. Schwarz: „Lehetetlenség megállapítani, hogy az ukrán lakosság mekkora részét fogta el az aktív és a pogromos antiszemitizmus hangulata. Valószínűleg a lakosság elég jelentős részétől idegen volt ez az érzés, különösen a kulturáltabb rétegek körében.” Ami pedig a tősgyökeres szovjet Ukrajnát illeti, az ezekről a területekről küldött titkos német jelentésekben „egyáltalán nincs szó az ukrán pogromos »ösztönös népi erőkről«„. [136] Még „a Krímben kerültek megszervezésre a tatár önvédelmi csapatok, amelyek irtották a zsidókat”. [137]

Ami a németek által megszállt tősgyökeres orosz területeket illeti, ott „a németek nem használhatták fel a lakosság oroszellenes hangulatát; a moszkvai imperializmusra való hivatkozás nem állta meg a helyét, a helyi nacionalizmus támogatásától megfosztott érv a judeo-bolsevizmusról, jelentős mértékben elvesztette mozgósító erejét”. A helyi orosz lakosság körében „viszonylag kevés

ember támogatta aktívan a németek zsidóellenes pusztítási politikáját”. [138]

A szovjet zsidóság sorsát vizsgáló kutató következtetése: Litvániában is, Lettországban is a németekre „jellemző volt pogromos tevékenységük álcázása, és a helyi lakosság köréből az ő támogatásukkal verbuválódott megsemmisítő különítmények előtérbe helyezése”. Viszont „Belorussziában, jelentős mértékben még Ukrajnában sem, és annál kevésbé az OSzFSzK megszállt területein” a németeknek ez nem sikerült, „a helyi lakosság többsége ebben nem igazolta a belé vetett bizalmat”, és ezeken a helyeken „a németeknek nyílt sisakkal kellett fellépniük”. [139]

A Szovjetunió ellen irányuló katonai hadjárat hitleri terve (Barbarossa-terv) magában foglalta „a politikai irányítás előkészítésének *különleges feladatait*, amelyek két ellentétes politikai rendszer totális harcából fakadnak”. A Wehrmacht legfőbb vezetése 1941 májusában-júniusában kibocsátott pontosító parancsai értelmében a Barbarossa-terv végrehajtásának területén – nyomozás és bíróság nélkül – azonnal megsemmisítendő volt minden személy, akit Németországgal ellenséges cselekményekkel gyanúsítottak (és minden esetben: politikai biztosok, partizánok, szabotőrök és zsidók). [140]

A Szovjetunió területén a különleges feladatok végrehajtására a biztonsági szolgálat (SD) és a biztonsági rendőrség (Gestapo) kötelékében négy különleges bevetési csoportot (Einsatzgruppen) hoztak létre. Ezek századnyi létszámú operatív részleggel (Einsatzkommandos) rendelkeztek. A bevetési csoportok együtt mozogtak a német hadsereg élcsapataival, de közvetlenül R. Heidrich, a Harmadik Birodalom biztonsági főcsoportfőnökének parancsnoksága alá tartoztak.

Az észak hadseregcsoport kötelékében működő Einsatzgruppe-*A* (mintegy 1000 SS-tiszt és katona dr. F. Schtolecker SS Standartenführer parancsnoksága alatt) az „észak” hadseregcsoport kötelékében Litvániában, Lettországban, Észtországban, leningrádi és poltavai területeken működött. A központ hadseregcsoport kötelékében működő Einsatzgruppe-*B* (655 fő, A. Neve SS

Brigadenführer parancsnoksága alatt) Belorusszián és Szmolenszk vidékén keresztül Moszkva irányában vonult előre. A dél hadseregcsoport kötelékében működő Einsatzgruppe-*C* (600 fő, E. Rasch Standartenführer) Nyugat- és Kelet-Ukrajna területén működött. Az Einsatz-gruppe-*D*-t (600 fő, prof. O. Olendorf Standartenführer parancsnoksága alatt) a 11. német hadsereghez csatolták és Ukrajna déli részén, a Krímben, a krasznodári és sztavropoli területeken működött.

A zsidók és komisszárok („a judeo-bolsevista világnézet hordozóinak”) kiirtását a németek az 1941 júniusi bevonulás első napjaiban kezdték, méghozzá „kaotikusan és rendkívül nagy lendülettel”. [141] „A németek által megszállt egyéb országokban a zsidó lakosság leirtása fokozatosan és szisztematikusan történt. Jogszabályi korlátozásokkal kezdődött, gettók kialakításával és kényszermunka-kötelezettség bevezetésével folytatódott, majd kitelepítéssel és tömeges körfással ért véget. Szovjet Oroszországban mindezek az elemek furcsán átszövődtek időben és térben. Minden járásban, néha még minden városban is, különböző zsidóüldözési módszereket alkalmaztak... hiányzott az egységes és következetes rendszer.” [142] A hadifogságba esett zsidókat valahol elfogásuk után rögtön agyonlőtték, valahol később, a koncentrációs táborokban; a civil zsidókat valahol először gettókba zárták, valahol kényszermunka-táborokba; felhasználták a „lélekölőket”, a kipufogógázt a raktérbe vezető furgonokat is. „A kivégzés helye rendszerhit a harckocsicsapda árka vagy egyszerű gödör.” [143]

Megdöbbentő a nyugati sáv városaiban 1941 teléig, az első megsemmisítési időszak végéig elpusztított zsidók száma. Az idézett adatok szerint Vilniusban az ott élő 57 ezer zsidóból mintegy 40 ezret, Rigában a 33 ezerből 27 ezret, Minszkben a 100 ezres gettóból 24 ezret (a kivégzések a megszállás végéig folytatódtak), Rovnóban a 27 ezerből 21 ezret pusztítottak el. Mogiljovban mintegy 10 ezer zsidót végeztek ki, Vityebszkben 20 ezret, Kiszelevics falu környékén mintegy 20 ezer zsidót Bobrujszk városából, Bergyicsevben 15 ezret. [144]

Szeptember végén a fasiszták tömeges zsidóirtást rendeztek Kijevben. Szeptember 26-án végig a városban

plakátok hívták össze a zsidókat, halálbüntetés terhe mellett az összeírási pontokba. Ők pedig, nem látván kiutat, beletörődve, ha nem is gyanútlanul, összegyűltek, mintegy 34 ezren, és szeptember 29-30-án mindnyájukat módszeresen agyonlőtték a Babij Jarban. A hullákat rétegről rétegre halmozva ebben a nagy vízmosásban, ahol nem kellett sírt ásni, gigantikus hekatomba[176]! A későbbi kutatások során meg nem kérdőjelezett hivatalos német közlemény szerint ez alatt a két nap alatt 33.771 zsidót lőttek le. Kijev megszállásának következő két éve alatt a németek folytatták a kivégzéseket az annyira kedvelt, annyira *kényelmes* vízmosásban. Úgy tartják, hogy ebképpen a kivégzettek – már nem csak zsidók – száma akár a 100 ezret is elérhette. [145]

A Babij Jarban végrehajtott kivégzések mára már jelképként vonultak be a világtörténelembe. Borzongásra késztetnek a hideg-vérű számítás, a hozzáértő megszervezés miatt, ami éppen a humánus civilizációt megkoronázó XX. századra jellemző. A „vad” középkorban az emberek csak dührohamtól vagy a küzdelem hevében voltak képesek tömeggyilkosságokra.

Ehelyütt kell emlékeztetnünk arra is, hogy a Babij Jartól néhány kilométerre ugyanazokban a hónapokban a hatalmas darnyicai hadifogolytáborban szintén több ezer szovjet harcos és tiszt pusztult el, mi azonban nem őrizzük illő módon az emléküket. Sokak előtt ez elképzelhetetlen, teljesen ismeretlen. Mint ahogy az is, hogy több mint kétmillió hadifogságba esett honfitársunk pusztult el a háború első éveiben.

A katasztrófa következetesen kaparintotta meg a maga áldozatait a megszállt szovjet területeken.

Odesszában 1941. október 17-én, a német-román csapatok bevonulásának másnapján néhány ezer zsidó férfit öltek meg, később pedig a román parancsnokság felrobbantása után megkezdődött a totális terror. Mintegy 5 ezer embert öltek meg, többségében zsidót, és még több ezer embert hajtottak el a közeli faluba, és azokat ott

[176] *Hekatomba (görög-latin)*: az ókorban száz ökör feláldozásával bemutatott áldozat, értelmetlen öldöklés, emberek vagy anyagok elpusztult tömege.

mészárolták le. Novemberben tömeges kitelepítést hajtottak végre a domanyevszki járásba, ahol is 1942 decemberében-januárjában „mintegy 55 ezer zsidót” irtottak ki. [146] A megszállás első hónapjaiban, 1941 végéig, Herszonban és Nyikolájevben 22.464; Dnyepropetrovszkban 11 ezer, Mariupolban 8 ezer, Kremencsugban majdnem ennyi zsidót öltek meg; a harkovi Drobickij tárban mintegy 15 ezret; Szimferopolban és a nyugati Krímben több mint 20 ezret. [147]

A német parancsnokság 1941 végére belátta, hogy a Blitzkrieg (villámháború) meghiúsult, és hosszú háborúra kell számítani. A hadigazdaság szükségletei a hátország másfajta megszervezését követelték meg. Némely helyen a német vezetés lelassította a zsidók kiirtását, hogy munkaerejüket és szakembereiket kihasználják. „Emiatt mind a nagy városokban is megmaradt a gettó, mint Riga, Vilnius, Kaunas, Baranovicsi, Minszk, mind pedig a kisebbekben, ahol a zsidók tömege a német hadigazdaság számára dolgozott.” [148] A munkaerő-szükséglet azonban, amely meghosszabbította a nagy gettók létezését, nem akadályozta meg, hogy 1942 tavaszától más területeken is újra ne induljon a tömegmészárlás. Nyugat-Belorussziában és Nyugat-Ukrajnában, Oroszország déli részén és a Krímben. Grodno körzetéből 30 ezer zsidót szállítottak el Treblinkába és Auschwitzba. Kiirtották a zsidókat Poleszje környékén, Pinszkben, Breszt-Litovszkban, Szmolenszkben. Az 1942. évi nyári előretörés idején a németek azonnal leöldösték az elfoglalt területeken talált zsidókat: Minyeralnije Vodi közelében a harckocsi elleni árokba lőtték bele a Kiszlovodszkból, Pjatyigorszkból és Jesszentukiból odahurcolt zsidókat. Így pusztultak el a Leningrádból és Kisinyovból odamenekített zsidók; megölték a keresi, sztavropoli zsidókat; a Don menti Rosztovban, amit a németek 1942 júliusának végén másodszor is elfoglaltak, augusztus 11-re elpusztították az összes megmaradt zsidót.

Sztálingrád és a kurszki csata után 1943-ban a háború kimenetele világossá vált. Visszavonulásuk során a németek úgy döntöttek, hogy zsidókat nem hagynak életben.

Himmler[177] 1943. június 21-én parancsot adott az összes megmaradt gettó likvidálására.

1943 júniusaiban megsemmisítették Lvov, Ternopol, Drogobics gettóit. Kelet-Galícia felszabadítása során 1944-ben „életben maradt 10-12 ezer zsidó, ami a megszállás idején odakerült zsidóknak mintegy 2%-a”. Minszk, Lida, Vilnius gettóiból a munkaképes zsidókat áttelepítették a lengyelországi, észtországi és lettországi koncentrációs táborokba, a nem munkaképeseket felkoncolták. Később, a baltikumi kivonulás idején, 1944 nyarán az ezekben a táborokban tartott zsidók egy részét agyonlőtték, másik részét áttelepítették a németországi táborokba (Stuthof stb.). [149]

A pusztulásra ítélt zsidók keresték a menekülés útját, sok gettóban földalatti szervezetek jöttek létre, amelyek célja a szökés megszervezése volt. Szökés után viszont sok minden függött a helyi lakosoktól. Kiadják e őket a németeknek, biztosítsanak-e nem zsidó okmányokat, menedéket, élelmet. A megszállási övezetekben a németek kiszabták a zsidók segítéséért járó büntetést: kivégzés. [150] „Mindenütt azonban, minden megszállt területen voltak emberek, akik segítettek a zsidóknak... Ezek azonban csak egyedi esetek voltak. Saját és családjuk életét kellett kockára tenniük... Az ilyenek több százan, talán néhány ezren is lehettek. A lakosság túlnyomó része a külső megfigyelő álláspontjára helyezkedett.” [151] Érdekes módon Belorussziában és az OSzFSzK megszállt területein, ahol a lakosság nem volt ellenséges a zsidókhoz, főként nem szervezett pogromot, ott a lakosok segítsége kisebb volt, jegyzik meg a zsidó szerzők, mint Európában, sőt „Lengyelországban, ahol... széles körben elterjedt a hagyományos, népi antiszemitizmus”. [152] (Sz. Schwarz két könyve és J. Arad gyűjteménye összesít sok tanúvallomást.) Ezt valószerűen azzal magyarázzák, hogy a felkoncolástól való félelem mellett a szovjet rezsim időszakában a lakosság alázatossá vált a hatóságokkal szemben, megszokta, hogy mindenben engedelmeskedik, és semmibe sem avatkozik bele.

---

[177] *Himler, Heinrich (1900-1945)*: a birodalmi Németországban 1929-től az SS megszervezője, 1933-tól a Gestapo és a Waffen-SS irányítója, 1943-tól miniszter.

Hát, igen, már annyira belekalapáltak bennünket a földbe, annyi milliót szakítottak már ki addig emberállományunkból, és annyira halálraítélt volt minden, a hatóságokkal szembeni ellenállás, hogy most a zsidók sem tudták megkapni a lakosság támogatását.

De a jól működő, Moszkvából irányított illegalitás és a partizánok szintén alig vettek részt a halálraítélt zsidók mentésében. A szovjet partizánokhoz való viszony különleges, éles probléma volt a megszállt területre került zsidók számára. Bevonulni az erdőbe, vagyis partizánnak állni volt a zsidó férfiak számára a legjobb esély, mintsem bevárni a német pusztítást. A partizáncsapatokban azonban gyakori, és heves volt a zsidókkal szembeni ellenséges magatartás, „voltak olyan orosz csapatok, amelyek elvből nem vettek fel zsidókat. Mivel, hogy állítólag a zsidók nem tudnak és nem akarnak harcolni” – írja Mose Kaganovics, egykori zsidó partizán. A felvett nem zsidót a csapat látta el fegyverrel, a belépni szándékozó zsidótól pedig saját fegyvert követeltek, ráadásul időnként a jobbat rosszabbra cserélték. „Partizánközegben széles körűen elterjedt a zsidókkal szembeni ellenségesség… némely csapatban az antiszemitizmus annyira erős volt, hogy a zsidók kénytelenek voltak megszökni a csapattól.” [153] Említenek egy esetet 1942-ből, amikor a grodnói megye Mir városkájából mintegy kettőszáz zsidó fiatalember és lány szökött meg a gettóból az erdőkbe, „ott pedig a szovjet partizánok között találkoztak az antiszemitizmus megnyilvánulásaival, ami sok szökevény halálához vezetett; csupán egy részük tudott belépni valamelyik partizáncsapatba”. [154] Itt egy másik eset. Minszk környékén működött a Ganzenko partizáncsapat. „Alapvetően a minszki gettó szökevényei” adták az utánpótlást; „a zsidók létszámának növekedésével a csapatban antiszemitizmus miatti összetűzések törtek ki” és akkor a csapat zsidó részének le kellett válnia. [155] A partizánoknak ezen reakciói valószínűleg spontán módon alakultak ki, nem a központból kaptak rá utasítást. Mose Kaganovics adatai szerint 1943 végétől felerősödött „a Szovjetunióból érkezett fegyelmezettebb elemek befolyása, (és) a (zsidók) általános helyzete valamelyest javult”. [156] Panaszai között szerepel az is, hogy amikor a szovjet előretörés során szabadították fel a területeket, és

partizánokat küldtek a frontra (így igaz, ráadásul mindenkit egyaránt), akkor mintha elsősorban éppen a zsidókat [157], ami alig hihető. A zsidók azonban, meséli Kaganovics, esetenként közvetlen segítséget is kaptak. Sőt, van rá példa, hogy „a partizánok lerohantak kisebb városokat a zsidók (a gettókból és lágerekből való) megmentése végett... az orosz partizánmozgalom segített a zsidóknak átkelni a frontvonalon szovjet területre... (ilyen módon) sok ezer zsidót irányítottak át a fronton, akik a mészárlástól való félelmükben Nyugat-Belorusszia erdeibe menekültek”. A Csernyigov megyében működő partizánegyesülés „az erdőben rejtőzködő zsidó családi táborokból mintegy 500 zsidó gyermeket fogadtak be, védelmezték, és ellátták őket... Miután a Vörös Hadsereg elfoglalta Szarnit (Volinyban), néhány csapat átszakította a frontot és Moszkvába küldte a zsidó gyerekeket.” [Schwarz Sz. feltételezi, hogy „ezek a közlések erősen eltúlzottak. (De) valódi eseményeken alapulnak, (amelyek) figyelmet érdemelnek.”] [158]

Zsidó családi táborok úgy keletkeztek, hogy a zsidók családostul menekültek az erdőbe, „ezek a szökevények több ezren voltak”. Akkoriban tisztán zsidókból álló fegyveres osztagok is alakultak, kifejezetten ezeknek a táboroknak a védelmére (fegyvert harmadik személyektől vásároltak, a német katonáktól vagy a rendőröktől). És mi legyen az élelmezéssel? Csakis erővel elvenni a szomszédos falvak parasztjaitól az élelmiszert, valamint lábbelit, női és férfi ruhát. „A parasztok az üllő és a kalapács közé kerültek. Ha nem szolgáltatta be a németeknek a »normát«, azok felégették udvarát és felkoncolták, »partizán«-nak nevezve. A partizánok pedig a másik oldalról, erővel elvettek tőle mindent, amire szükségük volt” [159], és ez, természetesen a parasztok dühét váltotta ki: nem elég, hogy kifosztják őket a németek, kifosztják a partizánok, most még a zsidók is? És elveszik még az asszonyokon lévő ruhát is?

Itt van például Baruch Levin partizán, aki 1943 tavaszán elindult egy ilyen családos táborba, bízva abban, hogy gyógyszert tud szerezni beteg társainak. Ő meséli: Tuvija Belszkij „legendás hősnek tűnt a szememben... Népi származású, és az erdőben egy 1.200 fős csapatot tudott megszemezni... A legborzalmasabb napokban, amikor egy

zsidó még önmagának elegendő élelmet sem tudott szerezni, ő biztosította a betegek, az öregek és az erdőben született csecsemők ellátását.” Levin mesél Tuvijának a zsidó partizánokról: „»Bennünk, néhányunkban az életben maradottak közül teljes mértékben eltűnt az élet megbecsülése. Életünk értelme most a bosszú. Kötelességünk harcolni a németekkel, kiirtani őket mind egy szálig...« Sokáig beszéltem... Felajánlottam, hogy kiképzem Belszkij embereit a robbantásokra, mindarra, amit magam is megtanultam. A szavaim azonban, érthetően, nem voltak képesek megváltoztatni Tuvija világnézetét...: »Azt akarom, Baruch, hogy egyet érts meg. Éppen azért, mert olyan kevesen maradtunk, számomra az a fontos, hogy a zsidók életben maradjanak. Ebben látom a saját célomat, és ez a legfontosabb.«„ [160] Az előbbi Mose Kaganovics viszont, még az 1956-ban Buenos Airesben „békés viszonyok közepette, sok évvel a hitlerizmus feletti megsemmisítő győzelem után” kiadott könyvében is Sz. Schwarz véleménye szerint „egyszerűen vérszomjas nézeteket vall a németekről, amelyekben érződik a hitleri ragály hatása... dicsőíti azt, amikor a zsidó partizánok az elfogott németeket »zsidó halál«-lal ölték meg borzalmas, Hitler által meghatározott minta szerint. Vagy lelkesen meséli, ahogy a (zsidó) partizánosztag parancsnoka egy olyan litván falu ellen intézett büntetőexpedíció során, amelynek lakói aktívan segítették a németeket a zsidók körfásában, több tucat ember kivégzése után beszédet intézett a téren összegyűjtött és térdre állított falusiakhoz.” [161] Sz. Schwarz erről visszafogott, de nyilvánvaló elítéléssel szól.

Hát igen, mindenféle dolgok voltak. A kannibálok gyilkosságai bosszúért kiáltanak, de minden bosszú, a jövőre nézve tragikus módon, a bosszúállás újabb csíráit szüli.

A szovjet zsidók összes emberveszteségét a második világháború idején (a háború utáni határok között) a különböző zsidó források eltérően becsülik.

„Hány szovjet zsidó élte túl a háborút?” – kérdezi Sz. Schwarz és saját számításait ajánlja: 1,81-1,91 millió (nem

számítva a nyugat-lengyelországi és romániai menekülteket, jelenlegi visszahonosítottakat), „bármely számítás szerint a háború végére a zsidók létszáma jelentősen kevesebb volt kétmilliónál, és nagyon távol a szinte elfogadott hárommilliótól”. [162] Vagyis az összes emberveszteség, Schwarz szerint, 2,8-2,9 millió fő.

Arad 1990-ben így értékel: „Miközben a németek által megszállt területeket szabadította fel... a szovjet hadsereg szinte nem talált zsidót. A megszállt területeken német fennhatóság alá került 2.750.000-2.900.000 zsidóból majdnem mindenki elpusztult.” Arad azt javasolja, hogy ehhez a számhoz adjunk hozzá még „mintegy 120.000 zsidót, a szovjet hadsereg katonáit, akik elestek a frontokon, és mintegy 80.000 hadifoglyot, akit a fogolytáborokban végeztek ki”, valamint „több tízezer zsidót, akik Leningrád, Odessza és más városok blokádja idején, és a mélységi hátországban haltak meg... a kitelepítések helyszínein előforduló nehéz életkörülmények miatt”. [163]

M. Kupoveckij demográfus 1990-ben adott közre több kutatást, amelyekhez új levéltári anyagokat, bizonyos pontosított kiindulási adatokat és az etnodemográfiai[178] egyenleg meghatározásának korszerűbb módszereit használta fel. Az ő eredménye: a zsidó lakosság összes emberveszteségе a Szovjetunió háború utáni határai között 1941-1945-ben 2 millió 733 ezer főt tett ki (1 millió 112 ezer „keleti” és 1 millió 621 ezer „nyugati” zsidó), vagyis az 1941 júniusában a Szovjetunióban élt 4 millió 965 ezer fős összlétszámnak az 55% -át). Ez a szám a náci emberirtás áldozatain kívül *magában foglalja*: a veszteségeket a katonák és a partizánok között, a front menti sávban élő polgári lakosság között, a kitelepítés és az elhurcoltatások körülményei között, valamint a háború idején működő sztálini lágerek áldozatait (a szerző hozzáteszi, hogy ezen az összegző számon belül az egyes kategóriákhoz tartozó értékek meghatározása még előttünk áll). [164] Ezt az értéket, úgy tűnik, elfogadja a *Kis Zsidó Enciklopédia* is, mivel ugyanazt a számot hozza. [165]

[178] *Etnodemográfia*: a népesedést népekre vonatkozóan elemző tudomány.

A nagy honvédő háború összes emberveszteségе a szovjet lakosság körében: 27 millió fő („a demográfiai egyenleg módszeréve]” 26,6 millió [166]), ez valószínűleg egyelőre még nem teljes.

Nem hagyhatjuk ki, hogy *mi* is volt még az oroszok számára az a háború. Hitlertől nemcsak saját országát, valamint a szovjet zsidóságot szabadította meg, hanem az egész nyugati világ társadalmi rendszerét is. Ez a háború azonban az orosz néptől akkora áldozatot és fellángolást követelt meg, amely után sohasem nyerte vissza erejét és egészségét. A nép ebbe beleroppant. A nyomorúság hullámverései között – a polgárháború és a kulákirtás után – majdnem kimerült minden erejéből.

A háború éveiben a megszállt területeken, a különböző helyen és időben végzett népirtások során a szovjet zsidóságot az a kegyetlen és elháríthatatlan katasztrófa emésztette fel, amelyre – kiszámítva és módszeresen – kárhoztatva volt az európai zsidóság.

Áttekintésünk választott köre szerint – amely csupán Oroszországra vonatkozik – a katasztrófa mint teljes egész nem témája könyvünknek.

A katasztrófa egy ősi történelmi nép hatalmas eseménye. Mindenképpen erős érzéseket kellett kiváltania a zsidókból és a legkülönfélébb gondolatokat és következtetéseket.

Sok régóta beolvadt, népétől eltávolodott zsidót a katasztrófa saját zsidóságuk világosabb és feszültebb érzékeléséhez vezetett. De: „Sokak számára a katasztrófa annak bizonyítéka, hogy Isten meghalt. Ha létezne, kétségtelenül nem hagyta volna, hogy Auschwitz bekövetkezzen.” [167] Még egy ellentétes gondolat: „Egy egykori auschwitzi fogoly mondotta nemrégen: »a lágerekben új Tóra adatott nekünk, csak egyelőre nem tudjuk elolvasni.«„ [168]

És még valami egy meggyőződéses izraeli szerzőtől: „A katasztrófa amiatt történt, hogy mi nem teljesítettük a szövetséget, nem tértünk vissza földünkre. Vissza kellett volna térnünk, hogy újjáépítsük a templomot.” [169]

Azonban ezt az értelmezést csupán magányos elmék érték el, habár mindez az Ószövetség minden prófétájának könyvét áthatja.

Másokban keserű gondolat fogalmazódott, és él mindmáig: „Az emberiség egyszer már lemondott rólunk... Nem lettünk a nyugati világ részeivé a katasztrófa idején. A Nyugat elvetett, kivetett magából.” [170] „Bennünket ugyanolyan mértékben elkeserít maga a katasztrófa Európában, mint az egész világ, sőt az Európán kívüli zsidóság szinte teljes közömbössége a fasiszta országokban élő zsidóság sorsa iránt... Micsoda hatalmas bűn terheli a világ demokráciáit általában, és a demokratikus országok zsidóságát konkrétan... A kisinyovi pogrom jelentéktelen bűntett a német borzalmakhoz, a... sok millió zsidó élet leirtásának következetesen végrehajtott tervéhez képest; és mégis Kisinyov nagyobb tiltakozást váltott ki... Még a kijevi Bejlisz-per is nagyobb figyelmet ébresztett a világban.” [171]

Ez azonban igazságtalanság. Azóta, hogy a pusztítás lényege és méretei kezdtek világossá válni a világ számára, a zsidók megérezhették a világ számos népének következetes és határozott védelmét és meleg együttérzését.

Belátják ezt még néhányan a mai izraeliek közül is, sőt óvják is hitsorsosaikat a szélsőségektől: „Fokozatosan a katasztrófa emlékezete megszűnik emlék lenni. A zsidó állam *ideológiájává* vált... A katasztrófa emlékezete *vallásgyakorlássá*, állami *kultusszá* vált... Izrael Állam magára vette a katasztrófakultusz apostolának szerepét más népek között, a pap szerepét, alj a neki járó tizedet szedi. És jaj azoknak, aki elutasítja a tized megfizetését.” A következtetés: „A nácizmus legrosszabb öröksége a zsidók számára a *szuperáldozat* szerepe.” [172]

Egy másik szerző is igen hasonlóan nyilatkozik: a katasztrófa kultusza betöltötte „az ürességet a vallástalan zsidók lelkében... a katasztrófa okozta trauma a megtörtént eseményre adott reakcióból egy új nemzeti szimbólummá vált, amely minden mást kiszorít”. És „ez a »katasztrófamentalitás« évről évre erősödik... ha nem

térünk magunkhoz Auschwitz traumája után, sosem válhatunk normális néppé”. [173]

A zsidóság sem szűnik meg igyekezetében, hogy értelmezze a katasztrófát, ez néha kínlódással jár. Izraeli történész, egykori szovjet elítélt véleménye: „Azokhoz a zsidókhoz tartozom, akik nem hajlamosak a nemzeti sors szerencsétlenségeit a gonosz »gojokra« hárítani, magrakat pedig... szerencsétlen báránykának vagy idegenek játékszerének tartani. Ráadásul a XX. században! Ellenkezőleg, közelállónak érzem Hannah Arendt gondolatát, miszerint a mi évszázadunkban a zsidók a népek történelmi játékainak egyenrangú résztvevői voltak, a rájuk zuhant borzalmas katasztrófa pedig nemcsak az emberiség ellenségei által kiötlött gonosz terv következménye volt, hanem a zsidóság, vezetőinek és cselekvő rétegének hatalmas végzetes tévedése is.” [174]

Szintén Hannah Arendt „a katasztrófa okait magában a zsidóságban (is) kereste... Fő érve: a korszerű antiszemitizmus a zsidóknak az európai állammal és társadalommal szembeni különleges viszonyának volt az egyik következménye”; a zsidók „képtelennek bizonyultak a nemzetállamon belüli erőviszonyok eltolódásának, és a növekvő szociális feszültségeknek az értékelésére”. [175]

A 70-es évek végén olvashatjuk Dan Levinnél: „Ebben a kérdésben Branover professzorral értek egyet, aki úgy tekinti, hogy a katasztrófa jelentős mértékben büntetés volt a bűneinkért, többek között a kommunista mozgalom vezetésének bűnéért. Ebben van valami.” [176]

Nem, ennyire *szembeötlő* változás nem történt a zsidóságban. A mai zsidóság tömegei számára ez a megközelítés sértőnek és istenkáromlónak tűnik.

Sőt, ellenkezőleg: „Maga a holokauszt[179] ténye erkölcsi igazolásul szolgál a zsidó sovinizmus számára. A második világháború leckéit éppen fordítva sajátították el... ezen a táptalajon nőtt fel és erősödött meg eszmeileg a zsidó nacionalizmus. És ez borzalmasan bántó. Az áldozatnép

---

[179] *Holokauszt (görög)*: teljesen elégett (holokausztosz). Az úrnak bemutatott égő tűzáldozat megnevezése volt. A XX. században a régi holokauszt szó új jelentést kap: a zsidóságnak a nácik által történő, tömeges és szisztematikus megsemmisítését értik alatta.

iránti bűntudat és együttérzés az elkövetett bűnöktől mentesítő búcsúcédulává vált, amely bűnök mindenki más számára megbocsáthatatlanok. Innen fakad annak a felszólításnak az erkölcsi igazolása is, hogy ne keverjük össze ősi vérünket az idegenekével.” [177]

A Németországban élő zsidó publicistaasszony a 80-as végén azonban azt állapítja meg, hogy: „Mára már elköltöttük Auschwitz »erkölcsi tőkéjét«.” [178] És ugyanő egy évvel később: „A szolid erkölcsi tőke, amelyre a zsidók Auschwitzban tettek szert, mára már elfogyott”, a zsidók „már nem haladhatnak a világgal kapcsolatos kifogások régi útján. Manapság már a világnak joga van úgy beszélni a zsidókkal, mint mindenki mással… a zsidók jogaiért folytatott harc nem haladóbb jellegű, mint a többi nép jogaiért folytatott. Ideje széttörni a tükröt és körülnézni: nem vagyunk egyedül a világban.” [179]

Az ilyen méltó, nagylelkű önkritika szintjére kellene emelkednie az orosz elméletek a XX. századi orosz történelem értelmezése során a forradalmi időszak elállatiasodásától, a szovjet időszak megfélemlített közömbösségén keresztül a posztszovjet időszak fosztogató aljasságáig. Annak kibírhatatlanul súlyos tudatától, hogy ebben a században mi, oroszok leromboltuk történelmünket haszontalan uralkodók, de saját alkalmatlanságunk miatt is, és attól az emésztő aggodalomtól, hogy mindez helyrehozhatatlan is lehet, gyötrődve vegyük észre az orosz példa alapján is: nem a Magasságos büntetése-e ez?

10.
SZTÁLIN HALÁLA

A 20-as évek elején az *Oroszország és a zsidók* című gyűjtemény szerzői előre látták: (a zsidók előtt a Szovjetunióban nyíló) „mindezek a szép távlatok” csak addig ilyen vonzóak, „amíg azt feltételezzük, hogy a bolsevikok meg akarnak bennünket védeni. De meg akarnak e? Gondolhatjuk-e azt, hogy olyan emberek, akik a hatalomért árivott küzdelmükben mindent eladtak – a hazájukkal kezdve a kommunizmusig bezárólag –, hűségesek maradnak hozzánk akkor is, amikor ez már nem lesz számukra kifizetődő?” [1]

Sem a 20-as, sem a 30-as években, amelyek kedvezőek voltak számukra, a szovjet zsidók többsége nem követte ezt a józan figyelmeztetést. Valójában igazából meg sem hallotta.

Mindeközben pedig az orosz forradalomba beleolvadva a zsidók is számíthattak arra, hogy valamikor, minden forradalom törvényszerű visszavonulását követve, ez a forradalom, ha csak a farkával is, de végigcsap rajtuk.

A háború utáni évek „a nehéz csalódások időszakává” [2] váltak, súlyos megpróbáltatásokat hoztak a szovjet zsidóknak. A legutolsó nyolc sztálini év alatt: támadás a „kozmopoliták” ellen; a tudományban, a művészetben, a sajtóban elfoglalt pozíciók elvesztése; a zsidó antifasiszta bizottság szétverése, legfontosabb tagjainak kivégzésével, és az „orvosok pere”.

A totalitárius rezsim felépítésének megfelelően a zsidó államigazgatási jelenlét csökkentésének *legelső* kezdeményezője nem is lehetett volna senki más, mint Sztálin maga. Csak tőle eredhetett az első lökés.

Azonban sem Sztálin álnok jelleme, sem a szovjet tájékoztatás megkövesültsége sem engedte, hogy egyetlen hang elhangozzék, egyetlen lépés is történjen nyíltan. Láttuk, hogy a háború éveiben a szovjet sajtó semmilyen formában sem fújt riadót a zsidók németországi

elpusztításával kapcsolatban, sőt még leplezte is az ott történteket, óvakodva attól, hogy ennek a háborúnak viszonyai között saját népe a hatalmat zsidópártinak tekintse. A szovjethatalom viszonya a zsidókhoz változhatott anélkül, hogy ez évekig bármilyen formában is az agitációs felszínre bukkant volna. Az első változások és a szolgálati helycserék akkor még alig észrevehetően, Sztálin és Hitler közeledésekor, 1939-ben kezdődtek. Nemcsak a zsidó Litvinovot váltotta fel Molotov, és megkezdődött a külügyi népbiztosság apparátusának „megtisztítása”, hanem a diplomáciai iskolák és a katonai akadémiák kapuja is bezárult a zsidók előtt. Néhány évnek kell eltelnie azonban addig, amíg kívülről is észrevehetővé válik a zsidók eltűnése a külügyi népbiztosságból, és befolyásuk lényeges csökkenése a külkereskedelmi népbiztosságban.

A szovjet párton belüli mozgások titkossága miatt azokban az időkben senkinek sem volt tudomása arról, hogy már 1942 végétől az agit.-prop. apparátusa titkos erőfeszítésekbe kezdett, hogy kiszorítsa a zsidókat az olyan művészeti központokból, mint a nagyszínház, a moszkvai konzervatórium, a moszkvai filharmónia, ahol – az 1942 nyarán Alekszandrov, az agit.-prop. Vezetője által a KB-ba eljuttatott feljegyzés szerint – minden „majdnem teljes egészében nem orosz személyek kezében van”, az „oroszok pedig nemzeti kisebbségbe kerültek”. [3] Később kísérletek történtek arra, hogy „felülről kezdjenek... valamely nemzetiségi-személyzeti átalakítást, amely a gyakorlatban mindenekelőtt a zsidók kiszorítására irányult az igazgatási szervezetekből”. [4] Sztálin az évek során a helyzettől függően hol támogatta, hol visszafogta ezeket az erőfeszítéseket.

A háborús időszak zsidókkal kapcsolatos feszültsége a háború utáni visszaköltöztetés során is megnyilvánult. Szibériában és Közép-Ázsiában a zsidókat barátságtalanul fogadta az ottani környezet, és a háború után szinte csak a közép-ázsiai köztársaságok fővárosaiban telepedtek le zsidók, a többiek visszafelé indultak, de már nem a saját korábbi városaikba és kisvárosaikba tértek vissza, hanem a nagyvárosokba. [5]

A visszatérő menekültek legnagyobb áradata Ukrajnába tartott, éppen ott fogadta azonban leginkább

őket a lakosság ellenszenve. Főképpen a visszatérő főnökséget vagy az irigyelnivaló lakások tulajdonosait; ehhez hozzájött még a megszállt területeken nemrég alkalmazott hitleri hírverés tálfűtöttsége. Hruscsov, aki 1943 végén állt Ukrajna élére (akkor az ukrán kommunista párt első titkára és Ukrajna népbiztosi tanácsának elnöke) nemcsak semmit sem szólt erről nyilvános beszédeiben, inkább hallgatott a zsidóknak a megszállás évei alatti sorsáról, hanem be is tartotta az Ukrajnára vonatkozó titkos utasítást: zsidókat tilos felvenni felelős állásokba. Ruzsa-Godesz régi kommunista zsidóasszony, aki az egész hitleri megszállást Helminska lengyel név alatt élte át, elbeszélése szerint a visszavágyott kommunisták visszatértével nem talált munkát zsidó származása miatt. Hruscsov ezt az időnként rá jellemző szókimondással meg is magyarázta: „A zsidók a múltban számos bűnt követtek el az ukrán nép ellen. A nép gyűlöli őket ezért. A mi Ukrajnánkban nincs szükség zsidókra... (ők) jobban tennék, ha nem térnének ide vissza. Inkább menjenek Birobidzsánba... Ez Ukrajna. És nem szeretnénk, ha az ukrán nép a szovjethatalom visszatérését a zsidók visszatértével azonosítaná.” [6]

„Kijevben 1945 szeptemberének elején az NKVD egyik zsidó őrnagyát kegyetlenül megverte két katona. A tiszt lelőtte támadóit, ami után megkezdődött a zsidók tömeges verése, ötüket megölték.” [7] A források más, hasonló esetet is említenek. [8]

Ahogy a *Szocialisztyicseszkij vesztnyik* írta: a háború alatt kiéleződött zsidó „nemzeti érzés élesen reagált az antiszemitizmus nagyszámú megnyilvánulására, és az antiszemitizmus iránti, még gyakrabban előforduló közömbösségre”. [9]

Lám, mennyire jellemző ez a motívum: az antiszemitizmus iránti *közömbösség* szinte ugyanannyira felháborító, mint az antiszemitizmus. Igen, a saját bajaiktól megkínzott embereknél és népeknél gyakran esik vissza a mások baja iránti együttérzés fájdalomküszöbe. A zsidók sem képeznek kivételt; jogosan jegyzi meg a mai szerző: „Remélem, hogy engem, mint zsidó nőt, aki tudatában van saját gyökereinek és természetes módon megtalálta saját helyét Izraelben, nem fognak elfogultsággal vádolni, ha arra emlékeztetek, hogy saját szörnyű szerencsétlenségeink

idején a zsidó művészek nem léptek fel a kitelepített krími és kaukázusi népek védelmében.” [10]

Miután a Vörös Hadsereg 1943-ban felszabadította a Krímet, „Moszkvában a zsidó elit köreiben elkezdtek beszélni a 20-as évek krími terveinek elengedhetetlen újjászületéséről”, vagyis a zsidók Krímbe költöztetéséről. A szovjet kormány nem vetett véget ezeknek a törekvéseknek abban a reményben, hogy „az amerikai zsidók bőkezűbben fogják áldozni dollárjaikat a Vörös Hadsereg javára”. Az Egyesült Államokban 1943 nyarán tett diadalmas körutazásuk során Michoels és Fefer, Molotov szóbeli beleegyezése alapján tárgyalhattak az amerikai cionistákkal a zsidók Krímbe költözésének pénzügyi támogatásáról. A krími zsidó köztársaság létrehozásának gondolatát támogatta az akkor külügyminiszter-helyettes, nagyhatalmú Lozovszkij is. [11]

A zsidó antifasiszta bizottság (JAK) más tervvel is rendelkezett: a zsidó köztársaságot a kitelepített Volga menti németek köztársasága helyén létrehozni (ahol, amint az előző fejezetben láttuk, a németek kitelepítése után zsidó telepek jöttek létre). Markis Eszter, Perec Márkis JAK-tag özvegye alátámasztja, hogy Markis levelet nyújtott be „a korábbi Volga menti német köztársaság területének átadásáról a zsidóknak”. [12]

A politikai bizottságban „a JAK-hoz a legjóindulatúbban Molotov, Kaganovics és Vorosilov” álltak hozzá. [13] És „a szóbeszéd szerint a politikai bizottság némely tagja... hajlott erre (a krími ötletre)”. [14] Michoels, Fefer és Epstein 1944. február 15-én memorandumot küldtek Sztálinnak erről. (P. Szudoplatov verziója szerint: habár Sztálin már korábban elhatározta, hogy kitelepíti a tatárokat a Krímből, ez a döntése csak február 14-én érkezett meg Berijához végrehajtásra [15], úgyhogy a memorandum éppen idejében érkezett.)

Ez volt a zsidó remények csúcspontja. G. B. Kosztircsenko a korszak kutatója írja: a JAK vezetői „eufóriába estek. Azt kezdték érezni (különösen Michoels és Fefer nyugati utazása után), hogy az általuk alkalmazott közismert rámenősség könnyen ahhoz vezethet, hogy – miként az amerikai zsidó elit – ők is befolyásolhatják a

kormányköröket, és részt vehetnek az állam politikai irányvonalának alakításában a szovjet zsidók érdekében.” [16]

Sztálin azonban nem engedélyezte a krími tervet, nem is tetszhetett neki, tekintetbe véve a Krím stratégiai jelentőségét. A szovjet vezetők, akik éppen az Amerika elleni háborúra számítottak, valószínűleg azt feltételezték, hogy egy ilyen háború esetén a Krím sűrű zsidó lakossága esetleg szimpátiát mutatna az Egyesült Államok iránt. (Azt mesélik, hogy az 50-es évek elején némely letartóztatott zsidónak ezt mondták a GB vizsgálói: „Hiszen nem fogtok Amerika ellen harcolni? Tehát, az ellenségeink vagytok.”) Hruscsov hasonlóképpen gondolkozott, sőt, 10 év múltán a Szovjetunióban kifejezetten a zsidó kérdéssel foglalkozó kanadai kommunista küldöttségnek kijelentette: a Krím „nem válhat a zsidó betelepülés központjává, mivel e terület háború esetén a Szovjetunió elleni harc lehetséges színtere”. [17] A JAK közbenjárása a krími területek zsidók számára történő átadásáról, nemsokára a JAK tagjainak a „hazaárulás” elkövetését célzó szándéka bizonyítékául szolgált.

A háború végén – alapvetően ok-rajnai indíttatásra – a hatalom köreiben ismét megélénkült a Birobidzsánba való költöztetés ötlete. Néhány szervezett szerelvény indult 1946-1947-ben oda. Mintegy 5-6 ezer ember, és még valamennyi különálló családokkal odavonatozott, [18], de jó részük csalódottan visszatért. Ez az átköltöztetési mozgalom 1948-ban meg is rekedt. Aztán pedig a sztálini politika általános fordulata idején megkezdődött a csekély számú birobidzsáni zsidó vezető letartóztatása (a vádak: a zsidó kultúra erőszakos terjesztése, rákényszerítése a nem zsidó lakosságra, és – természetesen – kémkedés, valamint Birobidzsán elszakításának és japánhoz csatolásának terve). Lényegében ezzel végződött a Birobidzsánban létrehozandó zsidó telepek története. A 20-as évek végén úgy tervezték, hogy az 1. ötéves terv alatt 60 ezer zsidót telepítenek be. E tervből 1959-re 14 ezer fő valósult meg, vagyis a terület lakosságának 9%-a. [19]

Viszont Ukrajnában jelentős ínértékben a zsidók javára változott a helyzet. A hatalom, miután kíméletlen harcot kezdett Bandera követőivel, már nem foglalkozott annyira

az ukrán nacionalista törekvésekkel; 1946 végén, különösebb nyilvánosság nélkül, a kommunista párt „apránként kampányt kezdett az antiszemitizmus ellen, fokozatosan rászoktatva a lakosságot arra, hogy különböző munkatej-ületeken a zsidókat felelős állásokba helyezik” a tanácsi és a gazdasági intézményekben. Ugyanekkor 1947 elején az ukrán kommunista pártot Hruscsov kezéből (rövid időre) Kaganovics kezébe adták át. A zsidókat pártfunkciókra is kezdték jelölni, „különösen jellemző, ebből a szempontból, egy zsidó kinevezése... a zsitomiri területi pártbizottság titkárává”. [20]

Sok zsidó volt azonban jogosan bizalmatlan a hatalom, és az új helyzet iránt. És amikor, nem sokkal a háború befejezése után elkezdődött a korábbi lengyel állampolgárok visszatelepítése Lengyelországba, akkor számos nem lengyel zsidó is „sietett kihasználni ezt a lehetőséget”, és odaköltöztek. [21] (Az már másik eset, hogy mi is történt aztán Lengyelországban: a háború utáni lengyel bábkormányban, az általa összeszedett kormányzatban és a lengyel KGB-ben jelentős zsidó túlsúly alakult ki és ez később megint csak súlyos következményekkel járt a lengyel zsidókra nézve. Igen, a háború után a többi kelet-európai országban is megjelentek a saját konfliktusaik: „mindezen országok gazdasági életében a zsidók igen jelentős szerepet játszottak”, elvesztették vagyonukat Hitler alatt, amikor pedig a háború után mindezen országokban „kárpótlási törvények születtek... (azok) nagyszámú új tulajdonos érdekét sértették”. A visszatért zsidók saját, a kommunisták által nem államosított vállalataik visszaadását követelték, ami a zsidók iránti ellenségesség újabb hullámát váltotta ki. [22])

Mindeközben a zsidó világtörténelem legfontosabb eseménye – Izrael Állam megszületése – zajlott. Amikor 1946-47-ben a cionisták összevesztek az angolokkal, Sztálin, valószínűleg britellenes számításból, siker esetén pedig saját támogatói bázis létrehozása végett, az előbbiek pártját fogta. Az 1947. év folyamán Sztálin Gromikón[180] keresztül az ENSZ-ben aktívan támogatta Palesztina

---

[180] *Gromiko, Andrej Andrejevics*: A Szovjetunió nagykövete az USA-ban, Nagy-Britanniában, a Szovjetunió állandó képviselője az ENSZ Biztonsági Tanácsában, külügyminiszter.

területén a független zsidó állam létrehozásának gondolatát, csehszlovák fegyverrel is segítette. A Szovjetunió 1948 májusában pedig két nap alatt de jure[181] elismerte az Izrael által meghirdetett függetlenséget, és elítélte az Izrael elleni arab megmozdulásokat.

Nem számított viszont Sztálin arra, hogy ettől a támogatástól mennyire megnő a szovjet zsidók nemzeti öntudata. Sokan felszólították a JAK-ot, hogy kezdjen gyűjtést az izraeli hadsereg javára, mások önkéntesnek akartak jelentkezni. A JAK-hoz fordultak az önálló zsidó hadosztály létrehozásának gondolatával is. [23]

Az érzések ilyetén szárnyalása idején érkezett Moszkvába Golda Meir, Izrael első nagyköveteként 1948 szeptemberében és viharos ujjongás fogadta a moszkvai zsinagógákban, és egyáltalán a moszkvai zsidók köreiben. És rögtön sokan a fentiek közül Izraelbe való áttelepedési kérelmet adtak be. A szovjet zsidóságban a katasztrófa megerősítette és felerősítette a nemzeti öntudatot, amelynek mértékére Sztálin valószínűleg nem számított. Kiderült, hogy saját állampolgárai tömegesen akarnak odatelepülni? És Izrael Állam, úgy tűnik, Nyugat-párti lesz? Ott gyorsan nőtt az amerikai jelenlét és befolyás, miközben a Szovjetunió kezdte elveszíteni az arab világ támogatását? (Egyébként Izraellel „az elhidegülés kölcsönös volt. Izrael egyre gyakrabban fordította tekintetét legfőbb támasza, az amerikai zsidóság felé”.) [24]

Bizonyára a zsidó nemzeti érzés ekkora fellángolásától megijedve Sztálin – 1948 végétől, és hátramaradó éveire – jelentősen változtatott zsidópolitikáján. Először azonban, ahogy szokta: élesen – de nem messzehangzóan –, gyökeresen, de csak kis oldallépésekkel.

Bármilyen oldalazóak is voltak azok a lépések, a zsidó vezetők számára a levegőben érződött a nyugtalanság. Girsch Szmoljar, a *Volksstimme* című lengyel zsidóújság akkori szerkesztője később visszaemlékezett „arra a pánikra, ami a háború után elfogta a zsidó kommunistákat”. Kétségbe volt esve Emmanuil Kazakevics és más zsidó írók. Ehrenburg asztalán Szmoljar „egy halom levelet (látott),

---

[181] *De jure (latin)*: a törvény betűje, azaz jog szerint.

folyamatos fájdalomkiáltást az országban elharapózott zsidóellenes hangulat miatt”. [25]

Amint az jóval később kiderült, éppen ebben az időben szórták szét az I. Ehrenburg és V. Grossman által összeállított *Fekete könyv* szedését, ez a könyv a szovjet zsidók pusztulásáról és szenvedéséről szólt a Szovjetunió Németország elleni háborúja során. És az 1948. szeptember 21-i *Pravdá*ban Golda Meir dicsőséges megérkezését ellensúlyozandó egy nagy, rendelésre készült cikk jelent meg: a zsidók egyáltalán nem nemzet, és beolvadásra ítéltettek. [26] A cikk nemcsak a szovjet zsidóság köreiben keltett riadalmat, hanem még Amerikában is. És a kezdődő hidegháborúban[182] „a zsidók megkülönböztetettsége a Szovjetunióban” vált a Nyugat egyik legfőbb szovjetellenes ütőkártyájává.

Mindeközben továbbra is ott magasodott a német háború szükségleteire létrehozott JAK, hivatalos szervezetével (mintegy 70 tag, saját állományi apparátussal, újsággal, kiadóval), és vált minden szovjet zsidó mintegy szellemi és fizikai képviseletévé mind az SZKbP KB, mind pedig a Nyugat előtt. „A JAK vezetőinek sok minden meg volt engedve: tisztességes fizetés, külföldi publikációk és az ezért járó honoráriumok, külföldről érkező ajándékok és csomagok fogadása és elosztása, és végül a külföldi út.” A JAK körül „először elit jellegű, a csúcsokat érintő, majd pedig egyre terebélyesedő zsidó nemzeti mozgalom bontakozott ki”, [27] a JAK már a zsidó nemzeti önállóság jelképévé kezdett válni. Ekkor kellett nekifognia Sztálinnak, hogy a számára akadállyá vált intézménytől megszabaduljon.

A legkiemelkedőbb figurával kezdte, Lozovszkijjal, a Szovinformbüro (szovjet információs iroda) vezetőjével, aki (az 1945 júliusától a JAK felelős titkárává kinevezett Fefer szavai szerint) „a JAK ihletője volt... teljes áttekintése volt

---

[182] *Hidegháború*: államok közötti feszült v. ellenséges viszony, amely gazdasági és politikai formában nyer kifejezést, és kevés választja el a „meleg” vagy fegyveres háborútól. Az ilyen politika célja az egyik oldal erejének növelése és az ellenfél gyengítése, főleg a katonai és fegyverkezési fölény tekintetében. Ezért általában ezzel a kifejezéssel írják le a SZU és a nem kommunista nyugati nagyhatalmak – főleg az USA – 1945 és a 60-as évek közepe, vége között fennállt viszonyát, amelyet a fokozódó nukleáris fegyverkezési verseny jellemzett.

minden tevékenységéről, és gyakorlatilag a szervezet vezetője”. A KB agit.-prop.-ja 1946 nyarán ellenőrző bizottságot küldött a Szovinformbüróba, amely megvádolta azt, hogy „az apparátus elszennyeződött... (benne) a zsidók koncentrációja megengedhetetlenül magas”. Lozovszkijt megfosztották a külügyminiszter-helyettesi beosztásától (amint Litvinovot és Majszkijt is), 1947 nyarán pedig leváltották a Szovinformbüro éléről is. [28]

Ezek után sort kerítettek a JAK-ra is. A KB ellenőrző bizottsága 1946 szeptemberében megállapította, hogy a JAK ahelyett, hogy „harcos támadó ideológiai harcot folytatna a nyugati, és mindenekelőtt a cionista hírveréssel... a burzsoá cionisták és bundisták vonalát támogatja, és lényegében... az egységes zsidó nemzet reakciós eszméjéért száll síkra”. A KB 1947-ben azt az utasítást adta ki, hogy „a Szovjetunió zsidó lakossága körében végzett munka nem tartozik a [JAK] kötelességei közé. A bizottság figyelmét »a nemzetközi reakció és cionista ügynökei által folytatott próbálkozások elleni harcra kell összpontosítania«„. [29]

Ez az időszak azonban éppen egybeesett a Szovjetunió Izrael melletti politikájával, és a JAK-ot nem oszlatták fel. Michoels pedig, a JAK elnöke „a szovjet zsidóság informális vezetője kénytelen volt elbúcsúzni a kremli nemzetiségi politikának a diktátor rokonságán keresztüli befolyásolásával kapcsolatos illúzióitól” (a rokonság alatt elsősorban Grigorij Morozovot, Sztálin vejét kell érteni). A leghatékonyabb segítséget azonban P. Sz. Zsemcsuzsina, Molotov felesége, akit 1949 elején tartóztattak le, és Vorosilov felesége nyújtotta. Ez utóbbi, Jekatyerina Davidovna (Golda Gorbman) fanatikus bolsevista, akit még ifjúkorában kiközösítettek a zsinagógából”. Abakumov jelentése szerint Michoelst „a vezérrel kapcsolatos személyes adatok gyűjtésével” gyanúsították. [30] És egyáltalán, az MGB verziója szerint „fokozott érdeklődést mutatott a szovjet kormány vezetőjének magánélete iránt”. A JAK vezetősége pedig „az amerikai hírszerzés utasítására információt gyűjtött J. Sztálin és családjának életéről”. [31] Sztálinnak azonban nem felelt meg Michoels nyílt tárgyalása, tekintélyének nagysága miatt, és Michoels végzete 1948 januárjában teljesedett be egy „baleset”-nek

álcázott gyilkossággal. A szellemi vezető halála megrázta és megdöbbentette a szovjet zsidóságot.

A továbbiakban fokozatosan dőlt el a JAK sorsa is. Helyiségeit 1948 végén lepecsételték, az iratokat elszállították Lubjankára, bezárták az újságot és a kiadót. Ezután letartóztatták Fefert és Süsskint – a JAK kulcsfiguráit – mélységes titokban, és a letartóztatás tényét sokáig hivatalosan cáfolták. Lozovszkijt 1949 januárjában tartóztatták le, februárban pedig a JAK további neves tagjait. Egész 1949 folyamán folyt intenzív kihallgatásuk, de 1950 elején a vizsgálat elakadt. (Igaz, a kiegyensúlyozottság sztálini felfogása értelmében ebben az időben éppen a leningrádi felső vezetés – „a Kuznyecov-Rogyionov-Popkov pártellenes csoport" – orosz nacionalista kísérleteinek szétverése történt. De azok a kísérletek, a szétzúzás és ennek jelentősége a történelemben szinte észrevétlen maradt, habár az 1950 elején kezdődött „leningrádi per"-ben „letartóztattak, majd kivégeztek mintegy 2 ezer párttagot". [32])

Majd 1949 januárjában kerülővel és oldallépésekkel, mintegy jelentéktelen kérdésről írt nagy szerkesztőségi cikket a *Pravda* „a színházi kritikusok hazafiatlan csoportjáról" [33] (egy nap kihagyással pedig egy rámenősebb cikkel a *Kultura i zsizny*ben *(Kultúra és az Élet.)* [34]), Sztálin parancsára megkezdődött a zsidók kiszorítása a szovjet kultúrából, kezdve orosz művészneveik felfedésével. A Szovjetunióban pedig „számos szovjet zsidó álcázta zsidóságát oly művészien", hogy „egyszerűen túl kemény dió a kihalászásuk", magyarázza egy mai zsidó folyóirat szerkesztője is. [35]

Ez a *Pravda*beli cikk hosszú, alig ismert előtörténettel rendelkezik. Még 1946-ban a KB apparátusi jelentéseiben szerepel, hogy „a 29 színházi kritikus közül, alak a sajtóban színházi kérdésekről írnak, csak 6 az orosz. A megfogalmazásba mintegy bele volt értve, hogy a többi kritikus többsége zsidó." Nyugtalanságot érezve, ugyanazon év novemberében, még mindig „magukat a párt magas bizalmával felruházott személyeknek érezve, némely színházi kritikus, győzelmét biztosítottnak vélve nyílt konfrontációba keveredett Fagyejevvel" [36], a szovjet írók szövetségének mindenható fejével, Sztálin kedvencével. És

akkor csatát veszítettek. És az ügy hosszú időre elaludt, de 1949-ben felébredt.

Végiggurult a kampány az újságokban, a párttaggyűléseken. G. Aronson a zsidók helyzetéről „Sztálin korában” írt áttekintésében így beszél: „Ennek a kampánynak az volt a célja, hogy kiszorítsa a zsidó értelmiség képviselőit a szovjet élet minden pórusából... A besúgók diadalmas kárörömmel fejtették meg a felvett neveket. Kiderült, hogy Je. Holodov valójában Meyerovics, Jakovlev Holzman, Melnyikov Milman, Jasznij Finkelstein, Viktorov Zlocsevszkij, Szvetov Scheidman stb. A *Lityeraturnaja gazeta (Irodalmi Újság)*... fokozottan foglalkozott a leleplezéssel.” [37]

Meg kell hagyni, hogy Sztálin sebezhető és a tömegeket erősen ingerlő pontot talált. Sztálin azonban nem volt együgyű, hogy csak úgy egyenesen kibökje, „zsidók”. A „színházi kritikusok csoportja” adta az első löketet, és attól fogva széles körű és hosszan tartó kampány kezdődött a „kozmopoliták” ellen (a szovjetek földhözragadt korlátoltságára jellemzően belekötöttek ebbe a találó kifejezésbe, és meglovagolták). A „»kozmopoliták«, akik ellen indították ezt a támadást, kizárólag zsidók voltak. Nem volt olyan terület, ahol ne fedeztek volna fel »kozmopolitákat«... Emellett mindnyájan lojális szovjet emberek voltak, akiket semmi szovjetellenességgel sem gyanúsítottak meg, és alak szerencsésen túlélték a Jagoda- és a Jezsov-féle nagy tisztogatások időszakait. Néhányan jelentős munkaviszonnyal és befolyással rendelkeztek, mások jelentős nevet szereztek szakmájukban.” [38] A „kozmopoliták” leleplezése aztán átlendült az orosz „elsőbbség” idióta, nevetségessé vált felmagasztalásába mindenhol, a tudomány, a technika és a kultúra minden területén.

Egyébként a „kozmopolitákat” rendszerint nem tartóztatták le, hanem nyilvánosan megalázták és kikergették az ideológiai és kulturális sajtóorgánumok szerkesztőségéből, a TASZSZ-ból, az irodalmi főigazgatóságról, az irodalmi főiskolákról, színházakból, filharmóniákból, valakit a pártból is, és a „kozmopoliták” nyomtatott anyagait leállították.

A nyilvános kampány pedig egyre szélesedett, egyre újabb neveket és tevékenységi köröket nyelt el. „Kozmopolitizmus” vádjával zsidóellenes tisztogatásokat rendeztek a tudományos akadémia intézeteiben, a filozófiai intézetben (ahol a klánok harca régóta izzott), a közgazdasági, a jogi intézetben, az SZKbP KB mellett működő társadalomtudományi akadémián, a jogtudományi főiskolán (átterjedt aztán az ügyészségre is).

Az MGU történettudományi karán, például még a régi, odaadó kommunista hamisítót, I. I. Minz professzort is, aki bírta Sztálin személyes bizalmát, akit kitüntettek Sztálin-díjakkal is, és egy időben néhány tanszékkel több felsőoktatási intézményben is, még őt is „kikiáltották a történettudományokba beférkőzött kozmopoliták vezetőjének”. Őutána pedig elkezdték „felszabadítani” az MGU nagyszámú tudományos posztját Minz és más zsidó professzorok tanítványaitól. [39]

A zsidók kiszorítása a műszaki és az egzakt[183] tudományokból fokozatosan felgyorsult. „Az 1945. év vége és az 1946. év az ehhez a szociális kategóriához tartozó zsidók számára viszonylag nyugodtan telt.” A zsidóknak a szovjet tudományban és iparban a háború időszakban játszott szerepét vizsgáló kutató illusztrálásként az alábbi tényt említi: „1946-ban mérték a háború utáni időszak első komoly csapását az igazgatási apparátus munkatársaira, és koholták az első jelentős »ügyet«. Az áldozatok alapvetően oroszok voltak... zsidó közöttük nem volt... A vizsgálati jegyzőkönyvekben voltak tanúvallomások Izrail Szolomonovics Levin, a szaratovi repülőgépgyár igazgatója ellen is. Az igazgatót azzal vádolták, hogy a sztálingrádi csata alatt a gyár által gyártott repülőgépekben előforduló gyártási hiba miatt két repülőezred nem tudott a levegőbe emelkedni. A tény valódi volt, nem a vizsgálók kreálták. Levint azonban sem le nem tartóztatták, sem el nem bocsátották.” Még 1946-ban is „az új kormányban a népbiztosi posztokat B. L. Vannyikov, L. M. Kaganovics, Sz. Z. Ginzburg, L. Z. Mehlisz... őrizte meg. Miniszterhelyettesi posztján maradt majdnem minden zsidó, aki a háború idején népbiztoshelyettesi posztot töltött be.” A kutató a mérnökök

[183] *Egzakt (latin)*: szabatos, egyértelmű, pontosan meghatározott.

és a műszaki értelmiség körében az első zsidó áldozatokat 1947-ben fedezi fel. [40]

A. F. Joffe akadémikus „1950-ben... kénytelen volt lemondani a fizikai és műszaki főiskola igazgatói posztjáról, habár azt ő maga alapította 1918-ban, és azóta változatlanul vezette”. Majd 1951 elején a repülőgépgyárak éléről 34 igazgatót és 31 főmérnököt váltottak le. „Az ebben a névsorban lévők többsége zsidó.” Amíg 1942-ben az általános gépgyártási minisztériumban (aknavető-fegyverzetek népbiztossága) mintegy 40 zsidó igazgató és főmérnök dolgozott, addig 1953-ra csupán hárman maradtak. A szovjet hadseregben pedig „a szovjet vezetés nem korlátozta az üldöztetéseket a zsidó tábornokokkal szemben. A fegyverzetek és a haditechnika kidolgozásával foglalkozó, alacsonyabb rendfokozatú tiszteket is eltávolították.” [41]

A tisztogatások így átterjedtek a hadiiparra, repülőgépgyártásra, gépjárműgyártásra is (nem érintették azonban az atomipart), és végiggördültek mindenekelőtt az adminisztratív állományon, az igazgatókon és a főmérnökökön, majd pedig a hivatali alkalmazottakon. Az elbocsátások külsőségeiben azonban soha nem szerepelt a nemzetiségi indok. Inkább gazdasági bűncselekmények, vagy külföldi rokonok, az USA-val való eljövendő összecsapás fényében. A központi tisztogatások legyűrűztek vidékre is. Azoknak a tisztogatásoknak a körülményei is tipikusan szovjetek voltak (annyira ismerősek az 1930-as évek óta!): kialakult az össznépi ördögi kör, amelyben a fenyegetettek gyakran, hogy eltereljék magukról a gyanút, igyekeztek gyorsan valaki mást megvádolni.

Az 1937-es év megismételt, mérsékeltebb vonulatával emlékeztette a szovjethatalom a zsidókat arra, hogy igazából nem is olvasztotta be, és bármikor meg is szorongathatja őket. „Nálunk nincs nélkülözhetetlen ember!” (Egyébként „Lavrentyij Berija toleráns volt a zsidókhoz. Legalábbis, amikor állami posztokra kinevezte őket.” [42])

„A zsidók »kilökdösése« az uralkodó csoport számára presztízst[184] jelentő és különösen fontos termelési,

[184] *Presztízs*: tekintély, befolyás, erkölcsi súly.

igazgatási, kulturális és ideológiai tevékenységből, valamint bizonyos egyetemek és főiskolák korlátozott felvételi rátája[185] vagy elzárása a zsidók elől elképesztő mértéket öltött 1948-1953-ban... a zsidók elől elzárták az utat a KGB, a pártszervek, a hadsereg valamirevaló pozícióiba, számos felsőoktatási, kulturális és tudományos intézményben pedig százalékos normát vezettek be.” [43] Az „ötös ponton” keresztül nehezedett most a szovjet zsidókra az a bizonyos *proletár* kérdőív, amely – más pontjaival – darálta le az orosz nemeseket, papokat, értelmiséget és mindenfajta „korábbi”-t még a 20-as években.

„A zsidó politikai elit csúcsa, habár megsérült az apparátusi zavarkeltésben, de bármily furcsa, nem annyira, mint azt gondolhattuk volna”, vonja le a következtetést G. V. Kosztircsenko. „A tisztogatások fő csapásiránya a zsidó elit legnagyobb létszámú középrétegére, az államigazgatási dolgozókra irányult... valamint az újságírókra, professzorokra, a kreatív értelmiség egyéb képviselőire... Éppen ezek, az úgymond névleges zsidók, nemzeti gyökereiktől való szinte teljes elszakítottságuk ellenére, ők viselték e] a háború utáni kádertisztogatás egyik főcsapását.” [44]

Ami a tudományos kádereket illeti, a statisztikai adatok egyébként az alábbiak: „az 1920-as évek végén a zsidók adták az ország összes tudományban foglalkoztatottjának a 13,6%-át, 1937-re ez a mutató 17,5%-ra emelkedett”, [45] 1950-ben 15,4% volt (25.125 zsidó a Szovjetunió 162.508 tudományos dolgozójából). [46]

Sz. Margolina a 80-as évek végén visszatekintve kijelenti, hogy a háború után, a kampány lendületes volta ellenére, „a magas posztokon lévő magasan képzett zsidók száma még mindig aránytalanul magas maradt. De a »régi szép idők«-kel ellentétben ez a szám szemmel láthatóan csökkent.” [47] A. M. Heifec visszaemlékszik „Budker akadémikusnak, a szovjet atombomba egyik atyjának önéletrajzi cikkére”. Amikor ő a kollégáival, éjszakákon át, a feszültségtől eszét vesztve megszülte a szovjet államnak az első atombombát, méghozzá éppen a „kozmopoliták”

[185] *Ráta (olasz, német)*: arány, mérték, hányad.

üldözésének napjaiban, és ezek a napok voltak Budker életének „leglelkesültebb és legboldogabb” napjai. [48]

De amíg „a Sztálin-díjjal jutalmazottak között 1949-ben, mint korábban is jelentős számú zsidó volt”, legalább 13 %, addig 1952-re Sz. Schwarz számításai szerint ez a szám 6%-ra csökkent. [48] (A Szovjetunióban tanuló zsidó egyetemisták számáról pedig a háború előttől fogva egészen 1963-ig, mintegy negyedszázadig nem jelent meg adat; mi ezeket a következő fejezetben közöljük.)

Magát a jiddis nyelvű zsidó kultúrát pedig, amely a háború után amúgy is alig tudott magához térni, 1948-1951-ben becsukták és elhervasztották. Megszüntették a támogatását és bezárták a még megmaradt zsidó színházakat, kiadókat, újságokat, könyvkereskedéseket. [50] Majd 1949-ben megszűntek a jiddis nyelvű nemzetközi rádióadások is. [51]

A háború utáni nyomást megérezték a hadsereg parancsnoki posztjain álló zsidók is, így „1953-ra majd minden zsidó tábornok”, és „mintegy 300 ezredes és alezredes volt kénytelen nyugállományba vonulni”. [52]

❖

Amíg a letartóztatott zsidó vezetők több, mint három évig ültek a Lubjankán, Sztálin sokáig lépkedett óvatosan (1949-ben, nagyon idejében az első hidrogénbombára is sikerült szert tennie). Jól értette, miféle nemzetközi vihar kitörését kockáztatja a JAK-kal való leszámolásakor. Azt is tudta ugyanakkor, hogy a világ zsidósága elszakíthatatlan kötelékkel kapcsolódik Amerikához, személyes ellenségéhez az első háború utáni évektől kezdve, amikor visszautasította a Marschall-tervben való részvételt.

A JAK-kal kapcsolatos vizsgálat 1952 januárjában kezdődött újra. A vádlottakat „az »amerikai zsidó nacionalista szervezetekkel« fenntartott kapcsolatokkal gyanúsították. Azzal, hogy ezekhez a szervezetekhez »adatokat juttattak el a Szovjetunió gazdaságáról«… azzal, hogy »felvetették a Krím betelepítésének, és a Krímben zsidó köztársaság megalapításának kérdését«„. [53] Az ítélet 13 vádlott: Sz. A. Lozovszkij, I. Sz. Juzefovics, B. A. Simeliovics, V. L. Süsskin; kiváló zsidó írók: D. R.

Bergelson, P D. Markis, L. M. Kvitko, I. Sz. Fefer, D. N. Hofstein, valamint L. Já. Talmi, I. Sz. Vatenberg, Cs. Sz. Vatenberg-Osztrovszkaja, E. I. Teumin [54] esetében halálbüntetés. Augusztusban pedig titkos körülmények között kivégezték őket. (Ehrenburgot, ugyanazon bizottság tagját, „lutriból”, ahogy írja, ínég csak le sem tartóztatták, amint a ravasz David Zaszlavszkijt sem. És a zsidó írók kivégzése után Ehrenburg továbbra is azt állította Nyugaton, hogy még élnek, és írnak. [55]) A zsidó antifasiszta bizottság szétzúzását ugyanolyan titkosan „csatolt” ügyek kísérték, 110 embert tartóztattak le, közülük 10-et kivégeztek, S-en a vizsgálat során haltak meg. [56]

Ezt követően pedig 1952 őszétől kezdve Sztálin nyílt harcot kezdett: megkezdődtek a letartóztatások a zsidók között; 1952 októberében Kijevben az orvosprofesszorok között, valamint a kijevi irodalmi körökben. Ennek .rögtön híre ment a szovjet zsidók között és külföldön. Október 17-én az *Amerika Hangja* már „tömeges megtorlások”-ról beszélt a szovjet zsidók körében. [57] A szovjet „zsidókat halálos borzalom kerítette hatalmába”. [58]

És rögtön ezután, nyomban, novemberben Prágában kezdődött egy sztálini stílusú hangos „minta”-per, melynek vádlottai: Slansky, a csehszlovák kommunista párt első titkára, zsidó, és az állami és pártvezetők egy csoportja. A pernek nyíltan zsidóellenes jellege volt, elhangzottak a „világot igazgató” zsidók nevei, mint Ben-Gurioné, Morgentaué, és amerikai csatlósaiké, Trumané és Achesoné. Itt 11 embert, közöttük 8 zsidót akasztottak fel. Levonva a tanulságokat, K. Gottvald ezt mondta: „A vizsgálat és a per folyamán... új csatornát sikerült feltárnunk, amelyen az árulás és a kémkedés behatol a kommunista pártba. És ez a cionizmus.” [59]

Mindeközben már 1951 nyarától suttyomban melegítették az „orvosok ügyét”, híres Kreml-közeli orvosok elleni vád arról, hogy a vezéreket bűnös módon gyógykezelték. Az állambiztonság számára ez nem volt újdonság, mivel már az 1937-es „Buharin-perben” hasonlóval vádolták D. D. Pletnyov professzort, L. G. Levid és I. N. Kazakov orvosokat, és a hiszékeny szovjet tömegek már akkor szörnyülködtek a rettenetes terv hallatán. Nem

voltak restek másodjára is megismételni ugyanazt a forgatókönyvet.

A vádlottak összetétele szerint az „orvosok ügyé”-nek, amelyről később annyi minden kitudódott, kezdetben nem volt kizárólag zsidóellenes felhangja. Nagynevű orosz orvosok is szerepeltek benne. Az ügyet valójában Sztálin általános lelki zavara, összeesküvésektől való félelme, az orvosok iránti bizalmatlansága táplálta, különösen egészsége rosszabbra fordultával. A neves orvosokat csoportokban 1952 szeptemberétől kezdve tartóztatták le. A vizsgálat a gyanúsítottak kegyetlen verésével, legvadabb vádakkal kezdődött és a továbbiakban egyre inkább átment a „kémterrorista összeesküvés külföldi hírszerzői kapcsolatokkal”, „amerikai bérencek”, „fehér köpenyes diverzánsok”, „burzsoá nacionalizmus” verzióba, vagyis az éle a zsidók ellen fordult. Conquest *A nagy terror*ban végigköveti ezt a különálló tragikus szálat: magas rangú orvosok. A Kujbisev haláláról szóló – hamis – zárójelentést 1935-ben aláírták: G. Kaminszkij egészségügyi népbiztos, I. Hodorovszkij, L. Levin. Majd 1937-ben ugyanők az ugyanannyira hamis zárójelentést Ordzsonikidze haláláról. Már csak a titok ismerete miatt is ugyan mi várhatott rájuk még, a halálon kívül? Conquest írja: Levin doktor még 1920-tól együttműködött a Csekával, „dolgozott Dzerzsinszkijjel, Menzsinszkijjel és Jagodával... »láttam... hogy ennek az intézménynek a vezetője megbízik bennem«... Levint tulajdonképpen... Jagoda NKVD-s munkatársainak köréhez sorolhatjuk”. Nem messze tőle olvasunk egy erkölcsi prédikációszerűt is: „A tekintélyes orvosok között, akik (1937-ben) tanúskodtak Pletnyov (orvosprofesszor) ellen, és ellene szóló dühödt támadásokkal teli határozatokat irkáltak alá, megtaláljuk M. Vovszi, B. Kogan és V. Zelenyin nevét is. Azokét, akik... 1952-53-ban maguk mentek az MGB kínvallatásai elébe a »bűnöző orvosok perében«„, mint a másik két orvos, N. Seresevszkij és V. Vinogradov is, akik aláírták a Menzsinszkij haláláról szóló megfelelő szakértői véleményt. [60])

A *Pravda* és az *Izvesztyija* 1953. január 3-án közölte a TASZSZ közleményét a „bűnöző orvosok csoportjának” letartóztatásáról. A vád súlyos fenyegetésként hangzott az egész szovjet zsidóság számára. Ugyanitt, a gunyoros

szovjet szokásoknak megfelelően, a neves szovjet zsidókat arra kényszerítenék, hogy aláírják a Pravdában megjelent a zsidó „burzsoá nacionalisták” fondorlatait a legélesebben elítélő, és a kormány lépéseit helyeslő levelet. A levél alatt néhány tucat aláírás állt. (Többek között aláírta M. Romm, D. Ojsztrah, Sz. Marsak, L. Landau, V. Grossman, E. Gilels, I. Dunajevszkij. Ehrenburg először nem írta alá, elég bátor volt hozzá, hogy levelet írjon Sztálinnak: „a tanácsát szeretném kérni”. Csalafintaság kellett itt a javából. Számára, Ehrenburg számára világos, hogy „zsidó nemzet nincsen”. Egyáltalán, az egyetlen kiút a beolvadás. A zsidó nacionalizmus „elkerülhetetlenül áruláshoz vezet”; azt is tudja, hogy az aláírásra elé tett levelet veszélyes módon értelmezhetik „hazánk ellenségei”. Viszont „magam nem tudom megoldani ezeket a kérdéseket”, de ha a „vezető elvtársak azt üzenik nekem... (hogy aláírásom) kívánatos... (és) hasznos hazánk védelme, és a békemozgalom számára, akkor azonnal aláírom”. [61])

A hűségnyilatkozat tervezetét a KB apparátusa kínlódta ki, amíg lágyabb és joviálisabb[186] külsőt adtak neki. A levél azonban mégsem jelent meg a sajtóban. Talán a nyugati közvélemény felháborodott, érzelemkitörése következtében „az orvosok ügye” még Sztálin végnapjaiban – van erre utaló jel – kezdett lefékeződni. [62]

Nyilvános bejelentése után „»az orvosok ügye« a zsidó orvosok széles körű üldözéséhez vezetett az ország egész területén. Az ország különböző városaiban az állambiztonsági szervek gyártották az orvospereket... Az egész országban a zsidó orvosok féltek bemenni a munkahelyükre, pácienseik pedig féltek hozzájuk járni kezelésre.” [63]

A „kozmopolita” kampány után jött az „orvosok peré”-vel kapcsolatos „népharag” időben esedékes mennydörgése, amely természetesen megfélemlített számos szovjet zsidót. Így jött létre az a szóbeszéd (amely később rögzült a fejekben), miszerint Sztálin arra készült volna, hogy a zsidókat kitelepíti Szibéria és Észak isten háta mögötti vidékeire, ezt a félelmüket az is táplálta, hogy a háború után Sztálin egész népeket telepített ki. Legfrissebb

[186] *Joviális (latin)*: nyájas, kedélyes.

munkájában G. B. Kosztircsenko történész, Sztálin „zsidó” politikájának alapos kutatója igen alaposan megcáfolja a „kitelepítési mítoszt”, rámutatva, hogy ezt sem akkor, sem azóta semmiféle tény sem támasztja alá, sőt Sztálin még elvi szinten sem tudott volna végrehajtani ilyen kitelepítést. [64]

Megdöbbentő azonban, mennyire meg voltak szédítve a szovjet zsidóság azon körei, amelyek ellenkezés nélkül átadták magukat a szovjet-kommunista ideológiának. Sok évvel később mondta nekem Sz. K.: „Egyetlen olyan tett sincs az életemben, amit annyira szégyellenék, mint azt, hogy 1953-ban *elhittem* az orvosok ügyét! Azt, hogy nekik, talán akaratlanul, de közük van valami külföldi összeesküvéshez...”

Már a 60-as években íródott londoni gyűjteményben pedig erről az időszakról ez áll: „A sztálini időszak erősen lefejezett antiszemitizmusa ellenére... sok (zsidó) imádkozott azért, hogy Sztálin életben maradjon, mivel tapasztalatból tudták, hogy a hatalom meggyengülésének bármely időszaka zsidók pusztításához vezet. Jól éreztük a »testvéri népek« felénk irányuló garázda hangulatát.” [65]

Február 9-én a tel-avivi szovjet nagykövetségen bomba robbant. Február 11-én a Szovjetunió megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel. Az „orvosper” körüli konfliktus ettől még élesebbé vált.

És ekkor Sztálin elszabadult, nem is először! Nem értette meg, milyen fenyegetést hordoz *reá nézve* ennek a forgatókönyvnek a folytatása, ott az elérhetetlen politikai Olymposzon[187], a biztonságos falak mögött. A világharag fellobbanása egybeesett a belső erők gyors lépéseivel, amelyek talán végeztek Sztálinnal. Nagyon lehetséges, hogy Beriján keresztül (olyan módon, ahogyan ezt például Avtorhanovn leírja). [66]

Az orvosok peréről kiadott nyilvános kommüniké után Sztálin mindössze 51 napot élt. „Az orvosok szabadlábra helyezésében és peren kívüli felmentésében a szovjet zsidók idősebb nemzedéke purim[188] csodájának megismétlését

[187] *Olymposz, Olümposz (görög)*: az istenek lakóhelye a görög mitológiában, átvitt értelemben irodalmi és művészeti hírnév.

látta”: Sztálin éppen purim napján halt meg, amikor Eszter megmentette Perzsia zsidóit Hámántól. [67]

Április 3-án az „orvosok perében” érintett minden életben maradt gyanúsított szabadlábra került. Egy nap múlva ezt nyilvánosságra hozták.

Már sokadszorra éppen a zsidók lökték a megmerevedett történelmet előbbre.

[188] *Purim (héber)*: sors ünnepe, a zsidóknak a bibliai Eszter könyvében leírt, ellenségeik feletti győzelme emlékére.

11.
A HATNAPOS HÁBORÚ

Sztálin halálának másnapján, március 6-án az MGB „beszüntette létezését”. Vagyis egyáltalán nem szüntette be, de formálisan Berija behúzta maga alá a belügyminisztériumba. Ez pedig szabad utat nyitott számára, hogy „feltárja a visszaéléseket”, amelyeket az MGB és az MGB korábban soha senki által nyilvánosan meg nem nevezett minisztere (az Abakumovot titokban felváltó) Ignatyjev követett el. Úgy látszik, Berija már úgy 1952-től szép lassan elveszíti Sztálin bizalmát, és Ignatyjev-Rjumin már az „orvosper” folyamán kezdte is kiszorítani a hatalomból és ezt követően Berija csupán a körülmények folytán fokozatosan magához vonzotta a Sztálin ellenzékéhez tartozó köröket. És lám, már egy hónap múlva, április 4-én megvolt az ereje ahhoz, hogy megcáfolja az „orvosok ügyét”, és megvádolja Rjumint a vádak koholtságával. Három hónap múlva pedig helyreállt a diplomáciai kapcsolat is Izraellel.

Mindez a szovjet zsidók számára megnyitotta a remények időszakát, és Berija megerősödése a számukra sokat ígérő lehetett volna, de őt nemsokára megdöntötték.

Bizonyos ideig azonban a tehetetlenség még hatott. „J. Sztálin halálával... sokan az elbocsátott zsidók közül visszatérhettek korábbi munkahelyükre... az »olvadás« idején számos régi cionista... kiszabadult a börtönből... a Sztálin utáni időszakban kezdtek megjelenni az első cionista csoportok, először helyiek.” [2]

Azonban megint a zsidók számára kedvezőtlen irányba kezdett fordulni a helyzet. A Szovjetunió 1954 márciusában megvétózta az ENSZ Biztonsági Tanácsának arra vonatkozó határozati javaslatát, hogy a Szuezi-csatornát nyissák meg az izraeli hajók számára is. Hruscsov 1955 végén arabpárti, Izrael ellenes politikát hirdetett meg. Majd 1956 februárjában a XX. Pártkongresszuson mondott híres beszédében, miközben bőségesen taglalta az 1937-38. évi

megtorlásokat, nem említette meg külön, hogy az áldozatok között igen jelentős számú volt a zsidó; és nem nevezte meg az 1952-ben kivégzett zsidó vezetőket; és az „orvos-perről” szólva sem mondta ki egyenesen, hogy az a zsidók ellen irányult. „Könnyen elképzelhető, milyen keserű érzéseket váltott ki mindez a zsidóság soraiban... a keserűség szétterjedt a külföldi zsidó körökben is, és még azoknak a kommunista pártoknak a vezetőköreiben is, amelyeknek tagságát jelentős arányban a zsidók teszik ki (kanadai és amerikai pártok).” [2] Majd 1956 áprilisában Varsóban – a kommunista rezsim idején, de alapvetően a zsidók hatására – a *Volksstimme* című zsidó lapban megjelenő szenzációs cikk felsorolja a korábban a kulturális és a társadalmi szférában dolgozó, de mind 1937-38-ban, mind pedig 1948-52-ben elpusztult zsidók nevét. A cikk egyébként eközben átkozta a „kapitalista ellenségeket” és a „Berija-elhajlást”, és üdvözölte a visszatérést a „lenini nemzetiségi politikához”. „A *Volksstimme* cikke elindította a lavinát.” [3]

És a világ kommunista és zsidó társadalmi köreiben nagy hangon magyarázatot kezdtek követelni a szovjet vezetőktől. „Egész 1956 alatt a Szovjetunióba érkező külföldiek nyíltan érdeklődtek a zsidók helyzetéről a Szovjetunióban, lényegében arról, hogy a szovjet kormány miért nem utasítja el a súlyos sztálini örökséget a zsidókérdésben?” [4] Ez a kérdés a külföldi tudósítók és a Szovjetunióba érkező „testvéri kommunista pártok” küldöttségeinek állandó témájává vált. (Részben éppen innen bontakozhatott ki a szovjet sajtóban a maga idejében nagy port felvert téma, a kommunizmus „elárulása” Howard Fast amerikai író részéről.)

Mindeközben már „a különböző városokból érkezett szovjet zsidók százai vettek részt ilyen vagy amolyan formában az újjászülető cionista csoportok és szakkörök találkozóin... ezen csoportok aktív tagjai régi cionisták voltak, akik megőrizték a kapcsolatot Izraelben élő rokonaikkal és barátaikkal”. [5]

Ekkor – 1956 májusában – érkezett Moszkvába a francia szocialista párt küldöttsége. „Különös figyelmet fordítottak a Szovjetunióban élő zsidók helyzetére vonatkozó kérdésre.” [6] Hruscsov nehéz helyzetbe került: már nem engedhette meg magának, hogy ne adjon

magyarázatot, de – különösen a háború utáni Ukrajnában szerzett tapasztalatai alapján – tudta, hogy a zsidókat visszatéríteni a 20-30-as évekbeli állapotukba aligha sikerülne. Így válaszol: „A forradalom elején sok zsidó volt minálunk a párt és az állam irányító testületeiben... Később új kádereket neveltünk ki... Ha most a zsidók megpróbálnák elfoglalni a köztársaságainkban az első helyeket, ez természetesen az őslakosság elégedetlenségét váltaná ki... Ha egy zsidót magas posztra neveznek ki, és ő zsidó munkatársakkal veszi magát körül, ez természetesen irigységet és ellenségességet szül a zsidókkal szemben.” Ugyanabban a beszélgetésben áttértek a zsidó kultúrára, a zsidó iskolákra, és Hruscsov ezt a magyarázatot adta: „Ha zsidó iskolákat építenénk, valószínűleg nem sok jelentkező akadna, hogy tanuljon is bennük. A zsidók szét vannak szórva az egész országban... Ha a zsidókat arra köteleznék, hogy zsidó iskolába járjanak, ez okvetlenül felháborodást okozna. Ezt sajátos gettóként értelmeznék.” [7]

További 3 hónap múlva, 1956 augusztusában megérkezett a kanadai kommunista párt küldöttsége és most már közvetlenül „azzal a feladattal, hogy tiszta vizet öntsön a pohárba a zsidó kérdés vonatkozásában”. Vagyis a háború utáni években határozottan a zsidókérdés került a nyugati kommunista pártok aggodalmainak középpontjába. „Az antiszemitizmussal kapcsolatos szemrehányásokat Hruscsov mint az ellene és pártja ellen irányuló rágalmakat elutasította”, felsorolt sok magas poszton lévő zsidót, „megemlítette még a saját zsidó menyét is”, azonban azonnal „kissé váratlanul... áttért »a különböző népek jó és rossz szokásaira« és elkezdte taglalni »a zsidók számos negatív tulajdonságát«„, fogyatékosságaik közé sorolta „megbízhatatlanságukat politikai viszonylatban”, nem érintette azonban sem pozitív vonásaikat, sem bármely más nép tulajdonságait. [8]

Ugyanezen beszélgetés során Hruscsov kifejezte egyetértését Sztálin negatív döntésével a zsidó önálló Krím kapcsán olyan megfogalmazással, hogy a Krím ilyetén betelepítése katonai kockázatot jelentene a Szovjetunió számára. Ez a bejelentés különösen sértette a zsidó közvéleményt. A kanadai küldöttség szorgalmazta, hogy az SZKP KB tegyen közzé egy rendkívüli és különleges

nyilatkozatot arról, hogyan szenvedtek a zsidók, „de határozott elutasításra találtak: leás népek és köztársaságok, amelyek szintén megszenvedték Berijának a kultúrájuk és művészeik ellen irányuló tán indásait, meglepve kérdeznék, a nyilatkozat miért csak a zsidókról szól?” (Sz. Schwarz kategorikus véleménye: „Ennek az érvelésnek szegényes volta különösképpen szembetűnő.” [9])

A kérdések azonban ezzel nem értek véget. „Befolyásos külföldi zsidó kommunisták titokban megpróbáltak... magyarázatot (kapni) a zsidó kulturális elit sorsáról.” Ugyanazon év októberében pedig 26 nyugati „haladó zsidó vezető és író” nyilvánosan fordult Bulganyin miniszterelnökhöz és Vorosilov „elnök”-höz „tegyenek nyilvánosan bejelentést az elkövetett igazságtalanságokról, és a zsidó kulturális intézmények helyreállítására hozott intézkedésekről”. [10]

A szovjet kormány zsidópolitikája azonban mind a „kollektív vezetés” idején (1953-1957), mind Hruscsov idején következetlen is, óvatoskodó is, körültekintő is, kettős is volt. Ezzel pedig különböző irányokban küldött jelzéseket és keltett reményeket.

Éppen 1956 nyara, amit egyébként is megtöltöttek a társadalom reményei, a zsidó reményeket is mozgásba hozta. Szurkov, az írószövetség titkára már megígérte a New York-i kommunista kiadónak, hogy zsidó kiadó létrehozását, zsidó színház megnyitását, zsidó újság, irodalmi háromhavi folyóirat kiadását tervezi. Megvalósul a zsidó írók és művészek össz-szövetségi tanácskozásának összehívása, és létrejön a (jiddis) nyelvű zsidó irodalom újjászületését előmozdítani hivatott bizottság. „Moszkvában megint jelentős számú zsidó író és újságíró gyűlt össze.” (1956) [11] „Az az optimizmus, amelyet az 1956. év oltott belénk, nem egyhamar hamvadt el” [12], emlékeztek vissza zsidó közéleti személyiségek.

A szovjethatalom azonban továbbra is habozott és tétovázott, értelmetlenül, visszatartva az önálló zsidó kultúra fejlődését. Valószínűleg jelentős mértékben ellenállt maga Hruscsov is.

Ekkor összesűrűsödtek az események: Szuezi-háború, Izrael-Anglia-Franciaország megtámadja Egyiptomot („Izrael az öngyilkosságba rohan” – írta zordan a szovjet sajtó) és a magyar forradalom, amelynek még az – a történelemben szinte teljesen agyonhallgatott – árnyalata is megvolt, hogy zsidóellenes jelleget kapott. [13] Lehetséges, hogy ez a *magyar* KGB-ben[189] tapasztalható bőséges zsidó jelenlét miatt történt? (*Nem ez-e az egyik oka* – bár lehet, hogy nem a legfőbb – annak, hogy a Nyugat egyáltalán sehogy és semmivel sem támogatta a felkelést, ráadásul a szuezi problémával volt elfoglalva. A szovjetek számára pedig nem az a következtetés adódott-e, hogy a zsidó témát jobb elhallgatni?)

További egy év múlva pedig Hruscsov legyőzte vetélytársait a párt csúcsain és mások mellett Kaganovics is letaszíttatott.

Nem volt ez túl sok? Úgy tűnik, koránt sem ő az egyetlen, és nem is ő a legfontosabb a letaszítottak közül. Meg egyáltalán nem is zsidó volta miatt rúgták ki. Azonban „távozása, zsidó szemszögből nézve kétségtelenül egy korszak végét jelképezte”. Körülnéztünk, megszámoltuk: „a zsidók nemcsak a párt vezető köreiből, hanem a vezető kormánykörökből is eltűntek”. [14]

Eljött az ideje, hogy alaposabban elgondolkozzanak és eldöntsék, hogy is viszonyulnak a zsidók a jelenlegi, éppen ugyanilyen hatalomhoz?

David Burg – még 1956-ban kitelepült – a szovjethatalom számára igen hasznos megfogalmazást talált k-i arra, hogyan viszonyuljanak hozzá a zsidók. „Néhány ember számára az »alulról« jövő antiszemitizmus veszélye nagyobbnak tűnik, mint a »felülről« jövőé... a kormány, habár nyomást fejt ki miránk, mégis hagyja, hogy létezzünk. Amennyiben azonban forradalmi változás következik be, akkor az átmeneti korszak elkerülhetetlen anarchiája közepette bennünket egyszerűen agyonvernek. Tartsunk ezért ki a kormány mellett, bármilyen rossz is legyen.” [15]

Ezzel az aggodalommal már nemegyszer találkoztunk a 30-as években is: a zsidóknak támogatniuk kell a bolsevik

---

189 Ez a kissé körülményes utalás az ÁVO/ÁVH-ra elkerülte a lektor figyelmét (*a dig.*)

hatalmat a Szovjetunióban, mert nélküle még rosszabb lesz. És most, habár a szovjethatalom tovább romlott, a zsidóknak elkerülhetetlenül ki kell tartaniuk mellette, mint korábban is.

A nyugati világ, leginkább pedig az Egyesült Államok igencsak odafigyelt ezekre az ajánlásokra, leég a hidegháború legfeszültebb éveiben is. Ráadásul a szocialista Izrael még tele volt kommunista szimpátiákkal, és sokat megbocsátott a Szovjetuniónak Hitler szétzúzásáért. De akkor hogyan értelmezzük az antiszemitizmust a Szovjetunióban? Ebben az esetben D. Burg és a hozzá hasonlók ajánlása teljesítette a szükséges „szocialista megrendelést": átlényegítette a jelenséget a szovjet kormány antiszemitizmusáról az „orosz nép antiszemitizmusára, amely örök és átkozott.

Ekkor néhány zsidónak kellemes emlékül eszébe jutott az 1930-ban feloszlatott, a KB mellett működő zsidó szekció (Dimanstein és más vezetők már régen kivégzésre kerültek), amely a 20-as években tán túlságosan is kommunistaínak tűnt. A zsiszekció „bizonyos mértékben a zsidó nemzeti érdekek őre volt... olyan szerv, amely pozitív munkát is végzett". [16]

A hruscsovi kormányzat politikája továbbra is ugyanilyen maradt, nem kötelezte el magát egyetlen iránynak sem: feltételezhetően Hruscsov különösebben nem szerette a zsidókat, de nem is akart velük harcba szállni, meg azért látta is, hogy nemzetközi síkon ez neki sehogy sem éri meg. Ezt követően 1957-58-ban mégiscsak engedélyezték az országban széles körűen terjedő zsidó koncerteket és felolvasásokat, sok városban (így „1961-ben a zsidó irodalmi esteknek és a zsidó dalkoncerteknek mintegy 300 ezer látogatója volt"). [17] Viszont betiltották a varsói *Volksstimme* terjesztését a Szovjetunióban, megfosztva ezzel az országot a zsidó világ információtól. [18] Hosszabb szünet után (1954-ben) kiadták orosz nyelven Solom-Aleichem: A *Motl-fiú* című könyvét, majd más könyveit és műfordításait is más nyelveken és többszörösen, 1959-ben pedig jelentős példányszámban megjelentek összegyűjtött művei. Moszkvában 1961-től kezdve jelenik meg a jiddis nyelvű *Sowetisch Heimland* című folyóirat, amely azonban teljes mértékben támogatta a

pontosan és szigorúan vett hivatalos álláspontot. Mind jiddis, mind orosz nyelven megjelentek a kivégzett zsidó írók könyvei, az össz-szövetségi rádióban zsidó dallamokat lehetett hallani. [19] Már 1966-ban „a Szovjetunióban mintegy száz zsidó író él”, aki jiddis nyelven alkot, „szinte az összes felsorolt író egyidejűleg orosz nyelven újságíróként és fordítóként dolgozik... többen orosz iskolákban tanári állást töltenek be”. [20] Ám a zsidó színház egészen 1966-ig nem kezdi újra működését. És 1966-ban Sz. Schwarz a zsidók állapotát „kulturális árvaság”-ként [21] határozta meg. Egy másik szerző egyébként keserűen jegyzi meg: „Csupán csak az állam politikájával nem magyarázható a lelkesedés és az érdeklődés hiánya... a zsidó lakosság széles rétegeiben” az akkori kulturális kezdeményezések iránt. „A zsidó színészek akkoriban, ritka kivételtől eltekintve, félig üres termek előtt léptek fel. A zsidó írók könyvei nem keltek el.” [22]

Ugyanennyire kanyargós, de jóval kibékíthetetlenebb politikát folytattak a hruscsovi hatóságok a zsidó vallás vonatkozásában. Ez részét képezte az általános hruscsovi vallásellenes támadásoknak. Ismeretes, milyen romboló hatást fejtett ki ez a pravoszláv egyházra. A 30-as évektől kezdve már nem volt semmiféle oktatási intézmény, amely papokat képezett volna, és a háborúig semmiféle hittudományi intézmény az egész Szovjetunióban. Végül 197-ben Moszkvában megnyílt egy jesiva rabbiképző iskola mindössze 35 tanulóval, akiket később folyamatosan kiszorítottak, például megfosztották moszkvai lakcímbejelentőjüktől. Szorongatták őket az imakönyvek kiadásával, akadályozták a kegytárgyak gyártását. 1956-ig hol az állami pékségek sütötték a pászkát, és a boltokban árulták a zsidó húsvét előtt, hol pedig 1957-től elkezdődtek a szorongattatások a sütés terén, 1961-ben pedig egyáltalán betiltották ezt a tevékenységet. Hol engedélyezték a pászkát tartalmazó, külföldről érkező csomagok átvételét, hol pedig megállították azokat a vámhivatalokban, sőt azt követelték a csomagok címzettjeitől, hogy írásban fejezzék ki méltatlankodásukat a csomagok tartalmával kapcsolatban. [231 Sok városban bezárták a zsinagógákat. „1966-ban a Szovjetunióban mindössze 62 zsinagóga maradt.” [241 Moszkvában, Leningrádban, Kijevben és a köztársaságok fővárosaiban a hatóságoknak nem volt

merszük bezárni azokat. És a 60-as években az ünnepnapokon ugyanúgy megtartották a széles körű istentiszteleteket, miközben a zsinagógák körüli utcákban (10-15 ezer fős) tömeg gyűlt össze. [25] Sz. Schwarz megjegyzi, hogy a 60-as években a szovjet zsidók vallási élete súlyos válságban van, de széles látókövűségéről tesz tanúbizonyságot, amikor emlékeztet arra, hogy mindez a tudatformálás hosszas elvilágiasodási folyamatának a befejeződése, amely az orosz zsidóság körében már a XIX. század végén kezdődött (apropó, teszi hozzá, amely túlzottan jól sikerült az egyáltalán nem kommunista Lengyelországban is az első és a második világháború között). [26] Az izraelita hitet a Szovjetunióban megfosztották egységes irányító központjától, amikor azonban a szovjet hatóságok ki akartak sajtolni a vezető rabbikból valami politikai komédiát a külföld számára, vagy az izraelita hit virágzásáról a Szovjetunióban, vagy haragosan az atomháború e]len, akkor a hatóságok meg tudták ezt szervezni. [27] „A szovjet hatóságok sokszor felhasználták a zsidó vallási vezetőket saját külpolitikai céljaikra.” Így „1956 novemberében a rabbik egy csoportja a sajtóban hozta nyilvánosságra tiltakozását (Izrael) sínai-félszigeti hadjárata ellen”. [28]

A Szovjetunióban élő izraelita vallás különleges és kétségtelen megterhelése volt az 1956. évi Szuezi-válság után kezdődő „cionizmus elleni küzdelem” divatja. Maga a cionizmus, mint a szocializmus egyik válfaja, Marx-Lenin pártjának édestestvérévé válhatott volna, de az arabok barátságának elnyerésére vonatkozó döntés az 50-es évek közepétől a szovjet vezetőket a cionizmus elleni hajtóvadászatra sarkallta. A cionizmus azonban a szovjet tömegek számára távoli, ismeretlen és elvont jelenség volt. És ennek a küzdelemnek a megvalósítása, megtestesülése végett a cionizmust az örök zsidó alakjának és arculatának koncentrált megjelenítésével ábrázolták. Az állítólag a cionizmus ellen készült könyvekbe és brosúrákba beszivárgott a judaizmus elleni harc is, de közvetlen zsidóellenes elemek is. Amíg a 20-30-as években a Szovjetunióban a zsidó vallás a pravoszlávval összehasonlítva kevésbé volt kegyetlen üldözésnek kitéve, addig az 1957. évben a külföldi szocialista megfigyelő érzékeli a „judaizmus elleni harc határozott felerősödését...

fordulópontot a zsidó vallás elleni küzdelemben”. „A harc nemcsak a zsidó vallás ellen, hanem általában a zsidóság ellen irányul.” [29] A nagy port felvert esemény az 1963-ban Kijevben, ukrán nyelven az ukrán tudományos akadémia kiadójában megjelent *„Judaizmus szépítgetés nélkül*” című brosúra volt, 12 ezer példányban, de annyira rosszarcú zsidóellenes karikatúrákkal, hogy az már nagymérvű nemzetközi felháborodást váltott ki még a (Moszkvából állandóan finanszírozott) kommunista „barátok” körében is. A brosúra elleni felháborodásuknak adtak hangot az amerikai és a brit kommunista párt vezetői, a *L'Humanité*, a *Unità*, a brüsszeli Kína-párti kommunista újság, sok más fórum is. Az ENSZ emberi jogi bizottságában pedig magyarázatot követeltek az ukrán delegátustól. A zsidó kulturális világszövetség szorgalmazta a brosúra szerzőjének és karikatúristájának bíróság elé állítását. A szovjet fél magyarázataiban sokáig azt nyomatékosította, hogy a rajzokon kívül „a könyvet összességében pozitívan értékelhetjük”. [30] Végül azonban még a *Pravda* is kénytelen volt elismerni, hogy ez „rosszul előkészített... brosúra”,amelyben „számos téves kijelentés található... és az illusztrációk sérthetik a hívők érzéseit és antiszemitizmusként értelmezhetők”, pedig „mint ismeretes, ilyesfajta kérdés a mi országunkban nem létezik, és nem is létezhet”. [31] Tegyük azonban hozzá az *Izvesztyija* véleményét: „habár a brosúrában felfedezhetők hiányosságok, magához az elgondoláshoz... semmiféle kétség sem férhet”. [32]

Nem maradhattak ki a dologból a letartóztatások sem. Letartóztattak néhány moszkvai és leningrádi zsidót „kémkedés vádjával (beszélgettek találkozásaik alkalmával) egy tőkés állam (Izrael) javára”, a zsinagógák pedig csupán „fedezékül szolgálnak a különböző »bűncselekmények« álcázására” [33], hogy keményebben ráijesszenek a többiekre.

A leginkább szem előtt lévő posztokon már nem maradt zsidó, de sokan még megmaradtak a hathatós, értékes második helyeken, habár Venyjamin Dimsic 1962-től akadálytalanul igazgatta az állami tervbizottságot és egyidejűleg betöltötte a Szovjetunió minisztertanácsának

elnökhelyettesi posztját és KB-tag is volt (1961-től 1986-ig). [34] De valamikor a zsidók „annyira sűrűn elözönlötték a Csekát, az NKVD-t és a BM-et…, hogy mindmáig, mindenfajta tisztogatás követően, hogy eltüntessék a zsidóknak még a szagát is, csodával határos módon mégis megmaradtak egyes egyedek, mint a híres Joffe kapitány a mordvin lágerekben”. [35]

Az 1959. évi össz-szövetségi népesség-összeírás adatai szerint a Szovjetunióban 2 millió 268 ezer zsidó élt. (Igaz, elhangzanak figyelmeztetések is ennek a számnak a megbízhatóságára vonatkozóan: „Mindenki tudja… hogy a Szovjetunióban több a zsidó, mint ahányan a népszámlálási adatokban szerepelnek”, a népesség-összeírás során a zsidó nem a személyi igazolványában szereplő nemzetisége szerint szerepel, hanem úgy, ahogyan *szeretne*. [36]) Közülük városban lakott 2 millió 162 ezer, vagyis 95,3%-uk, szemben az 1926. évi 82%-kal és az 1939. évi 87%-kal. [37] És még ha a jövőbe tekintünk, az 1970. évi népszámlálás adatai szerint is „a zsidók létszámának növekedését Moszkvában és Leningrádban nyilvánvalóan nem a természetes szaporulat adja, hanem a zsidók migrációja (az állandó lakóhely bejelentésének mindenféle korlátozása ellenére) az ország más városaiból”. Ezalatt a 11 év alatt Kijevbe is „legalább néhány ezer zsidó költözött. A zsidó lakosságnak a nagyvárosokba való koncentrálódása már évtizedek óta tart.” [38]

Aki ismeri a szovjet városi és falusi lakosság jóléte közötti különbséget, az nem érzi ezeket az adatokat holt számoknak. G. Rosenblum, az *Ediot Ahronot* tekintélyes izraeli újság szerkesztője idézi dr. Harel – Moszkvába akkreditált izraeli nagykövet – szinte anekdotikus beszámolóját a Szovjetunióban a 60-as évek közepén tett utazásáról. Az egyik Kisinyov melletti kolhozban azt mondták neki, hogy „a kolhozban dolgozó zsidók szeretnének (vele) találkozni. (Az izraeli) roppant mód megörült, hogy a kolhozban vannak zsidók” (a földművelés szeretete – jó jel Izraelben). Meséli: „jött három zsidó… az egyik pénztáros, a másik a kolhoz faliújságjának szerkesztője, a harmadik meg valami gazdaságis. Másokat nem találtam. Vagyis, amivel a zsidók (korábban) foglalkoztak, azzal foglalkoznak továbbra is.” G. Rosenblum

is tanúsítja: „A szovjet zsidók legtöbbje valóban nem tért át a fizikai munkára.” [39] És L. Schapiro levonja a következtetéseket: „A zsidók bevonása a mezőgazdaságba, vagyis az agrárosítás folyamata csődöt mondott a zsidó társadalmi szervezetek... minden erőfeszítése, és az állami segítség... ellenére.” [40]

Az ország többi részéhez képest – anyagilag is és kulturálisan is – a legjobban ellátott Moszkvában, Leningrádban, Kijevben pedig a zsidók aránya az 1959. évi népszámlálás szerint sorrendben 3,9%, 5,8% és 13,9% volt, egyáltalán nem kevés, ha meggondoljuk, hogy 1959-ben a zsidók a Szovjetunió lakosságának 1,1%-át tették ki. [11]

Éppen az ezekben a városokban meglévő, igen nagyfokú, 95%-os koncentráltságukból következett a zsidók rendkívül beteges érzékenysége „a tiltások és korlátozások rendszere” iránt. Ez, amint ezt az előző fejezetben említettük, még az 1940-es évek elején alakult k-i, „és habár a korlátozó rendszabályokat sosem tették közzé, a hivatalos személyek pedig kitartóan tagadták azok létezését, ezek a szabályok igen hatásosan megakadályozták a zsidók hozzáférését sokféle tevékenységi körhöz, szakmához és beosztáshoz”. [42]

Azt írják, hogy egyszer riasztó hírek keltek szárnyra a zsidók között: állítólag Hruscsov valamelyik (nyilvánosságra nem került) beszédében kijelentette, hogy „annyi zsidót fognak felvenni a felsőoktatási intézményekbe, ahányan a bányákban dolgoznak”. [43] Nincs kizárva, hogy kibuggyant ilyen a száján, ez Hruscsovra vallana, csakhogy ezt az „egyenletet” sosem váltották valóra. Igaz ugyanakkor, hogy a 60-as évek elején, miközben a zsidó egyetemisták létszáma nőtt, arányuk az egyetemisták körében jelentősen visszaesett a háború előttihez képest. Amíg 1936-ban a zsidó egyetemisták aránya 7,5-szeresen haladta meg a zsidók lakosságon belüli arányát, [44], addig most csak 2,7-szeresen. A felső- és a középfokú oktatási intézmények hallgatóinak megoszlására vonatkozó friss adatokat a háború után először A *Szovjetunió népgazdasága 1963-ban* [45] című statisztikai évkönyvben közölték, és ilyen táblázat egészen 1972-ig jelent meg. A felsőoktatási és a középfokú szakképzési intézmények hallgatóinak és tanulóinak összlétszámában a zsidók az 1962-63. tanévben a negyedik

helyet foglalták el a három szláv nemzet után; az egyetemeken és a főiskolákon a zsidók létszáma 79,3 ezer volt a 2943,7 ezerből (vagyis az összlétszám 2,69%-a). A következő tanévben, 1963-64-ben a zsidó egyetemisták létszáma 82,6 ezerre, a Szovjetunió egyetemistáinak összlétszáma pedig 3.260,7 ezerre nőtt (2,53 %). Ez az arány, szinte alig változva megmaradt az 1969-70-es tanévig: zsidó egyetemista 101,1 ezer, összes egyetemista 4.549,9 ezer, később pedig elkezdett csökkenni, és 1972-73-ban az arányuk 1,91 % lett: zsidó egyetemista 88,5 ezer, összes egyetemista 4.630,2 ezer. [46] (Előreszaladva megjegyezzük, hogy a visszaesés egyébként időben egybeesik az Izraelbe irányuló zsidó kitelepülés kezdetével.)

A tudományban dolgozó zsidók aránya szintén visszaesett a 60-as években: 9,5%-ról 1960-ban, 6,1%-ra 1973-ban. [47] Ugyanezekben az években a „szovjet művészetben és irodalomban több tízezer zsidó név forgott" [48], az írók és újságírók 8,5%-a, a színészek és festők 7,7%-a, a bírák és ügyvédek több, mint 10%-a, az orvosok mintegy 15%-a. [49] (Az orvostudományban hagyományosan sok a zsidó, de abban a hírhedt „szovjet pszichiátriában", amely éppen ezekben az években kezdte elmegyógyintézetekbe zárni az egészséges embereket, ugyan, vajon kik dolgoztak? Felsorolva a „zsidó szakmákat", M. Heifec írja: „A pszichiátria zsidó monopólium, mondotta nekem egy pszichiáter zsidó barátom, nem sokkal letartóztatásom előtt. Ide, hozzánk csak az utóbbi időben, méghozzá utasításra kezdtek oroszokat irányítani." És példákat sorol: a leningrádi főpszichiáter, Awerbuch professzor, a GB-be, a nagy házba szokott járni szakértem; Moszkvában a híres Lunz; a kalugai kórházban Lifsitz és „az egész zsidó duhaj társaság Lifsitzcel az élen". Amikor pedig magát Heifecet tartóztatták le, a felesége elkezdett keresni „engedélyes" ügyvédet, vagyis olyat, akinek engedélye volt a KGB-től a politikai perekben való részvételre, és „egyetlen oroszt sem talált", az összes ilyen ügyvéd zsidó volt. [50])

Furceva, a moszkvai városi pártbizottság első titkára (1956-ban) „arra panaszkodott, hogy némely intézményben zsidók képezik a személyzet több, mint a felét". [51] (Ennek ellensúlyaként megjegyzem: *ezekben* az években a zsidók részvétele a szovjet apparátusban annak csak javára

szolgált. A szovjet törvényesség mindig keményfejűen és kíméletlenül minden ember, ügyfél, kérelmező *ellen* irányult. És a hivatalokban üldögélő, a hatalomban megkövesedett oroszok szívesen kaptak minden alkalmon, hogy diadalmasan elutasítsák a kérelmezőt. A zsidó csinovnyiknál akkoriban sokkal gyakrabban találhatott az ember valódi megértésre, vele emberi módon el lehetett intézni az ügyet.) Schapiro idézi a panaszokat is arra, hogy a nemzetiségi köztársaságokban a zsidókat a bennszülött értelmiség szorítja ki az apparátusból [52], amely kinyilvánított módon is előnyt élvez odahaza, ez általános folyamat minden köztársaságban, legalább ennyire kiszorítják az oroszokat is.

Eszembe jut ezeknek az éveknek – éppen 1965-ből – az amerikaiaknál megtörtént eset. Az amerikai zsidó bizottság New York-i kirendeltsége négy hónapon keresztül titkos felmérést folytatott ötven New York-i bank ezernél több munkatársa körében. Ezt követően a zsidó bizottság tiltakozást jelentett be. Ugyanis a megkérdezetteknek kevesebb, mint 3%-a volt zsidó, habár New York lakosságának egynegyedét zsidók képezik. A bizottság követelte a *százalékos arány* betartását. Erre a New York állam bankjai egyesületének elnöke azt válaszolta, hogy a bankok a törvény értelmében nem vehetnek fel munkatársakat „faji, vallási, bőrszín vagy nemzetiségi hovatartozás szerinti alapon”, és nem tarthatják nyilván dolgozóikat ilyen kategóriák szerint (hiszen ez a mi hírhedett „ötödik pontunk” lenne!). Meg kell jegyeznünk, hogy ugyanaz a zsidó bizottság két évvel korábban is végzett felmérést az USA ötven legnagyobb kommunális szolgáltató vállalata vezetőségének nemzetiségi összetételéről, 1964-ben pedig hasonlóképpen felmérte a philadelphiai járás iparának vezetőit. [53]

Térjünk azonban vissza a szovjet zsidókhoz. Nos, miután külföldre költöztek, sokan kezdték zajosan reklámozni a lapkiadás és a filmgyártás terén végzett korábbi tevékenységüket. Így tudjuk meg többek között egy zsidó szerzőtől: „Éppen az ő (Szirokomszkij) támogatása folytán került a *Lityeraturka* minden vezető posztjára zsidó.” [54]

Mindazonáltal 20 év múltán arról az időszakról ilyen értékelés születik: „Az új antiszemitizmus egyre erősödött... és a 60-as évek második felében egy egész nép lejáratásának, megalázásának és elszigetelésének kialakult rendszerévé vált.” [55]

Nos, hogyan is egyeztessük össze ezek után a kettőt? Ugyan hol is találhatunk nyugodt, megfontolt értékelésre?

Ekkor a zsidók riadalmára, jelzések érkeztek azokból a magasságokból, ahol a gazdasági ászok dolgoztak. „A Szovjetunióban a tudott mértékben megmaradt a zsidó szociológia előtt ismert jelenség, a zsidók koncentrálódása az ország gazdasági életének sajátos ágazataiban.” [56] Mindeközben pedig a 60-as években a mi drága Nyikitánk (Hruscsov) észbekapott, hogy a gyökeresen szovjet gazdaságban tömegessé váltak a lopások és a csalások.

És emiatt „1961-ben megkezdődött a »szocialista tulajdon eltulajdonítása« elleni kampány, amelynek nyilvánvalóan antiszemita jellege volt”. [57] A legfelsőbb tanács büntető határozatai 1961-től kezdtek megjelenni, először a „valutaüzérkedés”, majd a csúszópénz ellen, később pedig a halálbüntetés alkalmazásáról ezekért a bűncselekményekért. A határozatok a törvényeket megsértve ezt a büntetést helyezték kilátásba a határozatok hatálybalépése előtt elkövetett esetekre (például a Ja. Rokotov-V. Fájbisenko perében). És a legelső évtől kezdve elkezdődött a halálbüntetések végrehajtása. A kilenc első bírósági perben 11 embert ítéltek halálra, közöttük „talán 6 zsidót”. [58] A *Zsidó Enciklopédia* kategorikusabb: „1961-64-ben gazdasági bűncselekmények miatt az OSzFSzK-ban 39, Ukrajnában 79”, más köztársaságokban összesen 43 zsidót ítéltek halálra. [59] Ezekben a perekben „a vádlottak túlnyomó többsége zsidó volt”. (Mindemellett a nyilvánosság abban állt, hogy a bírósági közleményekben feltüntették a vádlottak nevét és apai nevét, ez az ítélkezés normális rendje, de „rögtön nyilvánvalóvá vált, hogy zsidókról van szó”. [60])

A továbbiak során az 1962. évi nagy frunzei perben a 46 vádlottból valószínűleg 19 volt zsidó. „Semmiféle alapja sincs annak, hogy úgy gondoljuk, mintha ez az új politika zsidóellenes intézkedések rendszereként került volna

alkalmazásra. Az új jogszabályok bevezetésének elejétől kezdve azonban zsidóellenes jelleget kölcsönöztek neki”, ez úgy értendő, valószínűleg, hogy közölték a vádlottak – közöttük a zsidók – teljes nevét, mivel közvetlen kirohanásokat és általánosításokat sem a bíróság, sem a hatóságok, sem a sajtó nem engedtek meg maguknak. Ha pedig azt írta a *Szovetszkaja Kirgizija (Szovjet Kirgízia)*, hogy különböző posztokat foglaltak el, de „köztük szoros kötelék állt fenn”, akkor az éberség azt diktálja: „ugyan miféle »*kötelék*« állt fenn közöttük..., ezt az újság egyetlen szóval sem említi, az olvasóra hagyva a találgatást, de közvetlenül rávezeti, hogy a bűnszervezet magját olyan emberek alkották, akik között »szoros kötelék állt fenn«, miféle kötelék, hát a zsidóság, kidomborítani ebben az ügyben a zsidók szerepét”. [61] A »szoros kötelék«-et azonban képezhették a bűnös ügyletek, a haszonlesés, a számítás, a mesterkedések. Érdekes azonban, hogy senki sem azzal érvel, hogy ezek a személyek ártatlanok voltak (habár akár lehettek is volna). *Nevükön nevezni* őket, az bizony zsidóüldözés.

Tovább, a valutázók pere Vilniusban 1962 januárjában. Ott mind a 8 vádlott zsidó. Ebben az esetben azonban a vádbeszédben közvetlen zsidóellenes utalás is elhangzott: „az ügyleteket a zsinagógában kötötték, a vitákat a rabbi rendezte”. [62]

Sz. Schwarz szentül meg van győződve arról, hogy ezek a gazdasági bírósági üldözések csakis az antiszemitizmus tobzódásának tekinthetők, egyáltalán nem fordítva figyelmet „a zsidók koncentrálódására az ország gazdasági életének sajátos ágazataiban”. Hasonlóképpen az egész nyugati sajtó is kegyetlen zsidóüldözési kampánynak, *egy egész nép megalázásának és elszigetelésének* értelmezte a folyamatot. Bertrand Russell tiltakozó levelet írt Hruscsovnak és Hruscsov személyesen válaszolt neki. [63] Ezt követően azonban a szovjet hatóságok mintha erősen óvakodtak volna a zsidókhoz nyúlni.

Nyugaton a hivatalos antiszemitizmust nevezték a „legkényesebb kérdésnek” (nem vették észre, hogy vannak más, kényesebb kérdések is) vagy „a leginkább tiltott témának” a Szovjetunióban. (Habár tiltott témával is Dunát lehetett volna rekeszteni, beleértve a kulákság elleni

grandiózus harcot, vagy azt, hogy csupán 1941-ben hárommillió vörös katona adta meg magát és került fogságba, vagy a tocki gyakorlótéren 1954-ben a saját katonákon végrehajtott megsemmisítő nukleáris „kísérlet”.) Természetesen Sztálin után a kommunista párt már nem engedett meg nyílt zsidóellenes megnyilvánulásokat. Talán az uszító „zárt előadások” vagy „eligazítások” rendszerét alkalmazták, ez teljességgel megfelel a szovjet stílusnak. Helyes végkövetkeztetést von le Szolomon Schwarz: „Elégséges racionális alapja a zsidóellenes szovjet politikának egyáltalán nincs”, a zsidó kulturális élet elfojtása „rejtélyesnek tűnhet. Hogyan magyarázható ez a vad politika » [64]

Egyrészt: ha az országban magában elfojtottak mindent, ami életképes, akkor hogyan is feltételezhetjük, hogy nem fognak elfojtani egy ennyire élénk, mozgékony népet? A 60-as években pedig ehhez még hozzájött a Szovjetunió nemzetközi számítása: kampányt kellett kezdeni Izrael ellen. Találtak egy kényelmes, kétértelmű és meghatározhatatlan fogalmat, az „anticionizmust” és „ez lett Damoklész kardja, amely az ország egész zsidó lakossága fölött lebegett”. [65] A „cionizmus” elleni újságkampány mintegy sérthetetlen paravánná vált, nem lehet bebizonyítani, hogy mindez egyszerű antiszemitizmus. Ugyanakkor félelmes, fenyegető: „A cionizmus az amerikai imperializmus eszköze.” A zsidóknak „közvetve vagy közvetlenül igazolniuk kellett lojalitásukat, különböző módon bizonygatni környezetüknek, hogy semmi közük saját zsidó mivoltukhoz és legfőképpen a cionizmushoz”. [66]

A közrendű zsidó életérzése a Szovjetunióban valóban nyomasztóvá vált, ezt nagyon érthetően fejezte ki egyikük: „Az üldözések és sértések évei alatt a zsidókban kialakult a pszichikai gyanakvási komplexus minden fajtája, a nem zsidóktól eredő bánásmóddal szemben. Hajlamosak mindenben rejtett vagy közvetlen utalást látni nemzetiségükre... A zsidók sosem képesek nyilvánosan lenyilvánítani zsidóságukat, és hivatalosan elfogadott, hogy erről hallgatni kell, mint valamiféle jellemhibáról vagy alvilági múltról.” [67]

Nagy benyomást keltett 1959 októberében Malahovka településén – „félórányi utazásra Moszkvától... 30 ezer lakossal, amelynek mintegy 10%-a zsidó – történt esemény... Október 3-ról 4-re virradó éjjel kigyulladt a malahovkai zsinagóga teteje, és.., a zsidó temetőőr házikója... a tűzben elpusztult az őr felesége. Ugyanazon az éjszakán szórólapokat ragasztottak ki és szórtak szét Malahovkában: »El a zsidókkal a kereskedelemből... Megmentettük őket a németektől... ők meg olyan gyorsan elszemtelenedtek, hogy az orosz nép nem érti... ki is él a másik földjén.«„ [68]

És a nyomasztó állapot fokozódása még olyan tünetekhez is vezetett, mint amelyről D. Schturman írt: „a zsidók egy része olyan állapotba került, hogy elkezdte gyűlölni Izraelt, mint az antiszemitizmus szítóját a szovjet politikában. Emlékszem az egyik túlzásokra hajlamos zsidó tanárnő szavaira: »Egy jó kis bombát kéne odahajítani arra az Izraelre, és könnyebb volna az életünk.«„ [69]

Ez azonban csak torz kivétel. Alapvetően az anticionista kampány tombolása csak „megerősítette önnön zsidóságuk tudatát és Izrael mint az egész zsidóság előőrse iránti szimpátiájukat”. [70]

Az akkori közéleti helyzetre az alábbi magyarázatot is kínálják: igen, Hruscsov idején „a zsidó lakosságnak az életben maradása iránti aggodalma a múlt ködébe veszett”, de „letették az új antiszemitizmus alapkövét”. A nómenklatúra[190] fiatal nemzedéke, a kasztoknak járó privilégiumokért küzdve „igyekezett elfoglalni a vezető pozíciókat a kultúrában, tudományban, kereskedelemben, pénzügyben stb. Éppen itt történt az újdonsült szovjet arisztokrácia »megismerkedése« a zsidókkal, akiknek ezekben az ágazatokban hagyományosan nagy volt a fajsúlya.” És „az ország alapvető központjaiban koncentrálódott zsidó lakosság szociális struktúrája a vezető osztályt saját osztályának szerkezetére emlékeztette”. [71]

Ez a találkozás kétségtelenül lezajlott, ez volt a történelmi „őrségváltás” a szovjet csúcsokon, a zsidóról

---

[190] *Nómenaklatúra (latin)*: a pártállamban a kiváltságokat élvező párt- és állami vezetők összessége.

oroszra váltás. És az antagonizmus is kétségtelenül megjelent, amitől, emlékszem, a hruscsovi időkben a zsidó közegben nemcsak gúnyolódtak, hanem erősen meg is sértődtek a faluról elszármazottakra, a csúcsra jutott „muzsikokra”.

Összességében pedig a különböző hatások feszült volta, de a szovjet hatóságok jelentős körültekintése is hozzájárult ahhoz, hogy 1965-re „a mai szovjet antiszemitizmus elterjedtsége és éles volta jelentősen elmarad” attól, ami „a háború éveiben és a háború utáni első években” volt jellemző, és „úgy tűnik, szemmel láthatóan gyengül, talán most kezd elhalni a »százalékos norma«„. [72] Egészében véve a zsidók közérzete a 60-as években a jóléti tartományban tartózkodott, ezt halljuk különböző szerzőktől. (Ellensúlyaként annak, amit az imént olvastunk: „az új antiszemitizmus egyre erősödött” a 60-as években.) És 20 év múlva elhangzik ugyanaz a benyomás: „»általában a zsidók számára« a hruscsovi időszak volt az egyik legnyugodtabb az egész szovjet történelemben”. [73]

„Sok új cionista kör jött létre 1956-1957-ben, amelyekben olyan fiatal zsidók vettek részt, akik korábban nem mutattak különösebb érdeklődést a zsidó nemzetiségi kérdések és a cionizmus iránt. A szovjet zsidók nemzeti öntudatra ébredésének, és Izrael állammal érzett szolidaritásuknak fontos ösztönzéséül szolgált a sínai hadjárat.” (1956) Később pedig „a Szovjetunióban a zsidók között a cionista mozgalom újjászületésének katalizátorává a világifjúsági találkozó (VIT) vált (Moszkva, 1957)... A VIT és a hatnapos háború (1967) között a cionista tevékenység a Szovjetunióban fokozatosan egyre szélesebb körűvé vált. A szovjet zsidók és az izraeli nagykövetség kapcsolatai gyakoribbá, a kapcsolatok kevésbé veszélyessé váltak... rövid idő alatt jelentősen megnőtt a zsidó szamizdat [191] jelentősége.” [74]

Az 50-es évekből a 60-asokba, a hruscsovi „olvadásba” való átmenet idején a szovjet zsidók magukhoz tértek és lelkileg kiegyenesedtek a „kozmopoliták” és az „orvosper” korszakának félelme és elnyomatása után. A fővárosi társaságban egyenesen „divatossá is vált zsidónak lenni”, a

[191] *Szamizdat*: engedély nélkül kinyomtatott és terjesztett (politikai) írásmű, sajtótermék.

zsidó téma bekerült a szamizdatba, a költői estekbe, amelyeken tolongtak a fiatalok. Rimma Kazakova felbátorodott és a színpadról is kinyilvánította zsidó származását, 1961-ben erre a hangulatra ráérzett és kifejezte Jevtusenko a *Babij Jar*ban [75], lélekben magát is a zsidókhoz sorolva. Ez a verse (és a Litgazeta bátorsága) kürtszóként harsant az egész szovjet zsidóság és a világ zsidósága számára is. Aztán Jevtusenko számos és számtalan költői esten ismét felolvasta a verset, mindig dörgő tapsvihar közepette. Egy idő után Sosztakovics is, aki gyakran fordult a zsidó témához, nekilátott a jevtusenkói vers 13. szimfóniába való átírásának, amit aztán csak korlátozottan engedtek előadni. A *Babij Jar* éltető és gyógyító sugárként söpört végig a zsidóságon, mint „valami forradalmi cselekmény... a köztudat fejlődésének folyamatában a Szovjetunióban”, és a zsidóság számára „a legjelentősebb eseménnyé vált az »orvosper« megszüntetése óta”. [76]

A zsidó téma 1964-65-ben visszatért a nyomtatott irodalomba is: Anatolij Ribakov *Nyár Szosznyakiban* és *Mása Rolnyik naplója* [77] (*„Anna Frank naplójá*nak nyilvánvaló utánzása” [78]).

„Miután Hruscsovot leváltották minden beosztásából, az állam zsidópolitikája valamelyest enyhült. Alábbhagyott a judaizmus elleni harc, majdnem mindenütt megszüntették a pászka sütését korlátozó rendszabályokat... Fokozatosan felszámolták a gazdasági bűncselekmények elleni kampányharcot...” Viszont „a szovjet sajtóban hírkampány kezdődött a szovjet zsidók között végzett cionista tevékenységről, és kapcsolataikról az izraeli nagykövetséggel”. [79]

A szovjet helyzetben bekövetkezett ingadozások és törések egyáltalán nem múltak el nyomtalanul a zsidó öntudat fölött, de nem ütöttek rést benne.

Az 1959. évi népszámlálás adatai szerint a jiddist a megkérdezetteknek csupán 21%-a nevezte meg anyanyelveként (1926-ban 72%). [80] Ezt még a 70-es években is így értelmezték: „Az orosz zsidóság, amely a legzsidósabb volt a világon, a legkevésbé zsidóssá vált”. [81] „A szovjet társadalom jelenlegi fejlődése előidézheti a

zsidóság szellemi és intellektuális potenciáljának összeomlását.” [82] Pontosabban, ahogy később egy másik szerző fogalmazott: a zsidókat a Szovjetunióban „nem hagyják beolvadni”, és „nem hagyják, hogy zsidók legyenek”. [83]

Az egész szovjet időszak alatt azonban a zsidó öntudat soha nem enyészett el.

Még a hivatalos *Sowietish Heimland*ban (1966) is azt állították, „hogy még az oroszul beszélő beolvadt zsidók is megőrzik saját, a lakosság más rétegeitől eltérő jellemüket”. [84] Már nem is beszélve Odessza, Kijev, Harkov zsidóiról, akik „még kérkedtek is néha zsidó mivoltukkal, egészen odáig, hogy gojokkal nem is akartak barátkozni”. [85]

Lev Thumerman tudós (1977-ben már Izraelben) emlékezik a korai szovjet időkről, hogy ő akkor „tagadott mindenfajta nacionalizmust”. Most pedig visszatekintve azokra az évepe: „Csodálkozva veszem észre mindazt, ami akkor elkerülte a figyelmemet: annak ellenére, hogy úgy tűnt, teljesen beolvadtunk az orosz közegbe, a legközelebbi, testi-lelki jó barátaim köre akkoriban is zsidó maradt.” [86]

Kijelentésének őszintesége nem kérdőjelezhető meg, erre mondják azt: „mintha lefényképezte volna”. Ehhez nem is fér kétség, éppen elég ilyen helyzetet láttam már, de az oroszokból ez semmiféle sértődést sem váltott ki.

Egy másik zsidó szerző megjegyzése: a Szovjetunióban „a különböző irányzatokat képviselő nem vallásos zsidók jó egyetértésben kiálltak a »faji tisztaság« elve mellett” és hozzáteszi: „Semmi sem lehet ennél természetesebb. Olyan ember, aki számára a zsidóság csak egy üres szó, és emellett nem olvadt be, nagyon ritkán fordul elő.” [87]

Nagyon jellemző Natan Scsaranszkij vallomása is nem sokkal Izraelbe való érkezése után. „Zsidóságom nagyobb része már otthon, a családban kialakult. Családunk beolvadt, mégis zsidó maradt.” Apja „egyszerű szovjet újságíró” volt, akit „annyira magával ragadott a »boldogságot mindenkinek«, és nem csak a zsidóknak forradalmi eszménye, hogy teljesen lojális szovjet állampolgárrá vált”. A hatnapos háború után 1967-ben,

majd 1968-ban is a csehszlovák események után „hirtelen nyilvánvaló különbséget vettem észre magam és a körülöttem lévő nem zsidók között… valamiféle gyökeres különbséget éreztem a saját zsidó tudatom, és az oroszok nemzetiségi tudata között”. [88]

Itt van még egy nagyon mély tanúság (1975): „Azok az erőfeszítések, amelyeket a zsidó értelmiség tett az utóbbi 100 évben, hogy orosz nemzeti formát öltsön, valóban hatalmasak voltak. Ez egyébként nem állította helyre a lelki egyensúlyt; ellenkezőleg, felerősítette a kéznemzetiségű lét keserűségét.” És „Blok tragikus kérdésére: »Oroszországom, életem, együtt fogunk-e gyötrődni?« – erre a kérdésre, amely az orosz ember számára, rendszerint egyértelmű választ hordoz, erre a kérdésre az orosz zsidó értelmiség így válaszolt, néha kis gondolkodás után: »Nem, nem együtt. Egymás mellett, addig-ameddig, de nem együtt!«… A kötelesség nem helyettesíti a hazát.” És ez „nem kötötte meg a zsidóság kezét az orosz történelem viharai közepette”. [89]

Nagyon őszinte. És csak álmodozhatunk arról, hogy minden oroszországi zsidó világosan lássa és beismerje ezt a dilemmát.

Hisz szokásos módon az egész problémát csak az „antiszemitizmusban” látják: „Eltávolítva bennünket a lehetőségtől, hogy slagunkba fogadjuk a valódi orosz értékeket, az ottani (szovjetunióbeli) antiszemitizmus eltiltott a zsidó értékekhez való közeledéstől is… Az antiszemitizmus nemcsak attól félelmetes, *amit a zsidókkal tesz* (megszabva az ismert korlátokat), hanem azzal is, *amivé a zsidókat teszi*, neurotikus, letargikus, komplexumokkal teli, lelki sérültekké.” [90]

Valójában ebből a beteges állapotból – teljességgel, gyorsan és határozottan – kigyógyultak azok a zsidók, akik teljes mértékben tudatosították magukban zsidó mivoltukat.

A Szovjetunióban a zsidó öntudat erősödött, legyőzve a XX. században eléjük kerülő történelmi akadályokat. Először a második világháború katasztrófája. (A szovjet elfojtás és elkenés következtében ennek tudatosítása a szovjet zsidóság körében elhúzódott.)

Újabb ösztönzést jelentett a „kozmopolitizmus” elleni harc 1949-1950-ben.

Aztán a sztálini megtorlás totális veszélye, ami csak a tirannus hirtelen halálával hárult el.

A hruscsovi „olvadás” óta, majd a 60-as években már anélkül is a szovjet zsidóság gyorsan magához tért, és elkezdte magát, éppen saját magának érezni.

Már az 50-es évek második felében „a szovjet zsidóság széles rétegeiben eluralkodó, növekvő keserűség érzése” ahhoz vezetett, hogy „erősödik a nemzetiségi szolidaritás érzése”. [91]

De „csak a 60-as évek végén a tudósok, méghozzá nem bölcsészek kicsiny csoportja (a legkiválóbb közülük, kétségtelenül Alekszandr Voronel volt) elkezdte meggyőződéssel... ismét helyreállítani a zsidó nemzetiségi öntudatot Oroszországban”. [92]

És a szovjet zsidók ilyesforma öntudatának érlelődése közepette berobbant, és azonnal győzelmesen, csodának tűnően suhant tova, a hablapos háború. Izrael felmagasztalódott a képzeletükben, felébredt bennük a lelki és a vérrokonság érzése.

A szovjet állam azonban magánkívül volt Nasszer vereségétől. Azonnal rázúdította a zsidók fejére a „judaizmus, cionizmus, fasizmus” elleni mennydörgő kampányt. És minden zsidó egyben „cionista” is, és hogy a cionizmus „világméretű összeesküvése... *törvényszerű, elkerülhetetlen következménye az egész zsidó történelemnek, a zsidó vallásnak és az ezek által létrehozott zsidó nemzeti karakternek...* a judaizmus nagyon kényelmes vallásnak bizonyult a világuralom megszerzéséhez, mert nagyon következetesen végigvitte a faji felsőbbrendűség és az apartheid ideológiáját”. [93]

A televíziós és sajtókampányt még az Izraellel fenntartott diplomáciai viszony drámai megszakítása is kísérte. A szovjet zsidóknak volt okuk rá, hogy megijedjenek: „úgy tűnt, hogy a dolgok mindjárt a pogromokig fajulnak”. [94]

Ám ennek az ijedelemnek a felszíne alatt már érett a zsidó nemzetiségi öntudat újabb és immár legyőzhetetlen feltörése.

„Keserűség, megbántottság, harag, a jövőbe vetett hit hiánya felgyülemlett, hogy végre utat találjon kifelé, és teljes szakításhoz vezessen (ezzel) az országgal, és (ezzel) a társadalommal, az emigrációba.” [95]

„Az izraeli hadsereg győzelme hozzájárult a nemzeti öntudat felszításához sok ezer, szinte teljesen asszimilálódott szovjet zsidóban... Elindult a nemzeti újjászületés folyamata... Megélénkült a cionista csoportok tevékenysége az ország sok városában... 1969-ben kísérletek történtek egyesített (az egész Szovjetunióra kiterjedő) cionista szervezet létrehozására... Növekedik az Izraelbe kivándorlást kérelmező zsidók száma.” [96]

A kivándorlási kérelmek nagyszámú elutasítása pedig 1970. június 15-én sikertelen repülőgép-eltérítéshez vezetett. Az ezután kezdődő „repülőgépes per”-t történelmi mezsgyének tekinthetjük a szovjet zsidóság életében.

12.
LESZAKADÁS A BOLSEVIZMUSRÓL

A XX. század elején, amikor Európa már a világméretű tudat küszöbére álmodta magát, senki sem tudta megjósolni, micsoda ősi erővel lobbannak fel a Föld különböző népeinek nemzeti érzései éppen ebben a században. És egy évszázad múltán mindnyájan döbbenten látjuk, hogy éppen nem a nemzeti érzések közeli elhalását kell feltételeznünk (ahogyan azt majd egy évszázadig az internacionálé-szocialisták a fejünkbe verték), hanem megerősödésüket.

Vajon az emberiség soknemzetiségű volta nem sokoldalúságát és gazdagságát jelenti-e? A nemzetek szétporladása leginkább az emberiség elszegényedéséhez, a szellem entrópiájához [192] vezetne. (És a nemzeti kultúrák évszázadai holt, senkit sem érdeklő raktárakká válnának.) Vérszegény ipari gondolkodásmódra vall, ha azt gondoljuk, hogy az általános egyformaság mellett e g y s z e r ű b b volna megszervezni bolygónk életét. De az az élet leginkább hányingert keltene.

A szovjet birodalomban azonban mindig tolakodón-diadalmasan hajtogatták, hogy a nemzeti különbségek elsimulnak, és a nemzetek összeolvadnak, hogy nálunk nincsenek „nemzetiségi kérdések”, és persze főleg nincs „zsidókérdés”.

A zsidókérdés pedig egy, a világon szerteszórt és lelkében összeforrt nemzet háromezer éves hihetetlen létezésének kérdése. Olyan nemzeté, amely az államiságról és területiségről vallott mindenfajta elképzelés ellenére él, méghozzá rendkívül élénken és erősen befolyásolva az egész világtörténelmet. Amiért is a zsidókat „a világtörténelem tengelyének” is nevezték. Ugyan mitől is ne létezne ez a kérdés? Midőn már az összes nemzeti kérdés felszínre jut, még lám a gagauz is?

---

[192] *Entrópia (görög)*: anyagi rendszerek molekuláris rendezettségi fokának, illetőleg állapotuk termodinamikai valószínűségének mértéke.

Ilyen botor kétség fel sem merülhetett volna, ha a zsidókérdés körül különböző időben politikai játszmák nem kezdődtek volna, kinek éppen milyen kellett.

Ez volt nálunk, Oroszországban is. A forradalom előtti orosz társadalomban, ahogy láttuk, „antiszemitizmusnak” tekintették még a zsidókérdés *elhallgatását* is. Többet mondok: az orosz társadalom tudatában úgy rögzült akkoriban a zsidókérdés – amit polgári egyenjogúságként vagy *teljes jogúságként* értelmeztek –, majdhogynem az orosz közélet legfontosabb kérdésének számított. Mindenesetre mindenképpen minden egyes ember lelkiismereti középpontja, lakmuszpapírként ható meghatározója volt.

Másfelől. Az európai szocializmus növekedésével minden nemzetiségi kérdés csupán bosszantó akadálynak számított ennek a nagyszerű tanításnak az útjában, a zsidókérdés pedig (amit Marx közvetlenül a kapitalizmushoz sorolt) még annál is mondvacsináltabb szálkának. Mommsen tanúsította, hogy – ahogy őket nevezte – „a nyugat-orosz szocialista zsidóság” köreiben a zsidókérdés megvitatására tett legkisebb próbálkozás is a „reakciós” és „antiszemita” jelzőket vonta maga után (ez még a Bund előtt történt).

Ez a fajta megkövesült szocialista szabvány átöröklődött a Szovjetunióba is. Így 1918-tól a kommunisták alatt nálunk szigorúan (börtön- vagy akár még halálbüntetés terhe mellett is) tilos volt bármi módon hangsúlyozni a zsidókérdést (kivéve a cári rezsim alatt a zsidókat ért szenvedések iránti együttérzést és a kommunizmusba való aktív bekapcsolódásuk iránti meghatottságot). És az értelmiségi tudat önként és dalolva, a többiek pedig kényszeredetten követték ezt az új kánont.

A fenti beállítódást a kommunista hatalom keményen és rettenthetetlenül keresztülvitte a szovjet-német háborún is. Úgymond, semmiféle különleges „zsidókérdés” nem jelentkezett még akkor sem. És tovább, a Gorbacsov idején való kimúlásáig ez a hatalom továbbra is érzéketlenül ismételgette: semmiféle zsidókérdés n i n c s , nem és nem! (Behelyettesítették a „cionistával”.)

De már a második világháború végétől, amikor a szovjet zsidók felfogták a zsidóirtás nagyságrendjét Hitler alatt, majd a 40-es évek sztálini „kozmopolita” kampányának idején, a szovjet társadalom intelligens köreinek tudatába az ivódott be, hogy ellenkezőleg, a Szovjetunióban zsidókérdés van, van! És még hogyan van! És visszaállt a forradalom előtti értelmezés, miszerint ez a kérdés központi jelentőségű az orosz társadalom és minden egyes ember lelkiismerete számára. Hogy a zsidókérdés maga „a tényleges emberiesség mércéje”. [1]

Nyugaton pedig csak a cionizmus vezetői (habár némelyek fenntartva az élő kapcsolatot a keményfejű európai szocializmussal) a XIX. század végétől magabiztosan kezdtek beszélni a zsidókérdés történelmi rendkívüliségéről és múlhatatlan aktualitásáról.

Amikor pedig megjelent Izrael Állam, a körülötte dúló viharok még az európai szocialista tudat ártatlanságát is megzavarták.

Két kisebb, de a maga idejében zajos, jellegzetes példa adja itt magát. Az egyik az úgynevezett „Kelet és Nyugat közötti dialógus” (a hidegháború időszakának Ügyes mechanizmusa, amelynek során a nyugati vitázókkal szemben előtérbe hozták a kelet-európai csinovnyikokat vagy a megalkuvókat, akik a hivatalos zagyvaságot a saját lelkiismereti meggyőződésükként próbálták beállítani). Ladislaw Mnacko szlovák író 1967 elején méltóképpen képviselvén a szocialista Keletet, szellemesen megjegyezte, hogy életében és saját tevékenysége során *soha* nem volt semmiféle konfliktusa a kommunista hatalommal. Egyetlen esetet kivéve, amikor a közlekedési szabályok megsértése miatt elvették a jogosítványát. A francia opponens dühösen megjegyezte, hogy Mnackónak legalább *egyetlen* alkalommal bizonyára az ellenzékhez kellett volna pártolnia amikor vérbe fojtották a szomszédban a magyar forradalmat. De nem, Magyarország elnyomása nem zavarta meg Mnacko lelki nyugalmát, semmiféle gorombaságot vagy szemtelenséget nem engedett meg magának. Az után a „párbeszéd” után néhány hónap telt el, kitört a hatnapos háború. Novotny csehszlovák kormánya, hűséges kommunisták, agresszióval vádolta Izraelt és megszakította vele a diplomáciai kapcsolatot. Na és?

Mnacko, aki nyugodtan tűrte Magyarország vérbe fojtását, a szlovák Mnacko, akinek a felesége zsidó, most annyira felháborodott és zaklatott lett, hogy elhagyta hazáját és tiltakozásul Izraelbe költözött.

Másik példa ugyanabból az évből. Daniel Mayer, az ismert francia szocialista a hatnapos háború idején azt nyilatkozta a *Le Monde*-nak, hogy ettől kezdve ő: 1. szégyelli, hogy szocialista, azért, mert a Szovjetunió szocialistának nevezi magát (amikor a Szovjetunióban a népet irtották, az még hagyján, méghozzá a *szocialistákat* is, ő nem szégyellte magát); 2. szégyelli, hogy francia (bizonyára de Gaulle [193] helytelen pozíciója miatt); 3. *szégyelli, hogy ember* (ez talán túlzás?); és csak egyetlen dolgot *nem* szégyell, azt hogy zsidó. [2]

Készek vagyunk osztozni Mnacko felháborodásában és Mayer haragjában, és csupán érzéseik szélsőséges voltára szereznénk felhívni a figyelmet, miután oly sokáig és szolgalélekkel tűrték a kommunizmust. Hiszen érzéseik hevülete szintén a XX. Századi zsidókérdés egyik oldala.

És hogy is van az a „nem volt”?

Aki a XX. század 50-80-as éveiben hallgatta a Szovjetunióba irányroló amerikai rádióadásokat, adnak úgy tűnhetett, hogy más egyéb fontos kérdés a zsidókérdés mellett országunkban nem is létezett. Ugyanakkor az Egyesült Államokban, ahol a zsidókat úgy jellemezhetjük, mint „a leginkább privilegizált... kisebbséget” és ahol ők „egyedülálló pozíciókat foglaltak el, a legtöbb (amerikai zsidó) akkor is a modern élet komor tényének tekinti a keresztény polgártársaik részéről megnyilvánuló gyűlöletet és megkülönböztetést” [3]; de ezt fennhangon állítani – nem hangozna hihetően, és ezért zsidókérdés nincs, és észrevenni vagy beszélni róla – nem ildomos és nem illik.

Meg kell szoknunk, hogy a zsidókérdésről ne halkan és ijedősen, hanem érthetően, világosan és megokoltan beszéljünk. Nem indulatoktól hevítve, hanem együttérzően behatolva mind a szokatlan és rendkívüli zsidó világtörténelmi sors mélyére, mind pedig a mi orosz évszázadaink sűrűjébe, amelyeket szintén sok szenvedés

---

[193] *De Gaulle, Charles (1890-1970)*: francia államférfi, 1945-1946 miniszterelnök, 1958-1969 köztársasági elnök.

járt át. Akkor eloszolhatnak a kölcsönös előítéletek, néha egészen vadak is, és nyugodt józanság lesz úrrá.

Ezen könyvem írása közben meggyőződhettem arról, hogy a zsidókérdés nem csak mindig és mindenütt jelen volt a világtörténelem során, de soha nem volt nemzetspecifikus, mint más nemzeti kérdések, hanem – talán az izraelita hitnek köszönhetően? – mindig beleszövődött a l e g á l t a l á n o s a b b dolgokba.

⁂

Az 1960-as évek végén, amikor azon megérzésemet elemeztem, hogy a kommunista rezsim – hisz pusztulásra van ítélve? Arra, bizony! – jelentős mértékben támogatott, az a megfigyelésem, hogy lám, hány zsidó fordult el tőle.

Valamikor tolongtak, hogy önként és kitartóan támogassák a szovjet rezsimet, és a jövője kétségtelenül biztosítva volt. De aztán a zsidók kezdtek elfordulni tőle, először a gondolkodóbbak, azután pedig tömegesen, és nem azt jelenti-e mindez, hogy napjai meg vannak számolva? Előjel.

Mikor is történt az, hogy a zsidók ennek a rendszernek a biztos támaszaiból majdhogynem a legfőbb ellenzői közé álltak át?

Mondhatjuk e, hogy a zsidók mindig kiállnak a szabadságért? Nem. Túl sokukkal találkoztunk mint fanatizmusunk harsonásaival. De lám, félrefordultak. Nélkülük pedig – közben öregedvén – a bolsevista fanatizmus nemcsak veszített hevességéből, hanem még fanatizmusát is elvesztette, oroszos módon ellustult, *elbrezsnyevesedett*[194].

A szovjet-német háború után a kommunista hatalom nem váltotta be a zsidók reményeit: kiderült számura, hogy benne élni rosszabb, mint előtte. Végigkövettük ennek a szakításnak a fő fokozatait. Az újszülött Izrael támogatása a Szovjetunió részéről fellelkesítette a szovjet zsidókat. A

---

[194] *Brezsnyev, Leonyid Iljics*: Az SZKP KB főtitkára, egyidejűleg szovjet államfő 1964-től. Főtitkársága idején az országba túlsúlyba kerültek a konzervatív tendenciák, erősödtek a negatív folyamatok a gazdaságban, a társadalmi és a szellemi életben. Ezt az időszakot utólag a „pangás évei”-nek keresztelték el.

„kozmopoliták” üldözése – a kommunizmus kezdte félretolni a zsidókat? Szorongatni kezdte? – aggodalomra késztette, de inkább a zsidó értelmiséget, mintsem az átlagos tömeget. A sztálini megtorlások rémisztő fenyegetése a legkeményebben felrázta, de csak rövid ideig tartott, és szinte rögtön csodálatos módon jött az enyhülés. A kollektív vezetés, majd Hruscsov időszakában a zsidó reményeket csalódások váltották fel, és valahogy egyre hosszabbá vált a tartós javuláshoz vezető út.

És egyszerre csak lecsapott a hatnapos háború, amely bibliai erővel megrengette mind az izraeli, mind a szovjet zsidóságot. És elkezdett lavinamód újjászületni a zsidó nemzeti öntudat. A hatnapos háború után „sok minden megváltozott... cselekvési impulzus érkezett. Elindultak a levelek és a folyamodványok a szovjet és a nemzetközi szervekhez. A nemzetiségi lét megélénkült: ünnepnapokon be sem lehetett férni a zsinagógákba, illegális körök jöttek létre a zsidó történelem, kultúra, az ivrit tanulmányozására.” [4]

És erre itt a „cionizmus” elleni egyre fokozódó kampány, amely egy hurokba fonódik az „imperializmussal”. És annál idegenebbnek és visszataszítóbbnak tűnt a zsidók szemében ez a korlátolt bolsevizmus, ugyan, h o n n é t, h o g y a n lett az ilyen egyáltalán?

Igaz, sok művelt zsidó a kommunizmustól való elfordulását szívfájdalommal élte meg, nehéz volt lemondani az *ideálról*: hisz az „nagyszerű és bizonyára elkerülhetetlen, az egész emberiségre kiható kísérlet volt, ami Oroszországban 1917-ben elkezdődött. Kísérlet, amit ősi, vonzó és valószínűleg magasztos eszmék erősítettek fel, amelyek közül korántsem volt mindegyik végzetes, sok pedig mindmáig megőrizte pozitív jelentőségét... A marxizmus a műveltségre épít.” [5]

Hosszan és hevesen ragaszkodott sok zsidó publicista a „sztálinizmus” kifejezéshez, ez könnyű formula volt a korai szovjethatalom igazolására. Nem olyan könnyű megválni a megszokottól, a szeretettől: *az* vajon kigyomlálható még?

Történtek kísérletek az értelmiségnek a vezető körökre kifejtett befolyásának növelésére. Az egyik ilyen (1966) mozzanat G. Pomeranz által az SZKP „XXIII.

kongresszusához” írott levele volt. A levél tervezetében azt javasolták a kommunista pártnak, hogy: bízzon „a tudományos és művészeti értelmiségben”, amely „nem fölforgatásra, hanem a törvényességre törekszik… a fennálló rendszert nem szétrombolni, hanem rugalmasabbá, értelmesebbé, humánusabbá igyekszik tenni”, és hozzon létre az értelmiségi magból egy szakértői „elméleti központot”, amely *komplex* tanácsokkal látná el az ország adminisztratív vezetését. [6]

A tervezet megmaradt javaslatnak.

Még sokáig sajgott sokak lelki szemei előtt „a poros komisszársisakok” látványa.

De választás már nem maradt. És a szovjet zsidók elfordultak a kommunizmustól.

És ekkor, elfordulva, ellene fordították egész frontjukat. És ha ekkor – mintegy megtisztító bűnbánó vallomással – ők maguk mondták volna el, hogy korábban aktívan részt vettek a szovjet rezsim diadalában, és kegyetlen szerepet játszottak abban!

Nem, egyáltalán nem. (A kivételekről most, az alábbiakban.) Az 1924-ben megjelent gyűjtemény, *Oroszország és a zsidók*, e vonatkozásban annyira időszerű, annyira helyénvaló és szívbemarkoló. És még a nagy tudású Simon Markis mai véleménye szerint is: „senki sem meri manapság a védelmébe venni a nagyorrú és raccsoló komisszárokat: félnek szovjetnek, csekistának vagy Isten tudja kinek látszani… És mégis megmondom úgy, ahogy van: a vörösök közé álló zsidó fiatalok viselkedése ezerszerte érthetőbb, mint a fent idézett gyűjtemény szerzőinek indítékai.” [7]

Némely zsidó szerző mégis elkezdett valamit beismerni abból, ami történt, ahogyan történt, de csak a legóvatosabb kifejezésekkel: „Véget ért annak az »orosz-zsidó értelmiségnek« a szerepe, amely a háború előtti, és az első háború utáni években alakult ki, és amely – valamilyen szinten tudatosan – a marxista ideológia hordozója volt, és hitt – talán félszegen, talán csak lélekben, a gyakorlattal ellentétben – a liberalizmus, az internacionalizmus és a humanizmus eszményeiben.” [8] A marxista ideológia

hordozója? Igen, persze. Az internacionalizmus eszménye? Ó, hogyne. De a liberalizmusé és a humanizmusé? Erről csak a Sztálin utáni időszakban lehet beszélni, amikor eszméletre tértek.

A késő szovjet időszak zsidó kommentátoraitól azonban már egészen mást olvashatunk. Visszatekintve az 1917 óta eltelt hosszú időszakra, csupán zsidó szenvedést látnak az egész rezsim alatt. „A Szovjetunió nagyszámú nemzetisége közű] a zsidókat mindig mint a »legmegbízhatatlanabb« elemet tartották nyilván.” [9]

Micsoda? Emlékezetkiesésben kell szenvedni, hogy 1983-ban valaki ilyet mondjon? Mindig! És a 20-as években is! És a 30-as években is! Még hogy a *legmegbízhatatlanabb*?! Ennyire törlődött volna minden megtörtént esemény?

„Ha... nagyobb távlatból vizsgáljuk a szovjet történelmet, akkor nem látunk mást, mint a zsidók folyamatos ledarálását és elpusztítását.” Semmi mást! Hisz mi már az előző fejezetekben átrágtuk magunkat rajta, és láttuk: már ha nem beszélünk arról, ki volt olyan nagy számban a csúcsokon, vajon a zsidók többsége számára nem volt ez jóléti időszak, amikor tömegesen költöztek be a városokba, amikor hozzáférhető volt a felsőoktatás és virágzott a kultúra? Azért van elszólás: „Voltak... »fluktuációk«, de az általános tendencia megmaradt... a szovjethatalom, amely felbomlasztja az összes nemzetiséget, a zsidókkal végül is a legmostohábban bánt.” [10]

Egy másik szerzőnek pedig még az a korai momentum is, amikor Lenin és az OKbP segítségül hívták a zsidókat az államapparátusba, és a hívást meghallották, aztán pedig a zsidók jelentős tömegei áthurcolkodtak a korábban gyűlöletes letelepedési terület kisvárosaiból a fővárosokba és nagyvárosokba, közelebb az élcsapathoz – mondom, még az is –, „a bolsevista rezsim kialakulása, amely a zsidók legnagyobb részét »deklasszált elemmé« züllesztette, tönkretette, száműzetésbe küldte, szétrombolta a családokat”, és ezt ő „mindennapos katasztrófának” minősítette „a zsidó lakosság többsége számára”. (Ez attól függ, kinek a szemével nézzük azt a képet. De hisz maga a

szerző is látja, kissé lejjebb: a 20-as és a 30-as években „a deklasszált zsidó kispolgárok gyerekeinek sikerült elvégezniük... a műszaki főiskolákat és a fővárosi egyetemeket és »parancsnokokká« válni a »nagy építkezések« mindennapjaiban”.) Meg valami homályos eszmefuttatás: „a század elején a zsidó cselekedetek alapvető jellemzője az, ...hogy az új, igazságos társadalom felépítésének eszménye... *elbűvölte* őket”, de a forradalom hadseregévé „a nyilvánvaló söpredék vált, mindazok, akik »semmik voltak«„, és „a rezsim talpra állása után” ez a söpredék „elhatározta, hogy megvalósítja jelszavát, és »minden lesz«, letiporva még saját vezéreit is... Így jött létre a söpredék királysága, a határtalan totalitarizmus”. (Az eszmefuttatás lényege: a zsidóknak ehhez abszolút semmi közük, esetleg csak az áldozattá vált vezérek között.) És ez a tisztogatás „négy évtizedig tartott... az ötvenes évek közepéig”; erre az időre teszi a szerző a „történelem által kirótt csalódások (utolsó) keserű piruláját” az „»elbűvölt« zsidóknak”. [11] Megint ugyanaz a látásmód: az egész szovjet történelem nem áll másból, mint zsidók elnyomásából és kiszorításából.

És most egységes tiltakozó nyögés szakad fel oly sok zsidó mellből: „Nem mi választottuk ezt a hatalmat!”

Sőt még mintha ez is: „Nincs arra mód, hogy a lojális szovjet elitet közöttük (a zsidók között) felkarolják.” [12]

Ó, Istenem, hisz ez a módszer hibátlanul működött 30 évig, csak utána kezdett berágódni. És ugyan honnan – az oly sok ragyogó és közismert név? – kerültek elő az előttünk aztán épp elég ideig villogó arcok, alakok?

És ugyan miért nem nyílt rá a zsidók többségének szeme a szovjet rendszer lényegére 30-40 évig, és most hirtelen felpattant? Mi nyitotta meg?

Hát lényegében éppen az, hogy ez a hatalom egyszer csak megfordult, és elkezdte kiszorítani a zsidókat, nemcsak az igazgatási és parancsnoki szférákból, hanem a kulturális és tudományos intézetekből is. „A csalódás olyannyira friss és fájdalmas volt, hogy még arra sem futotta az erőnkből és a bátorságunkból, hogy a gyerekeinknek elmondjuk. Na és a gyerekek? ...túlnyomó

többségük meghatározó kívánsága továbbra is az aspirantúra a karrier és ehhez hasonló maradt.” [13]

Eljött azonban az idő, amikor alaposabban kellett megvizsgálniuk saját helyzetüket.

A 70-es években ismét megjelent valamiféle szót értés, még a vélemények egybeesése is, ami fél évszázadon át elképzelhetetlen volt.

Például Sulgin írta 1929-ben: *„Be kell vallani azt, ami volt*. A puszta tagadás… miszerint a zsidók semmiben sem hibásak sem az orosz forradalomban, sem a bolsevizmus konszolidálásában, sem a kommunizmus rémtetteiben, ez a legrosszabb út… Már az is nagy előrelépést jelentene, ha sikerülne az általánosító vádat, miszerint a zsidók hibásak mindabban, ami Oroszországot sújtotta, bizonyos mértékben differenciálni. Már az is valami, ha megtalálhatóak az »árnyalatok«.” [14]

Szerencsére ezek az árnyalatok – és ami még meghatározóbb: a megértés, sőt a bűnbánat – egyes zsidók részéről kifejezésre került. Ráadásul becsületes ész és bölcs élettapasztalat mellett eléggé határozottan. Ez nagyon örvendetes. És igen reményt keltő.

Itt van Dan Levin, Izraelbe települt amerikai értelmiségi: „Nem véletlen az, hogy egyetlenegy amerikai író – aki megkísérelte leírni és megmagyarázni, mi is történt a szovjet zsidósággal – sem érintette ezt a legfontosabb témát, a kommunizmusért viselt felelősséget… Oroszországban a népi antiszemitizmus jelentős mértékben kapcsolódik ahhoz, hogy az orosz nép a zsidókban látja mindannak az okát, amit a forradalom velük művelt. De az amerikai írók – zsidók és egykori kommunisták – nem akarják életre kelteni a múlt árnyait. Pedig a múlt elfeledése rémisztő dolog.” [15]

Az egyik vele egy időben Szovjetunióból áttelepült zsidó így írt: az oroszországi (szovjet) zsidóság tapasztalatai, ellentétben az európaival, amelynek történelmi tapasztalatai *„külső gonosz erővel* való összeütközés tapasztalataiból állnak… nem belülről kifelé irányuló pillantást tételeznek fel, hanem ellenkezőleg,

igénylik, hogy magunkba nézzünk, és... éppen odabent keressünk... a mi valóságunkban csak egyetlen zsidó szellemiséggel találkoztunk – és ez a komisszárban volt – és úgy hívták, hogy marxizmus”. Vagy itt van „a mi fiatal cionistáinkról, akik annyira tudják becsmérelni Oroszországot, pimaszságát és vadságát, elválasztva tőle és szembeállítva vele az ősi zsidó nemzetet”, „annyira világosan magam előtt látom, amint azok, akik ma dölyfös himnuszt zengenek az egész zsidóság dicsőségére (és sehol egy cseppnyi bűntudat, csekélyke indíttatás a magukba szállásra), pedig tegnap még azt mondták: »Nincs bajom a szovjethatalommal, hacsak nem az antiszemitizmusa«, tegnapelőtt pedig lelkesülten verték a mellüket: »Éljen a népek nagy testvérisége! Örök dicsőség az atyának és barátnak, a zseniális Sztálin elvtársnak!«„ [16]

Ha pedig ma annyira világosan látszik, hogy ennyi zsidó volt az acélos bolsevik vezetésben, és még több hatalmas országunk ideológiai tévutakra vezetgetésében, akkor nem jelenik e meg valamiféle felelősségérzet *azokért*? Általánosan fogalmazva: létezik e erkölcsi felelősség – nem kéz kezet mos, hanem *felelősség* –, *emlékezni és beismerni*? Lám, a fiatalabb generációhoz tartozó németek is elismerik a zsidók előtti felelősségüket még a legközvetlenebb módon is, erkölcsileg is, anyagilag is. Mint elkövetők az áldozatok előtt: már hányadik éve egyre csak egyre fizetik a kártérítést Izraelnek, és személyes kártérítéseket az életben maradt áldozatoknak.

És a zsidók? Mit kapott Mihail Heifec? Akit nemegyszer idézünk tanulmányunkban. Ő túlélte a lágereket, és lelki nagyságáról tett tanúbizonyságot azzal, hogy népe nevében megbánta a zsidók által a Szovjetunióban a kommunizmus nevében elkövetett bűnöket. Epésen kiröhögték.

Az egész művelt társadalom, a *kultúrkör* őszintén nem vette észre a 20-as és a 30-as években az *oroszok* sérelmeit, még csak fel sem tételezték, hogy vannak ilyenek, ám azonnal megérezték a zsidó sérelmeket, amint azok megjelentek. És például Viktor Perelman, aki az emigrációban az *Idő és mi* című szovjetellenes zsidó folyóiratot adja ki, a rendszert a legpiszkosabb helyen, Csakovszkij *Lityeraturnaja gazetájá*ban szolgálta,

mindaddig, amíg meg nem jelent előtte a zsidókérdés. Akkor megtántorodott.

Magasabb szinten ennek általánosítása így hangzik: „Az orosz társadalmi mozgalmakba való szemes beilleszkedésről, valamint arról szőtt illúziók..., hogy Oroszországban bármit is meg lehet változtatni, összeomlottak.” [17]

És ekkor, miután rájöttek, hogy nyilvánvalóan a szovjet rendszer ellen vannak, a zsidók a rendszer ellenzékébe vonultak, társadalmi szerepük szerint szellemi ellenzékébe. Nyilvánvaló, hogy nem ők lázadtak fel Novocserkasszkban, szerveztek zavargásokat Krasznodarban, Alekszandrovban, Muromban, Kosztromában. Azonban M. Romm filmrendező vette a bátorságot, hogy egyértelmű kijelentéseket tegyen nyilvános beszédében a „kozmopoliták” elleni híres kampányról, és ez lett a szamizdat egyik első dokumentuma [maga Romm pedig – bár korábban istenített művész, *Lenin Októberben* (1937), *Lenin 1918-ban* (1939), 5-szörös Sztálin-díjas – addigra ideológiailag felszabadult és mintegy a szovjet zsidóság szellemi vezérévé vált]. Ekkortól a zsidók jelentősen feljavították a „demokratikus mozgalom”, a „disszidensek” létszámát és ezeknek merész tagjaivá váltak.

Már Izraelből tekint vissza a moszkvai forrongásra annak egyik korábbi résztvevője: „Az orosz demokraták nagy része (ha nem a többsége) származásuk szerint zsidó... Nem érzik magukat zsidóknak, és nem veszik észre, hogy hallgatóságuk szintén főként zsidókból áll.” [18]

Így váltak a zsidók ismét oroszországi forradalmárokká, annak az orosz értelmiségnek az örökségében, amelyet a zsidó bolsevikok oly odaadóan segítettek elpusztítani az első forradalom utáni évtizedben, valamint az újorran létrejött ellenzéki közvélemény valódi és őszinte magjává. Úgyhogy bármiféle progresszív haladás a zsidók nélkül ismét lehetetlenné vált.

Ki állította meg a hazug politikai (és a legtöbbször félig zárt) perek áradatát? Alekszandr Ginzburg. Őutána pedig Pavel Litvinov és Larisza Bogoraz. Nem túlzok, hogy az ő *A világ közvéleményéhez* írt kiáltványuk 1968 januárjában – amit nem a szamizdat szeszélyeire bízták, hanem bátor kézzel átnyújtottak a Nyugatnak a csekisták

fényképezőgépei előtt – volt a szovjet ideológiai történelem választóvonala. Ki az a hét merész ember, aki 1968. augusztus 25-én ólomlábakon felvánszorgott a vesztőhelyre? Nem a tiltakozás sikere végett, hanem hogy saját áldozatukkal lemossák az orosz névről Csehszlovákia szégyenét? Hetük közül négyen zsidók. (Pedig 1970-ben az országban arányuk nem érte el még az egy százalékot sem, ezt itt is meg kell említeni.) Ne felejtsük el Szemjon Gluzmant sem, aki saját szabadságát sem sajnálta a „bolondokháza" elleni harcban. És sok moszkvai értelmiségi zsidó az elsők között részesült pártbüntetésben.

A ritka disszidensektől azonban legalább sajnálkozó hanglejtést lehetett hallani zsidó apáik múltjáról. P. Litvinov soha sehol sem szólt nagyapja szerepéről a propagandagépezetben. V. Belocerkovszkijtől sem hallunk arról, hány ártatlan embert pusztított el az apja nehéz Mauzerével. A kommunista Raisza Lehrt, aki öregségére megmártózott a disszidens élet vízében, aki a „szigetcsoport" után is büszke volt, hogy valaha *annak* a pártnak lehetett a tagja, „amelybe becsületesen és rajongással lépett be" fiatalkorában. „Amelynek odaadta lelke teljes hevületét, minden erejét és szándékát", és amelytől maga is megsérült, de most ez már „nem ugyanaz" a párt. [19] És nem üt rajta sebet, sőt észre sem veszi, hogy neki is köze volt a korai évek pártterrorjához.

A disszidensmozgalom sodrába 1968 után mérlegelés nélkül belépett Szaharov is. Új gondjai és tiltakozásai közepette sok egyedi eset akadt, ráadásul a legszemélyesebb természetűek, ezek közül pedig a legtöbb a katonai szolgálatot megtagadó zsidók védelmében írt kérvények. Amikor pedig szélesebb körben akarta ezt a témát forszírozni – ahogy nekem naivan mesélte, anélkül, hogy értette volna ennek egész ordító értelmét –, Gelfand akadémikus azt válaszolta neki: „Belefáradtunk abba, hogy ennek a népnek segítsünk megoldani a problémáit"; Zeldovics akadémikus pedig: „Nem fogok aláírni az áldozatok érdekében semmit, megtartom a lehetőséget, hogy azokat védjem, akik a nemzetiségük miatt szenvednek." Vagyis csak a zsidókat.

Megjelent a tisztán zsidó disszidencia is, amely tudatosan csak a zsidók meghurcolásával és a politikai menekültekkel foglalkozott (erről később).

A társadalmi köztudat változékonysága gyakran választ ki magának egyes személyeket, hogy szószólóik, ihletőik legyenek. Ilyen tipikus – és pontos – visszatükrözője volt a 60-as évek szovjetunióbeli értelmiségi felfogásnak és hangulatnak *Alekszandr Galics*. („A Galics álnév – magyarázza N. Rubinstein –, amely Ginzburg Alekszandr Arkadjevics utónevének, apai nevének és vezetéknevének különböző szótagjaiból kivett hangok egyesítésével jött]étre. Az álnév megválasztása felelősségteljes dolog.” [20] Ez igaz, és a szerző feltételezhetően tudta, hogy a „hangok egyesítése” mellett ez egy ősi orosz város neve, a szlávok mélységes tartalékaiból). Galics érzékenyen mozgott az általános értelmiségi fordulatoknak és támogatásoknak megfelelően. Gitárkíséret mellett félig énekelve, félig elmondva előadott dalainak magnófelvételei igen széles körben terjedtek, és a 60-as években majdnem a társadalmi élénkülés egész korszakát jelölték ki; ezt a korszakot nagy átéléssel, sőt szinte dühösen fejezték ki. A *kultúrkör* véleménye egyöntetű volt: „a legnépszerűbb *népi* költő... a modern Oroszország bárdja”.

Magát Galicsot a szovjet-német háború 22 éves korában érte. Elmesélte, hogy egészségügyi állapota miatt felmentették hadkötelezettsége alól, elutazott Groznijba, „egészen váratlan könnyűséggel helyezkedtem el a városi drámaszínházban”, ezenfelül „megszemeztem a politikai szatíraszínházit”. Aztán evakuálták, Krasznovodszkon keresztül eljutott a Taskent melletti Csircsikba, onnan 1942-ben Moszkvába, együtt egy újonnan alakított színházi csoporttal, amelyik járta a frontokat, és velük maradt a háború végéig. Visszaemlékszik rá, hányszor is lépett fel az egészségügyi szerelvényben, csasztuskákat[195] költött a sebesülteknek, a koncertek után pedig tiszta szeszt ivott a szimpatikus vonatparancsnokkal annak kupéjában. „Mi akkor mindnyájan együtt – habár minden a maga módján – a nagyszerű közös ügyet szolgáltuk: védelmeztük hazánkat.”

[195] *Csasztuska (orosz)*: bökvers, ismert dallamra énekelt rövid, alkalmi csúfolódó versike.

[21] Véget ért a háború, ismert szovjet dramaturg vált belőle, 10 szűrdarabját „számtalan színház vitte színre a Szovjetunióban és külföldön” {216}, meg forgatókönyvíró, sok film születésénél bábáskodott. mindez a 40-50-es években, az össznépi lélekelhalás időszakában. Nemde sikeresen kikapaszkodott belőle? És a csekistákról is volt filmje, díjat is kapott érte.

A 60-as évek elején azonban történt valami fordulat Galicsban. Összeszedte a bátorságát, és otthagyta a sikeres, jól jövedelmező életét, és „kiment a terekre” {98}. Ettől a pillanattól kezdve moszkvai lakásokban lépett fel gitárkíséretes dalokkal. Elfordult a nyilvános megjelenéstől, habár érthetően megmaradt a sóvárgás: „elolvasni a borítón a nevet, nem akárkiét, hanem az enyémet”! {216}

A rendszerellenes, a közéleti-csípős és az erkölcsi-követelőző dalai kétségtelenül hasznosak voltak a társadalom számára, felrázták a közhangulatot.

Dalainak fő időszaka a késői Sztálintól kezdve és tovább, nem illetve rosszallással a fényes lenini múltat (habár, egyszer jól mondta: „Véres rakománnyal terhelt szekerek / nyikorognak a Nyikitszki kapunál” {224}). Jobb fordulataiban erkölcsi megtisztulásra hívja a társadalmat, ellenállásra buzdítja („Aranyásó keringőcske” {26}, „A szabadságot választom” {226}, „Ballada a tiszta kezekről” {181}, „A kérvényektől pacás minden ujjunk” {90}, „Minden egyes nap – a harsonás szótlanság dicsőíti az eszmegazdag gondolathiányt”. {92} Időnként kemény igazság a múltról: „Elhullott negyvenháromban a gyalogság értelmetlenül, hiába” {21}, időnként vannak „vörös legendái” is: „a rabok harmada a KB-ből jő. / Volt idő – a vörös színért / hozzácsaptak még egy tízest!” {69} és megindult a szegény kommunistákról! Egyszer érintette a kulákok elleni harcot is („jogfosztottak – a legelső felszólítás” {115}). Fő csapásiránya azonban teljesen a mai nómenklatúra ellen irányult („Város szélén kerítések, kerítés mögött – vezérek” {13}, ebben ő igazságosan éles hangú, de sajnos, a témát leviszi a privilegizált jólétük elleni acsarkodás szintjére, lám, zabálnak, vedelnek, mulatnak. {151-152} A dalok uszítgatósra sikerültek, de a tartalmuk eléggé korlátolt, mint a homlokegyenes „vörös proletáros” agitációslapok. De akkor is, amikor a vezérektől leszáll a

„néphez”, az emberi jellemek kategóriái szinte mind – hülyék, finnyásak, mocskok, szemetek... – már nagyon alantas...

Szerzői „én”-jéhez a korszellemnek megfelelően talált átlényegülési formát: azonosította magát minden szenvedővel, üldözöttel és elesettel. „Közlegény voltam, és közlegényként is halok meg” {248}; „Bennünket, közlegényeket szoktak megölni a háborúban.” A leghosszabb ideig pedig, úgy tűnt, hogy elítélt volt, ült, sok dala szól a volt rab hangjen: „a második rab – az én vagyok személyesen” {87}; „Patkóm belefagyott a szánnyomba, / a jégbe, amit vassal feltörtem! / Nemhiába húsz évig / gürcöltem a lágerekben” {24}; „számaink szerint / hullottunk, haltunk”; „bennünket meg a lágerből a frontra !” {69}, sokan meg is voltak róla győződve, hogy ő *onnan* jött: „Galicsot faggatták, mikor és melyik lágerben ült.” [22]

Na és hogyan vélekedett múltjáról? Sokéves részvételéről a népet bolondító nyilvános szovjet hazugságban? Ami engem leginkább megdöbbentett: ekkora vádló pátosz mellett egy hang nem sok, annyi bűnbánás sem hangzik el, egyetlen szó személyes bűnbánat sem íródik le sehol! És amikor utólag költötte: „párt-Iliász! ajándékba adott lakájkodás!” {216} – tudatában volt-e ugyan, hogy s a j á t m a g á r ó l is énekel? És amikor azt dúdolta, hogy „Ha pedig szent olajat fogsz árulni” {40} – mintha egy kívülállónak adna tanácsokat, pedig ő maga is „árult szent olajat” fél életén keresztül. Mit neki megbánni kincstári ízű színdarabjait és filmjeit? De nem! „Nem zengtük a hóhérok dicséretét!” {119} – hát éppen arról van szó, hogy zengtétek! Valószínűleg mégis gondolt rá vagy fokozatosan kezdett tisztába jönni vele, mert később, már Oroszországon kívül ezt mondta: „Sikeres forgatókönyvíró, sikeres dramaturg, sikeres szovjet tányérnyaló voltam. És megértettem, hogy ezt így képtelen vagyok folytatni. Hogy végre beszélnem kell, hangosan, az igazat...” {639}

Akkor azonban, a 60-as években rettenthetetlenül használta a polgári harag pátoszát akár még az evangéliumi parancsolat megcáfolására is („ne ítélj, hogy ne ítéltess...”):

Nem! Megvetendő teljes mélységében
A létezés eme képlete !

És a megénekelt szenvedésekre támaszkodva határozottan foglalta el a vádló helyét: „Engem nem választottak. De én vagyok bírátok!” {100} És annyira biztossá vált ebben, hogy a terjedelmes *„Költemény Sztálinról*” (*„Legenda a karácsonyról*”) című versében, amelyben ízléstelenül egymásba szőtte Sztálint és Krisztust, saját agnosztikus formulát költött, itt írta meg valóban híressé vált, később idézetek elnyűtt, és annyi kárt okozó sorait:

Ne féljetek a pokoltól és a gyehennától,
Félnivalótok csupán attól van,
Aki így szól: „Tudom, hogyan kell!” {325}

De arra, hogyan kell, éppen Krisztus tanított bennünket... Határtalan intellektuális államellenesség, amely elfojt bármely világos gondolatot, bármely határozott javaslatot. Inkább: tovasodródunk, mint az agyatlan (viszont *pluralista*[196]) csorda, ott meg valahova csak eljutunk.

És még ami valóban fájt benne és teljesen átjárta dalait, a zsidó lelki rokonság és a zsidó fájdalom: „Vonatunk Auschwitzba indul ma és mindennap.” „Babilon folyóin” – ez már értelmes egész, drámai teljességében. Vagy a Kádis című költemény. Vagy: „Hatágú csillagom, égj a karomon és a mellemen”. Vagy „Emlékezés Odesszára” („eggyé akartam forrasztani Mandelstamot és Chagallt”). Itt megtalálható mind a lírai, mind a fellángoló hangnem. „A ti törzsbeletek, a belőletek kiszakadt / a ti Exodusotok utolsó dalnoka” – fordul Galics a kivándorló zsidókhoz.

A zsidó emlékezés annyira átjárta, hogy még a nem zsidó témájú versekbe is be-beszúrta: „nem nagyorrú... nem tatár és nem zsidó” {115, 117}, „nem vagy még Izraelben, vén satrafa?!” {294}, és még Arina Rogyionovna is zsidó nyelven altatja. {101} De egyetlen jómódú, nem elnyomott, jó állásban lévő, tudományos kutatóintézetben,

---

[196] *Pluralista (latin)*: a pluralizmus híve, követője. Pluralizmus: többpártrendszer. / Több azonos vagy hasonló célú szervezet, intézmény párhuzamos működése. / A monizmussal szemben a világ egységét tagadó filozófiai irányzat, amely szerint a világ egymástól független, önálló rendezőelvek sokaságából áll.

szerkesztőségben vagy a kereskedelemben dolgozó még csak fel se villan szövegeiben. Nála a zsidó mindig megalázott, szenved, vagy ül és pusztul a lágerben. Vagy egyik már híressé vált rész:

> *Nem lesz belőletek kamarás, zsidók...*
> *Nem üldögéltek majd a szinódusban, sem a szenátusban,*
> *Üldögélhettek viszont eleget Szolovkiban, meg Butirkiben. {40}*

Mennyire rövid azonban az emlékezete, no, nem csak Galicsnak, de minden hallgatójának, aki őszintén, szívesen fogadja ezeket a szentimentális sorokat: ugyan hova tűnt az a 20 év, amikor nem Szolovkiban ült a szovjet zsidóság, hanem tömegesen „kamarásként feszített a szenátusban”!

Elfelejtették. Becsszó, teljesen elfelejtkeztek róla. Saját magáról a rosszat nemigen jegyzi meg az ember.

Mivelhogy a jómódúak és a rendszert megfejők között zsidó úgy tűnik nincs egy sem, csak oroszok, ezért Galics szatírája is, tudatosan vagy tudattalanul, az oroszokra sújt. Mindenféle Klim Petrovicsokra és Paramonovokra, és a szerző származásából fakadó minden düh rájuk ömlik, hangsúlyozottan „vaskalapos hazafi” hangzásban, formában és részletekkel. Besúgók, foglárok, züllöttek, hülyék vagy alkoholisták gyakrabban karikatúraszerűen, néha megvető lesajnálással (amit mi, sajnos megérdemeltünk!), „Zsíros tincseit széthányva / a vendég rázendített a termákra... És röhög, mint a vércse, / ki kéne vinni a szentképeket, hogy ne hallják, / és beszélgetni akar / Oroszország megmentéséről.” {117-118} Ezeket az állandóan részeg, a petróleumot a vodkától megkülönböztetni nem tudó, semmivel a részegeskedésen kívül nem foglalkozó, vagy nyilvánvalóan elveszett vagy nem teljesen épeszű embereket. Pedig, amint mondtuk, népi költőnek tartják... Sehol egyetlen hős katona, iparos vagy orosz értelmiségi és még egyetlen rendes börtönviselt sincs (a legfontosabb rabtisztséget magának tulajdonítja), hisz orosz „még a foglárok minden atyafisága is” {118} vagy nacsalnyik. Ez pedig vers Oroszországról: „Ahány fecsegő, annyi Messiás! / (...) És próbáld megkérdezni – / ugyan itt volt-e, testvéreim, / egyáltalán az az Oroszhon – Oroszországban?”.

„Ocsmány bűnök töltik meg a tetejétől az aljáig.” És rögtön ezután, kétségbeesve: „De hisz valahol, biztosan, / létezik-ő?!” Az a láthatatlan Oroszország, ahol „a simogató ég alatt / mindenki bárkivel megosztja / Isten szavát s a kenyerét”.

Az Istenre kérlek:
- Bírd ki!
Légy az enyészetben is eleven,
Hogy legalább a szívünkben, mint Kityezsben,
Meghalljuk a te harangod szavát! {280-281}

Így, amikor megnyílt a kivándorlás lehetősége és csábítása, Galics kétfelé szakadt az elsüllyedt Kityezs és a mai ocsmányság között. „Ez ugyanaz az ördögi kör, mese a fehér borjúról, gyűrű, amely nem zárul össze, de nem is nyílik!” {599}. Elutazott. Ezekkel a szavakkal: „Engem – az orosz költőt – az »ötödik ponttal« Oroszországtól elszakítani nem lehet!” {588}

Más kivándorló pedig undort és utálatot merített dalaiból Oroszország iránt. Úgy legalábbis azt a magabiztosságot, hogy helyes lesz szakítani vele. Itt egy hang, már Izraelből: „Elbúcsúztunk Oroszországtól. Fájdalmasan, de örökre... Oroszország még mindig makacsul fogva tart minket. De... egy év, tíz év, száz év múlva elmegyünk belőle, eljutunk saját küszöbünkig. Galicsot hallgatva újra meg újra rájövünk, mennyire helyes ez az út.” [23]

13.
A VÁDLOTT OROSZORSZÁG

Persze korszakot alkotó mozgalom volt a zsidók elfordulása a szovjet kommunizmustól.

A húszas és a harmincas években úgy tűnt, hogy a szovjet zsidóság megmásíthatatlanul összeforrott a bolsevizmussal. És erre elválnak? Micsoda öröm!

Természetesen – mint egyáltalán mindig minden embernél, és minden nemzetnél – nem lehet elvárni, hogy e közben az átértékelés közben sajnálkozás hallatik a korábbi részvételt illetően. Én azonban *egyáltalán nem, vártam* olyan torzulást, hogy a megbánásnak akár legcsekélyebb jele vagy legalább lepd pironkodás helyett a zsidók elfordulását a bolsevizmustól ennyire dühödt oroszok felé fordulás fogja kísérni. Éppen az *oroszok* tiporták szét a demokráciát Oroszországban (vagyis a februárit), az oroszok hibásak abban, hogy 1918 óta tartotta magát és tartja magát ez a hatalom!

Mi magától értetődően hibásak vagyunk, de még hogyan! Sőt még korábban is: éppen a fénysugaras februári forradalom piszkos jelenetei ne adnának ehhez tápot? De a bolsevizmus elleni harc újonnan áttért harcosai kitartanak amellett, hogy most már mindenkinek tudomásul kell vennie, hogy éppen ők és mindig ez ellen a hatalom ellen küzdöttek. És egyáltalán nem szabad emlékezni, vagy pláne emlékeztetni arra, hogy ez a hatalom bizony valaha az ő szeretett hatalmuk volt! Nem szabad emlékeztetni arra, milyen alaposan kiszolgálták ezt a zsarnokságot. Nem bizony, hiszen ezt a „bennszülöttek” csinálták, kezdettől fogva ők alkották, erősítették és szeretgették.

„Az októberi fordulat vezetői inkább voltak vezetettek, mint vezetők, vagyis a nép tudatalattija mélyén lappangó általános kívánságok kísérői és megvalósítói. Nem szakadtak el a néptől.” És aztán: „Az októberi fordulat Oroszország számaira szerencsétlenségbe torkollott. Az ország másként is fejlődhetett volna... akkor (vagyis február

dühöngő felfordulása közepette) jelentek meg az emberi méltóság iránti tisztelet első jelei az állam részéről, a jog, a szabadság csírái, de ezeket elsöpörte a népharag." [1]

Íme az egyik későbbi, a zsidók jelenlétét a bolsevikok soraiban káprázatosan átértékelő magyarázat: „Lenin és az OSzDbP bolsevizmusa a »plebs« bolsevizmusának csupán értelmiségi és civilizált megnyilvánulása volt. Amennyiben nincs az első, úgy győzött volna a második, a sokkal szörnyűségesebb." És ezért, „miközben tömegesen részt vettek a bolsevista forradalomban, biztosítva számára az entellektüeleket és a szervezőket, a zsidók megmentették Oroszországot az országos Pugacsov-felkeléstől[197].

Ők biztosították a bolsevizmus leginkább humánus változatát az akkoriban egyáltalán lehetséges változatok közül." [2] De: „Amint a fellázadt nép a lenini párt kezével megdöntötte az értelmiségi demokráciát (mikor is volt?)... úgy a lecsendesített nép a sztálini bürokrácia kezével igyekezett megszabadulni... mindattól, amiben még fel-felhangzott a szabad értelmiségi szellem utóhangja." [3] Igen, igen, hogyne: „Az, hogy az értelmiség hibás az orosz történelem későbbi szomorú eseményeiért, erősen túlzó álláspont." És egyáltalán, az ő bűne „önmagával szemben elkövetett bűn" [4], nem pedig a néppel szemben. Ellenkezőleg, „jó volna, ha maga a nép felfogná az értelmiséggel szembeni bűnösségét". [5]

Ehhez pedig nincs mit hozzátenni: „A totalitárius hatalom... lényegét és származását tekintve össznépi." (6] „Ez totalitárius ország... az orosz nép választása." [7]

Mindez pedig amiatt történt, hogy „az ösztönös tatár erő belülről megszállta a pravoszláv Oroszország lelkét" [8], „az ázsiai társadalmi és szellemi struktúra, amit az oroszok a mongoloktól örököltek... pangó, fejlődésre és haladásra képtelen". [9] (Egyébként azt az elméletet, miszerint tatár iga egyáltalán nem létezett, hanem inkább baráti szövetség a tatárokkal, Lev Gumiljov is továbbfejlesztette. Erre a legegyszerűbb válasz az orosz folklór. Akármelyik tatárokról szóló közmondást is vesszük elő, mindegyik a tatárt mint ellenséget és hódítót szemléli, a néphagyomány pedig nem

---

[197] *Pugacsov-felkelés*: a földesurak elleni nagy parasztlázadás 1773-ban. Vezetőjét, Pugacsovot a lázadás leverését követően kivégzik.

hamiskodik, nem lehet bármire ráhúzni, leint valami tudományos elméletet.) Így „az októberi fordulat az ösztönös ázsiai erők hallatlan erejű áttörése volt”. [10]

És mindenki, aki tépni és taposni akarja az orosz történelmet, ezt gajdolja. A kórus legkedveltebb és legfontosabb előénekese Csaadajev (mint gondolkodó, kétségkívül kiemelkedő). Kezdetben a szamizdat, később aztán az emigráns kiadványok is alaposan lecsemegézték, összekaparták, szenvedélyesen ismételgették a közzétett, és a meg nem jelent szövegeket (amelyek egybevágtak elképzeléseikkel). A meg nem felelő idézeteket, és azt, hogy Csaadajev legfőbb opponensei a kortársai közül nem I. Miklós és Benckendorf voltak, hanem barátai – Puskin, Vjazemszkij, Karamzinék, Jazikov – pedig semmibe veszik.

A 70-es évek elején az oroszok és az orosz értékek elleni nekiiramodás egyre hevesebbé vált. „Ruszis-kulturis… emberi disznóól”, „Sz. Tyelegin”-nek (G. Kopilovnak) a szamizdatban megjelent névtelen cikkében mennyi az Oroszországgal mint rosszul sikerült anyaggal szembeni megvetés; az 1972. évi erdőtüzekkel kapcsolatban ugyanaz az „Sz. Tyelegin” egy szamizdatos szórólapon megátkozta egész Oroszországot. Ég az orosz erdő? Megérdemelted, gonoszságaid miatt! „Az egész nép egyetlen reakciós tömeggé olvad össze” (G. Pomeranz); „a szívem csücske harmonika hangjától megvadulok, de az ezzel a tömeggel való érintkezéstől is tompa ingerültség tör rám”. [11] Mondhatni nagyon nyíltan beszél, de ez van: a szívének nem parancsol az ember. „Zsidók, zsidó sors – más szóval, ez az értelmiség sorsa, kultúrájának sorsa ebben az országban, és a zsidó árvaság az egy másiknak, a szellemi magánynak a szimbóluma, amit a »n é p b e« vetett hagyományos hit összeomlása szült.” [12] (Micsoda változáson ment keresztül Oroszországban a XIX. századtól a XX. század második feléig az örökösen hánytorgatott „a nép problémája”. Most „népnek” azt a – létével és vezetőivel – ostobán elégedett bennszülött tömeget értjük, aki közé végzete, balsorsa szenvedésre ennek az országnak a városaiba vetette a zsidóságot. Ezt a *tömeget* szeretni lehetetlen, gondoskodni róla természetellenes.) Ugyanaz a B. Hazanov (még a kivándorlás előtt) így ítélt:

„Oroszország, amelyet szeretek, csak platóni idea[198]; a természetben nem lelhető fel. Az az Oroszország, amelyet magam körül látok, visszataszító számomra”, ez „a maga nemében sajátságos Augiász istállója[199] ... a rühes lakóit... egyszer majd utoléri a hallatlan leszámolás azért, amilyen manapság a maga megjelenési formája”. [13]

Utoléri a leszámolás, úgy van. De nem a mai nyomorúságos helyzete miatt. Az már utolérte jóval korábban.

A 60-as évek értelmiségi közegében sokat gondolkodtak és beszéltek a Szovjetunióban kialakult helyzetről, a távlatokról, és tágítva a kört: magáról Oroszországról. A kemény állami megfigyelés körülményei közepette mindezek a viták és gondolatok csak magánbeszélgetésekben vagy az akkoriban többnyire félénk névtelen szamizdat cikkekben jelentek meg. Amikor aztán megkezdődött a zsidóság kitelepedése, az Oroszországgal szembeni leleplezések gáttalanul és megtöbbszörözött epével szétömlöttek a szabad Nyugaton. A kivándorolt zsidó értelmiség között ezek oly bőségesen áradók, és annyira zajosan bőbeszédűek voltak, hogy más hangokat sokáig nem is lehetett kivenni.

Íme az 1968-ban külföldre szaladt Arkagyij Belinkov. Ő ádáz ellensége – bizonyára – a szovjet rezsimnek? Hisz nem, nem az orosz népé, ugye? És itt van a cikke az általa összeszedett *Novij kolokolban (Új Harang)*: „Rabok országa, urak hazája...” Ugyan kire önti a dühét? Vegyük azonban tekintetbe, hogy a cikket még a Szovjetunióban írta, és a szerző még nem szerezte meg a külföld adta bátorságot, hogy egyenesen a *rezsimet* ócsárolja. Még a „szovjet” szót sem használja egyetlen egyszer sem. Hanem a jól bevált úton halad: örökké rab Oroszország, a szabadság „hazánk számára rosszabb, mint üvegcserepet zabálni”. Meg Oroszországban persze „vagy nem azt akasztják, akit kell, vagy nem úgy, ahogy kell, de mindig keveslik”. Már állítólag a XX. század 20-as éveiben „sok minden arról tanúskodott,

[198] *Platóni idea*: elvont, anyagiasság, érzékiség nélküli gondolat.
[199] *Augiász istállója*: züllött, nagyon romlott állapotok. Utalás Augiász mondabeli görög király igen piszkos, elhanyagolt istállójára, amelyet csak Héraklész tudott kitakarítani.

hogy az évszázados evolúciós[200] folyamatában (Oroszország) lakossága... árulók, besúgók, hóhérok falkájává válik... a félelem orosz volt: batyuba kötötték a meleg holmit, és várták, hogy kopognak az ajtón”. Még itt sem „szovjet” félelemről beszél. Ugyan, mikor várták a forradalom előtt az éjszakai kopogtatókat? „Oroszországban a bíróság nem ítél, mert amúgy is tud mindent. Ezért Oroszországban a bíróság csak elítél.” [14] Ezt úgy kell érteni, hogy Sándor cár reformjai idején is? És az esküdtszék is? És a békebíróságok? Micsoda felelősségteljes, mérlegelt, megfontolt érvelés.

Ugyan már! A szerzőnek annyira határtalan magasságokba emelkedik az epéje, hogy szégyenfához kötözi az írókat is, Karamzint, Zsukovszkijt, Tyutcsevet, sőt Puskint is. Ezenkívül az orosz társadalom egészét az elégtelen forradalmiságáért: „rabok, rabok fiainak és rabok unokáinak hitvány társasága... a félelemtől és a dühtől remegő állatok társadalma... telepakolták a gatyájukat a lehetséges következményektől való félelmükben... ha a szabadság elfojtásáról volt szó... az orosz értelmiség mindig szívesen segített”. [15]

Akivel iszunk, azt szoktuk megverni.

Ha Belinkovnak mindez csak „a szovjetellenesség álcázása” volt, zsebben mutatott füge, akkor külföldön miért nem írta át a szöveget? Ha Belinkov valóban másként gondolkozott, nem úgy értette, akkor miért tette közzé ebben a formában?

Nem, ő éppen *így* gyűlölt.

Hát, *ilyen fordulattal* szakadtak el a bolsevizmustól?

Nagyjából ez idő tájt, a 60-as évek végén jelent meg Londonban egy zsidó gyűjtemény szovjet témákról. Ebben levél a Szovjetunióból. „Az orosz lélek labirintusainak hatalmas mélységeiben okvetlenül ott ül a pogromozó... Meg a rab és a huligán is ott ül.” [16] Itt meg Belocerkovszkij készséggel felkapja valakinek a gunyoros mondását: „Az oroszok igen erős nép, csak a fejük gyenge.” [17] „Ezek a holmi oroszok, ukránok... hadd bömböljenek

---

[200] *Evolúció (latin)*: fejlődés / szüntelen, fokozatos, ugrás nélküli mennyiségi változás.

részegségükben a feleségeikkel, vedeljék a vodkát és olvadjanak el a kommunista blöfföktől... nélkülünk... Négykézláb csúsztak, a fákat és a köveket imádták, mi pedig Ábrahám, Izsák és Jákob Istenét adtuk nekik.” [18]

„Vajha legalább mélyen hallgatnátok, az még bölcsességtekre lenne.” (Jób 13:5)

Megjegyezzük, hogy bármely utálatos vélemény „az orosz lélekről” *általában*, „az orosz jellemről” *általában* egyetlen civilizált emberben sem vált ki semmiféle ellenkezést vagy kétséget. Az a súlyos kérdés „szabad-e ítélni bármely nemzetről általában”, fel sem merül. Ha valaki nem szeret semmiféle orosz dolgot vagy akár utálja azt, vagy akár haladó körökben kijelenti, hogy „Oroszország moslékos gödör”, ez Oroszországban nem bűn, és nem számít nem élenjárónak. És senki sem ugrik azonnal, hogy az elnökhöz, miniszterelnökhöz, szenátorokhoz, kongresszusi képviselőkhöz folyamodjon aggodalmas felhívással: „Hogyan értékeli a nemzetiségek elleni uszításnak ezt a megnyilvánulását?” Bizony, mi saját magunkat sokkal keményebben szidtuk a XIX. század óta, és különösen a forradalomig. Hát ilyen dús-bús, gazdag hagyomány a mienk.

Tovább olvasva megtudjuk: „a vallás félművelt hirdetői... a pravoszláv vallás nem érdemelte ki az értelmiség bizalmát.” („Tyelegin”) Az oroszok „olyan könnyen lemondtak atyáik vallásáról, közömbösen nézték, hogyan robbantják fel a templomokat”. Ezt az éles meglátást! „Lehetséges, hogy az orosz nép csak ideiglenesen nyugodott bele a kereszténység hatalmába?” Vagyis 950 évre! – „és csak várta az alkalmat, hogy attól megszabaduljon” [19] – és bele a forradalomba. Mennyi rosszindulatnak kell összegyűlnie valaki fejében, hogy ilyeneket mondjon! (Ugyan, az orosz publicisták vajon kitartottak ebben a torzult tudatú térben? A csuszamlósak megcsúsztak. Íme a kora emigrációs publicisztika ásza, Sz. Rafaelszkij, még talán pópa fia is, hogyan ír azokról az időkről. „A pravoszláv szent Oroszország különösebb ellenállás nélkül hagyta, hogy szétzúzzák szentélyeit.” [20] Párizsig, ugye meg nem hallatszott el azoknak a hörgése, akik a csekista géppuskák tüzében hullottak el az 1918. évi templomi lázadások idején. Azóta pedig igen, újabb felkelés

nem volt. Pedig megnézném, hogy a 20-as évek Szovjet Oroszországában ez a pópafi hogyan akadályozta volna meg a szentélyek szétzúzását.)

Van, aki homlokegyenest mást mond. „A pravoszláv hottentotta[201] vallás” (M. Grobman). Vagy: „Rubljov, Dionysios és Bergyajev által illatosított zabolátlanság… az »ősi orosz történelmi Pravoszlávia« restaurálásának eszméi sokakat megrémítenek… Ez a legfeketébb jövő az ország és a kereszténység számára.” [21] Vagy a prózaíró F. Horenstein: „Az »Orosz Nép Szövetségének« tiszteletbeli elnökeként Jézus Krisztus volt feltüntetve, akit egyfajta egyetemes atamánnak[202] tekintettek.” [22]

Vigyázz, ha túl élesre fened, kicsorbítod.

Mindezektől a leplezetlen durvaságoktól e] kell különíteni az akkori évek bársonyosan lágy szamizdatos filozófusát-esszéíróját, Grigorij Pomeranzot. Mintegy minden polémia fölé szárnyaló magasságokban írt a népek sorsáról *általában*, az értelmiség sorsáról *általában*, a népről, bár mára már sehol sem maradt belőlük, legfeljebb a busmanok. A 60-as évek szamizdatjában olvastam ezt az ő tollából: „A nép egy ízetlenedő pocsolya, a legfőbb sóbányák pedig bennünk vannak”, az értelmiségiekben. „Az értelmiség határon átnyúló szolidaritása valósabb dolog, mint a népé.”

Ez nagyon modernül és valami újszerű-bölcsen hangzott. Csakhogy az 1968. évi csehszlovák kísérletben éppen az értelmiségnek, és saját nem létező népe „ízetlenedő pocsolyájának” egyesülése hozta létre az Európa által rég elfeledett szellemi védőbástyát. És ekkor kétharmad milliónyi szovjet katona sem volt képes megtörni lelküket. Csak a csehszlovák kommunista vezérek idegei nem bírták a gyűrődést. (Majd 12 év múltán hasonló kísérlet ismétlődött meg Lengyelországban.)

A pontosság alól kibúvó modorában, miközben számos párhuzamos gondolatmenete sehogy sem bír szigorú és világos szerkezetbe rendeződni, Pomeranz, úgy tűnik, sehol sem írt a *nemzetről*, ó nem! „Mi sehol nem vagyunk

---

[201] *Hottentotta (holland)*: Dél-Afrikában élő, nomád pásztor, nem néger népcsoport. (Itt: érthetetlen, nem ismert nyelv.)

[202] *Atamán (török)*: kozák katonai parancsnok (hetman).

egészen idegenek. Mi sehol nem vagyunk igazán hazaiak”, és lám, megénekelte a szétszóratást mint olyat, a szétszóratást általános formájában, kinek hogyan megfelelő. Csak barangolt a relativizmuson és az agnoszticizmuson át, talán a legmagasabb szintű világok felettiségében. „És már magában a néphez intézett hívásában a hit és a hagyomány kiátkozzák egymást.” A varsói egyetemisták számára megállapított szabályok értelmében „csak egy nemzetet lehet szeretni”, és „ha vérségileg ehhez az országhoz kötődöm, de a többit is szeretem?” – panaszkodik Pomeranz. [23]

Ez persze körmönfont csúsztatás. Persze, hogy nemzetet is, országot is lehet *szeretni* korántsem csak egyet, sőt, akár tízet is. De hozzátartozni, a *fiának* lenni csak egyetlen hazának lehet, mint ahogy csak egyetlen anyja lehet az embernek.

Hogy jobban megvilágítsam a vizsgálat tárgyát, helyénvaló lesz elmesélnem azt a levelezést, amit a Pomeranz házaspárral váltottunk 1967-ben. Abban az évben már elterjesztették a szamizdatban regényemet, kéziratban, amit éppen hogy csak elkezdtek üldözni (*A pokol tornácán*t). És az elsők között éppen G. Sz. Pomeranz és felesége, Z. A. Mirkina küldték el ellenvetéseiket: hogy megsebeztem őket azzal, hogy ügyetlenül és helytelenül nyúltam hozzá a zsidókérdéshez; hogy a *Tornác*ban helyrehozhatatlanul megaláztam a zsidókat, és ezzel önmagamat is. Ugyan, mivel aláztam meg? Úgy emlékszem, nem beszéltem azokról a kegyetlen zsidókról, akik a kora szovjet időkben a csúcsokra emelkedtek. De Pomeranzék levelei sűrűn tele voltak árnyalatokkal, nüanszokkal, és a zsidó fájdalom iránti érzékellenségem miatt tettek szemrehányást.

Én válaszoltam, ők is válaszoltak. Ezekben a levelekben megvitattuk még a nemzetekről való ítéletalkotás jogát is, habár regényemben erről nem ítéltem.

Ekkor Pomeranz azt javasolta nekem, és általában bármely írónak, és mindenkinek, aki bármely emberi, lélektani, társadalmi ítéletet mond, tegyek úgy és *gondolkozzam* úgy, mintha egyáltalán semmiféle nemzet sem létezne a Földön. Ne csak ne ítéljek róluk általában,

hanem az egyes emberekben se vegyem észre annak nemzetiségét. „Ami természetes és megbocsátható *Iván Gyenyiszovics*nak, az értelmiségi számára szégyenletes, a kereszténynek (nem *megkereszteltnek*, hanem kereszténynek) súlyos bűn: »Itt már nincs görög vagy zsidó.«„

Magasrendű álláspont. Adja meg mindnyájunknak az Isten, hogy valaha felemelkedjünk hozzá. Hisz nélküle elvesztené az értelmét minden *általános emberi*, így a kereszténység is.

De egyszer már pusztító módon meggyőztek bennünket arról, hogy *nemzetek nincsenek*, és megtanítottak arra, hogy pusztítsuk el a leggyorsabban a magunkét is. Amit mi, akkori őrületünkben el is követtünk.

És még: gondolkodni, nem gondolkodni, de hogyan lehet megrajzolni az embereket nemzetiség nélkül? Vagy ha nincs nemzet, akkor nyelv sincs? Pedig egyetlen író-szépíró sem tud más nyelven, mint nemzetiségi nyelvén írni. Ha a nemzetek kihalnak, kihalnak a nyelvek is.

Üres edényből pedig se nem esznek, se nem isznak.

Észrevettem, hogy leggyakrabban éppen a zsidók ragaszkodnak ahhoz, hogy ne foglalkozzunk a nemzetiséggel! Minek itt a „nemzetiség”? Milyen „nemzeti vonások”, „nemzeti jellegek” lehetségesek?

És készen voltam földhöz csapni a sapkámat: „Egyetértek! Legyen! Mostantól...”

Látni kell azonban, hova vánszorog szerencsétlen századunk. Szinte a legfontosabb, ami az embert az emberek között megkülönbözteti, valamiért éppen a nemzetisége. És tegyük a szívünkre a kezünket: a legbizalmatlanabbul, a legféltékenyebben, a legrejtettebb módon – a legmegkülönböztetőbben és legbehatóbban – éppen a zsidók figyelik. A *saját* nemzetiségüket.

És mi legyen azzal, hogy – hisz maguk olvasták feljebb – a zsidók oly gyakran ítélnek az oroszokról éppen általánosságban, és szinte mindig elítélően? Ugyanaz a Pomeranz: „az orosz jellem beteges vonásai”, közöttük „belső állhatatlanság”. (Meg sem rezdül, pedig egy egész nemzetről mond ítéletet. Próbálná csak meg valaki

kimondani: „a zsidó jellem beteges vonásai”!) Az orosz „tömeg engedte, hogy az opricsnyina szörnyűségei beteljesedjenek rajta, ugyanúgy, ahogy később *engedte* a sztálini haláltáborokat”. [24] (Nem a szovjet internacionalista csinovnyik vezetés *engedte*, nem, az nagyon tiltakozott, de ez a buta tömeg...) Vagy még élesebben: „Az orosz nacionalizmus elkerülhetetlenül agresszív, pogromos jelleget fog ölteni.” [25] Vagyis bármelyik orosz, aki szereti hazáját, már potenciális pogromszervező is egyben!

Kiderül, hogy azokkal a csehovi szereplőkkel együtt, az elmaradt kora tavaszi vonuláskor, nekünk sem marad más, mint felsóhajtani: „Korán van még!”

A legcsodálatosabb azonban: a betetőzése a nemzetek megkülönböztetésének mellőzését annyira állhatatosan követelő Pomeranz hozzám intézett második levelének. Ebben a sokoldalas heves levelében (a legfeldúltabb, súlyos kézírással) Pomeranz aztán megmutatta – méghozzá ultimátum formájában! – hogyan lehetne megmenteni ezt az undok *Pokol tornácán*t. Egyetlen megoldás marad számomra: *Geraszimovicsot zsidóvá KELL változtatnom*, hogy a regényben a legmagasztosabb lelki hőstettet okvetlenül zsidó hajtsa végre! „Az, hogy Geraszimovics orosz prototípusról került megrajzolásra, *egyáltalán nem fontos*”, éppen így ír a nemzetek észre nem vevője, csak a kiemelés van tőlem. Igaz, hagyott nekem egy tartalékmegoldást is: ha mégis orosznak hagyom meg Geraszimovicsot, akkor *bele kell vennem* a regénybe egy azonos hatású alakot, egy nemes lelkű önfeláldozó zsidót. Ha pedig sem az egyik, sem a másik hegoldást nem választom, arra az esetre Pomeranz nyilvános patáliával fenyeget meg. (Erre a javaslatára már nem is válaszoltam.)

Egyébként később ezt az egyoldalú patáliát „a mi polémiánknak titulálva folytatta a külföldi kiadványokban is, és amikor már lehetett, a Szovjetunióban is. Ráadásul ismételte önmagát, és ugyanazokat a cikkeit ismét megjelentette, miután kijavította bennük az opponensei által kiszúrt baklövéseket. Ebben a mivoltában még többet mutatott önmagából: hogy csak e g y e t l e n a b s z o l ú t gonosz volt és van a világon, a hitlerizmus. Ebben a kérdésben a mi filozófusunk nem relativista, ugyan már! De

ha a kommunizmusra terelődik a szó, és ez az egykori lágerrab, és persze sohase kommunista, egyszercsak azt kezdi mondani, és az évek során egyre határozottabban (vitatva a kommunizmussal szembeni kérlelhetetlenségemet), hogy a kommunizmus *nem nyilvánvalóan gonosz* (a korai Cseka felett pedig még „a demokrácia szelleme lebegett” [26]). A nyilvánvaló gonoszság pedig a kitartó antikommunizmus, különösen, ha az az orosz nacionalizmusra támaszkodik (amelyről már megmondatott nekünk, hogy *nem lehet nem pogromcentrikus*).

Lám, hová fejlődött Pomeranz a behízelgő világfelettiségével, és a „nemzetiség nélküliségével”.

Ekkora elferdüléssel, *ekkora* szenvedélyességgel lehet-e szolgálni az oroszok és a zsidók közötti kölcsönös megértést?

Ahogy a mondás tartja: A mások púpján jókat nevetgélek, a saját púpomon vég nélkül örvendezek.

Ugyanabban az időben, amikor Pomeranzékkal leveleztem, valakinek a liberális keze lefénymásolta a leningrádi megyei pártbizottságon bizonyos Scserbakov-Szmirnov-Utyehin titkos jelentését a Leningrádban folytatott állítólagosan „bomlasztó cionista tevékenységről... az ideológiai diverzió lefinomult formáiról”. „Hogyan harcoljunk ez ellen?” – kérdeztek meg ismerős zsidók. „Világos, hogyan – válaszoltam még azelőtt, hogy olvastam volna az iratot –, a nyilvánosság erejével! Tegyük közzé a szamizdatban! A mi erőnk a nyilvánosság, a nyitottság!” Ismerőseim azonban haboztak: „Nem lehet ezt csak ilyen egyszerűen elintézni, félreérthetik.”

Miután elolvastam, megértettem, átéreztem az óvatosságukat. A jelentésből egyértelmű volt, hogy az írók házában 1968. január 30-án megtartott ifjúsági irodalmi est politikai vonatkozásaiban őszinte és merész volt. Hol közvetlenül, hol félig leplezve kinevették a kormányt, megállapításait és ideológiáját. A szövegből azonban egyértelműen kitűnt a felszólalások nemzetiségi üzenete, mondanivalója (valószínűleg alapvetően zsidó fiatalok voltak ott). Ugyanis egyértelműen kicsendült az oroszok iránti sértődöttség, utálat, és talán még a velük szembeni lenézés,

és a zsidó szellem magasztossága utáni vágy is. Hát ezért óvakodtak az ismerőseim attól, hogy a szamizdatba küldjék a jelentést.

Engem viszont erősen szíven ütött az írói esten elhangzott zsidó vélemények, hangulatok *helyessége*. „Oroszország a sörösbódé ablakában tükröződik” – mondta állítólag Ufljand költő. És ez igaz! Ez a borzalmas. Úgy tűnik, hogy a felszólalók közvetlenül vagy nem közvetlenül, talán a szavak és mondatok közében, de vádolták az oroszokat azzal, hogy a söntés alatt csúsznak négykézláb, és feleségeik vonszolják őket ki a sárból; hogy eszméletvesztésig vodkáznak, intrikálnak; hogy az oroszok tolvajok…

Hiszen l á t n u n k kell magunkat oldalról, látni megalázó hibáinkat. Hirtelen a zsidó látásmód oldalára lendültem át, körülnéztem és velük együtt megrémültem. Uramisten, hova kerültünk mi, zsidók! Kártya, dominó, a tévé előtt kitátott száj… Micsoda barmok vesznek körül, micsoda állatok! Sem Istent, sem lelki szükségletet nem ismernek. És azonnal mennyi sérelem kél lelkünkben a szorongattatásoktól.

Csak elfelejtődött, hogy az igazi oroszokat kiütötték, kivágták és elnyomták, a többit pedig bolonddá tették, megkeserítették és kétségbeesésbe kergették. Mégpedig a bolsevista fenegyerekek, a mai fiatal zsidó értelmiségiek apukáinak buzgó részvétele mellett. A maiakat irritálják azok a pofák, akik a 40-es évektől kezdve emelkedtek fel a szovjet vezetésbe, de hát bennünket is irritálnak. A legjobbakat azonban mind egy szálig kiirtották, nem hagyták élni, nem hagyták életben.

„Ne nézz hátra!” – tanított bennünket aztán Pomeranz szamizdatban megjelent esszéiben. – „Ne nézz hátra, mert Orfeusz is így veszítette el Euridikéjét!”

Mi azonban *már* többet veszítettünk Euridikénél.

Bennünket már a 20-as évektől erre tanítottak: az egész múltunkat ki kell hajítani a korszerűség fedélzetéről.

Az orosz közmondás pedig ezt tanácsolja: haladj előre, de azért nézegessél vissza.

Nekünk semmiképpen sem szabad nem visszatekintgetni. Ugyanis enélkül semmit sem fogunk megérteni.

⁂

Ha pedig meg is próbálnánk nem nézni hátra, úgyis emlékeztetni fognak rá: kiderült, hogy „(az oroszkérdés) lényege *a nép lelketlen vezetőinek kisebbrendűségi komplexusa* sok évszázados történelme során”, és éppen ez „ösztönözte az orosz cárokat a területfoglaló háborúlova... A kisebbrendűségi komplexusa középszerűség betegsége.” [27] Akarják tudni, mivel magyarázható az 1917. év forradalom Oroszországban? Nem találták még ki? Pedig „ugyanaz a kisebbrendűsédi komplexus idézte elő az oroszországi forradalmat is”. [28] (Ó, halhatatlan Freud, milyen egyszerűen megmagyarázta az *egész* életet.)

Meg egyáltalán: „Az orosz szocializmus az orosz önkényuralom közvetlen leszármazottja” [29], éppen, hogy közvetlen, ez még bizonyítékot sem igényel. Ezt pedig majdhogynem kórusban: „A cárizmus és a kommunizmus között... közvetlen folytonosság áll fenn... minőségi hasonlatosság.” [30] De hát mit is várjunk a „vérrel és provokációval dagasztott oroszországi történelem”-től? [31] Agurszkij érdekes könyvéhez, a *Nemzeti bolsevizmus ideológiájá*hoz írt érdekes recenzióban viszont az értékeknek még egy kicsiny elmozdulása is megváltoztatja a képet és ezt kapjuk: „A szovjet társadalom valóságos történetében nagyon korán elindult az orosz nemzeti öntudat hagyományos, tősgyökeres eszméinek behatolása az uralkodó párt gyakorlatába és ideológiájába... a pártideológia már a 20-as évek derekán lovat vált.” Már a 20-as évek derekán?! Hogyhogy mi ezt akkor nem vettük észre? Hisz magát az „orosz” szót, „orosz vagyok” tilos volt kiejteni, valóságos ellenforradalom! Nagyon jól emlékszem rá. Erre tessék, kiderül, hogy már akkor, amikor gőzerővel folyt minden orosz és pravoszláv gondolat, érték üldözése, a pártideológia „saját gyakorlatában mind állhatatosabban és következetesebben a nemzeti eszmének megfelelően kezd eljárni... a szovjethatalom, az internacionalizmus köntösével álcázva, valójában az orosz állam megerősítésével foglalkozott”. [32] Igen! Igen! „Az internacionalista kijelentések ellenére a forradalom Oroszországban nemzeti

ügy maradt.” [33] „És a forradalomtó] felfordult Oroszország tovább építette népi államát.” [34]

Népi? Hogy nem szakad ki a nyelve?! Hiszen mindegyik szerző tud a vörös terrorról; a sok *millió* parasztról, akik a kollektivizálás során pusztultak el; a telhetetlen Gulágról.

Bizony, reménytelenül, felfoghatatlanul és visszafordíthatatlanul elítéltetett Oroszország fennállásának teljes időszakára és minden megnyilvánulásában. Mindig gyanús: az „orosz eszme” antiszemitizmus nélkül „már nem is igazán eszme, és nem orosz”. Sőt: „A kultúra gyűlölete sajátos orosz jelenség… hányszor bizonygatták már nekünk, hogy ők az egyedüliek az egész világon, akik megőrizték a tisztaságot és a bűntelenséget, az egyedüliek, akik félik Istent a hazai mélységek felett” [35]; „ezen a megnyomorított földön minthogyha otthonra lelt volna a legmagasztosabb lelkiség. Erre a lelkiségre mutogatnak mint valami nemzeti kincsre, különleges termékre mint a préselt fekete kaviárra.” [36]

Rendben van, nevessetek bennünket ki, gúnyolódjatok, ez csak hasznunkra válik. Igen, az elmondottakban van igazság is, sajnos. De amikor elmondjátok ezt, nem kellene annyira gyűlölködni. Mi régóta tudatában vagyunk annak, milyen szörnyű zuhanást élt át népünk a kommunisták alatt, mi – éppen azokban az elmúlt 70-es években – bátortalanul írtunk erkölcsiségünk és kultúránk újjászületésébe vetett reményünkről. A furcsa, hogy az ebből az áramlatból származó zsidó szerzők éppoly dühödten támadták a remélt orosz újjászületést (őt, biztosan?), mintha féltek volna, nehogy az orosz kultúra váltsa fel a szovjetet. „Félek, nehogy a pusztulásra ítélt ország »hajnala« még mocskosabb legyen jelenlegi (70-80-as évek) alkonyánál.” [37]

És visszatekintve a 90-es „demokratikus” évekből, egyetérthetünk azzal, hogy ebben is van jövőbelátás. Csakhogy: együttérzéssel vagy kárörömmel hangzott-e el ez a mondat?

Sőt még így is: „Vigyázzatok, amikor a hazaszeretetről papolnak nektek: ez a szeretet gyűlölettel van töltve… Vigyázzatok, amikor arról beszélnek nektek, hogy Oroszországban legrosszabbul az oroszok élnek, áldozattá

elsősorban az oroszok váltak, hogy az orosz nép létszáma csökken" – ez, persze, mint tudjuk, csalás! „Legyetek óvatosak, amikor az orvul meggyilkolt... múlhatatlan érdemű államférfiról beszélnek nektek" (Sztolipinről), ez is csalás? Dehogy: „Nem azért, mert a nektek bemutatott tények hamisak volnának", de teljesen mindegy, ne fogadjátok el a valódi tényeket sem! „Legyetek óvatosak... vigyázzatok!" [38]

Hát, a késői heves vádaskodások ezen áradata hegdöbbentő.

Ugyan ki gondolta volna a lánylelkű 20-as években, hogy annak az egész örömteli oroszországi apparátusi felépítménynek az elaggása és összeomlása után, miután már maguk is megszenvedték a kommunizmust, mintegy már el is átkozva azt, és már megszökve előle, olyan nagyszámú zsidó fogja Izraelből és Európából és a tengerentúlról átkozni és rugdosni nem is a kommunizmust, hanem Oroszországot? Ennyire határozottan és kórusban zengeni Oroszország sokfajta bűnéről és hitványságáról, a zsidókkal szembeni kifogyhatatlan bűnösségéről! És őszintén hisznek is ennek a bűnnek a határtalanságában, éppen ez az! Tömegesen hisznek benne! Miközben csendesen, oldalazva és suba alatt távolabb terelgetik a maguk fajtáját a felelősségtől a Cseka által kivégzettek egy részéért, a halálraítéltekkel teli uszályok egy részének elsüllyesztéséért a Fehér- és a Kaszpi-tengerben, a kollektivizálásból, az ukrajnai éhezésből, a szovjet vezetés minden ocsmányságából kivett részükért, a „bennszülöttek" elbutításának szolgálatában kimutatott tehetséges igyekezetükért. Mindent megtesznek, csak ne kelljen bevallaniuk bűneiket.

Pedig azt a felelősséget meg kell osztanunk egymással, legyünk testvérek vagy idegenek.

És a bűnbánat – kölcsönös bűnbánat –, *minden elkövetett, cselekedet megbánása* volna a legtisztább út a gyógyulás felé.

Én szüntelenül erre hívom az oroszokat.

És felhívom erre a zsidókat is. Nem Trockijt, Kamenyevet, Zinovjevet kell megbánni, ők amúgy is a

felszínen vannak, legyinteni lehet rájuk, hogy: „Nem is voltak zsidók!” Hanem nézzenek végig őszintén a kora szovjet elnyomó gépezet teljes keresztmetszetén, lássák meg az „észrevehetetleneket”, mint amilyen Iszaj Davidovics Berg volt, aki a hírhedt „gyilkolómasinát” létrehozta [39], maguknak a zsidóknak a kárára, de lássák meg a még észrevehetetlenebbeket is, akik csak a papírocskákat tűzögették a szovjet apparátusban, és sosem kerültek a nyilvánosság fénye elé.

No persze a zsidók megszűnnének zsidók lenni, ha valamiben egyetértenének.

Most is ez van. Más hangok szintén elhangzottak.

Ettől az időszaktól fogva a zsidók Szovjetunió határain kívülre történt nagy kivándorlásának kezdetétől – mindenki szerencséjére, és a zsidók tisztességére – azokat, alak megőrizték a zsidóság iránti hűségüket, áthatotta az a köznapi érzéseken felülemelkedő tudat, amitől képessé váltak a történelmet teljes távlatában látni. Mily örömömre szolgál, hogy hallhatom őket! És attól fogva szüntelenül hallom. Micsoda jövőbe vetett hitet kölcsönöz ez az embernek! Az oroszok sorainak gyilkos megritkítása, kitördelése miatt most különösen értékes számunkra a zsidók megértése és támogatása.

Hisz elhangzott a XIX. század végén ez a melankolikus vélemény: „Minden országnak olyan zsidói vannak, amilyeneket megérdemel.” [40]

Minden vélemény az érzések irányultságától függ.

Ha nem szólna ezeknek a zsidóknak a hangja a harmadik emigrációból és Izraelből, kétségbe lehetne esni attól, hogy az oroszok és a zsidók nem képesek tisztázni egymással a dolgokat és képtelenek egymás megértésére.

A kibernetikus Roman Ruthman első alkalommal 1973-ban, közvetlenül Izraelbe való kitelepedése után írt az emigráns sajtóban. Írása meleg hangú, élénk elbeszélés arról, hogyan is ébredt magára, kezdett mozgolódni a kitelepült értelmiség, és már akkor érzéssel nyilatkozott Oroszországról. A cikk címe is kifejező: *„Tisztelet az eltávozónak, testvéri érzés a visszamaradónak.”* [41] A magukra ébredés hangjai közül az egyik első így hangzott:

„Zsidók vagyunk-e vagy oroszok?” A búcsúzás hangjai között pedig: „Az emberiség miatt keresztre feszített Oroszország.”

A következő évben, 1974-ben a „*Sértődések köre*” című cikkében javasolta, hogy gondoljanak újra „a »zsidókérdéssel« kapcsolatos némely meggyökeresedett elképzelést... lássák meg az ezen elképzelések *abszolutizálásából* eredő veszélyeket”. Íme három koncepció: 1. „A zsidó nép szokatlan sorsa miatt az emberiség szenvedéseinek jelképévé vált”; 2. „A zsidók Oroszországban mindig az egyoldalú üldözések áldozatául estek”; 3. „Az orosz társadalom adósa a zsidó népnek.” Az én mondatomat idézi a „*Gulág*”-ból: „ez a háború végső soron megnyitotta előttünk, hogy a világon a legrosszabb dolog: orosznak lenni”. Megértéssel fogadja, hogy ez a mondat nem üres és nem tartalmatlan. Megtalálható benne a háború veszteségei, s a foglyok. Előtte meg – a forradalmi terror, az éhezések, „a nemzet gondolkodó színe javának és a nemzet támaszának – a parasztság értelmetlen elpusztítása”. Habár a modern orosz irodalom és a demokratikus mozgalom, a korábbi bűnök és üldözések vezekléseképp az orosz társadalomnak a zsidókkal szembeni bűnösségét vallja, maga a szerző „a zsidó nép bajairól és tehetségéről való elérzékenyült gügyögéssel” szemben előnyben részesíti a „sértődések köréről” szóló alapos vizsgálódást. „Ahhoz, hogy széjjelszakítsuk a »sértődések körét«, kétfelől kell széjjelhúzni azt.” [42]

Íme a megfontolt, barátságos, nyugodt gondolkozás és hang.

És többször határozottan felhangzott az elmúlt években Mihail Heifec, a korábbi gulágbeli rab hangja is. „Nagy híve lévén saját népemnek, nem tudok együttérzés nélkül gondolni más népek nacionalistáira.” [43] Fel merte szólítani a zsidókat a bűnbánatra, ezzel a példázattal: „A német nép, amely nem fordult el saját szörnyű és bűnös múltjától, nem próbálta a hitlerizmus bűnét más vétkesekre, idegenekre stb. hárítani, de folyamatosan tisztulva a nemzeti bűnbánat tüzében, olyan államot tudott létre hozni, amely elsőként váltotta ki az emberiség csodálatát és tiszteletét a németek iránt. Ezt a tapasztalást kell mintaképpen átvenniük azoknak a népeknek is, akik részt

vettek a bolsevizmus bűncselekményeiben. Többek között a zsidóknak is… nekünk, zsidóknak becsületes módon kell levonnunk az »idegen esküvőn« játszott szerepünk következtetéseit, amit már akkor megdöbbentő módon megjósolt Z. Zsabotyinszkij.” [44]

M. Heifec lelke nagyságáról is tanúbizonyságot tesz, midőn így szól: „a beolvadt zsidók valóságos bűnt követtek el azoknak az országoknak a népei ellen, amelyekben élnek, és ez a bűn nem engedi, nem engedheti, hogy nyugodtan éljenek a szétszóratásban”. És a 20-30-as évek szovjet zsidóságáról: „Kinek van joga elítélni őket ezért a történelmi tévedésért (lelkes részvétel a kommunizmus építésében) és a történelmi leszámolásért Oroszországgal a letelepedési határért és a pogromokért, kinek, rajtunk, bűneinket keserűen bánó utódainkon kívül?” [45] (Heifec megemlíti, hogy a lágerben vele együtt ülő és gondolkodó B. Penson és M. Korenblit osztották álláspontját.)

Az addigra már kitelepült Heifec szavaival majdnem egy időben a Szovjetunióban is hangzott el felhívás a zsidó bűnbánatra Félix Szvetov *Tárd ki az ajtód* című szamizdatos regényében. [46] (Nem véletlen, hogy F. Szvetov egyike volt az elsőknek, akik megértették a kezdődő orosz vallásos újjászületést.)

Ezt követően később az Asztafjev-Eidelman körül kialakult szenvedélyes vita közepette írt Jurij Stein „a mi specifikus askenázi komplexusainkról, amelyek a választott néphez való tartozás tudatából, és a kisvárosi mentalitásból alakultak ki. Ebből származik a meggyőződésünk nemzeti tévedhetetlenségünkről, innen származik igényünk saját szenvedéseink kizárólagosságára… Ideje volna normális nemzetnek éreznünk magunkat, amely minden jellemzője szerint méltó-esendő és nem bűntelen, ugyanúgy, mint a világon élő bármely más nép. Annál is inkább most, amikor van saját, független államunk, amely bebizonyította az egész világnak, hogy a zsidók – más nagy népekhez hasonlóan – tudnak harcolni is, szántani is.” [47]

Amikor a baloldali liberálisok üldözni kezdték V. Asztafjevet, V. Raszputyint és V. Belovot, alkotásaik védelmében szívélyesen szólalt fel Marija Schneerson irodalomkutató, aki külhonban is megőrzi Oroszország

iránti, honvágyat idéző meleg szeretetét, és az orosz kérdés belülről való megértését. [48]

A 70-es években azonban Nyugaton sok mindenre kiterjedő, szalmailag kiváló és fenyegető könyv jelent meg arról, hogyan pusztítják a kommunisták a Szovjetunió természeti kincseit. Mivel szovjet volt a szerző, álnéven írt (mint B. Komarov). Bizonyos idő elteltével a szerző kitelepült, és megtudtuk valódi nevét – Zejev Wolfson. Mást is megtudtunk azonban: részt vett az Oroszország középső területén valaha létezett, lerombolt és meggyalázott templomok albumának összeállításában. [49]

A szétrombolt Oroszországban olyan kevés hatékony orosz erő maradt – a barátságos, együttértő zsidó erők segítségükre siettek. Ebben az elembertelenedésben és a hatóságok kegyetlen üldözése közepette kezdte segíteni az üldözötteket a mi orosz társadalmi alapítványunk, amelybe átutaltam a *Gulág szigetvilág* külföldi kiadásaiból származó összes honoráriumomat, és legelső tehetséges és önfeláldozó ügyvezetőjétől, Alekszandr Ginzburgtól kezdve az alapítvány önkéntesei között számos zsidó és félzsidó volt. (Ami ürügyként szolgált az elvakult orosz szélsőséges körök számára, hogy alapítványunkat „zsidónak" bélyegezzék.) .

Hasonlóképpen vett részt a mi INRI (a legújabb kori orosz történelmi kutatások) sorozatunk munkáiban M. Bernstam, majd Ju. Felstinszkij és D. Schturman.

A kommunista hazugságok elleni küzdelemben sokarcú, gondolatfriss, mély átérzésű, méltóképpen megfontolt hangnemben íródott publicisztikákkal tűntek ki M. Agurszkij, D. Schturman, A. Nyekrics, M. Geller, A. Szerebrennyikov.

És hol, ha nem itt kell megemlékeznünk az amerikai Julius Epstein professzor hőstettéről, érdemeiről Oroszország előtt. Az önelégült Amerikában, amely mindig biztos saját igazában és könnyedén átsiklik saját bűnein, ő magányos erőfeszítései által megfejtette a „gerincdöntés-hadművelet" titkát. A háború után az amerikaiak kiadták az *amerikai* földrészen tartózkodó sok száz és sok ezer oroszt és kozákot, akik naivan feltételezték, hogy már „szabad" országba érkeztek és megmenekültek. Átadták őket a

sztálini ügynököknek, ezzel a pusztulásba juttatva mindnyájukat. [50]

Mindezen példák bizonyítják, hogy az őszinte és kölcsönös orosz-zsidó megértés mindenki számára nyitott, ha nem árnyékoljuk be azt kétfelől a meg nem értés hiányával és dühvel.

Sajnos, az észre térés, a bűnbánat, az igazságosság felé tett legfinomabb mozdulatok is kemény ráförmedéseket váltanak ki a szélsőséges nacionalizmus érdekek védelmezőiből. Mind az oroszok, mind a zsidók köreiben. „Alig szólított fel Szolzsenyicin a nemzeti bűnbánatra", mármint az oroszokat, és ezt nem ítéli el a szerző, „erre – puff neki! – a mieink is rögtön betolakodtak az első sorokba". Nem nevezi nevén, de valószínűleg legelsősorban M. Heifecre gondol. „Hát kiderül, hogy mi mindenkinél hibásabbak vagyunk, mi segítettük... megteremteni... illetve nem, nem segítettük, hanem mi magunk teremtettük meg a szovjethatalmat... aránytalanul magas szarvban dolgoztunk a különböző szerveknél." [51]

Azokra, akik a bűnbánat hangján szólottak, azonnal őrjöngve rávetették magukat. „Jobbnak tartják, ha saját hurrá-hazafias bensőjükből kiválasztott nyállal töltik meg a szájukat" – micsoda stílus, a gondolatmenet nemes hajlítása! – „és gondosan leköpdössék az összes »elődöt«, elátkozva Trockijt és Bagrickijt, Kogant és Dunajevszkijt... M. Heifec felszólít bennünket arra, hogy »a nemzeti bűnbánat tüzén tisztuljunk meg«(?!)", [52]

És mit kapott F. Szvetov regényének önéletrajzi hőséért? „Könyv a kereszténységre való áttérésről... korántsem a bűnbánathoz vezető utak elvont keresését fogja ösztönözni, hanem a teljesen konkrét antiszemitizmust és zsidózást... ez a könyv – antiszemita." Meg ugyan mit is bánnánk meg? – háborodik fel a nyughatatlan David Markis. – Szvetov hőse az „árulást" abban látja, hogy „ezt az országot siralmas állapotban hagyjuk el, pedig ennek az állapotnak a kialakulásáért kizárólag mi magunk vagyunk a felelősek. Hiszen, mint kiderült, mi magunk szemeztük a véres forradalmat, lőttük agyon a cár atyuskát, meggyaláztuk és megerőszakoltuk a pravoszláv egyházat, és ráadásként létrehoztuk a Gulág szigetvilágot" – így

valahogy? Nos, először is, ezeknek az „elvtársalmuk”, Trockijnak, Szverdlovnak, Bermannak és Frenkelnek semmi közük a zsidósághoz. Másodszor pedig helytelen még a kérdésnek a felvetése is valakinek a kollektív bűnösségéről. [53] (Más dolog persze az oroszok. Őket mindig kivétel nélkül, összességükben szokás megvádolni, már a szerzetes Filóteustól kezdve.)

S. Markis – testvére – pedig így ítél: „Angi az oroszországi kivándorlók utolsó hullámát illeti… akár Izraelben, akár az USA-ban a russzofóbia[203] igazi, nem pedig »fantázia szüleménye«… ami nem jellemző rájuk, viszont a közvetlen antiszemitizmusba átcsapó öngyűlölet túlságosan is gyakran szúr szemet.” [54]

Tehát, ha a zsidók bánják a bűneiket, az már antiszemitizmus. (Ez a jelenség újabb formája.)

Az oroszolajak aztán tényleg tudomásul kell venniük nemzeti bűnüket! „A nemzeti bűnbánat eszméje megvalósíthatatlan a nemzeti bűn teljesen világos tudatosítása nélkül… A bűn hatalmas, és nincs kire áthárítani. Ez a bűn nemcsak a múltat, hanem a jelent is érinti, amelyben Oroszország éppen elég ocsmányságot művel, a jövőben pedig még többet is művelhet” – írja a 70-es évek elején Sragin. [55]

Hát, mi is folyamatosan arra figyelmeztetjük az oroszokat: bűnbánat nélkül nem lesz jövőnk. Mert hisz: a kommunista gaztetteket belátták azok, akiket közvetlenül érintettek, és a hozzájuk közelállók. Azok pedig, akiket nem érintettek, igyekeztek nem észrevenni azokat, mostanra pedig már elfelejtették, megbocsátották, és nem értik: mit is kell megbánni? (Arról már nem is szólva, ki cselekedte azokat a gazságokat?)

Mindennap lángol az arcunk a szégyenpírtól rendet nem tűrő népünk miatt.

És szeretjük őt. És nem keresünk tőle elfelé vezető utakat.

És valahogy még nem veszítettük el teljesen a belévetett hitünket sem.

---

[203] *Russzofóbia*: oroszellenesség.

De vajon a mi hatalmas vétkünkben, a mi félresikerült történelmünkben egyáltalán, semennyire sincs részetek?

Lám, Simon Markis átfogalmazza Zsabotyinszkijt: a 20-as években írt cikkeiben „Zsabotyinszkij néhányszor (különböző indítékok alapján) megjegyezte: Oroszország idegen ország, a mi érdeklődésünk iránta távoli, hűvös, habár persze együttérző. Az ő nyugtalansága, keserűsége és öröme nem a mienk, ugyanúgy, ahogy a mi érzéseink sem az övéi.” Markis hozzáteszi: „Hát éppen így viszonyulok én is... az oroszok nyugtalanságához.” És felszólít: végre „nevezzük nevén a dolgokat. Egyébként, a szabad, nyugati oroszok sem tűnnek ki bátorságukkal ezen a kényes ponton... Jobban szeretek az ellenségeimmel tárgyalni.” [56]

Ezt a szentenciáját azonban ketté kéne osztani: miért, hogy „nevén nevezni a dolgokat”, egyenesen beszélni azt jelenti, ellenségnek lenni? Közmondásunk pedig úgy tartja: ne szeresd a helyeselgetőt, szeresd a vitatkozót.

Hát éppen ez az a csúsztatás: ha egyenesen beszélünk, akkor ellenségek vagyunk, amiről szeretném, ha mindenki lemondana, a zsidók is. Történelmileg mondjanak le! Örökre mondjanak le!

Én például ebben a könyvemben „a dolgokat nevén nevezem”. És egy percig sem éreztem, hogy ellenséges volnék a zsidókhoz. És együttérzőbben írok, mint ahogy sok zsidó ír az oroszokról.

Ezen könyvem célja, amit a címe is tükröz, éppen az, hogy *meg kell értenünk egymást, egymás helyébe és közérzetébe kell képzelnünk magunkat*. Ezzel a könyvemmel a kölcsönös megértés kézszorítását szeretném átadni jövőnk, közös jövőnk érdekében.

De ezt kölcsönösen kell megtennünk!

A XVIII. századtól kezdve egymásba fonódott zsidó és orosz sors viszonya, amely robbanásszerűen mutatkozott meg a XX. században valamiféle mély történelmi kódot tartalmaz, amit a jövőben sem szabad elveszítenünk. Lehetséges, hogy éppen ebben van elrejtve a titkos terv, akkor pedig annál inkább törekednünk kell annak megfejtésére és teljesítésére.

És nyilvánvalónak tűnik, hogy a közös múltunkra vonatkozó igazságra zsidónak, orosznak egyaránt *erkölcsileg van szüksége*.

14.
KIVONULÁS

A kivonulás időszaka, mint azt a zsidók nemsokára elnevezték, nagy óvatosan lopakodott be. Kezdetét az *Izvesztyijá*ban 1966 decemberében megjelent cikkhez lehet kötni. Ebben a kormány illő módon lefejezte beleegyezését a „családegyesítésbe”, és erre való hivatkozással „a zsidók jogot kaptak a Szovjetunió elhagyására”. [1] Egy félévre rá pedig kitört a hatnapos háború. „Mint minden eposz, a kivonulás is csodákkal kezdődött. És amint az eposzhoz illő, az oroszországi zsidóknak – a kivonulás nemzedékének – három csoda jeleníttetett meg”: Izrael Állam létrehozásának csodája, „Purim csodája – 1953” (vagyis Sztálin halála) és „az 1967. évi vidám, fényes, részegítő győzelem csodája”. [2]

A hatnapos háború erős és visszafordíthatatlan ösztönzést adott a szovjet zsidók öntudatának fejlődéséhez és sokukban a beolvadásra való törekvés elhalványulásához. Erős vonzalmat ébresztett a zsidó önképző körök, azok létrehozása és az ivrit tanulmányozása iránt. És végül, ez a háború jelentette a „kitelepült” világérzés kezdetét.

Milyennek, kinek érzékelte magát a szovjet zsidók többsége a 60-as évek végén, a kivonulás küszöbén? Nem, nem torzítják el utólag az érzéseiket azok a zsidók, akik akkori állandó elnyomatás- és szorongattatásérzetükről számolnak be. „A zsidó szó hallatán a válluk közé húzzák a fejüket, mintegy az ütésre készülve. És maguk is igyekeznek minél ritkábban kimondani ezt a szót, amikor pedig kénytelenek kimondani, akkor csak elhadarják fojtott hangon, mintha a torkukat szorongatnák… Ezek között az emberek között vannak, akiket állandó félelem gyötör, amely már a tudatalattijukba hatolt és már gyógyíthatatlan.” [3] Vagy írja egy zsidó szerkesztőnő: egész szakmai életét azzal élte, lehet, hogy munkáját visszautasítják, merthogy ő zsidó. [4] Sok zsidó ebben a nyomott hangulatban élt, habár anyagi életkörülményei látványosan jobbak voltak a lakosság többségénél.

A kulturált zsidók azonban nem a gazdasági szorongatásra, hanem leginkább a kulturálisra panaszkodnak. „A szovjet zsidók igyekeznek... megőrizni az orosz kultúrában való részvételük mértékét. védik az orosz kultúra jelenlétét magukban.” [5] Dora Schturman így emlékszik: „Amikor az oroszországi zsidókat, akiknek érdekei Oroszországhoz kötődnek, hirtelen – mint bitorlókat és idegeneket – megfosztják, akár csak papíron vagy szavakban is a lehetőségtől, hogy orosz dolgokkal, orosz történelemmel foglalkozzanak, akkor megsértődnek és értetlenkednek. A tamizdat [204] és a szamizdat [205] megjelenésével a magrakat orosznak érző zsidók iránti, az írással foglalkozó oroszok egy részére jellemző xenofóbia [206] sok év óta először nemcsak utcai és hivatalnoki szinten, hanem az elit értelmiség, így a disszidensek szintjén is megnyilvánult. Ez természetesen megdöbbentette a zsidókat, akik az oroszokkal azonosították magukat.” [6] És Galics: „A húszas, harmincas, negyvenes években felnőtt emberek többsége kiskorától, születésétől fogva megszokta, hogy orosznak tekintse magát, és valóban... minden gondolatával az orosz kultúrához kötődik.” [7]

Egy másik szerző azonban megrajzolja „a modern orosz zsidó átlagos típusát”, aki „életével és vérével szolgálná mindazt, ami az országban van. ...figyelmesen megvizsgálta saját hiányosságait. Megértette vagy megérezte azokat... És igyekszik megszabadulni azoktól... abbahagyta a gesztikulálást. Megszabadult a hanglejtésbeli sajátosságoktól, amelyek saját nyelvében megvannak, és amelyeket átvitt az oroszba... valamelyik pillanatban felébredt benne a vágy, hogy azonosuljon az oroszokkal, megkülönböztethetetlenné váljon tőlük.” És ekkor: „Éveken keresztül nem fogja hallani a »zsidó« szót. Lehet, hogy sokan már el is feledték, hogy zsidók. De ő maga soha nem fogja elfeledni. Mindig emlékeztetni fogja erre a hallgatás.

---

[204] *Tamizdat*: Az 1960-as évektől a szamizdat irodalom termékei egye növekvő számban Nyugatra kerültek, onnan pedig a SZU és Kelet-Európa területére sugárzott nyugati rádióállomásokban felolvasták, illetve könyv formában kiadták őket, létrehozván így a tamizdat (ottani kiadás) műfaját.

[205] *Szamizdat*: Az elnevezés ironikus jelleggel a hivatalos kiadók szokásos orosz betűszavainak (pl. *goszizdat,* állami kiadó, *gyetyizdat,* gyermekkiadó stb.) mintájára keletkezett a SZU-ban 1966 elején.

[206] *Xenofóbia (görög)*: idegengyűlölet, beteges félelem az idegenektől.

Ez olyan feszültséget gerjeszt odabent, hogy még a legkisebb porszem is robban. Amikor pedig a »zsidó« szót hallja, az úgy hangzik, mint a sors kongatása.” Nagyon élénk kép. És ugyanaz a szerző nem hagyja ki, hogy ne írja le, milyen veszteségek árán történt ez az orosszá lényegülés. „Nagyon sok mindenen kellett túllépnie”, ez elszegényít. „Most sokkal tartalmasabb, többértelmű, nagyon rugalmas szavakra lenne szüksége. Ilyen szavak azonban nem állnak a rendelkezésére... Amikor nem tudja megtalálni vagy nem képes meghallani a szükséges szót, valami meghal benne”, elveszítette „a zsidó beszéd hanglejtéses zeneiségét”, és a benne kifejeződő „vidámságot, pajkosságot, viccelődést, életbeni kiállást, iróniát”. [8]

Természetesen nem minden szovjet zsidó élte át ezeket a benyomásokat teljességükben és minden nehézségével együtt, csak a zsidók kisebb részének egy hányada, a legmagasabb kulturális réteg, és azon belül is csak azok, akik valóban állhatatosan igyekeztek azonosítani magukat az oroszokkal. Erről a körről, kiterjesztve azt általában a teljes értelmiségre mondotta G. Pomeranz: „Mindenütt nem vagyunk teljesen idegenek. Mindenütt nem vagyunk teljesen honfitársak”; mi „sajátságosan nem izraeli zsidókká váltunk, levegőemberekké, akik elvesztették a köznapi léthez fűző minden gyökeret”. [9]

Nagyon pontos megfogalmazás.

Ugyanezt a gondolatot folytatva lássunk még egy szerzőt: „Annyira világosan látom, mennyire látszólagos ma az ő (zsidóké) létezésük Oroszországban.” [10]

Ott pedig, ahol nem érték el az összeolvadást, elkerülhetetlenül az elidegenedés hűti le a viszonyokat.

Natan Scsaranszkij gyakran ismételgette, hogy egy bizonyos pillanattól kezdve úgy érzi, hogy *nem olyan*, mint az ország többi lakója.

L. Chnoch 1970 decemberében a „repülős” per során nyilvánosan kijelentette (amit valószínűleg nem két-három hónap alatt ötölt ki): „Olyan országban élni, amelyet nem érzek a magaménak, számomra kibírhatatlanná vált.”

Kiforrott álláspont. És bátor kijelentés.

Ez az életérzés egyre inkább eluralkodott a szovjet zsidóság legszélesebb rétegeiben is.

Egy zsidó újságíró valamivel később, 1982-ben így fejezte ki magát: „Én kívülálló vagyok... Kívülálló vagyok a saját országomban, amelyet elvontan szeretek, konkrétan pedig egyszerűen félek tőle.” [11]

A 70-es évek elején L. K. Csukovszkaja egy beszélgetés során (akkor jegyeztem fel) ezt mondta: „A jelenlegi kivonulást csizmával verték bele a zsidókba. Gyászolom azokat, akiket az oroszok arra kényszerítenek, hogy zsidónak képzeljék magukat. A zsidók elvesztették nemzeti sajátosságukat, és hamis a nemzeti érzéseik mesterséges felélesztésére irányuló törekvés.”

Ó, koránt sincs így! – ezt L. K. nem tudta megérezni, habár mindkét főváros sok zsidójával érintkezett. A zsidó érzések ébredése teljességgel természetes módon történt, törvényszerűen a történelmi tengely egy bizonyos pontján, nem pedig egyszerűen „csizmával beleverve”. Hirtelen magukra ébredés! „A »zsidó« szó is hangozhat büszkén!” [12]

Átgondolva fiatal nemzedékének a Szovjetunióban bejárt útját, egy másik zsidó publicista így ír: „Ugyan mit tudunk mi, ennek a kegyetlen kísérletnek az »unokái« és örökösei, mi, akik fejünkkel megrepesztettük a tojáshéjat, és itt, Izraelben bújtunk ki, mit tudunk elmondani apáinkról és nagyapáinkról? Hogy nem kaptunk tőlük „zsidó nevelést”? Vajon az ő útjaik, az ő életük tapasztalata, amit magunkba szívtunk, amit magunk is átéltünk, ha gyerekfejjel is, de mindnyájan, a gyerekkori álmodozástól az érett kori brutalitásig, vajon ez nem zsidó nevelés? Hisz éppen *zsidó mivoltunknak* az érzéklete nagyobbrészt úgy alakult ki berniünk, mint az ő (és a mi) sikertelenségeink, katasztrófáink, kétségbeesésünk eredője. Becsüljük hát meg ezt a múltat... Ugyan minek is dobálnánk kővel az elmúlt idők romantikusainak szétzúzott koponyáit?!” [13]

Őszinte és becsületes az apákkal és nagyapákkal való örökletes kapcsolat leírása. Akik egyébként annyira lelkesek voltak a kora szovjet években, ez plasztikusságot kölcsönöz a képnek. (És a cikken átüt az azokat a „romantikusokat” felváltó „új osztály” javai és kiváltságai iránti ingerültség.)

A szamizdatos cikkben is jogosan kapott hangsúlyt: „Teljességgel megalapozatlannak tartjuk azt a véleményt, mintha a szovjet asszimilálódott zsidók nemzeti öntudatának jelenlegi felemelkedése csupán az antiszemitizmus újjászületésének köszönhető. Ezt inkább időbeni egybeesésnek tekinthetjük.” [14]

Ennek a folyamatnak a különböző résztvevői kissé különbözőképpen írják le az akkori önfelismerés folyamatát. Egy vélemény: „majd' mindenkinek úgy tűnt, hogy a 60-as években gyakorlatilag semmi sem történt”, vagyis nem történt visszatérés a zsidósághoz, viszont „a 67-es háború után új szellők kezdtek fújni... A rést pedig, biztos vagyok benne, mégiscsak a repülős per ütötte.” [15] Mások: „Leningrádban, Moszkvában, Rigában a zsidó csoportok már a 60-as évek közepére kialakultak”, az évtized végére pedig már zsidó „konspiratív központ” is létrejött. Ugyan miben állt azonban a konspiráció? „Ivrit szakkörök, zsidó történelmi szakkörök jöttek létre... kevésbé az ivrit tanulmányozása, mint inkább a nyelvet tanulni vágyók érintkezése végett. A tanulás nem ment tovább két-háromszáz szónál... Kivétel nélkül mindenki funkcionárius, egész környezetük olyan emberekből állt, akiktől nemcsak a vallás, hanem még a zsidó hagyomány is távol állt... a 60-as évek zsidói igen homályos fogalmakkal rendelkeztek a cionizmusról.” Mindazonáltal „eléggé zsidónak éreztük magunkat, nem volt szükségünk zsidó mivoltunk »továbbképzésére«„. Az Izrael-ellenes propagandahullám ellenpólusaként nőtt „a zsidóság és Izrael iránti belső szimpátia... Ha akkor azt mondák volna, hogy Izrael teljesen elhagyta a judaizmust, nem is ismeri, a mi szemünkben akkor sem veszített volna semmit.” Azután a mozgástér kitágult, „a földalatti körökből tömegjelenség, nyilvános... »szalonképes« megnyilvánulás vált... A kivándorlás lehetőségébe, legalábbis a mi életünkben, senki sem hitt akkoriban, viszont abba, hogy lágerbe zsuppolhatnak, mindenki.” [16] (A beszélgetőtárs kommentárja: „Sajnos, a konspiráció elválaszthatatlan az »ördöngösségtől«. Magam láttam ezt a 70-es évek zsidó mozgalmában, már a leningrádi perek után.” [17])

Így kezdődött a zsidó kultúra elsajátítása, és folytatódott anélkül, hogy a kivándorlásra gondolt is volna

valaki és ez még nem árnyékolta be és nem rúgta fel a benne részt vevők hétköznapi életét. „Nem vagyok benne biztos, hogy az aliját[207] a cionisták kezdték.” Azok az első cionista csoportok túlságosan gyengék voltak ehhez. „Bizonyos mértékben maga a szovjethatalom segített hozzá, miután hatalmas hűhót csapott a hatnapos háború után. A szovjet sajtó létrehozta a harcos, mindenütt győző zsidó alakját, és ez a képzet kompenzálta a szovjet zsidókban meglévő kisebbrendűségi érzést.” [18]

De „titkold el »izraelita rettegésedet« a munkatársak szeme, a szomszédok füle elől”. Először mélységes aggodalom: „ezek a papírfecnik, amelyekre felírták az adatokat a *meghívólevélhez*, mintha az ítéletedet, gyerekeid, rokonaid ítéletét írnád alá”. Nemsokára azonban „megszűnt a sugdolózás, elkezdtek hangosan beszélni... elkezdtek összejönni, megülni” a zsidó ünnepeket, és „tanulni a történelmet és az ivritet a körökben”. Majd 1969 végétől „a zsidók tucatjával és százával írták alá a külföldi »közvéleménynek« címzett leveleket. Elkezdték követelni, hogy »engedjék ki» őket Izraelbe.” [19] A szovjet zsidóság, amely „el volt vágva a zsidó világtól, bele volt hajítva a fáraó-sztálinista birodalom olvasztótégelyébe... úgy tűnt, hogy teljesen elveszett a zsidóság szárvára, és egyszerre csak Oroszországban újjászületett a cionista mozgalom, felhangzott az ősi mózesi felszólítás: »Bocsásd e] népemet!«„ [20]

És „1970-ben az egész világ az orosz zsidókról kezdett beszélni”. Ők „felkeltek, határozottság költözött beléjük... Közöttük és álmuk között egyetlen fal maradt, az állami tilalom fala. Átütni, áttörni, keresztülrepülni rajta, az volt az egyetlen kívánságuk... »Fussatok Észak Babilonjából«„, hangzott fel a letartóztatott „repülősök”, az E. Kuznyecov–M. Dimsic-csoport üzenete. [21] A leningrádi per (1970 december) során „nem hallgattak, nem rejtőztek el, nyíltan kinyilvánították azon szándékukat, hogy elrabolnak egy repülőgépet, külföldre térítik, Izraelbe repülnek. Azzal együtt, hogy ezért halálbüntetés járt! ...»Beismerésük« lényegében a cionizmus kinyilvánítása volt.” [22] Néhány hónap múlva, 1971 májusában indult a második per „a

---

[207] *Alija (héber)*: felmenetel; így fejezik ki a történelmi hazába való visszatérést.

leningrádi cionista szervezet” ügyében, ezt követték a perek Rigában, Kisinyovban.

Ezek a bírósági perek, különösen a két „leningrádi”, újabb jelentős ösztökélést jelentettek a zsidó öntudat számára. Nem sokkal ezután kezdett megjelenni a *Jevreji v SzSzSzR (Zsidók a Szovjetunióban)* című szamizdatos folyóirat (1972 októberétől), amely élénken tükrözte az Izraelbe való kivándorlásért vívott küzdelem minden formáját, hasonlóan a Szovjetunióban maradottaknak a zsidó kultúra szabad fejlődése iránti követeléséhez.

De még ekkor sem fogta el a kivándorlás vágya a szovjet zsidók nagy többségét. „Amikor a szovjet zsidók tudták, hogy nincs más választásuk és egyszerűen tűrni és alkalmazkodni kell, talán könnyebb volt az életük, mint most, amikor lehetőségük nyílt életük és alkotómunkájuk helyét megválasztani... Az Oroszországot elhagyók első hullámát a 60-as évek végén még csak egyetlen vágy mozgatta, hátramaradt napjaikat abban az egyetlen országban eltölteni, ahol nincs antiszemitizmus, Izraelben.” (Azokon kívül – teszi hozzá a szerző –, akik azért indultak el, hogy meggazdagodjanak.) [23]

„A szovjet zsidók valamely része örömest kész lemondani nemzetiségi hovatartozásáról, ha ezt megengednék” [24], annyira meg vannak félemlítve. Ebből a rétegből kiemelkedtek azok a zsidók, akik átkozták „azt az Izraelt”: *miatta* fékezték le a törvénytisztelő zsidók szolgálati előmenetelét: „a kivándorlók miatt nekünk is rosszabb lesz”.

A szovjet kormány nem hagyhatta szó nélkül a szovjet zsidók nemzeti öntudatra ébredését, amely váratlanul érte, mint ahogy a Földön mindenkit! A kormány megerősítette az Izrael- és cionizmusellenes hírverést; hogy növelje a megfélemlítést. Aztán 1970 márciusában Nevetette az elcsépelt szovjet trükköt, szembeszállni a jelenséggel, jelen esetben a zsidó nemzetiségű „polgárok részvételével”. És ennek a nyilvános sajtótájékoztatónak a színjátékára engedelmesen odahúztak nemcsak a már dörzsölt „kincstári zsidók”, mint Vergelisz, Dragunszkij, Csakovszkij, Bezimenszkij, Dolmatovszkij. A rendező Donszkoj, Mityin és Mintz, a politikai alapismeretek oktatói, hanem olyanok is,

mint Bjalik névrokona, Frumkin és Kasszirszkij akadémikusok, Flier, Zack világhírű muzsikusok, a színész Pliszeckaja, Bisztrickaja, Plucsek, akiknek a helyzete annyira stabil volt, hogy nem szenvedtek volna jelentősebb atrocitást, ha nem írják alá a „nyilatkozatot”. De aláírták... A „nyilatkozat” „gyalázatosnak minősítette az izraeli vezető körök agresszióját... akik feltámasztják a hitleristák barbárságát... a cionizmus mindig is a zsidó burzsoázia soviniszta nézeteinek és a zsidó zagyvaságainak kifejezője volt”, és a felszólalók „fel akarják nyitni a cionista agymosás hiszékeny áldozatainak szemét... a dolgozó zsidók a lenini párt vezetése alatt teljesen megszabadultak a gyűlöletes cionizmustól”, ez igen, fél évszázadra nyúltak vissza! No lám, hol volt a legfőbb elnyomó!

Az idők azonban megváltoztak. És egy héttel a „kincstáriak” után felhangzott I. Silberberg fiatal mérnök hangja, aki visszavonhatatlanul szakítani akart ezzel az országgal, és kivándorolni. A szamizdatban nyílt választ írt a „nyilatkozatra”, aláíróit „lakájlelkűeknek” minősítette, elállt korábbi hitétől: „naivságunkban a »mi« zsidóinkban reménykedtünk, Kaganovicsokban, Ehrenburgokban stb.” (tehát, mégiscsak reménykedtek?). Rögtön egy szemrehányás az oroszoknak: vajon az 50-es évek után a „bűnbánatot gyakorolt és megszégyenült oroszok... néhány csepp könnyet ejtettek a múlt miatt... nem biztosították-e szeretetükről és ragaszkodásukról az újonnan nyert testvéreiket?” Még csak nem is kételkedett az oroszok egyoldalú bűnösségében a zsidók előtt.

Aztán a hasonló fellépések ismétlődtek meg. Egy évvel később a szamizdatban elhíresült egy másik nyílt levél is, Mihail Kalik eladdig sikeres filmrendezőé. Őt most kizárták a szovjet filmművész szövetségből annak következményeként, hogy kinyilvánította kivándorlási szándékát Izraelbe. A zsidó kultúra iránti hűségéről szóló levelét Kalik hirtelen „Az orosz értelmiségnek” címezi. Mintha a Szovjetunióban nem a sikeresek rétegében leledzett volna, hanem éveken át küszködött volna az elnyomott mélységekben és évekig a szabadságért harcolt volna. Lám most ő elutazásakor áldozathozatalának erkölcsi magasságáról tanítja ezeket a begyepesedett orosz értelmiségieket: „Ti maradtok... hallgatásotok közepette?

»Alázatos lelkesedésetekkel«? Akkor vajon ki fog felelni a nemzet, az ország, a társadalom erkölcsi egészségéért?” Egy további félév múlva újabb szamizdatos nyílt levél Grigorij Szvirszkij szovjet írótól. A végletekig juttatták azzal, hogy egy 1968-ban az irodalmárok központi házában mondott antiszemitizmus elleni felszólalása miatt több évig nem kapott megjelenési lehetőséget. Sőt az irodalmi enciklopédia újabb kiadásából is kivették a nevét, amit ő érthető felhevültségében (anélkül, hogy visszanézett volna, hány íróra, akik előtte és milyen nagyságrendűekre?) „gyilkosságnak” nevez. „Nem tudom, hogyan fogok élni a továbbiakban” – írta az írószövetségnek címzett nyilatkozatában. (Ez általánosan jellemző volt az írószövetség mind a 6 ezer tagjára. Úgy gondolták, hogy az államnak okvetlenül irodalmi pénzkereseti lehetőséget kell számukra juttatnia.) Ezek „az okok, amelyek engem, az orosz kultúra emberét, sőt oroszországi írót, az orosz irodalom szakértőjét arra késztettek, hogy zsidónak érezzem magam, és visszavonhatatlan döntést hozzak arról, hogy családommal együtt kivándorolok Izraelbe... izraeli íróvá szeretnék válni”. (Ez a szakmai és nemzetiségi ugrás azonban meggondolatlannak bizonyult. Szvirszkijhez hasonlóan a korai kitelepülők jó része nem számított arra, hogy nehéz lesz hozzáigazodnia Izraelhez. Végül kénytelen volt hát azt is elhagyni.)

A felébresztett zsidó öntudat felcsendülő szavaiban azonban csodálkozásra késztettek, belenyilalltak a fülünkbe és szívünkbe az oroszellenes érzések és érvek. Hiszen ezekben „az érett felbőszülés” érzéseiben egyáltalán nem halljuk – sajnos – zsidó testvéreink bűnbánatát legalább a 20-as évekért. Egyetlen együttérző szó sincs az oroszokról, mint szenvedő népről. Azonban a „felbőszült” hangok között egyéb hangok is hallatszottak. És azokra az évekre már Izraelből visszaemlékezve, elhangzottak józan értékelések is: „a »*Zsidók a Szovjetunióban*« című könyvünkben túl sokat foglalkoztunk azzal, hogy leszámoljunk Oroszországgal...”, még annak rovására is, hogy „túl keveset foglalkoztunk Izraellel és életünkkel ebben az országban... »leendő cselekedeteink programjával«„. [25]

Egyszerű, hétköznapi életet élő, minden fegyverzet nélküli embereknek átütni a Szovjetuniót szorosan beburkoló acélpáncélt teljességgel lehetetlen, reménytelen feladatnak tetszett. Most meg kétségbeestek, elkezdték, és elindult! Az Izraelbe való szabad kivándorlásért vívott küzdelemben a résztvevők rendkívüli kitartást és a formák terén megnyilvánuló találékonyságot tanúsítottak. A legfelsőbb tanácsnak benyújtott panaszok, tüntetések és a „visszautasítottak” (így kezdték magukat nevezni azok a zsidók, akiknek kivándorlási kérvényét visszautasították) éhségsztrájkjai. Az állásukból kitett zsidó tudósok szemináriumai „a szakmai képzettség megőrzése végett”; nemzetközi tudós-szimpózium összehívása Moszkvában (1976 vége); és végül a katonai szolgálat megtagadása.

Ez a harc természetesen csak erős nemzetközi zsidó támogatás mellett lehetett sikeres. „Zsidó szolidaritás jelenléte a világban számunkra megdöbbentő és egyedüli reményt keltő felfedezés volt abban a kilátástalan helyzetben”, emlékezik vissza az egyik legelső (1971) „visszautasított”. [26] Azonnal volt anyagi segély is: „Moszkvában a visszautasítottak között született a függetlenség különleges fajtája, ami a zsidók külföldről jövő hatalmas gazdasági támogatására épült.” [27] Annál is inkább kezdték várni a Nyugattól hasonló erejű társadalmi, meg persze politikai segítséget.

Az első komoly megpróbáltatás 1972-ben jelentkezett. A szovjet legfelső körökben valaki így okoskodott: most kivándorol a zsidó értelmiség, amely a Szovjetunióban ingyen megkapta a felsőfokú képzést, majd pedig a tudományos fokozatokhoz való feltételeket, és erre könnyedén kiviszi külföldre mindezt a kedvezményesen beszerzett tudományos bagázst, hogy más országok számára dolgozzanak? Ne vessünk e ki rájuk, ilyenekre valami különleges adót? Ugyan miért kell az egyik országnak ingyen képeznie a szakembereket más országok számára, félreállítva saját tősgyökeres lakóit, akik megkaphatták volna ezt a képzést, de nem jutottak be? És elkezdődött az erről az adóról szóló törvény előkészítése. A tervezetet nem titkolták, széles körben ismertté vált, hevesen vitatták zsidó körökben, és a Szovjetunió legfelsőbb tanácsa elnökségének 1972. augusztus 3-án kelt,

„Állami oktatási költségek megtérítése az állandó külföldi lakhelyre kiutazó szovjet állampolgárok esetében” szóló rendeletében öltött testet.

A behajtandó összeg az alábbi volt: a felsőoktatási intézmény kategóriájától függően 3600 és 9800 egyszerű szovjet rubel közötti összeget (azokban az években 3600 rubel volt egy doktori fokozattal nem rendelkező tudományos főmunkatárs évi fizetése).

És fellobbant a világméretű felháborodás. A szovjet rezsim fennállásának 55 éve alatt annak egyetlen tömeges gonosztettét sem kísérte ekkora, egyidejű erélyes világméretű tiltakozáshullám, mint a képzett emigránsokra kirótt adót. – Amerikai akadémikusok; 5 ezer amerikai professzor írta alá a tiltakozást (1972 ősze); az amerikai szenátorok kétharmada befagyasztotta a Szovjetuniónak nyújtandó legnagyobb kereskedelmi kedvezmény megadásáról szóló egyezmény előkészítését. – És az európai parlamenti képviselők. – A maguk részéről 500 szovjet zsidó küldött nyílt levelet Waldheimnek, az ENSZ főtitkárának (akkor még senki sem tudta, hogy nemsokára ő maga is el lesz átkozva): „a felsőfokú képzettséggel rendelkező emberek jobbágyi függősége”. (Az elsőrendű cél felé való törekvésükben nem hallották saját magukat, azt, hogy is hangozhat mindez egy olyan országban, ahol valódi jobbágyi rabságban élnek a kolhozokban.)

És a szovjet kormány meghátrált, a rendelet nem került alkalmazásra.

És a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény alkalmazásáról szóló egyezmény? George Mini szakszervezeti vezető 1973 áprilisában bebizonyította, hogy ez az egyezmény nem is előnyös az USA-nak, és nem is hozza meg a nemzetközi feszültség kívánt mértéhű csökkenését, az egyedül csak a zsidó problémára összpontosító szenátorok azonban ezeket az érveket nem hallották meg. Ők beleegyeztek az egyezménybe, a „Jackson-féle módosító záradék” elfogadásának függvényében: nem kötik meg, amíg a zsidók kivándorlása a Szovjetunióból nem lesz *teljes mértékben* szabad. És az egész világ hangos volt az amerikai tőke alkudozásától:

segíteni fogunk a szovjet kormánynak, ha kiengeditek az országból, csak és kizárólag a zsidókat!

És senki nem meri hangosan lemondani: uraim, hiszen 55 éven keresztül polgártársaink nem tízezrei, hanem milliói csupán álmodhattak a gyűlölt szovjet rezsimtől való elszakadásról, kiutazási engedélye senkinek sem volt soha, a nyugati politikusok, közéleti emberek soha nem csodálkoztak, nem tiltakoztak, nem javasolták a szovjet kormány megbüntetését legalább kereskedelmi korlátozásokkal. (Egyetlen – az is sikertelen – kampány volt 1931-ben a szovjet faanyagdömping ellen. Amikor egészen olcsón árulták az elítéltek erdőirtásban kifejtett munkájának eredményét. Az a kampány is, valószínűleg csak a kereskedelmi konkurencia miatt volt.) Elpusztítottak 15 millió parasztot a kulákság elleni harc idején, halálra éheztettek 6 millió parasztot 1932-ben, nem is beszélve a tömeges kivégzésekről és a sok millió elhunytról a lágerekben. Mégis az akkori idők szovjet vezéreivel kedves megállapodásokat írtak alá, kölcsönöket nyújtottak, megszorították becsületes kezüket, keresték kegyüket, dicsekedtek saját parlamentjeik előtt az elért eredményekkel. És csak amikor egyedül a zsidókat érintette a dolog, az egész Nyugaton fellobbant az eleven együttérzés tüze, és elkezdték érteni, *miféle* rezsimről is van szó. (Ekkor 1972-ben jegyeztem fel egy cetlire: „Hatott, hála Istennek. De sokáig tart-e vajon tisztánlátásotok? Hisz elég most megoldani a zsidó kivándorlók problémáját és mindazzal szemben, ami itt történik, az oroszországi és a kommunizmussal kapcsolatos problémákat tekintve, önök ismét megsüketülnek, megvakulnak, és már nem fognak semmit sem megérteni.”)

El sem tudják képzelni, micsoda lelkesedéssel fogadták a Jackson-féle módosító záradékot a zsidók Oroszországban... „Végre megtaláltuk a szovjet vezetést befolyásoló hatékony eszközt.” [28] És 1975-ben hirtelen a Jackson-féle módosítás végleg lekerült a napirendről: a szovjet vezetés hirtelen elutasította az Egyesült Államokkal kötendő, a legnagyobb kereskedelmi kedvezményről szóló egyezményt. (Pontosabban, kiszámolta, hogy az országok vetélkedése miatt más országoktól még több hitelt kaphat.)

A szovjet visszautasítás nagy benyomást gyakorolt a zsidó aktivistákra ott is, itt is, de ez nem tartott sokáig. Amerikában és Európában egyre szélesebben terjedt a Szovjetunióból való kivándorlást támogató mozgalom. „Amerikai nemzeti tanácskozás a szovjet zsidók védelmében.” „A szovjet zsidókkal szolidaritást vállaló tanácsok szövetsége.” „Szovjet zsidóságért küzdő egyetemista bizottság.” „A szovjet zsidókkal való nemzeti szolidaritás napja Amerikában.” (1975. április 13.) Több, mint 100 ezer tüntető vonult végig Manhattanen, közöttük Jackson és Humphrey szenátorok (mindketten elnök-jelöltek). „Több száz különböző jellegű tiltakozó megmozdulást tartottak... A legtömegesebbek közülük az évente megtartott »szolidaritási vasárnapok« voltak, tüntetések és nagygyűlések New Yorkban, amelyeken 250 ezren is részt vettek (1974-1987 között).” [29] Háromnapos ülésezés Oxfordban, 18 Nobel-díjas az elektrokémikus Levics, az akadémia levelezőtagja védelmében. És még 650 tudós a világ minden tájáról Levicsért. És kiengedték. Majd 1978 januárjában több, mint 100 amerikai tudós táviratot intéz Brezsnyevhez azt kérve, hogy engedje külföldre Meyman professzort. Rögtön egy másik világkampány és végül a siker dicsősége: Csudnovszkij matematikus engedélyt kapott a külföldi gyógykezelésre, amely nem volt lehetséges a Szovjetunióban. És nem csak neves emberek, rövid időre hirtelen felzengtek az egész világon korábban sosem hallott, és nem sokkal ezután elfeledett nevek. Különösen hangosan kürtöl szét a világsajtó (1978 májusa) egy megható esetet: Jessica Katz moszkvai hétéves kislány gyógyíthatatlan betegségben szenved, őt pedig szüleivel együtt nem engedik ki az Egyesült Államokba, felháborító! Edward Kennedy szenátor személyes közbenjárása. Siker! A sajtó ujjong. Minden tévétársaság a főhírek között mutatja a repülőtéri fogadtatást, a boldogság könnyeit, a kislányt karon viszik. És az Amerika Hangja orosz adása teljes műsort szentel Jessica Katz megmenekülésének (eszükbe sem jut, hogy azok előtt az orosz családok előtt, akiknek szintén reménytelenül beteg gyermekeik vannak, továbbra is áthatolhatatlan fal emelkedik). Erre fel – orvosi vizsgálat – kiderült, hogy Jessica egyáltalán nem beteg, hanem a ravasz szülők becsapták az egész világot, hogy saját maguk kivándorolhassanak. (És ezt kényszeredetten elhadarták a

rádióban, szinte észrevétlenül, majd szőnyeg alá seperték. Ugyan kinek nézték volna el ezt a blöfföt?) Hasonló eljárás: V. Boriszov éhségsztrájkot kezd a börtönben (1976 decembere), már 9 évet ült a „bolondokházában”, olvasta be az Amerika Hangja a szabad Ilja Levin „15 napjainak” megemlítésével egyidejűleg, sőt ez utóbbi hírnek nagyobb figyelmet szentelt. Bármely néhány „visszautasított” írt is nyilatkozatot arról, hogy nem akarják őket kiengedni a Szovjetunióból és mindezt azonnal lehozta a *„Szabadság”*, az *„Amerika Hangja”*, a *BBC*, a legfontosabb világhírek között. Manapság szinte hihetetlennek tetszik, milyen nagydobra verték ezeket az eseteket.

Bizonyára helyesen mondják: a szovjet zsidók kezdődő mozgalma körüli egész felhajtás a világ zsidóságában is, különösen az amerikai zsidóságban felébresztette a nemzeti hovatartozás izgalmas érzését. „Az események közös átélésének lelkesedése a nyugati zsidóságban a (szovjetunióbeli) első cionisták messianisztikus megszállottságának hatására lobbant fel... A nyugati zsidók meglátták, hogyan is működnek az ő ideáljaik. Megbíztak az orosz zsidókban... számukra ez azt jelentette, hogy bíznak a maguk legjobb tulajdonságaiban... Mindaz, amit a nyugati zsidók állandóan maguk körül szerettek volna látni... és nem látták.” [30] Van másik magyarázat is, lényeglátó iróniával fűszerezve: „Az ajánlott áru (*a feltámadt zsidó szellem*) megtalálta lelkes vásárlóit (az amerikai zsidókat). Sem Amerikát, sem az amerikai zsidókat maguk a szovjet zsidók nem érdeklik. Az árucikk éppen a zsidó zendülés szelleme. Amerika zsidói (velük együtt pedig London, Amszterdam, Párizs stb. zsidói), akiknek érzéseit amúgy is felkorbácsolta a hatnapos dicsőség... lehetőséget láttak az együttes részvételre... Kényelmes körülmények között vívott »küzdelem«... különösebb erőfeszítések nélkül.” [31]

El kell azonban ismernünk: a lelkesedés fellángolása hol itt, hol ott egyre jobban feszítette szét a szovjet páncél falait.

❦

Úgy tartják, hogy a tömeges zsidó kivándorlás a Szovjetunióból 1971-ben kezdődött: 13 ezer ember (ezeknek 98%-a Izraelbe) egy év alatt. Majd 1972-ben 32

ezer, 1973-ban 35 ezer (három éven keresztül 85-100% Izraelbe). [32] De nem az orosz központokból, a kivándoroltak többsége grúziai és baltikumi zsidó volt. (Habár „Grúzia antiszemitizmus nélküli ország”, jelentette ki a zsidó küldött a nemzetközi kongresszuson; sok grúz zsidó csalódott a kivándorlásban Izraelbe, hazakívánkozott.) A Szovjetunió középső vidékeiről nem kezdődött tömeges kivándorlási hullám. Később pedig, amikor a kivándorlás megnehezült, erős keserűség lett úrrá az embereken (R. Nudelman): a leendő visszautasítottak számára „talán nem lett volna szükség a megkésett bátorságra, ha idejében kihasználták volna a megnyílt rést”. Ellentmondanak neki: „Hisz az embernek idő kell, amíg megérik! Mennyi minden kellett hozzá, hogy megértsük, nem szabad maradnunk, a maradás a gyerekeinkkel szemben elkövetett bűncselekmény.” [33]

„Jaj ! Jaj ! Fussatok ki az északi földről, így szól az Úr.” (Zak 2:6) Egyébként a zsidó kitelepülés izgalma egyre jobban úrrá lesz az orosz és az ukrán városokon. Már 1973 márciusában 700 ezer kivándorlási kérvény volt beadva a hatóságokhoz. 1973 őszén azonban kitört az ítéletnapi háború, és ekkor „áttörés” következett be a kivándorlási hajlandóságban. „Izrael arculata az ítéletnapi háború után hirtelen megváltozott. Magabiztos és bátor, anyagi jóléttel, a holnapba vetett hittel és egységes vezetéssel rendelkező országból Izrael váratlanul zavarban lévő, puhány, belső ellentmondások szaggatta országként mutatkozott meg a világ színe előtt. A lakosság jóléte ugrásszerűen alázuhant.” [34]

És 1974-ben már csak 20 ezer zsidó hagyta el a Szovjetuniót. 1975-76-ban pedig a tranzitállomásként szolgáló Bécsből „a szovjet zsidók mintegy 50%-a... Izrael mellé indult tovább”. Ebben az időben jelent meg a „direkt” (35] kifejezés, vagyis, aki *direkt* az Egyesült Államokba utazik. Már 1977 után számuk „70 és 98 százalék között mozog”. [36]

„Őszintén szólva ezt meg lehet érteni. A zsidó államot mint nemzeti menedéket gondolták el az egész világ zsidói számára. Menedéket, amely mindenekelőtt biztonságos életben maradást biztosít a számukra. Ez azonban nem

valósult meg. Az ország hosszú évekre tűzvonalban maradt.” (37]

Ráadásul „elég hamar kiderült, hogy Izraelnek nem értelmiségi zsidókra... hanem zsidó értelmiségre van szüksége”. És akkor „a gondolkodó zsidó... szörnyülködve jött rá, hogy abban a minőségében, amelyben ő magát érzi, Izraelben semmi dolga”. Kiderült, hogy Izrael számára át kell itatódni zsidó nemzeti kultúrával és lám, csak akkor értették meg „a kivándoroltak, hogy tragikus félreértés történt: semmi értelme sem volt elhagyniuk Oroszországot” (többek között amiatt sem, mert elveszítették itteni szociális helyzetüket) [38], és a hazaírt levelek tudatták ezt a hátramaradottakkal. „Az akkori levelek hangneme és tartalma szinte kivétel nélkül csalódott, negatív volt. Izrael az az ország, ahol az állam betör az állampolgár életébe, és igyekszik életét minden oldalról védelmezni.” [39] „Az Izraelbe való kivándorlás elleni előítélet sok emberben már a 70-es évek közepén kitapintható.” [40] A moszkvai és a leningrádi értelmiség körében szilárd meggyőződés alakult ki arról, hogy Izrael zárt, szellemileg szegényes társadalom, amely saját szűken vett nemzeti problémáival foglalkozik, és a kultúrát a napi ideológiai érdekek alá rendeli... Jobb esetben... vidéki kultúra, rosszabb esetben... totalitárius állam, csak éppen az elnyomó gépezet nélkül.” [41] „Sok szovjet zsidóban – nem alaptalanul – az a benyomás alakult ki, hogy a Szovjetunióból Izraelbe költözve az egyik tekintélyuralmi rendszert másikkal váltották fel.” [42]

Amikor 1972-73-ban Izraelbe évente több, mint 30 ezer szovjet zsidó érkezett, Golda Meir maga fogadta őket a repülőtéren és sírt, az izraeli újságok pedig tömeges érkezésüket „a XX. század csodája”-ként emlegették. Akkoriban „mindenki Izraelbe tartott. Azokra-a, akik Rómában másfelé kanyarodtak”, vagyis nem Izraelbe, „ujjal mutogattak. De lám, évről évre csökkent az érkezők száma. Tízezrekről ezrekre, ezrekről százakra, százakról egyesekre. És Bécsben már nem azokra mutogatnak ujjal, akik Róma felé kanyarodnak, hanem ezekre az »egyesekre« és »csodabogarakra«, a »féleszűekre«, akik továbbra is Izrael felé veszik az útjukat.” [43] „Amíg korábban Izrael volt a »normális«, és magyarázni kellett, miért kanyarodsz

»félre«, addig ma minden fordítva van: inkább azoknak kell magyarázkodniuk, akik Izraelbe készülnek.” [44]

„Idealista csak az első hullám volt... 1974-től kezdve a Szovjetunióból – ha lehet így nevezni őket – a zsidók második hulláma indult el, akik számára Izrael ha kedves is, akkor is csak messziről.” [45] ívlég egy ilyen megközelítés: „Lehet, hogy a nesira[208] jelensége... azzal kapcsolatos, hogy korábban a kitelepülés alapvetően a (Szovjetunió) azon vidékeiről indult, ahol a (zsidó) hagyományok erősek, most pedig áttevődött a központba, ahol a zsidók erősen eltávolodtak a hagyománytól?” [46]

Így vagy amúgy, de „minél tágabbra nyílt a kiutazás kapuja, annál kevesebb volt a zsidó jelleg ebben az áramlatban”, a mozgalmi emberek többsége alapvetően nem ismerte még a héber ábécét sem. [47] „Nem a zsidóság megtalálása, hanem az attól való megszabadulás... a kivándorlás alapvető indítéka.” [48] És lám, ironizálnak Izraelben, „a világot nem töltötte be a zsidó lábdobogás, amint futnak, hogy beköltözzenek saját házukba... A következők gyorsan tekintetbe vették az élcsapat hibáit: tömegesen és sietve oda tódultak, ahol idegen kezek már megteremtették az idegen életet. Éppen tömegesen, ebben végre megmutatkozott a híres »zsidó egység«.” [49] Persze, hisz ezek az emberek „a Szovjetuniót az »intellektuális szabadság« miatt hagyták el, és mintegy ezért kell élniük Németországban vagy Angliában” [50], egyszerűbb azonban, ha az Egyesült Államokban települnek le. Hiszen már széles körben beismerik: a diaszpórára azért van szükség, mert „valakinek csak kell pénzelnie azt a forrásszegény Izraelt és hűhót csapni, amikor bántják! Másfelől pedig, éppen ez a diaszpóra állandósítja az antiszemitizmust.” [51]

A. Voronel magasabb szintű általánosítást fogalmaz meg: „Az orosz zsidók helyzete és felszabadításuk problémája csupán az egész zsidóság általános válságának a tükörképe... A szovjet zsidók gondjai segítenek abban, hogy meglássuk a riadalmat saját sorainkban... a szovjet zsidók cinizmusa”, akik hamis izraeli meghívólevelet használnak ahelyett, hogy „alávetnék magukat sorsuknak,

[208] *Nesira*: az Izraelbe indulók lemorzsolódása az úton; *nosrim (héber)*: kihullottak.

amely a tisztesség útját írja elő számukra, nem más, mint az egész zsidó (és nem zsidó) világot megérintő cinizmus és szétbomlás visszatükröződése”. Tehát „a szabad világ üzleti életének, konkurenciájának és korlátlan lehetőségeinek hatására a lelkiismereti kérdések egyre hátrébb tolódnak”. [52]

Vagyis, megkezdődött az egyszerű, tömeges menekülés a nehéz szovjet élettől a könnyű nyugatihoz, ami emberileg teljesen érthető. Miben áll akkor a „visszahonosítás”, és miben azoknak a „szellemi fölénye”, aki rászánta magát a „rabok országának” elhagyására? A kitelepülés lehetőségéért harcoló szovjet zsidók azokban az években zengő hangon idézték: „Bocsásd el népemet!” Ez azonban megcsonkított idézet volt. A szentírásban így áll: „Bocsásd el az én népemet, hogy ünnepet üljenek nékem a pusztában.” (Móz II. 5:1) Valahogy azonban túl sok elbocsátott nem a pusztába, hanem a bővelkedő Amerikába igyekezett.

Vajon kezdetben – a hirtelen kitelepülés sikeres éveiben – a cionista meggyőződés és az Izraelbe való törekvés voltak a kivándorlás fő ösztönzői? Különböző zsidó szerzők tanúsítják, hogy nem.

„A 60-as évek végének szovjet helyzete, nem pedig a cionista mozgalom helyzete volt az alija. Az emberek egy része már készen állt a Szovjetunióból való futásra. És már ezen a hullámon belül kezdődött az, amit feltételesen cionista mozgalomnak lehet nevezni.” [53] A zsidó történelmet és kultúrát tanulmányozó körökbe azok kerültek be, akiknek „különleges ismertetőjele talán a szovjet zsidó értelmiség köreiben annyira elfogadott karrierizmus teljes hiánya volt. Éppen ezért szentelhették egész szabadidejüket a zsidó ügynek.” [54] Az ilyenek számára már a 70-es évek végén elkezdődött a „héber tanulmányok kora”, a 80-as évek elejétől pedig „a Tóra-tanítók az egyetlenek, akik még hatással voltak az értelemre”. [55]

Sokak kitelepülésre ösztönző motívuma így magyarázható: „A szovjethatalom a zsidók előtt akadályt állított számukra a legfontosabb dologban, a szalmai

előmenetelben”, és tehát „a zsidóságot a lecsúszás fenyegeti”. [56] „Az arctalan közigazgatási végzet... űzte bele őket először a zsidóságba, majd pedig a cionizmusba.” [57] „Sokan... sohase találkoztak komolyabban az antiszemitizmussal vagy a politikai üldöztetéssel. Őket, mint orosz zsidókat létük perspektívátlansága nyomasztotta, az ellentmondás hordozóit... amelytől nem lehet elmenekülni sem a »beolvadásba«, sem a »zsidóságba«.” [58] „Dagadt az összeférhetetlenség és a keserűség érzése... sok tucat tehetségtelen ember... vonszol az ismeretlenbe... nyom víz alá.” [59] És a törekvés – csak kiszabadulhatnék a Szovjetunióból. „És az a fényes perspektíva, amikor az ember még nemrég a szovjethatalom teljes alárendeltségében volt, és hirtelen, három hónap múlva szabaddá vált... rendkívül lelkesítően hatott.” [60]

Az elutazás körül természetesen a hangulatok bonyolult egyvelege rajzott. Itt írják, hogy a zsidó többség, „felhasználva ugyanazt a »cionista« ajtót... bánatosan hagyja e] az annyira megszokott nagy türelemmel elviselt Oroszországot” [61] (a nyelvezeten keresztül türemkedő tartalom arra enged következtetni, hogy a szerző azt akarta mondani: amelybe már annyira „beletörődtek” a zsidók). Vagy ezt is írják: „A döntő többség számára a kitelepülés melletti döntés »fejből«, az ezzel szembeni ellenállás pedig »zsigerből« jött” [62], vagyis az országhoz és hagyományaihoz való hozzászokásból következett. Mennyire a „többség”, ezt senki sem tudja megítélni. De az általunk ismert hangulatok ingadoznak Lija Vlagyimirova jóindulatú költeményeitől kezdve:

De nektek, szeretteimnek, nektek, büszkéknek
Hagyom örökül emlékemet és távozásomat,

az akkoriban dívó viccig:

„Aki utolsónak megy el, oltsa el a villanyt!”

– terjedt.

A szovjet zsidók kitelepedési hulláma időben egybeesik a „disszidens” mozgalom megjelenéséve] a Szovjetunióban. Megvolt ehhez persze a belső kapcsolat is: „közülük némelyek számára (zsidó értelmiségiek) »a zsidók

nemzetiségi öntudata a Szovjetunióban« az oldalhajtás különleges formája... a másként gondolkodás új arca”, [63] türelmetlen kiszakadásukat az országból elszánt és fontos politikai harcnak tartották. Tulajdonképpen, megismétlődött a XX. század eleji cionisták dilemmája: ha célunk Oroszország elhagyása, folytassuk-e a politikai harcot? Akkor a többség arra hajlott: folytassuk, most ne folytassuk. De a kivándorlás egyre inkább kihívó jellege nem esett messze a politikai]hívástó] sem, és néha egybeesett a résztvevők személye. Így például (már később, 1976-ban) a zsidó mozgalom néhány szervezője – V. Rubin, A. Scsaranszkij, V. Szlepak – önállóan úgy határoztak, hogy támogatják a disszidensek „helsinki csoportját”. De ezt „zsidó körökben megalapozatlan és értelmetlen kockázatnak minősítették”. Mivel „a hatalom részéről a zsidó mozgalmi emberek elleni megtorlások azonnali és teljes fokozását” vonja maga után, meg az egész zsidó mozgalmat „a disszidens mozgalom függelékévé” változtatja. [64]

Másfelől sok disszidens használta fel a két mozgalom egyidejűségét, használta a kivándorlást, mint a harctérről való megfutamodás lehetőségét, személyes megmenekülése érdekében. Ehhez elméleti alapvetések is születtek: „A Szovjetunióban minden becsületes ember megfizethetetlen adósa Izraelnek, a következők miatt... A kivándorlási rés, ami a vasfüggönyben Izraelnek köszönhetően keletkezett... biztosítja azon kevesek hátországát, akik készek szembeszállni az SZKP lelketlen zsarnokságával és védelmezni az emberi jogokat a Szovjetunióban. A »vészkijárat« hiánya a legkárosabb módon hatott volna a mai demokratikus mozgalomra.” [65]

El kell ismernünk: a magyarázat igen cinikus, és meglehetősen rossz szolgálatot tesz a disszidens mozgalomnak. Az opponens rámutat az erőszakolt mozzanatokra: „az (SZKP-nek) ezek az »ellenfelei« elég fura játszmát játszanak: bekapcsolódnak a demokratikus mozgalomba, miután egészen biztosak a »vészkijárat« meglétében. Ezzel azonban csupán tevékenységük ideiglenes és következetlen jellegét bizonyítják. Van-e joguk a potenciális letelepülőknek beszélniük az oroszországi változásokról, főként Oroszország nevében?” [66]

Az egyik disszidensfantaszta[209] (később – külhonban – pravoszláv pap) a következő gondolatot javasolja: a zsidó emigráció „forradalmat csinált a szovjet ember tudatában… a kivándorlási jogáért küzdő zsidó az (általános) felszabadítás harcosává válik… A zsidó mozgalom válik azzá a társadalmi miriggyé, amely a jog-tudat hormonjait kezdi kiválasztani… a disszidensség állandó kinevelésének sajátos hormonjává”. Így „Oroszország »kiürül«„, az eleddig csupán legendás „»külföld« saját emberekkel telik meg… a zsidó kivonulás… fokozatosan kikormányozza a szovjet totalitárius Moszkoviát[210] a szabadság tág mezőire”. [67]

Ezt a nézetet készségesen elsajátították, és éveken át hangosan hirdették: „a kitelepüléshez való jog a legelső az emberi jogok között”… Kórusban és sokszor ismételgették, hogy ez „kényszerű menekülés… a zsidóknak a kivándorlással kapcsolatos privilegizált helyzetéről szóló állítások pedig aljas gyalázkodás”. [68]

Hát igen, a hajóról csónakon menekülni persze, kényszerű cselekedet. De *csónakkal rendelkezni*, hatalmas privilégium. És a kimerítő szovjet fél évszázad múltán a zsidók hirtelen csónakra tettek szert, a többiek pedig ezzel nem rendelkeztek. Az érzékenyebbek lelkiismereti kérdést fejeztek ki: „Küzdhetünk a zsidók repatriálásáért, ez mindenkinek érthető, küzdhetünk a kivándorlás jogáért mindenki számára, ez szintén érthető, de nem lehet… küzdeni a kivándorlás jogáért, de valami okból kifolyólag *csak a zsidók számára*.” [69] A meghatott kitelepült teoretikusok véleménye ellenére, miszerint ily módon voltaképpen minden szovjet ember belakta a külföldet, és éppen emiatt szabadabban érezték magukat a Szovjetunióban, éppen ellenkezőleg: a szovjet emberek még kilátástalanabb helyzetben, még inkább becsapva és még inkább fogolynak érezték magukat. A kitelepültek között olyan is volt, aki értette: „Ennek az egész helyzetnek a legalattomosabb momentuma az, hogy a zsidók vándorolnak

---

[209] *Disszidensfantaszta*. *Disszidens*: olyan személy, akit felfogása a többséggel szembeállít, s aki ezért a közösségből kilép / hazáját hivatalos papírok nélkül elhagyó személy. *Fantaszta (görög-latin)*: felhevült képzeletű, légvárakat építő, álmodozó személy.

[210] *Moszkovia*: a bojárságok idején a Moszkvához tartozó bojárság. Használatos belső Oroszország megjelölésére.

ki. Képtelen módon a kérdés mintegy az eredetiség ellenőrzésévé vált.” [70]

Hát éppen ez az. De önmegvakításuk közepette észre sem vették ezt.

Ugyan mit gondoljanak ezek után a „totalitárius Moszkovia” hátramaradó lakói? Azoknak a hangulatoknak igen nagy a szórása, az össznépi ingerültségtől (nektek, zsidófaiak szabad, nekünk bezzeg nem...) az értelmiségi levertségig. Ezt fejezte ki L. K. Csukovszkaja velem folytatott beszélgetése során: „Tucatnyi értékesebbnél értékesebb ember távozik, akik nélkül szétszakadnak az ország számára fontos belső emberi kapcsolatok. Szakadnak a csomók, amelyek a kultúra szövetét alkotják.”

Ahogyan éppen az imént olvastuk: „Oroszország kiürül”...

Erről a kivonulásról olvassuk az egyik kivándorolt zsidó szerző elmélyült töprengését: „Oroszország zsidósága példátlan módon összeolvadt az orosz néppel és az orosz kultúrával, beavatkozott Oroszország sorsába és történetébe, és hirtelen ellökve magát, amint az azonos töltéssel rendelkező testtől lökődnek el, elment.” (Találó és mély összehasonlítás!) „A legmegdöbbentőbb ebben a kivonulásban önkéntes volta a legnagyobb fokú hasonulás pillanatában... A 70-es évek oroszországi alijájának patetikus jellege... Bennünket nem királyi parancs vagy párt- és kormányhatározat űzött ki az országból, és nem kellett menekülnünk a népi pogromok áradó dühe elől... ez a tény nem hatol el rögtön a történelmi események résztvevőinek tudatáig.” [71]

Mindeközben kétségtelen, a Szovjetunióból származó zsidók hatalmas össztörténeti migrációba kezdtek. A kivonulás kezdete lezárta a zsidók és oroszok kényszerű együttélésének két évszázados időszakát. Ettől kezdve minden oroszországi zsidó maga dönthetett: Oroszországban akar élni vagy azon kívül. A 80-as évek második felében az Izraelbe való kivándorlás már teljességgel szabaddá vált, nem követelt küzdelmet.

Mindaz, ami a zsidósággal két évszázad alatt történt Oroszországban – a letelepedési határ, és az ottani

tengődésből való kilábalás, majd a felvirágzás, és az oroszországi hatalomba való felmagasztosulás, az újabb szorongatás, majd a kivonulás –, nem a véletlen egybeesések játéka a történelem peremén. A zsidóság elterjedése teljes fordulatot tett a Földközi-tenger körül, egészen Európa keleti fertályáig és most elindult visszafelé, kiindulási országába.

Ebben a körfordulóban is, és a helyzet megoldásában is emberfeletti szándék rejlik. És talán majd utódainknak megadatik, hogy ezt a szándékot világosabban lássák. Valamint megfejtsék.

15.
BEOLVADÁS

Hogyan és mikor alakult k-i a zsidóknál ez a rendkívüli – „mindenütt csak vendég” – tudatállapot? A köztudatban széles körben elterjedt, mintha a sok évszázados zsidó szétszóratás Jeruzsálem lerombolásával kezdődött volna, amit Titus[211] vitt véghez Kr. u. 70-ben. S lám, a zsidók erőszakosan megfosztatva hazájuktól, azóta kényszerűen bolyonganak az egész világon. De „a zsidók hatalmas többsége már akkor is szétszóratásban élt; Palesztinában aligha maradt több, mint a nép egynyolcada”. [1] A zsidó szétszóratás kezdete sokkal ősibb: „már a babiloni fogság idején (Kr. e. VI. sz.), de valószínűbb, hogy még annál is korábban a zsidók alapjában véve a szétszóratás népe voltak; Palesztina csupán vallási, és részben kulturális központ volt”. [2]

A zsidók szétszóratását már a Biblia korai könyvei is megjósolják. „Titeket pedig elszélesztetek a pogány népek közé” (Móz III. 26:3 3). „És az Úr szétszór titeket a népek közé, és szám szerint kevesen maradtok meg a népek között” (Móz V. 4:27).

„A zsidóknak csupán jelentéktelen része tért vissza a (babiloni) fogságból, »sokan maradtak Babilonban, nem akarván elhagyni ingóságaikat«.” Más nagy települések is létrejönnek Palesztinán kívül, „zsidók nagy számban élnek... az ókori világ jelentős kereskedelmi és ipari központjaiban” (Alexandriában, például a Ptolemaiosok[212] idején a zsidók a lakosság 2/5-ét tették ki.) „Ők nagyobbrészt kereskedők és iparosok.” [3] Alexandriai Filón, a zsidó-hellén filozófus (meghalt az I. sz. közepén, 20 évvel a templom lerombolása előtt) tájékoztat: „Fővárosuknak (a zsidók) a szent várost tartják, ahol a mindenekfelett való Isten szent temploma áll.

---

211 *Titus, Flavius Vespasianus (39-51)*: római császár (79-81), 70-ben leverte a zsidó felkelést, amiért Rómában tiszteletére diadalívet emeltek.

212 *Ptolemaios*: görög eredetű egyiptomi uralkodó család (Kr. e. III-I. század)

Hazájuknak azonban azokat az országokat tekintik, amelyek lakóhelyükül jutottak apáiktól, nagyapáiktól, dédapáiktól, és a még távolibb őseiktől, és amelyekben magvuk is születtek és felnevelkedtek.” [4]

Mihail Herschenson a zsidó nép Babilon utáni sorsáról merengve: a zsidók „megszoktak idegenben, és nem húzott vissza a szívük régi hazájukba, mint az várható lenne… Emlékezzetek csak: a Júdeai Királyság még állt, a zsidók nagyobb része pedig már szét volt szórva Kelet minden országában. A második templom még teljes szépségében ragyogott, Jeruzsálem utcáin és házaiban pedig már nem hallatszott a bibliai beszéd: az egész nép szírül vagy görögül társalgott.” A zsidók már akkor mintegy tudatosították magukban: „nem kell félteni a nép függetlenségét, meg kell tanulni nélküle élni, idegen hatalom alatt; nem kell leragadni sem egyetlen helyhez, sem egyetlen nyelvhez”. [5]

A mai zsidó szerzők sem távolodtak el ettől a hozzáállástól: „A zsidók az ókorban szétszóródtak és még a zsidó államiság összeomlása előtt jelentős központokat hoztak létre a szétszóratásban.” [6] „A nép, amely megkapta a törvényt, nem akart visszatérni országába. Ebben valami mélyebb dolog rejtőzik, amit még nem évtettünk meg teljesen. Mennyivel egyszerűbb a zsidó értékekről és a zsidóság megőrzéséről fecsegni, mint megmagyarázni az oly régóta fennmaradó gálut [213] valódi okait.” [7]

Történelmi ismereteinkből tudjuk, hogy a zsidók szétszóratásának előidézője nemcsak szerencsétlen végzetük, hanem *önkéntes keresésük* is. Nemcsak megsiratott baj, hanem talán az élet megkönnyítésének eszköze is? Ennek ismerete fontos a diaszpóra megértéséhez.

A zsidóság között ma sincs egységes nézet arról, mi is számára a diaszpóra, áldás vagy átok.

A cionizmus megjelenésének pillanatától kezdve és alapeszméje szerint határozottan válaszol erre: „A mi

[213] *Gálut*: száműzetés. Még egészen a XX. század közepéig sem volt az ivritben szó a „diaszpóra” mint az önkéntes szétszóratás kifejezésére, csak a „gálut” mint száműzetés.

szétszóratásunk a legnagyobb átok a magunk számára, és semmiféle jót, semmiféle hasznot és semmiféle békét nem hoz másoknak sem... Mi mindenütt vendégek... és még csak szívesen látottak sem vagyunk, meg akarnak szabadulni tőlünk.” [8] „Az otthontalan ember, aki mindenütt csupán vendégnek érzi magát, íme, ez a szétszóratás igazi átka, valódi keserűsége!” [9] „Egyesek azt mondják, hogy a sok »otthon« növeli a zsidók esélyeit a túlélésre. Nézetem szerint a sok idegen otthonban vendégeskedő nép, amelynek nincs gondja a saját otthonára, nem számíthat biztonságra. Sok elérhető otthon megléte csak megmételyez.” [10]

Még bővebb azonban a reálisabbnak tűnő ellentétes álláspont. „Lehetséges, hogy a zsidó nép nem száműzetése és szétszóratása ellenére, hanem ezeknek köszönhetően maradt meg és tartott ki... a zsidó diaszpóra a zsidó történelemnek nem epizódja, hanem szerves »összetevője«.” [11] „Érdemes elgondolkodni azon: vajon a zsidó nép teljes egyedülállóságában a száműzetés és szétszóratás ellenére vagy annak köszönhetően maradt-e meg Jeruzsálemben, Kr. u. 70-ben bekövetkezett tragédia elpusztította az államot, de szükséges előfeltétele volt a nép fennmaradásának... a nemzeti önfenntartás hihetetlenül kiéleződött ösztöne” sodorta a megmenekülés felé a diaszpórán keresztül. [12] „A zsidóság sosem látott teljesen tisztán helyzete és ennek okai tekintetében. A száműzetést büntetésnek tartották az elkövetett bűnökért, pedig különös kegyelemmé vált, amelyet Isten adott saját népének. A diaszpóra révén a zsidók kialakították mag-okra vonatkozóan a kiválasztottság bélyegét, amelyet a saját homlokukon láttak... A szétszórt állapot nem természetellenes a zsidók számára... A zsidóság még a legmagasabb szintű állami berendezkedettség időszakaiban is hagyott helyőrségeket útján, élcsapatokat küldött mindenfelé, mintha érezte volna a száműzetés előszelét, és készült volna az előre előkészített hadállásokba való átvonulásra... a diaszpóra ily módon a zsidóság sajátos létformája a földi térben és időben.” [13] És magában a diaszpórában is mennyire mozgékonyak a zsidók! „A zsidó nép sehol sem szokik meg, még ha néhány nemzedék óta él is ott.” [14]

De ennyire tág szétszóratásba kerülvén, kicsiny zárványokként más népek közé, a zsidóknak mégiscsak ki kellett dolgozniuk világos viszonyukat ezekhez a népekhez, a viselkedés irányvonalát közöttük és velük szemben. Törekedjenek e maximális egyesülésre, összeolvadásra ezekkel a népekkel vagy távolodjanak el, határolódjanak el tőlük? A szentírás számos elkülönülési parancsolatot tartalmaz. Még a rokonságban álló szomszédoktól – szamaritánusoktól, izraelitáktól – is annyira kibékíthetetlenül távol tartották magukat a júdeabeliek, hogy nem szabadott azoktól még egy szelet kenyeret sem elfogadniuk. A legszigorúbb tilalom vonatkozott a vegyes házasságokra is. „És hogy nem fogjuk adni leányainkat feleségül a föld népeinek, sem az ő leányaikat nem fogjuk venni a mi fiainknak.” (Nehémiás 10:30) Ezdrás pedig azt parancsolja, hogy bontsák fel a mar meglévő, akár gyerekes házasságokat is!

És a szétszóratásban élve a zsidók az évezredek alatt így nem is keveredtek össze azokkal a népekkel, amint az olaj sem keveredik a vízzel, hanem felemelkedik a felszínre és ott marad. Mindezen a hosszú évszázadok folyamán magukat különálló egységnek tekintették és egészen a XVIII. századig „a zsidók mint nép egyetlen egyszer sem mutatott hajlandóságot az asszimilációra”. A forradalom előtti *Zsidó Enciklopédia*, idézve Marx eszmefuttatását, miszerint „a zsidók nem asszimilálódtak, mivel gazdaságilag magasabb rendű típust képviseltek, vagyis a tőkések osztályát a földművelő és a kispolgári népek között”, ellentmond neki. A gazdaság másodlagos volt, „a diaszpóra zsidói tudatosan hozták létre saját gazdaságukat, amely elkülönítette őket a beolvadástól. Ezt ők saját kulturális magasabbrendűségük miatt tették.” Ezt „a judaizmus szellemi tartalma (hozta létre) a legteljesebb formájában. Ez védte meg őket mások utánzásától.” [15]

De lám, „a XVIII. század közepétől a zsidók elkezdenek hinni az asszimilációban, amely a XIX. század Nyugat-Európájában már… a zsidó nemzet bomlási enzimjévé válik”. A beolvadás akkor kezdődik, „amikor a környező kultúra a zsidó kultúrával azonos magasságba emelkedik, vagy amikor a zsidóság megszűnik új értéket előállítani”. Az európai zsidók „nemzeti akarata a XVIII. század végétől

kezdve egyre gyöngül: a túlzott várakozásoktól tompul. Más népek ragyogó kultúrát kezdtek létrehozni, amely elhalványította a zsidó kultúrát.” [16] És éppen ebben az időben, Napóleontól számíthatóan megkezdődött az össz-európai egyenjogúsági folyamat; a zsidók előtt egyik országban a másik után megnyílt az út a szociális egyenlőséghez, és a beolvadás ezáltal még természetesebbé vált. (Hozzáfűznek itt egy fontos elképzelést: hogy „egyoldalú asszimiláció nincs”, nem szokott lenni, és hogy „az asszimilálódó zsidók elkezdték saját nemzeti vonásaikkal bővíteni az idegen kultúrákat”. Heine és Burne, Riccardo és Marx, Baconsfield-Disraeli és Lassalle, Meyer-beer és Mendelssohn „beolvadva környezetükbe, zsidó elemeket is vittek abba”. [17]

Egyes esetekben az asszimiláció a személyes alkotóképesség szembeötlő megnyilvánulásához is vezet. Összességében „a beolvadás volt az az ár, amelyet a zsidók fizettek az európai kultúrához való hozzáférésükért”, és a művelt zsidók meggyőzték magukat, hogy „a zsidó nem nemzet, hanem csak vallási csoport”. [18]

„A zsidó nép, amióta az európai nemzetek sorába tartozik, elkezdte elveszíteni arculatát... élesen nacionalista vonásaival csak a gettózsidó tűnt ki... az értelmiségi zsidó pedig mindent megtett, hogy ne lássék annak.” Épp így terjedhetett el az az „elmélet, hogy zsidó nemzetiség nincs, vannak csupán »Mózes törvénye szerint élő lengyelek, franciák, németek«„. [19]

Marx és utána Lenin is a zsidókérdés teljes megoldását a zsidók teljes asszimilálásában látta, azok lakóhelye szerinti országokban.

Eltérően ezeknek az ideológusoknak a bárdolatlanságától, nagy érdeklődésre tarthatnak számot M. O. Herschenson 1920-ban – vagyis életének vége felé – kifejtett elképzelései, amelyek attól még érdekesebbek, hogy maga Herschenson nem csak a nagyszerűen gondolkodó, hanem az igencsak beolvadt orosz zsidók közül való. És lám, nem száradt ki, és nem halt el benne a zsidókérdés, ellenkezőleg, a felszínre került. *„A zsidó nép sokféle sorsa*” című cikkében.

Az ő idejében kiadott *Zsidó Enciklopédia* állításai ellenére Herschenson a zsidók asszimilációját ősi, az évszázadok homályába vesző jelenségnek tartja. Mindig és változatlanul volt egy hang, amely „őt (a zsidót) arra hívta, hogy vegyüljön el a közegében, innen van a zsidóságban még az ősidőktől fogva a beolvadás iránti kiirthatatlan vágy”. Egy másik hang pedig „arra szólítja fel, hogy még az életénél is jobban vigyázzon nemzetiségi rendkívüliségére. A szétszóratás egész története nem más, mint a két akarat vetélkedése a zsidóságban: az emberi és az emberfeletti, az egyéni és a népi akaraté... Azok a követelmények, amelyeket a nemzetiségi akarat támasztott minden egyeddel szemben, annyira kegyetlenek, szinte meghaladták az emberi képességet, és kísértést éreztek arra, hogy elszakadjanak testvéreiktől és a furcsa, kínzó közös ügytől”. Azon vélemény ellenére, hogy a XVIII. század végén kezdődött asszimiláció megmagyarázható jelenség, Herschenson ellenkezőleg, csodálkozik: „Vajon nem furcsa-e, hogy az asszimiláció éppen az utóbbi száz évben erősödött fel hirtelen, és óráról órára gyorsul, habár most, a zsidók általános jogegyenlőségének bekövetkeztével az elszakadás kísértése összehasonlíthatatlanul visszaesett?” Nem, mondta ő: „Nem külső erő forgácsolja szét a zsidóságot: magától bomlik belülről. Megrozzant, elaggott a fő tartóoszlop, a zsidó nemzet vallási egysége.” És hogy zajlik a beolvadás és mihez vezet? „Úgy tűnik... (a zsidókat) velejükig átitatja a kozmopolitizmus szelleme vagy jobb esetben a helyi kultúra szelleme: ugyanabban hisznek, és ugyanabban nem hisznek és ugyanazt szeretik, mint a többiek.” De nem: „ugyanazt szeretik, de nem ugyanígy... Őket valóban emészti a heves vágy, hogy higgyenek az idegen istenekben... Erőlködnek, hogy megszeressék azt, ami a modern kulturális világban dívik... Úgy tesznek, mintha már szereznék, már igazából szereznék, és magukat is meggyőzik erről.” De nem! Csak a saját bensőséges hitedet szereted, „amit a lélek kínok között szült saját mélységeiből”. [20]

A zsidó szerzők őszintén kifejezik azt a lelki szenvedést, amelyen keresztülmegy a zsidó az asszimiláció közben. „Ha úgy akar tenni, mintha nem volna zsidó, vagy más vallásra akarna térni, akkor folyamatosan belső küzdelmet kell vívnia saját zsidóságával... Rettenetes

feszültségben fog élni... Bizonyos tekintetben ez erkölcstelen, és sajátos lelki erőszaktevés saját magukon.” [21] (Ezt a drámát lenyűgöző erővel adja át Csehov *Ballagófű* című elbeszélése.) „A gonosz mostoha, az asszimiláció... arra kényszerítette a népet, hogy mindenben őhozzá alkalmazkodjon: a lét értelmének és az emberi viszonyok értelmezésében, a követelményekben és a szükségletekben, az életmódban és a szokásokban. Teljesen eltorzította a nép mentalitását és az értelmiségét különösen... Önmagunkról való lemondásra, végső soron önpusztításra késztetett.” [22] „Önmagunk »mi«-jének kínos, megalázó keresése.” [23] De még „a legteljesebb beolvadás is tiszavirág életű: soha nem válik természetessé”, nem szabadít meg az „állandóan résen lenni” szükségességétől. [24]

Ez a bizalmatlanság a környezet, az őshonos népek részéről. Meg ráadásul a hitsorsosok részéről érkező vádak: „a fogyasztói és alkalmazkodó viselkedésformák” gyakoribbá válása, „késztetés a saját zsidóságunk elől való menekülésre, a megszabadulásra zsidóságunktól”,ami elvezethet egészen „a nemzetiségi renegátságig”. [25]

Mindazonáltal el kell mondanunk, hogy a XIX. században minden arrafelé hajlott, hogy az asszimiláció lehetséges, sőt szükséges, és be is következik, sőt meg is van jövendölve. A megjelent *cionizmus* azonban a kérdést egészen új megvilágításba helyezte. A cionizmus megjelenéséig „a kínzó kettősség... az egész zsidóságra jellemző volt” [26], a kettősség a vallási hagyomány és a környező világ között.

A XX. század elején Zsabotyinszkij így írt: „Amikor egy zsidó idegen kultúrát fogad magába... nem lehet számítani ennek az átalakulásnak a mélységére és tartós voltára. Az asszimilált zsidó nem bírja ki az első nyomást sem, ellenállás nélkül kiadja magából a »magába fogadott« kultúrát, amint meggyőződik róla, hogy annak az uralma véget ért... már nem lehet ennek a kultúrának a támasza.” Es nagyszerű példát hoz fel: amint az elnémetesedett Osztrák-Magyar Monarchiában – a cseh, a magyar, a lengyel kultúra növekedésével – az elnémetesedett zsidók ezeket kezdték utánozni. Itt „valamiféle objektív momentumokról van szó, amelyek valódi, vérségi köteléket

hoznak létre az ember és az *ő* ősei által létrehozott *kultúrája* között”. [27] Nos, nyilvánvalóan helyes megfigyelés; habár az „objektív momentumok” kissé szárazan hangzik. (Zsabotyinszkij nemcsak a beolvadás heves ellenzője volt, hanem kitartóan arra is figyelmeztette a zsidókat, hogy ne rohanjanak orosz politikát, irodalmat és művészetet csinálni: hogy évekkel később az oroszok okvetlenül félresöprik ezeket a szolgálatokat. [28])

A beolvadás állhatatlanságát látjuk sok példaín, akár tömeges, akár egyéni példán, mind Európában, mind Oroszországban, ahogy korábban, úgy a legutóbbi időkben is.

Például arra gondolhatunk: Benjamin Disraeli, a vallásilag közömbös apától származó, serdülőkorában megkeresztelt fiú, aki nemcsak egyszerűen beleolvadt a brit életbe, hanem a Brit Birodalom jelképévé is vált, ugyan miről is mereng üres óráiban, amikor regényírásra adja a fejét? A zsidóság kivételes érdemeiről és messianizmusáról, forró szeretettel Palesztina iránt, és álmodozva az izraeli haza visszaállításáról. [29]

No és Herschenson? Az orosz kultúra híres történetírója, Puskin-kutató, még szidták is „szlavofil”[214] érzései miatt, és lám-lám, élete végén ezt írja: „Gyermekkorom óta az európai kultúrában nevelkedtem, mélyen magamba szívtam szellemét... és őszintén szeretek benne sok mindent... Tudatom legmélyén azonban másképpen élek. Már sok éve állhatatosan és elhallgathatatlanul hangzik bennem egy titkos hang: Nem jó! Nem jó! Valamiféle más akarat bensőmben leverten elfordul a kultúrától, mindentől, ami körülöttem történik és amiről beszélnek... Úgy élek, mint valami jövevény, aki idegen országban telepedett le; akit szeretnek az őslakosok és magam is szeretem őket, buzgón serénykedem az ő javukra... de idegennek tudom magam, titokban hazám mezőségei után vágyódom.” [30]

Éppen Herschenson eme vallomása után lesz helyénvaló emlékeztetnem arra a megfontolásra, ami már a fejezet első oldalaitól kezdve ide kívánkozik: hogy az „asszimiláció”-ban, feltehetőleg meg kell különböztetni a

[214] *Szlavofil*: szlávbarát.

mindennapi civil beolvadást, amikor az asszimilált teljes értékűen lép be az őshonos nép élet- és érdekfolyamába (ebben a tekintetben valószínűleg az Oroszországban, Európában és Amerikában élő zsidók túlnyomó többsége asszimiláltnak tartaná magát), a kulturális beolvadást, és a maradéktalan, teljes asszimilációt a lélek mélységeiben, amely sokkalta ritkábban fordul elő, de előfordul. A harmadik eset jóval összetettebb és nem következik az előző kettőből. (Így Vjacseszláv Ivanov és M. O. Herschenson műve, a *Levelezés a két sarokból*, ez a „hatalmas fontosságú kis könyv" a kritikus véleménye szerint bemutatja „a zsidók lelki beolvadásának nem teljes voltát, még ha kulturális asszimilálódásuk nyilvánvaló is". [31])

Íme fiatalkorában forradalmár, a forradalom után pedig politikai menekültté „hasonul át", és el van ragadtatva a *csoda* látványától: hogy az orosz zsidók még az új befogadó országokban is „nemzetiségi energiájuk hatalmas tartalékait" vonultatták fel, és „saját eredeti zsidó kultúrájukat" hozták létre. Még Londonban is: saját jiddis nyelvű iskolák, saját társadalmi szervezetek, saját szilárd gazdasági alapok; nem olvadtak be az angliai életbe, hanem csak alkalmazkodtak annak követelményeihez és maguk által megerősítették az őseredeti angliai zsidókat. (Akiknek – saját Brit Zsidó Tanácsuk van, meg a „Nagy-Britannia zsidó közössége" fogalmuk, és mindez Angliában, ahol a hasonulást majdhogynem befejezettnek tekintik.) És ugyanezt látja Franciaországban is. És egészen „csodálatraméltó hőstett", az Egyesült Államokban is. [32]

Ezenkívül – a változatlan, megbízható zsidó kölcsönös segítségnyújtás – a zsidó népet megtartó csodálatos képessége. De ebből még inkább következik a beolvadás nem tartós, csupán időleges volta.

Nem csak a cionizmus megerősödéséből, de magának a XX. századnak a történéseiből is olyan jelzések érkeztek a zsidókhoz, amelyek az asszimilációtól való eltávolodásra késztették őket.

Max Brod, a meggyőződéses cionista írta 1939-ben, a második világháború előestéjén: „A XIX. század jóval fejletlenebb államiságának idején még lehetett szó a

hasonulás elméletéről”, de „ez az elmélet teljességgel elveszítette értelmét abban a korban, amikor a népek mind szorosabban összekovácsolódnak… bennünket, zsidókat elkerülhetetlenül széttipornak azok a népek, amelyekben fellángolt a nacionalizmus harcias szelleme, hogy ha mi magunk nem gondoskodunk magunkról, és nem vonulunk vissza idejekorán”. [33]

Martin Buber is igen keményen fogalmaz (1941): „Mindeddig létünkből csupán arra tellett, hogy megingassuk a bálványok trónjait, arra már nem, hogy megépítsük az Úr trónját. Éppen emiatt oly titokzatos a mi létünk a népek között. Arra tartunk igényt, hogy az abszolútumot taníthassuk, valójában azonban csak »nem«-et mondunk a többi népnek, vagy talán éppen magunk jelenítjük meg a tagadást és semmi mást. Éppen ezért váltunk rémlátomássá a nemzetek szemében.” [34]

Továbbá a zsidó történelemben két esemény váj igen mély barázdát: a katasztrófa és közvetlenül utam Izrael létrehozása. És ezek az események új, még élesebb fényt vetettek a beolvadás kérdéskörére.

Izrael Állam létrehozásainak tényét Arthur Koestler gondolta át, és vonta le a világ zsidósága számára a jól megfogalmazott következtetéseket az *Igézet és megvalósulása: Palesztina 1917–49* című könyvében, és a „*Júdeaiak keresztúton*” című cikkében.

Koestler – fiatal korában buzgó cionista – 1926-ban Bécsből palesztinai kibucba költözik, majd néhány évig Jeruzsálemben újságíróskodik. Neki állandó ivrit nyelvű rovata volt Zsabotyinszkij újságjában, több német újság tudósítójaként dolgozott, ezt írja: „Ha kivesszük a zsidó vallásból az ígéret földjére való visszatérés iránti misztikus elvágyódást, akkor eltűnik ennek a vallásnak az alapja és lényege is.” És így „a zsidó imádságok, rítusok és jelképek túlnyomó többsége elvesztette értelmét a zsidó állam helyreállításának napjától fogva… Izrael Istene teljesítette a szerződést, visszaadta Kánaán földjét Ábrahám ivadékának… Amennyiben pedig (a vallásos zsidó) elutasítja az ősei földjére való visszatérés előírását, akkor ő szegi meg a szerződést, és… átok sújtja, és kivettetik a zsidóság soraiból.” Azon zsidók esetében pedig, akiknek „homályos”

a vallásossága, érthetetlen, mi célból vállalják az áldozatot azon „zsidó értékek” megőrzéséért, amelyek nem szerepelnek a vallási tanokban. „A vallás elveszíti minden értelmét, ha a Sionba való visszatérésért imádkoztok akkor is, miközben szilárdan eltökéltétek, hogy nem tértek oda vissza.” Igen, a választás fájdalmas, de „azonnal meg kell tenni, és mindezt a következő nemzedék érdekében... Át akarok e települni Izraelbe? Ha pedig nem akarok, akkor mi jogon nevezem magamat továbbra is zsidónak, és sütöm rá a gyermekeimre az elkülönültség bélyegét? Az egész világ őszintén üdvözöm fogja a zsidók beolvadását”, és mintegy a harmadik nemzedéktől kezdve „a zsidókérdés fokozatosan eltűrik”. [35]

A londoni zsidó újság (*Jewish Chronicle*) ellentmond Koestlernek: lehetséges, hogy „a szétszóratás zsidóinak sokkal jobb, sokkal értelmesebb és méltóbb továbbra is úgy élni, mint eddig, ugyanakkor azonban segíteni Izrael Állam épülését?” Koestler hajthatatlan: vagyis „egyszerre akarják megőrizni a torta épségét, és jól is lakni vele. Ez azonban végzetes út.” [36]

Az újság továbbra is ellentmond, hisz úgymond a hasonulás összes korábbi kísérlete kudarcba fulladt; mitől lenne most másként? Attól, hogy „a beolvadásra tett minden eddigi próbálkozás csupán félerőből tett kísérlet volt azon a téves alapon, miszerint a zsidók a gazdanép teljes értékű fiaivá válhatnak úgy, hogy közben megőrzik saját vallásukat, és »választott nép« voltukat.” Ugyanakkor *„az etnikai asszimiláció nem lehetséges az izraelita hit megőrzése mellett; az izraelita hit pedig szétporlad az etnikai beolvadás közben*. A zsidó vallás állandósítja a nemzeti elkülönülést és ezen nincs mit vitatkozni”. Vagyis: „Izrael újjászületése előtt a zsidóságról való lemondás egyenértékű volt az üldözöttekkel vállalt szolidaritás elutasításával, és csak mint gyáva kapitulálást lehetett tekinteni... Most azonban nem kapitulálásról, hanem szabad választásról van szó.” 137]

És íme, a szétszóratásban élő zsidóknak Koestler kemény választást ajánl: „vagy izraeliekké válnak, vagy megszűnnek zsidók lenni. Ő maga a másodikat választotta.” [38] (Mit is szépítsük, a diaszpóra nagyobbrészt heves kritikával fogadta Koestler következtetéseit.)

Azok azonban, akik az elsőt választották – Izrael Állam polgárai –, új támaszt nyertek, és ettől új szemszögből tekintettek erre az örök problémára. Kortárs izraeli író éles kritikája: „A gálut zsidója erkölcstelen lény. Használja az őt befogadó ország minden javát anélkül, hogy teljességgel azonosítaná magát vele… ezek az emberek olyan státust követelnek maguknak, amely nem adatik meg egyetlen népnek sem, hogy két hazájuk lehessen: egy, amelyben élnek, és egy másik, amelyben »a szívük él«. És ráadásul azon csodálkoznak, hogy őket mindenki gyűlöli!” [39]

Sőt, és még hogyan csodálkoznak: „Hát ugyan miért, miért nem szeretik annyira a zsidókat (pedig nem szeretik, ez a helyzet, különben nem volna mitől megszabadulni)? Mitől szabaduljunk? Nem zsidóságunktól, ez világos… jól tudjuk, hogy meg kell szabadulnunk, ez határozottan elengedhetetlen, de hát egyelőre ujjal rámutatni, hogy mitől… ezt még nem tudjuk.” [40]

Ritkábban teszik fel a természetes kérdést: mit tegyünk, hogy megszeressenek? A zsidó szerzők inkább látják az egész világot köröskörül ellenségesnek és kétségesnek: „A világ kettéosztott, azokra, akik szimpatizálnak a zsidó néppel, és azokra, akik el akarják pusztítani azt.” [41] Vagy büszkén esnek kétségbe: „Megalázó, ha a hatalomra számítunk abban, hogy védjen meg a nem szerető néptől. Megalázó érzés köszönettel lenni ennek a népnek a legjobbjai, legméltóbbjai iránt azért, mert mondtak érted egy jó szót.” [42]

Lehűti a lelkesedést egy másik izraeli: „A világ korántsem csak a zsidókhoz való viszony tekintetében oszlik meg, bár ha nekünk néha, túlzott érzékenységünk miatt úgy is tűnik.” És A. Voronel: „A zsidók túl sok figyelmet fordítanak az antiszemitákra, és túl keveset saját magukra.” [43]

Izraelnek – a saját államnak – központtá kellett volna válnia, amely biztosítja a világ zsidóinak jövőjét. Hisz még a 20-as években. Kicsoda? Einstein! – írta – és kinek? Pjotr Ruthenbergnek, a korábbi eszernek, nyilvánvalóan az 1905. január 9-i forradalmi követelések fő összeállítójának, a tüntetésen Gapon kísérőjének, majd hóhérának, aki Palesztinába utazott azt újjáépíteni: „Mindenekelőtt meg

kell védeni az önök (Palesztina telepeseinek) életét, mert maguk áldozatul hozzák magrakat a szellem nevében és az egész zsidó nép iránti tisztelet kifejezéseképpen. Feltétlenül meg kell mutatni, hogy mi olyan nép vagyunk, amely elég nagy életerővel és akarattal rendelkezik a nagy cselekedet elkövetéséhez, amely a leendő nemzedékek egyesítő eszközévé és védelmezőjévé válik. Számunkra és utódaink számára az országnak ugyanolyan hatalmas jelentőségűvé kell válnia, mint amilyen volt őseink számára a templom.” [44]

Ezen meggyőződését az izraeli szerzők különbözőképpen támogatják. „A zsidókérdés, úgy tűnik, nem rendelkezik megbízható megoldásra] a zsidó állam nélkül.” [45] „Az eszme: Izrael központtá nyilvánítása szavatolja az egész világ zsidóságának a jövőjét.” [46] Csak Izrael tekinthető a zsidók számára azon megfelelő helynek, ahol „a történelmi aktivitás nem fordul történelmi fiaskóvá”. [47]

És csak félig földalatti morgásként hallik ide abból az állandóan ostromlott kicsiny országból „az a k a t a s z t r ó f a , amelynek szelleme állandóan jelen van az izraeliek kollektív tudatalattijában”. [48]

Milyen hát manapság a hajlam és a remények aránya a hasonulók, a diaszpóra és Izrael között?

Végül is a XX. század 90-es éveiben a beolvadás folyamata már erősen előrehaladott. Például „az amerikai zsidók 80-90%-a számára a zsidó élet modern irányzatai fokozatos beolvadást biztosítanak”. És nem csak az USA-ban: „a zsidó élet fokozatosan eltűnik a diaszpóra hitközségeinek többségében”. A legtöbb mai zsidónak „nincs a katasztrófához kötődő közvetlen fájdalmas élménye… Ok sokkal kevésbé szolidárisak Izraellel, mint a szüleik.” Kétségtelen az az irányzat is, hogy „rohamosan csökken a diaszpóra szerepe, elkerülhetetlen lényeges jellemzőinek elvesztése… Zsidók lesznek e unokáink…? Mennyivel éli túl a diaszpóra az ezredvéget? Rav Adin Steinsalz, a ma élő egyik legnagyobb tanító… figyelmeztet, hogy a diaszpóra zsidói megszűntek olyan csoportnak lenni, »amelynek biztonsága nem biztosított«.” És ettől ők,

bármennyire ellentmondásos, „már a kihalás útjára léptek, mint az »önpusztítás katasztrófájának« résztvevői”. Hasonlítsuk ezt össze azzal, hogy „az antiszemitizmus a nyugati országokban többé nem tekinthető a zsidó öntudatot erősítő tényezőnek. Az antiszemita megkülönböztetés a politikában, üzletben, egyetemeken, magánklubokban stb. gyakorlatilag megszűnt.” [49] A jelenlegi Európában „elég sok olyan zsidó él, aki nem érzi magát zsidónak, és allergiásan reagál minden próbálkozásra, hogy ehhez a mesterségesen konstruált közösséghez csatolják... a beolvadt zsidó nem akarja magát zsidónak érezni, elveti saját fajának vonásait (Sartre után)”. [50] Ne hagyjuk ki ugyanannak a szerzőnek ezt a maró megjegyzését: „Az európai zsidók nem ismerik el magukat zsidónak. Úgy tartják, hogy a zsidóságba csak az antiszemiták kényszerítik őket. Ellentmondás jelentkezik: a zsidó csak akkor érzi magát zsidónak, ha veszély fenyegeti. Akkor zsidó módon menekül. Amikor azonban ő válik a veszély forrásává, akkor már nem zsidó.” [51]

Ily módon „a diaszpóra összeomlásának kontárjai éppen abban az időben kezdenek összeállni, amikor a Nyugaton élő zsidók a legnagyobb szabadsággal, jövedelemmel rendelkeznek, és amikor – legalábbis kívülről – erősebbek, mint bármikor történelmük során.” És „ha a fennálló tendenciák meg nem változnak, a diaszpóra legnagyobb része egyszerűen eltűnik. Be kell ismerni a diaszpóra megalázó, bár önkéntes fokozatos önfelbomlasztásának reális lehetőségét... Arthur Koestler, a beolvadás híve előrevetítette. Úgy látszik, hogy neki, aki az 50-es években a diaszpóra kihalását jövendölte, igaza lesz.” [52]

Ezzel egy időben „zsidók az egész világon, néha még önnön csodálkozásukra is, személyes érintettséget éreznek Izrael sorsában... ha, ne adj Isten, Izraelt elpusztítanák, akkor eltűnnének a zsidók a többi országban is. Nem tudom, mitől van ez így; de a zsidók nem élik túl a második katasztrófát évszázadunkban.” [53] Egy másik szerző „az elkerülhetetlen katasztrófa zsidó mitológiáját” éppen hogy a diaszpóra életére vonatkoztatja. Emiatt „az amerikai (és szovjet) zsidók gyakran nyilvánítanak ilyen véleményt”, arra készülnek: ha Izrael elesik, akkor rájuk hárul a feladat,

továbbvinni a nép zászlaját. [54] Vagy „számos elmélet létezik, amely megpróbálja megmagyarázni a zsidó diaszpóra rendeltetését... szinte mindenki abban látja a funkcionalitását, hogy a zsidóságot gyakorlatilag elpusztíthatatlanná teszi, örök életet garantál számára az emberi nem fennállásának végső határáig”. [55]

Találkozhatunk a diaszpóra harcias védelmezésével is: „Ellene vagyunk annak, hogy a történelmi követelményeknek megfelelően aliját végezzünk. Mi nem érezzük magrakat száműzetésben.” (Leonard Fein amerikai professzor). 1994 júniusában „Sosana Cardin, a Zsidó Világkongresszus elnöknője agresszív módon kijelentette az izraelieknek: »Egyáltalán nem szándékozunk Izrael abrakos alijái lenni, és kételkedünk abban, hogy egyáltalán fogalmatok van az amerikai zsidók életének gazdagságáról és harmóniájáról.«„ [56] Találkozunk pátosszal: „Ha a világ számára egyáltalán valamivel érdekesek]ehetünk, akkor az nem az állami formációnk, hanem a diaszpóra, amit a világtörténelem egyik legnagyobb csodájának ismernek el.” [57] Vagy iróniával: „Egy ravasz ember... elegáns mentséget talált ki: állítólag a zsidó nép kiválasztottsága éppen abban áll, hogy örökké szétszóratásban éljen.” [58] „Izrael helyreállításának csodája visszamenőleg új értelemmel ruházta fel a diaszpórát, egyidejűleg zseniális módon megoldást talált az elhúzódni hajlamos cselekménynek, röviden, megkoszorúzta a diaszpóra csodaíját. Megkoszorúzta, de nem szüntette meg.” [59] De „ebben is van valamelyes irónia, mivelhogy a célokat, amelyek felé oly nehezen haladtunk, és amelyek büszkeséggel és a rendkívüliség érzésével töltöttek el bennünket, már elértük”. [60]

Hogyan értelmezzük és jósoljuk meg a diaszpóra sorsát, nagy mértékben függ a vegyes házasságoktól. A vegyes házasság a beolvadás leghatalmasabb és megingathatatlan eszköze. (Nem véletlenül tiltja annyira szigorúan a Biblia. „Hűtlenül cselekedtek az Úr ellen, mert idegen fiakat nemzettek.” Hoseás 5:7.) Amikor Arnold Townby a vegyes házasságokat az antiszemitizmus elleni harc eszközének ajánlotta, több száz rabbi tiltakozott e gondolat ellen. „Amint a vegyes házasságok tömeges jelenséggé válnak, véget ér a zsidóság léte.” [61]

Megfigyelhető a vegyes házasságok számának erőteljes növekedése a Nyugat országaiban: „Az »eltűnés« statisztikájának dokumentált adatai borzongást okoznak. Az 1960-as években az USA-ban, a világ legnagyobb zsidó közösségében a »vegyes házasságok« arányát mintegy 6%-ra értékelték. Ma már (a 90-es években), csupán egy nemzedékkel később, arányuk már 60%-ra tehető – tízszeres! A »vegyes házasságok« szintje Európában és Latin-Amerikában közel hasonló... Sőt, mi több, ha nem számítjuk az ortodoxokat, az európai országok szinte minden zsidó családjában igen alacsony a születések száma.” És az elmondottakhoz: „A »vegyes házasságokból« származó gyerekek csupán jelentéktelen hányada hajlandó nyíltan, kifejezett zsidó életmódot folytatni.” [62]

És Oroszországban? Az izraeli *enciklopédia* az alábbi számokat közli: 1988-ban az OSzFSzK-ban vegyes házasságban élt a nős zsidó férfiak 73%-a, és a férjezett zsidó asszonyok 63%-a (1978-hoz viszonyított növekedés: 13% a férfiak, és 20% a nők esetében). „Az ilyen házasságban állók sokkal gyorsabban elveszítik zsidó öntudatukat és népesség-összeírások alkalmával gyakrabban hajlamosak más nemzetiségűnek vallani magukat.” [63]

Tehát, majdnem mindenütt kisebb vagy nagyobb mértékben „a zsidó lét eróziója” zajlik, „elmosódik az a faji, vallási és etnikai megosztás, amely a legutóbbi időig akadályozta a beolvadást, valamint a »vegyes házasságokat«„. Manapság, „amikor a köznapi antiszemitizmus szintje annyira jelentősen lecsökkent... elveszett sok nagy elv; amely a múltban az önazonosságtudat erős támaszaként szolgált”. [64]

A „gálut”-ban élő zsidók gyakran válnak heves izraeli kritika célpontjává. Izrael Állam létrehozása után 30-40 évvel onnan gúnyos, időnként pedig haragos kérdéseket intéznek a diaszpórához: „Na és mi lesz a mai zsidókkal? Valószínűleg mindörökké valódi, történelmi hazájukban, a gálutban maradnak.” [65] „Az algíri zsidók Franciaországot előnyben részesítették Izraellel szemben, majd pedig az iráni zsidók, miután elhagyták Khomeini[215] országát ismét

[215] *Khomeini ajatollah (1901-1989)*: 1979-től az Iráni Iszlám Köztársaság siíta vallási és teljhatalmú politikai vezetője volt.

csak leginkább elkerülték Izraelt… lakóhelyükről távozva olyan országot keresnek, ahol az élet- és a civilizációs színvonal magasabb. Sion szeretete magában már nem elég.” [66] „A klasszikus »felettünk lebegő katasztrófa« örök alak-ja már nem tudja a zsidókat Izraelbe vonzani.” [67] „A zsidók népét elzüllesztett az állam nélküli, történelmen kívüli létezés.” [68] „A zsidók nem állták ki a próbatételeket. Változatlanul nem akarnak visszatérni hazájukba. Jobban szeretnek a gálutban ülni, és amikor valaki kritikával illeti őket, az antiszemitizmusra panaszkodni… És hogy senki se merjen egyetlen rossz szót se szólni, mivel Izrael kritikája az már »antiszemitizmus«? Ha ennyire szívügyük Izrael, miért nem jönnek ide és nem élnek itt? Semmi esetre sem, éppen ezt szeretnék a legkevésbé!” [69] „A világ zsidóinak többsége már eldöntötte: nem akar független lenni… Nézd meg az oroszországi zsidókat. Egy részük akarta a függetlenséget, a többiek továbbra is kullancsként élnek az orosz kutya testén. Ha pedig az orosz kutya kicsit beteg, kicsit dühös, akkor keresnek maguknak amerikai kutyát. elégül is a zsidók kétezer éve élnek így.” [70]

Nos, a diaszpóra zsidójának „az izraeli zsidó színe előtt… gyakran komplexusai vannak, kész magán hordozni az érthetetlen bűn púpját, mert nem tudta elhatározni magát arra, hogy osztozzon az izraeliek sorsában. Ezt az elégtelenséget saját zsidóságuk feszült fenntartásával kompenzálják… az apró zsidó szimbolika szándékos kidomborításával”; mindemellett „a diaszpóra zsidója az antiszemita erőkkel való magányos szembeszállás specifikus kockázatát is magára vállalja”; de „akárhogyan is viselkedik egy izraeli, a diaszpóra előtt nincs más kiút: csöndesen a háta mögé áll mint a nem szeretett, de hűséges feleség”. [71]

Létezik olyan előrejelzés is, miszerint: „2021-re a diaszpóra, feltehetőleg újabb egymillió lélekkel és testtel csökken”. „A zsidó történelem mélységi folyamatai… nagyon valószínűsítik a világ zsidóságának további csökkenését, és többségének fokozatos áthelyeződését már nem a diaszpórában, hanem Sionban.” [72]

Lehet, hogy egyáltalán nem így van? És Ioszif Bickerman orosz zsidónak volt igaza, aki magabiztosan

kijelentette, hogy a diaszpóra elpusztíthatatlan: „Én elfogadom a gálutot, amelyben kétezer éve élünk, ahol csak a szoros egységünk erősödött, és amelyben továbbra is élnünk, és érvényesülnünk kell.” [73] Lehet, hogy az a két hang, amely Herschenson szerint mindig felcsendül a zsidóban: összeolvadni a környezettel vagy megőrizni a nemzetiségi rendkívüliséget, örökké hallatszani fog?

Szolid történészszerző véleménye (a második világháború után): „A modern zsidóság életének ellentmondása, hogy bár a zsidók meggyökeresednek egy-egy nép életében, de ez nem mossa el nemzetiségi öntudatukat, hanem helyenként még el is mélyíti azt.” [74]

Itt vannak a szovjet „internacionalista” időszakból származó tanúságok az orosz zsidóság különböző köreiből.

„Mindig nagyon élesen zsidónak éreztem magam... Már mintegy tizenhét évesen, alighogy kibújtam az iskola pelenkáiból olyan körökbe jutottam be, ahol a zsidókérdés volt az alaptéma.” És az apa „erős zsidó hangulatokkal rendelkező ember. Egyáltalán nem tartja a hagyományokat, sem a micvát[216], nem beszéli a nyelvet de... minden, amit tud, valahogyan, bensőjében, zsidó bensőjében, a zsidó önazonosságtudatnak van alárendelve.” [75]

Arkagyij Lvov odesszai író: „Tízéves fiúcskaként kikerestem a zsidókat a tudósok, az írók, a politikusok, és – ifjú úttörőként! – mindenekelőtt a kormánytagok között”, és lám, Lazar Kaganovics állt a harmadik helyen, Vorosilovot és Kalinyint megelőzve, „és én büszke voltam Kaganovics sztálini népbiztosra... Büszke voltam Szverdlovra, büszke Urickijre... büszke voltam Trockijra, igen, igen, Trockijra!” Úgy gondoltam először, hogy Osterman (Péter cár idején) zsidó volt, amikor pedig megtudtam, hogy német, „bosszúságot éreztem, veszteséget éreztem”,viszont „mindenkinek büszkén újságoltam: Safirov zsidó”. [76]

De milyen sok olyan zsidó volt még Oroszországban, akik nem féltek „elmerühi a befogadó test szerfelettiségében” [77], aki önfeledten adta át magát az orosz őserőnek, az orosz kultúrának:

---

216 Micva, micvá, micvót: parancs, parancsnok. A Tórában, illetve a Talmudban található előírások, parancsok.

„A régi időkben csak egyes zsidóknak jutott osztályrészül mindez: Antokolszkijnak, Levitannak, Rubinsteinnek és keveseknek. Később számuk szaporodott. Ők felfogták Oroszországot, beleéreztek eszük és szívük ősi és kifinomult ösztöneivel! Oroszország hagyta magát felfogni villódzásában, a fény és árnyék titokzatos váltakozásában, küzdelmeiben és szenvedéseiben. Vonzotta szívüket a jó és a gonosz drámai küzdelmével, végzetes villámlásaival, gyengeségével, erejével, bűbájosságával. Néhány évtizeddel ezelőtt azonban Oroszország kulturális rónaságaira már nem egyes zsidók, hanem sok ezer zsidó érkezett... És közülük oly sokan érezték magukat orosznak, lelkükkel, gondolataikkal, ízeikkel és szokásaikkal... Mégis van valami a zsidó lélekben... valami egyetlen hang, valamiféle disszonancia, valamilyen hajszálrepedés, amin keresztül mégis szivárog: kívülről a bizalmatlanság, a gúny és ellenségesség; belülről pedig valamiféle ősi emlék.

Hát ki vagyok én? Ki vagyok? Orosz vagyok? – Nem, nem. Én orosz zsidó vagyok.” [78]

Igen, nyilvánvalóan a beolvadásnak, saját, áthághatatlan határai vannak; éppen abban tér el a teljes szellemi beolvadás a kulturálistól, és még inkább a széles körűen elterjedt civil köznapitól. A zsidók – ez sorsfontosságú a zsidóság számára – megőrzik önnönmagukat a beolvadás minden külső jegye ellenére, megőrzik a „zsidó benső arculat”-ot (Szolomon Lurje).

A mozgás iránya, összeolvadni az emberiség többi részével, véglegesen, a törvény kemény akadályai ellenére, természetesnek, élőnek tűnik. De vajon megvalósítható-e? Még a XX. században is valaki a zsidók közül így látta: „Az egész emberiség egyesítése a judaista messianizmus ideálja.” [79] Így van-e ez vajon? Létezett-e valaha ilyen ideál?

Sokkal több erélyes tiltakozást hallunk: „Senki sem fog meggyőzni vagy kényszeríteni engem arra, hogy lemondjak a saját zsidó álláspontomról, feláldozzam saját, zsidó érdekeimet valamilyen egyetemes eszme érdekében, lett légyen az akár a »proletár internacionalizmus«„ (amelyben mi, hülyék a 20-as években hittünk), „a »nagy

Oroszország«, »a kereszténység diadala«, »az egész emberiség jóléte« vagy bármi hasonló.” [80]

De még ettől is eltérő hangulatokkal találkozunk a nem cionista és vallástalan, háromnegyedrészt beolvadt zsidó értelmiség körében. A közülük való igen fejlett és széles politikai érdeklődéssel bíró asszony, T. M. L. mondotta nekem Moszkvában, 1967-ben: „Szörnyű volna csupa zsidó között élni. Népünkben a legértékesebb a kozmopolitizmus. Szörnyű volna, ha mindnyájan összegyűlnénk valami kicsiny militarista államban. A beolvadt zsidók számára ez teljességgel érthetetlen.” Erre én, bátortalanul: „De a beolvadt zsidók számára ez nem lehet gond, hiszen ők már nem zsidók.” Erre ő: „Nem, azért valamilyen gének megmaradtak bennünk.”

A kulcs nem a származás sorsszerűségében, nem a vérben, nem a génekben található. Hanem: *kinek* a fájdalmát veszed inkább a szívedre: a zsidóét-e vagy az őshonos nemzetét, amelynek közegében felnőttél? „A nemzetiség bizony nem merül ki sem a nyelvtudásban, sem a kulturális jelenlétben, még csak nem is az ország természetéhez és létszokásaihoz való kötődésben. Más dimenzióban létezik a sorsközösségben, amely minden ember számára saját népének történelmében és sorsában való részesedés mértékében fejeződik ki. De amíg mások számára ez a részesedés ab ovo[217] adott, a zsidók számára, nagyobbrészt választás, méghozzá nehéz választás kérdése.” [81]

Egyelőre a beolvadás eszméje nincs elég meggyőzően képviselve. Mindenki, aki az *egyetemes* azonosulás útjait ajánlotta, csődbe jutott.

A beolvadás kérdése továbbra is nehezen kezelhető. És habár körültekintve a világban a beolvadás folyamata elég messzire ment, ebből semmiképpen nem következtethető ki az, hogy fel fogja váltani a szétszóratást.

„Százszázalékosan asszimilált zsidót, olyat, aki a legmélyebb, lélektani szinten lenne beolvasztva (még) a szovjet élet... sem produkált.” [82] És a zsidó kritikus így következtet: „Bármerre tekint az ember, az asszimilált

[217] *Ab ovo (latin)*: elejétől foga, eleve, eredendően.

folyadékban mindenütt megtalálja az oldhatatlan zsidó üledéket.” [83]

Egyedi fényes sorsok, a teljes beolvadás egyedi esetei előfordulnak. És mi idehaza, Oroszországban tiszta szívből üdvözöljük őket.

„Orosz zsidó... Zsidó, orosz... e körül az egyesülés-szétválás körül mennyi vér, könny ömlött, mennyi kimondhatatlan szenvedés halmozódott fel. Ennek még nincs vége, és ugyanakkor a szellemi és kulturális növekedés mennyi öröme töltötte el a résztvevőket... Volt is, maradt is nagyon sok zsidó, akik vállaikra vették ezt a nehéz keresztet: orosz zsidónak és orosznak lenni. Két szerelem, két szenvedély, két küzdelem... Nem túl sok e mindez egy szívnek? Bizony, túl sok. De éppen ebben áll ezen kettősség fatális tragikuma. A szavakon nem múlik, de a kettősség mégsem a kettő egysége. Itt az egyensúly nem adottság, hanem feladat.” [84] Ezt 1927-ben írták a párizsi emigrációból, visszateli-intve a forradalom előtti Oroszországra.

Eltelt egy fél évszázad és egy másik zsidó, akinek az élete szovjet Oroszországban telt le, Izraelből visszatekintve így szól:

„Mi, Oroszországban felnőtt zsidók fura egy hibrid[218] vagyunk, orosz zsidók... Rólunk azt mondják: zsidók nemzetiségük, oroszok kultúrájuk szerint. Vajon a kultúra és a nemzetiség csupán valami próbababára húzott öltöny...? Amikor a rettenetes prés egymásba sajtol két fémet, azokat már nem lehet kettéválasztani, még ha ketté is vágnánk azokat. Hatalmas nyomással préseltek bennünket évtizedeken keresztül. Az én nemzetiségi érzéseim már nem tudnak másképpen megnyilvánulni, mint a kultúrámban. Az én kultúrámat pedig nemzetiségem erei hatják át meg át. Osszatok ketté, engem is érdekelne, lelkem mely sejtjei vannak oroszra, és melyek zsidóra festve. Nem csak nyomás volt azonban, nem csak erőszakos összenövesztés, váratlanul kiderült, hogy ez a két,

---

[218] *Hibrid (görög-latin)*: különböző fajták kereszteződéséből vagy kereszteződéséből keletkezett állat/növény, amely szülőitől legalább egy öröklődő jellegben különbözik.

egymásba hatoló elem valahol, a lelkük legmélyén rejlő rétegeikben rokon. Mintha egymást új teljességre egészítenék ki: a teret az idővel, a lélek tágasságát a lélek mélységével, a mindent elfogadást a mindent tagadással; és volt kölcsönös féltékenység is a kiválasztottság talaján. Ezért nincs nekem két lelkem, amely ellenségeskedne egymással, elerőtlenítené egymást, kettéosztana engem. Egyetlen lelkem van... nem kétlényegű, nem kettéosztott, nem kevert, egyetlen.” [85]

Oroszországból meg ez a hang felel:

„Hiszem, hogy nem véletlenszerűen történt meg ez Oroszország útjain a zsidó lélek és a szláv lélek érintkezése, ebben valamiféle előre elrendeltetés rejlik.” [86]

A SZERZŐTŐL

1990-ben, amikor befejeztem az „*1917 áprilisá*”-t, és elkezdtem rendezni a „*Vörös kerék*”-en kívül maradt hatalmas anyagot, úgy döntöttem, hogy ennek egy részéből történelmi áttekintést írok a zsidók szerepéről az oroszországi forradalomban.

Szinte rögtön világossá vált, hogy a történtek megértéséhez az áttekintést okvetlenül sokkal korábban kell kezdenem, és ez a kezdés egyre korábbra tolódott, vissza egészen a zsidóknak az Orosz Birodalomba való első befogadásáig, 1772-ig, ahonnan végül is elindultunk. Másfelől pedig az 1917. évi forradalom erőteljes változást idézett elő az oroszországi zsidók sorsában, és az áttekintés határa természetes módon tovább tolódott, a forradalom utáni évek történéseihez. Így született hát a cím: „*Kétszáz év együtt.*”

Nem méltányoltam azonban azonnal azt a határozott történelmi határt, amelyet a szovjet zsidók tömeges emigrációjának elindulása vont a XX. század 70-es éveiben – éppen a zsidók oroszországi tartózkodásának kettőszázadik évfordulóján – és amely teljességgel szabaddá vált 1987-re. Ez a folyamat először számolta fel az önkéntesség hiányát az oroszországi zsidók állapotában.

Többé már nem voltak idekötve ehhez az élethez, várta őket Izrael, elérhetővé vált a világ minden országa. Ez a világosan megnyilvánuló határ késztetett tervem – azaz hogy az áttekintés a 90-es évek közepéig terjedjen – módosítására, mivel a könyv alapgondolata kimerült. Hiszen a kivonulás pillanatában megszűnt az orosz-zsidó egymásba fonódottság rendkívülisége is. Ekkortól egészen új időszak kezdődött a már szabaddá vált oroszországi zsidóság és az új Oroszországgal létrehozott kapcsolatainak történetében. Ebben az időszakban hirtelen és lényeges változások történtek, de az azóta eltelt idő túlságosan rövid ahhoz, hogy előrevetítsük további eredményeit, és ítéljünk arról, mennyire fogják azt jellemezni éppen orosz-zsidó vonások

vagy pedig a zsidó diaszpóra egész világra kiterjedő törvényszenűségei. Ezen új téma kifejletét figyelni, elemezni immáron meghaladja a szerző számára adatott élettartamot.

A SZOVJETUNIÓ VEZETŐI

Az ideiglenes kormány elnökei (1917)

Lvov, Georgij Jevgenyjevics (1861-1925)

Elsősorban a zemsztvo-mozgalom aktív résztvevőjeként és az ideiglenes kormány fejeként vált ismertté. Kormányfőként képtelennek bizonyult az országban kialakult helyzet stabilizálására. Midőn az orosz-német fronton júniusban kezdett támadás összeomlása végleg lejáratta a kormányt, Lvov lemondott. Franciaországba 1918 októberében emigrál, ahol 1918-1920-ban a legnagyobb bolsevikellenes mozgalmat, az orosz politikai tanácskozást vezeti.

Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics (1881-1970)

Ügyvéd, nemes. A „munkáscsoport” (a parasztképviselők és a narodnyik értelmiségiek) frakciójának vezetője az Állami Dumában. Eszer 1917 márciusától. Az ideiglenes kormányban több posztot töltött be: igazságügy-miniszter, honvédelmi és tengerügyi miniszter, miniszterelnök, legfőbb hadúr. A bolsevikellenes katonai fellépés vezetője 1917 októberét követően. 1918-tól Franciaországban, 1940-től az USA-ban élt. Visszaemlékezések, történelmi kutatások és Oroszország legújabb kori történelmével kapcsolatos dokumentumírások szerzője.

Szovjet elnökök[219]

1917

Kamenyev, Lev Boriszovics
(1883-1936)

Eredeti neve: Rosenfeld. A gimnázium után a moszkvai egyetem jogi karán tanul. 1903-tól bolsevik. Magas állami és pártbeosztásokat tölt be 1917-től. A KB politikai bizottságának tagja. 1917 őszén a bolsevikok fegyveres felkelése ellen foglalt állást. Ő javasolta 1922-ben Sztálint a KB főtitkári posztjára. Vele és G. Je. Zinovjevvel együtt lép fel L. D. Trockij ellen. Kamenyev és Zinovjev 1925-ben hozták létre az „Új Ellenzék”-et, amelynek veresége után Kamenyevet eltávolították a politikai bizottságból, leváltották minden posztjáról, kizárták a pártból és Szibériába száműzték. Nyilvános vezeklése után visszaveszik a pártba, majd újra kizárják. Ismételt bűnbánata után megint visszaveszik a pártba, s egy kiadóvállalat élére kerül. 1934 végén letartóztatják, 1935-ben először 5, majd 10 év börtönbüntetésre ítélik. 1936-ban, az ún. „egyesült trockista-zinovjevista központ” perben halálra ítélik és kivégzik.

1917-1919

Szverdlov, Jakov Mihajlovics
(1885-1919)

Eredeti apai és utóneve: Jeshua-Szolomon Movsevics. Apja vésnök, majd nyomdatulajdonos. A középiskola után patikussegédként dolgozik. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártba 1901-ben lép be, 1903 óta bolsevik. A KB titkárságának 1917-től a vezetője és a petrográdi katonai forradalmi bizottmány tagja. Ez év novemberétől az Össz-oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság elnöke. Lenin egyik bizalmasaként az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlatásának egyik

[219] 1917-1922 – Össz-oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság
1922-1938 – Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága
1938-1989 – Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége
1989-1990 – Szovjetunió Legfelső Tanácsa

szervezője. Szerepe meghatározó a cári család kivégzésének, a „vörös terrornak”, a kozákok kiirtásának stb. előkészítésében. A pártapparátusi rendszer megszervezője. A Vörös téren van eltemetve.

1919-1946

Kalinyin, Mihail Ivanovics (1875-1946)

Parasztcsaládból származik. A középiskola után Pétervárott gyári munkás. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt tagja 1898-tól, 1903-tól bolsevik. 1919-38-ban az Össz-oroszországi Központi Végrehajtó Bizottság, majd a központi végrehajtó bizottság, valamint a Szovjetunió Legfelső Tanácsának elnöke. A KB politikai bizottságának tagja. Kalinyin aláírása áll a különböző törvények alatt, többek között a 30-40-es évek „nagy terror”-ját hivatalossá tevők alatt is. Nem tiltakozik 1938-ban felesége letartóztatása ellen, aki így 8 évet tölt börtönben. Élemedett kora miatt 1946 márciusában leváltják posztjáról. A Vörös téren nyugszik.

1946-1953

Svernyik, Nyikolaj Mihajlovics (1888-1970)

1905-től az Össz-oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Munkáspárt tagja. Pártmunkás, később katonapolitikai és szakszervezeti beosztásokat tölt be. Már 1923-tól a legmagasabb pártbeosztások szintjén dolgozik. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke. A Szakszervezetek Országos Tanácsának elnöke. Az SZKP KB Pártellenőrzési Bizottságának elnöke. Hamvait a Kreml falában helyezték el.

1953-1960

Vorosilov, Kliment Jefremovics (1881-1969)

Katonai és állami vezető, a Szovjetunió marsallja, a Szovjetunió kétszeres hőse. A bolsevik pártba 1903-ban lépett be. A vörös hadsereg vezetésében 1918-tól dolgozik. A KB politikai bizottságának tagja. A 20-as években a

hatalomért folytatott harcokban Sztálint támogatta. A Szovjetunió védelmi népbiztosa. A legfelsőbb katonai posztokon a hozzáértés hiányáról tett tanúbizonyságot, nem értette meg a modern háború jellegét és sajátosságait („szabotázsnak” tekintett például minden megnyilatkozást arról, hogy a modern háborúban a lovasság kiszorul, és helyét a harckocsik és a haditechnika veszi át). A Szovjetunió marsallja címet 1935-ben az elsők között kapta meg. Vorosilov folytatta a – Sztálin által 1936-37-ben megkezdett – legjobb katonai vezetők megsemmisítését. Katonapolitikusként részt vett a moszkvai (1941) és a teheráni (1943) konferenciákon. Ő köti meg a fegyverszüneti megállapodást Magyarországgal. A háború után 1945-1947-ben a szövetséges ellenőrző bizottság elnöke Magyarországon. Szovjet államfő 195 3-1960-ban. Sztálin halála után Hruscsov ellenlábasait támogatja, az ún. pártellenes csoport tagja. Hruscsov 1960-tól fokozatosan kiszorítja a vezetésből. Sírja a Vörös téren található.

1960-1964

Brezsnyev, Leonyid Iljics
(1906-1982)

A Szovjetunió marsallja, a Szovjetunió *ötszörös* hőse. A szovjet kommunista párt tagja 1931-től. A vaskohászati főiskolát 1935-ben végzi el. A pártapparátusban 1937-től tevékenykedik. A legmagasabb állami és pártbeosztásokat 1952-től tölti be. Az SZKP KB főtitkára, egyidejűleg szovjet államfő 1964-től. Ebben az időszakban Moszkvában folytatódott az 50-es évek második felében, Hruscsov idején elkezdett tömeges lakásépítés, kulturális célú épületek és ipari létesítmények stb. építése. Brezsnyev főtitkársága idején az országban túlsúlyba kerültek a konzervatív tendenciák, erősödtek a negatív folyamatok a gazdaságban, az ország társadalmi és szellemi életében. A 70-es évek második, a 80-as évek első felét utólag a „pangás évei”-nek keresztelték el; ekkor Moszkva számtalan díszes ünnepség és pompázatos jubileum színhelye volt, melyeknek kezdeményezője a leggyakrabban maga Brezsnyev volt. Nyughelye a Vörös téren található.

1964-1965

Mikojan, Anasztasz Ivanovics (1895-1978)

Artyom Mikojan repülőgép-tervező testvére. Munkáscsaládból származott. 1915-ben lépett be az Oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Munkáspártba. Elvégezte a tifliszi papi szemináriumot. Magas állami és pártbeosztásokat tölt be 1917-től. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió bel- és külkereskedelmi, közellátási és élelmiszer-ipari népbiztosa. A SZU Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese. Sztálin legbelső köréhez tartozott, és aktívan részt vett a tömeges megtorlásokban. Sztálin halála után Hruscsov egyik legközelebbi társa. A Szovjetunió kereskedelmi minisztere. A SZU Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke, majd tagja.

1965-1977

Podgornij, Nyikolaj Viktorovics (1903-1983)

Apja öntödei munkás. Gyári lakatos 1917-től. A Komszomolban 1921-től tevékenykedik. Ukrajna, majd a Szovjetunió élelmiszer-ipari népbiztosságának helyettes vezetője. 1950-től pártmunkás. A KB politikai bizottságínak tagja. Aktívan részt vesz Hruscsov eltávolításában. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke (államfő). 1977-ben elmozdítják ebből a posztjából és Brezsnyev követi.

1977-1982

Brezsnyev, Leonyid Iljics

1983-1984

Kuznyecov, Vaszilij Vasziljevics (1901-1990)

(első elnökhelyettesként mb. elnök)

Diplomata. Parasztcsaládban született. Elvégezte a leningrádi műszaki egyetemet. A pártba 1927-ben lép be. Kohászati üzemekben dolgozik. A Szovjetunió állami tervbizottságának elnökhelyettese. A második világháború

idején a különleges acélötvözetek gyártásáért felelős. A szakszervezeti mozgalomban 1943-tól tevékenykedik. A szakszervezetek országos tanácsának elnöke. 1945-53-ban a Szakszervezeti Világszövetség elnökhelyettese. A Szovjetunió Legfelső Tanácsának képviselője 1946-tól, majd elnökségének tagja. Az SZKP KB Politikai Bizottságának póttagja. Sztálin halála után külügyi területre kerül: Molotov helyettese és a Szovjetunió kínai nagykövete. Első külügyminiszter-helyettes 1955-1977 között. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének első elnökhelyettese 1977-től. Rövid ideig államfő Brezsnyev, Andropov és Csernyenko halála után.

1983-1984

Andropov, Jurij Vlagyimirovics (1914-1984)

Hadseregtábornok. Vasutas családból származik. A vízi közlekedési technikum után egyetemen tanult. A Komszomolban 1936-tól, majd az SZKP KB-ban felelős pártbeosztásokban dolgozik. A Szovjetunió budapesti nagykövete 1953-1957 között, az 1956-os forradalom letörésének egyik kezdeményezője. A Szovjetunió Állambiztonsági Bizottságának (KGB) elnöke 1967-1982-ben aktívan küzdött a disszidens- és a jogvédő mozgalmak ellen. L. I. Brezsnyev halála után, 1982 novemberében választották az SZKP KB főtitkárává, 1983-tól a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke is. Rossz egészségi állapota miatt 1984-ben elhunyt. A Vörös téren van eltemetve.

Kuznyecov, Vaszilij Vasziljevics

(első elnökhelyettesként mb. elnök)

1984-1985

Csernyenko, Konsztantyin Usztyinovics (1911-1985)

1929-től területi, megyei PB-titkár. 1948-tól a Moldáv KP KB agitációs és propagandaosztályának vezetője (ekkor a KB első titkár Brezsnyev egyik bizalmasa). A KB politikai bizottságínak tagja 1956-tól. Az SZKP KB főtitkára és a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke 1984-től. A Vörös téren van eltemetve.

1985

Kuznyecov, Vaszilij Vasziljevics

(első elnökhelyetteseként mb. elnök)

1985-1988

Gromiko, Andrej Andrejevics (1909-1989)

A gazdaságtudományok doktora. Parasztcsaládból származik. A moszkvai gazdasági főiskolán végzett. 1939-től foglalkozik külügyekkel. A Szovjetunió nagykövete az USA-ban, Nagy-Britanniában, a Szovjetunió állandó képviselője az ENSZ Biztonsági Tanácsában, külügyminiszter. A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke, államfő. A KB politikai bizottságának tagja. A szovjet csapatok afganisztáni bevonulásának (1979) egyik kezdeményezője. Az SZKP KB főtitkári posztjára ő ajánlotta M. Sz. Gorbacsovot.

1988-1991

Gorbacsov Mihail Szergejevics (1931-)

1955-től Komszomol-, 1962-től pártmunkás. KB-titkár, majd a KB politikai bizottságának tagja. 1985-1991-ben az SZKP KB főtitkára. 1988-90-ben a Szovjetunió Legfelső Tanácsának elnöke. 1990-91-ben a Szovjetunió elnöke. A „peresztrojka”, a „glasznoszty” és az alkoholtilalom „atyja”. 1991 decemberétől a társadalmi, gazdasági és politológiai kutatások nemzetközi alapítványának („Gorbacsov-alapítvány”) elnöke. 1996-ban indult az Oroszországi Föderáció elnökválasztásán. Politológiai tárgyú munkák szerzője. Nobel-békedíj (1990).

A KOMMUNISTA PÁRT[220] VEZETŐI[221]

1922-1953

Sztálin, Joszif Visszarionovics (1878-1953)

Eredeti nevén Dzsugasvili, a Szovjetunió hőse, a Szovjetunió marsallja, a Szovjetunió generalisszimusza. Édesapja cipész volt. A tifliszi (tbiliszi) papi szeminárium hallgatója, innen kizárták. A Koba („fékezhetetlen") álnevet felvett forradalmár 1899-ben lépett be a szociáldemokrata szervezetbe. 1903 után bolsevik. Lenin híve. 1917-ben a KB katonai forradalmi központjának tagja. A nemzetiségi ügyekért felelős népbiztos 1917-1922-ben. A KB politikai bizottságának tagja. A központi bizottság főtitkára 1922-ben lesz, de ez csak Lenin halála után (1924) vált a legmagasabb pártfunkcióvá. Az 1920-as években, az 1930-as évek elején a többi pártvezetővel folytatott – Lenin halála után kiéleződött – ádáz küzdelem során megerősítette helyzetét a pártban és az állami vezetésben. Diktatúrát vezet be az országban. Magát „Lenin ügyének folytatója"-ként neveztette. Az egyeduralom megszerzése érdekében sorra számol le pártbeli ellenfeleivel. A legveszélyesebbnek ítélt Trockijjal szemben Zinovjevvel és Kamenyevvel ideiglenes háromfős vezetést (úgynevezett „trojkát") hoz létre, s felállítja a „szocializmus megvalósítható egyetlen országban is" tételét. Majd mind Trockijt, mind két vezetőtársát eltávolította a vezetésből 1927-ben, 1928-ban pedig az addig őt támogató Buharint és társait is hasonló sors érte. Fő kezdeményezője a legértékesebb történelmi és építészeti műemlékeket elpusztító moszkvai rendezési tervnek. Az 1930-as évek elején kezd kialakulni körülötte a bizánci stílusú személyi kultusz. 1935-től nyílt terroruralmat

---

[220] 1917- Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (bolsevik)
1918-1925 – Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt
1925-1952 – Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt
1952-1991 – Szovjetunió Kommunista Pártja

[221] 1922-1953, 1966-1991 – főtitkár
1953-1966 – első titkár

épít ki. A második világháborút követően túlnyomórészt kommunista csatlós államokká tette azokat az országokat, amelyek területére a Vörös Hadsereg a németek elleni hadműveletek idején bevonult (többek között Magyarországot is). Halálát követően testét a Vörös téren álló mauzóleumban helyezték el, Lenin mellé. Sztálin személyi kultuszának éles kritikája után (SZKP XX. és XXII. kongresszusa) a Kreml falánál temették el.

1953

Malenkov, Georgij Makszimilianovics (1890-1988)

Tisztviselői család sarja, vezető pártbeosztásokat tölt be 1925-től. A KB politikai bizottságának tagja. Sztálin legbelső köréhez tartozott. Jelentős szerepet játszott a 30-as évek-tőt az 50-es évek elejéig tartó megtorlások szervezésében és lebonyolításában; az egyik legfőbb szervezője a leningrádi pártszervezet vezetése elleni kampánynak (az ún. leningrádi ügy). A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke, villamosenergia-ügyi miniszter. L. M. Kaganoviccsal, és V. M. Molotovval és másokkal együtt tiltakozott Hruscsov politikai irányvonala ellen. 1957-ben elveszti KB tagságát. Ezt követően villamoserőmű-igazgató, majd 1961-ben kizárták a pártból.

1953-1964

Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894-1971)

A Szovjetmeó hőse. Parasztcsaládban született. Bányászként dolgozott. 1918-ban lépett be a kommunista pártba, részt vett az 1918-21-es orosz polgárháborúban. Műszaki főiskolára járt. 1924-től pártmunkás. A KB politikai bizottságának tagja. A moszkvai megyei és a moszkvai városi pártbizottság első ritkára. Később a legmagasabb párt- és állami beosztásokba kerül. 1953-64-ben a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. A párt XX. és XXII. kongresszusán élesen bírálta Sztálin személyi kultuszát és tevékenységét; elítélte az 1930-as évektől az 50-es évek közepéig tartó tömeges politikai megtorlásokat, egyik fő kezdeményezője az „olvadás”-nak a kül- és belpolitikában. A legfelső állami és pártvezetés elégedetlensége Hruscsov

szervezeti- és káderpolitikájával vezetett ahhoz, hogy 1964 októberében puccsszerűen váltották le párt- és állami tisztségeiből. Utolsó éveit nyugdíjasként töltötte.

1969-1982

Brezsnyev, Lennyid Iljics

1982-1984

Andropov, Jurij Vlagyimirovics

1984-1985

Csernyenko, Konsztantyin Usztyinovics

1985-1991

Gorbacsov, Mihail Szergejevics

SZOVJET „MINISZTERELNÖKÖK[222]„

1917-1924

Lenin, Vlagyimir Iljics
(1870-1924)

Eredeti nevén Uljanov. A szovjet állam létrehozója és vezetője, a kommunizmus ideológiájának kidolgozója. Jogász. Nagyszámú publicisztika és politikai munka szerzője. 1887-től vett részt a forradalmi mozgalomban, marxista. 1900-1905-ben és 1907-1917-ben emigrációban él. A párt bal („bolsevik") szárnyának élére állt. Az első világháború idején a saját kormány elleni háború ötletével állt elő: azt hangoztatta, hogy a munkásosztálynak a háborúból a polgárháborúba való átmenetet kell elérnie. Az októberi fegyveres felkelés és a szovjethatalom bevezetésének egyik vezére. Egyik főszervezője a „vörös terror"-nak: az ellenzéki pártok felszámolásának, a vállalkozók, a klérus, az értelmiség elleni megtorlásoknak, amelyek súlyosbodtak sebesülése, az ellene elkövetett terrorcselekmény után. A „hadikommunizmus" politikájának kezdeményezője és ideológusa; ennek csődje után pedig az „új gazdaságpolitika", a villamosítás állami tervének kidolgozója. Személyes részvétele mellett pusztították el a „régi" szobrokat a Kremlben és Moszkvában, döntötték le a templomokat. Ugyanakkor számtalan új szobrot állítottak forradalmároknak, íróknak, tudósoknak. Egyre romló egészségi állapota miatt kiszorul a közéletből. Utolsó erőfeszítéseivel meg akarta akadályozni az egyszemélyi vezetés kialakítását és Sztálin hatalomra kerülését, de kudarcot vallott. Halála után a bebalzsamozott testét tartalmazó szarkofág a Vörös téren külön erre a célra emelt mauzóleumban nyer elhelyezést.

---

[222] 1917-1946 – Népbiztosok Tanácsa
1946-1991 – Szovjetunió Minisztertanácsa

1924-1930

Rikov, Alekszej Ivanovics
(1881-1938)

Parasztcsalád sarja. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt tagja 1898-tól. A hatalom erőszakos elfoglalásának ötletét „politikai esztelenség”-nek tartotta. 1917 októberétől az első szovjet kormány belügyi és igazságügyi népbiztosa. Támogatta, hogy a kormány az összes szocialista párt képviselőiből álljon. A kormány több tagjával együtt 1917 novemberében kijelentette, hogy nem fizván felelősséget viselni azért a politikáért, amelyet a párt KB többsége megvalósít, és lemondott a népbiztosságról. 1917-18 telén Moszkva kenyérellátásáról gondoskodott. Az Össz-oroszországi Népgazdasági Tanács elnöke 1918-tól. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának elnöke. A 20-as évek végétől fellépett a szocializmus építésének sztálini kurzusa módosításáért. „Jobboldali elhajlással” vádolták meg. Ezt követően 1937-ben letartóztatták, 1938-ban kivégezték.

1930-1941

Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890-1986)

Valódi vezetékneve: Szkrjabin. Kereskedősegéd fia. 1906-tól a bolsevik párt tagja. Tanult a pétervári műszaki főiskolán. Részt vett az 1917-es bolsevik hatalomátvételben, 1918-tól gazdasági, állami és pártfunkcionárius. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának elnöke. Mint Sztálin „jobbkeze”, Molotov aktívan részt vett a 30-as évektől az 50-es évek közepéig tartó tömeges megtorlások szervezésében és lebonyolításában. Molotov nem tiltakozott saját feleségének letartóztatása ellen sem, aki így négy évig élt száműzetésben. A szovjet kormány nevében aláírta Németországgal a barátsági és a határegyezményt, valamint a meg nem támadási szerződést. A Szovjetunió külügyminisztere, a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökhelyettese. Miután 1957-ben vereséget szenvedett – Kaganoviccsal, Malenkovval és másokkal együtt – a Hruscsov elmozdításáért folytatott összecsapásban, kizárják a párt politikai és központi bizottságából. Az SZKP-ból 1962-ben zárták ki (1984-ben rehabilitálták).

1941-1953

Sztálin, Joszif Visszarionovics

1953-1955

Malenkov, Georgij Makszimilianovics

1955-1958

Bulganyin, Nyikolaj Alekszandrovics (1895-1975)

A Szovjetunió marsallja. A bolsevik pártba 1917-ben lépett be. Először a VCSK-ban (Össz-oroszországi Rendkívüli Bizottság, a KGB elődje), majd az Össz-oroszországi Népgazdasági Tanácsban dolgozik. A Moszkvai Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke. A háború után Sztálin legszűkebb köréhez tartozik. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió fegyveres erőinek minisztere. Sztálin halála után (1953) a hatalomért folyó harcban Hruscsov szövetségese. A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke, a Szovjetunió védelmi minisztere. 1957-ben V. M. Molotovot, L. M. Kaganovicsot és G. M. Malenkovot támogatta Hruscsov politikai vonala ellenében. 1958-ban eltávolítják minden posztjáról, kizárják a politikai bizottságból, lefokozzák.

1958-1964

Hruscsov, Nyikita Szergejevics

1964-1980

Koszigin, Alekszej Nyikolajevics (1904-1980)

A vörös hadseregben 1919-21-ben, 1924-30-ban a szövetkezeti szektorban dolgozik. A főiskola elvégzése után mérnöki és gazdasági vezetői posztokat tölt be. Az SZKP KB tagja 1939-től. Textilipari népbiztos, a Szovjetunió Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese. 1946 és 1960 között (megszakításokkal) a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökhelyettese. Az SZKP KB Politikai Bizottságának tagja. Pénzügyminiszter, könnyű- és élelmiszeri, közszükségleti cikkek iparának

minisztere. Az állami tervbizottság elnöke. A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke. 1964-ben támogatta a PB-

tagok egy csoportjának Hruscsov elleni lázadását. A Vörös téren temették el.

1980-1985

Tyihonov, Nyikolaj Alekszandrovics (1905-1997)

A műszaki tudományok dohtora. Mérnökcsaládból származik. Gépészsegéd, vasúti technikus. A dnyepropetrovszki kohászati főiskola elvégzése után az 1930-1950-es években mérnöki és gazdasági vezetői beosztásokat tölt be. Az 1950-60-as években a kohászati ipar felsővezetésének tagja. Az 19(0-80-as években a Szovjetunió Minisztertanácsában dolgozik. A KB politikai bizottságának. tagja. 1980-85-ben a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke.

1985-1991

Rizskov, Nyikolaj Ivanovics (1929-)

Gyárigazgató, majd a Szovjetunió állami tervbizottságának első elnökhelyettese. A KB politikai bizottságának tagja. A Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke 1985-1991-ben. tinikor Gorbacsov belekezdett a reformokba, Rizskov támogatta és saját feladatát a „piaci szocializmus” létrehozásában látta, amelyhez „evolúciós úton” lehet eljutni. Végül ellenérzést váltott ki mind a demokratákból, mind a régi kommunistákból, akik a szocialista eszmék elárulásával vádolták.

HIVATKOZÁSOK

TISZTÁZÓ BEVEZETÉS

[1] **ZSE**, 7. köt., 434-436. o.

[2] **KZSE**, 2. köt., 405. o.

[3] A. VORONEL: b) 1992, 82. sz., 125. o.

[4] NORDEN: 1991, 79. sz. 118. o.

[5] NORDEN: 1991, 79. sz. 118. o.

[6] **KZSE**, 2. köt., 7. o.

[7] BICKERMAN: a) 12. o.

[8] KOESTLER: 1978, 33. sz., 99. o.

[9] KUCSERSZKIJ: 1993, 88. sz., 142. o.

[10] LURJE: 171. o.

[11] GALKIN: 1989, 66. sz., 94-95. o.

[12] SZLIOZBERG: 1. köt., 7. o.

[13] ARENDT: 1989, 26. sz., 147. o.

[14] OZ: b) 1991, 66. sz., 240. o.

[15] D. LEVIN: 1978, 1. sz., 56. o.

[16] GALKIN: 1989, 66. sz., 88-89. o.

[17] **KZSE**, 6. köt., 230. o.

[18] SZ. SCHWARZ: 8. o.

[19] STURMAN: a) 1989, 68. sz., 148. o.

[20] LIEBLER: 1995, 95. sz., 153-154. o.

[21] KATZENELENBEUGEN: 1989, 64. sz., 173. o.

[22] SZVET: a) 465. o.

[23] **KZSE**, 5. köt., 323-324. o.

[24] KARABCSIJEVSZKIJ: 1989, 5. sz., 111-112. o.

[25] **OZSE**, 1. köt., 5. o.

[26] **KZSE**, 5. köt., 49. o.

[27] Great Jewish Speeches Throughout History: 70. o.

[28] OZ: a) 1978, 1. sz., 30. o.

[29] BULGAKOV: a) 66., 93-94. o.

[30] OZ: b) 1991, 66. sz., 234. o.

[31] OZ: a) 1978, 1. sz., 29-30. o.

[32] BICKERMAN: a) 101. o.

[33] BERGYAJEV: a) 74. o.

[34] GERSENZON: 1981, 19. sz., 106. o.

[35] NORDEN: 1991, 79. sz. 119. o.

[36] MÜLLER: 1990, 73. sz., 96. o.

[37] SARTRE: 1991, 7. sz., 151. o.

[38] MELIHOV: 14. o.

[39] BICKERMAN: a) 64. o.

[40] LANDAU: 103. o.

[41] ZSABOTYINSZKIJ: a) 249. o.; ZSABOTYINSZKIJ: Védőbeszéd helyett. 205. o.

[42] ETHERMAN: a) 1988, 61. sz., 98. o.; ld. még: A. VORONEL: a) 1978, 2. sz., 193. o.; V. MENICKEL: 1978, 3. sz., 181. o.

[43] BERGYAJEV: a) 82-83. o.

[44] SZOLOVJOV: 5. köt., 13., 16. o.

[45] STEINSALZ: 1975, 1. sz., 139., 140. o.

[46] WARTBURG: 1986, 47. sz., 220. o.

[47] STEINSALZ: 1975, 1. sz., 141., 142. o.

[48] GERSENZON: 1981, 19. sz., 106., 107., 108. o.

[49] ETTINGER: a) 1987, 55. sz., 208. o.

[50] VAJMAN: 1979, 7. sz., 150. o.

[51] SZLIOZBERG: 3. köt., 309-310. o.

[52] OZ: b) 1991, 66. sz., 242-243. o.

[53] GERSENZON: 1981, 19. sz., 114-116. old.

[54] Dosztojevszkij: 1877. márc., 3. fejezet, 83. o.

[55] **ZSE**, 14. köt., 405. o.

[56] MENDZSERICKIJ: 1992, 80. sz., 152., 164. o.

[57] **Levéltár**: F. 5802, op. 1., 31. levéltári egység, 419-420. o.

[58] BERGYAJEV: b) 4-5. o.

[59] N. SZTRUVE: 6. o. 527

[60] BULGAKOV: b) 7-8. o.

[61] SZAMORODNICKIJ: 1980, 15. sz., 137. o.

[62] CIRJULNYIKOV: a) 1984, 77. sz., 144. o.

[63] A. VORONEL: c) 1981, 20. sz., 123. o.

[64] SZAMORODNICKIJ: 1980, 15. sz., 145. o.

[65] VISSZE: 1991, 77. sz., 111. o.

[66] A. VORONEL: d) 1991, 74. sz., 141. o.

[67] SZEGRE: 1978, 3. sz., 142. o.

[68] D. LEVIN: 1978, 1. sz., 53. o.

[69] ELDAD: a) 1984, 76. sz., 140., 147. o.

[70] A. VORONEL: d) 1991, 74. sz., 146-147. o.

[71] CIRJULNYIKOV: a) 1984, 77. sz., 149., 152., 154-155. o.

[72] KUCSERSZKIJ: 1993, 88. sz., 136. o.

[73] SCSARANSZKIJ: 1986, 49. sz., 112. o.

[74] BICKERMAN: b) 13. o.

[75] **IM**, 1976, 11. sz., 192. o.

[76] ZWEIG: 1976, 11. sz., 193-195. o.

[77] BROD: 1976, 11. sz., 200-202. o.

[78] NUDELMAN: a) 1978, 3. sz., 192. o.

[79] A. VORONEL: e) 1985, 40. sz., 126. o.

[80] MARGOLINA: a) 151. o.

[81] ELDAD: a) 1984, 76. sz., 147. o.

[82] N. VORONEL: a) 1982, 24. sz., 118. o.

[83] A. VORONEL: f) 63. o.

[84] A. VORONEL: g) 1992, 80. sz., 204. o.

1. FEJEZET

[1] *Recs*, 1917, márc. 7., 2. o.

[2] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. márc. 8., 5. o.

[3] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. márc. 10., 6. o.

[4] **KZSE**, 7. köt., 377. o.

[5] *Recs*, 1917. márc. 9., 4. o.; márc. 10., 5. o. stb.

[6] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. márc. 9., 2. o.

[7] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. márc. 9., 2. o.

[8] **KZSE**, 7. köt., 377. o.

[9] SZLIOZBERG: 3. köt., 360. o.

[10] **KZSE**, 7. köt., 377. o.

[11] *Recs*, 1917. rnárc. 25., 6. o.

[12] *Recs*, 1917. rnárc. 25., 6. o.

[13] VINAVER: 92. o.

[14] *Russzkaja volja*, 1917. márc. 29., 5. o.

[15] SZLIOZBERG: 3. köt., 360. o.

[16] B. ORLOV: a) 1988, 60. sz., 157. o.

[17] *Recs*, 1917. márc. 17., 5. o.

[18] A cári rezsim bukása: az 1917-ben az ideiglenes kormány rendkívüli nyomozati bizottságánál felvett kihallgatási és vallomási jegyzőkönyvek gyorsírásos beszámolói. Leningrád: GIZ, 1924, 1. köt., 119-121., 429. o.

[19] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 21., 4. o.

[20] *Izvesztyija*, 1917. márc. 6., 4. o.

[21] *Izvesztyija*, 1917. márc. 6., 2. o.

[22] Pl. *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. ápr. 8. és 12.; *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 9.; *Izvesztyija*, 1917. ápr. 15. és 28. stb.

[23] **ZSE**, 15. köt., 281-284. o.

[24] *Izvesztyija*, 1917. márc. 26., 2. o.

[25] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 15., 4. o.

[26] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. ápr. 23., 3. o.

[27] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. máj. 19., 1. o.

[28] *Gyeny*, 1917. máj. 10.

[29] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. márc. 11., 2. o.

[30] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. márc. 10., 6. o.

[31] *Recs*, 1917. márc. 10., 3. o.

[32] Encyclopaedia Judaica, Jerusalem: Keter Publishing House, 1971, 14. kiadás, 961. o.

[33] ARONSZON: a) 13-14. o.

[34] ARONSZON: b) 133. o.

[35] **KZSE**, 7. köt., 378. o.

[36] NABOKOV: 1. köt., 15. o.

[37] BALK.: 16. o.

[38] **Overman**: 5. o.

[39] ZASZLAVSZKIJ, KANTOROVICS: 1. köt., 63., 65, o.

[40] **OZSE** 2. köt., 502. o.

[41] **KZSE**, 7. köt., 381. o.

[42] LANDAU: 116. o.

[43] CLAUDE ANET: 61. o.

[44] SZTANKEVICS: 86. o.

2. FEJEZET

[1] *Gyelo naroda*, 1917. márc. 25., 3. o.

[2] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 14., 1. o.; ápr. 20., 1. o.; *Recs*, 1917. ápr. 16., 1. o.; ápr. 20., 1. o.

[3] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 23., 4. o.

[4] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. máj. 24., 2. o.

[5] Pl. *Russzkaja volja*, 1917. máj. 10., 5. o.; *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. máj. 9., 5. o.; jún. 1., 6. o.; *Recs*, 1917. júl. 29., 6. o.

[6] **KZSE**, 7. köt., 399. o.

[7] **KZSE**, 7. köt., 380-381. o.

[8] **KZSE**, 7. köt., 379. o.

[9] ARONSZON: c) 6. o.

[10] **KZSE**, 7. köt., 378. o.

[11] *Izvesztyija*, 1917. ápr. 9., 4. o.

[12] **KZSE**, 7. köt., 378-379. o.

[13] **KZSE**, 7. köt., 378. o.

[14] *Izvesztyija*, 1917. szept. 15., 2. o.

[15] **KZSE**, 6. köt., 85. o.; 7. köt., 379. o.

[16] **KZSE**, 7. köt., 378. o.

[17] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. ápr. 12., 4. o.

[18] **KZSE**, 6. köt., 463., 464. o.

[19] PASZMANYIK: a) 211. o.

[20] **KZSE**, 7. köt., 378. o.

[21] **KZSE**, 7. köt., 379. o.

[22] **KZSE**, 7. köt., 380-381. o.

[23] **KZSE**, 7. köt., 379. o.

[24] *Recs*, 1917. ápr. 27., 3. o.

[25] **KZSE**, 7. köt., 378. o.

[26] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 25., 5. o.

[27] GYENYIKIN: 129-130. o.

[28] **KZSE**, 7. köt., 379. o.

[29] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. máj. 5., 2. o.

[30] **KZSE**, 4. köt., 775. o.

[31] **KZSE**, 5. köt., 475. o.

[32] *Obscseje gyelo*, 1917. okt. 14., okt. 16.

[33] SUTTON: 14-36. o.

[34] *Recs*, 1917. jún. 27., 3. o.; jún. 28., 2-3. o.

[35] *Recs*, 1917. aug. 2., 3. o.

[36] Viszsij Szovjet Narodnava Hozjajsztva

[37] **OZSE**, 1. köt., 240. 427. o.; 2. köt., 124. o.; 3. köt., 29., 179., 280. o.

[38] **OZSE**, 1. köt., 473. o.; 3. köt., 41. o.

[39] A kommunizmussal szembeni népi ellenállás Oroszországban: Ural és Káma-mente. 1917. nov.–1919. jan. Szerk.: M. BERNSTAM. Párizs: YMCA-Press, 1982., 356. o. – Legújabb kori orosz történeti kutatások, 3. köt.

[40] **OZSE**, 2. köt., 85. o.; 3. kör., 106. o.

[41] **OZSE**, 3. köt., 224., 505. o.; 1. köt., 239. o.

[42] *Recs*, 1917, jún. 28., 2. o.

[43] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 13., 3. o.

[44] *Russzkaja volja*, 1917. ápr. 9., 3. o.

[45] *Birzsevije vedomosztyi*, 1917. máj. 7., 3. o.

[46] ARONSZON: c) 7. o.

[47] **KZSE**, 7. köt., 381. o.

[48] **KZSE**, 7. köt., 381. o.

[49] I. O. LEVIN: 124. o.

[50] **KZSE**, 7. köt., 399. o.

[51] ARONSZON: c) 10. o.; **KZSE**, 7. köt., 381. o.

[52] **OZSE**, 3. köt., 162., 293. o.

[53] ARONSZON: c) 7. o.

[54] *Izvesztyija*, 1917. nov. 8., 5. o.

[55] PASZMANYIK: b) 153-154. o.

[56] *Recs*, 1917. júl. 28., 3. o.

[57] LELEVICS: 1922, 13., 66-67. o.

[58] SZTANKEVICS: 86-87. o.

[59] GYENYIKIN: 216. o.

[60] SZUHANOV: 5. könyv, 287. o.

[61] *Russzkaja volja*, 1917. máj. 7., 4. o.

[62] *Russzkaja volja*, 1917. máj. 7., 6. o.

[63] Az ideiglenes kormány ülésnaplói, Petrográd, 1917., 1. köt.: márc.-máj. Ápr. 6-i ülés (44. napló, 5. cikk) és ápr. 27-i ülés (64. napló, 4. cikk)

[64] *Recs*, 1917. jún. 28., 2. o.

[65] *Recs*, 1917. máj. 3., 6. o.

[66] NAZSIVIN: 28. o.

[67] *Russzkaja volja*, 1917. jún. 17., esti kiad., 4. o.

[68] *Recs*, 1917. szept. 9., 3. o.

[69] *Recs*, 1917. aug. 8., 5. o.

[70] *Russzkaja volja*, 1917. jún. 17., 4. o.

[71] NABOKOV: 1. köt., 80. o.

[72] V. I. LENIN: a) 4. köt., 311. o.

[73] *Izvesztyija*, 1917. jún. 28., 5. o.

[74] *Izvesztyija*, 1917. jún. 30., 10. o.

[75] *Recs*, 1917. okt. 20., 3. o.

[76] *Izvesztyija*, 1917. okt. 26., 2. o.

[77] *Gyelo naroda*, 1917. okt. 29., 1. o.

[78] *Recs*, 1917. júl. 11., 3. o.

[79] *Recs*, 1917. júl. 21., 4. o.

[80] *Recs*, 1917. szept. 16., 3. o.

[81] LANDAU: 105., 106. o.

[82] PASZMANYIK: b) 245. o.

[83] *Recs*, 1917. júl. 26., 3. o.

[84] ELDAD: b) 1980, 16. sz., 120. o.

[85] PASZMANYIK: b) 179-181. o.

[86] *Recs*, 1917. aug. 16., 3. o.

[87] BOGUSZLAVSZKIJ: a) 1980, 16. sz., 169. o.

[88] V. I. LENIN: a) 30. köt., 231. o.

[89] **KZSE**, 7. köt., 381. o.

[90] ASZTRAHAN: 407. o.

[91] ABRAMOVICS: 1. köt., 45., 46. o.

[92] L. TROCKIJ: a) 2. rész, 361. o.

3. FEJEZET

[1] **KZSE**, 7. köt., 399. o.

[2] PASZMANYIK: b) 155. o.

[3] GRINGAUZ: 46. o.

[4] **KZSE**, 2. köt., 312. o.

[5] *Izvesztyija*, 1920. okt. 12., 1. o.

[6] N. LENIN: 17-18. o.

[7] L. SCHAPIRO: a) 164. o.

[8] HEIFEC: a) 1980, 14. sz., 162. o.

[9] *Jevrejszkaja tribuna*, 1923. szept. 7., 1. o.

[10] SUB: 142. o.

[11] LARIN: 260-262. o.

[12] PASZMANYIK: a) 212. o.

[13] TONJOROFF: 1920. szept. 10., 507. o.

[14] *Lityeraturnij kurjer*, 1985, 11. sz., 67. o.

[15] M. AGURSZKIJ: 264. o.

[16] CIRJULNYIKOV: b) 1987, 96. sz., 155. o.

[17] L. SCHAPIRO: a) 164-165. o.

[18] M. AGURSZKIJ: 264. o.

[19] **Overman**: 192 7., 7. o.

[20] CONQUEST: 192. o.

[21] *Gyeny*, 1917. dec. 5., 2. o.

[22] MASZLOV: 2. könyv, 190. o.

[23] SZ. E. TRUBECKOJ: 195-196. o.

[24] *Russzkaja volja*, 1917. júl. 8., esti kiadás, 4. o.

[25] **Bolsevikok, 1903-1916**: 318. o.

[26] **KZSE**, 5. köt., 476. o.

[27] **KZSE**, 6. köt., 124. o.

[28] **OZSE**, 1. köt., 267. o.

[29] Nyizsnyij Novgorod-i pártarchívum, F. 1, op. 1, 66. őrzési egység, 3., 12. stb. lapok

[30] LARIN: 258. o.

[31] **Bolsevikok, 1903-1916**: 340. o.; **OZSE**, 1. köt., 100-101, 376, 427, 465-466. o.; 2. köt., 51, 61, 321, 482. o.; 3. köt., 306. o.

[32] **OZSE**, 1. köt., 160, 250, 234, 483, 502, 533. o.; 3. köt., 260. o.

[33] Szibériai, távol-keleti vidék, in: Omszk, 1993, 5-6. sz. (máj. –jún.), 35-37. o.

[34] *Izvesztyija*, 1931. ápr. 7., 2. o.

[35] *Izvesztyija*, 1928. márc. 6., 5. o.; **OZSE**, 2. köt., 295-296. o.

[36] NAZSIVIN: 93. o.

[37] NEGRETOV: 97., 106. o.

[38] ARONSZON: C) 16. o.

[39] **Bolsevikok, 1903-1916**: 283-284. o.

[40] L. TROCKIJ: b) 101. o.

[41] HEIFEC: b) 246-247, 258, 268-271. o.

[42] HEIFEC: b) 355. o.

[43] HEIFEC: b) 246., 378-380. o.

[44] *Izvesztyija*, 1918. ápr. 28., 4. o.

[45] LARIN: 7-8. o. (hiv.: Sz. Agurszkij 155. o.)

[46] *Izvesztyija*, 1918. jún. 27., 4. o.

[47] LARIN: 259. o.

[48] N. LEVIN: 17-18. o.

[49] **KZSE**, 4. köt., 766. o.

[50] *Cerkovnije vedomosztyi*, 1. sz. (jan. 5.), 38. o.

[51] MENYSOJ: 1919. júl. 3. , 1. o.

[52] **Levéltár**: Tyihon pátriárka elleni vizsgálat iratai. 2000., dok. sz. 58., 600-604. o.

[53] **Levéltár**: F. 130, op. 4, őrzési egység sz.: 94., 1. lap. – A kistanács 1920. szept. 2-i ülésének 546. számú jegyzőkönyve

[54] **Levéltár**: F. 1235, op. 56, dok. sz.: 26., 43. lap

[55] MASZLOV: 2. könyv, 43. old.

[56] BULGAKOV: a) 76. o.

[57] BULGAKOV: a) 98., 121., 124. o.

[58] PASZMANYIK: b) 156. o.

[59] BICKERMAN: b) 25. o.

[60] BICKERMAN: a) 42. o.

[61] BICKERMAN: b) 14-15. o.

[62] LANDAU: 117. o.

[63] PASZMANYIK: b) 156. o.

[64] SUB: 143. o.

[65] PASZMANYIK: b) 157. o.

[66] AVINERI S.: 1990, 73. sz., 112. o.

[67] STURMAN: a) 1989, 68. sz., 149-15 0. o.

[68] I. O. LEVIN: 127. o.

[69] LANDAU: 109. o.

[70] LINSZKIJ: 145., 146. o.

[71] PASZMANYIK: a) 225. o.

[72] PASZMANYIK: b) 129. o.

[73] *The Jewish Chronicle*, 1919. márc. 28., 10. o.

[74] Mentor, Peace, War – and Bolshevism, *The Jewish Chronicle*, 1919. ápr. 4., 7. o.

[75] BICKERMAN: b) 34. o.

[76] BICKERMAN: a) 124-125. o.

[77] I. O. LEVIN: 125, 126. o.

[78] PODGOREC: 1985, 86. sz., 113. o.

[79] SUTTON: 141-142. o.

[80] TIRKOVA-WILLIAMS: a) 297-299. o.

[81] OVERMAN: 22-23., 26-27. o.

[82] MÜLLER: 1990, 73. sz., 96. o.; ld. még: *Jevrejszkaja tribuna*, 1920, 10. sz., 3. o.

[83] **OZSE**, 1. köt., 154. o.

[84] **OZSE**, 1. köt., 22. o.

[85] POTOK: 3 7 ., 44-45. o.

[86] ARONSZON: d) 133-135. o.

[87] ARONSZON: d) 135-136. o.

[88] **KZSE**, 1. köt., 560. o.

[89] **OZSE**, 1. köt., 478. o.; 2. köt., 78. o.; 3. köt., 286. o.

[90] DIMANSTEIN: 3. köt., 1. kiad., 125. o.

[91] **KZSE**, 1. köt., 560. o.

[92] BICKERMAN: b) 44. o.

[93] AZBEL: 1989, 104. sz., 231. o.

[94] Független munkásmozgalom 1918-ban: Iratok és anyagok. Szerk.: M. Bernstam, Párizs: YMCA-Press, 1981, 291-293. o. Legújabbkori orosz történelmi kutatások, 2. (köt.)

[95] **OZSE**, 1. köt., 135-136., 199-200. o.

[96] **OZSE**, 1. köt., 331., 419. o.; 2. köt., 221-222., 230. o.

[97] **OZSE**, 2. köt., 36., 51-52., 176. o.

[98] SCHECHTMAN: a) 317. o.

[99] SCHECHTMAN: a) 315. o.

[100] HEPSTEIN: 390-392. o.

[101] HEIFEC: a) 1980, 14. sz., 162. n.

[102] **OZSE**, 2. köt., 276-277. o.

[103] TIRKOVA-WILLIAMS: a) 299. o.

[104] B. ORLOV: b) 1975, 2. sz.; Nyilov: 1989, 6.

[105] KONYAJEV: 1995, 10. sz., 240-241, 250-252. o.

[106] KLEMENTYJEV: 241-245. o.

[107] LANDAU: 110. o.

[108] AZBEL: 1989, 104. sz., 192-196., 199., 203., 209., 223., 225-226. o.

[109] MANDEL: 200. o.

[110] LANDAU: 111-112.0.

[111] BICKERMAN: b) 22. o.

[112] PASZMANYIK: a) 212. o.

[113] PASZMANYIK: h) 200. o.

[114] PASZMANYIK: b) I 5 7. o.

[115] STURMAN: b) 357. o.

[116] PASZMANYIK: b) 1 I. o.

[117] MARGOLINA: a) 99-100. o.

[118] I. O. LEVIN: 123. o.

[119] PASZMANYIK: b) 198. o.

[120] SINGARJOVA: 66-68. o.

4. FEJEZET

[1] LANDAU: 117. o.

[2] SOROKIN: 267. o.

[3] **KZSE**, 1. köt., 686. o.

[4] ABRAMOVICS: 1. köt., 45-61. o.

[5] **OZSE**, 3. köt., 285. o.

[6] **OZSE**, 1. köt., 122., 340., 404., 515.; 2. köt., 120., 126., 434., 511. o.

[7] **OZSE**, 3. köt., 61., 278., 305., 503. o.

[8] **OZSE**, 1. köt., 144.; 2. köt., 354., 388-389. o.

[9] **Vörös kozákság**

[10] V. V. SULGIN: a) 145. o.

[11] V. V. SULGIN: a) 157. o.

[12] MIRSZKIJ: a) 1924. febr. 1., 3. o.

[13] MELGUNOV: 43., 48., 70-71., 72-73. o.

[14] MELGUNOV: 50., 99., 100., 105., 109., 113. o.

[15] Columbia University, New York, Trotsky's Archive, bMs Russ 13 T-160, ügyirat: („9. sz. pártlevelezés 1919-ből”), 9. o.

[16] KRICSEVSZKIJ: 321., 344. o.

[17] KRICSEVSZKIJ: 327-329. o.

[18] **OZSE**, 1. köt., 106., 124., 223., 288.; 2. köt., 22., 176., 302., 350., 393.; 3. köt., 374., 473. o.

[19] MASZLOV: 2. könyv, 193. o.

[20] NEGRETOV: 1$1-1$4., 2 3 2-236. o.

[21] LANDAU: 117-118. o.

[22] MASZLOV: 196. o.

[23] OZSE, 2. köt., 388-389. o.

[24] V. V. SULGIN: b) 313-318. o.

[25] Csekista a Csekáról (A déloroszországi különleges vizsgálóbizottság levéltárából), in: Idegenek oldalán 9. köt., 111-141. o.

[26] REMIZOV: 376-377. o.

[27] V. V. SULGIN: a) 95-96. o.

[28] MASZLOV: 44. o.

[29] LJUBARSZKI: 1990, 109. sz., 134 0.

[30] **OZS**, 6-7. o.

[31] LANDAU: 100. o.

[32] SZTYEKLOV: 1920. máj. 18. 1. o.

[33] LARIN: 31. o.

[34] **KZSE**, 6. köt., 646. o.; 1. köt., 326. o.

[35] Müller: 1990, 73. sz., 96., 99-100. o.

[36] **KZSE**, 4. köt., 733-734. o.

[37] Müller: 1990, 73. sz., 99. o.

[38] Müller: 1990, 73. sz., 100-101. o.

[39] Landau: 115. o.

[40] Schechtman: b) 22. o.

[41] Schechtman: b) 29., 30., 35. o.

[42] V. I. Lenin: a) 30. köt., 346. o.

[43] Schechtman: b) 33-34. o.

[44] Schechtman: b) 35-3 7. o.

[45] **KZSE**, 4. köt., 256. o.

[46] **OZSE**, 1. köt., 407. o.

[47] I. M. Trockij: 59. o.

[48] I. M. Trockij: 62. o.

[49] I. M. Trockij: 62. o.

[50] Paszmanyik: a) 211. o.

[51] Bickerman: a) 66-67. o.

[52] **KZSE**, 6. köt., 570. o.

[53] Bickerman: b) 65. o.

[54] Maszlov: 25., 26. o.

[55] Larin: 40., 41. o.

[56] Maszlov: 40. o.

[57] Müller: 1990, 73. sz., 97. o.

[58] Litvinov: 1983, 28. sz., 191-206. o.

[59] **KZSE**, 6. köt., 574. o.

[60] **Zsidópogromok, 1918-1921**

[61] **Zsidópogromok, 1918-1921**, 73-74. o.

[62] **KZSE**, 7. köt., 403. o.

[63] Paszmanyik: b) 169. o.

[64] Polner: 274. o.

[65] PASZMANYIK: b) 176-177. o.

[66] KZSE, 7. köt., 403. o.

[67] KOSZTIRCSENKO: 56-57. o.

[68] PASZMANYIK: a) 216. o.

[69] KOSZTIRCSENKO: 56. o.

[70] PASZMANYIK: b) 185. o.

[71] A. VON LAMPE TÁBORNOK: 1981, 3. sz., 38-39. o. (átvéve: *Russzkij kolokol*, 1929, 6-7. sz.)

[72] **KZSE**, 6. köt., 572. o.

[73] V. V. SULGIN: a) 97-98. o.

[74] BICKERMAN: b) 64. o.

[75] V. V. SULGIN: a) 86. o.

[76] PASZMANYIK: b) 186-187. o.

[77] BICKERMAN: b) 65-66. o.

[78] PASZMANYIK: b) 173-174. o.

[79] **KZSE**, 6. köt., 572-574. o.

[80] LINSZKIJ: 149-151. o.

[81] PASZMANYIK: b) 183. o.

[82] V. V. SULGIN: a) 55., 81., 82. o.

[83] LINSZKIJ: 157., 160-161. o.

[84] PASZMANYIK: b) 181., 187. o.

[85] I. O. LEVIN: 136. o.

[86] BICKERMAN: b) 51., 82. o.

[87] PASZMANYIK: b) 181. o.

[88] **KZSE**, 4. köt., 598. o.

[89] COHEN: 56., 57. o.

[90] GR. N. TRUBECKOJ HERCEG: 202. o.

[91] LARIN: 38. n.

[92] **Zsidópogromok, 1918-1921**: 74. o.

[93] **NSZE**, 24. köt., 148. o.

[94] **KZSE**, 6. köt., 569. o.

[95] KOSZTIRCSENKO: 56. o.

[96] SCHECHTMAN: a) 321. o.; **KZSE**, 6. köt., 85. o.; 1. köt., 560. o.

[97] I. O. LEVIN: 134. o.

[98] **KZSE**, 6. köt., 570., 574. o.

[99] BICKERMAN: b) 63. o.

[100] MASZLOV: 26. o.

[101] SZ. M. SCHWARZ: b) 14. o.

[102] LINSZKIJ: 147., 148., 149. n.

[103] BICKERMAN: b) 58-60. o.

5. FEJEZET

[1] **KZSE** 8. köt., 294. o.

[2] PARKS: 44. o.

[3] HORUV D.: 1. (6.) köt., 352. o.

[4] G. SZTRUVE: 24. o.

[5] SZEDIH: 426-427. o

[6] SZEDIH: 426. o.

[7] **Zsidók az orosz emigráció kultúrájában**

[8] GUL: 99. o.

[9] OSZORGIN: 1. köt., 15-17. o

[10] OSZORGIN: 1. köt., 18-19. o.

[11] SZEDIH: 427. o.

[12] SZEDIH: 429., 430. o.

[13] LEVITAN: 448. o.

[14] SZEDIH: 431., 432. o.

[15] SZEDIH: 431., 432-434. o.

[16] V. V. SULGIN: a) 210. o.

[17] SZEDIH: 432., 434. o.

[18] SZEDIH: 435-436. o.

[19] **KZSE**, 9. köt., 2 S 3. o.

[20] GUL: 100. o.

[21] G. SZTRUVE: 230. n.

[22] **KZSE**, 9. köt., 255. o.

[23] SZEDIH: 443. o.

[24] SZEDIH: 432. o.

[25] MASZLOV: 2. könyv, 37. o.

[26] MIRSZKIJ: a) 1924. febr. 1. 3. o.

[27] LITOVCEV: 1928, máj. 29. 2. o.

[28] PASZMANYIK: b) 9. o.

[29] PASZMANYIK: b) 9. o.

[30] BICKERMAN: b) 11-12. o.

[31] Minden ország zsidóihoz!, in: **OZS**, 6. o.

[32] BATAULT: Le problème juif

[33] PASZMANYIK: b) 15-16., 95. o.

[34] BELLOC: The jews

[35] PASZMANYIK: b) 16., 78. o.

[36] PASZMANYIK: b) 11-13. o.

[37] M. AGURSZKIJ: 195. o.

[38] KOHN: 24. o.

[39] **KZSE**, 6. köt., 846. o.

[40] Ezt az információt V. L. Burcev 1934-ben kapta K. I. Globacsov tábornoktól, aki 1915 februárja és 1917 márciusa között Pétervárott a védelmi hivatal vezetője volt, és 1938-ban Párizsban közzétette a „Jegyzőkönyvek”-ről írott kutatási anyagában. Id.: BURCEV V. L.: Provokátorokat üldözve. „Sion bölcseinek jegyzőkönyvei” bizonyított hamisítás. Ju. V. Davidov előszavával; L. G. Aronov megj. M., 1991.

[41] **KZSE**, 6. köt., 847. o.

[42] **KZSE**, 6. köt., 847. o.

[43] **KZSE**, 8. köt., 848. o.

[44] KARTASOV: 110-115. o.

[45] GYELEVSZKIJ: a)

[46] **Levéltár**: F. 5802, op. 1. őrzési egység sz. 31, 417-421. o. – V. L. Burcev nem hozta le A. V. Kartasov előszavát 1938-ban kiadott könyvében, de megőrizte iratai között. Ennek az előszónak a létezéséről az alábbi cikkből szereztünk tudomást: O. Budnyickij: A „zsidó-kérdés” az 1920-1930-as évek emigráns publicisztikájában, in: A zsidók és az orosz forradalom

[47] GAR: 95. o.

[48] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 6. o.

[49] BICKERMAN: b) 87-89. o.

[50] PASZMANYIK: a) 219. o.

[51] BICKERMAN: b) 84, 89. o.

[52] **KZSE**, 7. köt., 890. o.

[53] BICKERMAN: b) 40. o.

[54] BICKERMAN: b) 12. o.

[55] BICKERMAN: b) 47., 48., 72. o.

[56] GYELEVSZKIJ: b) 1922. szept. 19. 2. o.

[57] PASZMANYIK: a) 221. o.

[58] RIKLIN: 1928. márc. 16. 5. o.

[59] *Poszlednyije novosztyi*, 1936. aug. 13., 2. o.

[60] IVANOVICS: a) 53. o.

[61] BICKERMAN: b) 23-24. o.

[62] BICKERMAN: b) 54-55. o.

[63] PASZMANYIK: b) 7., 14. o.

[64] LINSZKIJ: 141., 144-145. o.

[65] I. O. LEVIN: 124. o.

[66] BICKERMAN: b) 24. o.

[67] PASZMANYIK: a) 215. o.

[68] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 5. o.

[69] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 7-8. o.

[70] LANDAU: 100. o.

[71] LANDAU: 104. o.

[72] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 6. o.

[73] LANDAU: 118. o.

[74] PASZMANYIK: a) 225. o.

[75] GYELEVSZKIJ: b) 1922. szept. 19. 3. o.

[76] BICKERMAN: b) 78. o.

[77] BICKERMAN: 52., 53-54. o.

[78] LINSZKIJ: 149. o.

[79] BICKERMAN: b) 92. o.

[80] MANDEL: 202. o.

[81] LINSZKIJ: 153., 154. o.

[82] PASZMANYIK: a) 227-228. o.

[83] BICKERMAN: b) 93. o.

[84] PASZMANYIK: a) 217-218. o.

[85] G. A. Landau letartóztatásáról és haláláról szóló adatok az alábbi cikkből származnak: V. HESSEN: 1993. 2. köt., 543. o.

[86] SZTYEPUN: 1. köt., 301. o.

[87] MANDEL: 204. o.

[88] PASZMANYIK: a) 210. o.

[89] PASZMANYIK: a) 212., 213. o.

[90] LINSZKIJ: 152. o.

[91] BICKERMAN: b) 74-75. o.

[92] PASZMANYIK: a) 226. o.

[93] PASZMANYIK: a) 226. o.

[94] KULISER: 1923, ápr. 6. 3-4. o.

[95] MIRSZKIJ: b) 1924. ápr. 7. 2. o.

[96] POZNER: a) uo., 1-2. o.

[97] S. MARKIS: b) 1984, 38. sz., 218. o.

[98] BICKERMAN: a) 2 5. o.

[99] MILJUKOV: 1922. szept. 1. 1-2. o.

[100] MILJUKOV: 1922. szept. 1. 1-2. o.

[101] *Poszlednyije novosztyi*, 1927. okt. 14., 2. o.; okt. 19., 1-2. o.

[102] *Izvesztyija*, 1927. okt. 21., 3. o.

[103] *Izvesztyija*, 1927. okt. 22., 1. o.

[104] *Izvesztyija*, 1927. okt. 23., 1. o.

[105] *Poszlednyije novosztyi*, 1927. okt. 25., 2. o.; okt. 26., 1. o.

[106] **OZSE** 2. köt., 59. o.

[107] *Poszlednyije novosztyi*, 1927. okt. 2 3 ., 1. o.

[108] V. V. SULGIN: a) 156. o.

[109] *Poszlednyije novosztyi*, 1928. máj. 29.

[110] LITOVCEV: 1928. máj. 29. 2. o.

[111] V. V. SULGIN: a) 11. o.

[112] GINZBURG: 33. o.

[113] Előszó, in: **ZSV-1**, 7. o.

6. FEJEZET

[1] POPOVSZKIJ: 7. o.

[2] LVOV: a) 1981. nov. 28.–dec. 4. 82. sz., 4. o.

[3] **KZSE** 1 köt., 235. o.

[4] **KZSE** 5. köt., 477-478. o.

[5] LARIN: 58-60. o.

[6] M. AGURSZKIJ: 265. o.

[7] **KZSE**, 1. köt., 326. o.

[8] LARIN: 63-64., 74. o.

[9] *Izvesztyija*, 1927. dec. 11., 1. o.

[10] SZ. M. SCHWARZ: b) 44-46., 48-49. o. [hivatkozik: L. SINGER: Az ORT KB egyesített statisztikai és gazdasági bizottságának anyagai és kutatásai. Moszkva, 1927, 1. kiadvány: A Szovjetunió zsidó lakossága (statisztikai és gazdasági szemle). Moszkva, Leningrád: Szocegiz, 1932.]

[11] BICKERMAN: b) 116. o.

[12] SZ. M. SCHWARZ: b) 7., 17., 25., 29., 39. o.

[13] **KZSE**, 8. köt., 161-162. o.

[14] BICKERMAN: b) 22-23. o.

[15] **KZSE**, 8. köt., 186. o.

[16] ARONSZON: d) 137. o.

[17] **OZSE**. 2. köt., 218. o.

[18] BUHARIN: 1927. febr. 2. 4. o.

[19] LARIN: 86. o.

[20] LARIN: 124-125. o. (hivatkozik Kljucsnyikov felszólalásának gyorsírásos jegyzőkönyvére, és megjegyzi, hogy a felszólalás egy részét a *Rabocsaja Moszkva* 1926. dec. 7-i száma hozza le)

[21] LARIN: 127. o.

[22] M. AGURSZKIJ: 223. o.

[23] FEDOTOV: 57.0.

[24] SIMON: 50. o.

[25] V. I. Vernadszkij I. I. Petrunkevicshez írott, 1927. jún. 14-én kelt levele. In: *Novij mir*, 1989, 12. sz., 219. o.

[26] LARIN: 61-63., 86. o.

[27] LARIN: 259. o.

[28] JE. Sz.: 1923. aug. 21. S. o.

[29] M. AGURSZKIJ: 264. o.

[30] SCHITZ: 202. o.

[31] *Jevrejszkaja tribuna*, 164. sz.

[32] LARIN: 257., 268. o.

[33] JE. Sz.: 1923. aug. 21. 5. o.

[34] M. AGURSZKIJ: 303. o.

[35] LARIN: 258. o.

[36] M. AGURSZKIJ: 238-239. o.

[37] *Izvesztyija*, 1922. máj. 17., 4. o.

[38] **Bolsevikok, 1903-1916**: 316. o.

[39] KRICSEVSZKIJ: 330-336. o.

[40] KRICSEVSZKIJ: 340., 344-345. o.

[41] **OZSE**, 3. köt., 178. o.

[42] **OZSE**, 1. köt., 21. o.

[43] *Izvesztyija*, 1927. dec. 18., 1., 3., 4. o.

[44] OZSE, 3. köt., 115-116., 286., 374., 394., 414. o.

[45] AZBEL: 204-205. o.

[46] L. SCHAPIRO: a) 165. o.

[47] ZARUBEZSNIJ: 1989, febr. (263. sz.) 24-28. o.

[48] ABRAMOVICS: 1. köt.

[49] ARAD: a) 96. o.

[50] Többek között erről is, lásd: PASZMANYIK: b) 148. o.

[51] **OZSE**, 2. köt., 499-500. o., 3. köt., 273., 422. o.

[52] *Izvesztyija*, 1927. dec. 22., 1. o.

[53] IPATIEFF: 377. o.

[54] SOLOMON: 2. rész

[55] IPATIEFF: 377. o.

[56] *Jevrejszkaja tribuna*, 1922. júl. 6. (130. sz.), 6. o.

[57] ZARUBEZSNIJ: 1989, febr. (263. sz.) 26-27. o.

[58] *Izvesztyija*, 1927. aug. 25., 2. o.

[59] **OZSE**, 1. köt., 331. o.

[60] **OZSE**, 1. köt., 105., 536., 538. o., 2. köt., 256. o.

[61] **OZSE**, 3. köt., 311-312. o.

[62] **OZSE**, 3. köt., 302. o.

[63] **OZSE**, 1. köt., 197-198., 234., 275-276. o., 2. köt., 18., 140., 518. o., 3. köt., 260. o.

[64] *Izvesztyija*, 1927. nov. 27., 4. o.

[65] **OZSE**, 3. köt., 383. o.

[66] BRUCKUSZ: a) 36. könyv, 519-521. o.

[67] LARIN: 73. o.

[68] POMERANZ: a) 1980, 6. sz., 52-53., 68. o.

[69] MIRSZKIJ: a) 1924, 58. sz., 3. o.

[70] IVANOVICS: a) 47. o.

[71] HEIFEC: c) 43. o.

[72] HEIFEC: c) 44-45. o.

[73] BOGUSZLAVSZKIJ: a) 1980, 16. sz., 174. o.

[74] RUTHMAN: a) 1974, 2. sz., 7. o.

[75] M. AGURSZKIJ: 150. o.

[76] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 7. o.

[77] BICKERMAN: a) 70. o.

[78] LURJE: 8. o.

[79] KUSZKOVA: 1922. okt. 19. (144. sz.), 1-2. o.

[80] MASZLOV: 2. könyv, 41. o.

[81] MASZLOV: 2. könyv, 41., 42., 43., 155., 176-177. o.

[82] MASZLOV: 2. könyv, 42., 44–45. o.

[83] PASZMANYIK: b) 198-199. o.

[84] PASZMANYIK: b) 198., 200. o.

[85] LANDAU: 101. o.

[86] PASZMANYIK: a) 217. o.

[87] KOZAKOV: F. 1. E-60, 1. o.

[88] V. V. SULGIN: a) 41-43. o.

[89] LARIN: 254. o.

[90] RIMSZKIJ: 1923. szept. 7. (170. sz.), 3. o.

[91] LARIN: 240-244. o.

[92] LARIN: 244. o.

[93] LARIN: 47. o.

[94] LARIN: 35., 86., 102., 108-110., 120. o.

[95] LARIN: 121., 134., 135. o.

[96] LARIN: 144., 145., 148-149. o.

[97] LARIN: 238-240., 244-245., 247., 248. o.

[98] SZ. M. SCHWARZ: b) 8., 39. o.

[99] ALEKSZANDROVA: 290. o.

[100] SZ. M. SCHWARZ: b) 83-84. o.

[101] L. SZ.: 1928. máj. 17., 4. o.

[102] LARIN: 9., 119-120., 269-270., 276-277., 280-282. o.

[103] LARIN: 27., 45-46., 106., 116., 252., 254., 255., 257. o.

[104] LARIN: 138., 283., 288. o.

[105] LARIN: 259., 278. o.

[106] SZ. M. SCHWARZ: b) 72-73. o.

[107] SZ. M. SCHWARZ: b) 32. o.

[108] SZ. M. SCHWARZ: b) 88-89. o.

[109] SZ. M. SCHWARZ: b) 90-91. o.

[110] LANDAU: 101. o.

[111] SZ. M. SCHWARZ: b) 7 3., 74. o.

[112] NEP és a zsidók. In: *Jevrejszkaja tribuna*, 1923. szept. 21. (171. sz.), 3-4. o.

[113] **KZSE**, 8. köt., 170., 171. o.

[114] **KZSE**, 8. köt., 186. o.

[115] LARIN: 75., 77-80., 107. o.

[116] ARONSZON: d) 137. o.

[117] LARIN: 121-122. o.

[118] ETTINGER: h) 1970, 5. sz., 38-39. o.

[119] *Izvesztyija*, 1928. április 22., 7. o.

[120] **KZSE**, 8. köt., 187. o.

[121] **KZSE**, 8. köt., 161. o.

[122] **KZSE**, 8. köt., 188. n.

[123] ARONSZON: d) 136. o.

[124] NEP és a zsidók. In: *Jevrejszkaja tribuna*, 1923. szept. 21. (171. sz.), 3-4. o.

[125] SIMON: 22., 159., 192., 217., 237. o.

[126] BRUCKUSZ: 36. könyv; 511-512. o.

[127] BRUCKUSZ: 36. könyv; 513-518. o.

[128] PASZMANYIK: b) 198., 194., 195. o.

[129] V. I. LENIN: a) 32. köt., 201. o.

[130] SUTTON: 64-66., 193. o.

[131] V. I. LENIN: b) 53. köt., 267. o.

[132] BRUCKUSZ: 36. könyv, 525. o.

[133] BRUCKUSZ: 36. könyv, 529-526. o.

[134] LARIN: 293., 297-298. n.

[135] P. SZTRUVE: 1925. okt. 25. (145. sz.), 1. o.

[136] *Rul*, 1925 . okt. 1. (1469. sz.), 1. o.

[137] BENEGYIKTOV: 1925. nov. 6. (1699. sz.), 2. o.

[138] LARIN: 295., 296., 300-302. o.

[139] **KZSE**, 8. köt., 184. o.

[140] **KZSE**, 8. köt., 185., 188. o.

[141] **KZSE**, 6. köt., 139-140. o.

[142] LARIN: 74., 174., 175., 308. o.

[143] LARIN: 150-152., 233-234. o.

[144] *Izvesztyija*, 1928. máj. 1., 4. o.

[145] *Izvesztyija*, 1927. júl. 13., 4. o.

[146] *Izvesztyija*, 1927. júl. 13., 4. o.

[147] **KZSE**, 2. köt., 552. o., 4. köt., 599. n.

[148] ARONSZON: d) 137. o.

[149] LARIN: 97-98., 236. o.

[150] LARIN: 206. o.

[151] **KZSE**, 4. köt., 600. o.

[152] **KZSE**, 2. köt., 554. o.

[153] **KZSE**, 2. köt., 354. o.

[154] ARONSZON: d) 137. o.

[155] **KZSE**, 2. köt., 554. o.

[156] Hruscsov és a Birobidzsán-mítosz. In: *Szocialisztyicseszkij vesztnyik*, 1958, 7-8. sz., 142-143. o.

[157] Encyclopaedia Britannica, 15. had., 1981, X. köt., 817. o. 2. oszlop

[158] **KZSE**, 1. köt., 445-446. o.

[159] LARIN: 183-184. o.

[160] Hruscsov és a Birobidzsán-mítosz. In: *Szocialisztyicseszkij vesztnyik*, 1958, 7-8. sz., 144. o.

[161] LARIN: 188., 189. o.

[162] **KZSE**, 1. köt., 448. o., 8. köt., 188. o.

[163] LARIN: 184., 186-189. o.

[164] **KZSE**, 8. köt., 188. o.

[165] **KZSE**, 8. köt., 146. o.

[166] **KZSE**, 8. köt., 165-166. o.

[167] **KZSE**, 8. köt., 166. o.

[168] **KZSE**, 7. köt., 947.

[169] **KZSE**, 2. köt., 465. o.

[170] ARONSZON: d) 137. o.

[171] **KZSE**, 2. köt., 465. o.

[172] B. ORLOV: a) 1988, 60. sz., 161. o.

[173] L. SCHAPIRO: a) 167. o.

[174] Minden ország zsidóihoz! In: **OZS**, 5. o.

[175] PASZMANYIK: a) 214. o.

[176] PASZMANYIK: b) 195. o.

[177] **KZSE**, 2. köt., 439. o., **OZSE**, 2. köt., 432. o., B. Orlov: a) 1988, 60. sz., 161. o.

[178] Szluckij: 241-242., 246. o.

[179] **KZSE**, 2. köt., 422. o.

[180] Sz. Schwarz: 407. o.

[181] Larin: 56. o.

[182] **KZSE**, 1. köt., 326. o., 2. köt., 465. o., 6. köt., 125. n.

[183] Mark: a) 2 3 5-2 3 8. o.

[184] **KZSE**, 8. köt., 175. o.

[185] **KZSE**, 8. köt., 177-179., **OZSE**, 2. köt., 195-196. o.

[186] Mark: b) 324-229. o.

[187] Szluckij: 245., 247. o.

[188] **KZSE**, 8. köt., 174., 181-182. o.

[189] Szvet: b) 366-271. o.

[190] **KZSE**, 9. köt., 477. o.

[191] **KZSE**, 4. köt., 616. o.

[192] Szvet: b) 273-278. o.

[193] **KZSE**, 8. köt., 183. o.

[194] Levityina: a) 1984, 34. sz., 204. o.

[195] Schechtman: a) 321-323. o.

[196] **KZSE**, 8. köt., 200. o.

[197] **KZSE**, 8. köt., 201. o.

[198] **KZSE**, 5. o., 476. o., 7. köt., 948. o.

[199] Heifec: d) 74-79. o.

[200] Schechtman: a) 324-325. o.

[201] Paszmanyik: a) 214. o.

[202] **KZSE**, 7. köt., 948. o., Schechtman: a) 325-328. o.

[203] Bickerman: b) 92. o.

[204] Bickerman: b) 53. o.

[205] I. O. Levin: 138. o.

[206] LANDAU: 118. o.

[207] **KZSE**, 8. köt., 199. o.

[208] SZLIOZBERG: 3. köt., 376. o.

[209] IVANOVICS: a) 47. o.

[210] *Jerusalem Post,* 1973. ápr. 13., 1979. okt. 7.

[211] MARGOLINA: a) 106. o.

[212] M. AGURSZKIJ: 114. o.

[213] **KZSE**, 1. köt., 235. o.

[214] POZNER: b) 271. o.

[215] LARIN: 304. o.

[216] **KZSE**, 8. köt., 194. o.

[217] Zsinagógák elleni hadjárat Szovjet Oroszországban. In: *Jevrejszkaja tribuna,* 1922. ápr. 21. (120. sz.), 7. o.

[218] **KZSE**, 8. köt., 196. o.

[219] SZVET: c) 205-207. o.

[220] **KZSE**, 8. köt., 194. o.

[221] **KZSE**, 8. köt., 195. o.

[222] SZVET: c) 209. o.

[223] **KZSE**, 4. köt., 257. o.

[224] **KZSE**, 8. köt., 195. o.

[225] SZVET: c) 208. o.

[226] **KZSE**, 8. köt., 197. o.

[227] **KZSE**, 8. köt., 198. o.

[228] SZVET: c) 208-209. o.

[229] **KZSE**, 8. köt., 199. o.

[230] LARIN: 285. o.

[231] SZLUCKIJ: 246. o.

[232] **Negyven negyvened**: 1. köt., 13. o.; POZNER: b) 271. o.

[233] POPOVSZKIJ: 1981. szept. 20-26. (84. sz.), 7. o.

[234] **KZSE**, 4. köt., 275. o., OZSE, 3. köt., 439. o.

[235] **KZSE**, 1. köt., 653. o.

[236] **KZSE**, 4. köt., 276-277. o.

[237] TIRKOVA-WILLIAMS: b) 1990, 111. sz., 214-215. o.

[238] **KZSE**, 4. köt., 860-862. o.

[239] **KZSE**, 1. köt., 547. o.

[240] **KZSE**, 5. köt., 541-542. o.; **OZSE**, 2. köt., 86-87. o.

[241] **OZSE**, 1. köt., 377. o.

[242] **OZSE**, 2. köt., 287. o.

[243] **OZSE**, 1. köt., 288., 409. o.

[244] **OZSE**, 3. köt., 3 36. o.

[245] M. AGURSZKIJ: 240. o.

[246] M. AGURSZKIJ: 240-242., 244. o.

[247] *Izvesztyija*, 1927. okt. 13., 2. o.

[248] JAROSZLAVSZKIJ: 1927. nov. 12., 2. o.

[249] *Izvesztyija*, 1927. dec. 11., 1. o. 539

[250] *Izvesztyija*, 1927. dec. 22., 2-4. o., dec. 23., 4-5. o.

[251] **OZSE**, 2. köt., 93. o., 3. köt., 497. o.

[252] MARGOLINA: a) 84. o.

[253] POPOVSZKIJ: 1981. szept. 20-26. (84. sz.), 7. o.

[254] SZEMASKO: 1927. aug. 20., 3. o.

[255] ETTINGER: b) 1970, 5. sz., 38- 39. o.

[256] *Pravda*, 1925. aug. 13., 3. o.

[257] **Negyven negyvened**: 1. köt., 15. o.

[258] MARGOLINA: a) 79. o.

[259] A. VORONEL: f) 120. o.

[260] *Izvesztyija*, 1930. szept. 22., 1., 3-4. o., szept. 25., 1. o.

[261] STURMAN: c) 1990, 73. sz., 126-144. o.

[262] ZUNDELEVICH: 1983, 29. sz., 54. o.

[263] MARGOLINA: a) 144-145. o.

[264] SURMAK: 1994, 11. sz., 244. o.

7. FEJEZET

[1] *Izvesztyija*, 1928. jan. 22., 1. o.

[2] *Izvesztyija*, 1928. jan. 26., 3. o.

[3] SUTTON: 210., 212. o.

[4] SUTTON: 214., 215. o.

[5] A. VORONEL: a) 1986, 50. sz., 160. o.

[6] *Izvesztyija*, 1936. nov. 30., 2. o.

[7] **OZSE**.: 1. köt., 527-528. o.

[8] CONQUEST: 70., 73. o.

[9] **OZSE**, 3. köt., 95. o.

[10] *Izvesztyija*, 1930. júl. 14., 1. o.

[11] *Izvesztyija*, 1934. febr. 11., 1-2. o.

[12] **OZSE**, 2. köt., 163. o.

[13] **OZSE**, 3. köt., 189. o.

[14] **OZSE**, 3. köt., 283., 344. o.

[15] *Izvesztyija*, 1936. jan. 18., 1. o., febr. 6., 3. o.

[16] **OZSE**, 1. köt., 394. o.

[17] **OZSE**, 1. köt., 313. o.

[18] Ld. pl. *Izvesztyija*, 1930. júl. 12.; 1931. márc. 14. és 17.; 1934. jan. 6.; 1936. jan. 10., febr. 21.

[19] *Izvesztyija*, 1930. dec. 25., 1. o.

[20] *Izvesztyija*, 1931. márc. 14., 3-4. o.; márc. 17., 1-2. o.

[21] *Izvesztyija*, 1931. febr. 2., 4. o.; máj. 30., 1. o.

[22] *Izvesztyija*, 1936. febr. 20., 4. o.

[23] **OZSE**, 3. köt., 497. o.

[24] **OZSE**, 2. köt., 98., 256. o.

[25] **OZSE**, 1. köt., 418. o.

[26] **OZSE**, 1. köt., 483. o.

[27] Ld. pl. *Izvesztyija*, 1931. máj. 17., 3. o.

[28] *Izvesztyija*, 1936. dec. 9., 1. o.

[29] *Izvesztyija*, 1930. júl. 7., 2. o.

[30] **OZSE**, 1. köt., 222., 387. old; 3. köt., 237., 464. o.

[31] *Izvesztyija*, 1930. nov. 14., 2. o.; nov. 16., 4. o.

[32] *Izvesztyija*, 1931. febr. 13., 3. o.

[33] *Izvesztyija*, 1936. ápr. 9., 2. o.

[34] *Izvesztyija*, 1930. nov. 5., 2. o.; nov. 11., 5. o.

[35] *Izvesztyija*, 1936. jún. 11., 2. o.

[36] Boguszlavszkij: a) 1980, 16. sz., 174. o.

[37] *Izvesztyija*, 1931. ápr. 24., 2. o.

[38] *Izvesztyija*, 1930. máj. 18., 1. o.

[39] **KZSE**, 1988. 4. köt., 879. o.

[40] **OZSE**, 3. köt., 58. o.

[41] **OZSE**, 1. köt., 101. o.

[42] ABRAMOVICS: 1. köt., 61. o.

[43] **OZSE**, 1. köt., 63., 376., 515. o.; 2. köt., 120., 491. o.; 3. köt., 300-301. o.

[44] **OZSE**, 1. köt., 244., 350. o.; 2. köt., 78. o.; 3. köt., 179., 206-207., 493-494. o.; ABRAMOVICS: 1. köt., 62. o.

[45] KRICSEVSZKIJ: 343-344. o.; *Izvesztyija*, 1935. nov. 27., 1. o.; nov. 29., 1. o.

[46] *Izvesztyija*, 1935. nov. 27., 1. o.; nov. 29., 1. o.

[47] CONQUEST: 187. o.

[48] **OZSE**, 3. köt., 473. o.

[49] A. ORLOV: 1982, 67. sz., 202. o.

[50] **OZSE**, 2. köt., 62. o.

[51] *Izvesztyija*, 1936. szept. 27., 1. o.; szept. 30., 3. o.; **OZSE**, 1. köt., 124. o.

[52] **OZSE**, 2. köt., 187., 218., 432. o.; 3. köt., 358. o.

[53] A. KOKURIN, N. PETROV: 1997, 6. sz., 113-116. o.

[54] **OZSE**, 2. köt., 22., S 1-52., 3 89. o.

[55] A. Kokurin, N. Petrov: 1997, 6. sz., 118. o.

[56] **OZSE**, 2. köt., 293. o.; 3. köt., 311. o.

[57] **OZSE**, 1. köt., 170. o.

[58] Kosztircsenko: 210. o.

[59] Kurzívval a kivégzettek nevét és kivégzésük évét jelöltük; más esetekben az évszám a letartóztatás évét jelenti; külön tüntettük fel azokat, akik öngyilkosságot követtek el a letartóztatásukra várva és a börtönben elpusztultakat.

[60] Ld. pl. Petrov, Szkorkin,

[61] Szudoplatov: 440-441. o.

[62] *Izvesztyija*, 1992. máj. 16., 6. o.

[63] Zsirnov: 1990. okt. 28., 2. o.

[64] Conquest: 797-798. 0.

[65] Kricsevszkij: 343-344. o.

[66] Conquest: 459. o.

[67] Margolin: 1968. aug. S.

[68] Conquest: 427-428., 430. o.

[69] Ld. pl. Szuvenirov

[70] **OZSE**, 3. köt., 430. o.; Abramovics: 1. köt., 66. o.; V. Katuncev, I. Kotz: 1991, 6-7. sz., 17. o.

[71] **OZSE**, 3. köt., 82. o.; Abramovics: 1. köt., 64-66. o.

[72] Ivanovics: a) 43. o.

[73] Ivanovics: a) 44-46. o.

[74] V. I. Vernadszkij I. I. Petrunkevicshez írott, 1927. június 14-én kelt levele. In: *Novij mir*, 1989, 12. sz., 220. o.

[75] Heifec: e) 1989, 63. sz., 202. o.

[76] Margolina: a) 84. o.

[77] Carinnyik: 1984, 37. sz., 160. o.

[78] Sz. M. Schwarz: b) 8., 98-99., 107-108. o.

[79] *New York Times*, 1931. jan. 15., 9. o.

[80] SZTÁLIN: 13. köt., 28. o.

[81] *Izvesztyija*, 1936. nov. 30., 2. o.

[82] POZNER: b) 260. o.

[83] SZ. M. SCHWARZ: b) 118. o.

[84] IVANOVICS: a) 50., 51., 52. o.

[85] IVANOVICS: a) 51-52. o.

[86] B. ORLOV: a) 1988, 60. sz., 160. o.

[87] MARGOLIN: 1968. aug. 5.

[88] **KZSE**, 8. köt., 167. o.

[89] **KZSE**, 8. köt., 176. o.

[90] MARK: a) 239. o.

[91] **KZSE**, 8. köt., 176., 177., 179. o.

[92] **OZSE**, 2. köt., 58., 432. o.

[93] **KZSE**, 8. köt., 179., 181. o.

[94] MARK: b) 216. o.

[95] MARK: b) 230. o.

[96] **KZSE**, 8. köt., 182-183. o.

[97] **OZSE**, 1. köt., 1 S., 417. o.; 2. köt., 84. o.

[98] **KZSE**, 8. köt., 198-199. o.

[99] SZVET: c) 209. o. 541

[100] **OZSE**, 1. köt., 145. o.; 2. köt., 260. o.

[101] *Izvesztyija*, 1931. júl. 19., 2. o.

[102] **KZSE**, 8. köt., 173., 190., 193. o.

[103] *Izvesztyija*, 1930. dec. 12., 2. o.

[104] SZ. M. SCHWARZ: a) 170-171., 200. o.

[105] SZ. M. SCHWARZ: a) 177-178. o.

[106] SZ. M. SCHWARZ: a) 173., 180. o.

[107] *Izvesztyija*, 1936. okt. 26., 3. o.

[108] **OZSE**, 1. köt., 214. o.

[109] SZ. M. SCHWARZ: a) 176. o.

[110] **KZSE**, 8. köt., 190. o.

[111] SZ. M. SCHWARZ: a) 177. o.

[112] SZ. M. SCHWARZ: a) 178., 179. o.

[113] PELED: a) 1981, 17. sz., 116. o.

[114] **KZSE**, 5. köt., 477-478. o.

[115] ARONSZON: d) 137. o.

[116] LARIN: 245. o.

[117] **KZSE**, 8. köt., 190. o.

[118] **KZSE**, 8. köt., 190. o.

[119] POZNER: b) 264. o.

[120] KOSZTIRCSENKO: 198. o.

[121] **KZSE**, 8. köt., 190. o.

[122] ARONSZON: d) 138. o.

[123] ARONSZON: d) 140-141. o.

[124] **OZSE**, 2. köt., 150. o.

[125] SZVET: d) 256-262. o.

[126] **KZSE**, 2. köt., 393-394. o.

[127] JELAGIN: 340-345. o.

[128] **KZSE**, 4. kör., 277. o.

[129] **KZSE**, 4. kör., 275. o.

[130] **KZSE**, 4. köt., 277-278. o.

[131] **KZSE**, 4. köt., 116. o.

[132] **OZSE**, 1. köt., 245-246. o.

[133] KOPELEV: 56-57. o.

[134] **OZSE**, 1. köt., 108., 238-239. o.

[135] SZUDOPLATOV: 19. n.

[136] **KZSE**, 4. köt., 397. o.

[137] **KZSE**, 8. köt., 190-191. o.

[138] MININBERG: 16. o.

[139] WEISSBERG: 359-360. o.

[140] **KZSE**, 4. köt., 660. o.

[141] **OZSE**, 3. köt., 401. o.

[142] *Izvesztyija*, 1931. ápr. 7., 2. o.; ápr. 11., 3. o.; ápr. 12., 4. o.; **OZSE**, 2. köt., 61-62. o.

[143] **KZSE**, 8. köt., 191. o.

[144] **KZSE**, 8. köt., 191. o.

[145] SZ. M. SCHWARZ: b) 111-112., 114., 121-122. o.

[146] **OZSE**, 1. köt., 486. o.; 2. köt., 196. o.

[147] SZ. SCHWARZ: 410. o.

[148] SCHEINIS: 1992., 4. sz., 15. o.

[149] L. TROCKIJ: c) 1985, 87. sz., 226. o.

[150] KULISHER: 259. o.

[151] SZ. SCHWARZ: 33-34. o.

[152] *The Sentinel*, Chicago, XXXXIII. évf., 13. sz., 1946. június 27., 5. o.

[153] ARONSZON: d) 141. o.

[154] SCHECHTMAN: c) 221-222. o.

8. FEJEZET

[1] BADAS: 65-66. o.

[2] LEMPORT: 1991, 113. sz., 168. o.

[3] A. VORONEL: f) 28-29. o.

[4] HEIFEC: c) 93. o.

[5] SÜSSMAN: 1960. máj. 7., 3. o.

[6] BERGER: 148-164. o.

[7] *Izvesztyija*, 1933. aug. S., 1-2. o.

[8] Sztálin nevét viselő fehér-tengeri-balti-tengeri csatorna: Az építkezés története. Szerk.: M. GORKIJ, L. L. AVERBACH, SZ. G. FIRIN. (Moszkva): Isztorija Fabrik i Zavodov (üzemek és gyárak története), 1934.

[9] Frenkelről részletesebben a „Gulág szigetvilág”-ban

[10] MIRONOVA: 1989. ápr. 18., 1. o.

[11] **OZSE** 1994, 1. köt., 526-527. o.; 1995, 2. köt., 27. o.

[12] SZANDLER: 22., 62-64. o.

9. FEJEZET

[1] SCHECHTMAN: c) 225-226. o.

[2] A. GOLDSTEIN: 89.,92. o.

[3] *Rescue*: Infornnation Bulletin of the Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society (HIAS), 1946. július-augusztus (III. köt., 7-8. szám, 2. old.: SZ. SCHWARZ: 45. o.

[4] SZ. SCHWARZ: 55 . o.

[5] KAGANOVICS: 188. o. Idézet: SZ. SCHWARZ: 45-46. o.

[6] KUPOVECKIJ: 1995, 2(9). szám, 137., 145 ., 151. o.

[7] ARAD: a) 62. o.

[8] KUPOVECKIJ: 1995, 2(9). szám, 145. o.

[9] ARAD: a) 61. o.

[10] SZ. SCHWARZ: 181. o.

[11] KOSZTIRCSENKO: 431. o.

[12] **KZSE**, 4. köt., 167. o.

[13] SZ. M. SCHWARZ: a) 187. o.

[14] SCHECHTMAN: c) 226., 227. o.

[15] ARONSZON: d) 144. o.

[16] CIRJULNYIKOV: b) 1987, 96. szám, 151-152. o.

[17] SCHECHTMAN: c) 224. o.

[18] Szovjet hátorszság a nagy honvédő háború első időszakában: Gyűjtemény. Moszkva, 1988., 139. o.

[19] SZ. SCHWARZ: 53. o.

[20] MININBERG: 13. o.

[21] SZ. SCHWARZ: 53. o.

[22] SZ. SCHWARZ: 46., 53. o.

[23] ARAD: b) 1995, 2(9). sz., 23. o.

[24] SCHECHTMAN: c) 238. o.

[25] SCHECHTMAN: c) 237. o.

[26] I. V. Sztálin elvtársnak, az állami védelmi bizottság elnökének felszólalása a dolgozói küldöttek tanácsának 1941. nov. 6-i ünnepi ülésén, in: *Pravda*, 1941. nov. 7., 1-2. o.

[27] ARAD: b) 1995, 2(9). sz., 17. o.

[28] *Izvesztyija*, 1942. jan. 7., 1-2. o.

[29] SZ. SCHWARZ: 138-145. o.

[30] ARONSZON: d) 146. o.

[31] SCHWEIBISH: 1995, 2(9). sz., 47. o.

[32] *Pravda*, 1938. nov. 18., 1. o.

[33] *Pravda*, 1938. nov. 28., 2-3. o.

[34] ARAD: b) 1995, 2 (9). sz., 15-16. o.

[35] SCHWEIBISH: 1995, 2(9). sz., 47-48. o.

[36] **KZSE**, 8. köt., 223. o.

[37] **KZSE**, 8. köt., 49. o.

[38] KOSZTIRCSENKO: 231. o.

[39] KOSZTIRCSENKO: 233-235. o.

[40] ARONSZON: d) 148. o.

[41] SZUDOPLATOV: 465., 470. o.

[42] SZ. SCHWARZ: 239. o.

[43] KOSZTIRCSENKO: 237-239. o.

[44] SZ. SCHWARZ: 166-170. o.

[45] SUB: 145. o.

[46] KRICSEVSZKIJ: 344. o.

[47] SZTALINSZKIJ: 243-245. o.

[48] ARONSZON: d) 143. o.

[49] ANFILOV: 1991, 6-7. sz., 31. o.; **OZSE**, 2. köt., 276-277. o.

[50] ABRAMOVICS: 2. köt., 536-578. o.

[51] ARAD: a) 93. o.

[52] VISNYAK: 98. o.

[53] ARONSZON: d) 143. o.

[54] ABRAMOVICS: 2. köt., 548-555. o.

[55] **Cikkek a zsidó hősiességről**

[56] KOSZTIRCSENKO: 245. o. (hiv.: a korábbi SZKP KB mellett működő központi pártlevéltár, jelenleg RGASzPI F.: 17, op.: 125, tár. egys.: 127, 220. o.).

[57] ARAD: a) 128. o.

[58] MININBERG: 18., 444-445., 452., 474-475. o.

[59] SZ. SCHWARZ: 154–156. o.

[60] SZTALINSZKIJ: 250. o.

[61] ABRAMOVICS: 2. köt., 562. o.

[62] FREILICH: 1990, 3. sz., 132. o.

[63] LAZAREV: 2001, 6. sz., 167. o.

[64] SZ. SCHWARZ: 154. o.

[65] GLIKSMAN: 2. rész, 1947. júl., 17. o. Id.: SZ. SCHWARZ: 157. o.

[66] KZSE, 8. köt., 223. o.

[67] EHRLICH: 1948 októbere, 27. o. Id.: SZ. M. SCHWARZ: b) 192. o.

[68] ARAD: a) 128. o.

[69] SZTALINSZKIJ: 240. o.

[70] A. VORONEL: h) 1984, 34. sz., 146. o.

[71] **KZSE**, 1. köt., 690. o.; 4. köt. 159. o. A Szovjetunió című cikkében (8. köt., 224. o.) a **KZSE** az alábbi számokat közli: 450 ezer zsidó a szovjet hadsereg kötelékében, és még 25-30 ezer a partizáncsapatokban.

[72] ARAD: a) 102. o.

[73] ARAD: a) 86. o.

[74] **KZSE**, 8. köt., 441. o.

[75] ARAD: a) 98-102. o.

[76] Mondjuk úgy, hogy azt gondoljuk, hogy a „keletiek” létszáma, akiket még a németek bejövetele előtt mozgósítottak, valamivel kisebb volt, viszont a katonai szolgálatukat teljesítőknek a Szovjetunió lakosságához viszonyított átlagos aránya valamivel magasabb Arad J. számításainál.

[77] A jelenleg is megjelenő *Katonai Enciklopédiá*ban majdhogynem először jelentek meg adatok a nagy honvédő háború idején mozgósítottak létszámáról – 30 millió. Ld. (*Katonai Enciklopédia*): 8 kötetben. Moszkva: Vojenizdat, 2001. 5. köt., 182. o.

[78] **KZSE**, 7. köt., 385. o.

[79] **KZSE**, 1. köt., 686. o.

[80] **KZSE**, 1. köt., 686-687. o.

[81] ARAD: a) 118. o.

[82] ABRAMOVICS: 2. köt., 531-532. o.

[83] **KZSE**, 8. köt., 232. o.

[84] ARAD: a) 96. o.

[85] ARAD: 126. o.

[86] JU. KOLKER: 1987, 5. sz., 138. o.

[87] CSERTOK: *Russzkaja miszl*, 1992. máj. 1., 18. o.

[88] M. GOLDSTEIN: 1968. aug. 1., 10. o.

[89] **OZSE**, 1. köt., 296-297. o.

[90] ARTYEMJEV: 58-59. o.

[91] **KZSE**, 8. köt., 1051. o.; SZUDOPLATOV: 217-228. o.

[92] **KZSE**, S. köt., 83. o.; **Cikkek a zsidó hősiességről**, 1. köt., 405-430. o.

[93] **OZSE**, 3. köt., 383. o.

[94] KAGAN: 1990 novembere – 1991 januárja, 74. sz., 252. o. (Recenzió: DEGEN művére)

[95] KAGAN: 1990 novembere – 1991 januárja, 74. sz., 252. o. (Recenzió: DEGEN művére)

[96] LURJE: 77. o.

[97] ALEKSZANDROVA: 297. o.

[98] SZ. M. SCHWARZ: b) 197. o.

[99] SZ. SCHWARZ: 6. o.

[100] KOSZTIRCSENKO: 242. o.

[101] SZ. Schwarz: 157. o.

[102] GLIKSMAN: 2. rész, 1947. júl., 6. o. Id.: SZ. SCHWARZ: 157. o.

[103] SZ. M. SCHWARZ: b) 191. o.

[104] EHRLICH: 1948 októbere, 9. o. Id.: SZ. M. SCHWARZ: b) 192. o.

[105] EHRLICH: 1948 októbere, 26. o. Id.: SZ. M. SCHWARZ: b) 194. o.

[106] GLIKSMAN: 17. o. Id.: SZ. SCHWARZ: 159. o.

[107] GLIKSMAN: 15. o. Id.: SZ. SCHWARZ: 159. o.

[108] SZ. SCHWARZ: 157. o.

[109] SZ. SCHWARZ: 158. o.

[110] Bulletin of the Rescue Committee of the Jewish Agency for Palestine. 1945. március, 2-3. o. Id.: SZ. SCHWARZ: 160. o.

[111] SZ. SCHWARZ: 184. o.

[112] L. SCHAPIRO: b) 359. o.

[113] Trial of the major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg. 14. November 1945 – 1 October 1946. Nürnberg, 1949, 38. sz., 292-293. o. Iratsz.: 102-R. Id.: Sz. Schwarz: 101. o.

[114] SZ. SCHWARZ: 88. o.

[115] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. Iratsz.: 180-L. Id.: SZ. SCHWARZ: 89. o.

[116] GAR: 97. o.

[117] **KZSE**, 8. köt., 218. o.

[118] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. Iratsz.: 180-L. Id.: SZ. SCHWARZ: 89-90. o.

[119] **KZSE**, 8. köt., 218. o.

[120] **KZSE**, 8. köt., 218. o.

[121] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. hatsz.: 180-L. Id.: Sz. Schwarz: 90. o.

[122] KZSE, 8. köt., 218. o.

[123] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. hatsz.: 180-L. Id.: Sz. Schwarz: 89-90. o.

[124] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején (1941-1944): Dokumentumok és anyagok gyűjteménye. Arad J. szerk., Jeruzsálem: Jad Va-Sem, 1991, 12. o.

[125] Trial of the major War Criminals..., 37. sz., 672-683. o. hatsz.: 180-L. Id.: Sz. Schwarz: 91-92. o.

[126] **KZSE**, 8. köt., 218. o.

[127] Sz. M. Schwarz: b) 134-135. o.

[128] Sz. M. Schwarz: b) 132. o.

[129] Sz. M. Schwarz: b) 93. o.

[130] Schechtman: c) 235-236. o.

[131] Weiss: 1995, 2(9). sz., 106. o.

[132] Weiss: 1995, 2(9). sz., 105-106., 107. o.

[133] Weiss: 1995, 2(9). sz., 106-107. o.

[134] Sz. Schwarz: 98., 101. o.

[135] **KZSE**, 8. köt., 218. o.

[136] Sz. Schwarz: 99. o.

[137] A. Goldstein: 74. o.

[138] Sz. Schwarz: 102. o.

[139] Sz. Schwarz: 74., 90. o.

[140] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején 4. o.

[141] Sz. Schwarz: 65. o.

[142] Schechtman: c) 229. o.

[143] **KZSE**, 8. köt., 218. o.

[144] Forrásról forrásra a számok valamelyest különböznek. Ezeknek a pusztításoknak a statisztikáját valószínűleg lehetetlenség pontosan megállapítani. Ld.: A. Goldstein idézett cikkét az **OZSK** (1968) lapjain; ARAD: A szovjet zsidók elpusztítása...; A Szovjetunió in: **KZSE**, 8. köt.

[145] **KZSE**, 1. kör., 275. o.

[146] **KZSE**, 6. köt., 125-126. o.

[147] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 16. o.

[148] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 17. o.

[149] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 26-27. o.

[150] **KZSE**, 8. köt., 222. o.

[151] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 24. o.

[152] SZ. SCHWARZ: 108. o.

[153] SZ. SCHWARZ: 121-124. o.

[154] **KZSE**, 5. köt., 366. o.

[155] **OZSE**, 1. köt., 499. o.

[156] SZ. SCHWARZ: 127. o.

[157] SZ. SCHWARZ: 129. o.

[158] SZ. SCHWARZ: 125-126. o.

[159] SZ. SCHWARZ: 121., 128. o.

[160] A szovjet zsidók elpusztítása a német megszállás idején, 386-387. o.

[161] SZ. SCHWARZ: 132. o.

[162] SZ. SCHWARZ: 171-173. o.

[163] ARAD: a) 91. o.

[164] KUPOVECKIJ: 1995, 2(9). sz., 134-155. o.

[165] **KZSE**, 8. köt., 299. o.

[166] ANDREJEV JE. M., DARSZKIJ L. JE., HARKOVA T. L.: A Szovjetunió lakossága, 1922-1991. Moszkva, 1993, 78. o.

[167] **KZSE**, 4. köt., 175. o.

[168] KAGANSZKAJA: a) 1988, 58. sz., 144. o.

[169] GUTYINA: b) 1988, 58. sz., 191. o.

[170] KAGANSZKAJA: a) 1988, 58. sz., 141-142. o.

[171] MENESZ: 111. o.

[172] BEN-BARUCH: 1988, 58. sz., 197-198., 200. n.

[173] AVNERI: 1993, 85. sz., 132., 134., 139. o.

[174] HEIFEC: h) 1989, 64. sz., 218-219. o.

[175] MARGOLINA: a) 137-138. o.

[176] D. LEVIN: 1978, 1. sz., 55. o.

[177] HMELNYICKIJ: 1992, 80. sz., 175. o.

[178] MARGOLINA: b) 1991, 3. sz., 142. o.

[179] MARGOLINA: a) 150-151. o.

10. FEJEZET

[1] BICKERMAN: b) 80. o.

[2] SZ. SCHWARZ: 198. o.

[3] KOSZTIRCSENKO: 259-260. o.

[4] KOSZTIRCSENKO: 310. o.

[5] SZ. SCHWARZ: 181-182., 195. o.

[6] Hruscsov és a zsidókérdés. In: *Szocialisztyicseszkij vesztnyik*, 1961, 1. sz., 19. o.

[7] **KZSE**, 1996. 8. köt., 236. o.

[8] *Szocialisztyicseszkij vesztnyik*, 1961, 1. sz., 19-20. o.; **OZSK-2**, 146. o.

[9] Hruscsov és a Birobidzsán-mítosz. In: *Szocialisztyicseszkij vesztnyik*, 1958, 7-8. sz., 145. o.

[10] BLINKOVA: 1988, 12. sz., 12. o.

[11] KOSZTIRCSENKO: 430. o.

[12] E. MARKIS: 1982, 25. sz., 203. o.

[13] KOSZTIRCSENKO: 430. o.

[14] **KZSE**, 4. köt., 602. o.

[15] SZUDOPLATOV: 466-467. o.

[16] KOSZTIRCSENKO: 435. o.

[17] A Krím ügye. In: *Szocialisztyicseszkij vesztnyik*, 1957, 5. sz., 98. o.

[18] SZ. M. SCHWARZ: a) 189. o.

[19] SZ. M. SCHWARZ: a) 192., 195-196. o.

[20] SZ. SCHWARZ: 185-186. o.

[21] SZ. SCHWARZ: 130. o.

[22] SZ. SCHWARZ: 217-218. o.

[23] KOSZTIRCSENKO: 403-404. o.

[24] CIRJULNYIKOV: b) 1987, 96. sz., 156. o.

[25] CIRJULNYIKOV: b) 1987, 96. sz., 150. o.

[26] EHRENBURG: 1948. szept. 21., 3. o.

[27] KOSZTIRCSENKO: 353., 398. o.

[28] KOSZTIRCSENKO: 361., 363-364. o.

[29] KOSZTIRCSENKO: 366., 369. o.

[30] KOSZTIRCSENKO: 376., 379., 404. o.

[31] **KZSE**, 8. köt., 243. o:

[32] **KZSE**, 8. köt., 248. o.

[33] *Pravda*, 1949. jan. 28., 3. o.

[34] Idegen állásponton: a színházi kritikusok hazafiatlan csoportjának ármánykodásáról. In: *Kultura i zsizny*, 1949. jan. 30., 2-3. o.

[35] PERELMAN: a) 1977 , 23. sz., 216. o.

[36] KOSZTIRCSENKO: 321., 323. o.

[37] ARONSZON: d) 150. o.

[38] ARONSZON: d) 150. o.

[39] NEKRICS: 1981, 28. sz., 301-320. o.

[40] MININBERG: 413., 414., 415. o.

[41] MININBERG: 416., 417., 427., 430. o.

[42] MININBERG: 442. o.

[43] **KZSE**, 6. köt., 855. o.

[44] KOSZTIRCSENKO: 515., 518. o.

[45] **KZSE**, 8. köt., 190. o.

[46] DOMALSZKIJ: 1978, 25. sz., 120. o.

[47] MARGOLINA: a) 86. o.

[48] HEIFEC: c) 68-69. o.

[49] SZ. M. SCHWARZ: b) 225-226., 229. o.

[50] SZ. SCHWARZ: 161-163. o.; L. SCHAPIRO: b) 373. o.

[51] **KZSE**, 8. köt., 245. o.

[52] **KZSE**, 1. köt., 687. o.

[53] **KZSE**, 8. köt., 251. o.

[54] KOSZTIRCSENKO: 473. o.

[55] ARONSZON: d) 155-156. o.

[56] KOSZTIRCSENKO: 507. o.

[57] ARONSZON: d) 152. o.

[58] BOGUSZLAVSZKIJ: b) 1986, 47. sz., 102, o.

[59] KOSZTIRCSENKO: 504. o.

[60] CONQUEST: 168., 353., 738-739., 754., 756-757. o.

[61] A zsidó nacionalizmus feltámasztására tett kísérletek ellen. I. G. Ehrenburgnak J. V. Sztálinhoz intézett levele. Forrás: Az orosz történelem dokumentumai. Moszkva, 1997, 1. sz., 141-146. o.

[62] KOSZTIRCSENKO: 682., 693. o.

[63] **KZSE**, 8. köt., 254., 255. o.

[64] KOSZTIRCSENKO: 671-685. o.

[65] N. SCHAPIRO: 50. o.

[66] AVTORHANOV: 231-239. o.

[67] STURMAN: d) 1985, 42. sz., 140-141. o.

11. FEJEZET

[1] **KZSE**, 1996. 8. köt., 256. o.

[2] SZ. SCHWARZ: 247. o.

[3] SZ. SCHWARZ: 247-248. o.

[4] Hruscsov és a zsidókérdés. In: *Szocialisztyicseszkij vesztnyik*, 1961, 1. sz., 20. o.

[5] **KZSE**, 8. köt., 257. o.

[6] Hruscsov és a zsidókérdés. In: *Szocialisztyicseszkij vesztnyik*, 1961, 1. sz., 20. o.

[7] Hruscsov szavait Pierre Lochac, a francia küldöttség tolmácsa idézi beszámolójában. Réalités, Párizs, 1957. máj., 64-67., 101-104. o. – Mi pedig a *Szoc. vesztnyik* (1961, 1. sz., 21. o.) visszafordításából idézzük.

[8] SALSBERG: 1957. febr. – Id. a *Szocialisztyicseszkij vesztnyik* fordításában (1961, 1. sz., 20. o.)

[9] SZ. SCHWARZ: 250. o.

[10] SZ. SCHWARZ: 249-251. o.

[11] SZ. SCHWARZ: 241., 272. o.

[12] STERN: a) 1984, 38. sz., 132. o.

[13] HANDLER: 36-37. o.

[14] L. SCHAPIRO: b) 360-361. o.

[15] BURG: 1957. júl.-aug., 12. sz., 3 5. o.

[16] SZ. SCHWARZ: 238. o.

[17] SZ. SCHWARZ: 283-287. o.; **KZSE**, 8. köt., 258. o.

[18] SZ. SCHWARZ: 281. o.

[19] FINKELSTEIN: a) 1989, I. sz., 65-66. o.

[20] L. SCHAPIRO: b) 379-380. o.

[21] SZ. SCHWARZ: 280., 288. o.

[22] FINKELSTEIN: a) 1989, 1. sz., 66. o.

[23] SZ. SCHWARZ: 304–308. o.

[24] **KZSE**, 8. köt., 259. o.

[25] L. SCHAPIRO: b) 290. o.

[26] SZ. SCHWARZ: 290. o.

[27] SZ. SCHWARZ: 294–296. o.

[28] **KZSE**, 8. o., 258. o.

[29] Antiszemita gúnyirat a Szovjetunióban. In: *Szoc. vesztnyik*, 1965, 4. sz., 67. o.

[30] Antiszemita gúnyirat a Szovjet-unióban. In: *Szoc. vesztnyik*, 1965, 4. sz., 68-73. o.

[31] *Pravda*, 1964. ápr. 4., 4. o.

[32] *Izvesztyija*, 1964. ápr. 4., 4. o.

[33] SZ. SCHWARZ: 303. o.

[34] **OZSE**, 1994, I. köt., 448. o.

[35] RUTHMAN: c) 1974, 117. sz.; 185. o.

[36] DOMALSZKIJ: 1978, 26. sz., 113-114. o.

[37] **KZSE**, 8. köt., 298., 300. o.

[38] LJASZT: 1981, 21. sz., 112-113. o.

[39] ROSENBLUM, PERELMAN: 1977, 24. sz., 120. o.

[40] L. SCHAPIRO: b) 346. o.

[41] **KZSE**, 8. köt, 300. o.

[42] FINKELSTEIN: a) 1989, I. sz., 65. o.

[43] N. SCHAPIRO: 55. o.

[44] **KZSE**, 8. köt., 190, o.

[45] A Szovjetunió népgazdasága 1963-ban: Statisztikai évkönyv. Moszkva: Sztatyisztyika, 1965, 579. o.

[46] A Szovjetunió népgazdasága 1969-ben. Moszkva, 1970, 690. o.; A Szovjetunió népgazdasága 1972-ben. Moszkva, 1972, 651. o.

[47] DOMALSZKIJ: 1978, 25. sz., 120. o.

[48] FINKELSTEIN: a) 1989, 1. sz., 66. o.

[49] A. NOV, ZSD. NEWT: 1975, 180. o.

[50] HEIFEC: c) 63-65., 67., 70. o.

[51] L. SCHAPIRO: b) 363. o.

[52] L. SCHAPIRO: b) 363. o.

[53] *New York Times*, 1965. okt. 21., 47. o.

[54] PERELMAN: b) 1985, 87. sz., 147. o.

[55] FINKELSTEIN: a) 1989, 1. sz., 66. o.

[56] L. SCHAPIRO: b) 362. o.

[57] **KZSE**, 8. köt., 261. o.

[58] SZ. SCHWARZ: 326-327., 329. o.

[59] **KZSE**, 8. köt., 261. o.

[60] N. SCHAPIRO: 55. o.

[61] SZ. SCHWARZ: 330-333. o.

[62] SZ. SCHWARZ: 333-334. o.

[63] B. Russel és N. Sz. Hruscsov levélváltása. In: *Pravda,* 1963. márc. 1., 1. o.

[64] SZ. SCHWARZ: 421-422. o.

[65] FINKELSTEIN: a) 1989, 1. sz., 65. o.

[66] FINKELSTEIN: a) 1989, 1. sz., 66-67. o.

[67] N. SCHAPIRO: 48., 55. o.

[68] *Szocialisztyicseszkij vesztnyik*, 1959, 12. sz., 240-241. o.

[69] Sturman: e) 1978, 3. sz., 180. o.

[70] SZ. SCHWARZ: 395. o.

[71] FINKELSTEIN: a) 1989, 1. sz., 64-65. o.

[72] SZ. SCHWARZ: 372., 409. o.

[73] HEIFEC: f) 1987, 146. sz., 189. o.

[74] **KZSE**, 8. köt., 262-263. o.

[75] RUTHMAN: a) 1974, 4. év., 2. sz., 11. o.

[76] Sz. SZ. SCHWARZ: 371. o.

[77] Sorrendben: *Novij mir*, 1964, 12. sz.; ROLNYIKAJTE: 1965, 2. és 3. sz.

[78] Sz. SCHWARZ: 373. o.

[79] **KZSE**, 8. köt., 262., 264. o.

[80] **KZSE**, 8. köt., 295., 302. o.

[81] ROSENBLUM: 1977, 24. sz., 120. o.

[82] ZIEGELMAN-DIMERSZKAJA: 1978, 3. sz., 175. o.

[83] STERN: a) 1984, 38. sz., 135. o.

[84] L. SCHAPIRO: b) 379. o.

[85] STERN: b) 1981, 21. sz., 127. o.

[86] **„22”**, 1978, 1. sz., 204. o.

[87] ETHERMAN: a) 1987, 52. sz., 112. o.

[88] SCSARANSZKIJ: 1986, 49. sz., 111-112. o.

[89] B. ORLOV: c) 1975, 1. sz., 129., 132-133. o.

[90] BOGUSZLAVSZKIJ: c) 1985, 40. sz., 133., 134. o.

[91] Sz. SCHWARZ: 415. o.

[92] FEIN: 1976, 12. sz., 133-134. o.

[93] NUDELMAN: b) 1978, 3. sz., 144. o.

[94] FINKELSTEIN: a) 1989, 1. sz., 67. o.

[95] FINKELSTEIN: a) 1989, 1. sz., 67. o.

[96] **KZSE**, 8. köt., 267. o.

12. FEJEZET

[1] LEVITYINA: b) 1. köt., 24. o.

[2] MAYER: 1967. jún. 6., 3. o.

[3] MEDVED: 1997. júl. 28., 53. o.

[4] HEIFEC: c) 174. o.

[5] JU. KOLKER: 1987. ápr. 24., 12. o.

[6] POMERANZ: b) 269-276. o.

[7] S. MARKIS: a) 1980, 16. sz., 188. o.

[8] NUDELMAN: b) 1978, 3. sz., 147. o.

[9] F. KOLKER: 1983, 31. sz., 145. o.

[10] STERN: a) 1984, 16. sz., 169-174. o.

[11] BOGUSZLAVSZKIJ: a) 1980, 16. sz., 169-174. o.

[12] STERN: a) 1984, 38. sz., 130. o.

[13] BOGUSZLAVSZKIJ: a) 1980, 16. sz., 175. o.

[14] V. V. SULGIN: a) 49-50. o.

[15] D. LEVIN: 1978, 1. sz., 55. o.

[16] SZUKONYIK: 1977, 123. sz., 43-46. o.

[17] NUDELMAN: c) 1982, 24. sz., 112. o.

[18] A. VORONEL: i) 1978, 2. sz., 186. o.

[19] LEHRT: 1980, 6. sz., 5-6. o.

[20] RUBINSTEIN: a) 1975, 2. sz., 164. o.

[21] GALICS: 552., 556., 561-562. o.

[22] VOLIN: 632. o.

[23] RUBINSTEIN: a) 1975, 2. sz., 177. o.

13. FEJEZET

[1] SRAGIN: 160., 188-189. o.

[2] N. SULGIN: 1990, 3. sz., 2 7. o.

[3] MEYERSON-AKSZJONOV: 102. o.

[4] SRAGIN: 246., 249. o.

[5] ALTAJEV: 1970, 97. sz., 11. o.

[6] MEYERSON-AKSZJONOV: 102. o.

[7] PELED: a) 1981, 17. sz., 188. o.

[8] PRAT: 1980, 56. sz., 191. o.

[9] SRAGIN: 304. o.

[10] SRAGIN: 305. o.

[11] DEUTSCH: 1982, 26. sz., 156. o.

[12] HAZANOV: a) 1976, 8. sz., 143. o.

[13] HAZANOV: a) 1976, 8. sz., 141., 142., 144. o.

[14] BELINKOV: 323., 339., 346., 350. o.

[15] BELINKOV: 325-328., 337., 347., 355. o.

[16] N. SCHAPIRO: 50-51. o.

[17] *Novij amerikanyec*, 1982. márc. 23-29., 110. sz., 11. o.

[18] JAKOV: 1973. dec. 12. – Id.: *Novij zsurnal*, 1974, 117. sz., 190. o.

[19] AMRAM: a) 1979, 5. sz., 201. o.

[20] *Novoje russzkoje szlovo*, 1975. nov. 30., 3. o.

[21] ORLOV: 1984. máj. – jún., 3. sz., 12., 1 S. o.

[22] Horenstein: 1982, 65. sz., 125. o.

[23] POMERANZ: c) 143., 145., 161-162. o.

[24] Pomeranz: d) 1980, 12. sz., 129. o.

[25] POMERANZ: c) 157. o.

[26] POMERANZ: a) 1980, 6. sz., 21. o.

[27] FRANK: 1989. máj. 19., 13. o.

[28] AMRAM: b) 1978, 3. sz., 153. o.

[29] GUSSMAN: 1990, 70. sz., 139., 142. o.

[30] SRAGIN: 99. o.

[31] AMUSZIN: 1995, 96. sz., 191. o.

[32] SZERMAN: 1982, 26. sz., 210-212. o.

[33] SRAGIN: 158. o.

[34] MEYERSON-AKSZJONOV: 102. o.

[35] HAZANOV: b) 1982, 69. sz., 156., 158., 163. o.

[36] HAZANOV: a) 1976, 8. sz., 142. o.

[37] WEISSKOPF: 1981, 22. sz., 168. o.

[38] HAZANOV: c) 1986, 12. sz., 93-94. o.

[39] ZSIRNOV: 1990. okt. 28., 2. o.

[40] MORGULISZ: I. könyv, 18. o.

[41] RUTHMAN: b) 1973, 112. sz., 284-297. o.

[42] RUTHMAN: c) 1974, 117. sz., 178-189. o.; ugyanez angolul: *Soviet Jewish Affairs*, London, 1974, 4. évf., 2. sz., 3-11. o.

[43] HEIFEC: g) 1981, 27. sz., 209. o.

[44] HEIFEC: a) 1980, 14. sz., 162-163. o.

[45] HEIFEC: c) 42., 45. o.

[46] SZVETOV: Tárd ki az ajtót

[47] STEIN: 1987, 2. sz., 112. o.

[48] SCHNEERSON: a) 1981, 28. sz.; SCHNEERSON: b) 1990, 62. sz.

[49] KOMAROV: b)

[50] EPSTEIN

[51] ZEJEV: 1982. jún. 1-7., 120. sz., 37. o.

[52] BOGUSZLAVSZKIJ: a) 1980, 6. sz., 166-167., 170. o.

[53] D. MARKIS: 1981, 18. sz., 210. o.

[54] S. MARKIS: b) 1984, 38. sz., 218. o.

[55] SRAGIN: 159. o.

[56] S. MARKIS: a) 1980, 16. sz., 178-179., 180. o.

14. FEJEZET

[1] F. KOLKER: 1983, 31. sz., 145. o.

[2] BOGUSZLAVSZKIJ: d) 1978, 2. sz., 176. o.

[3] DOMALSZKIJ: 1978, 25. sz., 106-107. o.

[4] N. VORONEL: b) 1978, 2. sz., 150-151. o.

[5] DOMALSZKIJ: 1978, 25. sz., 129. o.

[5] STURMAN: f) 1980, 12. sz., 13 3. o.

[7] GALICS: 586. o.

[8] RANI AREN: 1981, 19. sz., 133-135., 137. o.

[9] POMERANZ: c) 161., 166. o.

[10] A. VORONEL: f) 122. o.

[11] DEUTSCH: 1982, 26. sz., 156. o.

[12] RUTHMAN: b) 1973, 112. sz., 286. o.

[13] BOGUSZLAVSZKIJ: a) 1980, 16. sz., 176. o.

[14] ILSZKIJ: 1977, 15. sz. – Id.: „22”, 1978, 1. sz., 202. o.

[15] ETHERMAN: b) 1986, 47. sz., 124. o.

[16] BOGUSZLAVSZKIJ: b) 1986, 47. sz., 102., 105-108. o.

[17] BOGUSZLAVSZKIJ: b) 1986, 47. sz., 109. o.

[18] BOGUSZLAVSZKIJ: e) 1982, 24. sz., 113. o.

[19] BOGUSZLAVSZKIJ: d) 1978, 2. sz., 176-177. o.

[20] OREN: 1979, 7. sz., 140. o.

[21] BOGUSZLAVSZKIJ: d) 1978, 2. sz., 17 7-178. o.

[22] BOGUSZLAVSZKIJ: b) 1986, 47. sz., 122, o.

[23] FEIN: 1976, 12. sz., 135. o.

[24] DOMALSZKIJ: 1978, 25. sz., 106. o.

[25] NUDELMAN: c) 1982, 24. sz., 141. o.

[26] RUBINSTEIN: b) 1976, 7. sz., 131. o.

[27] MANYEVICS: a) 1985, 85. sz., 230-231. o.

[28] PERELMAN: c) 1977, 24. sz., 128. o.

[29] **KZSE**: 1996. 8. köt., 380. o.

[30] A. VORONEL: j) 1983, 31. sz., 140. o.

[31] BOGUSZLAVSZKIJ: f) 1984, 38. sz., 156. o.

[32] F. KOLKER: 1983, 31. sz., 144. o.

[33] STERN a) 1980, 16. sz., 132., 133. o.

[34] MANYEVICS: b) 1985, 87. sz., 107-108. o.

[35] F. KOLKER: 1983, 31. sz., 144. o.

[36] PERELMAN: d) 1982, 66. sz., 152. o.

[37] CIRJULNYIKOV: c) 1986, 88. sz., 135. o.

[38] FEIN: 1976, 12. sz., 135-136. o.

[39] MANYEVICS: b) 1985, 87. sz., 111. o.

[40] FINKELSTEIN: b) 1984, 38. sz., 148. o.

[41] SZOTNYIKOVA: 1978, 25. sz., 214. o.

[42] NUDLER: 1982, 24. sz., 138. o.

[43] PERELMAN: e) 1977, 23. sz., 217. o.

[44] STERN: b) 1981, 21. sz., 126. o.

[45] MANYEVICS: b) 1985, 87. sz., 109-110. o.

[46] FREIMAN: 1983, 31. sz., 119. o.

[47] ETHERMAN: b) 1986, 47. sz., 126. o.

[48] B. ORLOV: d) 1977, 14. sz., 126. o.

[49] N. VORONEL: a) 1982, 24. sz., 117., 118. o.

[50] Z. LEVIN: 1982, 24. sz. 127. o.

[51] DOBROVICS: 1989, 67. sz., 218. o.

[52] A. VORONEL: j) 1983, 31. sz., 139-141. o.

[53] BOGUSZLAVSZKIJ: e) 1982, 24. sz., 139. o.

[54] BOGUSZLAVSZKIJ: b) 1986, 47. sz., 105. o.

[55] ETHERMAN: b) 1986, 47. sz., 136., 140. o.

[56] A. VORONEL: k) 1983, 31. sz., 119. o.

[57] KOPELEV: 61. o.

[58] NUDELMAN: d) 1979, 7. sz., 97. o.

[59] ANGENITZ: 1980, 15. sz., 166., 167. o.

[60] ETHERMAN: b) 1986, 47. sz., 125. o. 551

[61] BOGUSZLAVSZKIJ: a) 1980, ló. sz., 175. o.

[62] LJUBARSZKI: 1990, 109. sz., 129. o.

[63] HAZANOV: a) 1976, 8. sz., 143. o.

[64] LAZARIS: 1978, 2. sz., 207. o.

[65] MELCSUK: 1977, 23. sz., 213-214. o.

[66] LAZARIS: 1978, 2. sz., 200. o.

[67] AKSZJONOV-MEYERSON: 1979, 41. sz.

[68] SZUHAREVSZKAJA: 1984, 51. sz.

[69] SCHLOMOVITS: 1982, 24. sz., 138. o.

[70] HAZANOV: a) 1976, 8. sz., 139. o.

[71] B. ORLOV: c) 1975, 1. sz., 129., 127-128. o.

15. FEJEZET

[1] Bickerman: a) 17. o.

[2] Lurje: 160. o.

[3] Lurje: 64., 122., 159. o.

[4] Lurje: 160. o.

[5] Herschenson: 1981, 19. sz., 109-110. o.

[6] Cirjulnyikov: a) 1984, 77. sz., 148. o.

[7] Josua: 1982, 27. sz., 158. o.

[8] Brod: 1976, 11. sz., 197-198. o.

[9] Oz: b) 1991, 66. sz., 260. o.

[10] Josua: 1982, 27. sz., 159. o.

[11] Cirjulnyikov: a) 1984, 77. sz., 149-150. o.

[12] Szamorodnyijszkij: 1980, 15. sz., 153., 154. o.

[13] Fischtein: a) 1985, 40. sz., 112-114. o.

[14] Samir: 1982, 27. sz., 167. o.

[15] **ZSE**, 3. köt., 312. o.

[16] **ZSE**, 3. köt., 313. o.

[17] **ZSE**, 3. köt., 313. o.

[18] Krol: 187. o.

[19] Klauzner: 506. o.

[20] Herschenson: 1981, 19. sz., 111-115. o.

[21] Podgorec: 1985, 86. sz., 117. o.

[22] Levityina: a) 1984, 34. sz., 194. o.

[23] Boguszlavszkij: g) 1984, 35. sz., 125. o.

[24] Rapoport: 1978, 1. sz., 122. o.

[25] Ziegelman-Dimerszkaja: 1976, 3. sz., 173-174. o.

[26] Saked: 1982, 2 3. sz., 13 5. o.

[27] Zsabotyinszkij: a) 251., 260-263. o.

[28] Zsabotyinszkij: b) 76. o.

[29] **ZSE**, 4. köt., 560., 566-568. o.

[30] Ivanov és Herschenson: 60., 61. o.

[31] Rapoport: 1978, 1. sz., 123. o.

[32] Krol: 191-193. o.

[33] Brod: 1976, 11. sz., 198-199. o.

[34] Buber: 1976, 4. sz., 117. o.

[35] Koestler: 1978, 33. sz., 104-107., 110. o.

[36] Koestler: 1978, 33. sz., 112. o.

[37] Koestler: 1978, 33. sz., 117., 126. o.

[38] Boguszlavszkij: c) 1985, 40. sz., 135. o.

[39] Josua: 1982, 27. sz., 159. o.

[40] Wiener: 1983, 32. sz., 204-205. o.

[41] M. Goldstein: 1968. febr. 29., 5. o.

[42] Kaganszkaja: b) 1990, 70. sz., 111. o.

[43] N. Voronel: a) 1982, 24. sz., 131. o.

[44] Csernyak: 1990, 70. sz., 1] 1. o.

[45] Katzenelenbeugen: 1989, 64. sz., 180. o.

[46] Liebler: 1995, 95. sz., 168. o.

[47] Gutyina: a) 1981, 19. sz., 124. o.

[48] Kaganszkaja: a) 1988, 58. sz., 141. o.

[49] Liebler: 1995, 95. sz., 149-150., 154., 157. o.

[50] Margolina: a) 95., 99. o.

[51] Margolina: b) 1991, 3. sz., 143. o.

[52] Liebler: 1995, 95. sz., 150., 155. o.

[53] Podgorec: 1985, 86. sz., 113., 120. o.

[54] Bar-Sella: 1988, 58. sz., 182-184. o.

[55] Fischtein: a) 1985, 40. sz., 112. o.

[56] Liebler: 1995, 95. sz., 152. o.

[57] Fischtein: b) 1984, 39. sz., 135. o.

[58] N. Voronel: a) 1982, 24. sz., 118. o.

[59] Fischtein: a) 198>, 40. sz., 114. o.

[60] LIEBLER: 1995, 95. sz., 156. o.

[61] NORDEN: 1991, 79. sz., 126. o.

[62] LIEBLER: 1995, 95. sz., 151., 152. o.

[63] **KZSE**, 996. 8. köt., 303. o., 15. tábl.

[64] LIEBLER: 1995, 95. sz., 156. o.

[65] GUTYINA: a) 1981, 19. sz., 125. o.

[66] CIRJULNYIKOV: a) 1984, 77. sz., 148. o.

[67] LIEBLER: 1995, 95. sz., 165. o.

[68] BAR-SELLA: 1988, 58. sz., 184. o.

[69] JOSUA: 1982, 27. sz., 1_58. o.

[70] PELED: b) 1983, 30. sz., 125. o.

[71] FISCHTEIN: a) 1985, 40. sz., 115., 116. o.

[72] NORDEN: 1991, 79. sz., 120., 130-131. o.

[73] BICKERMAN: a) 62. o.

[74] ETTINGER: c) 587. o.

[75] ETHERMAN: b) 1986, 47. sz., 123-124. o.

[76] LVOV: b) 1980, 52. sz., 183-184. o.

[77] ZSABOTYINSZKIJ: a) 251. o.

[78] RANI AREN: 1981, 19. sz., 135-136. o.

[79] SZLIOZBERG: 1. köt., 4. o.

[80] S. MARKIS: a) 1980, 16. sz., 189. o.

[81] ZIEGELMAN-DIMERSZKAJA: 1978, 3. sz., 175. o.

[82] STERN: b) 1981, 21. sz., 127. o.

[83] RAPOPORT: 1978, 1. sz., 123. o.

[84] IVANOVICS: b) 1. köt., 29. o.

[85] NUDELMAN: d) 1979, 7. sz., 95-96. o.

[86] L-SZKIJ: 1981, 21. sz., 150. o.

AZ IRODALOMJEGYZÉKBEN TALÁLHATÓ RÖVIDÍTÉSEK

„22”: A Szovjetunióból Izraelbe emigrált zsidó értelmiségiek közéleti és irodalmi szemléje (*Obscsesztvenno-politicseszkij i lityeraturnij zsurnal jevrejszkoj intelligencii iz SzSzSzR v Izrailje*), Tel-Aviv.

A zsidók és az orosz forradalom: Anyagok és kutatások. Szerk. és összeáll.: O. V. Budnyickij. Moszkva; Jeruzsálem: Gesarim, 1999.

Birzsevije vedomosztyi: Tőzsde Közlöny.

Bolsevikok, 1903-1916: Bolsevikok: A bolsevizmus történetével kapcsolatos, az 1903-1916-os évekből, az egykori moszkvai védelmi osztálytól származó iratok (*Bolseviki: dokumenti po isztorii bolsevizma sz 1903 po 1916 god bivs. Moszkovszkava Ohrannava Otgyelenyija*). New York: Telex, 1990.

Cerkovnije vedomosztyi: Egyházi Hírek. Petrográd

Cikkek a zsidó hősiességről: 3 kötetben. Összeáll.: G. Sz. Schapiro, Sz. L. Averbuch. Kijev; Tel-Aviv, 1994-1997.

Encyclopaedia Judaica: Jerusalem, Keter Publishing House, 1971, 14. kiadás.

Feletoni: Tárcagyűjtemény.

Granyi: Élek – Az irodalom, művészet, tudomány és a közéleti és politikai gondolat folyóirata. Frankfurt am Main.

Great Jewish Speeches Throughout History, szerk., kiad. Steve Israel, Seth Forman. Northvale (New Jersey); London: Jason Aronson Inc., 1994.

Gyelo naroda: A Nép Ügye.

Gyeny: A Nap.

Idegenek oldalán: Történelmi és irodalmi gyűjtemények. Szerk.: Sz. P. Melgunov. Berlin: Vataga; Prága: Plamja, 1925.

IM: Az Idő és Mi (*Vremja i mi*). Az irodalom és a társadalmi problémák nemzetközi folyóirata.

Izvesztyija: Hírek (*Izvesztyija petrogradszkava Szovjeta Rabocsih i Szoldatszkih Deputatov*). A petrográdi munkás- és katonaképviselők tanácsának hírei.

Jevrejszkaja tribuna: Zsidó Tribün. Az orosz zsidók érdeklődésének szentelt hetilap. Párizs.

Kontinens: (*Kontinent*). Irodalmi, társadalmi, politikai és vallási folyóirat.

KZSE: Kis Zsidó Enciklopédia. (*Kratkaja Jevrejszkaja Enciklopegyija*). Jeruzsálem. Zsidó közösségek tanulmányozására létrejött társaság kiadványa.

Levéltár: Oroszországi Föderáció szövetségi biztonsági szolgálatának állami levéltára, Moszkva.

Lityeraturnij kurjer: Irodalmi Kurír. Negyedévi kiadvány, USA.

Nasa sztrana: A Mi Országunk, Tel-Aviv.

Negyven negyvened: Minden moszkvai templom fényképalbuma és mutatója. Összeáll.: Sz. Zvonarjov (P. Palamarcsuk). Párizs: YMCA-Press, 1988.

Novaja gazeta: Új Újság, New York.

Novaja zarja: Új Hajnal, San Francisco.

Novij amerikanyec: Új Amerikai, New York.

Novij kolokol: Új Harang. Irodalmi és publicisztikai gyűjtemény. London, 1972.

Novij mir: Új Világ.

Novij zsurnal: Új Újság, New York.

Novoje russzkoje szlovo: Új Orosz Szó, New York.

NSZE: Nagy Szovjet Enciklopédia (*Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopegyija*). 1. kiadás, Moszkva, 1932.

Obscseje gyelo: Közös Ügy.

Overman: Az októberi forradalom az amerikai szenátorok ítélőszéke előtt: a szenátus „Overman-bizottságának” hivatalos beszámolója (*Oktyabrszkaja revoljucija pered*

szudom amerikanszkih szenatorov: Oficialnij otcsot «overmenszkoj komisszii» Szenata). Moszkva; Leningrád: GIZ, 1927.

OZS: Oroszország és a zsidók (*Rosszija i Jevreji*). 1. gyűjteményes kötet. Külföldön élő orosz zsidók hazai egylete. Párizs: YMCA-Press, 1978. (1. kiadás. Berlin: Osznova, 1924.)

OZSE: Orosz Zsidók Enciklopédiája (*Rosszijszkaja Jevrejszkaja Enciklopegyija*). 2., javított és bővített kiadás. Moszkva, 1995, 2.

OZSK-I: Az orosz zsidók könyve: az 1860-as évektől az 1917-es forradalomig. New York; Orosz Zsidók Szövetsége, 1960.

OZSK-2: Az orosz zsidók könyve, 1917-1967 (*Knyiga o russzkom jevrejsztve*, 1917-1967). New York; Orosz Zsidók Egyesülete, 1968.

Puty: Út. Pravoszláv almanach. New York.

Rabocsaja Moszkva: Munkás Moszkva.

Recs: A Szózat.

Rogyina: Haza.

Rosszkaja miszl: Orosz Gondolat.

Rosszkaja volja: Orosz Akarat.

Russzkij kolokol: Orosz Harang.

Scsit: Irodalmi szöveggyűjtemény, amelynek 3. kiegészített kiadása L. Andrejev, M. Gorkij és F. Szologub szerkesztésében jelent meg a társaság az oroszországi zsidóság életének tanulmányozására elnevezésű szervezet kiadásában, Moszkva, 1916.

Szamoszoznanyije: Öntudat. Cikkgyűjtemény. New York: Krónika, 1976.

Szem dnyej: Hét Nap, New York.

Szintaxis: Publicisztika, kritika, polémia, Párizs.

Szocialisztyicseszkij vesztnyik, New York.

Szoversenno szekretno: Teljesen Titkos, Moszkva.

Szovremennije zapiszki: Mai Feljegyzések, Párizs, 1928.

Sztrana i mir: Ország és Világ: társadalompolitikai, gazdasági és kultúrfilozófiai folyóirat. München.

Sztrelec: Nyilas, Jersey City.

Szvobodnaja miszl: Szabad Gondolat.

Voszhod: Napkelte, Szentpétervár.

Vörös kozákság: a veteránok visszaemlékezései (*Cservonnoje kazacsesztvo: voszpominanyije veteranov*). (Gyűjt.). Moszkva: Vojenizdat, 1969.

Známja: Lobogó.

ZSE: Zsidó Enciklopédia (*Jevrejszkaja Enciklopegyija*) 16 kötetben, Szentpétervár: Tudományos Zsidó Kiadványok Társasága és Brockhaus-Efron Kiadó 1906-1913.

Zsidópogromok, 1918-1921. (*Jevrejszkije pogromi, 1918-1921*). Összeáll.: Z. Sz. Osztrovszkij. Moszkva: Akc. obsesztvo Skola i knyiga, 1926.

Zsidók az orosz emigráció kultúrájában: Cikkek, publikációk, visszaemlékezések és esszék S kötetben. Jeruzsálem, 1992-1996. Összeállította: Parhomovszkij M. Az orosz zsidóság az emigrációban: cikkek, publikációk, visszaemlékezések és esszék. Jeruzsálem, 1998-. Összeállította és szerk.: Parhomovszkij M. és mások.

ZSV-1: A Zsidók Világa, az Orosz Zsidó Értelmiség Egyesületének kiadásában, Párizs. 1939.

ZSV-2: A Zsidók Világa 2. gyűjt. Orosz Zsidók Egyesületének kiadásában, New York. 1944.

IRODALOMJEGYZÉK

ABRAMOVICS, A.: A döntő háborúban: a szovjet zsidók részvétele és szerepe a nácizmus elleni háborúban (*V resajusej vojne: Ucsasztyije i rolj jevrejev SzSzSzR v vojne protyiv fasizma*). 2. kiad., Tel-Aviv, 1982.

AGURSZKIJ, M.: A nemzeti bolsevizmus ideológiája (*Ideologija nacional-bolsevizma*). Párizs: YMCA-Press, 1980.

AGURSZKIJ, Sz.: Zsidó munkás a kommunista mozgalomban (*Jevrejszkij rabocsij v kommuniszticseszkom dvizsenyija*). Minszk: GIZ, 1926.

AKSZJONOV-MEYERSON, M.: A zsidó kivonulás oroszországi távlatai (*Jevrejszkij iszhod b rosszijszkoj perszpektyive*), in: **IM**.

ALEKSZANDROVA, V.: Zsidók a szovjet irodalomban (*Jevreji v szovjetszkoj lityerature*), in: **OZSK-2**.

ALTAJEV, O.: Az értelmiség kettős tudata és a pszeudokultúra (*Dvojnoje szoznanyije intelligencii v pszevdo-kulturi*), in: Az orosz keresztény diákmozgalom hírlapja. Párizs-New York.

AMRAM:

a) Kilökődési reakció (*Reakcija ottorzsenija*), in: **„22”.**
b) Szovjet antiszemitizmus – okok és előrejelzések (szeminárium) [*Szovjetszkij antiszemitizm – pricsini i prognozi (Szeminar)*], in: **„22”.**

AMUSZIN, M.: Pétervári rémségek (*Peterburgszkije sztrasztyi*), in: **„22”**.

ANFILOV, V.: Hogyan „igazolta magát” Sztálin (*Kak „opravgyalszja” Sztalin*), in: Rogyina.

ANGENITZ, JE.: Leereszkedés a mélységbe (*Szpuszk v bezdnu*), in: **„22”**.

ARAD, J.:

a) Holokauszt: az európai zsidóság katasztrófája (1933-

1945) [*Holokauszt: Katasztrofa jevropejszkava jevrejsztva (1933-1945)*]. Jeruzsálem, 1990.
b) A szovjet vezetés viszonya a holokauszthoz (*Otnasenyije szovjetszkava rukavodsztva k Holokausztu*), in: A Moszkvai Zsidó Egyetem Értesítője.

ARENDT, H.: Antiszemitizmus (*Antiszemitizm*), in: **Szintaxis**.

ARONSZON, G.:
a) Interjú a „Szabadság” Rádiónak (*Intervju radiosztancii „Szvaboda”*), in: Visszaemlékezések az 1917-es forradalomról. 66. interjú. München, 1966.
b) Forradalmi ifjúság: visszaemlékezések (*Revoljucionnaja junoszty: Voszpominanyija*) 1903-1917, in: Inter-University Project on the History of the Menshevik Movement, 6. sz. irat. New York, 1961.
c) A zsidó közvélemény Oroszországban 1917-1918-ban (*Jevrejszkaja obscsesztvennoszty v Rosszii v 1917-1918*), in: **OZSK-2**.
d) A zsidókérdés Sztálin korában (*Jevrejszkij vaprosz b epohu Sztalina*), in: **OZSK-2**.

ARTYEMJEV, A. P.: A Szovjetunió népeinek testvéri harctéri szövetsége a nagy honvédő háború idefen (*Bratszkij bojevoj szojuz narodov SzSzSzR v Velikoj Atecsesztvennoj Vojne*). Moszkva: Miszl, 1975,

ASZTRAHAN, H. M.: Bolsevikok és politikai ellenfeleik 1917-ben (*Bolseviki i ih polticseszkije protyivnyiki*). Leningrád, 1973.

AVINERI, S.: Visszatérés a történelembe (*Vozvrascsenyije v isztoriju*), in: **„22”**.

AVNERI, U.: Adolf Hitler utolsó bosszúja (*Poszlednyij meszty Adolfa Gitlera*), in: **„22”**.

AVTORHANOV, A.: Sztálin halálának rejtélye (Berija összeesküvése) [*Zagadka szmertyi Sztalina: (Zagovor Berija)*]. Frankfurt am Main: Poszev, 1976.

AZBEL, D.: Előtte, közben és utána (*Do, vo vremja i poszle*), in: **IM**.

BADAS, SZ.: Kolima, édes Kolima... (Kolima, ti maja Kolima...). New York: Effect Publishing Inc., 1986.

BALK, A.: A cári Petrográd utolsó öt napja (*Poszlednyije pjáty dnyej carszkava Petrograda*) (1917. február 23-28.): Az utolsó petrográdi polgármester naplója. Hoover Intézet Gyűjteménye. Gépelt kézirat.

BAR-SELLA, Z.: Az iszlám fundamentalizmus és a zsidó állam (*Iszlamszkij fundamentalizm i jevrejszkoje goszudarsztvo*), in: **„22”**.

BATAULT, G.: Le problème juif. 5 edition, Paris, 1921.

BELINKOV, A.: Rabok országa, urak hazája... (*Sztrana rabov, sztrana goszpod...*), in: Novij kolokol.

BELLOC: The Jews, London, 1922.

BEN-BARUCH: Az árnyék (Teny), in: **„22”**.

BENEGYIKTOV, M.: A zsidók letelepítése a Szovjetunióban (*Jevrejszkaja kolonizacija v SzSzSzR*), in: Poszlednyije novosztyi.

BERGER, L: Egy nemzedék pusztulása: visszaemlékezések (*Krusenyije pakalenyija: Voszpominanyija*). Ford. ang. Firenze: Edizioni Aurora, 1973.

BERGYAJEV, NY.:
a) Az egyenlőtlenség filozófiája (*Filoszofija nyeravensztva*). Párizs: YMCA-Press, 1970.
b) Kereszténység vagy antiszemitizmus (A zsidóság vallási sorsa) [*Hrisztyiansztvo i antiszemitizm (Religioznaja szugyba jevrejsztva)*]. Párizs: A Vallásfilozófiai Akadémia kiadványa. 1938.

BICKERMAN I. M.:
a) A zsidók öntudatosodása felé: amik voltunk, amikké váltunk, amiknek lennünk kéne (*K szamopoznanyiju jevreja: Csem mi bili, csem mi sztali, csem mi dolzsni bity*), Párizs, 1939.
b) Oroszország és az orosz zsidók (*Rosszija i Russzkoje jevrejsztvo*), in: **OZS**.

BLINKOVA, M.: Ismeret és vélemény (*Znanyije i mnyenyije*), in: Sztrelec.

BOGUSZLAVSZKIJ, V.:
a) Kunyajev védelmében (*V zascsitu Kunyajeva*), in: **„22”**.

b) A kezdeteknél (*U isztokov*), in: **„22”**.
c) Gálutnak – reménnyel. (*Galutu – sz nagyezsdoj*), in: **„22”**.
d) Az orosz alija apái és gyermekei (*Atci i gyetyi russzkoj alii*), in: **„22”**.
e) Nézz vissza merengve... (kerekasztal) [*Ogljanyisz v razdumje... (Kruglij sztol)*], in: **„22”**.
f) Ők semmit sem értettek meg (*Onyi nyicsevo nye ponyjili*), in: **„22”**.
g) Lapszéli jegyzetek (*Zametki na poljah*), in: **„22”**.

BROD, M.: Távolságtartó szerelem (*Ljubov na rassztojanyii*), in: **IM**.

BRUCKUSZ, B.: Zsidó lakosság a kommunista hatalom idején (*Jevrejszkoje naszelenyije pod kommuniszticseszkoj vlasztyju*), in: Szovremennije Zapiszki.

BUBER, M.: Nemzeti istenek és Izrael Istene (*Nacionalnyije bogi i Bog Izrailja*), in: **IM**.

BUHARIN, N.: Beszámoló a XXIV. leningrádi kormányzósági pártkonferencián (*Doklad ha XXIV Lenyingradszkoj gubpartkonferencii*), in: Pravda.

BULGAKOV, SZ.:
a) Rasszizmus és kereszténység. A kereszténység és a zsidókérdés (*Raszizm i hrisztyiansztvo. Hrisztyiansztvo i jevrejszkij vopros*z). Párizs: YMCA-Press, 1991.
b) Sion (*Szion*), in: Kereszténység és a zsidókérdés. Párizs: YMCA-Press, 1991.

BURG, D.: Die Judenfrage in der Sowietunion. Der Anti-kommunist. München.

CARINNYIK, M.: Ukrán-zsidó párbeszéd (*Ukrainszko-Jevrejszkij dialog*), in: **„22”**.

CIRJULNYIKOV, SZ.:
a) A zsidó anomália filozófiája (*Filoszofija jevrejszkoj anomalii*), in: **IM**.
b) Szovjetunió, a zsidók és Izrael (*SzSzSzR, jevreji i Izrail*), in: **IM**.
c) Izrael – 1986-ban (*Izrail – god 1986*), in: **IM**.

CLAUDE ANET: Az orosz forradalom: 1917 júniusa-novembere (La révolution russe: Juin-Novembre 1917). Párizs, Payot et Cie, 1918.

COHEN, M. J.: Churchill and the Jews. London; Totowa, NJ: Frank Cass, 1918.

CONQUEST, R.: A nagy terror (*Bolsoj terror*). Fordítás angolból. Firenze: Edizioni Aurora, 1974.

CSERNYAK A.: Einstein ismeretlen levele (*Nyeizvesztnoje piszmo Ejnstejna*), in: **„22”**.

DEGEN L: A szolgaság házából. Tel-Aviv: Moria, 1986.

DEUTSCH, M.: Egy kívülálló feljegyzései (*Zapiszki posztaronnevo*), in: **„22”**.

DIMANSTEIN, Sz.: Forradalmi mozgalom a zsidók körében (*Revoljucionnoje dvizsenyije szregyi jevrejev*), in: A forradalmi mozgalom története vázlatokban. Szerk.: M. N. Pokrovszkij. Moszkva, Leningrád: GIZ, 1927.

DOBROVICS, A.: (Levél a szerkesztőségbe) (*Piszmo v redakciju*), in: **„22”.**

DOMALSZKIJ, L: A gyűlölet technológiája (*Tehnologija Nyenavisztyi*), in: **IM**.

DOSZTOJEVSZKIJ, F. M.: Egy író naplója (*Dnyevnyik piszatyelja: za 1877. 1880 i 1881 godi*) Moszkva, Leningrád: GIZ, 1929.

EHRENBURG, 1.: Egy levél kapcsán (*Po povodu adnova piszma*), in: Pravda.

EHRLICH, R.: Summary Report on Eighteen Intensive Interviews with Jewish DP's from Poland and the Soviet Union. A New York-i Amerikai Zsidó Bizottság levéltára.

ELDAD, L:

a) Zsidó anomália három dimenzióban (*Jevrejszkaja anomalija b trjoh izmerenyijah*), in: **IM**.

b) Kik is hát Zsabotyinszkij örökösei? (*Tak kto zse naszlednyiki Zsabotinszkava?*) (interjú), in: **„22”**.

EPSTEIN, J.: Operation Keelhaul: The Story of Forced Repatriation from 1944 to the Present. Old Greenwich, Connecticut: Devin-Adair, 1973.

ETHERMAN, A.:
a) Az igazság közelről (*Isztyina sz blizkava rassztojanyija*), in: **„22”**.
b) A harmadik nemzedék (interjú) [*Tretyje pakalenyije: (Intervju)*], in: **„22”**.

ETTINGER, S.:
a) Orosz nyelvű zsidó kisenciklopédia (*Kratkaja jevrejszkaja enciklopegyija na russzkom jazike*) (interjú a szerkesztői gárdával), in: **„22”**.
b) Russian Society and the Jews, in: Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs.
c) A legújabb korszak (*Novejsij period*), in: A zsidó nép története. Szerk.: Ettinger S., Jeruzsálem: Gesarim; Moszkva: Moszti kulturi, 2001.

FEDOTOV, G. P.: Oroszország arca. Cikkgyűjtemény (1918-1931) [*Lico Rossziji: Szb. sztatyjej(I 918-1931)*]. Párizs, YMCA-Press, 1967.

FEIN, G.: Jól megfizetett portások szerepében (*V roli viszokooplacsivaemih svejcarov*), in: **IM**.

FINKELSTEIN, E.:
a) Zsidók a Szovjetunióban: belépés a XXI. századba (*Jevreji b SzSzSzR: Puty v dvadcaty pervij vek*), in: Sztrana i mir.
b) A híd, amely összeomlott... (*Moszt, kotorij ruhnul...*), in: **„22”**.

FISCHTEIN, E.:
a) A gálutból szeretettel (*Iz galuta sz ljubovju*), in: **„22”**.
b) Félelem nélkül tekintünk hátra... (*Gljagyim mi nazad bez bojanyje...*), in: **„22”**.

FRANK, L.: Még egyszer az „oroszkérdésről” (*Jiso raz o „russzkom voprosze”*), in: Russzkaja miszl.

FREILICH, SZ..: Egy ütközet története (*Isztorija odnova boja*), in: Filmforgatókönyvek, Moszkva.

FREIMAN, G.: Párbeszéd az alijáról és az emigrációról (A. Voronellel) [*Dialog ob alije i emigracii (sz A. Voronelem)*], in: **„22”**.

GALICS, A.: Dalok. Versek. Költemények. Filmnovella. Színdarab. Cikkek. (*Pesznyi. Sztyihi. Poemi. Kinopoveszty. Pjesza. Sztatyi.*). Jekatyerinburg: U-Faktorija, 1998 (**A könyv szövegében kapcsos zárójelben lévő számok is e mű alapján.**)

GALKIN, G.: Mi az a „zsidósság”? (*Sto takoje jevrejszkoszty?*), in: **„22”**.

GAR, L: Zsidók a baltikumi országokban a német megszállás alatt (*Jevreji v Pribalijszkih sztranah pod nyemeckoj okkupaciej*), in: **OZSK-2**.

GERSENZON, M.: A zsidó nép végzete (*Szugybi jevrejszkava naroda*), in: **„22”**.

GINZBURG, Sz. M.: Az orosz zsidó értelmiségről (*O russzko-jevrejszkoj intelligencii*) in: **ZSV-1**.

GLiKSMAN, J. DR.: Jewish Exiles in Soviet Russia (1939-1943). A New York-i Amerikai Zsidó Bizottság levéltára.

GOLDSTEIN, A. A.: A zsidók sorsa a németektől megszólt Szovjet Oroszországban (*Szugyba jevrejev v okkupacionnoj nyemcami Szovjetszkoj Rosszii*), in: **OZSK-2**.

GOLDSTEIN, M.: Kimondott gondolatok (*Miszli vszluh*), in: Russzkaja miszl.

GRINGAUZ, Sz.: Zsidó nemzetiségi autonómia Litvániában és a többi balti államban (*Jevrejszkaja nacionalnava abtonomija v Litve i drugih sztranah pribaltiki*), in: **OZSK-2**.

GUL, R.: Magammal vittem Oroszországot (*Ja unyosz Rossziju*). New York: Híd, 1984, 2. köt.: *Rosszija v Francii* (A franciaországbeli Oroszország.)

GUSSMAN, V.: Peresztrojka: Mítosz és valóság (*Peresztrojka: Mifi i realnoszty*), in: **„22”**.

GUTYINA, N.:

a) Kétértelmű kapcsolat (*Dvuszmiszlennaja szvjaz*), in:

„22”.
b) Igazodás a templomra (*Orientacija na Hram*), in: **„22”**.

GYELEVSZKIJ, JU.:
a) Cion bölcseinek jegyzőkönyvei (Egy hamisítás története) [*Protokoli Szionszkih Mudrecov (Isztorija Adnova podloga)*]. Berlin, 1923.
b) Kisebb rossz-e a bolsevikok? (*Menyseje li zlo bolseviki*?), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

GYENYIKIN, A. D.: Tanulmányok az oroszországi zavaros időkről (*Ocserki Russszkoj Szmuti*). Párizs, 1922. 1. kötet: A hatalom és a hadsereg összeomlása. 1917 februárja-szeptembere. 2. kiadás.

HANDLER, A: Where Familiarity with Jews Breeds Contempt, in: Red Star, Blue Star: The Lives and Times of Jewish Students in Communist Hungary (1948-1956). New York: Columbia University Press, 1977.

HAZANOV, B.:
a) Új Oroszország (*Novaja Rosszija*), in: **IM**.
b) Bélyegző nélküli levelek (*Piszma bez stempelja*), in: **IM**.
c) Akiért az elsüllyedt harang szól (*Po kom zvinyit potonuvsij kolokol*), in: **Sztrana i mir**.

HEIFEC, M.:
a) Közös leckéink (*Nasi obscsije uroki*), in: **„22”**.
b) Cárgyilkosság 1918-ban (*Careubijsztvo v 1918 godu*). *Knyigotovariscsesztvo „Moszkva-Ijeruszalim”*, 1991.
c) Hely és idő (zsidó feljegyzések) [*Meszto i vremja (Jevrejszkije zametki)*] Párizs: *Tretyja volna*, 1978.
d) Emlékezetem bánatos tekercse (*Voszpominanyij grusztnij szvitok*), Jeruzsálem, 1996.
e) A míllt leckéi (*Uroki proslava*), in: **„22”**.
f) Új „arisztokrácia”? (*Novaja „arisztokracija”?*), in: **Granyi**, 1987.
g) Vlagyimir Oszipov orosz hazafi (*Russzkij patriot Vlagyimir Oszipov*). in: **Kontinens**.
h) Mit kell tisztázni az időben? (*Sto nada vijasznyity vo vremenyi?*), in: **„22”**.

HEPSTEIN, Sz.: Orosz cionisták a Palesztináért vívott harcban (*Russzkije szioniszti v borbe za Palesztinu*), in: **OZSK-2**.

HERSCHENSON, M.: A zsidó nép sorsa (*Szugybi jevrejszkava naroda*), in: **„22”**.

HESSEN, V.: Ioszif Hessen: jogász, politikus és újságíró (*Ioszif Hessen: juriszt, politik, i zsurnaliszt*), in: **Zsidók az orosz emigráció kultúrájában**.

HMELNYICKIJ, D.: A vér hangos szava mellett, avagy tudatunkkal a kezünkben (*Pod zvonkij golosz krovi ili sz szamoszoznanyijem naperevesz*), in: **„22”**.

HORENSTEIN, F.: A vörös csillag hatodik ága (*Sesztoj konyec krasznoj zvezdi*), in: **IM**.

HORUV, D.: Az Orosz Birodalomból és a Szovjetunióból szárnlazó zsidó emigráció: statisztikai szemlélet (*Jevrejszkaja emigracija iz Rosszikszkoj Imperii i Szovjetszkava Szojuza: sztatiszticseszkij aszpekt*), in: Az orosz zsidóság az emigrációban, 1998.

ILSZKIJ, N.: Történelem és öntudat (*Isztorija i szamoznanyije*), in: *Jevreji v SzSzSzR*.

IPATIEFF, V. N.: The Life of a Chemist. Stanford, 1946.

IVANOV, V. Us HERSCHENSOIV M. O.: Levelezés a két sarokból (*Perepiszka iz dvuh uglov*). Petrográd: Alkonoszt, 1921.

IVANOVICS, S.:

a) A zsidók és a szovjet diktatúra (*Jevreji i szovjetszkaja diktatura*), in: **ZSV-1**.
b) Szemjon Juskevics és a zsidók (*Szemjon Juskevics i jevreji*). Ed. Kapitajkin publikációja. (*Jevreji v kulture Russzkava Zarubezsja*), in: **Zsidók az orosz emigráció kultúrájában**. 1992.

JAKIR JAKOV: Viktor Kraszinnak írok (*Ja pisu Viktoru Kraszinu*), in: Nasa sztrana.

JAROSZLAVSZKIJ, J.: Az antiszcmitizmus ellen (*Protyiv antiszemitizma*), in: Pravda..

JE. Sz.: Az OKP nemzetiségi összetételéről (*O nacionalnom szosztave RKP*), in: Pravda.

JELAGIN, J.: A művészetek megzabolázása (*Ukrascsenyije isszkusztv*). Előszó: M. Rosztropovics. New York: Ermitázs, 1988.

JOSUA A.-B.: Az író hangja (*Golosz piszatyelja*), in: **„22”**.

KAGAN, V.: Helyes döntés (*Pravilnoje resenyije*), in: **„22”**.

KAGANOVICS, M.: Der idischer inteil in partizanerbewegung fun Sovet-Russland. Róma, 1948.

KAGANSZKAJA, M.:
a) Mítosz a realitás ellenében., in: **„22”**.
b) Vendégszeretetünk... (*Nase gosztyepriimsztvo...*), in: **„22”**.

KARABCSIJEVSZKIJ, JU.: Harc a zsidóval (*Borba sz jevrejem*), in: **Sztrana i mir**.

KARTASOV A. V.: Kiválasztottak és megkegyelmezettek (*Izbrannije i pomilovannije*), in: **Scsit**.

KATUNCEV, V., KOTZ, L: Incidens: a haszani események indítékai (*Incident: Podapljoka Haszanszkih szobityij*), in: Rogyina.

KATZENELENBEUGEN, A.: Antiszemitizmus és a zsidó állam (*Antiszemitizm i jevrejszkoje goszudarsztvo*), in: **„22”**.

KLAUZNER, I. L.: Az újhébér irodalom Oroszországban (*Lityeratura na ivrit v Rosszii*), in: **OZSK-I**.

KLEMENTYJEV, V. F.: A bolsevista Moszkvában (1918-1920) [*V bolsevickoj Moszkve (1918-1920)*]. Moszkva: *Russzkij puty*, 1998. Össz-oroszországi Memoár Könyvtár. Sorozat: Közelmúltunk, 3. kiad.

KOESTLER, A.: Juda útkereszteződésben (*Ijuda na pereputyje*), in: **IM**.

KOHN, N.: Áldás a népirtásra: mítosz a világméretű zsidó összeesküvésről és a „Sion bölcseinek jegyzőkönyvei”-ről (*Blagoszlovlenyije na genocid: Mif o vszemirnom zagovore jevrejev i „Protokolah szionszkih mudrecov*). Ford. angolból. M.: Progressz, 1990.

KOKURIN, A.-PETROV, N.: NKVD: struktúra, funkciók, káderek (*NKVD: sztruktura, funkcii, kadri*), in: *Szvobodnaja miszl*.

KOLKER, F.: Új segélyterv az oroszországi zsidóságnak (*Novij plan pomoscsi szovjetszkomu jevrejsztu*), in: ***„22”***.

KOLKER, Ju.: A „Fronton harcolt leningrádi írók. 1941-1945” című kézikönyvhöz írt recenzió (*Recenzija na szpravocsnyik „Lenyingradszkije piszatyeli-frontoviki. 1941-1945”*). Összeáll.: Bahtyin V. Leningrád: *Szovetszkij piszatel*, 1985., in: ***Sztrana i mir***.

KOMAROV, B.:
a) Természetpusztítás (*Unicstozsenyije prirodi*). Frankfurt: Poszev, 1978.
b) Lerombolt és meggyalázott templomok: Moszka és középső Moszkva-vidék. Utószó: A vandalizmus határai. (*Razrusonnije i oszkvrenyonnije hrami: Moszkva i Szrednyaja Rosszija. Poszleszlovije: Predeli vandalizma*). Frankfurt: Poszev, 1980.

KONYAJEV, NY.: Úgy ölt, mintha verset költene (*On ubival, szlovno piszal sztyihotvorenyije*). Don, Rosztov-na-Donu.

KOPELEV, L.: Az igazságról és a toleranciáról (*O pravde i tyerpimosztyi*). New York: *Hronyika* Press, 1982.

KOSZTIRCSENKO, G. V.: Sztálin titkos politikája: hatalom és antiszemitizmus (*Tajnaja politika Sztalina: Vlaszty i antiszemitizm*). Moszkva: *Mezsdunarodnije otnosenyija*, 2001.

KozAkOV, M.: (Levél) (Piszmo), in: „Orosz Külföld” Könyvtár Alapítvány (BFRZ).

KRICSEVSZKJ, L. JU.: Zsidók a VCSK OGPU apparátusában a 20-as években (*Jevreji v apparatye VCsK OGPU b 20-e godi*), in: Zsidók és az orosz forradalom: anyagok és kutatások. Szerk.-összeáll. O. V. Budnickij. Moszkva; Jeruzsálem: Gesarim, 1999.

KROL, M.: A nacionalizmus és asszimiláció a zsidó történelemben (*Nacionalizm i asszimilacija v jevrejszkoj isztorii*), in: **ZSV-1**.

KUCSERSZKIJ, A.: A zsidó paradigma (*Jevrejszkaja paradigma*), in: **„22”**.

KULISER, A.: Felelősség és felelőtlenség (*Ob otvetszvennosztyi i bezotvetszvennosztyi*), in: **Jevrejszkaja tribuna**, Párizs, 1923.

KULISHER, JE: A zsidók kiűzetése és deportálása (*Izgnanyje i deportacija jevrejev*), in: **ZSV-2**.

KUPOVECKIJ, M.: A zsidó lakosság emberveszteségei a Szovjetunió háború utáni határai között a nagy honvédő háború idején (*Ljugyszkije potyeri jevrejszkava naszelenyija v poszlevojennih granyicah SzSzSzR v godi Velikoj Otecsesztvennoj Vojni*), in: A Moszkvai Zsidó Egyetem Értesítője. 1995.

KUSZKOVA, JE.: Kik ők, és mi a teendő? (*Kto onyi i kak bity?*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

L. Sz.: Harcra az ellenforradalom szekértolói ellen (*Na barbu c poszobnyikami kontrrevoljucii*), in: Pravda.

LAMPE, A. von tábornok: A fehérek fegyveres akciói sikertelenségének okai (*Pricsini nyeudacsi vooruzsonnava szila bisztuplenyija belih*). Poszev.

LANDAU, G. A.: Forradalmi gondolatok a zsidó közvéleményben (*Revoljucionnije idei v jevrejszkoj obscsesztve*), in: **OZS**.

LARIN, JU.: Zsidók és antiszemitizmus a Szovjetunióban (*Jevreji i antiszemitizm v SzSzSzR*), Moszkva, Leningrád, GIZ, 1929.

LAZAREV, L.: Egy idős ember feljegyzései (*Zapiszki pozsilavacseloveka*), in: Znamja.

LAZARIS, V.: Ironikus dalocska (*Ironicseszkaja peszenyka*), in: **„22”**.

LEHRT, R.: Késői tapasztalás (*Pozdnij opit*), in: Szintakszis.

LELEVICS, G.: Október a főhadiszálláson (*Oktyabr v Sztavke*) Gomel, in: Recs.

LEMPORT, V.: A sors ellipszisei (*Ellipszi szugybi*), in: **IM**.

LENIN, N.: A zsidókérdésről Oroszországban. Sz. Dimanstein bevezetőjével (*O jevrejszkom voprosze v

Rosszii. Vvegyenyije Sz. Dimanstejna). Moszkva: *Proletárij*, 1924.

LENIN, V. L:
a) Gyűjtemény (*Szocsinyenyija*), 45 kötetben, negyedik kiadás, Goszpolitizdat, 1941-1967.
b) Összes művei (*PSzSz: V 55-tyi t.*), 55 kötetben, 1958-1965.

LEVIN, D.: A kísértés küszöbén (*Na kraju szoblazna*) (interjú), in: **„22”**.

LEVIN, I. O.: Zsidók a forradalomban (*Jevreji v revoljucii*), in: **OZS**.

LEVIN, Z.: Nézz vissza merengve... (*Ogljanyisz v razdumje*) (kerekasztal), in: **„22”**.

LEVITÁN, 1.: Orosz könyvkiadók a húszas években Berlinben (*Russzkie izdatyelsztvo v 20-h let v Berline*), in: **OZSK-2**.

LEVITYINA, V.:
a) Érdemes volt-e felperzselnünk a templomlulkat... (*Sztilo li szzsigaty szvoj hram*...), in: **„22”**.
b) Az orosz színház és a zsidók (*Russzkij tyeatr i jevreji*). Jeruzsálem: *Bibliotyeka- Alija*, 1988.

LIEBLER, L: Izrael – diaszpóra: az azonosságtudat válsága (*Izrail – Diaszpora: Krizisz identifikacii*), In: **„22”**.

LINSZKIJ, D. O.: Az oroszországi zsidók nemzeti tudatával kapcsolatban (*O nacionalnom szamoszoznanyii russzkava jevreja*), in: **OZS**.

LITOVCEV, Sz.: Disputa az antiszemitizmusról (*Diszput ob antiszemitizm*), in: *Poszlednyije novosztyi*.

LITVINOV, V.: Mahno és a zsidók (*Mahno i jevreji*), in: **„22”**.

LJASZT, L: Alija a Szovjetunióból – demográfiai előrejelzések (Alija iz SzSzSzR – demograficseszkije prognozi), in: **„22”**.

LJUBARSZKI, V.: Mi a teendő, nem pedig ki a hibás (Sto gyelaty, a ny kto vinovat), in: **IM**.

L-szkij: Levelek Oroszországból (*Piszma iz Rosszii*), in: **„22”**.

LURJE, Sz. JA.: Antiszemitizmus az ókori világban (*Antiszemitizm v drevnyem mire*). Tel-Aviv: *Szlova*, 1976 (1. kiadás-Petrográd: A múlt, 1922).

Lvov, A.:
a) Ádám, hol vagy? (*Ggye ti, Adam?*), in: Novaja gazeta.
b) Vezesd magad után atyádat is (*Vedi za szoboj atca tvoevo*), in: **IM**.

MANDEL, V. SZ.: Konzervatív és destruktív gondolatok a zsidó társadalomban (*Konszervativnije i razrusityelnije igyei v jevrejsztve*), in: **OZS**.

MANYEVICS, JE.:
a) (Levél a szerkesztőségbe) (*Piszmo v redakciju*), in: **IM**.
b) Új emigráció: szóbeszéd és valóság, in: **IM**.

MARGOLIN, Ju.: Tel-avivi jegyzetfüzet (*Tel-Avivszkij bloknot*), in: Novoje russzkoje szlovo.

MARGOLINA, S.:
a) Das Ende der Lügen: Rußland und die Juden im 20. Jahrhundert. Berlin: Siedler Verlag, 1992.
b) Németország és a zsidók: második kísérlet (*Germanyija i jevreji: vtaraja popitka*), in: *Sztrana i mir*.

MARK, Ju.:
a) Zsidó iskola a Szovjetunióban (*Jevrejszkaja skola v Szovjetszkom Szojuze*), in: **OZSK-2**.
b) A jiddis nyelvű irodalom Oroszországban (*Lityeratura ha jidis v Rosszii*), in: **OZSK-2**.

MARKIS, D.: Kikeresztelkedés (*Vikreszt*), in: **„22”**.

MARKIS, E.: Hogyan öldösték őket (*Kaki ih ubivali*), in: **„22”**.

MARKIS, S.:
a) Még egyszer az önmagam iránti gyűlöletről (*Jiso raz o nyenavisztyi k szamomu szebje*), in: **„22”**.
b) Az oroszországi zsidóellenes gyűlölet kapcsán (*O jevrejszkoj nyenavisztyi k Rosszii*), in: **„22”**.

MASZLOV, Sz. Sz.: Oroszország négyévi fowadalom után (*Rosszija poszle csetirjoh let revoljucii*). Párizs: *Russzkaja pecsáty*, 1922.

M.1YER, D.: J'ai honte d'être socialist, in: Le Monde.

MEDVED, M.: The Jewish Question, in: National Review.

MELCSUK, L: (Levél a szerkesztőségbe) (*Piszmo v redakciju*), in: **IM**.

MELGUNOV, Sz. P.: A „vörös terror" Oroszországban (*„Krasznij terror" v Rosszii*) 2., bővített kiad. Berlin: Vataga, 1924.

MELIHOV, A.: Egy zsidó gyónása (*Iszpovegy jevreja*). Szentpétervár: Új Helikon, 1994.

MENDZSERiCKij, E.: A Tóra is, a gének is (*I Tora, i genyi*), in: **„22"**.

MENESZ, A.: Katasztrófa és újjászületés (*Katasztrofa i vozrazsgyenyije*), in: **ZSV-2**.

MENICKEL, V.: in: **„22"**.

MENYSOJ, A.: Üsd a zsidót! (*„Bej zsidov!"*), in: Pravda.

MEYERSON-AKSZJONOV: Az új értelmiség megszületése (*Rozsgyenyije novoj intelligencii*), in: **Szamoszoznanyije**.

MILJUKOV, P. N.: Nemzetiség és nemzet (*Nacionalnoszty i nacija*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

MININBERG, L. L.: Szovjet zsidók a Szovjetunió tudományában és iparában a második világháború időszakában (1941-1945) [*Szovjetszkije jevreji v nauke i promislennosztyi SzSzSzR v period Vtoroj miroboj vojni (1941-1945)*]. Moszkva, 1995.

MIRONOVA, G.: Alagút a múltba (*Tunnelj v prosloje*), in: Komszomolszkaja pravda.

MIRSZKIJ, B.:
a) Fekete százak (Csornaja szotnya), in: **Jevrejszkaja tribuna**.
b) „16 pont" (*„16 punktov*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

MoRGULisz, M.: A zsidó kérdés alapjai és részletei (*Jevrejszkij vaprosz v evo osznovanyijah i csasztnosztyah*), tll: Voszhod.

MÜLLER, J.: A tragédia dialektikája: antiszemitizmus és kommunizmus Közép- és Kelet-Európában (*Dialektika tragedii: antiszemitizm i kommunizm v Centralnoj i Vosztocsnoj Jevrope*), in: **„22”**.

NABOKOV, V.: Az ideiglenes kormány (*Vremennoje pravityelsztvo*), in: Az orosz forradalom archívuma, Hessen I. V. kiadásában. Berlin: Szlovo, 1922-1937.

NAZSIVIN, Iv.: Feljegyzések a forradalomról (*Zapiszki o revoljucii*). Bécs, 1921.

NEGRETOV, P. I.: V. G. Korolenko: Élet és életmű krónikája, 1917-1921 (*V. G. Korolenko: Letopisz zsiznyi i tvorcsesztva, 1917-1921*). A. V. Hrabrovickij szerk., Moszkva: Knyiga, 1990.

NEKRICS, A.: Hadjárat a „kozmopoliták” ellen az MGU-ban (*Pohod protyiv „koszmopolitov” v MGU*), in: **Kontinens**.

NORDEN, ED.: Átszámolva a zsidókat (*Pereszcsitivaja jevrejev*), in: **„22”**.

Nov, A., Newt Zsd.: A Szovjetunió zsidó lakossága: demográfiai féjlődés és szakmai foglalkoztatottság (*Jevrejszkoje naszelenyije v SzSzSzR: demograficseszkoje razvityije i professzionalnaja zanyjatoszty*), in: Zsidók Szovjet Oroszországban (1917-1967). Izrael: Bibliotyeka „Alija”.

NUDELMAN, R.:
a) Beszélgetése L. Pljuscscsal, in: **„22”**.
b) Szimpóziumi előadás: A szovjet antiszemitizmus – okok és kilátások (*Doklad na szeminare: Szovjetszkij antiszemitizm – pricsini i prognozi*), in **„22”**.
c) Nézz vissza merengve... (*Ogljanyisz v razdumje*) (kerekasztal), in: **„22”**.
d) A szerkesztő hasábja (*Kolonka redaktora*), in: **„22”**.

NUDLER, M.: Nézz vissza merengve... (*Ogljanyisz v razdumje*) (kerekasztal), in: **„22”**.

NYILOV, G.: Urickij, Volodarszkij és a többiek (*Urickij, Volodarszkij i drugije*), in: **Sztrana i mir**.

OREN, I.: Gyónás (*Iszpovegy*), in: **„22”**.

ORLOV, A.: A sztálini bűncselekmények titkos története c. könyv előszavából (*Iz predszlovija k knyige „Tajnaja isztorija sztalinszkih prisztuplenyij”*), in: **IM**.

ORLOV, B.:

a) Oroszország zsidók nélkül (*Rosszija bez jevrejev*), in: **„22”**.
b) Fanni Kaplan mítosza (*Mif o Fanni Kalan*), in: **IM**.
c) Nem a jó abc-t tanultátok meg (*Nye tye bi ucsili alfaviti*), in: **Vremja i mi**.
d) A „római zarándokok” utasútjai (*Putyi dorogi «rimszkih pilgrimov »*), in: **IM**.

ORTOV, M.: A pravoszláv állam és az egyház (*Pravoszlavnoje goszudarsztvo i Cerkov*), in: **Puty**.

OSZORGIN, M.: Orosz magány (*Russzkoje ogyinocsesztvo*). Rangon A. publikációja, in: Zsidók az orosz emigráció kultúrájában (utánnyomás az alábbi mű alapján: Rasszvet, Párizs, 1925. februrár 15., 7. sz.).

Oz, A.:

a) A haza fogalma (*Ponyjatyije otyecsesztva*) , in: **„22”**.
b) Az időről és magamról (*O vremenyi i o szebje*), in: **Kontinens**.

PARKS, J.: A zsidók más népek között. Az antiszemitizmus okainak áttekintése (*Jevreji szregyi narodov: Obzor pricsin antiszemitizma*), Párizs, YMCA Press, 1932.

PASL.MANYIIt, D. SZ.:

a) De mit is akarunk mi jogosan? (*Csevo zse mi dobivajemszja?*), in: **OZS**.
b) Az orosz forradalom és a judaizmus (Bolsevizmus és judaizmus) [*Russzkaja revoljucija i iudaizm (Bolseviki i iudaizm)*]. Párizs, 1923.

PELED, B.:

a) Nem várhatunk újabb kétezer évig! (*Mi nye mozsem zsdaty jiso dve tiszicsi let!*) (interjú), in: **„22”**.
b) Megállapodás a nem megfelelő partnerrel (*Szoglasenyije nyes z tyem partnyorom*), in: **„22”**.

PERELMAN, V.:
a) ...Maguk a zsidók a hibásak (...*Vinovati szami jevreji*), in: **IM**.
b) A szovjet csúcsokon lévő liberálisokról (*O liberalah b szovjetszkih verhah*), in: **IM**.
c) A csoda összeomlása: okok és következmények (Beszélgetés mal) [*Krusenyije csuda: pricsini i szledsztvija (beszeda sz G. Rosenblumom)*], in: **IM**.
d) Nézz vissza kétséggel (*Ogljanyisz v szomnyenyii*), in: **IM**.
e) (A szerkesztőségi postából) (*Iz pocsti redakcii*), in: **IM**.

PETROV, N. V., SZKORKIN, K. V.: Ki irányította az NKVD-t, 1934-1941: útmutató. (*Kto rukavagyil NKVD, 1934-1941: Szpravocsnyik*). Moszkva: Zvenyja, 1999.

PODGOREC, N.: Zsidók a modern világban (*Jevreji v szovremennom mire*)(interjú), in: **IM**.

POLNER, T. L: Georgij Jevgenyjevics Lvov herceg életútja (*Zsiznyennij outy Knyaza Georgija Evgenyijevicsa Lvova*.). Párizs, 1932.

POMERANZ, G.:
a) Álom az igazságos jóvátételről (*Szon o szpravedlivom vozmezdii*), in: Szintaxis.
b) A XXIII. kongresszushoz intézett levél tervezete (*Proekt piszma XXIII szjezdu*), in: Publikálatlan. Frankfurt/Main: Poszev, 1972.
c) A sehonnan jött ember (*Cselovek nyiatkuda*), in: Publikálatlan. Frankfurt/Main: Poszev, 1972.
d) A föld álmai (Szni Zemli), in: **„22”**.

POPOVSZKIJ, M.: Rólunk – őszinte szívvel (*O nasz – sz vszej iszkrennosztyju.*), in: Novij amerikányec.

POTOK, C.: The Gates of November: Chronicles of the Slepak Family. New York: Alfred A. Knopf, 1996.

POZNER, SZ.:
a) Miről is van szó? (*V csom zse gyelo?*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.
b) Szovjet Oroszország (*Szovjetszkaja Rosszija*), in: **ZSV-1**.

PRAT, N.: Emigráns komplexusok történelmi távlatban (*Emigrantszkije komplekszi v isztoricseszkom aszpektye*), In: **IM**.

RANI AREN: Az orosz gálutban (*V russzkom galutye*), in: **„22”**.

RAPOPORT, O.: Egy betegség tünetei (*Szimptomi odnoj bolezni*), in: **„22”**.

REMIZOV, A.: A felkorbácsolt Oroszország (*Vzvihrennaja Rusz*). London: Overseas Publications, 1979.

RIKLIN, G.: Bábellel esett meg (*Szlucsaj sz Babeljej*), in: Izvesztyija.

RIMSZKIJ, G.: Kormányzati antiszemitizmus Szovjet Oroszországban (*Pravityelsztvennij antiszemitizm v Szevjetszkoj Rosszii*), in: **Jevrejszkaja tribuna**.

RoLNYIKAJTE, M.: El kell mondanom (*Ja dolzsna rasszkazaty*), in: Zvezda.

ROSENBLUM, G.: A csoda összeomlása... (Beszélgetés V. Perelmannal) [*Krusenyije csuda... (Beszeda sz V. Perelmanom)*], in: **IM**.

RUBINSTEIN, N.:
a) Kapcsolja ki a mikrofont – beszéljünk a költőről (*Vikljucsitye mikrofon – pogavarim o poete*), in: **IM**.
b) Ki az olvasó? (*Kto csitatyel?*), in: **IM**.

RUTHMAN, R.:
a) Solzhenitsyn and the Jewish Question, in: Soviet Jewish Affairs, London.
b) Tisztelet az eltávozónak, testvéri érzés a visszamaradónak (*Uhodjasemy – poklon, osztajuscsemcja – bratsztvo*), in: Novij zsurnal.
c) Sértődések köre (*Kolco obid*), in: Novij zsurnal.

SAKED, G.: Nehéz-e megőrizni az izraeli kultúrát más kultúrákkal való konfrontáció közben (*Trudno li szohranyity izrailszkuju kulturu v konfrontacii sz drugimi kulturami*), in: **„22”**.

SALSBERG, J. B.: Talks with Soviet Leaders on the Jewish Question, in: Jewish Life.

SAMIR, M.: Száz év háború (*Szto let vojni*), in: **„22”**.

SARTRE, J.-P.: Gondolatok a zsidókérdésről (*Razmislenyija o jevrejszkom voprosze*), in: Néva.

SCHAPIRO, L.:
a) The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement, The Slavonic and East European Review, (negyven kötetben), London, Athlone Press, 1961-1962.
b) Zsidók a Sztálin utáni Szovjet Oroszországban (*Jevreji v Szovjetszkoj Rosszii poszle Sztalina*), in: **OZSK-2**.

SCHAPiRO, N.: Egy közrendű szovjet zsidó szava (*Szlovo rjadavova szovjeszkava jevreja*), in: Az orosz antiszemitizmus és a zsidók. Gyűjt. London, 1968.

SCHECHTMAN, I.:
a) Szovjet Oroszország, cionizmus és Izrael (*Szovjetszkaja Rosszija, szionizm i Izrailj*), in: **OZSK-2**.
b) A zsidó közvélemény Ukrajnában (1917-1919) [*Jevrejszkaja obscsesztvennoszty na Ukraine (1917-1919)*], in: **OZSK-2**.
c) A szovjet zsidóság a német-szovjet háborúban (*Szovjetszkoje jevrejsztvo v germano-szovjetszkoj vojnye*), in: **ZSV-2**.

SCHEINIS, Z.: M. M. Litvinov: Az utolsó napok (*M. M. Litvinov: Poszlednyije dnyi*), in: Szoversenno szekretno.

SCHITZ, I. I.: A „nagy áttörés” naplója (1928 márciusa-1931 augusztusa) [*Dnyevnyik „Velikava pereloma” (Mart 1928 - Avguszt 1931)*]. Párizs: YMCA-Press, 1991.

SCHLOMOViTS, I.: Nézz vissza merengve... (kerekasztal) [*Ogljanyisz v razdumje... (Kruglij sztol)*], in: **„22”**.

SCHNEERSON, M.:
a) A lerombolt igazság (*Razrusennaja pravda*), in: **Kontinens**.
b) Az író művészi világa, és az író a világban (*Hudozsesztvennij mir piszatyelja i piszatyel v miru*), In: Kontinens.

SCHWARZ, SZ. M.:
a) Birobidzsán, in: **OZSK-2**.
b) Antiszemitizmus a Szovjetunióban (*Antiszemitizm v Szovjetszkom Szojuze*). New York: Izd-vo inl. Csehov, 1952.

SCHWARZ, Sz.: A Szovjetunió zsidósága az első világh;íború kezdetétől, 1939-1965 (*Jevreji v Szovjetszkom Szojuze sz nacsala Vtoroj mirovoj vojni. 1939-1965*), New York, az amerikai zsidó munkabizottság kiadásában, 1966.

SCHWEIBISH, SZ.: Az evakuálás és a szovjet zsidók a katasztrófa éveiben. (*Evakuacija i szovjetszkije jevreji v godi katasztrofi*), in: A Moszkvai Zsidó Egyetem értesítője.

SCSARANSZkiJ, A.: (Interjú) (*Intervju*), in: **„22”**.

SimoN, G.: Zsidók uralkodnak Oroszországban: egy amerikai visszaemlékezései (*Jevreji carsztvujut v Rosszii: Iz voszpominanyij amerikanca*.). Párizs: Rodnyik, 1929.

SINGARJOVA, A. I.: (Utóirat) (*Poszleszlovanyje*), in: A. I. Singarjov naplója. Hogy is volt: Péterpál-erőd, 1917. XI. 27.-1918. I. 5.; 2. kiadás, Moszkva, 1918.

SOLOMON, G. A.: Vörös törzsfőnökök között (*Szregyi krasznih vozsgyej*). Párizs: Miseny, 1930.

SOROKIN, P.: Leaves from a Russian Diary. New York: E. F. Dutton & Co., 1925.

SRAGiN, B.: A lélek szembenállása (*Protyivosztojanyije duha*). London: Overseas Publications, 1977.

STerN, Ju.: Levél a szerkesztőségnek (*Piszmo k redakciju*), in: **Sztrana i mir**.

STEINSALZ, A.: Kik vagyunk: tragikus színészek vagy sajátos náció? (*Kto mi: tragicseszkije aktyori ili szamobitnaja nacija?*), in: **IM**.

STERN, JU.:

a) A helyzet labilis és ezért veszélyes (interjú) [*Szituacija nyeusztojcsiva i poetomu opaszna (intervju)*], in: **„22”**.

b) Kettős felelősség (interjú) [*Dvojnaja otvetsztvennoszty (intervju)*], in: **„22”**.

STURMAN, D.:

a) A nemzetiségi fóbiákról (*O nacionalnih fobijah*), in: **„22”**.

b) A városnak és a világnak (*Goradu i miru*). Párizs. New York: Tretyja volna, 1988.
c) Ők – tudták (*Anyi – Vedali*), in: **„22”**.
d) Sem a mézedet, sem a fullánkodat nem keresem (*Nyi mne mjoda tvoevo, nyi ukusza tvoevo*), in: **„22”**.
e) Szovjet antiszemitizmus – okok és előrejelzések (szeminárium) [*Szovjetszkij antiszemitizm – pricsini i prognozi (szeminar)*], In: **„22”**.
f) Gondolatok egy kézirat felett (*Razmislenyija nad rukopiszju*), in: **„22”**.

SUB, D.: Zsidók az orosz forradalomban (*Jevreji v russzkoj revoljucii*), in: **ZSV-2**.

SULGIN, N.: Az új orosz önrildat (*„Novoje russzkoje szamouznanyije”*), in: A XX. Század és a világ. Moszkva.

SULGIN, V. V.:
a) „Ami nem tetszik nekünk bennük…”: az oroszországi antiszemitizmusról (*„Sto nam nyih nye nravitszja…”: Ob antiszemitizme v Rosszii*), Párizs, 1929.
b) Mellékletek (Prilozsenyija).

SURMAN, G.: Sulgin és apologétái (*Sulgin i evo apologeti*), in: Novij mir.

SUTTON, E.: A Wall Street és a bolsevik forradalom (*Uoll-sztrit i bolsevisztszkaja revoljucija*). Ford. angolból. Moszkva, 1998.

SÜSSMAN, A.: „Könyv az orosz zsidóságról” (*„Knyiga o russzkom jevrejsztve”*), in: Novaja zarja.

SZAMORODNICKIJ, P.: Fura egy népség (*Sztrannij narogyec*), in: **„22”**.

SZANDLER, A: Csomók emlékezetül: egy rehabilitált visszaemlékezései (*Uzelki na pamjaty: Zapiszki reabilitrovannava*). „Magadanszkoje knyizsnoje izd-vo”. 1988.

SZEDIH, A.: Orosz zsidók az emigráns irodalomban (*Russzkije jevreji v emigrantszkoj lityeraturi*), in: **OZSK-2**.

SZEGRE, D.: Cionizmus a nemzeti újjászületés előtt és után (*Cionozm do i poszle nacionalnava vozrazsgyenyija*), in: **„22”**.

SZEMASKO, N.: Zsidók a földön (*Jevreji na zemlje*), in: Izvesztyija.

SZERMÁN, L: (Recenzió) (*Recenzija*), in: **„22”**.

SZLioZBerG, G. B.: Az elmúlt idő dolgai: egy oroszországi zsidó feljegyzései (*Gyela minuvsih dnyej: Zapiszki russzkava jevreja*), három kötetben, Párizs, 1933-1934.

SZLUCKIJ, I.: Az ivrit sorsa Oroszországban (*Szugyba ivrit v Rosszii*), in: **OZSK-2**.

SZOLOVJOV, V. Sz.: Nemzetiségi kérdés Oroszországban (*Nacionalnij voprosz v Rosszii*). Első kiadás, 1883-1888, in: Összegyűjtött művei 10 kötetben. Brüsszel, 1966 (fénynyomó másolat: Összegyűjtött művei. 2. kiadás, Szentpétervár, 1911-1914.)

SZOTNYIICOVA, E.: (Levél a szerkesztőségbe) (*Piszmo k redakciju*), in: **IM**.

SZTÁLIN, J. V.: Összegyűjtött művei 13 kötetben. Moszkva: Goszpolitizdat, 1946-1951.

SZTALiNSZKij, JE.: Zsidók a vörös hadseregben (*Jevreji v Krasznoj armii*), in: ZSV-2.

SZTANKEVICS, V. B.: Visszaemlékezések (*Voszpominanyija*) 1914-1919. Berlin, I. P. Ladizsnyikov kiadója, 1920.

SZTRUVE, G.: Orosz irodalom a kiűzetésben (*Russzkaja lityeratura v izglanyii*), 2. kiadás. Párizs: YMCA-Press, 1984.

SZTRUVE, N.: A kiadó előszava, in: Szergej Bulgakov. Kereszténység és a zsidó kérdés. Párizs: YMCA-Press, 1991.

SZTRUVe, P.: A zsidó letelepítés terve Oroszországban (Projekt jevrejszkoj kolnizacii Rosszii), In: Vozrozsgyenyije, Párizs.

SZTYekLOV, JU.: Népi védelem – nemzetvédelem (*Narodnaja abarona – nacionalnaja abarona*), in: Izvesztyija.

SZTYEPUN, F.: Az egykori és a meg nem valósult (*Bivseje i nyeszbivsejeszja*), 2. kiad. London: Overseas Publications, 1990.

SZUDOPLATOV, P.: Különleges műveletek. Moszkva, OLMA-Press 1997.

SZUHANOV, N: Feljegyzések a forradalomról (*Zapiszki o revoljucii*). Berlin: Z. I. Grzsebin kiadója, 1923.

SZUHAREVSZKA)A, G. (Levél a szerkesztőségbe) (*Piszmo v redakciju*), in: Szem dnyej.

SZUKONYIK, A.: A vallásos és az. ateista tudatról (*O religioznom i ateiszticseszkom szoznanyii*), in: Az Orosz Keresztény Mozgalom hírnöke. Párizs-New York-Moszkva.

SZUVENIKOV, O. F.: A MPVH tragédiája, 1937-1938 (*Tragegyija RKKA, 1937-1938*). Moszkva: Terra, 1998.

SZVET, G.:
a) Zsidók az orosz zenei életben (*Jevreji v russzkoj muzike*), in: **OZSK-1**.
b) A zsidó színház Szovjet Oroszországban. (*Jevrejszkij tyeatr v Szovjetszkoj Rosszii*) in: **OZSK-2**.
c) A zsidó vallás Szovjet Oroszországban (*Jevrejszkaja religija v Szovjetszkoj Rosszii*), in: **OZSK-2**.
d) Zsidók az orosz zenekultúrában a szovjet időszakban (*Jevreji v russzkoj muzikalnoj kulture v szovjetszkoj period*), in: **OZSK-2**.

SZVETOV, F.: Tárd ki az ajtód! (*Otverzi mi dveri!*). Párizs: Editeurs Réunis, 1978.

TIRKOVA-WILLIAMS, A.:
a) From Liberty to Brest-Litovsk. London: Macmillan and Co., 1919.
b) A múlt árnyai (*Tenyi minuvseva*), in: IM.

TONJOROFF, S.: Jews in World Reconstruction, in: The American Hebrew: The National Jewish Weekly.

TROCKIJ, I. M.: Zsidópogromok Ukrajnában és Belorussziában (*Jevrejszkije pogromi na Ukrainye i v Belaruszii 1918-1920 godah*), in: **OZSK-2**.

TKOCKIJ, L.:
a) Az orosz forradalom története (*Isztorija russzkoj revoljucii*). Berlin: Granit, 1933. 2. köt.: Októberi forradalom.
b) Naplók és levelek (*Dnyevnyiki i piszma*). New York:

Ermitázs, 1986.
c) Miért bánták meg? (*Pacsimu anyi kajalisz?*), in: **IM**.

TRUBECKOJ, Gr. N. herceg: A forrongások és a remények évei (Dél-Oroszország haderői és a francia parancsnokság képviselői közötti kapcsolatok vázlata) (*Kny. Gr. N. Trubeckoj. Ocserk vzaimoatnasenyij Voaruzsennih Szil Juga Rosszii i Predsztavityelej Francuzkava Komandovanyija*), Jekatyerinodár, 1919., Montreal, 1981.

TRUBECKOJ, Sz. E.: Az elmúlt idők (*Minuvseje*). Párizs: YMCA-Press, 1989. (Össz-oroszországi Emlékirat Könyvtár. Sorozat: A mi közelmúltunk.) 10. kiadás.

VAJMAN, N.: A cél válsága (*Krizisz celi*), in: **„22”**.

VINAVER, R.G.: Emlékezések (*Voszpominanyija*). New York, 1944, in: Háború, forradalom és béke Hoover-intézetének gyűjteménye.

VtSNYAK, M.: Nemzetközi antiszemitizmus elleni konvenció (*Mezsdunarodnaja Konvencija protyiv antiszemitizma*), in: **ZSV-2**.

VISSZE, R.: „A világ világossága?” (*„Szvet dlja narodov?”*), in: **„22”**.

VOLIN, V.: Kivonult az utcára (*On visel na ploscsagy*), in: Galics.

VORONEL, A.:
a) in: **„22”**.
b) Könnyed szárnyalás a nehéz problémák körül (*Ljogkoje porhanyije vokrug tyizsolih problem*), in: **„22”**.
c) Izrael egyedisége (*Unikalnoszty Izrailja*), in: **„22”**.
d) A XXI. század küszöbén (*Nakanule XXI veka*), in: **„22”**.
e) Jákob magára maradt (*Jakov osztalszja agyin*), in: **„22”**.
f) Az izraelita gondok szorongása (*Trepjot iudejszkih zabot*), 2. kiadás, Ramat-Gan: Moszkva Jeruzsálem, 1981.
g) Ahasvérusi öntudat és a cionizmus (*Agaszfericseszkoje szoznanyije i szionizm*), in: **„22”**.
h) Emberek a háborúban, avagy még egyszer Izrael

rendkívüliségéről (*Ljugyi na vojnye, ili jiso raz ob unikalnoszty Izrailja*), in: **„22”**.
i) Az orosz alija jövője (*Buduscseje russzkoj alii*), in: **„22”**.
j) Utószó helyett (*Vmeszto poszleszlovija*), in: **„22”**.
k) Párbeszéd az ólijáról és az emigrációról (G. Freimannal) [*Dialog ob alije i emigracii (sz G. Freimanom)*], in: **„22”**.

VORONEL, N.:
a) Nézz vissza merengve... (kerekasztal) [*Ogljanyisz v razdumje... (Kruglij sztol)*], in: **„22”**.
b) Mindenkinek saját háza van (*U kazsdova szvoj dom*), in: **„22”**.

WARTBURG, M.: Magamról, Izraelről, a zsidóságról (*O szebe, ob Izrailje, o jevrejsztve*), in: **„22”**.

WEiss, A.: Az ukrán nacionalista mozgalom bizonyos köreinek viszonya a zsidókhoz a második világháború időszakában (*Atnasenyij nyekatorih krugov ukrainszkava nacionalnava dvizsenyija k jevrejam v period Vtoroj mirovoj vojni*), in: A Moszkvai Zsidó Egyetem értesítője.

WEISSBERG, A.: Conspiracy of Silence. London, 1952.

WEISSKOPF, M.: Saját Platon (*Szobsztvennij Platon*), in: **„22”**.

WIENER, Ju.: Ki szeretnék szabadulni (*Hocsetszja oszvabagyitszja*), in: **„22”**.

ZARUbEZSNiJ, M.: Zsidók a Kremlben (*Jevreji v Kremlje*), in: Alef, Tel-Aviv.

ZASzLAVSZKIJ, D. O., KANTOROVICS, VL. A.: A februári Forradalom krónikája (*Hronyika Fevralszkoj revoljucii*). Pelrográd: Biloe, 1924.

ZEJEV, VL.: Az objektivitás demonstrálása (*Demonsztracii objektivnosztyi*), in: Novij amerikanyec.

ZIEGELMAN-DIMERSZKAJA L.: Szovjet antiszemitizmus – okok és előrejelzések (szeminárium) [*Szovjetszkij antiszemitizm – pricsini i prognozi (Szeminar)*], in: **„22”.**

ZUNDELEVICH, L: Felmenetel (*Voszhozsgyenyije*), in: **„22”**.

ZWEIG, S.: Nem külső pompa, hanem belső nevelés (*Nye vnyesnaja misura, no vnutrennyeje voszpitanyije*), in: **IM**.

ZSABOTYINSZKIJ, VL.:
a) Hamis úton (*Na lozsnom putyi*). Zsabotyinszkij Vl.: Feletoni. Szentpétervár, „Harold” Nyomda, 1913.
b) Négy cikk a Csirikov-féle incidensről (1909) [*Csetire sztatyi o «csirikovszkom incidentye» (1909)*], in: Feletoni.

ZSIRNOV, JE.: „A kivégzés menete visszataszító volt” („*Procedura kaznyi noszila omerzityelnij haraktyer*”), in: Komszomolszkaja pravda.

Allprint Kiadó
1114 Budapest, Kanizsai u. 6.
postacím: 1519 Bp., Pf. 322
telefon: (06-1) 381-0464, (06-1) 381-0465
fax: (06-1) 466-2694
E-mail: info@allprint.hu
A kiadásért felel: Tolnai A. László
Nyelvi lektor: Angyal István
Borítóterv: Valentin Andrea
A szedés és tördelés az Allprint Kft. Munkája
Nyomtatta és kötötte az Alto Nyomda Kft., Székesfehérvár
Felelős vezető: Vass Tibor igazgató
ISBN 963 9575 13 5